

Dedicated to

Honourable

Dr. Siddhesvara Bhattācārya

“त्वदीयं वस्तु गोविन्दं तुभ्यमेव समर्पये”

FOREWORD

Close in the trail of the *Prākṛta-praveśikā* by Śrī K C Jain and the *Introduction to Pālī* by Śrī A Barua (Bhikkhu) of the Department of Sanskrit and Pālī, Banaras Hindu University, appears *The New Vedic Selection* by Śrī N K S Telang, Reader in Sanskrit, and Dr Braj Bihari Chaubey, a worthy student of the Department. With this, the first phase of the publication programme under the auspices of the Department comes to a successful conclusion.

In spite of all that has been done by modern scholarship in the sphere of Vedic studies, Vedic literature is now at its low ebb. The interest of the University students in its study has noticeably languished. Its thoughts and language with all their splendour and richness have receded to an anachronism.

Vedic studies must be rescued from such predicament. It is the responsibility of India, especially of the Banaras Hindu University, the citadel of India's past and present. The University has taken due cognizance of its importance in the curriculum of the Under-graduate as well as of the Post-graduate.

At once the old problem had to be faced. *Peterson's* and *Macdonell's* have silently disappeared from the market. Further, with all their merits they could present only the partial view as they were exclusively concerned with the Rg-veda.

The present venture is intended to serve as a window to the grand panorama of Vedic literature through the ages in its different facades. Modelled on the *Peterson's*, it is broadly divided into three parts—The Text, the Annotations and the Appendices. The text is an epitome of the entire range of Vedic literature together with its ancillaries. The old emphasis on the Rg veda with its teeming variegated materials is kept intact. In the Annotations both Sāyana and the modern scholars are set in grand poise. Word by word meaning in Hindi attended with translations both in Hindi and English do cater to the modern needs. As many as four Appendices embrace a vast arena from Vedic grammar to the Vedic deity—all that is necessary for a student of Vedic literature.

In brief, Sri Telang and Dr. Chaubey have not spared themselves to make this work useful. It is earnestly hoped that this fruit of their sincere labour will remove a long felt want as it will go a long way to recapturing the glory that India was.

Banaras Hindu University

S BHATTACHARJĪ

8865

PREFACE

The Vedic language is one of the oldest languages of the world. The literature in this language is a valuable treasure for a student of history and culture. Modern scholars also have recognised its importance. Some portions of it are prescribed in the courses of Degree and Post graduate examinations of Indian Universities.

For a long time Peterson's 'Hymns from the Rg Veda' was a popular Vedic reader in India. It was prescribed in B.A. and M.A. courses of most of the Indian Universities. But for several years it has been out of print. No Vedic Reader suitable for students of Indian Universities is available in the market. This has created a great difficulty before the teachers and students of Vedic language and literature in India. To meet this desideratum Dr. Siddheshwara Bhattacharya, the Head of the Department of Sanskrit, Banaras Hindu University, advised us to prepare a Vedic Selection, selecting pieces from all important works of the Vedic field for the use of the students of the Indian Universities. Being encouraged by him, we undertook the work and are glad to present 'The New Vedic Selection' to the learned public.

'The New Vedic Selection' consists of representative pieces from the Samhitās, Brāhmanas, Āranyakas, Upaniads and important Vedāṅgas. In our anxiety to bring out the book soon, so that it may be used by students from the 1965 session, the printing

work of different parts of the book had to be got done from different printing establishments. Owing to this the numbering of pages could not be made continued. This has divided the book into three sections in a way. The first section consists of the original text of the pieces selected. The second section contains the Pada text (wherever available) the Sayana Bhasya (wherever available) word meanings in Hindi English and Hindi translations and grammatical and critical notes in English (wherever necessary). The Pada text and the Sayana Bhasya on pieces selected from *Śma Samhitā* could not be given because books with correct readings were not available. The third section consists of four Appendices on grammar accent metre and diti. We hope the book will prove useful for students of Indian Universities.

Now we feel it our duty to acknowledge obligations of those scholars from whom we drew inspiration and help in our work. First of all our thanks are due to Dr. Siddheshwar Bhattacharya, Head of the Dept. of Sanskrit and Palī BHU but for whose help we could not have completed our work in such a short span of time as was at our disposal. He was very kind to help us in preparing the general plan of the book and selecting pieces from the extent of Vedic literature. He also gave valuable help in preparing Notes and Appendices. Our thanks are due also to Shri Svami Ramnarayana Das Shastri, Sital Das ka Akhara Varanasi and our esteemed colleagues Prof. A. Barua (Bhikhu) and

Pt Kashinath Pande Lecturer in the Department of Sanskrit and Pali, and Shri Pran Lal Acharya, Banaras Hindu University Press, for helping in many ways in preparing the Selection and bringing it out. We are indebted to all the scholars whose works we consulted and used in preparing the present Selection. Finally we offer our hearty thanks to the Publisher, Pracya Bharati Prakashan Kamachha Varanasi, who kindly agreed to print and publish this book and left *no stone unturned to bring out the book in time and make it free from printing errors*.

In spite of all pains taken by us and the Publisher, owing to hurry with which the book has been printed some mistakes may have crept in. We hope the learned readers will correct them and draw our attention to them so that the book may be improved and made more useful in the second edition.

N KANTA NATH SHASTRI TFLANG
BRAJ BIHARI CHAUBEY

August 15 1965

Banaras Hindu University
Varanasi

CONTENTS

A TEXT

Sel No		Ref No	Pages
	<i>Rg veda</i>		
1	Vaiuna	I 24	I-III
2	Indra	I 32	IV-VII
3	Savitr	I 35 ✓	VII-IX
4	Varuts	I 38	IX-XII
5	Usas	I 48	XII-XV
6	Aśvinā	I 116	XXI-XXI
7	Visnu	I 154 ✓	XXI-XXII
8	Indra	II 12 ✓	XXII-XXV
9	Brahmanaspati	II 23	XXV-XXIX
10	Rudra	II 33 ✓	XXIX-XXXIII
11	Apām Napāt	II 35 ✓	XXXIII-XXXVI
12	Savitr	II 38	XXXVI-XXXVIII
13	Nadyah (Viśvāmitra Nadi Sāmvāda)	III 33	XXXVIII-XLI
14	Agni	IV 7	XLI-XLIII
15	Agni	IV 12	XLIII-XLV
16	Parjanya	V 83 ✓	XLV-XLVII
17	Pusan	VI 51 ✓	XLVII-XLIX
18	Varuna	VII 86 ✓	XLIX-I
19	Manūkā	VII 101 ✓	I-IIII
20	Soma	IX 80	IIII-IIV
21	kitava	X 31 ✓	IIV-IX
22	Jnāna	X 71	LVI-LIX
23	Deva	X 72	IX-IXI

Sel No	Ref No	Pages
<i>Rg veda</i>		
24 Manyu	X 84	I XII-LXIII
25 Purusa	<u>X 90</u> ✓	LXIII-LXVI
26 Saramā Pam- Samvāda	X 108	I XVI-LXIX
27 Hiranyagarbha	X 121	LXXI-LXXI
28 Nasadiya	<u>X 129</u> ✓	LXXI LXXIII
29 Śraddhā	<u>X 154</u>	LXXIII-LXXIV
30 Samjūina	X 191	LXXV-LXXV
<i>Śukla Yajur veda</i>		
31 Yoga Ksema	XXII 22	LXXV
32 Prajāpati	XXXII 1 5	LXXVI-LXXVII
33 Śiva Samkalpa	XXXIX 1 6	LXXVII-LXXVIII
<i>Sama veda</i>		
34 Agni	I 1 4	LXXVIII-LXXX
35 Indra	III 1 1	LXXXII-LXXXIV
36 Soma	VI 1 4	LXXXV-LXXXVIII
<i>Atharva veda</i>		
37 Rajya kamanā	I 29	LXXXVIII-LXXXIX
38 Sammanasya	III 30	XC-XCI
39 Takman	VI 20	XCI-XCII
<i>Satapatha Brahmana</i>		
40 Veda	I 2 5 1 10	XCII-XCIII
41 Vak Mantri -Samvada	I 4 5 8 13	XCIV
<i>Ātanyā Iranyāśa</i>		
42 Puruṣa Vibhūti	II 1 7	XCV-XCVI

Sol No	Ref No	Pages
<i>Taittirīya Āraṇyaka</i>		
43	Pañca Mahāyajña II 10	xcvi
<i>Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad</i>		
44	Ātma Tattva- Vivecana II 4	xcvii-xcviii
<i>Śvetāśvatara Upaniṣad</i>		
45	Puruṣa Sva ūpa III 7-21	xcix- ii
<i>Nirukta</i>		
46	Sabda Nirvacana- Siddhānta II 1	cii-ciii
47	Devatī-Ākāṣa Cintana VII 2	civ-cv
<i>Bṛhaddevatā</i>		
48	Dadhyan and Madhuvidyā III 17-24	cxvi-cxvii
49	Purūṣa-Ūrvaśi- Vṛtta VII 145-152	cxviii-cxix
<i>Mahābhāṣya</i>		cix-cx
50	Sabdānuśaṅga Prayojana	

I.

B. NOTES

Sel. No.		Pages
1	...	1—26
2	...	27—55
3	...	56—74
4	...	75—89
5	...	90—114
6	...	115—154
7	...	155—165
8	...	166—185
9	...	186—210
10	...	211—228
11	...	229—246
12	...	247—262
13	...	263—282
14	...	283—295
15	...	296—302
16	...	303—313
17	...	314—320
18	...	321—331
19	...	332—343
20	...	344—349
21	...	350—365
22	...	366—382
23	...	383—391
24	...	392—399
25		400—416

Sel. No.		Pages
27	...	432—445
28	...	446—459
29	...	460—464
30	...	465—468
31	...	469—471
32	...	472—476
33	...	477—484
34	...	485—491
35	...	492—497
36	...	498—506
37	...	507—514
38	...	515—521
39	...	522—525
40	...	526—534
41	...	535—539
42	...	540—547
43	...	548—552
44	...	553—563
45	...	564—574
46	...	575—589
47	...	590—601
48	...	602—606
49	...	607—609
50	...	610—616
Appendix—A	Vedic Grammar	... 1—40
Appendix B	Vedic Accent	... 41—57
Appendix—C	Vedic Metre	... 58—72
Appendix—D	Vedic Deity	... 73—108
Bibliography		... 109—112

VARUNA

कस्य नूनं कतमस्यामृतानां
 मनोमहे चारु देवस्य नाम ।
 को नो मुह्ये अदितये पुनर्दी-
 त्पितरं च दृश्ये मातरं च ॥ १ ॥

अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां
 मनोमहे चारु देवस्य नाम ।
 स नो मुह्ये अदितये पुनर्दी-
 त्पितरं च दृश्ये मातरं च ॥ २ ॥

अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणाम् ।
 सदावन्भागमीमहे ॥ ३ ॥

यश्चिद्धि त इत्था भगः शशमानः पुरा निदः ।
 अद्वेषो हस्तयोर्द्वेषे ॥ ४ ॥

भगभक्तस्य ते वृषमुदशेमु तवावसा ।
 मूर्धनि राय आरभे ॥ ५ ॥

नहि ते क्षत्रं न सहो न मुन्युं
 वयश्च नामी पत्यन्त आपुः ।

नेमा आपो अनिमिषं चरन्ती-

न ये वातस्य प्रमिनन्त्यभ्रम् ॥ ६ ॥

अबुध्ने राज्ञा वरुणो वनस्यो-

ध्वं स्तूषं ददते पूतदक्षः ।

नीचीनाः स्युरुपरि बुध्न एषा-

मस्मे अन्तर्निहिताः केतवः स्युः ॥ ७ ॥

उरुं हि राज्ञा वरुणश्चकार

सूर्याय पन्थामन्वेतुवा उ ।

अपदे पादा प्रतिधातवेऽक-

स्तापवक्ता हृदयाविधश्चित् ॥ ८ ॥

शतं ते राजन्भिपजः सहस्र-

मुर्वी गंभीरा सुमतिष्टे अस्तु ।

बाधेस्व दुरे निर्ऋतिं पराचैः

कृतं चिदेतः प्र सुष्टुग्युस्मत् ॥ ९ ॥

अमी य ऋक्षा निहितास उवा

नक्तं दद्रे कुर्वे चिदिवेयुः ।

अदन्धानि वरुणस्य व्रतानि

विचाकेशचन्द्रमा नक्तमेति ॥ १० ॥

तत्त्वां यामि ब्रह्मणा वन्दमान-

स्तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः ।

अहेळमानो वरुणेह बोध्यु-

रुशंस मा न आयुः प्र मोषीः ॥११॥

तदिन्नक्तं तदिवा महामाहु-

स्तदयं केतो हृद आ वि चष्टे ।

शुनःशेषो यमहृद्गृभीतः

सो अस्मान् राजा वरुणो मुमोक्तु ॥१२॥

शुनःशेषो ह्यहृद्गृभीत-

स्त्रिष्वदित्यं द्रुपदेष्टु वृद्धः ।

अवैनं राजा वरुणः ससृज्या-

द्विद्वौ अदब्धो वि मुमोक्तु पाशान् ॥१३॥

अव ते हेळो वरुण नमोभि-

रवं युज्ञेभिरीमहे हविर्भिः ।

क्षयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेता

राजन्नेनांसि शिश्रथः कृतानि ॥१४॥

उदुत्तमं वरुण पाशमस्म-

दवाधुमं वि मध्यमं श्रथाय ।

अथा वृयमादित्य वृते तवा-

नागस्रो अदितये स्याम ॥१५॥

INDRA

इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्र वोचं
 यानि चुकार प्रथमानि वृज्री ।
 अहन्नहिमन्वपस्त्वर्तु
 प्र वृक्षणा अभिनुत्पर्वतानाम् ॥ १ ॥

अहन्नहिं पर्वते शिश्रियाणं
 त्वष्टास्मै वज्रं स्वयं ततश्च ।
 वाथाइव धेनवः स्यन्दमाना
 अञ्जः समुद्रमव जग्मुरापः ॥ २ ॥

वृषायमाणोऽवृणीत सोमं
 त्रिकटुकैश्चपिचत्सुतस्य ।
 आ सायकं मधवादत्त वज्र-
 महन्नेनं प्रथमजामहीनाम् ॥ ३ ॥

यदिन्द्राहन्प्रथमजामहीना-
 मान्मायिनाममित्राः प्रोत मायाः ।
 आत्स्यै जुनश्च्युत्सुपासं
 तादीतना शत्रुं न किला विवित्से ॥ ४ ॥

अहन्वृत्रं पृथतरं वधं-
 मिन्द्रो वज्रेण महता वृधेन ।

स्कन्धांसीव कुलिशेना विष्टवणा-

हिः शयत उपपृक्पृथिव्याः ॥ ५ ॥

अयोद्धेव दुर्मद आ हि जुह्वे

महावीरं तुविवाधमृज्जीपम् ।

नातारीदस्य समृतिं वृधानां

सं रुजानाः पिपिषु इन्द्रशत्रुः ॥ ६ ॥

अपार्दहस्तो अपृतन्यदिन्द्र-

मास्य वज्रमधि सानौ जघान ।

वृष्णो वधिः प्रतिमानं बुभूष-

न्पुरुत्रा धृत्रो अशयद्वयस्तः ॥ ७ ॥

नुदं न भिन्नममुया शयानं

मनो रुहाणा अतिं यन्त्यापः ।

याश्चिद्धृत्रो महिना पुर्यतिष्ठ-

त्तासामहिः पत्सुतुःशीर्वाभूव ॥ ८ ॥

नीचावया अभवद्वृत्रपुत्रे-

न्द्रो अस्या अव वधर्जभार ।

उत्तरा सूरधरः पुत्र आसी-

द्वातुः शये सहवत्सा न धेनुः ॥ ९ ॥

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां

काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् ।

वृत्रस्य निघं वि चरन्त्यापो
दीर्घं तम् आशयदिन्द्रशत्रुः ॥१०॥

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठ-
निरुद्धा आपः पुणिनेव गावः ।
अपां विलुमपिंहितं यदासी-
द्वृत्रं जघन्वा अप तद्वार ॥११॥

अश्वो वारी अमवस्तदिन्द्र
सुके यत्वा प्रत्यहन्देव एकः ।
अजयो गा अजयः शूर सोम-
मवासुजः सतैवे सुप्त सिन्धुन् ॥१२॥

नास्मै विघ्न तन्पुतुः सिपेषु
न यां मिहमकिरद्वादिनिं च ।
इन्द्रश्च यद्युघाते अहि-
श्रोतापरीभ्यो मघवा वि जिग्मे ॥१३॥

अहर्यातारं कर्मपश्य इन्द्र
हृदि यत्तै जुघ्नुषो भीरगच्छत् ।
नवे च यन्नृतिं च स्रवन्तीः
श्येनो न भीतो अतरो रजांसि ॥१४॥

इन्द्रो यातोऽयसितस्य राज्ञा
शर्मस्य च शुद्धिणो वज्रवाहुः ।

सेद राजा क्षयति चर्षणीना-

मुरात्र नेमिः परि ता बभूव ॥१५॥



No. 3

I. 36

SAVITR

हवामि प्रथमं स्वस्तये

हवामि मित्रावरुणाविहारसे ।

हवामि रात्रीं जगतो निवेशनीं

हवामि देवं सवितारमृतये ॥ १ ॥

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो

निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च ।

हिरण्ययेन सविता रथेना

देवो याति भुवनाति पश्यन् ॥ २ ॥

याति देवः प्रवता यात्सुद्वता

याति शुभाभ्यां यजतो हरिभ्याम् ।

आ देवो याति सविता परावतो-

ऽव विश्वो दुरिता बार्धमानः ॥ ३ ॥

अभीवृत्तं कृशनेविंशरूपं
 हिरण्यशम्यं यजतो बृहन्तम् ।
 आस्थाद्रथं सविता चित्रमानुः
 कृष्णा रजोसि तविंशीं दधानः ॥ ४ ॥

वि जनाञ्छयावाः शितिषादो अख्य-
 त्रथं हिरण्यप्रउगं वहन्तः ।
 शश्वद्विशः सवितुर्देव्यस्योपस्थे
 विश्वा भुवनानि तस्थुः ॥ ५ ॥

तिस्रो धावः सवितुर्धा उपस्थो
 एको यमस्य भुवने विरापाद् ।
 आग्निं न रथ्यममृताधिं तस्थु-
 रिह व्रीतीतु य उ तच्चिकेतत् ॥ ६ ॥

वि सुपर्णो अन्तरिक्षाण्यख्यद्-
 गभीरवेषा असुरः सुनीधः ।
 क्वेक्षेदानीं सूर्यः कश्चिकेत
 कतमां धां रुम्भिरुसा ततान ॥ ७ ॥

अष्टौ चर्मरूपत्सुकुर्मः पृथिव्या-
 स्त्री धन्व योजना सुप्त सिन्धून् ।
 हिरण्यक्षः मंत्रिता देव आगा-
 द्यद्रत्ना दाशुपे वार्याणि ॥ ८ ॥

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणि-

रुमे द्यावाश्चिवी अन्तरीयते ।

अपामीषां बाधते वेति सूर्य-

मभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः

सुमृष्टीकः स्वर्वा यात्वुर्वाङ् ।

अपसेधत्रक्षसो यातुधाना-

नस्याद्देवः प्रतिदोषं गृणानः ॥ १० ॥

ये ते पन्थाः सवितः पूर्यासो-

ऽरेणवः सुकृता अन्तरिक्षे ।

तेभिर्नो अद्य पथिमिः सुगोप्त्री

रक्षा च नो अयि च ब्रूहि देव ॥ ११ ॥

MARUTS

कद्धं नूनं कर्धप्रियः

पिता पुत्रं न हस्तयोः ।

दुग्धिध्वे वृक्तवर्हिषः ॥ १ ॥

कं नूनं कद्धो अर्थं
गन्ता दिवो न पृथिव्याः ।
कं वो गावो न रण्यन्ति ॥ २ ॥

कं वः सुम्ना नव्यांसि
मरुतः कं सुविता ।
क्वो विधाति सौभगा ॥ ३ ॥

यद्ययं पृथिनिमातरो
मर्तासुः स्यातन ।
स्तोता वो अमृतः स्यात् ॥ ४ ॥

मा वो मृगो न यदसे
जरिता भूदजोग्यः ।
पथा यमस्य गादुप ॥ ५ ॥

मो पु णः परापरा
निर्घृतिर्दृष्टिर्वा वधीत् ।
षुदीष्ट वृष्ण्या सुह ॥ ६ ॥

सुत्यं त्रेषा अमवन्तो
घन्वञ्चिदा रुद्रियासः ।
मिदं कृण्वन्त्यमाताम् ॥ ७ ॥

वाश्रेयं विद्युन्मिमाति
वृत्सं न माता सिंयक्ति ।
यदेपां वृष्टिरसर्जि ॥ ८ ॥

दिवा विचर्मः कृष्वन्ति
पर्जन्येनोदवाहेन ।
यत्पृथिवीं व्युन्दन्ति ॥ ९ ॥

अघं स्वनान्मरुतां
विश्रमा सन्न पार्थिवम् ।
अरेजन्तु प्र मानुषाः ॥ १० ॥

मरुतो वीळुषाणिभि-
क्षित्रा रोधस्वतीरनु ।
यातेमसिन्द्रयामभिः ॥ ११ ॥

स्थिरा वः सन्तु नेमयो
रथा अश्वास एषाम् ।
सुसंस्कृता अभीशवः ॥ १२ ॥

अच्छा वद्रा तना गिरा
जरायै ब्रह्मणस्पतिम् ।
अग्निं मित्रं न दर्शितम् ॥ १३ ॥

मिमीहि श्लोकमास्ये
पुर्जन्यैव ततनः ।
गाय गायत्रमुक्थ्यम् ॥१४॥

वन्दस्व मारुतं गुणं
त्वेपं पुनस्युमकिणम् ।
अस्मे वृद्धा असन्निह ॥१५॥



No. 5

I. 48

USAS

सह वामेन न उपो
व्युच्छा दुहितदिवः ।
सह धुम्नेन वृहता विभावरि
राया देति दास्यती ॥ १ ॥

अग्रारतीर्गोमतीर्विग्रसुसिद्धो
भूरि च्यवन्त वस्तवे ।
उदीर्यु प्रति मा मृगता
उपधोट राघो मघोनाम् ॥ २ ॥

उवासीपा उच्छाच्च नु
 देवी जीरा रथानाम् ।
 ये अस्या आचरणेषु दधिरे
 समुद्रे न श्रुस्यधः ॥ ३ ॥

उपो ये ते प्र यामेषु युञ्जते
 मनो दानाय सूरयः ।
 अत्राहु तत्कर्ण एषां कर्णतमो
 नाम गृणाति नृणाम् ॥ ४ ॥

आ घा योपेव सून-
 युपा याति प्रभुञ्जती ।
 जुरयन्ती वृजनं पददीयत
 उत्पातयति पक्षिणः ॥ ५ ॥

वि या सुजति समनं व्यर्थिनः
 पदं न वेत्योदती ।
 वयो नकिंष्टे पतिवांस आसते
 व्युष्टौ वाजिनीवति ॥ ६ ॥

एपायुक्त परावतः
 सूर्यस्योदयनादधि ।
 श्रुतं रथेभिः सुभगोपा इयं
 वि यत्पुमि मानुषान् ॥ ७ ॥

विश्वमस्या नानाम् चक्षसे
 जगज्ज्योतिष्कृणोति सूनरी ।
 अप द्वेपो मघोनी दुहिता दिव
 उषा उच्छ्रवस्त्रिधः ॥ ८ ॥

उष आ माहि भानुना
 चन्द्रेण दुहितर्दिवः ।
 आवहन्ती भूर्यस्मभ्यं सौभगं
 व्युच्छन्ती दिविष्टिषु ॥ ९ ॥

विश्वस्य हि प्राणं जीवं त्वे
 वि यदुच्छसि सूनरि ।
 सा नो रथेन बृहता विमावरि
 श्रुधि चित्रामघे हवम् ॥ १० ॥

उषो वाजं हि दंस्र
 यश्चित्रो मानुषे जने ।
 तेना वह सुकृतो अध्वरा उष
 ये त्वा गृणन्ति वह्नयः ॥ ११ ॥

विश्वान्देवाँ आ वह सोमपीतये-
 ऽन्तरिक्षादुपस्त्वम् ।
 सास्मासु घ्रा गोमदश्वावदुक्थ्य-
 मृषो वाजं गुवीर्यम् ॥ १२ ॥

यस्या रुग्न्तो अर्चयुः
 प्रति भद्रा अर्क्षत ।
 सा नो रयि विश्ववारं सुपेश-
 सुपा ददातु सुगन्धम् ॥१३॥

ये छिद्रि त्वामृषयः पूर्वं ऊतये
 जुहूरेऽवसे महि ।
 सा नुः स्तोमो अभि गृणीहि राध-
 सोपः शुक्लेण शोचिषा ॥१४॥

उषो यदद्य भानुना
 वि द्वारावृणवो दिवः ।
 प्र नो यच्छतादवृकं प्रथु छदिः
 प्र देवि गोमतीरिषः ॥१५॥

सं नो राया बहुता विश्वपेशसा
 मिमिक्ष्वा समिद्धामिरा ।
 सं धुम्नेन विश्वतुरोपो महि
 सं वाजैर्वाजिनीयति ॥१६॥



AŚVINĀ

नासत्याभ्यां बृहिरिव प्र वृञ्जे

स्तोमो^१ इयम्यभ्रियेव वातः ।

यावर्भगाय विमदार्य जायां

सेन्द्राजुवा न्यूहतु रथेन ॥ १ ॥

वीळुपत्तमभिराशुहेमभिर्वा

देवानां वा जृतिभिः शशदाना ।

तद्रासभो नासत्या सहस्र-

माजा यमस्य प्रधने जिगाय ॥ २ ॥

तुयो ह भुज्युमथिनोदमेघे

रुधि न कथिन्ममुवाँ अवाहाः ।

तमृहधुनौभिरात्मन्वतीभि-

रन्तरिक्षुप्रुद्धिरपौदकाभिः ॥ ३ ॥

तिस्रः क्षप्रत्तिरहातिवर्जद्भि-

नासत्या भुज्युमृहधुः पतङ्गैः ।

समुद्रस्य धन्वन्तर्यस्य पारे

त्रिभी रथैः श्रुतपद्भिः षळङ्गैः ॥ ४ ॥

अनारुम्भणे तदवीरयेथा-

मनास्थाने अग्रमणे संसुद्रे ।

यदधिना कुहयुर्मज्जुमस्तं
शुतारित्रां नार्धमातस्थिवांसम् ॥ ५ ॥

यमधिना दुदयुः श्वेतमथ-
मघाश्वाय शश्वदित्सुस्ति ।
तदा द्रात्रं महि कीर्तेन्यं भू-
त्पैदो वाजी सदमिद्वयो अर्यः ॥ ६ ॥

युवं नरा स्तुवते पञ्जियाय
कक्षीवते अरदतं पुरन्धिम् ।
कारोतराच्छ्रफादथस्य वृष्णः
शतं कुमाँ असिञ्चतं सुरायाः ॥ ७ ॥

हिमेनाग्निं धंसमवारयेथां
पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम् ।
ऋषीसे अत्रिमधिनार्धनीत-
मुन्निन्यथुः सर्वगणं सुस्ति ॥ ८ ॥

परावृतं नासत्यानुदेथा-
मुच्चावुध्नं चक्रयुजिह्वारम् ।
क्षरन्नापो न प्रायनाय राये
सहस्राय वृष्यते गोतमस्य ॥ ९ ॥

जुजुरुषो नासत्योत वृत्रिं
प्रागुञ्चतं द्रापिमिन्व न्यवानात् ।

प्रातिरतं जहितस्यायुर्दत्ता-
दित्यतिमकृणुतं कृनीनाम् ॥१०॥

तद्वा नरा जंस्यं राध्यं
चाभिष्टिमनासत्पा वरूथम् ।
यद्विद्वासा निधिमिवापगूलह-
मुद्देशतादुपथुर्वन्दनाय ॥११॥

तद्वा नरा सुनये दंसं उग्र-
माविष्कृणोमि तन्युतुर्न वृष्टिम् ।
दुध्यङ् ह यन्मध्वधर्वुणो वा-
मरुदस्य शीर्ष्णा ग्र यदीमुवाच ॥१२॥

अजोहवीनासत्या कुरा वा
मुहे यामन्पुरुषुजा पुरन्धिः ।
श्रुतं तच्छाहुरिव बधिमत्या
हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तम् ॥१३॥

आसनो वृषस्य वर्तिकामभीकै
युधं नरा नासत्यामुमुक्तम् ।
उतो कुविं पुरुषुजा युवं ह
कृषमाणमकृणुतं विचक्षे ॥१४॥

चरित्रं हि चेतिवाच्छेदि पूर्ण-
माजा रुरस्य परितक्म्यायाम् ।

सद्यो जङ्घामायसीं विष्पलायै
धने हिते सर्वत्रे प्रत्यधत्तम् ॥१५॥

शतं मेपान्वृष्ये चक्षदान-
मुज्जाश्वं तं पितान्धं चकार ।

तस्मा अक्षी नासत्या विचक्ष
आधत्तं दत्ता भिषजावनुर्वन् ॥१६॥

आ वां रथं दुहिता सूर्यस्य
कार्पमेवातिष्ठददत्ता जयन्ती ।

विश्वे देवा अन्वमन्यन्त हृद्भिः
समु श्रिया नासत्या सचेथे ॥१७॥

यदयत्तं दिवोदासाय वृत्ति-
भरद्वाजायाश्विना हर्यन्ता ।

रेवदुवाह सचनो रथो वां
वृषभश्च शिशुमारश्च युक्ता ॥१८॥

रथि सुक्षुन्नं स्वपुत्यमायुः
सुवीर्यं नासत्या बहन्ता ।

आ जुह्वावीं समनुसोष वाजै-
स्त्रिरहो भागं दधतीमयातम् ॥१९॥

परिविष्टं जाहुषं विश्वतः सीं
सुगेभिर्नक्तमूहथू रजोभिः ।

विमिन्दुना नासत्या रथेन
वि पदेताँ अजरुय अयातम् ॥२०॥

एकस्या वस्तोरावतुं रणाय
वशमधिना सनये सहस्रा ।
निरहतं दुच्छुना इन्द्रवन्ता
पृथुश्वसो वृषणावरातीः ॥२१॥

शरस्य चिदार्चत्कस्यावृतादा
नीचादुच्चा चक्रधुः पातवे वाः ।
शयवे चिनासत्या शचीमि-
जसरये स्तुवे विप्यधुर्गाम् ॥२२॥

अवस्युते स्तुवते कृष्णिषाय
अजस्युते नासत्या शचीमिः ।
पशुं न नृष्टमिव दर्शनाय
विष्णाप्ये ददधुर्विश्वकाय ॥२३॥

दश रात्रीरथिवेना नव यू-
नर्गनद्वं श्रथितमुप्सवन्तः ।
विप्रुतं रेभमुदन्ति प्रवृक्त-
मुन्निन्यथुः सोममिव सुवेण ॥२४॥

प्र वां दंसाँस्यधिनावबोच-
मुख्य पतिः स्वां सुगर्बः सुवीरः ।

उत पश्यन्ननुवन्दीर्घमायु-
रस्तमिवेज्जरिमाणं जगम्याम् ॥२५॥

No. 7

I. 154

G

VISNU

विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं
यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।
यो अस्कभायदुत्तरं सुधस्थं
विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥ १ ॥

प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण
मृगो न भीमः कुंचुरो गिरिष्ठाः ।
यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणे-
ष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥ २ ॥

प्र विष्णवे शूपमेतु मन्म
गिरिक्षितं उरुगायाय वृष्णे ।
य इदं दीर्घं प्रयतं सुधस्थ-
मेको विममे त्रिमिरित्पुदेभिः ॥ ३ ॥

यस्य त्री पूर्णा मधुना पुदा-
 न्यक्षीयमाणा स्वधया मदन्ति ।
 य उं त्रिधातुं पृथिवीमुत धा-
 मेको दाधार सुवँनानि विधा ॥ ४ ॥

तदस्य प्रियममि पाथो अस्यां
 नरो यत्र देवयवो मदन्ति ।
 उरुकमस्य स हि बन्धुरित्था
 विष्णोः पुदे परमे मध्व उत्सः ॥ ५ ॥

ता वां वास्तुन्युष्मसि गर्मध्वै
 यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः ।
 अत्राहु तदुरुगायस्प घृष्णः
 परमं पदमव भाति भूरि ॥ ६ ॥

No. 8

II. 12

INDRA

यो ज्ञात एव प्रथमो मर्तस्या-
 न्देवो देवान्कर्तुना पर्यभूषत् ।
 यस्य शुष्माद्रोदसी अम्यसेतां
 नृम्यसं मुह्यता स जनाम् इन्द्रः ॥ १ ॥

यः प्रथिर्वी व्यथमानामदह-
 द्यः पर्धेतान्प्रकुपितौ अरम्णात् ।
 यो अन्तरिक्षं विमुमे वरीयो
 यो द्यामस्तम्नात्स जनास इन्द्रः ॥ २ ॥

यो हत्वाहिमरिणात्सुत सिन्धु-
 न्यो गा उदाजदपुधा वलस्य ।
 यो अश्मनोरुन्तरग्निं जुजाने
 सुवृक्समत्सु स जनास इन्द्रः ॥ ३ ॥

येनेमा विश्वा च्यवना कृतानि
 यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ।
 श्वग्नीव यो जिगीवां लक्षमाद-
 दुर्यः पुष्टानि स जनास इन्द्रः ॥ ४ ॥

यं स्मा पृच्छन्ति कुहू सेति घोर-
 मुतेमहुर्नयो अस्तीत्येनम् ।
 सो अर्यः पुष्टोर्विजड्वा मिनाति
 श्रदस्मै धत्त स जनास इन्द्रः ॥ ५ ॥

यो रुध्रस्य चोद्विता यः क्रुशस्य
 यो ब्रह्मणो नार्धमानस्य कीरेः ।
 पुक्तग्रन्थो योऽधिता सुशिप्रः
 सुतसोमस्यु स जनास इन्द्रः ॥ ६ ॥

यस्याथासः प्रदिशि यस्य गावो

यस्य ग्रामा यस्य विश्वे रथासः ।

यः सूर्यं य उषसं ज्ञान

यो अषां नेता स जनासु इन्द्रः ॥ ७ ॥

यं क्रन्दसी संपृती विह्वयेते

परेऽवर उभया अमित्राः ।

सुमानं चिद्रथमावस्थिवांसा

नाना हवेते स जनासु इन्द्रः ॥ ८ ॥

यस्मान्न ऋते विजयन्ते जनासो

यं युष्यमाना अवसे हवन्ते ।

यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव

यो अच्युतच्युतस जनासु इन्द्रः ॥ ९ ॥

यः शयतो मध्येनो दधाना-

नमन्यमानाञ्छवीं ज्ञपान ।

यः यर्धते नानुददाति श्रुच्यां

यो दस्योर्हिन्ता स जनासु इन्द्रः ॥ १० ॥

यः शम्बरं पर्वतेषु श्लिषन्तं

चत्वारिंश्यां शरस्रन्वविन्दत् ।

ओजायमानं यो अहिं ज्ञपान

दानुं शयानं स जनासु इन्द्रः ॥ ११ ॥

यः सुतरस्मिर्दृष्टुमस्तुविष्मा-
 न्वास्तुत्सर्तवे सप्त सिन्धून् ।
 यो रौहिणमस्फुरद्वज्रवाहु-
 र्यामिरोहन्तं स जनासु इन्द्रः ॥१२॥

द्यावां चिदस्मै पृथिवी नमेते
 शुष्माच्चिदस्य पवैता भयन्ते ।
 यः सोमपा निचितो वज्रवाहु-
 र्यो वज्रहस्तः स जनासु इन्द्रः ॥१३॥

यः सुन्वन्तमवति यः पचन्तं
 यः शंसन्तं यः शशमानमृती ।
 यस्य ब्रह्म वर्धन्तं यस्य सोमो
 यस्येदं राघुः स जनासु इन्द्रः ॥१४॥

यः सुन्वते पचते दुध आ चि-
 द्वाजं ददेपि स किलासि सुत्यः ।
 वयं तं इन्द्र विश्वहं प्रियासः
 सुवीरांसो विदधुमा वंदेम ॥१५॥

No. 9

II. 23

BRAHMANASPATI

गुणानां त्वा गुणपतिं हवामहे
 कुर्वि कर्तुमीनामुपमथवस्तमम् ।

ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पतु

आ नः शृण्वन्नूतिभिः सीद सादनम् ॥ १ ॥

देवाश्विते असुर्यं प्रचेतसो

बृहस्पते यज्ञियं भागमानशुः ।

उस्राह्व सूर्यो ज्योतिषा मृहो

विश्वेषामिज्जनिता ब्रह्मणामसि ॥ २ ॥

आ विवाध्या परिरापुस्तमांसि च

ज्योतिष्मन्तुं रथमृतस्य तिष्ठसि ।

बृहस्पते भीमममित्रदम्भनं

रक्षोहणं गोश्रमिदं सुविदम् ॥ ३ ॥

सुनीतिभिर्नयसि त्रायसे जनं

यस्तुभ्यं दाशान्न तमहो अश्रवत् ।

ब्रह्मद्विपुस्तपनो मन्युमीरसि

बृहस्पते महि तर्चे महित्वनम् ॥ ४ ॥

न तमहो न दुरितं कुतश्चन

नारातयस्तितिरुर्न द्वेषाविनः ।

विश्वो इदस्मादध्वरसो वि बाधसे

यं सुगोपा रक्षसि ब्रह्मणस्पते ॥ ५ ॥

त्वं नो गोपाः पयिकृद्विचक्षण-

स्तव्यं प्रतार्य मुतिभिर्जरामहे ।

वृहस्पते यो नो अभि हरो दधे

स्या तं मर्मतु दुच्छुना हरेस्वती ॥ ६ ॥

उत वा यो नो मूर्चयादनागसो-

ऽरातीवा मर्तः सानुको वृकः ।

वृहस्पते अप तं वर्तया पृथः

सुगं नो अस्यै देववीतये कृधि ॥ ७ ॥

त्रातारं त्वा तुनूनां हवामहे-

ऽवस्पतरधिवक्तारमस्मयुग्म् ।

वृहस्पते देवनिदो नि वर्हय

मा दुरेवा उत्तरं सुम्नमुच्यशन् ॥ ८ ॥

त्वया वयं सुवृधा ब्रह्मणस्पते

स्पार्हा वसु मनुष्या ददीमहि ।

या नो दूरे त्वित्तो या अरातयो-

ऽभि सन्ति जम्भया ता अन्तुष्वसः ॥ ९ ॥

त्वया वयमुत्तमं धीमहे वयो

वृहस्पते पप्रिणा सस्त्रिणा युजा ।

मा नो दुःशंसो अभिदिप्सुरीशतु

प्र सुशंसा मृतिभिस्तारिषीमहि ॥ १० ॥

अनानुदो वृषभो जग्मिराहुवं

निर्धना शत्रुं पृथनासु सासुहिः ।

असि सुत्य ऋणया ब्रह्मणस्पत
उग्रस्य चिदमिता वीळुहृषिणः ॥११॥

अदेवेन मनसा यो रिप्यति
शासामुग्रो मन्यमानो जिघांसति ।
बृहस्पते मा प्रणक्तस्य नो बुधो
नि कर्म मनुं दुरेवस्य शयैतः ॥१२॥

भरैष हव्यो नमसोपसद्यो
गन्ता वाजेषु सन्तिता धनं धनम् ।
विश्वे हृदयो अभिदिप्स्वोऽमुं मृधो
बृहस्पतिविं ववर्हा रथाँहव ॥१३॥

तेजिष्ठया तपनी रुक्षसंस्तपु
ये त्वां निदे दधिरे हृष्यैर्मिम् ।
आविस्तत्कृष्व यदसत्त उक्थ्यं
बृहस्पते वि परिरापो अर्दम ॥१४॥

बृहस्पते अति यदुर्यो अर्हद्
धूमद्विभाति क्रतुमजनेषु ।
यदीदयच्छयस क्रतप्रजातु
तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् ॥१५॥

मा नः स्तेनेभ्यो ये अमि बृहस्पदे
निरामिणो रिपवोऽनेषु जाग्रधुः ।

आ देवानामोहते वि व्रयो हृदि
बृहस्पते न पुरः साम्नो विदुः ॥१६॥

विश्वेभ्यो हि त्वा भुवनेभ्यस्परि
त्वष्टाजनुत्साम्नःसाम्नः कृविः ।
स ऋणचिद्वेणया ब्रह्मणस्पति-
र्ब्रुहो हन्ता मह क्रतुस्य धर्तरि ॥ १७ ॥

तव श्रिये व्यजिहीतु पर्वतो
गवां गोत्रमुदसृजो यदङ्गिरः ।
इन्द्रेण युजा तमसा परीवृतं
बृहस्पते निरयामौञ्जो अर्णवम् ॥१८॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य युन्ता
सूक्तस्य बोधितनयं च जिन्य ।
विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा
बृहद्वदेम विदधे सुवीराः ॥१९॥

RUDRA

आ तं पितर्मरुतां सुम्नमेतु
मा नुःसर्वस्य सुन्दरी युयोयाः ।

अभि नो वीरो अर्पति क्षमेतु

प्र जायेमहि रुद्र प्रजाभिः ॥ १ ॥

त्वादत्तेभी रुद्र शन्तमेभिः

शतं हिमा अशीय भेषजेभिः ।

व्यस्मद्वेपो वितुरं व्यंहो

व्यमीवाश्वातयस्वा विपूचीः ॥ २ ॥

श्रेष्ठो ज्ञातस्य रुद्र श्रियासिं

तवस्तमस्तवसां वज्रवाहो ।

पपिं णः पारमंहंसः स्वस्ति

विश्रा अभीती रपसो युयोधि ॥ ३ ॥

मा त्वा रुद्र चुक्रुधामा नमोभि-

र्मा दुष्टुती वृषभ मा सहती ।

उन्नो वीराँ अर्पय भेषजेभि-

मिपक्तमं त्वा मिपजाँ शृणोमि ॥ ४ ॥

हवीममिर्हवते यो हविमि-

रयु स्तोमेभी रुद्रं दिपीय ।

क्रुदुरः सुहवो मा नो अस्यै

वधुः सुशिप्रो रीरघन्मुनायै ॥ ५ ॥

उन्मा ममन्द वृषभो मरुत्वा-

न्त्वर्घीयमा वयसा नार्धमानम् ।

घृणीव च्छायामरुपा अशीया
विवासेयं रुद्रस्य सुम्नम् ॥ ६ ॥

कस्य वै रुद्र मृळयाकु-
हस्तो यो अस्ति मेपुजो जलापः ।
अपभर्ता रपसो दैव्यस्या-
भी नु मा वृषभ चक्षमीथाः ॥ ७ ॥

प्र वध्रवे वृषभाय त्रितीये
महो महो संष्टुतिमीरयामि ।
नमस्या कल्मलीकिन्तु नमोभि-
र्गृणीमसि त्वेष रुद्रस्य नाम ॥ ८ ॥

स्थिरेभिरङ्गैः पुरुरूपं उग्रो
वध्रुः शुक्रेभिः पिपिशे हिरण्यैः ।
ईशानादस्य भुवनस्य भूरे-
न वा उ योषद्गुद्रादसुर्यम् ॥ ९ ॥

अहंन्विभर्षिं सायकान्ति धन्वाह-
न्निष्कं यज्ञतं विभ्ररूपम् ।
अहंन्निदं दयसे विभ्रमभ्यं
न वा ओजीयो रुद्र त्वदस्ति ॥ १० ॥

स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं
मृगं न भीममुपहृत्तुमुग्रम् ।

मृळा जेरित्रे रुद्र स्तवानो-

ऽन्यं ते अस्मन्नि वपन्तु सेनाः ॥११॥

कुमारश्चित्पितरं वन्दमानं

प्रति नानाम रुद्रोपयन्तम् ।

भूरर्दीतारं सत्पतिं गृणीपे

स्तुतस्त्वं भेषजा रास्पस्मे ॥१२॥

या वो भेषजा मरुतः शुचीनि

या शंतमावृषणो या मयोधु ।

यानि मनुर्वृणीता पिता न-

स्ता शं च योश्च रुद्रस्य वशिम् ॥१३॥

परिणो हेती रुद्रस्य वृज्याः

त्वेषस्य दुर्मतिर्मही गात् ।

अव स्थिरा मघवद्भ्यस्तनुष्व

मीद्वस्तोकाप तनयाय मृळ ॥१४॥

एवा वत्रो वृषभ चेकितान्

यथा देव न हृणीपे न हंसि ।

द्वनश्रुनो रुद्रेह वोधि

ब्रह्मदेम विदथे सुवीराः ॥१५॥

APĀM NAPĀT = *अपाम नपात*

उपेमसृक्षि वाज्रयुर्वचसां
चनो दधीत नाद्यो गिरों मे ।
अपां नपादाशुहेमा कुवित्स
मुपेशसस्करति जोषिषुद्धि ॥ १ ॥

इमं स्वस्मै हृद आ सुतष्टं
मन्त्रं वोचेम कुविदस्य वेदत् ।
अपां नपादसुर्यस्य मुह्य
विश्वान्पुयो भुधना जजान ॥ २ ॥

समन्या यन्त्युषं यन्त्यन्याः
समानमूर्धं नद्यः पृणन्ति ।
तम् शुचिं शुचयो दीदुवांस-
मुपां नपातं परि तस्युरार्षः ॥ ३ ॥

तमस्मेरा युवतयो युवानं-
मर्मुज्यमानाः परि युन्त्यार्षः ।
स शुक्रेभिः शिकभो रेवदस्मे
दीदायानिष्मो घृतनिर्णिगुप्सु ॥ ४ ॥

अस्मे तिस्रो अग्न्यध्याय नारी-
देवाय देवीदिधिपुत्यन्नम् ।

कृताङ्गोप हि प्रसर्से अप्सु
स पीयूषं धयति पूर्व्वेक्षनाम् ॥ ५ ॥

अश्वस्यात्र जनिमास्य च स्वे-
र्द्रुहो रिपः सम्पृचः पाहि सूरिन् ।
आमासु पूर्णं पुरो अप्रमृष्यं
नारातयो वि नश्चानृतानि ॥ ६ ॥

स आ दमे सुदुघा यस्य धेनुः
स्वधां पीषाय सुभ्यन्नमत्ति ।
सो अपां नपादूर्जयन्नस्वकन्त-
वैसुदेयाय विधुते वि भाति ॥ ७ ॥

यो अप्स्वा शुचिना दैव्येन
ऋतावाजस उर्विया विभाति ।
वृषा इदुन्या भुवनान्यस्य
प्र जायन्ते वीरुधश्च प्रजाभिः ॥ ८ ॥

अपां नपादा ह्यस्यादुपस्थं
जिह्वानामूर्ध्वो विद्युतं वसानः ।
तस्य ज्येष्ठं महिमानं वहन्ती-
हिरण्यवर्णाः परि यन्ति युहीः ॥ ९ ॥

हिरण्यरूपः स हिरण्यसन्द-
गुपां नपात्सेदु हिरण्यवर्णः ।

हिरण्ययात्परि योनेर्निपद्यां ॥१०॥
हिरण्यदा ददत्यन्नमस्मै ॥१०॥

तदस्यानीकमुत चारु नामा-
पीच्यै वर्धते नष्टरुषाम् ।
यमिन्वर्ते युवतयः समित्था
हिरण्यवर्णं घृतमन्नमस्य ॥११॥

अस्मै बहुनामधुमाय सख्यै
यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः ।
सं सानु माजिं दिधिंपामि विलमै-
र्दधाम्यन्नैः परि वन्द क्रुग्भिः ॥१२॥

स ईं वृषां जनयत्तासु गर्भं
स ईं शिशुर्धयति तं रिहन्ति ।
सो अपां नपादनभिस्लातवर्णो-
ऽन्यस्यैवेह तुन्वा विधेप ॥१३॥

अस्मिन्पदे परमे तस्त्रिवांस-
मध्वसमिर्निध्या दीदिवांसम् ।
आपो नष्ट्रं घृतमन्नं वहन्तीः
स्वयमर्कः परि दीयन्ति युहीः ॥१४॥

अयांसमग्रे सुक्षितिं जनाया-
यांससु मुखवद्भयः सुयुक्तिम् ।

विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा
बृहद्भदेम विदये सुवीराः ॥ १५ ॥

No. 12

II. 38

SAVITR

उदुष्य देवः सविता सुवायं
शश्वत्तमं तदेषा वह्निरस्यात् ।
नूनं देवेभ्यो वि हि धाति
रत्नमथामंजद्वीतिहोत्रं स्वस्तौ ॥ १ ॥

विश्वस्य हि श्रुष्टये देव ऊर्ध्वः
प्र ब्राह्वा पृथुपाणिः सिसर्ति ।
आपश्चिदस्य व्रत आ निर्मृगा
अयं चिद्रातो रमते परिज्मन् ॥ २ ॥

आशुभिश्चिधान्वि मुचाति नून-
मरीरमुदतमानं चिदेतोः ।
अक्षर्षणां चिन्त्ययाँ अविष्या-
मनु व्रतं सवितुर्मोक्यागात् ॥ ३ ॥

पुनः समव्युद्धितुं वयन्ती
मुष्या कर्तोर्न्यधाच्छक्मधीरः ।

उत्संहायास्थादृच १ तूरदध-

रुमतिः सविता देव आगात् ॥ ४ ॥

नानौकांसि दुर्यो विश्वमायु-

र्वि तिष्ठते प्रभवः शोको अग्नेः ।

ज्येष्ठं माता हून्वे भागमाधा-

दन्वस्य केतमिषितं सवित्रा ॥ ५ ॥

सुमाववतिं विष्टितो जिगीषु-

र्विद्येषां कामश्चरताममाभूत् ।

शब्दाँ अपो विकृतं हित्व्यागा-

दनुं व्रतं सवितुर्देव्यस्य ॥ ६ ॥

त्वया हितमप्यमप्यु मागं

धन्वान्वा मृगयसो वि तस्युः ।

वनानि विभ्यो नकिरस्य तानि

व्रता देवस्य सवितुर्मिनन्ति ॥ ७ ॥

याद्वार्ध्यं १ वरुणो योनिमप्य-

मनिशितं निमिषि जभैराणः ।

विश्वो मार्ताण्डो व्रजमा कुशुर्वो-

त्स्यशो जन्मानि सविता व्याकः ॥ ८ ॥

न यस्येन्द्रो वरुणो न मित्रो

व्रतमर्यमा न मिनन्ति रुद्रः ।

नारातपुस्तमिदं स्तुति

हुवे देवं सवितारं नमोभिः ॥ ९ ॥

भगं धियं वाजयन्तः पुरन्धि

नराशंसो ग्रास्पतिर्नो अब्याः ।

आये वामस्य सङ्गथे रयीणां

प्रिया देवस्य सवितुः सोम ॥ १० ॥

अस्मभ्यं तद्विवो अङ्गयः पृथिव्या-

स्त्वया दत्तं काम्यं राधु आ गात् ।

शं यत्स्तोतृभ्यं आपये भवा-

स्तुतृशंसाय सवितर्जरित्रे ॥ ११ ॥

No. 13

III. 33

NADYAH

प्र पर्वतानामुशती उपस्था-

दश्वेइव विपिते हासमाने ।

गावेव शुभ्रे मातरा रिहुाणे

विपोट्छुतुद्री पर्यसा जवेते ॥ १ ॥

इन्द्रेपिते प्रसवं भिक्षमाणे

अच्छा समुद्रं रुध्वेव याथः ।

सुमाराणे ऊर्मिभिः पिन्वमाने

अन्या वामन्यामप्येति शुभ्रे ॥ २ ॥

अच्छा सिन्धुं मावर्तमामयासं

विपाशमुर्वीं सुभर्गामगन्म ।

वृत्तमिव मातरां संरिह्याणे

समानं योनिमनु सञ्चरन्ती ॥ ३ ॥

एना वयं पयसा पिन्वमाना

अनु योनिं देवकृतं चरन्तीः ।

न वर्तये प्रसवः सर्गितक्तः

क्रियुषिप्रो नृद्यो जोहवीति ॥ ४ ॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय

ऋतावरीरुषं मुहुर्तमेवैः ।

प्र सिन्धुमच्छा बृहती मनीषा-

वस्सुरहे कुशिकस्य सुतुः ॥ ५ ॥

इन्द्रो अम्मां अरदुद्वर्जवाहु-

रपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनाम् ।

देवोऽनयत्सप्रिता सुपाणि-

स्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥ ६ ॥

प्रवाच्यं शश्वधा वीर्यं त-

दिन्द्रस्त्वं कर्म यदहिं विवृथत् ।

वि वज्रेण परिपदो जघाना-

यन्नापोऽर्धेनमिच्छमानाः ॥ ७ ॥

एतद्वचो जस्तिर्मापि मृष्टा

आ यत्ते घोषानुत्तरा युगानि ।

उक्थेष्टं कारो प्रति नो जुपस्व

मा नो नि कः पुरुषत्रा नमस्ते ॥ ८ ॥

ओ पु स्वसारः कारवे शृणोत

ययौ वो दुरादनसा रथेन ।

नि पू नमध्वं भवता सुपारा

अधोअक्षाः सिन्धवः स्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

आ ते कारो शृणवामा वचांसि

ययार्थं दुरादनसा रथेन ।

नि ते नसै पीष्यानेव घोषा

मर्यायेव कुन्या शश्वचै ते ॥ १० ॥

यदुङ्ग त्वा भरताः सन्तरैयु-

गुव्यन्ग्रामं हपित इन्द्रजितः ।

अर्षादिह प्रसुवः सगैतक्तु

आ वो वृषे सुमतिं युज्ञियानाम् ॥ ११ ॥

अतारिषुर्भरता गुव्यवः स-

ममस्तु विप्रः सुमतिं नदीनाम् ।

प्र पिन्वध्वमिपयन्तीः सुराघ्रा
आवृक्षणाः पृणध्वं यात शीर्षम् ॥ १२ ॥

उद्वं ऊर्मिः शम्या हु-
न्वापो योक्त्राणि मुञ्चत ।
माऽदुष्कृतौ व्येनसा-
ऽघ्न्यौ शनुमारंताम् ॥ १३ ॥

No. 14

IV. 7

AGNI

अयमिह प्रथमो धायि धातृभि-
होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीडधः ।
यमप्सवानो भृगवो विरुद्रु-
र्देनेषु चित्रं बिभ्वं विशेविंशे ॥ १ ॥

अग्ने कृदा तं आनुप-
ग्धुर्देवस्य चेतनम् ।
अथा हि त्वा जगृथिरे-
मर्तोसो बिक्ष्वीडधम् ॥ २ ॥

ऋतावानं विचेतसं
पश्यन्तो दामिन् स्तुभिः ।

विधेपामध्वराणां

हस्कृतरिं दमेदमे ॥ ३ ॥

आशं द्रुतं विवस्वतो
विद्या यश्चर्षणीरुभि ।

आ जघ्रुः केतुमायत्रो
भृगवाणं विशेविंशे ॥ ४ ॥

तमीं होतारमानुष-
क्विचकित्वांसं नि पेदिरे ।

रुषं पावुकशोचिषं
यजिष्ठं सुप्त धामभिः ॥ ५ ॥

तं शश्वतीषु मातृषु
वनु आ वीतमश्रितम् ।

चित्रं सन्तं गुहो हितं
सुवेदं क्वचिदुर्थिनम् ॥ ६ ॥

सप्तस्य यद्विद्युता सस्मिन्नूर्ध्व-
नृतस्य धामन्त्रणयन्त देवाः ।

महो अग्निर्नमसा रातहव्यो
वेरध्वराय सदमिहृतावा ॥ ७ ॥

वेरध्वरस्य द्रुत्यानि विद्वा-
जुमे अन्ता रोदसी सञ्चिकित्वान् ।

दुत ईयसे प्रुदिर्व उराणो
विदुष्टरो दिव आरोधनानि ॥ ८ ॥

कृष्णं त एमु र्यतः पुरो भा-
धरिण्वर्चिर्वपुषामिदेकम् ।
यदप्रवीता दधते ह गर्भं
सुयश्चिज्जातो भवसीदु दुतः ॥ ९ ॥

सद्यो ज्ञातस्य ददृशानुमोजो
यदस्य वातो अनुवाति शोचिः ।
वृणक्ति तिग्मामृतसेष्ट जिह्वां
स्थिरा चिदन्ना दयते वि जम्भैः ॥ १० ॥

तृषु यदन्ना तृषुणा ववर्क्ष
तृषु द्रुतं कृणुते प्रहो अग्निः ।
वातस्य मेळि संचते निजूवै-
न्नाशुं न वाजयते हिन्वे अर्वा ॥ ११ ॥

No. 15

IV. 12

AGNI

यस्त्वामग्न इत्यधते यतस्रक्
त्रिस्ते अर्वाकृणवत्सस्मिन्नहन् ।

स सु द्युम्नैरभ्यस्तु प्रसक्ष-
त्तवृ कृत्वा जातवेदधिकित्वान् ॥ १ ॥

इध्मं यस्ते जुभरच्छत्रमाणो
महो अग्ने अनीकुमा संपर्यन् ।
स इध्मानः प्रति दोषामुपासं
पुष्यन्नयि संचते मन्त्रमित्रान् ॥ २ ॥

अग्निरीशे बृहत्तः क्षत्रियस्या-
ग्निर्वाजस्य परमस्य रायः ।
दधाति रत्नं विद्यते यविष्ठो
न्यानुषड्मर्त्याय स्वधावान् ॥ ३ ॥

यच्चिद्वित्तं पुरुषत्रा यविष्ठ-
चित्तिमिध्मकुमा कचिदागः ।
कुधी प्वस्माँ अदितेरनागा-
न्येनांसि शिश्रथो विष्टग्ने ॥ ४ ॥

महश्चिदग्न एनेसो अमीकं
कुर्वाद्देवानामुत मर्त्यानाम् ।
मा ते सखायः सदुमिद्रिषाम्
यच्छा तोकायुतनयाय शंयोः ॥ ५ ॥

यथा ह त्वद्वसवो गौर्धं चि-
त्पदि पिताममुश्चता यजत्राः ।

एवो ष्वऽस्मन्मुञ्चता व्यंहः
प्र तार्यमे प्रतरं न आयुः ॥ ६ ॥

No. 16

V. 83

PARJANYA नि. १०३. ७१ = ११

अच्छा वद त्वसं गीर्भिताभिः
स्तुहि पर्जन्यं नमुसा विंशस ।
कर्निकदृष्टभो ज्वीरदानू
रेतो दध्यात्पोषधीषु गर्भम् ॥ १ ॥ नि. १०९

विबुधान् हन्त्युत हन्ति रुक्षसो
विश्वे विभाय भुवनं महावधात् ।
उतानागा ईपते वृष्ण्यावतो
यत्पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः ॥ २ ॥ नि. १०८. १०९

रथीषु कश्याथो अमिक्षिप-
आविर्दुतान् कृणुते वृष्णीं अहं ।
दुरास्तिहस्यं स्तनया उदीरते
यत्पर्जन्यः कृणुते वृष्णीं नमः ॥ ३ ॥

प्र वाता वान्ति प्रत्यन्ति विद्युत
उदोषधीजिह्वे पिन्वते स्वः ।

इरा विश्वस्मै भुवनाय जायते
यत्पर्जन्यः पृथिवीं रेतुसारवति ॥ ४ ॥

यस्य व्रते पृथिवी नवमीति
यस्य व्रते शुक्लवज्रसुरीति ।
यस्य व्रत ओषधीर्विश्वरूपाः
स नः पर्जन्य महि शर्म यच्छ ॥ ५ ॥

दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वं
प्रपिन्वतु वृष्णो अश्वस्य धाराः ।
अवाङ्मतेन स्तनयित्तुने-
ह्यपो निपिञ्चन्नसुरः पिता नः ॥ ६ ॥

अभि क्रन्द स्तनय गर्भमा धा
उदन्वता परि दीया रथेन ।
दति सु कर्ष विपितुं न्यञ्चं
सुमा भवन्तु द्रवतो निपादाः ॥ ७ ॥

महान्तं कोशमुदचा नि पिञ्च
सन्दन्तां कुल्या विपिताः पुरस्तात् ।
पृतेन धावापृथिवी व्युन्धि
सुप्रपाणं भवतु घ्न्याभ्यः ॥ ८ ॥

यत्पर्जन्यः कनिकद-
स्तुतयन् हंसि दुष्कृतः ।

प्रतीदं विश्वं मोदते.

यत्किं च पृथिव्यामधि ॥ ९ ॥

अद॑र्षी॒र्षि॑मु॒दु पृ गृ॒भाया-

क॒र्ध॒न्वान्यत्ये॑त्त॒वा उ॑ ।

अजी॑ज॒न् ओष॑धी॒र्भोज॑नाय॒ क-

मु॒त गृ॒जाभ्यो॑ऽवि॒दो म॒न्त्रीपा॑म् ॥ १० ॥

No. 17

VI. 54

PŪṢAN

सं पू॒षन् वि॒दुषा॑ न॒य

यो अ॒ञ्ज॑सानु॒शास॑ति ।

यं ए॒वेद॑मिति॒ ब्र॒व॑त् ॥ १ ॥

समु॑ पृ॒ष्णा ग॑मि॒महि॒

यो गु॒हाँ अ॑भि॒शास॑ति ।

इ॒म ए॒वेति॑ च॒ ब्र॒व॑त् ॥ २ ॥

पृ॒ष्णश्च॑क्रं न रि॒ण्यति॑

न को॒शोऽयं॑ प॒द्यते॑ ।

नो अ॒स्य व्य॑धते॒ पृथिः॑ ॥ ३ ॥

यो अस्मै हविषाविधु-
न्न तं पूषाणि मृष्यते ।
प्रथमो विन्दते वसु ॥ ४ ॥

पूषा गा अन्वेतु नः
पूषा रक्षत्ववैतः ।
पूषा वाजं सनोतु नः ॥ ५ ॥

पूषन्नतु ग्र गा इहि
यजमानस्य सुन्वतः ।
अस्माकं स्तुवताश्रुत ॥ ६ ॥

माकिर्नेशुन्मार्की रिपुन्
माकीं सं शारि केवटे ।
अथारिष्टामिरा गहि ॥ ७ ॥

ध्रुष्वन्तं पूषणं वय-
मिर्षमनष्टवेदसम् ।
ईशानं राय ईमहे ॥ ८ ॥

पूषन्तर्धं व्रते व्रयं
न रिप्येम कदा चुन ।
स्तोतारस्त इह स्मसि ॥ ९ ॥

परि॑ पृ॒षा पुरस्ता-
द्वस्तं॑ दधातु दक्षिणम् ।
पुन॑र्नो नृ॒ष्टमाज॑तु ॥ १० ॥

No. 18

VII. 86

VARUNA

धीरा॑ त्वस्य॑ महिना॑ जुन॑न्ति
वि यस्तुस्तम्भ॑ रोद॑सी चिदुर्वी ।
अ नाके॑वृष्वं सु॑सुदे बृ॒हन्तं॑
द्विता॑ नक्षत्रं॑ पप्रथ॑च्च नृम॑ ॥ १ ॥

उ॒त स्व॑या त॒न्मा॒तु सं धे॑दे त-
त्सु॒दा त्व॑न्तर्व॒रुणे॑ भु॒वानि ।
किं मे॑ ह॒व्यम॑ह॒णानो॑ जु॒पेत
कु॒दा मृ॒च्छीकं॑ सु॒मना॑ अ॒भि ख्य॑म् ॥ २ ॥

पृ॒च्छे तदे॑ना॑ वरु॒ण दि॒द्व-
क्षू॒र्षो एमि॑ चि॒क्रितु॑र्षो॑ वि॒पृच्छ॑म् ।
सु॒मानमि॑न्मे॒ कुव॑र्यधि॒दाहु-
र्यं ह॒ तुभ्यं॑ वरु॒णो ह॑णी॒ते ॥ ३ ॥

किमार्गं आस वरुण ज्येष्ठं
 यत्स्तोतारं जिघांससि सखायम् ।
 प्र तन्मे वोचो दूढम स्वधावो-
 ऽयं त्वान्मेना नमस्ता तुर इयाम् ॥ ४ ॥
 अयं द्रुग्धानि पित्र्यो मृजा नो-
 ऽव या वयं चकृमा तन्मभिः ।
 अयं राजन्पशुवृषं न तायुं
 मृजा वृत्सं न दाम्नो वसिष्ठम् ॥ ५ ॥
 न स स्वो दक्षो वरुण ध्रुतिः सा
 सुरा मन्युर्विभीदको अचित्तिः ।
 अस्ति ज्यायान्कनीयस उपारे
 स्वमश्वनेदनृतस्य प्रयोता ॥ ६ ॥
 अरं दासो न मीळ्हुर्यं करा-
 ण्यहं देवाय भूर्णयेऽनागाः ।
 अचेतयदचितो देवो अर्यो
 गृत्सं राये कवितरो जुनाति ॥ ७ ॥
 अयं सु तुभ्यं वरुण स्वधावो
 हृदि स्तोम उपश्रितश्चिदस्तु ।
 शं नः क्षेमे शम्यु योगे नो अस्तु
 युयं पाव स्युस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

MANDŪKA

संवत्सरं शशयाना
 ब्राह्मणा व्रतचारिणः ।
 वाचं पर्जन्यजिन्वितां
 प्र मण्डूकां अवादिषुः ॥ १ ॥

दिव्या आपो अमि यदेनमाय-
 न्दतिं न शुष्कं सरसी शयानम् ।
 गत्रामह न मायुर्वत्तिनीनां
 मण्डूकानां वुग्नुरत्रा समेति ॥ २ ॥

यदीमेनाँ उशतो अभ्यवर्षा-
 तृष्यावतः प्रावृष्यागतायाम् ।
 अखुल्लीकृत्या पितरं न पुत्रो
 अन्यो अन्यमुष वदन्तमेति ॥ ३ ॥

अन्यो अन्यमनु गृष्णात्येनो-
 रुपां प्रसुगे यदमन्दिषाताम् ।
 मण्डूको यदुमिष्टः कनिष्कु-
 नृश्विः सम्पृङ्क्ते हरितेनुवाचम् ॥ ४ ॥

यदेपामन्यो अन्यस्य वाचं
 शक्तस्यैव वदति शिष्यमाणः ।
 सर्वं तदेपां समृद्धेव पर्व
 यत्सुवाचो वदथनाध्यस्तु ॥ ५ ॥

गोमायुरेको अजमायुरेकः
 ष्तिनुरेको हरित् एक एषाम् ।
 समानं नाम विभ्रतो विरूपाः
 पुरुत्रा वाचं पिपिशुर्वदन्तः ॥ ६ ॥

ब्राह्मणासो अतिरात्रे न सोमे
 सरो न पूर्णमभितो वदन्तः ।
 संवत्सरस्य तदहः परिं ष्ठ
 यन्मण्डकाः प्राष्टपीर्णं बभूव ॥ ७ ॥

ब्राह्मणासः सोमिनो वाचमक्रतु
 ब्रह्म कृण्वन्तः परिवत्सुरीणम् ।
 अध्वर्यवो घर्मिणः सिष्विदुना
 आविर्भवन्ति शुद्धा न के चित् ॥ ८ ॥

देवहितं जुगुप्सुर्द्विदशस्य
 क्रतुं नरो न प्र मिनन्त्येते ।
 संवत्सरे प्राष्ट्यागतायां
 तप्ता दुर्मा अश्नुवते विसर्गम् ॥ ९ ॥

गोमाधुरदादुजमाधुरदा-

तृश्चिरदाद्वरितो नो वर्चनि ।

गवां मण्डूका ददतः श्रुतानि

सहस्रसावे प्र तिरन्तु आयुः ॥१०॥



No. 20

IX. 80

SOMA

सोमस्य धारां पवते नृचक्षस

ऋतेन देवान्हवते दिवस्परि ।

बृहस्पते रुवथेना वि दिद्युते

समुद्रासो न सर्वनानि विन्यसुः ॥ १ ॥

यं त्वा वाजिनुष्ण्या अभ्यनृप्ता-

योहतुं योनिमा रोहसि धुमान् ।

मघोनामायुः प्रतिरन्महि श्रु

इन्द्राय सोम पवसे वृषा मदः ॥ २ ॥

एन्द्रस्य कुक्षा पवते मदिन्तम्

ऊर्जं यसानः श्रवसे सुमङ्गलः ।

प्रत्यङ् स विश्वा भुवनाभि पद्मे

क्रीदन्हरिरत्यः स्यन्दते वृषा ॥ ३ ॥

तं त्वा देवेभ्यो मधुमत्तमं नरः
 सहस्रधारं दुहते दश क्षिपः ।
 नृभिः सोमं ग्रच्युतो ग्रावभिः सुतो
 विधान्देवाँ आ पवस्था सहस्रजित् ॥ ४ ॥

तं त्वा हस्तिनो मधुमन्तमद्रिभि-
 दुहन्त्यस्तु वृषभं दश क्षिपः ।
 इन्द्रं सोमं मादयन्दैव्यं जनं
 सिन्धोरिखोभिः पवमानो अर्पसि ॥ ५ ॥

No. 21

X, 34

KITAVA

ग्रावेपा मां बृहतो मादयन्ति
 प्रवातेजा इरिणे वर्धतानाः
 सोमस्येव मौजवतस्य भुक्षो
 विश्वीदको जागृविर्महामच्छान् ॥ १ ॥

न मां मिमेषु न जिहीळ एषा
 शिवा सखिभ्य उत मह्यमासीत् ।
 अक्षस्याहमेकपुरस्य हेतो-
 रनुग्रतामपं ज्ञायामरोधम् ॥ २ ॥

द्वेष्टिं श्वश्रूरं जाया स्मृद्धि
 न नाथितो विन्दते मर्दितारम् ।
 अर्थस्येव जरतो वस्यस्य
 नाहं विन्दामि कितवस्य भोगम् ॥ ३ ॥

अन्ये जायां परि मृशन्त्यस्य
 यस्यागृध्रद्वेदने वाज्यक्षः ।
 पिता माता आतर एनमाहु-
 र्न जानीमो नयता बुद्धमेतम् ॥ ४ ॥

यदादीध्ये न दविषाण्येभिः
 परायद्भयोऽर्थ हीये सखिभ्यः ।
 न्युसाश्च ध्रुवो वाचमक्रतुं
 एमीदेषां निष्कृतं जारिणीव ॥ ५ ॥

सुभामेति कितवः पुच्छमानो
 जेष्थामीति तुन्नां शशुजानः ।
 अक्षासो अस्य वि विरन्ति कामं
 प्रतिदीप्ते दधत आ कृतानि ॥ ६ ॥

अक्षास इदं कुशिनो नितोदिनो
 निष्ठत्वा न स्वर्पनास्तापविष्णवः ।
 कुमारदेष्णा जयतः पुनर्हणो
 मध्या सम्पृक्ताः कितवस्य वर्हणा ॥ ७ ॥

त्रिपञ्चाशः क्रीळति व्रात एषां
 देवइव सविता सुत्यधर्मा ।
 उग्रस्य चिन्मन्यवे ना नमन्ते
 राजो विदेभ्यो नमु इत्कृणोति ॥ ८ ॥

नीचा वर्तन्त उपरि स्फुर-
 न्त्यहस्तासो हस्तवन्त सहन्ते ।
 दिव्या अङ्गारा इरिणे न्युक्ताः
 शीताः सन्तो हृदयं निर्दहन्ति ॥ ९ ॥

जाया तप्यते कितवस्य हीना
 माता पुत्रस्य चरेतः कं स्वित् ।
 ऋणावा विभृद्वन्मिच्छमानो-
 ऽन्येषामस्तुषु नक्तमेति ॥ १० ॥

स्त्रियं दुष्टाय कितुवं ततापा-
 न्येषां जायां सुकृतं च योनिम् ।
 पूर्वाह्णे अथान्युषुजे हि बभू-
 न्तसो अग्नेरन्ते षुलः पपाद ॥ ११ ॥

यो यः सेतानीर्महतो गुणस्य
 राजा व्रातस्य प्रथमो बभूव ।
 तस्मै कृणोमि न घनां रुणांश्चि
 दशाहं प्राचीस्तद्वत् वंदामि ॥ १२ ॥

अक्षैर्मा दीव्यः कृपिमित्कृषस्व
 विचे रमस्व बहु मन्यमानः ।
 तत्र गार्गः कितवु तत्र जाया
 तन्मे वि चष्टे सवितायमर्यः ॥१३॥
 मित्रं कृणुध्वं खलु मुदता नो
 मा नो घोरेण चरतामि धृष्णु ।
 नि वो नु मन्युर्विशतामरोति-
 रन्यो वभ्रूणां प्रसितौ न्वस्तु ॥१४॥

No. 22

X. 71

JNANA

बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं
 यत्प्रैरत नामधेयं दधानाः ।
 यदेषां श्रेष्ठं यदेरिप्रमासी-
 त्रेणा तदेषां निहितं गुहाविः ॥ १ ॥
 सक्तुमिव तितउना पुनन्तो
 यत्र धीरा मनसा वाचमर्कत ।
 अत्रा सखायः सख्यानि जानते
 भद्रैर्षां लक्ष्मीनिहिताधि वाचि ॥ २ ॥

यज्ञेन वाचः पदवीधमाय-

न्तामन्वविन्दुन्नृपिषु प्रविष्टाम् ।

तामाभृत्प्रा व्यदधुः पुरुत्रा

तां सुप्त रेभा अमि सं नवन्ते ॥ ३ ॥

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाच-

मुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तुन्वं वि संसे

जायेव पत्य उग्रती सुवासाः ॥ ४ ॥

उत त्वं सख्ये स्थिरयीतमाहु-

नेन हिन्वन्त्यपि बाजिनेषु ।

अधेन्वा चरति माययैष

वाचै शुश्रुवाँ अकूलामपुष्पाम् ॥ ५ ॥

यस्तित्याजं सच्चिदिदं सखापं

न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति ।

यदौ शृणोत्यलकं शृणोति

ब्रुहि प्रवेदं सुकृतस्य पन्थाम् ॥ ६ ॥

अक्षुण्णन्तः कर्णवन्तः सखायो

मनोज्ञेष्वसमा चभूयुः ।

आद्रुघ्नासं उपकृशासं उ त्वे

सुदाह्वं स्नात्वा उ त्वे ददधे ॥ ७ ॥

विजेपृकृदिन्द्रैयानवमृत्रोऽ-
स्माकं मन्यो अधिपा भवेह ।

प्रियं ते नाम सहुरे गृणीमसि

विद्या तमुत्सं यत आशुभृथ ॥ ५ ॥

आभूत्या सहजा वंज सायक

सहो विभर्घ्यभिभूत उत्तरम् ।

कत्वा नो मन्यो सह मेघैधि

महाधनस्य पुरुहूत संसृजि ॥ ६ ॥

संसृष्टं धनमुभयं सुमाकृत-

मुस्मभ्यं दत्तां वरुणश्च मुन्युः ।

मिथं दधाना हृदयेषु शत्रवुः

पराजितास्तो अप नि लयन्ताम् ॥ ७ ॥

No. 25

X. 90

PURUSA

सहस्रशीर्षं

पुरुषः

सहस्राक्षः

सहस्रपात् ।

स भूमिं विश्वतो वृत्वा-

ऋदशाङ्गुलम्

॥ १ ॥

MANYU

त्वया मन्यो सुरथमारुजन्तो
 हयमाणासो धृष्टिता मरुत्वः ।
 तिम्रेष्व आरुधा संशिशाना
 अमि प्र यन्तु नरो अग्रिरूपाः ॥ १ ॥

अग्रिरिव मन्यो त्विषितः सहस्व
 सेनानीर्नः सहुरे हुत एधि ।
 हत्वाय शत्रून्वि भजस्व वेदु
 ओजो मिमानो वि मृधो नुदस्व ॥ २ ॥

सहस्व मन्यो अभिमातिमुस्मे
 रुजन्मुणन्त्रमुणन् द्रेहि शत्रून् ।
 उग्रं ते पाजो नुवा रुरुधे
 वृशी वशी नयस एकल त्वम् ॥ ३ ॥

एते अहनाभसि मन्यवीद्वितो
 विश्विशं युधये सं शिशाधि ।
 अहत्तुत्तवया युजा वयं
 दमन्तं घोर्व विजयाय कृण्वहे ॥ ४ ॥

विजेपृच्छदिन्द्रइवानवन्नोऽ-
स्माकं मन्यो अधिपा भवेह ।

प्रियं ते नाम सहुरे गृणीमसि
विद्या तमुत्सं यत आबुभूथ ॥ ५ ॥

आभूत्या सहजा वज्र सायक
सहो विमर्ष्यमिभूत उत्तरम् ।
क्रत्वा नो मन्यो सह मेर्वेधि
महाधनस्य पुरुहूत संसृजिं ॥ ६ ॥

संसृष्टं धनमुमयं समाकृत-
मस्मभ्यं दत्तां वह्णश्च मन्युः ।
मियं दधाना हृदयेषु शर्ववुः
पराजितासो अप नि लयन्ताम् ॥ ७ ॥

No. 25

X. 90

PURUSA

सहस्रशीर्षी पुरुषः
सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं विश्वतो घृत्वा-
त्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

DEVA

देवानां नु वयं जाना
 प्र वोचाम विपुन्यया ।
 उक्थेष्टुं शस्यमनिषु
 यः पश्यादुत्तरे युगे ॥ १ ॥

ब्रह्मणस्पतिरेता
 सं कुमरिश्वाधमत ।
 देवानां पूव्ये युगे-
 ऽसंतुः सदजायत ॥ २ ॥

देवानां युगे प्रथमे-
 ऽसंतुः सदजायत ।
 तदाशा अन्वजायन्त
 तदुत्तानपदस्परि ॥ ३ ॥

भूर्जैश्च उत्तानपदो
 भुव आशा अजायन्त ।
 अदितेर्दक्षो अजायत
 दक्षाच्चदितिः परि ॥ ४ ॥

अदि॑तिर्ह्यर्ज॑निष्टु

दक्ष॑ या दु॑हिता तव॑ ।

तां दे॒वा अ॒न्व॑जायन्त

भ॒द्रा अ॒मृत॑वन्धवः ॥ ५ ॥

यदे॒वा अ॒दः स॑लिले

सुस॑रब्ध्या अति॑ष्ठत ।

अत्रा॑ वो नृ॒त्य॑तामिव

ती॒त्रो र॑णुरपा॑यत ॥ ६ ॥

यदे॒वा यत॑यो यथा

सुव॑नान्यपि॑न्वत ।

अत्रा॑ स॒मु॒द्र आ गू॒ळह-

मा स॒र्य॑मज॑भर्तन ॥ ७ ॥

अ॒ष्टौ पु॒त्रास्तो अदि॑ते-

ये ज्ञा॑तास्तुन्व॑ स्परि॑ ।

दे॒वा उ॒प प्रै॑त्सु॒तभिः

परा॑ मा॒तृ॒ण्डि॒मा॒स्यत् ॥ ८ ॥

स॒त॒भिः पु॒त्रैरदि॑ति-

रु॒प प्रै॑त्पू॒र्व्य यु॒गम् ।

प्र॒जाये॑ मृ॒त्यवे॑ त्व-

त्पुन॑र्मा॒तृ॒ण्डि॒मा॒श्वत् ॥ ९ ॥

पुरुष एवेदं सर्वं
यज्ञतं यच्च गव्यम् ।
उतामृतत्वस्येशानो
यदन्नैतातिरोहति ॥ २ ॥

एतावानस्य महिमा-
तो ज्यायाँश्च पूरुषः ।
पादोऽस्य विश्वा भूतानि
त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

त्रिपादुर्ध्वं उदैत्पुरुषः
पादोऽस्येहामृतपुनः ।
ततो विष्णुह् व्यकाम-
त्साशनानशने अमि ॥ ४ ॥

तस्माद्विराज्जायत
विराजो अधि पूरुषः ।
स ज्ञातो अत्यरिच्यत
पश्चाद्भूमिमथो पुरः ॥ ५ ॥

यत्पुरुषेण हविषा
देवा यज्ञमर्तन्वत ।
वसन्तो अस्यासीदाज्यं
ग्रीष्म इधमः शरद्धविः ॥ ६ ॥

तं युञ्जं बृहिषि प्रौक्षु-
न्युरुपं ज्ञातमग्रतः ।

तेन देवा अयजन्त
साध्या ऋषयश्च ये ॥ ७ ॥

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः
सम्भृतं पृथदाज्यम् ।
पशून्तोश्चक्रे वायव्या-
नारुण्यान्ग्राम्याश्च ये ॥ ८ ॥

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत
ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
छन्दांसि जज्ञिरे तस्मा-
द्यजुस्तस्मादजायत ॥ ९ ॥

तस्मादश्वा अजायन्त
ये के चोभयार्दतः ।
गार्वा ह जज्ञिरे तस्मा-
त्तस्माज्जाता अजावयः ॥ १० ॥

यत्पुरुषं व्यदधुः
कतिधा व्यकल्पयन् ।
मुखं रिमस्य कौ ब्राह्म
का ऊरू पादा उच्येते ॥ ११ ॥

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्
 वाह् रोजन्यः कृतः ।
 ऊरु तदस्य यद्वैश्यः
 पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥१२॥

चन्द्रमा मनसो ज्ञात-
 थक्षोः सूर्यो अजायत ।
 मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च
 प्राणाद्वायुरजायत ॥१३॥

नाभ्यां आसीदुत्तरिक्षं
 शीर्ष्णो द्यौः सर्ववर्तत ।
 पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रा-
 तर्था लोको अकल्पयन् ॥१४॥

सप्तास्यासन्परिधय-
 स्त्रिः सप्त सुमिधः कृताः ।
 देवा यद्यज्ञं तन्वना
 अवधन्त्पुरुषं पशुम् ॥१५॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा-
 स्तासि धर्षाणि शत्रुषान्ध्यासन् ।
 ते ह नाकं महिमानः सचन्तु
 यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ॥१६॥

SARAMĀ-PANĪ SAMVĀDA

किमिच्छन्ती सरमा ग्रेदमानद्
 दुरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः ।
 कास्मेहिंतिः का परितक्म्यासी-
 त्कथं रसाया अतरः पर्यासि ॥ १ ॥

इन्द्रस्य दूतीरिंषिता चरामि
 मह इच्छन्तीं पणयो निधीन्वः ।
 अतिष्कदो मियसा तन्न आवु-
 त्थया रसाया अतरं पर्यासि ॥ २ ॥

क्रीद्वद्धिन्द्रः सरमे का दंशीका
 यस्येदं दूतीरसरः पराकात् ।
 आ च गच्छान्मित्रमेना दधा-
 माथा गवां गोपतिर्नो भवाति ॥ ३ ॥

नाहं तं वेदं दम्यं दमत्स
 यस्येदं दूतीरसरं पराकात् ।
 न तं गृहन्ति सुवतो गमीरा
 हुता इन्द्रेण पणयः शयध्वे ॥ ४ ॥

इ॒मा गा॑वः सर॒मे या ऐ॑च्छः
 परि॒ दि॒वो अ॒न्ता॒न्त्सु॒भगे॑ पत॒न्ती ।
 क॒स्ते ए॒ना अ॒वे सु॒त्रा॒दयु॑-
 ध्व॒युता॒स्माकु॒मायु॑धा सन्ति त्रि॒गमा ॥ ५ ॥

अ॒से॒न्या वः॑ प॒णयो॑ व॒चा-
 स॒नि॒प॒व्यास्त॑न्वः स॒न्तु प्रा॒पीः ।
 अ॒घृ॒ष्टो व॒ ए॒तवा॑ अ॒स्तु प॒न्या
 बृ॒ह॒स्पति॑र्व॒ उ॒मया॑ न मृ॒ळात् ॥ ६ ॥

अ॒यं नि॒धिः सर॑मे अ॒द्रि॒बु॒ध्नो
 गो॒भि॒र॒ध्वैर्भि॒र्वसु॑भि॒न्यृष्टः॑ ।
 रक्ष॑न्ति तं प॒णयो॑ ये सु॒गो॒पा
 रेकु॑ प॒दम॑ल॒कुमा॑ ज॒गन्थ ॥ ७ ॥

ए॒ह ग॑म॒नृप॑युः सोम॑शि॒ता
 अ॒यास्यो॑ अ॒ङ्गिर॑सो न॒व॒ग्वाः ।
 त ए॒तम॑र्व॒ वि म॑जन्तु गो॒त्रा-
 म॒थै॒तद्व॑चः प॒णयो॑ व॒म॒न्ति ॥ ८ ॥

ए॒वा च॒ त्वं सर॑म आ॒ज॒गन्थु
 प्र॒चो॒धिता॑ स॒ह॒सा दै॒व्ये॑न ।
 स्व॒सारं॑ त्वा कृ॒ण्वै मा पु॒नर्ग॑
 अप॑ ते ग॒वा सु॒भगे॑ भ॒जाम ॥ ९ ॥

नाहं वेद भ्रातृत्वं नो स्वसृत्व-

मिन्द्रो विदुरङ्गिरसश्च घोराः ।

गौकामा मे अच्छदयन्यदाय-

मपातं इत पणयो वरीयः ॥१०॥

दुरमित पणयो वरीय उ-

द्गार्धो यन्तु मिनतीर्कृतेन ।

वृहस्पतिर्या अविन्दुन्निगूळ्हाः

सोमो ग्रावाण ऋषयश्च विप्राः ॥११॥

No. 27

X 121

HIRANYAGARBHA

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे

भूतस्य ज्ञातः पतिरेकं आसीद् ।

स दाधार पृथिवीं द्यामृतेमां

कस्मै देवाय हुविषा विधेम ॥ १ ॥

य आत्मदा वल्लदा यस्य विश्वं

उपासते प्रथिपं यस्य देवाः ।

यस्य द्यायामृतं यस्य मृत्युः

कस्मै देवाय हुविषा विधेम ॥ २ ॥

यः प्राणतो निमिषतो महि-

त्तैक इद्राज्ञा जगतो युभूव ।

य ईशे अस्य द्विषदुश्चतुष्पदः

कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ३ ॥

यस्येमे हिमघन्तो महित्वा

यस्य सप्तदं रसया सुहाहुः ।

यस्येमाः प्रदिशो यस्य चाह

कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ४ ॥

येन द्यौर्ग्रा पृथिवी च दृळ्हा

येन स्वः स्तमितं येन नार्कः ।

यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः

कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ५ ॥

यं क्रन्दसुी अयसा तस्तमाने

अभ्यैक्षेतां मनसा रेजमाने ।

यत्राधि सरु उदितो विभाति

कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ६ ॥

आपो हु यद् वृहतीविश्रमाय-

न्नाम दधाना जनयन्तीरुग्निम् ।

ततो देवानां समवर्ततासुरेकः

कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ७ ॥

यश्चिदापो महिना पर्यपश्य-
 दक्षं दधाना जनयन्तीर्यज्ञम् ।
 यो देवेष्वधि देव एक आसी-
 त्कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ८ ॥

मा नो हिंसीज्जनिता यः पृथिव्या
 यो वा दिवं सत्यधर्मा ज्ञानं ।
 यश्चापश्चन्द्रा बृहतीर्जान
 कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ९ ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो
 विश्वा जातानि परि ता बभूव ।
 यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु
 वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १० ॥

No. 28

X 129

NĀSADĪYĀ

नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं
 नासीद्रजो नो व्योमा परो यत् ।
 किमावरोधः कुड् कस्य यम-
 न्ममः किमासीद्रहं गभीरम् ॥ १ ॥

न मृत्युरासीदमृतं न तहि
 न राज्या अहं आसीत्प्रकृतः ।
 आनीदवातं स्वधया तदेकं
 तस्माद्भान्यत्र परः किं चनास ॥ २ ॥

तम आसीत्तमसा गूळहमग्रै-
 ऽप्रकृतं सलिलं सर्वमा इदम् ।
 तुच्छयेनाम्बपिहितं यदासी-
 चणसस्तन्महिनाजापृतैकम् ॥ ३ ॥

कामस्तदग्रे समवर्तताधि
 मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।
 सुतो बन्धुमसंति निरविन्द-
 न्हुदि प्रतीष्या कुवयो मनीषा ॥ ४ ॥

तिरश्चीनो विततो रुमिरैषा-
 मधः स्विदासीद्दुपरिस्विदासीद् ।
 रेतोधा आसन्महिमानं आस-
 न्त्सुधा अवस्तात्प्रयतिः पुरस्तात् ॥ ५ ॥

को अद्वा घेदु क इह प्र वीचु-
 त्तु आज्ञाता कुत इयं विसृष्टिः ।
 अवाग्देवा अस्य मिसर्जनेना-
 धा को घेदु यत आधुभूवं ॥ ६ ॥

इयं विसृष्टिर्यत आधुभूव
 यदि वा दुधे यदि वा न ।
 यो अस्याध्यक्षः परमे व्योम-
 न्तसो अङ्ग वेदु यदि वा न वेद ॥ ७ ॥

No. 29

X. 151

ŚRADDHĀ

श्रद्धयाग्निः समिध्यते
 श्रद्धया हूयते हुविः ।
 श्रद्धां भगस्य मूर्धनि
 वचसा वेदयामसि ॥ १ ॥

प्रियं श्रद्धे ददतः
 प्रियं श्रद्धे दिदासतः ।
 प्रियं भोजेषु यज्व-
 स्त्विदं मं उदितं कृधि ॥ २ ॥

यथा देवा असुरेषु
 श्रद्धामुप्रेषु चक्रिरे ।
 एवं भोजेषु यज्व-
 स्तस्माकमुदितं कृधि ॥ ३ ॥

अद्वां देवा यजमाना
 वायुगोपा उपासते ।
 अद्वां हृदय्य ॥ याक्त्वा
 अद्वां विन्दते वसु ॥ ४ ॥
 अद्वां प्रातर्हवामहे
 अद्वां मध्यन्दिनं परि ।
 अद्वां सूर्यस्य निमृचि
 अद्वां अद्वापयेह नः ॥ ५ ॥

No. 30

X. 191

SAJÑĀNA

संसमिधुवसे वृष-
 जग्ने विद्यान्धुर्य आ ।
 इळस्पदे समिध्यमे
 स नो वसुन्या भर ॥ १ ॥
 सङ्गच्छध्वं मं वेदध्वं
 सं वो मनोसि जानताम् ।
 देवा भागं यथा पूर्वं
 मञ्जानाना उपासते ॥ २ ॥

समानो मन्त्रः समितिः समानी
 समानं मनः मुह चित्तमेषाम् ।
 समानं मन्त्रमभि मन्त्रये वः
 समानेन वो हविषा जुहोमि ॥ ३ ॥

समानी व आकृतिः
 समाना हृदयानि वः ।
 समानमस्तु वो मनो
 यथा वः सुसुहासति ॥ ४ ॥

No. 31

XXII. 22

YOGA-KSEMA

आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामा राष्ट्रे राजन्युः शूर
 इष्वन्योऽतिव्याधी महारथो जायतां दोग्ध्रीं धेनुर्वोढानुद्वानाशुः
 सप्तिः पुरन्ध्रियोषां जिष्णू रथेष्टाः तमेशो ध्रुवास्तु यज-
 मानस्य वीरो जायतां निक्रामे निक्रामे नः पर्जन्यो वर्षतु
 फलपत्यो न ओषधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम् ॥ २२ ॥

No. 32

XXXII. 1-5

PRAJĀPATI

तदेवाग्निस्तदादित्य-

स्तद्वायुस्तर्दु चन्द्रमाः ।

तदेव शुक्रं तद्वह्म

ता आपः स प्रजापतिः ॥ १ ॥

सर्वे' निमेषा जज्ञिरे

विद्युतः पुरुषादधि ।

नैनमध्वं न तिर्यञ्चं

न मध्ये परिजग्रभत् ॥ २ ॥

न तस्य प्रतिमा अस्ति

यस्य नाम महद्यशः ।

हिरण्यगर्भ इत्येष मा मा हिंसी-

दित्येषा यस्मान्न ज्ञात इत्येषः ॥ ३ ॥

एषो ह देवः शदिशोऽनु सर्वाः

पूर्वो ह ज्ञातः स उ गर्भे अन्तः ।

म एव ज्ञातः स जनिष्यमाणः

प्रत्यद् जनास्तिष्ठतिसर्वतोमुखः ॥ ४ ॥

यस्माज्जातं न पुरा किं च नैव
 य आवुभूव भुवन्नानि विश्वा ।
 प्रजापतिः प्रजया स एरराणस्त्रीणि
 ज्योतीं एपि सचते स षोडशी ॥ ५ ॥

No. 33

XXXIV. 1-6

ŚIVA-SAMKALPA

यज्जाग्रतो दुरमुदैति दैवं
 तद्दु सुप्तस्य तथैवेति ।
 दुरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं
 तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १ ॥

येन कर्माण्युपसो मनीषिणो
 यज्ञे कृण्वन्ति त्रिदर्थेषु धीराः ।
 यदपूर्वं युक्षमन्तः प्रजानां
 तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २ ॥

यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिंश्च
 यज्ज्योतिरन्तरमृत्तं प्रजासु ।
 यस्मान्न कृते किञ्च न कर्म क्रियते
 तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ३ ॥

येनेदं भूतं भुवनं भविष्य-
 त्परि गृहीतममृतेन सवैम् ।
 येन यज्ञस्तुयते सप्तहोता
 तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ४ ॥

यस्मिन्नुचः साम यजूं अपि यस्मि-
 न्प्रतिष्ठिता रथनाभाविंवाराः ।
 यस्मिंश्चित्त एसर्वमोतुं प्रजानां
 तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ५ ॥

सुप्रार्थिरश्वानिव यन्मनुष्या-
 न्नेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिन इव ।
 हत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं
 तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ६ ॥

No. 34

I. 1. 4

AGNI

१ १ २ ३ १ २
 यज्ञायज्ञा वो अग्नये
 ३ १ २ ३ १ २
 गिरागिरा च दधसे ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ -
 प्रप्र वयममृतं जातवेदसं
 ३ २ ३ १ २ २ २
 प्रियं मित्रं न शृण्वसिषम् ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २
 पाहि नो अग्न एकया
 ३ २ २ ३ १ २
 पाहू३त द्वितीयया ।

३ २ ३ २ ३ १ २
 पाहि गोभिस्तिसृभिरूर्जां पते
 ३ १ २ ३ १ २
 पाहि चतसृभिर्वसो ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २
 बृहद्भिरग्ने अर्चिभिः
 ३ १ २ ३ १ २
 शुक्रेण देव शोचिषा ॥

३ १ २ ३ १ २
 भरद्वाजे समिधानो यविष्ठ
 ३ १ २
 रेवत्पावक दीदिहि ॥ ३ ॥

१ २
 त्वे अग्ने स्वाहुत
 ३ १ २ ३ १ २
 प्रियासः सन्तु मृतयः ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३
यन्तारो ये मघवानो

१ २ ३ १ २ २ १ ३ १ २
जनानामूर्ध्वं दयन्त गोनाम् ॥ ४ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २
अग्ने जरितर्विष्पति-

३ १ २ ३ १ २
स्तपानो देव रक्षसः ।

१ २ ३ १
अग्नोपिवान् गृह्णते महां

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
असि दिवस्पायुर्दुरोणयुः ॥ ५ ॥

१ ३ १ २ ३ १ २
अग्ने द्विवस्वदुपस-

३ १ २ २ १
धित्रं राधो अमर्त्य ।

२ ३ १ २ ३
आ दाशुपे जातवेदो बहा

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
त्वमद्या देवां उपर्युधः ॥ ६ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २
त्वं नश्चित्र ऊत्या

३ १ २
वसो राधांति चोदय ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २
अस्य रायस्त्वमग्ने रथीरसि

३ २ ३ २ ३ २ १ २ २
विदा गार्धं तुचे तु नः ॥ ७ ॥

२ ७ ३ १ २ ३ १ २
त्वमित्सप्रथा अस्यग्ने

३ २ ३ २
त्रातऋतः कविः ।

१ २ २ २ ३
त्वां विप्रासः समिधान दीदिव

१ २ ३ १ २
आ विवासन्ति वेधसः ॥ ८ ॥

१ २ ३ १ २
आ नो अग्ने वयोवृध॑

३ १ २ ३ १ २
रयिं पावकं श॑स्पम् ।

१ २ ३ १ २
रास्वा च न उपमाते पुरुस्पृह॑

१ १ १ १ २
सुनीती सुयशस्तरम् ॥ ९ ॥

२ ७ ३ १ २ ३ २ ३
यो विश्वा दयते यसु

१ १ ३ १ २ २ २
होता मन्द्रो जनानाम् ।

२ ३ १ २ २ २ ३ १ २ ३
मधोर्न पात्रा प्रथमान्यस्मै

१ २ २ २ ३ १ २
प्र स्तोमा यंत्वग्नये ॥ १० ॥

No. 35

III 1. 1.

INDRA

१ २ ३ १ २
उत्वा मंदन्तु सोमाः

३ १ २ २ २
कृषुष्व राधो अद्रिवः ।

१ २ ३ १ २
अव ब्रह्माद्रिपो जहि ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ४
गिर्वणः पाहि नः सुतं

३ १ २
मधोर्धाराभिरज्यसे !

२ ३ १ २ ३ १ २ २ २
इन्द्र त्वादातमियशः ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३
मदा य इन्द्रश्चर्कप-

२ ३ १ १ २ २ २ १ २
दा उपो नु स सपर्यन् ।

२ ३ २ ३ २ ३ १ २

न देवो घृतः शूर इन्द्रः ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २

आ त्वा विशन्तिवन्दवः

३ १ २ ३ १ २

समुद्रमिव सिन्धवः ।

२ ३ ३ १ २

न त्वामिन्द्राति रिच्यते ॥ ४ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्रमिद्गाथिनो बृह-

२ ३ १ २ ३ १ २

दिन्द्रमर्केभिरकिंणः ।

१ ३ १ २

इन्द्रं वाणीरनूपत ॥ ५ ॥

१ २ २ १ २

इन्द्र इषे ददातु न

३ १ २ ३ २ ३ २

ऋभुक्षणमृभु^{१५} रयिम् ।

३ १ २ ३ १ २

वाजी ददातु वाजिनम् ॥ ६ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ २

इन्द्रो अङ्ग महद्भय-

३ १ २ २

मभी पदप जुच्यवत् ।

२७ ३१८ २८
स हि स्थिरो विचर्षणि ॥ ७ ॥

२ १ २ ३ १ २३
इमा उ त्वा सुतेसुते
१ २ ३ १ २
नक्षन्ते गर्विणो गिरः ।
१ २ ३ २७ ३ १ २
गावो वर्त्स न धेनवः ॥ ८ ॥

३ ३ २ ३ १ २
इन्द्रा नु पूषणा
३ २ ३ १ २ ३ १ २
वयँ सख्याय स्वस्तये ।
३ २ ३ १ २
हुवेम वाजसातये ॥ ९ ॥

१ २ ३ १८ १८ ३
न किं इन्द्र त्वदुत्तर
१८ २८
न ज्यायो अस्ति वृत्रहन् ।
२ ३ २७ ३ २
न कपेयं यथा त्वम् ॥ १० ॥



No. 36

VI. 1. 4

SOMA

१८ २२३ २३ २ ३ १ २ ३

प्र तु द्रव परिकोशं निषीद

१ २ ३ २ ३ १८ २८

नृभिः पुनानो अभि वाजमर्ष ।

२ २ १ १ ३ १ २ ३ २ ३ १

अश्व न त्वा वाजिनं मर्जयन्तो

२ ३ १ २ ३ १ २

ऽच्छा घर्ही रशनाभिर्नयन्ति ॥ १ ॥

१८ २२३ १ २ ३ २

प्र काव्यमुशनेव ब्रुवाणो

३ २ ३ २ ३ १ २

देवो देवानां जनिमा विवक्ति ।

१ २ ३ १ १ २ ३ २

महिग्रतः शुचिघन्धुः पावकः

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

पदा वराहो अभ्येति रेभन् ॥ २ ॥

३ १ ८ २८ ३ १८ २८

तिस्रो वाच ईरयति प्र वह्नि

३ १ २ ३ १८ २८ ३ २

शतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषाम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः

१ २ ३ १ २ ३ २

सोमं यन्ति मतयो वावशानाः ॥ ३ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

अस्य प्रेषा हेमना पूयमानो

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

देवो देवेभिः समपृक्त रसम् ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

सुतः पवित्रं पश्येति रेम-

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

न्मितेव सद्यः पशुमन्ति होता ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १

सोमः पवते जनिता मतीनां

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।

३ १ २ २ १ २ १ २

जनिताग्नेर्जनिता

२ २

सूर्यस्य

३ १ २

३ १ २

२ २

जनितेन्द्रस्य जनितोद विष्णोः ॥ ५ ॥

३ १ २ ३ १ २ २ ३ १

अभि त्रिपृष्ठं द्युपणं वयोधा-

२ ३ १ २

३

१ ३

मङ्गोषिणमवावशन्त वाणीः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ७ ३
यना वशानो वरुणो न सिन्धु-

१ २ ३ १ २ ३ १ २
विं रत्नधा दयते वाय्वीणि ॥ ६ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ८
अक्रान्त्समुद्रः प्रथमे विधर्म-

३ १ २ ३ १ २ २ २ ३ २
जनयन् प्रजा भुवनस्य गोपाः ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
वृषा पवित्रे अधि सानो अब्ये

३ १ २ २ २ १ २ २ २
वृहत्सोमो वावृधे स्वानो अत्रिः ॥ ७ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३
मनिक्रान्ति हरिरा सृज्यमानः

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
सीदन् वनस्य जठरे पुनानः ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
मृभिर्यतः कृणुते निर्णिजं गा-

२ ८ ३ १ २ ३ १ २
मतो मतिं जनयत स्वधामिः ॥ ८ ॥

३ २ ३ ३ १ २ ३ २ ३
एष स्य ते मधुमाꣳ इन्द्र सोमो

२ २ २ ३ १ २ ३ १ २
वृषा वृष्णः परि पवित्रे अधाः ।

१ १ २ ३ १ २ ३ १ २
सहस्रदाः शतदा भूरिदाया

३ २ ३ २ ० ३ १ २ २
शधत्तमं बहिरा वाज्यस्थात् ॥ ९ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३
पयस्व सोम मधुमाः ऋतावा-

१ २ २ २ ३ २ ३ १ २
पो वसानो अधि सानो अन्ये ।

२ ३ १ २ ३ १ २
अव द्रोणानि घृतवन्ति रोह

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
मदिन्तमो मत्सर इन्द्रपानः ॥ १० ॥

No. 37

I. 29

RĀJYA-KĀMANĀ

अभीवर्तेन मणिना
येनेन्द्रो अभिवाष्टुये ।

तेनास्मान् ब्रह्मणस्पते-
ऽभि राष्ट्राय वर्धय ॥ १ ॥

अभिवृत्त्यं सुपत्ना-
नुमि या नो अरातयः ।

अभि ष्टुन्यन्तं
तिष्ठामि यो नो दुरस्यति ॥ २ ॥

अभि त्वा देवः सवि-
तामि सोमो अभीष्टवत् ।
अभि त्वा विथा भूता-
न्यभीवर्तो यथासंसि ॥ ३ ॥

अभीवर्तो अभिभुवः
संपत्नक्षयणो मुनिः ।
राष्ट्राय मेहं वध्यतां
सपत्नेभ्यः पराभुवे ॥ ४ ॥

उदुसौ सूर्यो अगा-
दुदिदं मामकं वचः ।
यथाहं शुश्रुहोऽसा-
न्यसप्तः संपत्नुहा ॥ ५ ॥

सपत्नक्षयणो वृषा-
भिराष्ट्रो विषामहिः ।
यथाहमेपां वीराणां
विराजानि जनस्य च ॥ ६ ॥

No. 38

III. 30

SĀMMANASYA

सहृदयं सांमनुस्य-
मविद्विषं कृणोमि वः ।
अन्यो अन्यमभि हर्षेत
वृत्सं ज्ञातमिवाधन्या ॥ १ ॥

अनुव्रतः पितुः पुत्रो
माता भवतु संमनाः ।
जाया पत्ये मधुमतीं
वाचं वदतु शन्तिवाम् ॥ २ ॥

मा भ्राता भ्रातरं द्विक्ष-
न्मा स्वसारमुत स्वसा ।
सुम्यञ्चः सम्रता भूत्वा
वाचं वदतु भद्रया ॥ ३ ॥

येन देवा न वियन्ति
नो च विद्विषते मिथः ।
तत्कृणो ब्रह्म वो गृहे
संज्ञानं पुरुषैर्म्यः ॥ ४ ॥

ज्यार्यस्वन्तश्चित्तिनो

मा वि यौष्ट संराधयन्तुः सधुराश्वरन्तः ।

अन्यो अन्यस्मै वल्गु नदन्तु

एतं सध्रीचीनान् वः संमनसस्कृणोमि ॥ ५ ॥

सुमानी श्रुपा सुह वोऽन्नभागः

समाने योक्त्रे सुह वो युनजि ।

सुम्यश्चोऽग्निं संपर्यतारा

नामिमिवाभितः ॥ ६ ॥

सध्रीचीनान् वः संमनसस्कृणो-

भ्येकंश्नुधीन्संयननेन सर्वान् ।

देवा इवामृतं रक्षमाणाः

स्रायंप्रातः सौमनुसो वो अस्तु ॥ ७ ॥

No. 39

VI. 20

TAKMAN

अग्निरिवासु ददत एति शुष्मिर्ण

उतेवं मुक्तो विलपन्नपायति ।

अन्यमुस्मदिच्छतु कं चिदव्रत-

स्तर्पुर्वधापु नमो अस्तु तुक्मने ॥ १ ॥

नमो रुद्राय नमो अस्तु तत्कमने

नमो राज्ञे वरुणाय त्विषीमते ।

नमो दिवे नमः पृथिव्यै

नमः ओषधीभ्यः ॥ २ ॥

अयं यो अभिशोचयिष्णु-

विंशो रुपाणि हरिता कृणोषि ।

तस्मै तेऽरुणाय वभ्रवे

नमः कृणोमि वन्याय तत्कमने ॥ ३ ॥

No. 40

I. 2. 5. 1-10

VEDI

देवाश्च वाऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततो
देवाऽअसुव्यमिवासुरश्च हासुरा मेनिरऽस्माकमेवेदं खलु भुवन-
मिति ॥ १ ॥ ते होतुः । हन्तेमां पृथिवीं विभजामहे तां विभ-
ज्योपजीवामेति तामौक्ष्यैश्चर्मभिः पश्चात्प्राञ्चो विभजमानाऽ-
अभीष्टुः ॥ २ ॥ तद्वै देवाः शुश्रुवुः । विभजन्ते ह वाऽइमामसुराः
पृथिवीं प्रेत तदेष्टामो यत्रेमामसुरा विभजन्ते के ततः स्याम
दस्यै न भजेमहीति ते यज्ञमेव विष्णुं पुरस्कृत्येयुः ॥ ३ ॥ ते
होतुः । अस्तु नोऽस्यां पृथिव्यामाभजतास्त्वेव नोऽप्यस्यां भाग-

ऽदिति ते ह्यसुराऽअद्युन्तऽहवोचुर्वाग्देवैष विष्णुरभिधेते तावद्वो
दद्यऽदिति ॥ ४ ॥ वामनो ह विष्णुरास । तदेवा न जिहीद्विरे
महद्वै नोऽदुर्य्ये नो यज्ञसम्मितमदुरिति ॥ ५ ॥ ते शान्चं विष्णुं
निषाद्य । च्छन्दोभिरमितः पर्यगृह्णन्मायवेण त्वा च्छन्दसा
परिगृह्णामीति दक्षिणतस्त्रैष्टुभेन त्वा च्छन्दसा परिगृह्णामीति
पश्चाज्जागतेन त्वा च्छन्दसा परिगृह्णामीत्युत्तरतः ॥ ६ ॥ तं
च्छन्दोभिरमितः परिगृह्य । अग्निं पुरस्तात्समाधाय तेनार्चन्तः
श्राम्यन्तश्चेरुस्तेनेमाँसुर्वा पृथिवी ७ समविन्दन्त तद्यदेने-
नेमाँसुर्वा ७ समविन्दन्त तस्माद्वेदिर्नाम तस्मादाहुर्व्यावती
वेदिस्तावती पृथिवीत्येतया हीमाँसुर्वा ७ समविन्दन्तैव
ह वाऽहमाँसुर्वा ७ सप्ततानाँसुर्वा संवृङ्क्ते निर्मजत्यस्यै
सप्ततान्युऽएवमेतद्वेद ॥ ७ ॥ सोऽयं विष्णुर्ग्लानः । च्छन्दो-
भिरमितः परिगृहीतोऽग्निः पुरस्तान्नापक्रमणमास स त्वत्तुष्टौ-
पधीनां मूलान्युपमुल्लोच ॥ ८ ॥ ते ह देवाऽऊचुः । क न
विष्णुरभूत्क नु यज्ञोऽभूदिति ते होचुश्छन्दोभिरमितः परि-
गृहीतोऽग्निः पुरस्तान्नापक्रमणमस्त्यत्रैवान्विच्छतेति तं खनन्त-
ऽह्वान्वीपुस्तं व्यङ्गुलेऽन्वविन्दंस्तस्मात्पङ्गुला वेदिः सात्तदु
हापि पाञ्चिस्त्यङ्गुलामेव सौम्यसाध्वरस्य वेदिं चक्रे ॥ ९ ॥
तदु तथा न कुर्यात् । ओपधीनां वै स मूलान्युपाम्लोचत्तस्मा-
दोपधीनामेव मूलान्युच्छेत्तवै नूयाद्यन्वेवायं विष्णुमन्वविन्दंस्त-
स्माद्वेदिर्नाम ॥ १० ॥

VĀK-MANA-SAMVĀDA

अथातो मनसश्चैव वाचश्च । अहं भद्रऽउदितं मनश्च ह
 वै वाक्चाहं भद्रऽउदाते ॥ ८ ॥ तद्ध मनऽउवाच । अहुमेव
 त्वच्छ्रेयोऽस्मि न वै मया त्वं किञ्च ज्ञानभिगतं वदसि सा
 यन्मम त्वं कृतानुकरानुवर्त्मास्यहुमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मीति ॥ ९ ॥
 अथ ह वाग्वाच । अहुमेव त्वच्छ्रेयस्यस्मि । यद्वै त्वं वेत्स्थाहं
 तद्विज्ञापयाम्यहं सुज्ञपयामीति ॥ १० ॥ ते प्रजापतिं प्रति
 प्रश्नेयतुः । स प्रजापतिर्मुनसऽएवानूवाच मनऽएव त्वच्छ्रेयो
 मनसो वै त्वं कृतानुकरानुवर्त्मासि श्रेयसो वै पापीयान्कृतानु-
 करोऽनुवर्त्मा भवतीति ॥ ११ ॥ सा ह वाक् पुरोक्ता व्विसि-
 ष्मिमे । तस्यै गर्भः पपात सा ह वाक्प्रजापतिमुवाचाहव्य-
 वाडेवाहं तुभ्यं भूयासं यां मा परावोच ऽहुति तस्माद्यत्किञ्च
 प्राजापत्यं यज्ञे क्रियत ऽउपांश्चेव तत्क्रियतेऽहव्यवाड्ढि
 वाक्प्रजापतयऽआसीत् ॥ १२ ॥ तद्वैतदेवाः रेतश्चर्मन्वा युस्मिन्वा
 यमुस्तद्ध स पृच्छन्त्यत्रैवत्याश्दिति ततोऽत्रिः सुम्बभूव
 तस्मादुप्यात्रेय्या योषितैनुस्येतस्यै हि योषायै वाचो देवतायाऽ
 एते सुम्भूताः ॥ १३ ॥

PURUṢA-VIBHŪTI

अथातो विभूतयोऽस्य पुरुषस्य । तस्य वाचा सृष्टौ पृथिवी
चाग्निश्चास्यामोपधयो जायन्तेऽग्निरेनाः स्वदयतीदमाहरतेदमा-
हरतेत्येवमेतौ वाचं पितरं परिचरतः पृथिवी चाग्निश्च ।

यावदनु पृथिवी यावदन्वग्निस्तावानस्य लोको भवति
नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यते पृथिव्याश्चाग्नेश्च
य एवमेतां वाचो विभूतिं वेद ।

प्राणेन सृष्टावन्तरिक्षं च वायुश्चान्तरिक्षं वा अनु चरन्त्य-
न्तरिक्षमनु शृण्वन्ति वायुरस्मै पुण्यं गन्धमावहत्येवमेतौ प्राणं
पितरं परिचरतोऽन्तरिक्षं च वायुश्च यावदन्वन्तरिक्षं यावदनु
वायुस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदे-
तयोर्न जीर्यन्ते (ते) ऽन्तरिक्षस्य च वायोश्च य एवमेतां प्राणस्य
विभूतिं वेद ।

चक्षुषा सृष्टौ द्यौश्चाऽऽदित्यश्च द्यौर्हस्मै वृष्टिमन्नाद्यं संप्र-
यच्छत्यादित्योऽस्य ज्योतिः प्रकाशं करोत्येवमेतौ चक्षुः पितरं
परिचरतो द्यौश्चाऽऽदित्यश्च यावदनु द्यौर्यावदन्वादित्यस्ता-
वानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न
जीर्यते दिवश्चाऽऽदित्यस्य च य एवमेतां चक्षुषो विभूतिं वेद ।

श्रोत्रेण सृष्टा दिशश्च चन्द्रमाश्च दिग्भ्यो हैनमायती ३
दिग्भ्यो विमृणोति चन्द्रमा अस्मै पूर्वपक्षापरपक्षान्विचिनोति
पुण्याय कर्मण एवमेते श्रोत्रं पितरं परिचरन्ति दिशश्च चन्द्रमाश्च
यावदनु दिशो यावदनु चन्द्रमास्तावानस्य लोको भवति नास्य
तावल्लोको जीर्यते यावदेतेषां न जीर्यते दिशां च चन्द्रमसश्च य
एवमेतां श्रोत्रस्य विभूतिं वेद ।

मनसा सृष्टा आपश्च वरुणश्चाऽऽपो हास्मे श्रद्धां संनमन्ते
 पुण्याय कर्मणे वरुणोऽस्य प्रजां धर्मेण दाधारैवमेते मनः पितरं
 परिचरन्त्यापश्च वरुणश्च यावदन्वापो यावदनु वरुणस्तावानस्य
 लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतेषां न जीर्यतेऽपां
 च वरुणस्य च य एवमेतां मनसो विभृतिं वेद ॥

No. 43

X. 10

PAÑCA MAHĀYAJÑYA

पञ्च वा एते महायज्ञाः सतृति प्रतीयन्ते सतृति संतिष्ठन्ते ।
 देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति यदुग्नौ
 जुहोत्यपि समिधं तद्देवयज्ञः संतिष्ठते यत्पितृभ्यः स्वधा
 कुरोत्यप्यपस्तृतिपितृयज्ञः संतिष्ठते यद्भूतेभ्यो वृलि * हरति
 तद्भूतयज्ञः संतिष्ठते यद्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं ददाति तन्मनुष्ययज्ञः
 संतिष्ठते यत्स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं यजुः सामं वा
 तद्ब्रह्मयज्ञः संतिष्ठते यदृचोऽधीति पर्यसः कूल्या अस्य
 पितृन्स्वधा अभिवहन्ति यदजूर्ः पि घृतस्य कूल्या यत्सामानि
 सोमं एभ्यः पवते यदथर्वाङ्गिरसो मघोः कूल्या यद्ब्राह्मणानीति
 हासान्पुराणानि कल्पान्गाथा नाराशु*सीर्मेदसुः कूल्या अस्य
 पितृन्स्वधा अभिवहन्ति यदृचोऽधीति पर्यआहुतिभिरेव तद्देवा*स्त-
 र्पयति यदजूर्ः पि घृताहुतिभिर्यत्सामानि सोमाहुतिभिर्यदथर्वाङ्गि-
 रसो मघ्वाहुतिभिर्यद्ब्राह्मणानीति हासान्पुराणानि कल्पान्गाथा
 नाराशु*सीर्मेदाहुतिभिरेव तद्देवा*स्तर्पयति त एनं तृप्ता आयुषा
 तेजसा वर्चसा धिया यशसा ब्रह्मवर्चसेना नाद्येन च तर्पयन्ति ।

ĀTMA-TATVA-VIVECANA

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्य उद्यास्यन्वा अरेऽहमस्मा-
त्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति ॥ १ ॥
सा होवाच मैत्रेयी यन्तु म इयम्भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा
स्यात्कथं तेनामृता स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोप-
करणवत्तां जीवितं तथैव ते जीवित १९ स्यादमृतत्वस्य तु नाऽऽशा-
ऽस्ति वित्तेनेति ॥ २ ॥ सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां
किमहं तेन कुर्व्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥
स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया वतारे नः सती प्रियं भापस
एह्यास्त्र व्याख्यास्यामि ते व्यावश्राणस्य तु मे निदिध्या-
सस्वेति ॥ ४ ॥ स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः
प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति; न वा अरे
जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया
प्रिया भवति; न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु
कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो
मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन
मत्या विज्ञानेनेद २० सर्वं विदितम् ॥ ५ ॥ भूतानि तं परादुर्यो-
ऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद; सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः
सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीद २१
सर्वं यदयमात्मा ॥ ६ ॥ स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्या-

शब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य
 वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥ स यथाद्रेन्धाग्रेरभ्याहितात्पृथग्धूमा
 विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःशसितमेतद्यद्वेदो
 यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः
 श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि
 सर्वाणि निश्चसितानि ॥ १० ॥ स यथा सर्वास्तामपां समुद
 एकायनमेव सवर्षेपां सङ्कल्पानां मन एकायनमेव सर्वासां
 विद्यानां हृदयमेकायनमेव सवर्षेपां वेदानां वागेकायनम् ॥ ११ ॥
 स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत नाहा-
 स्योद्ग्रहणायैव स्याद्यतो यतस्त्वाददीत लवणमेदैवं वा अर इदं
 महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एदैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय
 तान्येवाऽनुविनश्यति न ग्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच
 याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥ सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवानमूगुह्यन्न
 ग्रेत्य संज्ञाऽस्तीति स होवाच याज्ञवल्क्यो न वा अरेऽहं मोहं
 ब्रवीम्यलं वा अर इदं विज्ञानाय ॥ १३ ॥ यत्र हि द्वैतमिव
 भवति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति यत्र वा अस्य
 सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं पश्येद्येनेदं सर्वं विजा-
 नाति तं केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥ १४ ॥

PURUṢA SVARŪPA

ततः परं ब्रह्म परं बृहन्तं
 यथा निकायं सर्द्धभूतेषु गृहम् ।
 निश्चस्यैकं परिवेष्टितारं
 ईशं तं ज्ञात्वाऽमृता भवन्ति ॥ ७ ॥

वेदाहमेतं पुरुषं महान्त-
 मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
 तमेव विदित्वातिमृत्युमेति
 नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ ८ ॥

यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित्
 यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् ।
 दृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येक-
 स्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्द्धम् ॥ ९ ॥

ततो यदुत्तरतरं
 तदरूपमनामयम् ।
 य एतद्विदुरमृतास्ते भव-
 न्त्यथेतरे दुःखमेवापि यन्ति ॥ १० ॥

सर्वाननशिरोग्रीवः

सर्वभूतगुहाशयः ।

सर्वव्यापी स भगवान्

तस्मात् सर्वगतः शिवः ॥११॥

महान् प्रभुर्वै पुरुषः

सत्त्वस्यैष प्रवर्त्तकः ।

सुनिर्मलामिमां प्राप्ति-

मीशानो ज्योतिरव्ययः ॥१२॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा

सदा जनानां हृदये सनिविष्टः ।

हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो

य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥१३॥

सहस्रशीर्षा पुरुषः

सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं विश्वतो वृत्वा-

त्यतिष्ठदशाङ्गुलम् ॥१४॥

पुरुष एवेदं सर्वं

यद्भूतं यच्च भव्यम् ।

उतामृतत्वस्येशानो

यदन्नेनातिरोहति ॥१५॥

सर्वतःपाणिपादं तत्
सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतःश्रुतिमल्लोके
सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥१६॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासं
सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

सर्वस्य प्रभुमीशानं
सर्वस्य शरणं बृहत् ॥१७॥

नवद्वारे पुरे देही
हृत् सो लेलायते बहिः ।
वशी सर्वस्य लोकस्य
स्थावरस्य चरस्य च ॥१८॥

अपाणिपादो जघनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति चेत्ता
तमाहुरग्रथं पुरुषं महान्तम् ॥१९॥

अणोरणीयान् महतो महीया-
नात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ।
तमक्रतुं पश्यति वीतशोको
धातुः प्रसादान्महिमानमीशम् ॥२०॥

वेदाहमेतमजरं

पुराणं

सर्वात्मानं सर्वगतं विश्रुत्वात् ।

जन्मनिरोधं प्रवदन्ति यस्य

ब्रह्मवादिनो हि प्रवदन्ति नित्यम् ॥२१॥



No. 46

II. 1

ŚABDA NIRVACANA SIDDHĀNTA

अथ निर्वचनम् । तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेन अन्वितौ स्याताम्, तथा तानि निर्ब्रूयात् । अथ अनन्विते अर्थे, अप्रादेशिके विकारे अर्थनित्यः परीक्षेत केनचित् वृत्तिसामान्येन । अविद्यमाने सामान्येऽपि अक्षरवर्णसामान्यात् निर्ब्रूयात् । न तु एव न निर्ब्रूयात् । न संस्कारमाद्रियेत् । विशयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति । यथार्थं विभक्तीः संनमयेत् ।

प्रत्तम् अवत्तम् इति धात्वादी एव शिष्येते । अथापि अस्तेः निवृत्तिस्थानेषु आदिलोपो भवति—स्तः सन्तीति । अथापि अन्तलोपो भवति—गत्वा गतमिति । अथापि उपधालोपो भवति—जग्मतुः, जग्मुः इति । अथापि उपधाविकारो भवति—राजा, दण्डी इति । अथापि वर्णलोपो भवति—‘तत्त्वां यामि’ (ऋ० सं० १।२४।११) इति । अथापि द्विवर्णलोपः—तृचः इति । अथापि आदिविपर्ययो भवति—ज्योतिः, घनः वात्यः

इति । अथापि आद्यन्तविपर्ययो भवति—स्तोत्राः, रज्जुः, सिकताः, तर्कुः इति । अथापि अन्तव्यापत्तिः भवति । ओघः, मेघः, नाघः, गाघः, वधूः, मधु इति । अथापि वर्णोपजनः—आस्थत्, द्वारः, भरुजा इति । तद् यत्र स्वरात् अनन्तरान्तस्थान्तर्धातुः भवति तद् द्विप्रकृतीनां स्थानमिति प्रदिशन्ति । तत्र सिद्धायामनुपपद्यमानायाम् इतरया उपपिपादयिषेत् । तत्रापि एके अल्पनिष्पत्तयः भवन्ति । तद् यथा एतत्—ऊतिः, मृदुः, पृथुः, पृपतः, कुणारुम् इति ।

अथापि भाविकेभ्यः धातुभ्यः नैगमाः कृतः भाष्यन्ते—दमूनाः क्षेत्रसाधाः इति । अथापि नैगमेभ्यः भाविकाः—उष्णं घृतमिति । अथापि प्रकृतयः एव एकेषु भाष्यन्ते, विकृतयः एकेषु—शवति गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते । कम्बोजाः कम्बलभोजाः । कमनीयभोजाः वा । कम्बलः कमनीयो भवति । विकारमस्य आर्येषु भाष्यन्ते शव इति । दातिः लवनार्ये प्राच्येषु । दात्रम् उदीच्येषु । एवं एकपदानि निर्घूयात् ।



DEVATĀ-ĀKĀRA-CINTANA

तिस्रः एव देवताः इति नैरुक्ताः । अग्निः पृथिवीस्थानः वायुर्वा इन्द्रो वा अन्तरिक्षस्थानः, सूर्यो ध्रुवस्थानः तासां माहा-
भाग्यात् एकैकस्याः अपि बहूनि नामधेयानि भवन्ति । अपि वा,
कर्मपृथक्त्वात् । यथा होता, अध्वर्युः, ब्रह्मा, उद्गाता, इति,
अपि एकस्य सतः । अपि वा पृथगेव स्युः पृथक् हि स्तुतयः
भवन्ति । तथा अभिधानानि ।

यथो एतत्—‘कर्मपृथक्त्वात्’ इति, बहवोऽपि विभज्य
कर्माणि कुर्युः । तत्र संस्थानैकत्वं संभोगैकत्वं च उपेक्षितव्यम् ।
यथा, पृथिव्यां मनुष्याः, पशवः, देवाः इति स्थानैकत्वं संभोगै-
कत्वं च दृश्यते । यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च, वाय्वादि-
त्याभ्यां च संभोगः । अग्निना च इतरस्य लोकस्य । तत्र एतत्
नरराष्ट्रमिव ।

अथ आकारचिन्तनं देवतानाम् । पुरुषविधाः स्युः इत्ये-
कम् । चेतनावद्वत् हि स्तुतयो भवन्ति, तथा अभिधानानि ।
अथापि पौरुषविधिकैः अङ्गैः संस्तूयन्ते—‘क्रुष्वा ते इन्द्र स्थविरेस्य
ब्राह्’ (ऋ० सं० ६।४७।८) । ‘यत्संश्रुभ्या मधवन् काशिरित्ते’
(ऋ० सं० ३।३०।५) । अथापि पौरुषविधिकैः द्रव्यसंयोगैः—
‘आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याहि’ (ऋ० सं० २।१८।४) ।

‘कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे तै’ (ऋ० सं० ३।५३।६) ।
अथापि पौरुषविधिकैः कर्मभिः—अर्द्धीन्द्र पिब च प्रस्थितस्य’
(ऋ० सं० १०।११६।७) । ‘आश्रुतर्कणं श्रुधी हवम्’ (१।१०।९) ।

अपुरुषविधाः स्युः इत्यपरम् । अपि तु यद् दृश्यते
अपुरुषविधं तत् । यथा अग्निः, वायुः, आदित्यः, पृथिवी,
चन्द्रमाः इति ।

यथो एतत् । ‘चेतनावद्वत् हि स्तुतयो भवन्ति’ इति ।
अचेतनानि अपि एवं स्तूयन्ते । यथा अक्षप्रभृतीनि ओषधि-
पर्यन्तानि (नि० ५।३।४-२२) । यथो एतत्—‘पौरुषविधिकैः
अङ्गैः संस्तूयन्ते’ इति । अचेतनेष्वपि एतत् भवति—‘अभि-
क्रन्दन्ति हरितेभिरासभिः’ (ऋ० सं० १०।९४।२) इति ग्राव-
स्तुतिः । यथो एतत्—‘पौरुषविधिकैः द्रव्यसंयोगैः’ इति । एत-
दपि तादृशमेव—‘सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्चिनुम्’ (ऋ० सं०
(१०।७५।९) इति नदीस्तुतिः । यथो एतत्—‘पौरुषविधिकैः
कर्मभिः’ इति । एतदपि तादृशमेव—‘होतुश्चित्पूर्वे’ हविरघमाशत’
(ऋ० सं० १०।९४।२) इति ग्रावस्तुतिः एव ।

अपि वा उभयविधाः स्युः । अपि वा अपुरुषविधानाम्
एव सतां कर्मात्मानः एते स्युः । यथा यज्ञो यजमानस्य । एष
च आरुयानममयः ॥

DADHYAÑ AND MADHU-VIDYĀ

यः सहस्रतमो रश्मी
 रवेश्चन्द्रमुपाश्रितः ।
 सोऽपि त्वष्टारमेवाग्निं
 परं चेह च यन्मधु ॥१७॥

प्रादाद्ब्रह्मापि सुप्रीतः
 सुताय तदथर्वणः ।
 स चाभवदपिस्तेन
 ब्रह्मणा दीप्तिमत्तरः ॥१८॥

तमृषिं निषिपेधेन्द्रो
 मैवं वोचः क्वचिन्मधु ।
 न हि प्रोक्ते मधुन्यस्मि-
 ज्जीवन्तं त्वोत्सृजाम्यहम् ॥१९॥

तमृषिं त्वश्विनौ देवौ
 विविक्ते मध्वयाचताम् ।
 स च ताभ्यां तदाचष्टे
 यदुवाच शचीपतिः ॥२०॥

तमब्रूतां तु नासत्या-
 वाश्येन शिरसा भवान् ।
 मध्वाशु ग्राहयत्वावां
 मेन्द्रश्च त्वा वधीत्ततः ॥२१॥

आश्येन शिरसा तौ तु
 दध्वङ्गहाह यदधिनौ ।
 तदस्येन्द्रोऽहरत्स्वं तन्-
 न्यधत्तामस्य यच्छिरः ॥२२॥

दधीचश्च शिरश्चाश्व्यं
 कृत्तं वज्रेण वज्रिणा ।
 पपात सरसो मध्ये
 पर्वते शर्यणावति ॥२३॥

तदश्वस्तु समुत्थाय
 भूतेभ्यो त्रिविधान्नरान् ।
 प्रादाय युगपर्यन्तं
 तास्तेवाप्सु निमज्जति ॥२४॥

PURŪRAVĀ-URVĀŚI-VR̥TTA

पुरुरवसि राजर्षि-
 वप्सरास्तूर्वशी पुरा ।
 न्यवसत्संविदं कृत्वा
 तस्मिन्धर्मं चचार च ॥१४७॥

तथा तस्य च संवासम्
 अम्रयन् पाकशासनः ।
 पैतामहं चातुरागम्
 इन्द्रवचापि तस्य तु ॥१४८॥

स तयोस्तु वियोगार्थं
 पार्थस्यं वज्रमवधीत् ।
 प्रीतिं भिन्दि तयोर्धज
 मम चेदिच्छति प्रियम् ॥१४९॥

तथेत्युक्त्वा तयोः प्रीतिं
 वज्रोऽभिनत्स्वमायया ।
 ततस्तया विहीनस्तु
 चचारोन्मत्तवन्तृपः ॥१५०॥

चरन्सरसि सोऽपश्यद्
 अभिरूपामिवोर्वशीम् ।
 सखीभिरभिरूपाभिः
 पञ्चभिः पार्श्वतो वृताम् ॥१५१॥

तामाह पुनरेहीति
 दुःखारता त्वन्नवीन्नुपम् ।
 आप्राप्याहं त्वयाद्येह
 स्वर्गे प्राप्स्यसि मां पुनः ॥१५२॥

No. 50

I

ŚABDĀNUSĀSANA PRAYOJANA

कानि पुनः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि ? रक्षोहागम-
 लघ्वसन्देहाः प्रयोजनम् । रक्षार्थं वेदानामप्येवं व्याकरणम् ।
 लोपागमवर्णविकारगो हि सम्पत् वेदान् परिपालयिष्यति ।

उहः सत्यपि—न सर्वैलिङ्गैर्न च मर्षाभिर्विमक्तिभिर्वेदे
 मन्त्रा निगदिताः । ते चारद्वयं यज्ञगतेन श्रुतेन यथायथं
 विपरिणमयितव्याः । तान्नाप्येवाकरणः शक्नोति यथायथं
 विपरिणमयितुम् । तस्मादप्येवं व्याकरणम् ।

आगमः सत्यपि—'माद्वजेन निष्कारणो धर्मः पदहो

वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च' इति । प्रधानं च पट्स्वङ्गेषु व्याकरणम् ।
प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति ।

लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकरणम्—'ब्राह्मणेनावश्यं शब्दा ज्ञेयाः'
इति । न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्या जातुम् ।

असन्देहार्थं चाध्येयं व्याकरणम् । याज्ञिकाः पठन्ति—
'स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालमेत' इति तस्यां संन्देहः
स्थूला चासौ पृषती च स्थूलपृषती, स्थूलानि पृषन्ति यस्याः सा
स्थूलपृषतीति । तां नाद्वैयाकरणः स्वरतोऽप्यवस्यति—यदि पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुव्रीहिः, अथ समासान्तोदात्तत्वं तत-
स्तत्पुरुष इति ॥

NOTES

‘चित्’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । अमृतानाम् । ‘नञ्मुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते ‘नञो जरमरमित्रमृता’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मनामहे । ‘मन ज्ञाने’ । व्यत्ययेन शप् । पादादित्यादनिघात । मह्यं । ‘उदात्तपणो हल्पूर्वात्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । दात् । ‘गातिस्था०’ (पा० सू० २४७७) इति सिचो लुक् । ‘बहुल छन्दस्यमाङ्योगेऽपि’ इति अडागमाभाव । दृशेयम् । ‘दृशिर् प्रेक्षणे’ । आशीर्लिङि मिष अम् । ‘दृशेरवक्तव्य’ (पा० म० ३१८६२) इति अत्रप्रत्यय शपोऽपवाद । कित्वात् लघूपधगुणाभावः । ‘लिङ्याशिष्यङ्’ (पा० सू० ३१८६) इति अङि हि सति ‘ऋदृशोऽङि गुण’ (पा० सू० ७४१६) इति गुण स्यात् । यागुद् । सलोपः । ‘अतो येय’ । ‘आद्गुण’ । यागुट् स्वरेण एकार उदात्तः । मातरं च इत्यत्र चशब्दात् दृशेयम् इति अनुपज्यते । अतः तदपेक्षया तिङ्विभक्तिः प्रथमा इति ‘चवापोने प्रथमा’ इति न निहन्यते ।

शब्दा०—कस्य=किसका, नूतम्=अब, कतमस्य=किसका, अमृतानाम्=देवताओं में, मनामहे=पुकारें, चाह=सुन्दर देवस्य=देव का, नाम=नाम, कः=कौन, नः=हमको, मह्यं=महान्, अदितये=अदिति को, पुनः=फिर, दात्=देगा, पितरम्=पिता को, च=और, दृशेयम्=देखू, मातरं=माता को, च=और ।

हि० अ०—किसका, देवताओं में किस देव का सुन्दर नाम, अब हम पुकारें ? कौन हमें पुनः श्रेष्ठ अदिति को साँपेगा ? (जिससे) मैं (अपने) पिता तथा (अपनी) माता को देखू ।

Trans—Of whom, the auspicious name of which God among the immortals, now we should invoke ? Who will restore us to the great Aditi, that I may see (my) father and (my) mother

Notes—कतमस्य—From किम् by adding the suffix कतमच् implying question regarding class The suffix being कित् the last syllable of कतम is accented अमृतानाम्—The first syllable of मृत is accented, when it comes after the negative particle ‘अ’ in a Bahuvrīhi compd. (नञो जरमरमित्रमृता—Pān VI 2 116) मनामहे—√man to think, mid pres 1st, plu, accented because beginning of the pāda Sāyana explains मनामहे by उच्चारयाम् ; Wilson

takes it to mean 'shall invoke', and Griffith 'may bethink' चारु—Yāska derives it from \sqrt{ruc} to shine, this change of the place of letter is called metathesis (चारु रुच्चे. विपरीतस्य Nir XI 5). न—The optional forms of युष्मद् and अस्मद् (viz मे, मा, नो, नः, त्वा, ते, वाम्, वः) are regularly unaccented (अनुदात्त सर्वमपादादौ—Pān VIII 1 18) अदितये—Yāska takes Aditi to mean 'undivided' (अदिति अदीना—Nir IV 22) In the Nighantu (III 30 21) it is enumerated in the list of the names of Dyāvāprthivī According to Sāyana अदिति means 'earth' Max Müller takes it to mean 'infinite' J Muir understands it to mean 'nature' Roth explains अदिति as 'freedom' or 'security' Benfey understands it as 'smilelessness' दात्— \sqrt{da} to give, root aorist, subj 3rd sing, unaccented because it is not at the beginning of the pāda (तिङ्ङितिङ्ङ—Pān VIII 1 28) दृशेयम्— \sqrt{drs} to see, a-aorist, opt 1st sing, accented because of the particle च In the fourth foot of the verse one दृशेयम् is understood after मातर च, hence, दृशेयम् after पितर च, being first of the series and connected with च, is not unaccented The general rule is when more than one verb is used with one agent, and each of them is connected with च or वा, the first verb of the series is not unaccented (चवायोगे प्रथमा—Pān VIII 1 49)

अग्नेः । वयम् । प्रथमस्य । अमृतानाम् । मनामहे । चारुं ।
देवस्य । नाम ॥ स । नुः । मुह्ये । अदितये । पुनः । दात् ।
पितरम् । च । दृशेयम् । मातरम् । च ॥२॥

सा० भा०—इत्य प्रथमया ऋचा विविकित्ता इत्या प्रजापते सवासात्
त देवम अग्नि निदिचत्य अनया दुष्टाव । तथा च भूयते—त प्रजापति-

प्रथममण्डलस्य पष्ठे अनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र 'कस्य नूनम्' इति पञ्चदशर्चे प्रथम सूक्तम् । अजीगतंपुत्रस्य शुनशेषस्य आर्यं त्रैष्टुभम् । 'अभित्वा देव' इति तृचो गाप्रत्र । आद्याया अनिरुवत्त्वात् प्रजापतिदेवता । 'अग्नेर्देवम्' इत्यस्य अग्नि । 'अभि त्वा देव' इत्यस्य तृचस्य सविता । 'भगभक्तस्य' इत्येषा भगदेवताका वा । शेषा वारुण्य । तथा च अनुक्रान्त — 'कस्य पञ्चोनाजीगति शुनशेष स कुत्रिनो वंश्वामिनो देवरातो वारुण तु त्रैष्टुभमावो काय्याग्नेय्यौ सावित्रस्तृचो गायत्रोऽस्यान्या भाग्यो वा' इति । राजसूये अभिषेचनोयेऽह्नि मरुत्वतीये परितमाप्ते सति एतदादिक सूक्तसप्तकम् अभिषिक्तस्य पुत्रादिभि परिवृतस्य राज्ञ पुरस्तात् होत्राख्यतव्यम् । तथा च सूत्रेऽभिहितम्—'सस्यते मरुत्वतीये दक्षिणत आहवनीयस्य हिरण्यकशिपावासीनोऽभिषिक्ताय पुत्रामात्यपरिवृताय राज्ञे शौन शेषमाचक्षीत' (आश्व० श्रौ० ९ ३) इति । ब्राह्मणं च भवति-तदेतत्परश्रुवशतगाय शौन शेषमाख्यान तद्धोता राज्ञोऽभिषिक्तायाचष्टे हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे हिरण्यकशिपावासीन प्रतिपृणाति (ऐ० ब्रा० ७ १८) इति ॥

कस्य॑ । नूनम् । क॒तमस्य॑ । अ॒मृता॑नाम् । म॒नाम॑हे । चारु॑ ।
दे॒वस्य॑ । ना॒म॑ । कः । नुः । म॒ह्यै । अ॒दित॑ये । पु॒नः । दा॒त् ।
पि॒तर॑म् । च॒ । दृ॒शेय॑म् । मा॒तर॑म् । च॒ ॥१॥

सा० भा०—'कस्य' इत्यनयर्चा शुनशेषो मूये बद्ध कारिशोक क देवम् उपधावानि इति विचिकित्सति । तथा च आम्नायते— 'हस्ताह देवता उपधावामोति स प्रजापतिमेव प्रथम देवतानामुपससार (ऐ० ब्रा० ७ १६) इति । यत्र शुनशेषनामका अमृतानां देवतानां मध्ये कतमस्य किजातीयस्य कस्य देवस्य चारु शोभन नाम मनामहे उच्चारयाम । कः देवो ना मुमूर्धं पुनः अपि मह्यै महत्यै अदितये पृथिव्यै दात् दद्यात् । तेन दानेन अहममृतं सन्, पितरं मातरं च दृशेयं पश्येयम् । 'को ये नाम प्रजापति' (ऐ० ब्रा० ३ २१) इति श्रुते कस्य इति शब्दसामान्यात् अनया प्रजापतिरेव उपसृत इति गम्यते । कतमस्य । किशब्दात् 'या बहूनां जातिपरिग्रहे कतमम्' (पा० सू० ५ ३ १३) ।

ह्वाचाग्निर्वै देवाना नेदिष्ठस्तमेयोपधावेति सोऽग्निमुपससाराग्नेर्वयं प्रथमस्या-
मृतानामित्येतयर्चा' (ऐ० ब्रा० ७.१६) इति । पूर्ववत् योजना । दात् वदातु
दृशेय पश्यानि इत्येवम् आशो परत्वेन पदद्वयं योज्यम् ।

प्रथमे छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे 'अभि त्वा देव सवित', इति सावित्रस्तृच-
सूक्तस्थानीयः । 'अथ छन्दोमा' इति खण्डे 'अभि त्वा देव सवित प्रेता
यज्ञस्य शम्भुवा' (आश्व० श्रौ० ८.९) इति सूत्रितम् । 'अभि त्वा' इत्येषा
अग्निमन्यनेऽपि विनियुक्ता । 'प्रातर्वैश्वदेव्याम्' इति खण्डे 'अभि त्वा देव
सवितर्मही धौ पृथिवी च नः' (आश्व० श्रौ० २.१६) इति सूत्रितम् । श्रूयते
च — 'अभि त्वा देव सवितरिति सावित्रीमन्वाह' (ऐ० ब्रा० १.१६) इति ।
तथा प्रवर्ग्येऽपि एदेव विनियुक्ता । 'अथोत्तरम्', इति खण्डे 'अभि त्वा देव
सवित समी वत्स न मातृभि' (आश्व० श्रौ० ४.७) इति सूत्रितम् । तथा
प्रायस्तोत्रेऽपि । 'एतस्मिन् काले प्रावस्तुत्' इति खण्डे 'मध्यमस्वरेणेद सवनमभि
त्वा देव सवित' (आश्व० श्रौ० ५.१६) इति सूत्रितम् ।

शब्दा०— अग्नेः=अग्नि का, वयम्=हम लोग, प्रथमस्य=प्रथम का,
अमृतानाम्=देवताओं में, मनामहे=पुकारें, चारु=सुन्दर, नाम=नाम,
सः=वह, नः=हम लोगो को, मह्यै=महान्, अदितये=अदिति को, पुनः=
फिर, दात्=सौंपेगा, पितरम्=पिता को, च=और, दृशेयम्=देखू, मातरम्
=माता को, च=और ।

हि० अ०—देवताओं में प्रथम, अग्नि देव का शुभ नाम हम लोग पुकारें,
वह हम लोगो को पुन अदिति को सौंपेगा; (जिससे) मैं (अपने) पिता तथा
(अपनी) माता को देखू ।

Trans.—Let us invoke the auspicious name of Agni,
the first God among the immortals. He will restore
us again to the great Aditi, that I may see (my)
father and (my) mother

अभि । त्वा । देव । सवितः । ईशानम् । चार्याणाम् । सदा ।
श्रवन् । भागम् । ईमहे ॥३॥

सा० भा०—अब अग्निता प्रेरित सन् सवितारम् 'अभि त्वा' इत्यनेन तुचेन प्राप्यते । तथैव श्रूयते—तमग्निहवाच्च सविता वै प्रसवानामीशे तमेवोपधावेति स सवितारमुपसत्ताराभि त्वा देव सवितरित्येतेन तुचेन' (ऐ० ब्रा० ७ १६) इति । हे सदायन् सदा सर्वदा रक्षक हे सधितः देव वार्याणां वरणीयानां धनाताम् ईशानं स्वामिन त्वा प्रति भागं भजनीय धनम् अभि रावंत ईमहे याचामहे ॥ ईशानम् । ईश ऐश्वर्ये । सट शालच् । 'तास्यनुदात्ते' इति लसार्धधातुकानुदात्तात्वे धातुस्वर । वार्याणाम् । बृद्ध सम्भक्ती । 'वृद्धलोभ्यन्' । ईडवन्द् इत्यादिनाञ्जुदात्तात्वम् । अयन् । आगन्तित्वात् । भागम् । 'कर्पात्त्वत्' इति घञोऽन्त उदात्त ॥

शब्दा०—अभि त्वा=तुम्हारे पास, देव=ओ देव, सवितः=ओ सवित् ईशानम्=मालिक, वार्याणाम्=अभिलषित धनो के, सदा=सबदा अयन्=ओ रक्षा करने वाले भागम्=हिस्से के लिये ईमहे=आते हैं ।

हि० अ०—ओ सदा रक्षा करने वाले सविता देवता, सम्पूर्ण अभिलषित धनो के मालिक तुम्हारे पास (अपने) हिस्से के लिये (हम) आते हैं ।

Trans—O everprotecting God savitar, we come to thee, the lord of riches, for (our) share

Notes—अभि—A particle used in the sense of 'towards' (अभित्वाभिमुख्यम्—Nir 1 3) देव सवितः—Both the words are vocatives and do not come at the beginning of the pāda, hence, unaccented (आगन्तित्व च—Pān VIII 1 19) ईशानम्—/is to be master perf part acc sing वार्याणाम् From /ur to choose, the words derived from ईड, वृद्ध वृ, शस् and इह, and ending in ष्यत्, accent the first syllable (ईडवन्द्वृक्षस्तुह्य ष्यत्—Pān VI 1 214) अयन् From /at to protect, vocative not coming at the beginning of the pāda, is unaccented भागम्—Words ending in ष्यत् accent the last syllable (वर्षात्त्वतो घञोऽन्त उदात्त—Pān VI 1 159) ईमहे—/i to go, mid pres 1st plu, verbs of the principal clause, not coming in the beginning of the pāda, are unaccented (तिरइतिर—Pān VIII 1.28).

यः । चित् । हि । ते । इत्था । भगः । शशमानः । पुरा ।
निदः । अद्वेपः । हस्तयोः । दधे ॥४॥

सा० भा०—हे सवितः यः भगः भजनीयो धनविशेषः ते तव हस्तयोर्दधे धृतोऽभूत् तं धनविशेषम् ईमहे इति पूर्वब्रान्वयः । चिच्छब्दः पूजार्थे हिशब्दः प्रतिष्ठा । धनस्य पूज्यत्वं सर्वत्र प्रतिष्ठम् । तामेव पूज्यत्वप्रतिष्ठा विशदयति । इत्था शशमानः अनेन प्रकारेण शस्यमानः स्तूयमानः । धनस्तुतिप्रकारं च सर्वे जानन्ति । ननु स्वकीये धने वैरिभिः अपहृते सति वैरिगृहीतं धनं सर्वो लोको निन्दति चेष्टि च । अतो धनस्तुतिः न नियता इत्याशङ्क्याह । निदः पुरा अद्वेपः निन्दायाः पूर्वं स्वकीयत्वेन व्यवस्थिते सति तदानीं द्वेपरहितः । तस्मात् स्वकीयत्वाभिप्रायेण स्तूयमानत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ इत्या । प्रकारवचने 'इदमस्यमुः' (पा० सू० ५.३ २४) । 'सुपा सुलुक्' इति व्यत्ययेन विभक्तेः आदेशः । टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण आकार उदात्तः । शशमानः । 'शश प्लुतगती' । इह पु स्तुत्यर्थः । 'ताच्छीत्यवयोवचन०' (पा० सू० ३ २.१२९) इति ताच्छीलिकञ्चानश् । कर्तरि शप् । 'चित्' इत्यन्तोदात्तत्वम् । निदः । 'णिदि कुत्सायाम्' । संपदादिलक्षणः विद्यप् । 'सावेकाचः' इति पञ्चम्या उदात्तत्वम् । अद्वेपः । न विद्यते द्वेषोऽस्य इति बहुव्रीहौ 'नञ्मुम्भ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । दधे । षमणि लिट् । तस्य आर्धधातुवत्त्वेन 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तो न भवति । प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । यद्वृत्तयोगात् निघाताभावः ।

शब्दा०—यः=जो, चित्=भी, हि=प्रतिष्ठा अर्थ का वाचक निपात, ते=तुम्हारे, इत्था=इस प्रकार, भगः=धन, शशमानः=प्रशंसनीय, पुरा निदः=अनिन्दित, अद्वेपः=द्वेष रहित, हस्तयोः=हाथों में, दधे=रखा हुआ है ।

हि०अ०—(ओ सविता), प्रशंसनीय, अनिन्दित, द्वेषरहित जो कुछ भी धन तुम्हारे हाथों में इस प्रकार रखा हुआ है (उत्तरे लिये हम तुम्हारे पास आते हैं) ।

Trans—(O Savitar), whatever wealth, adorable, ere reproach, and free from enemy, is thus retained in thy hands (we come to thee for that).

Notes—चित्—An enclitic particle very frequently used

to emphasize the preceding word. According to Yāska it is used in the sense of reverence, comparison and utter contempt. It is always unaccented (चिदिति निपातोऽनुदात्त — Nir. V. 5). हि—An emphatic particle employed throughout as a subordinating conjunction. It regularly throws the accent on the verb. इत्था—Adverb of manner, formed from the pronominal stem 'इ' with the suffix 'था'. The meaning it expresses is 'thus', 'so' भग—Wealth, fortune, derived from √bhaj (भगो भजते — Nir I. 7), शशमानः—√śas to praise, pres part अद्वेयः—One who has no enemy, Bahuvrihi compd. accented on the final syllable of the second member (नञ्चुम्याम्—Pān VI 2. 172). दधे—√dhū to put, mid perf 3rd sing, accented because the particle हि is there in the same clause (हि च—Pān VIII. 1. 34).

भगभक्तस्य । ते । वयम् । उन् । अशेम । तव । अनसा ।
मूर्धानम् । रायः । आरभे ॥५॥

सा० भा०—हे सखि ते त्वदीया वयं धन शोपनामान भगभक्तस्य धनेन सयुक्तस्य तवावसा रक्षणेन उदशेम उत्कर्षेण व्याप्नुम । किं कर्तुम् । रायः धनस्य मूर्धानम् उत्कर्षम् आरभे प्रारब्धम् । धनिपत्वप्रतिष्ठा व्याप्ता भूयामेत्यर्थः ॥ भगशब्दो वृषादित्वाद्युदात्तः । 'तृतीया वभंणि' इति पूर्व-पदप्रकृतिस्वरत्वम् । अशेम । 'अञ्' व्याप्तौ । लिटि ध्यत्ययेन परस्मैपदम् । शप् । राय । 'ऊङिदम्' इति षष्ठ्या उदात्तत्वम् । आरभे । 'इत्यायं तवकेन' इति तुमर्थे केप्रत्ययः । निस्त्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥५॥

शब्दा०—भगभक्तस्य=प्रचुर धन से सम्पन्न, ते=तुम्हारे, वयम्=हम लोग, उन् अशेम—प्राप्त करें, तव=तुम्हारी, अवसा=रक्षा से, मूर्धानम्—धेठ, रायः=धन के हिस्से को आरभे=पाने के लिये ।

हि० अ० तुम्हारे (भवत) हम लोग, प्रचुर धन से सम्पन्न (जो तुम हो) उस तुम्हारी सहायता से धन के धेठ भग को पाने के लिये धार्य हैं ।

Trans—We thy (men) have come to attain the loftiest of wealth with the protection of thee, who art endowed with prosperity.

Notes—भगमक्त्य—Endowed with prosperity or fortune-favoured Sayana construes it with त्वावसा and accordingly wilson renders as 'through the protection of thee who art the possessor of wealth' Griffith takes it in apposition of राय and translates as 'the highest of affluence which Bhaga has dealt out to us', Tatpuruṣa compd in its instrumental form accents the first member, if the second member has षत् ending (तृतीया वर्मणि—Pān -VI 2 48) उच्—A particle and prefix to verbs and nouns implying superiority or separation and disjunction It is not used as a separable adverb or preposition, in those rare cases in which it appears uncompounded with verb the latter has to be supplied from the context अशेम—√ams to attain 'a'—aorist 1st plu अवसा—With protection, derived from √av to protect आरभे—Dat infinitive in 'ए' from √rabh to grasp, radical infinitives, compounded with preposition, accent the root, the preposition, being unaccented, is separated by avagraha in the Padatext

नुहि । ते । क्षत्रम् । न । सहः । न । मन्थुम् । वयः । चुन ।
अमी इति । पृतयन्तः । आपुः । न । इमाः । आपः । अग्निः
मिपम् । चरन्तीः । न । ये । वातस्य । प्रऽमिनन्ति ।
अश्वम् ॥६॥

मा० भा० - अथ सवित्रा प्रेरित शुनःशेप एतदादिपूतशेपेण उत्तरेण च शुनेन वरणं कृष्टाय । तथा च श्रूयते—'त सविनोवाच वरणाय वै राजे निपुणोऽपि तमेवोपपादेति स वरणं राजानमुपसत्तारात् उत्तराभिरेकप्रिदात्'

(ऐ० ब्रा० ७ १६) इति । हे पक्ष्य पतयन्तः प्रौढे विद्यत्युत्पन्नं अमी
दृश्यमाना वयश्चनं श्येनादयः पक्षिणोऽपि ते क्षत्रं त्वदीयं शरीरं बलं नहि आपुः
नैव प्राप्ताः । त्वत्सदृशं शरीरबलं पक्षिणामपि नास्तीत्यर्थः । तथा सहः त्वदीयं
परक्रमं तव सामर्थ्यमपि न प्रापुः । तथा मन्युं त्वदीयं क्रोधमपि न प्रापुः ।
त्वयि क्रुद्धे सति सोढुमशक्ता इत्यर्थः । अनिमिषं सर्वदा चरन्तीः प्रवाहल्लेपेण
गच्छन्त्य आपः त्वदीयं बलं न प्रापुः । वातस्य वायो ये गतिविशेषा-
त्त्वदीयम् अभ्यं धेगं न प्रमिनन्ति न हिंसन्ति । अतिक्रमं कर्तुं न शक्ता
इत्यर्थः । तेऽपि न प्राप्नुवन्ति पूर्वान्वयः ॥ पतयन्तः । 'पत गतो' । चुरादिर-
वन्तः । लट् शतृ । शप । गुणाप्रदेशो । अदुपदेशाल्लसंबंधानुदात्तत्वे णिच्
स्वरः । आपुः । आप्लू व्याप्तौ । लिट्पुंसि द्विर्वाहलादिशेषौ । 'अत आदे'
(पा० सू० ७ ४ ७०) इत्यात्वः । अत्र न सहो न मन्युमित्यादिभिरापुर्लित्यस्य सव्या-
त्तद्वेषया प्रायम्यात् 'चादिलोपे विभाषा' इति प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्न निहन्त्यते ।
चरन्ती । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । प्रमिनन्ति । 'मोञ् ह्रितायाम् ।
'व्यादिभ्यश्ना' । शनान्यस्तपोरात' (पा० सू० ६ ४ ११२) इति आकारलोपः ।
'मोनातेनिगमे' (पा० सू० ७ ३ ८१) इति ह्रस्वत्वम् । प्रत्ययस्वरः । 'तिङ्
चोदात्तवर्ति' (पा० सू० ८ १ ७१) इति गतिरनुदात्तः । यद्वत्तयोपादनिपातः ।

शब्दा०—नहि—नतो, ते=तुम्हारे, क्षत्रम्=आधिपत्य को, न=नहीं,
सहः=शक्ति को, न=नहीं, मन्युम्=क्रोध को, वयः=पक्षी, चन=भी,
अमी—ये, पतयन्तः=उड़ने वाले, आपुः=प्राप्त करते हैं, न=नहीं,
इमा=ये, आपः=जल, अनिमिषम्=सदा, चरन्तीः=बहता हुआ न=नहीं,
ये=जो, वातस्य=वायु के प्रचण्ड तूफान, प्रमिनन्ति=उलघन करते हैं,
अभ्यम्=विशाल शक्ति का ।

हि० अ०—(ओ वरुण), ये उड़ने वाले पक्षी भी न तो तुम्हारे आधिपत्य
को, न तो शक्ति को, न तो क्रोध को ही प्राप्त करते हैं, न ये सदा बहने वाला
जल, न तो वायु के जो प्रचण्ड तूफान हैं वे ही (तुम्हारे) विशाल शक्ति का
उलघन करते हैं ।

Trans (O Varuna) even these birds flying can
attain neither thy sovereignty, nor the prowess nor
the wrath nor these waters moving without warring,
even for a winking of eye (i.e. unceasingly), nor the
gales of wind can resist (thy) immens power

Notes—**क्षत्रम्**—Derived from \sqrt{ks} to possess, **क्षत्रम्** is especially applied to the power of Varuna.
चन—A particle usually employed after a negative particle and is rendered as 'not even' In a few passages it loses its negative sense and is rendered as 'even' It is placed after the word to which it gives the force It accents the preceding verb in the sentence or pada in which it occurs **अमी**—Final ई is pragrhya, hence, इति is added to it in the Padatext **पतयन्तः**— \sqrt{pat} to fly, pres part **आप्**— \sqrt{ap} to obtain perf 3rd plu, accented because in the first hemistich, न क्षत्रम्, न सह, न मनुम् which are syntactically connected with **आप्**, have no conjunctive च The general rule is that in a hemistich when च, वा, हा, अह एव are silent the verb is not unaccented (**चादिलोपे विभाषा**—Pān VIII 1 63) **अनिमिषम्**—Not waiting even for a winking of eye, i e unceasingly, Bahuvrīhi compd accents the final syllable of the second member, if the first member is a prohibitive particle 'अ' or सु (**नञ्मुभ्याम्**—Pān VI 2 172) **चरन्ती**— \sqrt{car} to move pres part **वातस्य**—The word वातस्य in genitive indicates that the subject of प्रमिनन्ति is understood Sīyana Supplies 'ये पतिविशेषा,' Wilson 'gales' and Griffith 'wild fury' **प्रमिनन्ति**— $\sqrt{mā}$ to damage, pres 3rd plu, not-unaccented because connected with conjunctive ये (**निपातपठविहृतकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिच्चप्रयुक्तम्**—Pān VIII 1 36) In such subordinate clauses the preposition is generally compounded with the verb and is unaccented (**तिङि चोदात्तवति**—Pān VIII 1 2) Preposition is separated from the root by avagraha in the Padatext

अबुध्ने । राजा । वरुणः । वनस्य । ऊर्ध्वम् । स्तूपम् ।
ददते । पूतदक्षः ॥ नीचीनाः । स्थुः । उपरि । बुध्नः । एषाम् ।
अस्मे इति । अन्तः । निऽहिताः । केतवः । स्युरिति स्युः ॥७॥

सा० भा०—पूतदक्षः शुद्धबल वरुणः राजा अबुध्ने मूलरहिते अन्त-
रिक्षे तिष्ठन् वनस्य वननीपस्य तेजसः स्तूपं तपम् ऊर्ध्वम् उपरिदेशे ददते
पारयति । नीचीनाः स्थुः । ऊर्ध्वदेशे वर्तमानस्य वरुणस्य रश्मय इत्य-
प्याहार्यम् । ते ह्यधोमुखान्तिष्ठन्ति । एषां रश्मीनां बुध्नः मूलम् उपरि
तिष्ठतीति शेष । तथा सति केतवः प्रज्ञापका प्राणा अस्मे अस्मानु अन्त-
र्निहिताः स्थापिता स्युः । मरण न भविष्यतीत्यर्थः । अबुध्ने न विद्यते बुध्न
मूलमस्येति बहुव्रीही 'नञ्मुम्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । 'स्थे शब्दसधा-
तयो' । 'स्य सप्तसारणमूर्च्छ' इति पश्रत्यय , तत्संनियोगेन प्रकारस्य सप्तसारण
परपूर्वत्वे ऊकारादेशश्च । 'नित्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । ददते । भौवादिक ।
नीचीना । निपूर्वादञ्चते 'ऋत्विक्०' इत्यादिना विबन् । 'अनिदिताम्'
इति नलोप । न्यच्शब्दात्स्वार्थे 'विभाषाञ्चेरदिकृत्त्रियाम्' (पा०सू० ५४८)
इति रश् । 'आप्न्०' इत्यादिना तस्य ईनादेशः । 'आपनादिपूषदेशवृचन
स्वरसिद्धयर्थम्' (पा० सू० ७१२१) इति षचनात् ईकार उदात्तः । 'अव' इति
अकारलोपे 'चौ' इति दीर्घत्वम् । स्युः । 'गातिस्था०' (पा०सू० २.४७७ इत्यादिना
सिचो लुक् । आत' (पा०सू० ३४११०) इति स्ते जूतादेशः । 'उस्यपदान्तात्'
(पा०सू० ६१९६) इति पररूपत्वम् । 'बहुलन्उदस्यमाद्ययोगेऽपि इति अडागमा-
भावः । अस्मे । सुपा सुलुक्' इति सप्तम्याः शेषादेशः । निहिता ।
'गतिरन्तर' इति गते प्रकृतिस्वरत्वम् । अस्तेतिदि 'शनसोरल्लोप' ।

शब्दा०—अबुध्ने=आधार रहित, राजा=राजा, वरुणः=वरुण
देवता वनस्य=प्रवास के, ऊर्ध्वम्=उपर, स्तूपम्=पुञ्ज की, समूह की,
ददते=पारण करता है, पूतदक्षः=पवित्र तामस्येवाला, नीचीनाः=नीचे
जाने वाली, स्थुः=स्थित रहती है, उपरि=उपर, बुध्नः=छोत, एषाम्=
इनका, अस्मे=हमारे, निहिताः स्युः=पड़ी रहें, केतवः=किरणें ।

हि० अ०—पवित्र तामस्येवाला राजा वरुण आधाररहित (अन्तरिक्ष) में
(रहता हुआ) प्रवास के पुञ्ज की उपर पारण करता है; इस (प्रज्ञापुञ्ज
सूर्य) की किरणें नीचे की तरफ जाने वाली हैं, (यद्यपि) उनका स्रोत उपर
है । (प्राण सत्कार करने वाली) रश्मियां हमारे अन्दर पड़ी रहें ।

Trans—King Varuna of pure Vigour, (residing) in the baseless (region) holds high a heap of light, its rays are directed downwards the base being above May the rays be placed within us

Notes —अवुध्ने—Bahuvrihi compd accented the final syllable, if its first member is नञ् or सु (नञ्सुभ्याम्—Pan VI 2 172) Wilson following Sayana connects अवुध्ने with वरुण and render 'abiding in the baseless firmament Griffith construes it with ऊर्ध्वं स्तूपम् According to him Varuna sustains erect the tree's stem in the baseless region स्तूपम्—'Heap' (Wilson) 'stem' (Griffith) Sayana derives it from √stya to pile, the Samprasāraṇa of 'य' is 'इ', but this इ has changed into ऊ ददते—√da to give pres mid 3rd sing पूतदक्ष—of pure vigour, Bahuvrihi compd accented on the first member (बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्—Pan VI 2 1) नीचीना—From नि+√āñc to go downward स्थु—√stha to stand, root 1st, injun 3rd plu Generally the injunctive is used with the prohibitive particle मा, but it is also used even without मा (बहुल छन्दस्यमाह्वयोर्गेऽपि—Pan VI 4 75) एषाम्—All the cases of the pronoun एव are unaccented अस्मे—For अस्माद्, final ए is prāghya hence इति is added to it in the Padatext निदिता—Past pass part from नि+√dha to put Past pass part is always accented on the final syllable but when it is compounded with a preposition the latter is accented गतिमन्तर—Pan VI 2 49) केतव—Sayana renders it by प्रतापका प्राणा Wilson following Sayana takes it to mean 'the sources of existence', Griffith renders it as 'rays' स्थु—√as to le,

pres opt 3rd plu In the Padatext इति is added to it and it is again repeated after इति, for general rule see Appendix—'B' under rules of adding इति in the Padatext (II, B, (c))

उरुम् । हि । राजा । वरुणः । चुकार । सूर्याय । पन्थाम् ।
अनुज्जुतवै । ऊं इति ॥ अपदे । पादां । प्रतिधातवे । अकः ।
उत । अपज्वक्ता । हृदयविधः । चित् ॥८॥

सा० भा०—वरुणः राजा सूर्याय सूर्यस्य पन्था मार्गम् उरुं विस्तीर्णं चकार । हि शब्द प्रतिद्वौ । उत्तरायणदक्षिणायनमार्गस्य विस्तार प्रतिद्वौ । किमर्थमेव कृतवान् इति तदुच्यते । अन्वेतवा उ अनुक्रमेणोदयास्तमयी गन्तुमेव । तथा अपदे पादरहिते अन्तरिक्षे पादा प्रतिधातवे पादौ प्रक्षेप्तुम् । अकः मार्गं कृतवान् । पूर्वत्र यस्य माय अत्र पादयोरिति विशेषः । यद्वा । अपदे यूपे बद्धेन मया गन्तुमशक्ये भूप्रदेशे पादौ प्रक्षेप्तुमुपाय बध्विभो-जनस्य करोत्वित्यर्थः । उत अपि च हृदयाविधश्चिन् अस्मदीयपेषकस्य क्षत्रोरपि अपवक्ता अपवदिता निराकर्ता भवतु ॥ चकार । लिट् स्वरेण आकार उदात्तः । हि च' इति निघातप्रतिषेधः । पन्थाम् । पथिमध्य-मुक्तामात्' (पा०सू० ७ १८५) । इति द्वितीयायामपि व्यत्ययेन आत्यम् । पथिन्-शब्दस्य पतेस्य च' (उ० सू० ४ ४५२) इति प्रत्ययान्तत्वेन अन्तोदात्तत्वे प्राप्ते पथिमयो सर्वनामस्थाने' (पा०सू० ६ १ १९९) इत्याद्युदात्तत्वम् । अन्वेतव्यं । अनु-पूर्वाच् एते तुमर्ये सेतेन्' इति तवंप्रत्ययः । 'तवंचान्तश्च युगपत्' (पा०सू० ६ २ ५१) इति आद्यन्तयोददात्तत्वम् । पादा । गुपा गुलुकु' इति आकारः । प्रतिपातवे । दधाते तुमय०' इति सूत्रेणैव तवेप्रत्ययः । तादौ च निति०' (पा०सू० ६ २ ५०) इति गते प्रकृतिस्वरात्त्वम् । अक् । करोते 'छन्दसि छुड्छलित' इति लोड्यं छुड् । तस्य तिप् । मन्त्र पत्' (पा०सू० २ ४८०) इत्यादिना व्हेरुङ् । गुणो रपरत्वम् । हृदयाविध' (पा०सू० ६ १ ६८) इति तिपो लोपः । अद्वा गम् । हृदयाविधः । हृद्वा हरणे' । वृद्धौ पुष्पुक्ते च' (उ० ४ ५४०) इति वप्पनः । यस्य ताडने' । मियप् । नहिङति' (पा०सू० ६ ३ ११६) इत्यादिना वृषपदस्य दोषात्वम् । श्रुतारपदप्रकृतिस्वरात्त्वम् ।

शब्दा०—उरुम्=विस्तृत हि=प्रतिदिष्ट वा वाच्य निघात, राजा=राजा, वरुण=वरुण देवता चकार=कृताया हं, सूर्याय=सूर्य के लिये, पन्थाम्

=माग, अन्वेतवै=चलने के लिये, उ=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, अपदे=आश्रयरहित अन्तरिक्ष में, पादा=पैरों के, प्रतिधातवे=रखने के लिये, अक=निर्माण किया है, उत=और, अपवक्ता=दूर करने वाला, हृदयाविधः=हृदय को चोट पहुँचाने वाले को, चित्=भी ।

हि० अ०—राजा वरुण ने सूर्य के चलने के लिये विस्तृत माग बनाया है, आश्रयरहित (अन्तरिक्ष) में पैर रखने के लिये (माग का) निर्माण किया है, तथा जो कोई (हमारे) हृदय को चोट पहुँचाने वाला हो उसको (वरुण) दूर करन वाला होवे ।

Trans—The King Varuna has made the path for sun wide to travel on, (he) has made (the path) to place the foot in footless (region), and may (Varuna) be the repeller of him who torments our heart

Notes—उरुम्—From \sqrt{ur} to cover by Sampra
sīrana हि—See notes I 24 4 चकार— \sqrt{kr} to make perf
3rd sing not unaccented because preceded by the
emphatic particle हि in the same clause (हि च—
Pan VIII I 34) अन्वेतवै—एतवै is a dative in
finitive in तवे from \sqrt{t} to go so it has double accent
one on the root and other on the final syllable (तवे
चान्तश्च युगपत्—pān VI 25), but when compounded
with preposition, the preposition and the last syllable
are accented and the preposition is separated by
avagraha in the Padatext (पद्यादीस्तुद्धृदातानामसहित
युत्तरान्—Rg Prāt III 25) उ—An enclitic particle
always unaccented In the Padatext इति is added
to it, but before इति it becomes lengthened and nasal-
ized (उवाचदेतिवरुणेन युक्तो रक्तोऽयुक्तो द्राघित शक्यते—
Rg Prāt I 75) अपदे—Bahuvrīhi compd accented on
the second member प्रतिधातवे—Dative infinitive in तवे
from प्रति+ \sqrt{dh} i to put अक— \sqrt{kr} to make, root-3orist

3rd. sing उत—A conjunctive-particle meaning 'and' It is generally placed at the beginning of the second sentence अपवक्ता—Sāyana supplies भवतु to it and explains by 'अपवादित्वा निराकर्त्ता भवतु', Wilson following Sāyana translates as 'be repeller'. Griffiths does not take it in imperative sense He renders it with 'warned afar' हृदयाविधः—Tatpuruṣa compd (first member in accusative), accented on the second member चित्—See notes I 24 4

शतम् । ते । राजन् । भिपजः । सहस्रम् । उर्वी । गभीरा ।
सुमतिः । ते । अस्तु ॥ बाधस्व । दूरे । निःश्रुतिम् । पराचैः ।
कृतम् । चित् । एनः । प्र । ममुग्धि । अस्मत् ॥६॥

सा० भा०—हे राजन् बह्वन् ते तव शतं भिपज बधनिवारकाणि शत-
सहस्रान्यापयानि बद्धा वा सन्ति । ते तव सुमतिः अस्मदनु प्रहृष्टा उर्वी
विस्तीर्णा गभीरा गम्भीर्योपेता स्थिरा अस्तु । निःश्रुतिम् अस्मदनिष्टकारिणी
निःश्रुतिं पापदेवता पराचैः पराश्रमुला कृत्वा दूरे अस्मत्तो व्यवहृते देशे
स्थापयित्वा ता बाधस्व । कृतं चित् अस्माभिरनुष्ठितमपि एनः पापम् अस्मन्
प्र ममुग्धि प्रकर्षेण मुक्तं नष्टं कुरु ॥ सुमति । 'तादौ च' इति पूर्वपदप्रवृत्ति-
स्वरत्ये प्राप्ते 'मनुक्वित्' इत्यादिनोत्तरपदात्तोदात्तत्वम् । संहिताया विसर्ज-
नीयसकारस्य 'पुष्पतत्ततश्च' 'वन्त' 'पादम्' (पा० सू० ८ ३ १०३) इति पठ्यम् ।
बाधस्व । 'बाधु विलोडने' । शप पितृवादनृदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्धधातु-
कस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । निःश्रुतिम् । 'तादौ च' इति गते प्रवृत्ति-
स्वरत्यम् । ममुग्धि । 'मृच्छ मोक्षणे' । 'बहुल छदसि' इति श्लु । 'हुमल्म्यो
हेधि' (पा० ६ ४ १०१) । तस्य अपित्वेन डिस्वाद्गुणाभावात् । 'चो कु' (पा० सू० ८ २ ३०) इति कृत्यम् ।

शब्दा० शतम्=संक्रां, ते=तुम्हारी, राजन्=ओ राजा, भिपजः
=भौषधियां, सहस्रम्=हजारों, उर्वी=विशाल, गभीरा=गम्भीर, सुमतिः
=सुन्दर मति, ते=तुम्हारी, अस्तु=होवे बाधस्व=रोको, दूरे=बहुत दूर,
निःश्रुतिम्=पाप को, पराचैः=हमसे अलग करने, कृतम्=किये गये,

चित्=भी, एनः=पापो को, प्र गुमुग्धि=अच्छी प्रकार से नष्ट करो, अस्मत्=हमसे।

हि० अ०—ओ राजन्, सैकड़ों तथा सहस्रों तुम्हारी औषधियाँ हैं; तुम्हारी सुन्दर मति (हमारे प्रति) विशाल एवं गम्भीर होवे, पाप देवता को बहुत दूर (हमसे) अलग कर रोको; हमारे द्वारा किये गये पापों को भी हमसे अच्छी प्रकार नष्ट करो।

Trans—O King, a hundred and a thousand are thy medicines, wide and deep be thy well disposed mind, remove afar (from us) Nirrti, release from us the sin even we have committed

Notes—शतम् and सहस्रम् are used in agreement with plurals. They are generally treated as adjectives. According to Yāska सहस्रम् means powerful (सहस्र सहस्वत्) Durgā in his commentary breaks सहस्रम् in to सहस् and रम्, सहस् means strength (बलम्—Nigh II 9 17) and रम् means 'endowed with' (सह इति बलनाम, तेन तद्वत् बुद्धलानामपि सहस्र समुदित बलवदेव भवति सङ्घात् बलीयस्त्वात्—Durgā on Nir III 11) सुमति—Bahuvrīhi compd accented on the second member, because the first member is सु अस्तु—√as to be pres impv 3rd sing वाधस्व—√bādḥ to oppress mid pres impv 2nd sing, beginning of the pāda, hence, not unaccented दूरे—From √dru to flee. Yāska derives it also from √i to go (दूर्य वा—Nir III 19) Thus according to this derivation दूर is 'that going to which is difficult' According to Kṣīra-swāmī it is derived from √dū to torment (दूषते अत्र दूस्—Amara III 1 69) निरृतिम्—According to Sīyana Nirrti is the deity of sin. In the Nighantu (I 1 16) it is enumerated in the list of the names of earth. Yāska derives it from नि √ram or नि √r (तत्र निरृतिनिरमणात्: ऋच्छते हृच्छापत्तिरित्त—Nir II 7).

Griffith takes it to mean 'decay' or 'destruction'.
 कृतम्—√kr to make, past part प्र—A particle mostly
 connected with a verb which is often to be supplied
 In the principal clause preposition is generally deta-
 ched from the verb and is accented मुमुक्षु—√muc
 to release, perf impv 2nd sing अस्मत्—Abl plu.
 of अस्मद्

अमी इति । ये । ऋक्षाः । निहितासः । उच्चा । नक्तम् ।
 ददृशे । कुह । चित् । दिवा । ईयुः ॥ अदब्धानि । वरुणस्य ।
 व्रतानि । विचाकशत् । चन्द्रमाः । नक्तम् । एति ॥१०॥

सा० भा०—अमी राजावस्माभिर्दृश्यमाना ऋक्षाः सप्त ऋषयः । तथा
 च वाजसनेयिन आमनन्ति—'ऋक्षा इति ह स्म वै पुरा सप्त ऋषीनाचक्षते'
 इति । यद्वा । ऋक्षा सर्वेऽपि नक्षत्रविशेषाः । 'ऋक्षा स्तृभिरिति नक्ष-
 त्राणाम्' (नि० ३२०) इति यास्केनोक्तत्वात् । उच्चा उच्चै उपरि शुभ्रदेशे
 निहितासः स्थापिता ये सन्ति ते ऋक्षा नक्तं रात्रौ ददृशे सर्वेऽपि
 दृश्यन्ते । दिवा अहनि कुह चित् ईयुः क्वापि गच्छेयुः । न दृश्यन्ते
 इत्यर्थः । वरुणस्य राज व्रतानि कर्माणि नक्षत्रदर्शनादिस्वाणि अदब्धानि
 केनाप्यहिंसितानि । किञ्च वरुणस्याज्ञयं चन्द्रमा नक्तं रात्रौ विचाकशन्
 विशेषेण दीप्यमान एति गच्छति ॥ निहितासः । आज्ञसेरसुक् । पाय-
 दिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वे (पा० सू० ६२१४४) प्राप्ते 'गतिरनन्तर' इति गते
 प्रकृतिस्वरत्वम् । ददृशे । दुशेलिटि इरयो रे' (पा० सू० ६४७६) इति रे-
 आदेशः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघ्रातः । कुह । वा ह चन्द्रसि'
 (पा० सू० ५३१३) । इति किशब्दादुत्तरस्य ब्रह्मो हादेशः । कु तिहो' (पा०
 सू० ७२१०४) इति किशब्दस्य कुआदेशः । स्थानिवद्भावात् लिट्स्वरेणाद्यु-
 दात्तत्वम् । विचाकशत् । कशोर्दोष्यर्थात् यङ्लुगन्तात् शतृप्रत्ययः । 'अन्य-
 स्तानामादि' इत्याद्युदात्तत्वम् । समासे कृत्स्वरः । यद्वा । काशतेर्दा व्यत्ययेने-
 पधाह्रस्वत्वम् । चन्द्रमा । चन्द्रे + मो + क्ति (उ० सू० ४६६७) इति अस्ति-
 प्रत्ययः । कुनुत्तर पदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते दास्तेभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।

शब्दा०—अमी=ये ये=जो, ऋक्षाः=नक्षत्र, निहितासः=रात्रे गये
 ये, उच्चा=ऊचे, नक्तम्=रात्रि में, ददृशे=दिखाई पडते थे कुह=कहाँ,

चित्=भी, दिवा=दिन में, ईयुः=चले गये, अदध्यानि=अक्षत, वरु-
णस्य=वरुण के, व्रतानि=पवित्र कार्य, विचाकशन्=प्रकाशित होता हुआ,
चन्द्रमा=चन्द्रमा, नक्तम्=रात्रि में, ए ते=विचरण करता है ।

हि० अ०—ऊँचे रहे गये ये नक्षत्र जो रात्रि में दिखाई पड़ने थे, दिन में
वहाँ चले गये ? वरुण के पवित्र कार्य अक्षत हैं ; चन्द्रमा प्रकाशित होता
हुआ रात्रि में विचरण करता है ।

Trans—These constellations, placed on high,
which were seen by night, whither did go by day ?
Unharmd are the holy acts of Varuna, the moon
diffusing its light profoundly, moves by night

Notes—अमी—See notes I 24 6 ऋक्षाः—It is enu-
merated with स्तुति in the Nighantu (III 29 9)
Yāska takes it to mean constellations (Nir III 20)
Ksiraswāmi derives it from √rs to rush (ऋषति गच्छति ।
ऋषणोति तम वा ऋक्षम्) निहितासः—From √dhā to pu, आसत्
ending in nom plu, for accent see निहिता (I 24 7) ददृशे-
√drś to see, mid perf 3rd plu, not unaccented because
connected with ये. Verbs, when reduplicated, accent
the reduplicated syllable (अभ्यस्तानामादि—Pān—VI
1 189) ईयुः—√i to go, perf 3rd plu अदध्याने—√dabh to
harm, past pass part, accented on the negative
particle अ (अव्यये नञ्बुनिपातनाम्—Vīrtika on Pan
VI 2 2) व्रतानि—It is enumerated in the list of the
synonyms of act (Nigh II 1 7) Yāska derives it from
(1) √vr to cover or (2) √iārāya to forbid (व्रतमिति
वर्मेनाम् । निवृत्तिर्यं धारयन्तीति सत । इदमन्तीतस्वव्रतमेतस्मादेव । वृणो-
तीति सत । अममपि व्रतवृद्धते । यदावृणोति शरीरम्—Nir II 13),
'holy acts' (Wilson), 'holy laws' (Giffith) विचाकशन्—
√lās to shine, intensive, pres part accented on
reduplicated syllable 'चा'. चन्द्रमा—Yāska variously
derives this word—चन्द्रमा चायन् इमति । चन्द्र माता । चान्द्र मानम्

अस्य इति या । चन्द्रः चन्दतेः कान्तिकर्मणः । चन्दनम् इत्यपि अस्य भवति ।
चाक्ष द्रमति । चिरं द्रमति । चमेः वा पूर्वम् (Nir.—XI.5) एति— \sqrt{i}
to go, pres. 3rd. sing.

तत् । त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वन्दमानः । तत् । आ ।
शास्ते । यजमानः । हविःभिः ॥ अहेळमानः । वरुण । इह ।
वोधि । उरुशंस । मा । नः । आयुः । प्र । मोषीः ॥११॥

सा० भा०—एकादशिनस्य वारुणस्य पशोर्वंपापुरोडाशयोः 'तत्त्वा यामि'
इति द्वे ऋचौ याज्ये । सूत्रितं च—'तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति द्वे
अस्तन्नादधाम्' (आश्व० श्रौ० ३. ७) इति । वरुणप्रघातेषु वारुणस्य हविषो
याज्या 'तत्त्वा यामि' इत्येषा 'पञ्चम्यां षोणमास्थाम्' इत्यत्र सूत्रितम्—'इमं मे
वरुण भुधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानः' (आश्व० श्रौ० २. १७) इति ।

हे वरुण ममूर्ध्वरहं त्वां प्रति तत् आयुः यामि पाचे । कीदृशः । ब्रह्मणा
प्रोद्वेन स्तोत्रेण वन्दमानः स्तुवन् । सर्वत्र यजमानः अपि हविर्भिः तत् आयुः
आ शास्ते प्राच्यंते । त्वं च इह कर्मणि अहेळमानः अनादरमकुर्वन् वोधि
अस्मदपेक्षितं बुध्यस्व । हे उरुशंस बहुभिः स्तुत्य नः अस्मदीयम् आयुः मा
प्र मोषीः प्रभुयितं मा कुर्व । सप्तदशसंह्याकेषु याज्याकर्मसु 'ईमहे यामि'
(नि० ३. १९. १) इति पठितम् । चाशब्दलोपश्छान्दसः अहेळमानः । 'हेडु
अनादरे' । अदुपदेशाल्लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे शपदच पित्वादानुदात्तत्वे सति
पातुस्वरः शिष्यते । ततो नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वोधि ।
'बुध अवगमने' । लोटः सेहिः । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । 'वा
छन्दसि' (पा० सू० ३. ४. ८८) इत्यपित्वाभावेन टित्वाभावात् लघूपधगुणः ।
'हुशल्न्यो हेधिः' इति हेधिरादेशः । धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः । मोषीः । 'मुप्
स्तेये' । लोटर्धे छान्दसो लुङ् । 'वदवज' (पा० सू० ७. २. ३) इति प्राप्ताया
बृद्धेः 'नेटि' (पा० सू० ७. २. ४) इति प्रतिषेधे सति लघूपधगुणः । 'बहुलं
छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि इत्यङभावः ॥

शब्दां—तत्=उस आयु के लिये, त्वा=तुम्हारे पास, यामि=
याचना करता हूँ, ब्रह्मणा=स्तुति द्वारा, वन्दमानः=वन्दना करता हुआ,
तत्=उस आयु के लिये, आ शास्ते=कामना करता हूँ, यजमानः=यज

करने वाला, हविर्भिः=हवि द्वारा, अहेळमान=क्रोधित न होते हुये, वरुण=ओ वरुण, इह=यहा बोधि=समझो, उरुशंस=ओ विस्तृत रूप से स्तुत्यमान, मा=नत न=हमारी, आयु=उम्र प्र मोषी=चुरावो।

हि० अ०—(ओ वरुण), प्रायना द्वारा वन्दना करता हुआ उस (आयु) के लिये तुम्हारे पास याचना करता हूँ, यजमान हवि द्वारा उसी (आयु) की कामना करता है। ओ वरुण, (हमपर) क्रोधित न होते हुये यहाँ (हमारे अभिप्राय को) समझो ओ विस्तृत रूप से स्तुत्यमान (वरुण), हमारी आयु को न चुरावो।

Trans—(O Varuna) praising with prayer, I beseech thee for that (life) the sacrificer craves that with oblations O Varuna, not being angry with (me) do acknowledge (our desire) here, o praised by many, do not steal our life

Notes—यामि— \sqrt{ya} to go, pres 1st sing Yaska in his Nirukta quotes this word to illustrate his theory that sometimes a syllable in a word is omitted, thus according to him यामि ought to be याचामि which due to some reason has dropped च् But Rājavāde is of the view that the root \sqrt{ya} from which यामि is derived was used in the R V to mean 'beg घन्दमान— \sqrt{and} to greet, mid pres part आ शास्ते—आ+ $\sqrt{śas}$ to desire, pres 3rd sing For accent on आ see note on प (I 24 9) हविर्भिः—The terminations भित् म्यान्, म्यान्, are separated from the stem by *anagrahya*, if the preceding syllable is not long अहेळमान— $\sqrt{hīd}$ to be hostile, mid pres part बोधि— \sqrt{budh} to know, root 1st, impv 2nd sing उरुशंस—Vocative at the beginning of the pāda hence, the first member is accented मा— \sqrt{a} prohibitive particle regularly used with the injunctive मोषी— $\sqrt{muṣ}$ to steal 'is' 1st, injun 2nd sing

तत् । इत् । नक्तम् । तत् । दिवा । मह्यम् । आहुः । तत् ।
अयम् । केतः । हृदः । आ । वि । चष्टे ॥ शुनःशेषः । यम् ।
अह्वत् । गृभीतः । सः । अस्मान् । राजा । वरुणः ।
मुमुक्तु ॥१२॥

सा० भा०—तदित् तदेव वरुणविषयं स्तोत्रं नक्तं रात्रौ मह्यं शुनःशेषाय
आहुः कर्तव्यत्वेनाभिज्ञाः कथयन्ति । तथा दिवा अपि तत् एव आहुः ।
हृदः मदीयमनसो निष्पन्नः अयं केत प्रज्ञाविशेषोऽपि तत् एव कर्तव्यत्वेन
आ वि चष्टे सर्वतो विशेषेण प्रकाशयति । गृभीतः गृहीतः यूपे बद्धः शुनःशेषः
एतन्नामको जनः यं वरुणम् अह्वत् आहूतवान् सः वरुणः राजा अस्मान् शुन
शेषान् मुमुक्तु बन्धात् मुक्तं करोतु ॥ मह्यम् । 'हमि च' इत्याद्युदात्तत्वम् ।
आहुः । 'श्रूव. पञ्चानाम्' (पा० सू० ३.४.८४) इति वृज्जो लुटि द्वे. उतादेशः,
घातो आह्वदेशश्च । हृद । 'पठन्' (पा० सू० ६.१.६३) इत्यादिना हृदय-
शब्दस्य हृदादेशः । 'अडिदंषदादि' इति पञ्चम्या उदात्तत्वम् । शुन शेष ।
शुन इव शेषो यस्य इति समासे 'शुन शेषपुच्छलाङ्गुलेषु सत्तापां पठ्या अलु-
ग्वक्तव्य' (पा० सू० ६.३.२१.४) इति अलुक् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'उभे
वनस्पत्यादिषु' (पा० सू० ६.२.१४०) इति पूर्वोत्तरपदयोः युगपत् प्रकृतिस्वरत्वम् ।
अह्वत् । हृज्जो लुटि 'लिपितिचिह्नश्च' (पा० सू० ३.१.५३) इति चलेः अडा-
देशः । 'आतो लोप इटि च' (पा० सू० ६.४.६४) इति आकारलोपः । अडागम
उदात्तः । यद्भूतयोगादनिघातः । गृभीतः । 'हृप्रहोर्भ' इति भत्वम् । सो
अस्मान् । 'प्रकृत्यान्तःपादम्' इति प्रकृतिभाषः । मुमुक्तु । 'बहुलं छन्दसि'
इति विकरणस्य श्लः ।

शब्दा०—तत्=बह, इत्=पूर्वयतां दाव पर जोर देने वाला निपात,
नक्तम्=रात को, तत्=वही, दिवा=दिन को, मह्यम्=महत्ते, आहुः=
बहते हैं, तत्=वही, अयम्=यह, केतः=प्रज्ञा, हृदः=अन्तःकरण से उत्पन्न,
आ वि चष्टे=बहती हैं, शुन शेषः=शुनःशेष ने, यम्=जिसको, अह्वत्=
बुलाया है, गृभीतः=पाशों में बंधा हुआ, सः=वह, अस्मान्=हम लोगों
को, राजा=राजा, वरुण=वरुण देवता, मुमुक्तु=मुक्त करे ।

हि० अ०—वही (यान) रात को तथा वही दिन को (ये) मुक्तते बहते हैं;
अन्तःकरण से उत्पन्न हमारी बुद्धि भी वही (यात) बहती है । यह राजा वरुण
जिसको पाशों में बंधा शुनःशेषः ने बुलाया है, हमको (पाशों से) मुक्त करे ।

Trans -- Verily this by night, this by day (they) speak to me, the intuition of my heart, too, repeats the same. May that king Varuna, whom the fettered Sunahsepa has invoked, release us (from this bondage)

Notes—इन्—A particle which emphasizes the preceding word of all kinds आहुः— \sqrt{ah} to say, perf 3rd plu केत—From \sqrt{cat} to know Sāyana renders it by प्रसावित्रेव आ वि चष्टे— \sqrt{caks} to see, mid pres 3rd sing, in the principal clause when there are more than one preposition with an unaccented verb, they are treated as independent, hence, they are accented अहन्— $\sqrt{hū}$ to call, 'a' aorist, 3rd sing., accented because preceded by यम्. गृभीत— \sqrt{grabh} to seize, past part मुमोक्तु— \sqrt{muc} to release, perf impv 3rd sing

शुनःशेषः । हि । अहन् । गृभीतः । त्रिषु । आदित्यम् ।
द्वुपदेषु वद्धः ॥ अर्न । एनप् । राजा । वरुणः । ससृज्यात् ।
विद्वान् । अदब्धः । वि । मुमोक्तु । पाशान् ॥१३॥

सा० भा०—गृभीतः बन्धनाय गृहीत त्रिसव्याकेषु द्वुपदेषु द्वौ काष्ठस्य यूपस्य पदेषु प्रदेशविशेषेषु वद्धः शुनःशेष आदित्यम् अदिते पुत्र म वरुण अहन् आहूतवान् हि यस्मादेव तस्मात् स वरुणः राजा एनं शुनःशेषम् अब ससृज्यात् अवसृष्ट बन्धनात् विमुक्त करोतु । विमोक्षप्रकार एव स्पष्टी-
क्यते । विद्वान् विमोक्षप्रकाराभिन्न अदब्धः केनाप्यहिंसित वरुण पाशान् यस्मिन् राजविशेषान् वि मुमोक्तु विच्छिद्येन मुक्त करोतु । त्रिषु । 'यद्वि-
चतुर्भ्यो हलादि' (पा० सू० ६ १. १७९) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । संहितायाम्
'उदात्तस्वरितयोर्वचः' इति पर आकार स्वयंते । ससृज्यात् । 'सृज वितर्गे' ।
प्रायेणार्था लिङ् । 'भृश ए' इति विकरणस्य ण् । विद्वान् । 'विद
ज्ञाने' । 'विदे दातुर्वचः' (पा० सू० ७ १ ३६) । 'उगिर्वचाम्' इति नुम् ।
हृन्मादिसयोगान्तलोपो । संहितायां 'दीर्घादिटि समानपादे' इति नकारस्य
स्त्वम् । 'आतोऽटि नित्यम्' इति तानुनासिक आकार । अदब्ध । 'दम्भ

दम्भे' । निष्ठायां 'अनिदिताम्' इति नलोपे शपस्तयोर्धोऽध' (पा० सू० ८२४०) इति वत्वम् । अथपूवंपदप्रवृत्तिस्वरत्वम् ॥

शब्दा०—शुनःशेषः=शुन शेष ने, हि=चूकि अहत्=आह्वान किया है गृर्भतः=पकड़ा हुआ त्रिपु=तीन, आदित्यम्=अदिति के पुत्र का, द्रुपे पु=गूँों में बद्धः=बद्धा हुआ, एनम्=इसको, राजा=राजा वरुण'=वरुण, अव ससृज्यात्=मुक्त कर दे, विद्वान्=बुद्धिमान्, अदब्धः=कभी कष्ट न पहुँचाये जाने वाला, वि मुमोक्तु=बन्धन रहित करे पाशान्=पाशों से ।

हि० अ०—पकड़ा हुआ तथा तीन गूँों में बद्धा हुआ शुन शेष ने चूकि अदिति के पुत्र का आह्वान किया है, राजा वरुण उसको मुक्त करे, बुद्धिमान, कभी कष्ट न पहुँचाये जाने वाला (वरुण) अपने पाशों से बन्धन रहित करे ।

Trans—Since, Sunshēpa, seized and fettered to the three pillars, has invoked the son of Aditi, may the King Varuna set him free, may the wise, the unharmed one, unfetter the bonds

Notes—अहत्— $\sqrt{h\ddot{u}}$ to call, 'a'—worist 3rd sing, not unaccented because preceded by हि in the same pāda (हि च—Pān VIII 134) आदित्यम्—Son of Aditi, Varuna is one of the seven Ādityas Yāska in his Nirukta has variously derived this word taking it to mean the sun—आदित्य वस्मात् । जादते रसान् । आदते भास उपेतिषाम् । अर्दन्तो भास्तेति वा । अदिते पुत्र इति वा (Nir II 13) According to Yāska the word Āditya has also been employed for Mitra, Varuna, Aryaman, Dakṣa, Bhaga and Amsa (Ibid II 13) द्रुपदेपु—Pillar of the wood, Tatpuruṣa compd accented on the last member बद्धः— \sqrt{bandh} to bind, past part अव—As a prefix to verbs and verbal nouns it expresses 'off' 'away', 'down, here it would be construed with

ससृज्यात् एनम्—All the oblique cases of एन are un-
accented ससृज्यान्—√sṛj to emit, perf opt 3rd
sing विद्वान्—√vid to know, pres part अदब्ध—See
अदब्धानि (I 24 10)

अव । ते । हेऽः । वरुण । नमःऽभिः । अव । यज्ञेभिः । ईमहे ।
हविःऽभिः ॥ क्षयन् । अस्मभ्यम् । असुर । प्रचेत इति प्रचेतः ।
राजन् । एनांसि । शिश्रथः । कृतानि ॥१४॥

सा० भा०—अवभृथे 'अव ते हेऽः' इति द्वे ऋषी वायुस्य हविषो
वाय्वानुवाक्ये । 'पत्नीसमाजैश्चरित्वा' इति षष्ठे सूत्रितम्—'अव ते हेऽः'
वरुण नमोभिरिति द्वे (आश्व० श्रौ० ६ १२) इति ॥

हे वरुण ते तव हेऽः क्रोध नमोभिः नमस्कारं अत्र ईमहे अवनयाम ।
तथा यज्ञं साङ्गानुष्ठानेन पूज्यं हविर्भि अव ईमहे वरुण परितोष्य क्रोधम
नयाम । हे असुर अनिष्टक्षेपणशील प्रचेत प्रकर्षेण प्रज्ञायुक्त राजन्
दोष्यमान वरुण अस्मभ्यम् अस्मद्वयं क्षयन् अस्मिन् कर्मणि निवसन् कृतानि
ऽस्माभिरनुष्ठितानि एनांसि पापानि शिश्रथ अधितानि शिथिलानि बुर ॥
हेऽः । अमुनो निस्त्वादाद्युदात्तत्वम् । यज्ञेभि । 'बहुल छन्दसि' इति ऐशभाव ।
ईमहे । ईद् गतो' । विकरणस्य लुक् । क्षयन् । 'क्षि निवासगत्यो' । लट्
शतृ । ध्ययवेन क्षप् । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । असुर । 'असेरुन्' (उ० सू०
१. ४२) । आमन्त्रितनिघात । शिश्रथ । 'श्रथ दीर्घत्ये' । चुरादि अदन्त ।
छान्ते लुङि 'गिधिद्विगुण्य' (पा० सू० ३ १ ४८) इति छे चङ् ।
द्विर्भावहलाविशेषो । अग्लोपित्वात् सन्वद्धावाभावेऽपि (पा० सू० ७
४ ९३) 'बहुल छन्दसि' (पा० सू० ७ ४ ७८) इति अग्न्यासत्य इत्यम् ।
पूर्यधत् अशभाव ॥

शब्दा०—ते=तुम्हारे, हेऽः=क्रोध को, वरुण=ओ वरुण, नमोभि
=नमस्कारों द्वारा, यज्ञाभिः=यज्ञों द्वारा, अव ईमहे=दूर करते हैं,
हविर्भिः=हवि द्रव्यो द्वारा, क्षयन्=निवास करते हुए, अस्मभ्यम्=हमारे
बीच, असुर=ओ प्राण देने वाले, प्रचेतः=ओ प्रष्ट शान वाले, राजन्=ओ
राजा, एनांसि=पापों को, शिश्रथ=गष्ट करो, कृतानि=किये हुए ।

हि० अ०—ओ वरुण, तुम्हारे क्रोध को नमस्कारों द्वारा यज्ञों द्वारा, तथा हवि द्रव्यों द्वारा हमलोग दूर करते हैं; ओ प्राण देने वाले, ओ प्रकृष्ट ज्ञान वाले, ओ राजा, हमारे बीच निवास करते हुये (हमारे) किये हुये पापों को नष्ट करो ।

Trans—O Varuna (we) deprecate thy wrath with salutations, with sacrifices, with oblations, o life giver, o wise, abiding for us, o king, loosen sins committed (by us)

Notes—हेळः—Derived from $\sqrt{h\ddot{a}d}$ to be hostile. ईमहे— \sqrt{i} to go, mid pres 1st plu क्षयन्— $\sqrt{k\ddot{s}i}$ to dwell, irr pres part असुर—Sāyana renders असुर by अनिष्टक्षेपणशील, Wilson as 'avertor of misfortune' and Griffiths as 'incorporeal, spiritual, divine being' Macdonell and Peterson render it as 'divine' (cf zend ahura) प्रचेतः—From $\sqrt{c\ddot{a}t}$ to know The visarjanīya is rhotasized, hence, इति in the Padatext The repetition of प्रचेत after इति is to separate the preposition from the stem by avagraha Due to Niyati Sandhi visarjanīya has been dropped and the penultimate vowel is lengthened (रेफोदयो लुप्यते । द्राघितोपभा ह्रस्वस्य—Rg Prīt IV 28 29) शिश्रयः— $\sqrt{s\ddot{r}ath}$ to slacken 'red'-aorist, 2nd sing.

उत् । उत्तमम् । वरुण । पाशम् । अस्मत् । अत्र । अधुमम् ।
वि । मध्यमम् । अथय ॥ अथ । वयम् । आदित्य । व्रते ।
तव । अनांसः । अदितये । स्याम् ॥१५॥

सा० भा०—हे वरुण उत्तमम् उत्कृष्ट शिरसि यद्वा पाशम् अस्मत् अस्मत् उत्त श्रुधाय उत्कृष्ट शिपिलीकुह । अधमं निहृष्ट पादेऽवस्थित पाशम् अथ अयम् अधस्तादवहृष्ट शिपिलीकुह । मध्यमं नाभिप्रदेशगत पाश वि धाय विपुज्य शिपिलीकुह । अथ अनन्तर हे आदित्य अदिते पुन

वरुण वयं शुनःशेषाः तव व्रते त्वदीये कर्मणि अदितये खण्डनराहित्याय
अनागसः अपरायरहिताः स्याम भवेम ॥ उत्तमम् । तमपः पित्वादनुदात्तत्वेन
आद्युदात्तत्वे प्राप्ते 'उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र' (पा० सू० ६. १. १६० ग०) इति
उञ्छादिपु पाठादन्तोदात्तत्वम् । अधमम् । 'अवद्यावमाधमावरेफाः कुत्सिते'
(उ० सू० ५. ७३२) इति अवतेः अमच्; वस्य घः । अथाय । 'अथ दीर्घत्ये' ।
संहितायां छान्दसो दीर्घः । तव । युष्मदस्मदोर्इत्सि' इत्याद्युदात्तत्वम् । अनागसः ।
यद्वोहो पूर्यपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'नञ्सुभ्याम्' इति तु व्यत्ययेन प्रवर्तते । यद्वा ।
आगसशब्दात् 'अस्मायामेधा' (पा० सू० ५. २. १२१) इति मत्वर्थो यो विनिः ।
तस्य 'विन्मतोर्लुक्' (पा० सू० ५. ३. ६५) इति लुक् । नञ्समासे अव्यय-
पूर्यपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

शब्दा०—उत्=उपर करके, उत्तमम्=सबसे उपर वाले, वरुण=ओ
वरुण, पाशम्=पाश को, अस्मत्=हमसे, अव=नीचे करके, अधमम्=सबसे
नीचे वाले को, वि=अलग करके, मध्यमम्=बीच वाले को, अथाय=ढीला
करो, अथ=ताकि, वयम्=हमलोग, आदित्य=ओ अदिति के पुत्र, व्रते=
पवित्र नियम में, तव=तुम्हारे, अनागसः=पापरहित, अदितये=अदिति
के सम्मुख, स्याम=होवें ।

हि० अ०—ओ वरुण, सबसे उपर वाले पाश को, सबसे नीचे वाले तथा
बीच वाले को हमसे ढीला करो; ताकि ओ अदिति के पुत्र, तुम्हारे पवित्र
नियम के अन्तर हमलोग अदिति के सम्मुख पापरहित होवें ।

Trans—O Varuna, slacken the highest fetter
from us, slacken the lowest and slacken the middle-
most ; so that, o son of Aditi, under thy holy ordinance
may we be sinless before Aditi.

Notes—उत्तमम्—In the Padatext त्व, ता, तत् and तमम्
are separated by avagraha from the stem. अथाय
√*krath* to slacken, pres. impv. 2nd sing.; second
syllable is metrically lengthened. स्याम—√*as* to be,
pres. opt. 1st. plu.

‘इन्द्रस्य नु वीर्याणि’ इति पञ्चदशत्वं द्वितीयं सूक्तम् । आङ्गिरसो हिरण्यस्तूप
 ऋषिः । प्रिष्टप् छन्दः । इन्द्रो देवता । ‘इन्द्रस्य पञ्चोना’ इत्यनुक्रमणिका ।
 अग्निष्टोमे माघ्यदिने सवने निष्केवल्यशस्त्रे ‘इन्द्रस्य नु वीर्याणि’ इति निविद्धा-
 नोपं सूयतम् । ‘निष्केवल्यस्य’ इति खण्डे ‘इन्द्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नन्द्रो
 निविदं दध्यात् (आश्व० श्रौ० ५. १५) इति । विषुवत्यपि तस्मिन् शस्त्रे एतत्
 विनियुक्तम् । ‘विषुवान्दिवा कीर्त्यः’ इति खण्डे सूत्रितम् ‘इन्द्रस्य नु वीर्याणीति
 एतस्मिन्नन्द्रो निविदं शस्त्रा’ (आश्व० श्रौ० ८. ६) इति । महाव्रते निष्केवल्ये,
 ऽप्येतदेव विनियुक्तम् । ‘रायन्तरो दक्षिणः पक्षः’ इति खण्डे ‘वत्तत्रः सतोः यद्
 बृहतीः करोतीन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचम्’ (ऐ० आ० ५. २. २) इति ॥

इन्द्रस्य । नु । वीर्याणि । प्र । वोचम् । यानि । चकार । प्रथ-
 मानि । वृज्जी ॥ अहन् । अहिम् । अनु । अपः । ततद् । प्र ।
 वक्षणाः । अभिनत् । पर्वतानाम् ॥१॥

सा० भा०—वृज्जी वक्ष्यपुक्तः इन्द्रः प्रथमानि पूर्वसिद्धानि मुख्यानि वा
 यानि वीर्याणि पराक्रमयुक्तानि कर्माणि चकार तस्य इन्द्रस्य तानि वीर्याणि
 नु क्षिप्रं प्रवर्षीमि । कानि वीर्याणीति तदुच्यते । अहिं मेघम् अहन् हत-
 वान् । तदेतदेकं वीर्यम् । अनु पश्चात् अपः जलानि ततर्द्दं हिंसितवान्
 भूमौ पातितवानित्यर्थः । इदं द्वितीयं वीर्यम् । पर्वतानां संबन्धिनोः वक्षणाः
 प्रबहणशोलाः नदीः प्र अभिनत् निम्नवान् कूलद्वयकर्मणेन प्रवाहितवानित्यर्थः ।
 इदं तृतीयं वीर्यम् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ वीर्याणि । ‘शूरवीर विक्रान्तौ’ ।
 ष्यन्तात् ‘अवो यत्’ इति यत् । ‘षेरनिटि’ इति णिलोपः । ‘तित्स्वरितम्’
 इति स्वरितत्वम् । ‘यतोऽनाव्’ इत्याद्युदात्तत्वं न भवति । आद्युदात्तत्वे हि
 सुदाब्देन बहुव्रीहौ ‘आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि’ इत्यनेनैवोत्तरपदाद्युदात्तत्वस्य सिद्ध-
 त्वात् ‘वीरवीर्यो च’ इति पुनस्तद्धिधानमनयंक स्यात् । अतोऽवगम्यते ‘यतो-
 ऽनाव्’ इत्याद्युदात्तत्वं वीरशब्दे न प्रयतते इति । अतः परिशेषात् ‘तित्स्वरितम्’
 इति प्रत्ययस्य स्वरितत्वमेव । वोचम् । ‘अस्यतिवक्षितख्यातिभ्योऽङ्’ इति
 ज्ञेयः अडादेशः । ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि’ इति अङ्भावः । चकार ।
 णलि लित्स्वरेण प्रत्यमात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । यद्भुत्तयोगादनिघातः । अहन् ।

लटि 'इतश्च' इति इकारलोपे हल्ङ्याग्न्य० इति तकारलोपः । अहिम् ।
आङ्पूर्वात् हन्ते 'आदिभिरहिन्म्या ह्रस्वश्च' (उ० सू० ४ ५७७) इति इत्प्र
त्ययः, आङो ह्रस्वश्च च । च शब्देन 'वेङो इत् समाने एषश्चोदात्त' इति
इत्येव पूर्वपदोदात्तत्वं चानुकल्प्यते । तत् तिलोपे पूर्वपदस्योदात्तत्वम् । ततर्द्धं ।
'उतुविर् हिंसानादरयो' । तिङ्ङितिङ्' इति निघातः । वक्षणा । वक्ष
रोये ऋग्मण्ड्याग्न्यश्च (पा० सू० ३ २ १५१) इति युच् । चित्स्वर बाधित्वा
न्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः ॥

शब्दा०—इन्द्रस्य=इन्द्र के, नु=अभी, वीर्याग्नि=पराक्रम युक्त
काय, प्रवोचम्=उच्च स्वर से कहूँगा, यानि=जिनको, चकार=किया था,
प्रथमानि=पहिले, वक्षी=वक्ष धारण करने वाले ने, अहन्=मारा,
अहिम्=बादल को, अपः=जल ततर्द्धं=काटा वक्षणा=नदियों को, प्र
अभिनन्=काट कर प्रवाहित किया, पयसानाम्=पर्वतों के ।

हि० अ० अब मैं इन्द्र के पराक्रमयुक्त कार्यों का कथन कहूँगा, जिनको
वक्ष धारण करने वाले ने पहले किया था । उसने अहि (बादल) को मारा,
जल वा भेदन किया तथा पर्वतों के बीच नदियों को काटकर प्रवाहित किया ।

Trans—Now I shall proclaim Indra's heroic
deeds which the wielder of the thunderbolt has achieved first, (he) smote the dragon, pierced the waters,
split the channels of the mountains

Notes—नु—An emphatic particle that never comes
in the beginning of a sentence. Its use as an interro
gative or an expletive particle is also common in the
R V वीर्याग्नि—Derived from √vir with the suffix यत्
The suffix being तित् the final syllable is स्वरित
(तित्स्वरितम्—Pān VI 1 185) वोचम्—√vac to speak,
red'—aorist, subj, 1st sing, verb, not coming in
the beginning of a pāda or a sentence, is unaccented
(तिङ्ङितिङ् Pān—VIII 1 28) चकार—√kr to make, perf
3rd sing, not unaccented because preceded by यानि
(पदयुताग्रित्यम्—Pān VIII 1 66) अहन्—√han to kill,
impl 3rd, sing, not unaccented because it comes in

the beginning of the pāda. अहिम्—Yāska derives it from √i to go (अहि व्यनात्—Nir. II. 17); cloud is called अहि for it moves in the sky (एति अन्तरिक्षे—Ibid. II. 17) Sāyana following Yāska renders अहिम् by मेघम् Griffith, Macdonell and Peterson take it to literally mean 'serpent dragon' which is no other than Vṛtra अनु—A preposition used independently and gives the same sense which the verb combined with it, gives ततर्द—√trd to split, perf 3rd sing वक्षणाः—Sāyana followed by Grassmann, derives it from √ials to swell Griffith thinks वक्षणा to mean 'channels' and Peterson as 'belies' अभिनत्—√bhid to split, 3rd sing

अहन् । अहिम् । पर्वते । शिश्रियाणम् । त्वष्टा । अस्मे ।
वज्रम् । स्वयम् । ततक्ष ॥ वाश्राःऽऽव । धेनवः । स्यन्दमानाः ।
अजः । समुद्रम् । अय । जग्मुः । आपः ॥२॥

सा० भा०—पर्वते शिश्रियाणम् आश्रितम् अहि मेघम् अहन् हतवान् । अस्मे इन्द्राय स्वयं सुष्ठु प्रेरणीय यद्वा शब्दनीय स्तुत्य त्वष्टा विद्वक्कर्मा वज्रं ततक्ष तनूदृतवान् । तेन वज्रेण मेघे भित्ते सति स्यन्दमानाः प्रखण्डयुक्ता आपः समुद्रम् अजः सम्यक् अय जग्मुः प्राप्ता । तत्र दृष्टान्त । वाश्राः वत्सान्प्रति हम्भारवोपेता धेनवः इव । यथा धेनव सहसा वत्सगृहे गच्छन्ति तद्वत् ॥ शिश्रियाणम् । श्रिय, सेवायाम् । लिट कानच् । द्विर्भावह्लादिशेषेयडादेशा । 'चित्' इत्यन्तोदात्तत्वम् । स्वयम् । 'अर्' गती । अस्मात् सुपूर्वात् 'ऋह्लोप्यन्तु' इति ष्यन् । 'सनापूर्वको विधिरनित्य' इति वृद्धयभाव । यद्वा । 'स्व' शब्दोपनापयो' इत्यस्मान् ष्यति पूर्ववत् वृद्धयभाव । तित्स्वरितम् इति स्वरितत्वम् । वाद्यमन्ते इति वाश्रा । 'वाश्रु शब्दे' । 'स्फापिताञ्चि०' इत्यादिना रच् । जग्मु । असि 'गमहन' इति उपसालोप ॥

शब्दा०—अहन्=मारा, अहिम्=बादल को, पर्वते=पर्वत पर, शिश्रियाणम्=निवास करने वाले को, त्वष्टा=त्वष्टा ने, अस्मे=उसके लिये,

वज्रम् = वज्र, स्वर्गम् = शब्द करने वाले, गरजने वाले, ततश्च = निर्माण किया; वाध्रव = रम्भाती हुई की तरह, धेनवः = गायें, स्यन्दमानाः = बहता हुआ, अञ्ज = सीधे, तेजी से, समुद्रम् = समुद्र की ओर, अव = नीचे, जग्मुः = जाने लगा, आपः = जल ।

हि० अ० — पर्वत पर निवास करने वाले अहि (बादल) को (उसने) मारा; त्वष्टा ने इसके लिये गरजने वाले वज्र का निर्माण किया; रम्भाती हुई (बछड़े की तरह तेजी से जाने वाली) गायों की तरह, बहता हुआ जल तेजी से नीचे समुद्र की ओर जाने लगा ।

Trans.—(He) smote the dragon (cloud) resorting on the mountain; Tvastā fashioned a resounding thunderbolt for him. Gliding like bellowing kine (towards their calves) the waters flowed suddenly downwards to the ocean.

Notes—*शिथ्रियाणम्* — $\sqrt{śri}$ to resort. mid. perf. part. acc. sing.; words terminating in चित् accent the last syllable (चित्—Pāṇ. VI. 1.16). *त्वष्टा*—He is the personification of the art of architecture. In the R.V. he is said to have created heaven and earth. He is the father of Indra, and is also said to have been killed by the latter. *स्वर्गम्*—Sāyana derives it from \sqrt{r} to go or \sqrt{svr} to roar, and renders as सुष्टु प्रेरणीयं यद्वा गन्धनीयं स्तुत्यम्. Wilson takes it to mean 'far whirling', Griffiths as 'heavenly' and Peterson as 'roaring'. For accent see note on चोर्वणि (I.32.1). *ततश्च*— $\sqrt{takṣ}$ to fashion, perf. 3rd. sing. *स्यन्दमानाः*— \sqrt{syand} to flow, mid. pres. part. *जग्मुः*— \sqrt{gam} to go, perf. 3rd. plu.

पृथ्वायमाणः । अष्टुणीतु । सोमम् । त्रिष्कंदुकेषु । अपिचत् ।
सुतस्य ॥ आ । सायंकम् । मघधो । अदत्तु । वज्रम् । अहन् ।
पुनम् । प्रयमज्जाम् । अहानाम् ॥३॥

सा० भा०—वृषायमाणः वृष इवाचरन् इन्द्र सोमम् अचृणीत वृतवान् । त्रिकटुकेषु ज्योति गौ आयु इत्येतन्नामका त्रयो यागा त्रिकटुका उच्यन्ते । तेषु सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्याशम अपिबत् पीतवान् । मघवा धनवान् इन्द्रः सायकं बन्धक वज्रम् आ अदत्त स्वीकृतवान् । तेन च वज्रेण अहीनां मेघाना मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघ अहन् हतवान् ॥ वृषायमाण । वृष इवाचरन् । 'कर्तुं वयड सलोपश्च' (पा० सू० ३ १ ११) इति वयड् । 'अकृत्-सायंघातुरुपो' इति दीर्घः । अदुपदेशात् पातो अन्तोदात्तत्वे वयडन्तात् पातो अन्तोदात्तत्वम् । सायकम् । 'विज् बन्धने' । तिनोतीति सायकः । ष्वल् । णित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । प्रथमजाम् । प्रथम जायते इति प्रथमजा । 'जनसनरवनक्रमगमो विट्' 'विड्वनो' इति आत्वम् ॥

शब्दा० वृषायमाणः=शक्तिशाली साड की तरह आचरण करता हुआ, अचृणीत=चुना, सोमम्—सोम को त्रिकटुकेषु=ज्योति गौ तथा आयु नामक तीन आहुतिषो में जो अभिप्लव यज्ञ में प्रथम तीन दिन क्रमशः दी जाती हैं अपिबत्—पान किया, सुतस्य=पीते हुये सोम का, सायकम् =शस्त्र, मघवा=उदार दानी आ अदत्त=धारण किया, वज्रम्=वज्र को अहन्=मारा एनम्=इसको, प्रथमजाम्=सर्वप्रथम उत्पन्न, अहीनाम् =राक्षसों में बादलों में ।

हि० अ०—शक्तिशाली साड की तरह आचरण करते हुये (इन्द्र ने) सोम को (अपना प्रिय पान) चुना, उसने तीन यागों में पीते हुये (सोम) का पान किया । उदार (इन्द्र) ने शस्त्र तथा वज्र को धारण किया (और उससे) राक्षसों में प्रथम उत्पन्न इसको मारा ।

Trans—Acting as a mighty bull, (he) chose the soma, drank of the pressed soma at three offerings The bounteous took the arrow, the thunderbolt (and therewith) smote this first born of the dragons

Notes—वृषायमाणः—Pres part from denomina-
tive √वृषाय I: the Samhitā text when denomina-
tive-termination ष is added to a stem, the pre-
ceding vowel is lengthened, but in the Pāda text the
original stem is restored and is always separated from

the denominative termination य by avagraha अवृणीत—
 √er to choose, mid impf 3rd sing त्रिकटुकेषु—
 According to Sāyana षट्क means a particular
 offering in the Abhiplava festival, and three shows
 the offerings of the first three days of the ceremony
 viz ज्योति, गौ and आयु Griffith takes it to mean
 'in three sacred beakers' and Peterson as 'three cups'
 Grassmann thinks त्रिकटुक to mean 'three soma-
 cups' According to Geldner त्रिकटुक might be the
 name of a locality where Indra quaffed off three lakes
 of soma अपिवत्—√pā to drink, impf 3rd sing सुतस्य—
 'Of the pressed soma', an instance of partitative gen
 which is very common in the R V. मघवा—From
 √mamh with possessive termination वत्—'bount-
 eous', 'liberal' In the Pada text stem is separa-
 ted from the possessive termination वा by avagraha
 अदत्त—√dā to give, mid impf 3rd sing अहन्—
 Sec I 32 1 प्रथमजाम्—Karmadharyā compd accented
 on the final member

यत् । इन्द्र । अहन् । प्रथमजाम् । अहीनाम् । आत् । मायि-
 नाम् । अमिनाः । प्र । उत । मायाः ॥ आत् । सूर्यम् । जन-
 यन् । द्याम् । उपसम् । लादीत्ना । शत्रुम् । न । किल ।
 विवित्से ॥४॥

सा० भा०—उत अपि च हे इन्द्र यत् यदा अहीना मेघानां मध्ये प्रथमजा
 प्रथमोत्पन्न मेघम् अहन् एतवानसि आत् तदनन्तर मायिना मायोपेतानाम-
 मुदाया तबन्धिनो मायाः प्र अमिना प्रकर्षेण नाशितवानसि । अनन्तर
 सूर्यम् उपसम् उप काल द्याम् आकाशे च जनयन् उत्पादयत् आवरकमेघ-
 निवारणेन प्रपादयन् वतसे । लादीत्ना तदानीम् आवरकाप्रकाराभावात्
 शत्रुं घातय धरिण न विवित्से किञ्च त्व न लब्धवान् सलु ॥ अहन् ।

हन्ते लङि 'हृदयाद्यम् ०' इति सिलोप । अडागम उदात्त । यद्वृत्तयोगा-
दनिघात । मायिनाम् । मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् 'व्रीह्यादिभ्यश्च'
(पा० सू० ५ २ ११६) इति मत्वर्थीय इनि । अमिना । 'मीञ् हिंसायाम्' ।
ऋयादिक । 'मीनातेर्निगमे' (पा० सू० ७ ३ ८१) इति ह्रस्वत्वम् । तादीत्ना ।
तदानीम् इत्यस्य पूयोदरादित्वात् वर्णविपर्यय । किल । निपातस्य इति दीर्घत्वम् ।
विवित्से । 'विद्भु लाभे' । क्रादिनियमात् प्राप्त इद् व्यत्ययेन न भवति ॥

शब्दा०—यत्=जित समय, इन्द्र=ओ इन्द्र, अहन्=मारा, प्रथमजाम्
=सर्वप्रथम उत्पन्न, अहीनाम्=राक्षसों में, बादलो में, आत्=तदनन्तर,
मायिनाम्=घूतों की, मायावियो की, प्र=विशेष रूप से, उत=और, मायाः=
पूतता, माया, आत्=तदनन्तर, सूर्यम्=सूर्य को, जनयन्=उत्पन्न करते
हुये, घाम्=आकाश को, उपासम्=उपा को, तादीत्ना=उस समय शत्रुम्=
शत्रु को, न=नहीं, किल=निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, विवित्से=
पाया ।

हि० अ०—ओ इन्द्र, जिस समय (तुमने) राक्षसों में प्रथम उत्पन्न को
मारा, तथा घूतों की पूतता को नष्ट किया उस समय सूर्य, आकाश, तथा उपा
को उत्पन्न करते हुये (तुमने) निश्चित रूप से किसी शत्रु को नहीं पाया ।

Trans—At the time when ० Indra, (you killed
the first born of the dragons, and destroyed the tricks
of artful ones, then giving birth to the sun, the sky,
and the dawn (you) found certainly no enemy

Notes—अहन्—√han to kill, impf 2nd sing, not un-
accented because preceded by यत् (यद्वृत्ताश्रित्यम्—Pān
VIII 1 66) आत्—An adverb showing sequence of time—
'thereupon', 'then' Sometimes as a conjunctive it
connects the words and clauses in the sense of 'and',
'moreover' अमिनाः—√mī to damage, impf 3rd sing,
not unaccented because syntactically connected with
यत् उत—A conjunctive particle जनयन्—√jan to
generate, pres part उपासम्—The second syllable, being
the tenth syllable of the pāda consisting of eleven

syllables, and followed by a short vowel, is lengthened (दशम चेतयोरेवम् Rg Prāt VIII 38, also see Ibid VIII 36) तादीत्ता—An adverb of time It is, correlated with यत् in the first pāda Parāñjpe takes it as the instrumental of तदीत्त, the first syllable being lengthened He thinks it to mean 'from the time onwards' किल्—A particle which emphasizes the preceding word Second syllable being the eighth syllable of the pāda consisting of eleven syllables and followed by a short vowel is lengthened (एकादशिद्वादशिनो लघावष्टममक्षरम् उदये सहिता काले Rg Prāt VIII 36) विविक्ते—√vid to find, mid perf 2nd sing

अहन् । वृत्रम् । वृत्रस्तरम् । विऽअसम् । इन्द्रः । वज्रेण ।
महता । वधेन ॥ स्कन्धांसिऽइव । कुलिशेन । विऽवृक्णा ।
अहिः । शयते । उपऽपृक् । पृथिव्याः ॥५॥

सा० भा०—अयम् इन्द्र वज्रेण सपावितो यो महान वध तेन वज्रेण वृत्रतरम् अतिशयेन लोकानाम् आवरन्म् अन्यकाररूपम् । यद्वा । वृत्रं आवरणं सर्वान् शत्रून् तरति त वृत्रम् एतन्नामकमसुर व्यसं विगतास छिन्नबाहु यथा भवति तथा अहन् हतवान् । अस्तच्छेदे दृष्टान्तः । कुलिशेन कुठारेण विऽवृक्णा विशेषतश्छिन्नानि स्कन्धासीव । यथा वृक्षस्कन्धाश्छिन्ना भवन्ति तद्वत् । तथा सति अहिः वृष पृथिव्याः उपरि उपऽपृक् सामीप्येन संपृक्त शयते शयन करोति छिन्नराष्ठयत् भूमौ पततीत्यर्थः ॥ वृत्रतरम् । 'वृत्तु घर्तने 'स्कापिनाश्चि०' इत्यादिना भावे रक्प्रत्ययान्तो वृत्रशब्दः । वृत्रेण आवरणेन सर्वं तरतीति वृत्रतरः । तरते पचाद्यच् । 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तर-पदाद्युदात्तत्वम् । तरपि तु व्यत्ययेन । व्यसम् । 'बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे 'उदात्तस्वरितसोप' इति स्वरितत्वम् । व्यसेन । 'ह्रस्वश्च वध' इति भावे अप् ; तत्तन्नियोगेन घातो यथादेशः । स च अन्तोदात्तः । अन्यस्य अकारस्य 'अतो-सोप' इति सोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वम् । विऽवृक्णा । 'ओङ्ङ् च छेदने' । वमणि निष्ठा । यस्य विभाषा इति इदमतिशेपः । 'योदितश्च' (पा० सू० ८ २ ४५) इति परत्वात् निष्ठात्वम् । ततो 'अऽचभ्रश्च' इति

पत्ये प्राप्ते 'निष्ठादेश पत्वस्वरप्रत्ययेऽङ्घ्रिषु सिद्धो वक्तव्य.' (पा० सू० ८. २. ६. ७) इति नत्वस्य सिद्धत्वेन क्षत्परत्वाभावात् पत्व न भवति । कुत्वे तु क्तव्ये तदसिद्धमेव (पा० सू० ८. २. १) इति 'चो. कु.' इति कुत्वम् । 'शेष्ठन्दसि बहुलम्' इति श्लोषः । 'गतिरनन्तर' इति गते प्रकृतिस्वरत्त्वम् । शयते । 'बहुल छन्दसि' इति शपो लुगभावः । पृथिव्या । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—अहन्=मारा, वृत्रम्=वृत्र को, वृत्रतरम्=वृत्र से बड़ा, व्यसं=व्यस नामक असुर को; इन्द्रः=इन्द्र ने, वज्रेण=वज्र से, महता=पहान्, वधेन=अस्त्र से; स्कन्धांसीव=वृक्ष की शाखाओं की तरह, कुलिशेना=कुठार से, विधृक्णा=काट कर गिराये गये, अहिः=बादल का राक्षस के रूप में मानवीकृत नाम, शयते=सो रहा है, उपपृक्=समीप, गोद में, पृथिव्याः=पृथिवी की ।

हि० अ०—(इन्द्र ने) वृत्र को (अपने) महान् अस्त्र वज्र से मारा; वृत्र से बड़े शत्रु व्यस को (मारा) । कुठार से काटकर गिराये गये वृक्ष की शाखाओं की तरह यह राक्षस पृथ्वी की गोद में सो रहा है ।

Trans—Indra with his great weapon viz thunderbolt killed Vrtra, and Vyāṁśa—greater than Vrtra. Like branches of the tree felled by axe, the dragon lies in close contact with the earth

Notes—वृत्रम्—According to Yāska Vrtra is the cloud (तत्को वृत्र । मेघ इति नैखरता Nir II 16) He derives this word variously—वृत्रो वृणोतेर्वा । वततेर्वा । वधतेर्वा । यदवृणोत्तदवृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यदवतंत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यदवधन तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते—Nir. II 17. वृत्रतरम्—Sāyana explains it by अतिशयेन लोकानामावरकमग्न्यकारस्यम् Wilson following Sāyana translates as 'the darkling mutilated', Griffith takes it to mean 'worst of Vrtras', Macdonell as 'a worse Vrtra', Peterson as 'a greater enemy, and Parāṁjpe as 'the vanquisher of Vrtra'. व्यसम्—According to Sāyana व्यसम् means 'having a limb detached', and he construes it with वृत्रम्. Peterson

takes व्यंसम् as a proper noun. Geldner thinks it to mean 'the greatest enemy'. कुलिशेना—The final syllable, being the eighth syllable of the pāda and followed by a short vowel, is lengthened (see कृत्वा in I. 32.4). विवृक्णा—/vraśc with वि to cut up, past part. शयते—/śi to sleep, mid. pres. 3rd. sing. उपष्टक्—From /prc to mix.

अयोद्धाईव । दुःसमदः । आ । हि । जुह्वे । महावीरम् । तुवि-
श्वाधम् । ऋजीपम् ॥ न । अतारीत् । अस्य । सम्श्चतिम् ।
वधानाम् । सम् । रुजानाः । पिपिपे । इन्द्रशत्रुः ॥६॥

सा० भा०—दुर्मदः दुष्टमदोपेतो दम्प्युक्तो वृत्रः अयोद्धेव योद्धरहित इव इन्द्रम् आ जुह्वे हि आहूतवान् खलु । कीदृशमिन्द्रम् । महावीरं गुणः महान् भूत्वा शीर्षोपेतं तुविवाधं बहूनां वाघकं ऋजीपं शत्रूणामपार्ज्वम् । अस्य ईवृशाय इन्द्रस्य संबन्धिनो ये शत्रुवधाः सन्ति तेषां वधानां समृतिं संगमं नातारीत् पूर्वोक्तो दुर्मदः तरीतुं नाशयनोत् । इन्द्रशत्रुः इन्द्रः शत्रु-
घातको यस्य वृत्रस्य तादृशो वृत्रः इन्द्रेण हतो नदीषु पतितः सन् रुजानाः नदीः सं पिपिपे सम्यक् पिष्टवान् । सर्वान् लोकानावृण्वतो वृत्रदेहस्य पातेन नदीनां बूलानि तत्रत्यपायाणादिकं च चूर्णीभूतमित्ययं ॥ अयोद्धा इव । न विद्यते योद्धास्येति बहुव्रीही 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । समा-
सान्तविधेरनित्यत्वात् (परिभा० ८४) 'नद्युतश्च' (पा० सू० ५.४.१५३) इति क्यभावः । जुह्वे । 'ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च' । 'अम्यस्तरय च' (पा० सू० ६.१.३३) इति संप्रसारणम् । उवडादेशाभावश्छान्वसाः । यद्वा । 'छन्द-
स्युभयया' इति सार्ययातुवसंज्ञायां 'हृन्नुवोः सार्ययातुके' (पा० सू० ६.४.८७) इति यणादेशः । अत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा (परिभा० १०५) लक्ष्यानु-
रोपामाधीयते । इतरथा हि आजुह्वानः इत्यादिषु यणादेशो न स्यात् । न चैवं सति 'सातये ह्रवे घाम्' (ऋ० सा० ६.६०.१३) इत्यादायपि तथा स्यादिति वाच्यं अनेकाघृत्वाभावात् । अनेकाघ इति हि तत्रानुवर्तते । प्रथमस्वरेणा-
न्तोदात्तत्वम् । 'हि च' इति निपातप्रतिषेधः । महावीरम् । महान्चासी
वीरश्च महावीरः । 'आम्नरत्' (पा० सू० ६.३.४६) इति आत्वम् । तुवि-

बाधम् । 'बाधु विलोडने' । तुवीन् प्रभूतान् बाधते इति तुविबाध । पचा-
द्यच् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । समृतिम् । तदो च' इति गते प्रकृति-
स्वरत्वम् । रुजाना । 'रुजो भङ्गे' रुजन्ति कूलानीति रुजाना नद्य ।
'रुजाना नद्यो भवन्ति रुजन्ति कूलानि' (निघ० ६४) इति पास्क । व्यत्ययेन
ज्ञानच् । 'तुवादिभ्यः श' । नुमभावश्छान्दस । अदुपदेशात् लुतावंधातु-
कानुदात्तत्वे विकरणस्वर । पिपिये । पिप्लु सञ्चूर्णने' । व्यत्ययेन लिट् ।
इन्द्रशत्रु । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

शब्दा०—अयोद्धेव=असमर्थ योद्धा की तरह दुर्मदः=दम्पयुक्त, हि=
निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, आ जुहे=ललकारा महावीरम्=
महान् शक्तिशाली की, तुविबाधम्=बहुतो की अभिभूत करने वाले, ऋजी-
पम्=अन्तिम बूंद तक सोमपान करने वाले, न=नहीं, अतारीत्=पार पा
सका अस्य=उस इन्द्र के समृतिम्=प्रहार को वधानाम्=शस्त्रो के,
रुजानाः=नदियों की संपिपिये=कुचल डाला इन्द्रशत्रुः=इन्द्र हैं जिसको
सताने वाला अर्थात् वृत्र ।

हि० अ०—दम्पयुक्त, असमर्थ योद्धा की तरह (वृत्र ने) महाशक्तिशाली,
सबको अभिभूत करने वाले, अन्तिम बूंद तक सोमपान करने वाले (इन्द्र)
की ललकारा । (किन्तु वह वृत्र) उस (इन्द्र) के शस्त्रो के प्रहार को न
पार पा सका । वृत्र ने जिसका शत्रु इन्द्र हैं (गिरकर) नदियों के तटों
को कुचल डाला ।

Trans --Arrogant (Vrtra) like an incapable sol-
dier challenged the great hero, the oppressor of many,
drinker of soma to the last drop (But he) could not
surpass the onslaught of his (Indra's) weapon, Vrtra,
whose oppressor is Indra, crushed (the banks of) the
rivers completely

Notes—अयोद्धेव—'As if unequalled' (Wilson), 'like
a weak warrior' (Griffith), 'like an incapable fighter'
(Peterson) Words ending in त्, and having अ or अन्
as first member, optionally accent the final syllable
(विभाषा तृप्रवृत्तीक्षणशुचिषु—Pān VI 2 261, नञ्मुभ्याम्—
Pān VI 2 172) According to Sīyana, Bergaigne and

Zimmermann अयोद्ध is Bahuvrihi compd But Grassmann, Geldner, Wackernagel and Oldenburg take it as Tatpuruṣa compd दुर्मदः—Wilson following Sayana translates as 'arrogant', Griffith takes it to mean 'mad', Peterson as 'under the influence of drink' Bahuvrihi compd accents the final member, if the monosyllabic word इत्त forms the first member (Macd Ved Gram for stud p 455) जुह्वे— $\sqrt{hū}$ to call, mid perf 3rd sing, not unaccented because preceded by हि (हि च—Pān VIII 1 34) महावीरम्—Karmadhāraya compd accented on the final syllable ऋजीपम्—'Scatterer of foes' (Wilson), 'impetuous' (Griffith), 'drinker of Soma to the dregs' (Peterson) Peterson's rendering seems to be correct, for it is based on the authority of Yāska (यत्सोमस्य दूयमानस्यतिरिच्यते तत् ऋजीपम्—Nir V 12) Grassmann derives it from $\sqrt{rñj}$ to direct अतारीन्— \sqrt{tr} to cross, 'is vorist' 3rd sing अस्य—Oblique cases of the pron इदम् if not emphatic (replacing a preceding substantive) and not standing at the beginning of a pāda or a sentence are unaccented (Vide, Macd Ved Gram for stud p 452, Monier Williams Dict under इदम् p 165) समृतिम्—Derived from \sqrt{r} with preposition सम् to 'face in battle' (cf समर अति) रुजानाः—According to Yāska रुजाना means rivers (रुजाणां नद्यो भवन्ति । रुजति मूलानि—Nir VI 4) Sayana takes रुजाना as an object of विविधे which is in active voice Some European scholars interpret it as an epithet of रुद्राय taking विविधे in passive voice Bloomfield takes रुजाना as pres pass part and derives from (I) रुजान् + मात् (mouth) or (II) रुजान् + नात् (nose) by hyponymy and takes it to mean 'whose

mouth is being crushed According to Oldenberg राजाना is derived from राजा+अनात् He suggests that अनात् being Bahuvrihi must be accented on the final syllable, the first member being अन् According to him originally the final syllable of अनात्, was accented but later on through the obscurity of the sense one accent was dropped According to Geldner राजाना is derived from राज+अनत् and राज+नात् meaning (I) a car-breaker, and (II) nose breaker Griffith takes राजाना to mean 'shattered forts in falling' Peterson in the translation of this verse has followed Geldner's interpretation पिपिपे— \sqrt{pis} to crush, perf mid 3rd sing इन्द्रशत्रुः—(इन्द्र शतयिता यस्य) Bahuvrihi compd accented on the first member

अपात् । अहस्तः । अपृतन्यत् । इन्द्रम् । आ । अस्य । वज्रम् ।
अधि । सानौ । जघान ॥ वृष्णः । वधिः । प्रतिमानम् ।
बुभूपन् । पुरुत्रा । वृत्रः । अशयत् । विश्वस्तः ॥७॥

सा० भा०—अपात् वज्रेण छिन्नत्वात् पादरहित अहस्तः हस्तरहित वृत्र इन्द्रम् उद्दिश्य अपृतन्यत् पृतना युद्धम् ऐच्छत् । द्वेषाधिक्येन बहुधा विद्वोऽपि युद्धं न परित्यक्तवानित्ययम् । अस्य हस्तपादहीनस्य वृत्रस्य सानौ पर्वतसानुसदृशे प्रौढस्कन्धे अधि उपरि वज्रम् आ जघान इन्द्र आभिमुख्येन प्रक्षिप्तवान् । अशयत्तस्यापि युद्धेच्छाया दृष्टान्तः । वधिः छिन्नमुष्णं पुरुषं वृष्णः रेतः सैचनसमयस्य पुरुषान्तरस्य प्रतिमानं सादृश्यं बुभूपन् प्राप्नुमिच्छत् यथा न शक्नोति तद्वदपमिति शेषः । स वृत्रः पुरुत्रा बहुष्ववयवेऽप्यव्यस्तः विविध क्षिप्त ताडित सन अशयत् भूमौ पतितवान् ॥ अपात् । बहुव्रीहौ पादशब्दस्य अन्त्यलोपगच्छावसः । अहस्तः । बहुव्रीहौ 'नङ्मुष्माम्' इत्युत्तर-पदान्तोदात्तत्वम् । अनुत्तम्यत् । 'मुप आत्मन वयच्' । वयस्वरपूतनस्य इति अन्त्यलोपः । बुभूपन् । सनि ग्रहगुहोद्व' (पा० सू० ७२१२) इति द्विप्रतिषेधः । पुरुत्रा । 'देवमनुष्यपुरुषपुद्गलस्यैव द्वितीयास्तप्तम्योपहृत्' (पा० सू० ५४५६) इति सप्तम्यर्थे प्राप्रत्ययः । अशयत् । व्यत्ययेन पर-

स्मपदम् । बहुल छन्दसि' इति शपो लुगभाव । व्यस्त । असु क्षेपणे' इत्यस्मात् कर्मणि क्त । 'यस्य विभाषा' इति इद्प्रतिषेध । गतिरनन्तर' इति गते प्रकृतिस्वरत्वम् । संहितायाम् उदात्तस्वरितयोर्धण' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् ॥

शब्दा०—अपात्=पैर रहित, अहस्तः=हाथ रहित, अपृतन्यत्=युद्ध करना चाहा इन्द्रम्—इन्द्र के साथ, अस्य=उस वृत्र के, वज्रम्=वज्र को, अधि सानौ=कंधे पर, जघान=प्रहार किया, वृष्णः=शक्तिशाली, वधिः=धधिया किया हुआ, नपुंसक, प्रतिमानम्=समान, बुभूषन्—होने को इच्छा करता हुआ, पुरुत्रा=कई स्थानों पर, वृत्रः=वृत्र, अशयत्=पड़ गया, व्यस्तः=बिखरे अग वाला होकर ।

हि० अ०—पैर-रहित तथा हाथ-रहित (वृत्र) ने इन्द्र से युद्ध करना चाहा, (इन्द्र ने) उस (वृत्र) के कंधे पर वज्र से प्रहार किया । एक नपुंसक शक्तिशाली की समानता करने की इच्छा करता हुआ वृत्र कई स्थानों में बिखरे अग वाला (पृथिवी पर) पड़ गया ।

Trans—Footless and handless (Vrtra) desired to fight with Indra (who) struck the thunderbolt upon his (Vrtra's) shoulder (Like) an emasculate desiring to be equal of a vigorous, Vrtra lay down with limbs scattered in many places

Notes—अपात्, अहस्तः—Bahuvrīhi compds accented on the second member (नञ्मुग्याम्—Pān VI 2 172) अपृतन्यत्—Denom from √पृतना to fight, impf 3rd sing सानौ—According to Yāsk सानु means a mountain-top, for it is raised on high, or it is pushed up in a mass (सानु समुच्छिन्न भवति । समुद्रमिति वा—Nir II 24), Kśīrasvāmī explains सानु as 'that which gives pleasure' (सनीति ददाति सुख सानु—Amarakośa II 35), 'mountain like shoulder' (Wilson), 'shoulder' (Griffith), 'back' (Peterson) जघान—√han to kill, perf 3rd sing बुभूषन्—√bhū to be, desid pres part पुरुत्रा—In many places,

the termination ऋ with the words देव, मनुष्य, पुरुष, पुरु, and मर्त्य expresses the locative sense (देवमनुष्यपुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीया-सप्तम्योर्बहुलम्—Pān V 4 56) अशयत्—√śi to lie, impf 3rd sing व्यस्तः—Past part from वि+√as to scatter, if a word ending in वत् in objective sense, is compounded with a preposition, the latter is accented गतिरनन्तरं—Pān VI 2 49) In the combination of उदात्त and अनुदात्त the latter becomes स्वरित in the case of औप्र सन्धि

नृदम् । न । भिन्नम् । अमुया । शयानम् । मनः । रुहाणाः ।
अति । यन्ति । आपः ॥ याः । चित् । वृत्रः । महिना । परि-
ऽअतिष्ठत् । तासाम् । अहिः । पुत्सुतः ऽशीः । वभूव ॥ ८ ॥

सा० भा०—अमुया अमुष्या पृथिव्या शयानं पतित भूत वृत्रम् आपः जलानि अति यन्ति अतिक्रम्य गच्छन्ति । तत्र दृष्टान् । भिन्नं बहुधा भिन्न-कूल नदं न सिन्धुमिव । यथा वृष्टिकाले प्रभूता आपो नद्या कूल भित्त्वा अतिक्रम्य गच्छन्ति तद्वत् । कीदृश्य आपः । मनो रुहाणाः नृणा चित्तमा-रोहन्त्य । पुरा वृत्रे जीवति सति तेन निषद्धा मेघस्थिता आपो भूमौ वृष्टा न भवन्ति तदानीं नृणा मन विद्यते । मृते तु वृत्रे निरोपसहिता आपो वृत्रासीर-मुल्लङ्घ्य प्रवहन्ति । तदा वृष्टिलाभेन मनुष्यास्तुष्यन्तीत्ययम् । तदेतदुत्तरार्धेन स्पष्टीक्रियते । वृत्रः जीवन्वर्णायां महिना स्वकीयेन महिम्ना याश्चित् वा एव मेघगता अपः पर्यतिष्ठन् परिव्राज्य स्थितवान् अहिः वृत्रो मेघ तासाम् अपां पत्सुतः ऽशीः पादस्यापः शयानं वभूव । यद्यप्यपां पादो नास्ति तथाप्यद्भिर्वृत्राज्य अभिलङ्घितत्वात् पादस्यापः शयनमुपपद्यते । भिन्नम् । 'रदाम्यां निष्ठानो न' (पा० सू० ८ २ ४२) इति नत्वम् । अमुया । 'मुपा मुनुक्' इति सप्तम्या याजादेशः । शयानम् । शीरः सार्वधातुने गुणः' (पा० सू० ७ ४ २१) । पातोऽङ्गान्न ससार्वधातुजानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रुहाणा 'रह षोडशमभि प्रातुभवि' । व्यत्ययेन शानञ्च । कर्त्तरि शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । 'अनिश्वसागम शासनम्' इति वचनात् गुणभावः । अनुपदेशान् ससार्वधातुजानुदात्तत्वे विहरण-स्वरे प्राप्ते व्यत्ययेन धातुस्वरः । महिना । मह पूजयाम् । 'इमन्तर्धातुभ्यः' इति इङ्प्रत्ययः । व्यत्ययेन विभक्तेर्दशात्त्वम् । यद्वा । महिना महिम्ना ।

महच्छब्दस्य पृथ्वादिषु पाठात् 'तस्य भाव' इत्येतस्मिन्नर्थे 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' (पा० सू० ५ १ १२२) इति इमनिच् प्रत्यय । 'दे' कृति ढिलोप । 'चित' इत्यन्तोदात्तत्वम् । तृतीयैकवचने अल्लोपे सति उदात्तनियुक्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वम् । मकारलोपश्छान्दस । पत्सुतःशी । पादस्याय शेते इति पत्सुतःशी । 'विवच्' इति विच् । तसि 'पद्न्' इत्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः । 'शस्प्रभृतिषु' इति प्रभृतिशब्द प्रकारवचन इति शलादोषणी इत्यत्रापि बोधनादेशो भवति इत्युक्तत्वात् (का० ६. १ ६३) । मध्ये सु इति शब्दोपजनश्छान्दसः । यद्वा । पादशब्दस्य सप्तमी बहुवचने पदादेशे कृते 'इतराम्योऽपि वृश्यन्ते' (पा० सू० ५ ३ १४) इति सप्तम्यर्थे तसिल् । लुगभावश्छान्दसः ।

शब्दा०—नदम्=नदी, न=तरह, भिन्नम्=कई भागो में बटे हुये, अमुया=इस (पृथिवी) पर, शयानम्=पड़े हुये (वृत्र) को, मनः=मन को रूढ़ाणाः=आकर्षित करते हुये, अति=पारकर, यन्ति=बह रहा है, आपः जल, याः=जिनको चित्=निश्चित अथ वा वाचक एक निपात वृत्रः=वृत्र, महिना=पराक्रम से, महानता से, पर्यतिष्ठन्=चारों तरफ से घेरे हुये या, तासाम्=उन्हीं के, अहिः=राक्षस, पत्सुतःशीः=पंरो के नीचे पड़ा हुआ, यभूय=हो गया ।

हि० अ०—विभक्त नदी की तरह, मन को आकर्षित करता हुआ, इस (पृथिवी) पर पड़े हुये (वृत्र) को पार कर, पानी बह रहा है । जिन जलों को वृत्र अपने पराक्रम से चारों तरफ से घेरे हुये या, (आज) अहि उन्हीं जलों के पंरों के नीचे पड़ा हुआ बन गया है ।

Trans—Like a broken river attracting the minds (of men) the waters flow across (Vrtra), lying on the earth (Waters) which Vrtra had surrounded by his greatness, (now) the dragon became prostrated beneath their very feet

Notes—नदम्—According to Oldenberg नद means a bellowing or neighing bull or horse न—A particle in the sense of इव always comes after the standard of comparison (उपरिष्टादुपधारस्ताय योऽपमिमीते—Nir I 4)

भिन्नम् Past part from \sqrt{bhid} to split अमुया—Wilson, following Sāyana translates as 'on this earth', Griffith takes it to mean 'as' and Peterson 'in that manner', Geldener thinks it to mean 'lying just that way' i.e. naked, unburied शयानम्— $\sqrt{śī}$ to lie, pres part acc sing नटं न भिन्नममुया शयानम्—Following Sāyana Wilson translates, 'recumbent on this earth, as a river (bursts through) its broken (banks)', Griffith renders as, 'there as he lies like a bank bursting river', according to Peterson 'while he lay like a bull hacked to pieces in that manner. मनो रुहाणाः— \sqrt{ruh} to ascend, root-aorist part Sāyana renders it by नृणां चित्तमारोहन्त्य, 'that delights the minds' (Wilson), obtaining (mastery over) their wills (St Petersburg Diet), 'rising as they listed' (Grassmann), 'taking heart' (Geldner), 'flowing for Manu' (Oldenberg), 'taking courage' (Griffith), 'flowing for mankind's sake' (Peterson) महिना—Instru sing of महिन्, the penultimate म् is optionally dropped (cf महिना, मह्ना). परि अविष्टम्— $\sqrt{sthā}$ with परि to surround, not unaccented because preceded by या (यद्वत्तादित्यम् Pān VIII 1 66), the preposition, compounded with such verbs, is unaccented (तिदिचोदात्तवति Pān VIII 1 71) पत्सुवशोः—पत्सु is formed from पद which becomes पत् (पद्म्—Pān VI 1 63) with insertion of सु, or it may be the loc plu form of पद; in both the cases तत्सु is added, शो $\sqrt{śī}$ +क्विप् The compd is Tatpuruṣ (पादस्याद्य शोते इति पत्सुवशोः); hence, accent on the last syllable (समासस्य—Pān VI, 1 223) बभूव— $\sqrt{bhū}$ to be, perf. 3rd. sing.

नीचाऽव्याः । अमवत् । वृत्रपुत्रा । इन्द्रः । अस्याः । अत्र ।
वधः । जभार ॥ उत्तरा । सूः । अधरः । पुत्रः । आसीत् ।
दानुः । शये । सहवत्सा । न । धेनुः ॥६॥

सा० भा०—वृत्रपुत्रा वृत्र पुत्रो यस्या मातु सेय माता वृत्रपुत्रा नीचा
व्याः न्याभाव प्राप्ता हता अमवत् पुत्र प्रहाराद्रक्षितु पुत्रदेहस्योपरि तिरस्की
पतितवतीत्यर्थ । तदानीम अयम इन्द्रः अस्या मातु अव अधोभागे वृत्र-
स्योपरि वधः हननसापनमायुध जभार प्रहृतवान् । तदानीं सूः माता उत्तरा
उपरिस्थिता आसीत् । पुत्रः तु अधोभागस्थित आसीत् । सा च दानुः
बानवी वृत्रमाता शये मृता शयन कृतवती । तत्र दृष्टान्त । धेनुः लोक-
प्रसिद्धा गौ सहवत्सा न यथा घत्ससहिता शयन करोति तद्वत् ॥ नीचावया ।
वेति खादतीति वयो बाहु औणादिक अस्ति प्रत्यय । न्यञ्चौ वयसौ यस्या
सा नीचावया । न्यञ्चशब्दादुत्तरस्या विभक्ते 'सुपा सुपो भवन्ति' इति
तृतीयकवचनादेश । 'अच' इति अकारलोपे 'चौ' इति दीर्घत्वम् । 'अञ्चं-
इच्छन्दस्यसर्बनामस्यानम्' (पा० सू० ६११७०) इति तस्योदात्तत्वम् । समासे
लुगभावश्छान्दस । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । नीची निवृष्टी
वयसौ यस्या सा । पूर्वपदस्य दीर्घश्छान्दस । वय । हन्यतेऽनेनेति पय ।
अनुनि हन्तेवंधादेश । नित्यादाद्युदात्तत्वम् । जभार । 'हृप्रहोर्भ' इति
भत्वम् । सू । 'यूञ् प्राणिगर्भविमोचने' । सूते गर्भं विमुञ्चतीति सू माता ।
'रियप् च' इति रियप् । दानु । 'दो अवलण्डेन' । 'दाभान्या नु' (उ०
सू० ३३१२) । शये । लटि 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा० सू० ७१४१)
इति तलोप । 'गौड' सावधातुके' इति गुणे अपादेश ॥

शब्दा०—नीचावया=नीचे की ओर हाथ वाली, क्षीण होती हुई शक्ति
वाली, अमवत्=टूट, वृत्रपुत्रा—वृत्र है पुत्र जिसका वृत्र की माता, इन्द्रः=
इन्द्र ने, अस्याः—उसके, अव=नीचे, वधः=शस्त्र, जभार=प्रहार किया,
उत्तरा=ऊपर, सूः=माता, अधरः=नीचे, पुत्रः=पुत्र, आसीत्=था,
दानुः=वृत्र की माता, शये=पड़ी है, सहवत्सा=बछड़े के साथ, न=तरह,
धेनुः=गाय ।

हि० अ०—वृत्र की माता ने (पुत्र को रक्षा के लिये) नीचे की तरफ हाथों
को कर लिया । इन्द्र ने उसके नीचे (वृत्र के ऊपर) शस्त्र का प्रहार किया ।

माता ऊपर थी, पुत्र नीचे था । दानु (वृत्र की माता) बछड़े के साथ गाय की तरह पड़ी है ।

Trans—The mother of Vrtra became with hands downward, Indra struck (his) weapon below her. The mother was above, the son below, the demoness lies like a cow with her calf.

Notes—नीचावया—According to Sayana वया means hands, hands are called वया because food is taken to mouth with them (वेति खादतीति वयो बाहु) Thus he takes नीचावया to mean 'with hands downward' i.e. bent over, 'of humbled strength' (Griffith), 'with vital energy on the decline' (Peterson) Bahuvrihi compd (न्यञ्चो वयसो यस्या सा or नीचो निकृष्टो वयसो यस्या सा) वृत्रपुत्रा—Having Vrtra as her son (वृत्र पुत्रो यस्या मातु सा) Bahuvrihi compd accented on the first member अय—'Nether part' (Wilson) Peterson construes it with जभार and renders as 'hurled down' while Sayana explains it with अस्या (अस्या मातु अय अघोभागे वत्रत्योपरि) जभार—√bhr to bear, perf 3rd sing आसीत्—√as to be, impf 3rd sing शये—√sa to lie, mid pres 3rd sing सहवत्सा—Bahuvrihi compd accented on the first member

अतिष्ठन्तीनाम् । अनिवेशनानाम् । काष्ठानाम् । मध्ये । निःसहितम् । शरीरम् ॥ वृत्रस्य । निरयम् । वि । चरन्ति । आपः । दीर्घम् । तमः । आ । अशयत् । इन्द्रशत्रुः ॥१०॥

सा० भा०—वृत्रस्य शरीरम् आपः वि चरन्ति विशेषण उपरि आक्रम्य प्रवहति । कौटुश शरीरम् । निरयं निर्वासपेयम् । अप्सु मानत्वेन गूढत्वात् तदीय नाम न केनापि ज्ञायते । एतदेव स्पष्टीक्रियते । काष्ठानाम् अपा मध्ये निहित निक्षिप्तम् । कौटुशाना काष्ठानाम् । अतिष्ठन्तीना स्थितिरहिताना अनिवेशनानाम् उपवेशनरहिताना प्रवहन्स्वभावत्वात् एतासां

मनुष्यवन्न क्वापि स्थिति सभवति । इन्द्रशत्रुः वृत्र जलमध्ये शरीरे प्रक्षिप्ते सति दीर्घं तमः दीर्घं निद्रात्मक मरणं यथा भवति तथा आशयत् सर्वत पतितवान् ॥ अतिष्ठन्तीनाम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अनिवेशनानाम् । निविशन्तेऽस्मिन्निति निवेशनं स्यान्म् । 'करणाधिकरणयोश्च' इति अधिकरणे ल्युट् । तद्रहितानाम् । बहुव्रीहौ 'नञ्कुम्भ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । कान्त्या स्थिता काष्ठा । पृषोदरादि । निहितम् । 'गतिरनन्तर' इति गते प्रकृतिस्वरत्वम् । अत्र यास्क — अतिष्ठन्तीनामनिविशमानानामित्यस्यावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं मेघः । शरीरं शृणाते शम्नातेर्वा । वृत्रस्य निष्पन्नं निर्णामं विचरन्ति विजानन्त्याप इति दीर्घं द्राघतेस्तमस्तनोतेराशयदाशेतेरिन्द्रशत्रुरिन्द्रोऽस्य शमयिता वा शातयिता वा तस्मादिन्द्रशत्रुः । तत्को वृत्रो मेघ इति नैरुषतास्त्वाष्ट्रोऽमुं इत्येतिहासिका (निह० २ १६) इति ॥

शब्दा०—अतिष्ठन्तीनाम्=कभी न रुकने वाले, अनिवेशनानाम्=कभी आराम न करने वाले, काष्ठानाम्=जलो के, मध्ये=बीच, निहितम्=पड़े हुए शरीरम्=शरीर के, वृत्रस्य=वृत्र के, निष्पन्नम्=नामरहित, विचरन्ति=इधर-उधर बह रहा है, आपः=जल, दीर्घम्=घनघोर, बड़े, तमः=अन्धकार में, आ अशयत्=सो गया, इन्द्रशत्रुः=वृत्रः ।

हि०अ०—कभी न रुकने वाले तथा कभी आराम न करने वाले जलधारा के बीच पड़े हुए वृत्र के नाम रहित शरीर के इधर-उधर ऊपर जल बह रहा है । इन्द्र के द्वारा सताया गया वृत्र दीर्घ अन्धकार में सो गया ।

Trans—The waters flow over the Vrtra's nameless body placed amidst the never stopping, never resting currents (Vrtra), tormented by Indra lay in long darkness.

Notes—अतिष्ठन्तीनाम्—Never stopping, ceaseless, नञ्, compd. accented on the first member (अव्यये नञ्कुनिपातानाम् Vārtika on Pan VI 2 2) नञ् compd. is not analysed by *avagraha*, in the Pada-text अनिवेशनानाम्—Having no resting place, Bahuvrīhi compd. with अ or अन as the first member, accents the second member (नञ्कुम्भ्याम् Pan VI 2 172) काष्ठानाम्—In the Nighāntu (I 65)

काष्ठा is enumerated in the list of the names of direction. According to Yāka a good many things are called काष्ठ—'काष्ठा दिशो भवन्ति । काष्ठा उपदिशो भवन्ति । आदित्योऽपि काष्ठोच्यते । आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते । आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते' (Nir II 15) According to ksīrasvāmi काष्ठा means—(1) a direction (2) a certain measure of time (3) preeminence and (4) boundary (see Amarakośa I 22, I 311, III 341, I 26), MWD takes काष्ठा to mean 'a place for running', 'race ground' 'the course of the wind and cloud in the atmosphere' Griffith takes it to mean 'current' निहितम्—see notes on निहिता (I 24 7) विचरन्ति—✓car to move, pres 3rd plu

दासऽपत्नीः । अहिऽगोपाः । अतिष्ठन् । निरुद्धाः । आपः ।
पणिनाऽडव । गावः ॥ अपाम् । विलम् । अपिऽहितम् । यत् ।
आसीत् । वृत्रम् । जघन्वान् । अप । तत् । ववार ॥११॥

सा० भा०—दासपत्नीः दास विश्वोपभक्षणहेतु वृत्र पति स्वामी यासाम् अया ता दासपत्नी । अत एव अहिगोपाः । अहिर्वृत्रो गोपा रक्षको यासा ता । गोपन नाम स्वच्छन्देन यया न प्रवहन्ति तथा निरोधनम् । एतदेव स्पष्टीक्रियते । आपः निरुद्धा अतिष्ठन् इति । तत्र दृष्टान्त । पणिनेव गावः । पणिनामकोऽसुरो गा अपहृत्य विले स्थापयित्वा विलद्वारमाच्छाद्य यथा निरुद्ध-वास्तयेत्पय । अपा यत् विल प्रवहणद्वारम् अपिहितं वृत्रेण निरुद्धम् आसीत् तत् विल प्रवहणद्वार वृत्रं जघन्वान् हतवान् इन्द्र अप ववार अपवृत्तमवरोत् वृत्रकृतमपा निरोध परिहृतवान् । अत्र यास्क—दासपत्नीर्दासाधिपत्यो दासो दस्यतेऽपदासयति वर्णाश्वहिगोपा अतिष्ठन्नहिना गुप्ताः । अहिरयनादेत्यन्तरिक्षे श्वमपीतरोऽहिरेतस्मादेव निहृसितोपसर्ग आहन्तीति । निरुद्धा आपः पणिनेव गावः । पणिवणिजभवति पणि पणनादृगिक पण्य नैनेवित । अपा विलमपिहित यदासीत् । विल भर भवति बिभर्तेवृत्र जघनिवानपयवार तदवृत्रो वृणोतेर्वा वततेर्वा बधतेर्वा । यदवृणोतदवृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यदवर्तत तदवृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यदवर्तत तदवृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते' (निर० २ १७) इति ॥ दासपत्नी । 'दसु उपक्षये' । दासयतीति दासो घृत्र । पचाद्यच् ।

‘चित्’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । दास पतिर्यासाम् । ‘विभाषा सपूर्वंस्य’ (पा० सू० ४ १ ३४) इति डीप्, तत्तन्निर्णयेन इकारस्य नकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा दासस्य पालयिष्य । पत्यार्वश्वयें’ इति पूर्वपदप्रकृति
स्वरत्वम् । अहिगोपा । ‘गुप् रक्षणे’ । गोपायतीति गोपा । ‘आयादय आर्ध-
धातुके वा’ (पा० सू० ३ १ ३१) इति आद्यप्रत्ययः । तत् क्विप् । ‘अतो
लोप’ । वेरपृक्तलोपादलि लोपो बलीयान्’ इति पूर्वं यकार लोप (पा० सू०
६ १ ६६-६७) । न च ‘अच परस्मिन्’ इति अतो लोपस्य स्थानियत्व ‘न
पदान्तद्विवचन’ इति प्रतिषेधात् । अहिगोपा यासाम् । पूर्ववत् स्वर । निरुद्धा ।
‘धिर् आवरणे’ । ‘क्षपस्तयोर्धोऽथ’ (पा० सू० ८ २ ४०) इति निष्ठात-
कारस्य धकारः । ‘गतिरनन्तर’ इति गते प्रकृतिस्वरत्वम् । जघन्वान् ।
हन्तोर्लट् क्वसु । ‘अभ्यासाच्च’ (पा० सू० ७ ३ ५५) इति अभ्यासादुत्तरस्य
हकारस्य कुत्वम् । आदिनियमप्राप्तस्य इट् ‘विभाषा गमहन’ (पा० सू०
७ २ ६८) इत्यादिना विकल्पविधानादभाष । तहिताया नकारस्य रत्वानु-
नासिकादुक्तौ ॥

शब्दा०—दासपत्नीः=दास हं स्वामी जिनका, अहिगोपाः=अहि हं
रक्षक जिनका, अतिष्ठन्=पडा था, निरुद्धाः—एका हुआ, आपः=जल,
पणिनेव गाव=पणियों द्वारा रोक ली गई गायों की तरह, अपाम्=जलो का,
विलम्=मार्ग सुरण, अपिहितम्=बन्द हो गया, यत्=जो, आसीत्=था,
वृत्रम्=वृत्र को, जघन्वान्=मारकर, तत्=उसको, अपववार=खोला ।

हि० अ०—दास हं पति जिनका तथा अहि हं रक्षक जिनका ऐसा जल
एका हुआ पडा था, जिस प्रकार गायें पणियों द्वारा (रोक ली गई थीं), जल
का मार्ग जो बन्द हो गया था वृत्र को मारकर (इन्द्र ने) उसे खोला ।

Trans—The waters, wives of the slave, having
a dragon as their protector, stood obstructed like the
cows (confined) by the Panis The hole of the waters,
which was concealed, having killed Vrtra (Indra) made
it open

Notes—दासपत्नीः—Having slave as their lord, Bahuv-
vrih compd accented on the first member अहिगोपाः—
Having Ahn as their protector, Bahuvrih compd
accented on the first member अतिष्ठन्— $\sqrt{sthā}$ to stand,

impf. 3rd. plu. निरुद्धाः— \sqrt{rudh} to obstruct, past part. ; for accent see निहिताः (I. 24.7). बिलम्—From \sqrt{bhr} to bear (बिलं भरं भवति विभ्रते Nir. II. 17). अपिहितम्— $\sqrt{dhā}$ to put, past part ; for accent see निहिताः (I. 24.7). आसीत्— \sqrt{as} to be, impf. 3rd. sing ; not unaccented because preceded by यत्. जघ्नवान्— \sqrt{han} to kill, perf. part. अपववार— \sqrt{vr} with अप to uncover, perf. 3rd. sing.

अश्व्यः । वारः । अभवः । तत् । इन्द्र । सुके । यत् । त्वा ।
प्रतिग्रहन् । देवः । एकः ॥ अजयः । गाः । अजयः । शूर ।
सोमम् । अवे । असृजः । सर्वे । सप्त । सिन्धून् ॥१२॥

सा० भा०—सुके वज्रे । 'सूकः बृकः' (नि० २. २०. ६) इति वज्र-
नामसु पठितत्वात् देवः दीप्यमानः सर्वायुधकुशलः एकः अद्वितीयः वृत्रः यत्
यदा त्वा त्वां प्रतिग्रहन् प्रतिकूलत्वेन प्रहृतवान् तत् तवानो त्वम् अश्व्यो वारः
अश्वसंबन्धी बालः अभवः । यथाश्वस्य बालोऽनापासेन मक्षिकादीभिर्वारयति
तद्वत् वृत्रमगणयित्वा निराकृतवानित्यर्थः । किं च गाः पणिनावहृताः त्वम्
अजयः जितवान् । हे शूर शौर्ययुक्त इन्द्र सोमम् अजयः जितवान् । तथा
च तंतिरीयाः—'त्वष्टा हतपुत्रः' इत्येतस्मिन्नुपाख्याने समामनन्ति—'स
यशवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत्' (तं० सं० २. ४. १२. १) इति । सप्त
सिन्धून् 'इमं मे गङ्गे' (ऋ० सं० १०. ७५. ५) इत्यस्मामुच्याम्नाता गङ्गाद्याः
सप्तसल्याका नदीः सर्वे सतुं प्रवाहरूपेण गन्तुम् अवास्तृजः त्यक्तवान् ।
वृत्रकृतं प्रवाहनिरोधं निराकृतवानित्यर्थः ॥ अश्व्यः । अश्वे भवः । 'भवे छन्दति'
इति यत् । 'यतोऽनाव.' इत्याद्युदात्तत्वम् । धारयति दंशमशकानिति वारः ।
पचाद्यच् । कपिलकादित्वात् लृत्वविकल्पः (पा० म० ८. २. १८) । वृषा-
दित्वादाद्युदात्तत्वम् । प्रतिग्रहन् । 'यद्वृत्ताभित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः ।
'तिङि चोदात्तवति' इति गतेरनुदात्तत्वम् । अजयः । गाः इत्यस्य बावमान्तर-
गतत्वात् तदवेक्षयास्य 'तिङ्ङितिङः' इति निघातो न भवति, 'समानवाक्ये
निघातयुष्मदस्मदादेशा दक्तव्याः' (पा० सू० ८. १ १८. ५) इति वचनात् ।
सर्वे । 'तुमर्थे सेसेन्' इति तवेन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—अश्व्यः=अश्व के, वारः=बाल, अभवः=हो गये, तत्=उस

समय, इन्द्र=ओ इन्द्र, सूके=वज्र पर, पत्=जिस समय, त्वा=तुम्हारे, प्रत्यहन्=प्रहार किया, देवः=देव, एकः=अद्वितीय; अजयः=जीता. गाः=गायों को, अजयः=जीता, शूर=ओ बहादुर, सोमम्=सोम को, अव=नीचे की ओर, असृजः=प्रवाहित किया, सतीवे=बहने के लिये, सप्त=सात, सिन्धून्=नदियों को ।

हि० अ० —ओ इन्द्र, जिस समय (वज्र ने) तुम्हारे वज्र पर उलटा प्रहार किया उस समय (तुम) अद्वितीय देव घोड़े की पूँछ के बाल बत गये । (तुमने) गायें जीती, ओ बहादुर, (तुमने) सोम जीता तथा सात नदियों को प्रवाहित होने के लिये मुक्त किया ।

Trans.—O Indra, then, thou, the sole god, became the hair of the horse's tail, when he smote thee on thy thunderbolt in return. (Thou) won the cows, o hero, won the Soma, and released the seven rivers to flow.

Notes—अश्वः—Formed from अश्व with the suffix यत्. चारः—From \sqrt{c} to protect; here अश्वो चारः is used metaphorically to mean 'Indra acted quickly in self defence' or brushed him aside quickly. अभवः— $\sqrt{bhā}$ to be, impf. 2nd. sing. प्रत्यहन्— \sqrt{han} with प्रति to attack in return, impf. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यत् (see notes on पर्यतिष्ठत् (I. 32.8). अजयः— \sqrt{ji} to conquer, impf. 2nd. sing.; not unaccented because it comes at the beginning of the Pāda; the following यजयः too, is not unaccented, for it begins a new sentence. असृजः— \sqrt{srj} to emit, impf. 2nd. sing. सतीवे—Dative infinitive in त्वे from \sqrt{sr} to flow.

न । अस्मै । वि॒द्युत् । न । त॒न्य॒तुः । सि॒सेध॒ । न । याम् ।
मिह॑म् । अकि॒रत् । हा॒दुनि॑म् । च ॥ इन्द्रः॑ । च । यत् । यय॑-
धाते॒ इति॑ । अहिः॑ । च । उ॒त । अप॒रीर्यः॑ । मु॒घ॒ष्वा । वि ।
जि॒ग्ये ॥१३॥

सा० भा०—इन्द्र निषेद्धं वृत्रो यान् विद्युदादौ न मापया निर्मितवान् ते सख्येभ्यो निषेद्धमशब्ता । सोऽयमर्थोऽनेन मन्त्रेणोच्यते । अस्मै इन्द्राय निर्मिता विद्युत् न सिषेध इन्द्र न प्राप्नोत् । तथा तन्यतुः गर्जनं या मिहं रोचनं या वृष्टिम् अकिरत् वृत्रो विक्षिप्तवान् सापि वृष्टिः न सिषेध । ह्यादुनि च अशनिमपि यां वृत्र प्रयुक्तवान् सापि न सिषेध । इन्द्रश्च अहिश्च इन्द्रवृत्रावुभाषापि यत् यदा युयुधाते युद्धं कृतवन्तौ । तदानीं विद्युदादयो न प्राप्ता इति पूर्वप्राशङ्ग्यम् । उत अपि च मघवा धनवानिन्द्र अपरीभ्यः अपरान्य अन्यासामपि वृत्रनिर्मितानां मायानां सकाशात् विजिग्ये विशेषेण जितवान् ॥ सिषेध । 'विद्यु गत्याम्' । मिहम् । 'मिह रोचने' । मेहति सिञ्चतीति मिह वृष्टिः । 'विवप् च' इति विवप् । अकिरत् । कृ विक्षेपे । 'युदादिभ्यः श' । 'श्रुत इद्धातो' इति इत्वम् । अडागम उदात्त । यद्वत्-योगादनिष्ठात् । युयुधाते । 'युष सप्रहारे' । लिटि प्रत्ययस्वर । जिग्ये । सन्लिटोर्जे' (पा० सू० ७ ३ ५७) इति अन्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वम् ॥

शब्दा०—न=नहीं, अस्मै=उस (इन्द्र) के लिये, विद्युत्=विजली, न=न तो, तन्यतुः=गर्जन, सिषेध=सफल हो सका, न=न तो, याम्=जितको, मिहम्=मेघ, अकिरन्=फैलाया या, ह्यादुनिम्=वज्र च=और इन्द्र इन्द्र, च=और, यत्=जिस समय, युयुधाते=एक साथ लड़े, अहिः=राक्षस बादल, च=और, उत=और, अपरीभ्यः=अन्य (प्रहारों को भी), मघवा=महान् (इन्द्र) ने विजिग्ये=जीता ।

हि० अ०—उस समय न तो विजली, न गर्जन न मेघ और न वज्र ही जितको (वृत्र ने) उस (इन्द्र) के लिये फैलाया था, सफल हो सका, जब इन्द्र तथा अहि दोनों एक साथ लड़े । और महान् (इन्द्र) ने (वृत्र द्वारा प्रयुक्त) अन्य प्रहारों पर भी विजय प्राप्त की ।

Trans—Neither lightning nor thunder, nor rain, nor the thunderbolt, which (Vrtra) had spread around him could avail (Indra), when Indra and Ahi fought together And the bounteous one conquered also over other (attacks)

Notes—सिषेध— \sqrt{sidh} to avail, perf 3rd, sing ह्यादुनिम्—'Thunderbolt' (Sayana), 'hailstorm' (Griffith) अकिरत्— \sqrt{kr} to scatter, impf 3rd sing, not un-

accented because preceded by याम्. युयुधाते— \sqrt{yudh} to fight, mid. perf. 3rd. dual; not unaccented because preceded by यत्. ई, ऊ and ए forming the dual ending are called *Pragrhya* (ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् Pāṇ. I. 1.11); hence, in the Pada-text इति is added after युयुधाते. उत—The use of उत here shows that the sentence beginning with उत is not connected with preceding one i.e. the 3rd. Pāda. Sāyaṇa takes a, b, and c in continuation and d as a separate sentence. अपरीभ्यः—Griffith takes it to mean 'for ever' and Peterson as 'for all time to come'. जिग्ये— \sqrt{jig} to conquer, mid. perf. 3rd. sing.

अहेः । यातारम् । कम् । अपश्यः । इन्द्र । हृदि । यत् । ते ।
जघ्नुषः । भीः । अगच्छत् ॥ नव । च । यत् । नवतिम् । च ।
स्रवन्तीः । श्येनः । न । भीतः । अतरः । रजांसि ॥१४॥

सा० भा०—हे इन्द्र जघ्नुषः वृत्रं हतवतः तव हृदि चित्ते यत् यदि भीरुगच्छत् न हतवानस्मीति ब्रूया भयं प्राप्नुयात् तर्हि अहेः वृत्रस्य यातारं हन्तारं कमपश्यः स्वतोऽज्यं कं पुरुषं दृष्टवानसि । तादृशस्य पुरुषान्तरस्याभावात् मा भूत् तव भयमित्यर्थः । यत् यस्मात् कारणात् त्वं नव च नवतिं च स्रवन्तीः एकोनशतसंख्याकाः प्रवहन्तीर्नदीः प्राप्य रजांसि तत्रत्याग्युदकानि अतरः तीर्णवानसि । तत्र दृष्टान्तः । श्येनो न । श्येननामको बलवानपक्षीव दूरगमनात्तव भयमासीदिति गम्यते । तद्भयं मा भूदित्यभिप्रायः । तच्च दूरगमनं ब्राह्मणे समाग्न्यात्—'इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा नास्तुषीति मन्यमानः पराः परावतोऽगच्छत्' (ऐ० वा० ३.१५) इति । संतिरीयाश्चामनन्ति—'इन्द्रो वृत्रं हत्वा परां परावतमगच्छदपराममिति मन्यमानः' (तै० स० २.५.३.६) इति ॥ हृदि । 'पह्नु' इत्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । 'ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तेश्चदासत्वम् । जघ्नुषः । हन्तेलिटः ष्वसुः । घट्ट्येकवचने 'वसो. संप्रसारणम्' इति संप्रसारणपरपूर्वेत्वे । 'शास्तिवसिषसीनां च' इति परवम् । न च 'पत्युकोरसिद्धः' (पा० सू० ६.१.८६) इत्येकादेशस्यासिद्धत्वात् पत्यं न प्राप्नुयादिति वाच्यं, 'संप्रसारणडीट्सु प्रतिषेधो यवतव्यः' (का० ६.१.८६.१)

इति असिद्धवद्भावस्य प्रतिषिद्धत्वात् । 'गमहन्' इत्यादिना उपधालोप । न च 'असिद्धवदत्रा भात्' इति सप्रसारणस्यासिद्धवद्भाव, भिन्नाश्रयत्वात् । सप्रसारण हि पष्ठपेक्यवचने उपधालोपस्तु वसादिति भिन्नाश्रयत्वम् । स्रवन्ती । 'स्रु गती' । 'शप्यन्तो नित्यम्' (पा० सू० ७१८१) इति नुमागम । शप पित्थादनुदात्तत्वम् । शत्रुश्च लसार्वधातुकस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । अतर । यद्वस्तयोगादनिघात ॥

शब्दा०—अहेः=राक्षस के, यातारम्=अनुयायी सहायक, कम्=किस को, अपश्यः=देखा, इन्द्र=ओ इन्द्र, हृदि=हृदय में, यत्=जिससे ते=तुम्हारे, जघ्नुषः=मारने वाले के, भी=भय, अगच्छत्=गया, प्रवेश किया, नव च नवत्तिम्=नौ और नब्बे अर्थात् नित्यानव, स्रवन्तीः=नदियों को, श्येनः=श्येन पक्षी, न=तरह, भीतः=डरे हुये, अतरः=पार कर गये, रजासि=अन्तरिक्ष को ।

हि० अ०—ओ इन्द्र, अहि के किस अनुयायी (सहायक) को तुमने देखा कि (वृत्र को) मारने वाले, तुम्हारे हृदय में भय प्रवेश कर गया, कि भयभीत होकर ९९ नदियों तथा अन्तरिक्ष को (तुम) श्येन की तरह पार कर गये ।

Trans—O Indra, what follower of Ahī did thou see, that a fear entered the heart of thee, the killer, that thou affrighted crossed the nine and ninety streams and the aerial regions like a falcon

Notes—यातारम्—Derived from $\sqrt{yā}$ to go by adding the suffix तृच्, acc sing, 'killer' (Sāyana), 'destroyer' (Wilson), 'avenger' (SPD) 'follower' (Parāñjpe) अपश्य— $\sqrt{paś}$ to see, impf 2nd sing जघ्नुषः—Gen sing perf part of जघ्निवस् from \sqrt{han} to kill अगच्छत्— \sqrt{gam} to go, impf 3rd sing, not unaccented because preceded by यत् स्रवन्तीः— \sqrt{sr} to flow, pres part भीतः— $\sqrt{bhī}$ to fear, past part अतरः— \sqrt{tr} to cross, impf 2nd sing, not unaccented because preceded by यत्

इन्द्रः । यातः । अवसितस्य । राजा । शमस्य । च । शृङ्गिणः ।
वज्रं ग्राह्यः ॥ सः । इत् । ऊँ इति । राजा । क्षयति । चर्पणीनाम् ।
अरान् । न । नेमिः । परि । ता । बभूव ॥ १५ ॥

सा० भा०—वज्रग्राह्य इन्द्र शत्रौ हते सति नि सप्तमी भूत्वा यातः
गच्छतो जङ्गमस्य अवसितस्य एकत्रैव स्थितस्य स्यावरस्य शमस्य शान्तस्य
शृङ्ग राहित्येन प्रहरणादावप्रवृत्तस्याश्वगदभावे शृङ्गिणः शृङ्गोपेतस्योग्रस्य महिष-
बलीवददिश्च राजा अभूत् । सेदु स एवेन्द्र चर्पणीना मनुष्याणा राजा भूत्वा
क्षयति निवसति । ता तानि पूर्वोक्तानि जङ्गमादीनि सर्वाणि परि बभूव
व्याप्तवान् । तत्र दृष्टान्तः । अरान् न नेमिः । यथा रथचक्रस्य परितो
वर्तमाना नेमि अरान् नाभौ कीलितान् काष्ठविशेषान् व्याप्नोति तद्वत् ॥
यातः । 'या प्रापणे' याति गच्छतीति यात् । लट् शतृ । 'सावेवाच' इति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । सः । 'सोऽचि लोपे चेत्' इति संहिताया सोर्लोपः । ता ।
'शेष्ठेन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः । बभूव । भवतेर्लिटो णलि 'भवतेर' (पा०
सू० ७ ४ ७३) इति अभ्यासस्य अत्वम् । कृताकृतप्रसङ्गितया युगागमस्य
निरपत्त्यात् वृद्धे पूर्वं युगागमः । यद्वा । 'इयिभवतिभ्या च' (पा० सू० १
२ ६) इति लिट् कित्वात् वृद्धयभावः । न च 'असिद्धवदत्रा भात्' इति तस्या-
सिद्धत्वात् उबडादेशः शङ्खनीयः, वृष्युटायुवङ्मणो सिद्धो भवत्' (पा० सू०
६ ४ २२ १४) इति तस्य सिद्धत्वात् । 'तिङ्ङितङ्' इति निघातः ॥

शब्दा०—इन्द्र = इन्द्र, यातः = जाने वाले अर्थात् जगमो के अवसितस्य
= स्थिर रहने वाले अर्थात् स्यावरो के, राजा = शासन करने वाले, शमस्य =
शात का अर्थात् बिना सींग वालों का, च = और, शृङ्गिणः = सींग वाले का,
वज्रग्राह्यः = हाथ में वज्र धारण करने वाले, सः = वह, इत् = निश्चित अर्थ
का वाचक एक निपात, उ = निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, राजा =
शासन करने वाला, क्षयति = शासन करता है चर्पणीनाम् = मनुष्यों का,
अरान् = रथ के चक्र के घेरे में लगी हुई कीलें, न = तरह, नेमिः = पहिने की
परिधि पर लगा हुआ लोहा या रथद, ता = उनको, परिबभूव = चारों तरफ
से घेरे हुए हैं ।

हि० अ०—वज्र धारण करने वाला इन्द्र घतने वाले तथा स्थिर रहने
वाले, शात (बिना सींग वाले) तथा सींग वाले सबका राजा है; वही राजा

सभी मनुष्यों के ऊपर शासन करता है। जिस प्रकार लोहे की परिधि धुरे में लगे पहिये के सभी अरों को घेरे रहती है उसी प्रकार (वह इन्द्र) उन सबको चारों तरफ से घेरे हुये है।

Trans.—Indra, the wielder of the thunderbolt, is the king of all that moves and that moves not, of quiet (hornless-creatures) and horned. Verily he rules over all people, and surrounds them as does a rim the spokes (of a wheel).

Notes—यातः—Of moving; from $\sqrt{yā}$ to go, pres. part. gen. sing.; monosyllabic words in instrumental etc. accent the termination (सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः—Pāṇ. VI. 1. 168). अवसितस्य—Past. part. gen. sing, $\sqrt{sā}$ with अव to let loose, to be unyoked, secondarily to take rest; for accent see note on निहिताः (I. 24.7). वज्रबाहुः—Having thunderbolt in his arms; Bahuvrīhi compd. accented on the first member. सेदु—The irregular euphonic combination of सः + vowel is mentioned by the Rg. Prāt. (II. 68-69). क्षयति— $\sqrt{kṣi}$ to dwell or rule over, pres. 3rd sing.; it governs the gen. चरणीनाम्. परि बभूव— $\sqrt{bhū}$ with परि to surround, perf. 3rd. sing.

‘ह्वयाम्यग्निम्’ इत्येकादशार्चं पञ्चमं सूक्तम् । हिरण्यस्तूप ऋषिः । आद्या नवमो च जगतीच्छन्दस्के । शिष्टास्त्रिष्टुभः । कृत्स्नस्य सूक्तस्य सविता देवता । आद्यायाः ‘ह्वयाम्यग्निम्’ इत्यस्या अग्निमित्रावरुणरात्रिसवित्राख्या लिङ्गोक्त-
देवताः । तथा चानुक्तं—‘ह्वयाम्येकादश सावित्रं नवमो जगत्याद्या च लिङ्गोक्त-
देवतपादास्त्रयः’ इति । अभिप्लव्यदहस्य चतुर्योऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे इदं सूक्तं
सावित्रं निविद्वानम् । ‘तृतीयस्य अयमम्’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ह्वयाम्यग्निमस्य
मे द्यावापृथिवी इति तिस्रः’ (आश्व श्री० ७ ७) इति ॥

ह्वयामि । अग्निम् । प्रथमम् । स्वस्तये । ह्वयामि । मित्रावरुणौ ।
इह । अयसे ॥ ह्वयामि । रात्रीम् । जगतः । निवेशनीम् ।
ह्वयामि । देवम् । सवितारम् । ऊतये ॥१॥

सा० भा०—स्वस्तये अस्माकमग्निनाशाय । ‘स्वस्तोर्यविताशनाम्’
(नि० ३.२१) इति यास्कः । प्रथमम् आदौ अग्निं ह्वयामि । इह अस्मिन्
कर्मणि अवसे अस्मद्रक्षणाय मित्रावरुणौ ह्वयामि । जगतः जङ्गमस्य
प्राणिजातस्य निवेशनीम् उपनिवेशनहेतुभूतां रात्रीं रात्रिदेवतां ह्वयामि ।
जङ्गमाः सर्वे प्राणिनो दिवसे स्वस्वव्यापारान् कृत्वा स्वस्वगृहे रात्रौ उपवि-
शन्तीति प्रतिष्ठम् । ऊतये अस्मद्रक्षणार्थं सवितारं देवं ह्वयामि ॥ मित्रा-
वरुणौ । ‘देवताद्वन्द्वे च’ इति पूर्वपदस्य आनङादेशः । ‘देवताद्वन्द्वे च’ इति
उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रात्रीम् । ‘रात्रेश्चाजती’ (पा० सू० ४.१.३१)
इति ङीप् । निवेशनीम् । निवेशन्यस्यामिति निवेशनी । ‘करणाधिकरण-
योश्च’ इति ह्युट् । ‘दिद्वाणञ्’ (पा० सू० ४.१.१५) इत्यादिना ङीप् ।
ऊतये । अवतेः क्तिनि ‘ज्वरत्वर’ इत्यादिना वकारस्य उपधायाश्च ऊट् ।
‘ऊतिपूति’ इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् ॥

शब्दाः - ह्वयामि=बुलाता हूँ, अग्निम्=अग्नि को, प्रथमम्=प्रथम
देव, स्वस्तये=रक्षण के लिये, ह्वयामि=बुलाता हूँ, मित्रावरुणौ=मित्र
और वरुण को, इह=यहाँ, अयसे=रक्षा के लिए, ह्वयामि=बुलाता हूँ ।
रात्रीम्=रात्रि को, जगतः=सम्पूर्ण जंगम लोक को, निवेशनीम्=आराम
 देने वाली, ह्वयामि=बुलाता हूँ, देवम्=देव को, सवितारम्=सवितृ को,
ऊतये=रक्षा के लिये ।

हि० अ०—मं प्रथम (देव) अग्नि को (अपन) कल्याण के लिये बुलाता हैं, मित्र तथा वरुण को यहाँ रक्षा के लिये बुलाता हैं, सम्पूर्ण जगम लोक को आराम देने वाली रात्रि को बुलाता हैं, सवितृ देव को सहायता के लिये बुलाता हैं।

Trans—I invoke Agni, the first, for welfare, I invoke Mitra and Varuna here for protection, I invoke Night that gives rest to all moving ones, I invoke god Savitar for help

Notes—ह्वामि— \sqrt{hva} to call, pres 1st sing, not unaccented because beginning of the Pada मित्रा-वरुणाविद्—For sandhi see Appendix A under Bhugna मित्रावरुणी is a Dvandva compd comprising both the members as names of the deities, hence, both the members are accented (देवता द्वन्द्वे च—Pan VI 2 141) Such compds are not analysed in the Pada text अवसे—Dative sing from \sqrt{av} to protect निवेशनीम्—From नि+ \sqrt{vis} (to enter) by adding the suffixes ल्युट् and डोष् ऊतये—dative sing from \sqrt{av} to protect, व with its penultimate vowel has become ऊ (एवरत्वरलि व्यधिमवामुपधायाश्च—Pan VI 4 20)

आ । कृष्णेन । रजसा । वर्तमानः । निऽवेशयन् । अमृतम् ।
मर्त्यम् । च ॥ हिरण्ययेन । सविता । रथेन । आ । देवः ।
याति । भुवनानि । पश्यन् ॥२॥

सा० भा०—सविता सूर्य कृष्णेन रजसा कृष्णवर्णेन लोकेन । कृष्ण कृष्णतेनिकृष्टो वण' (निर० २ २०) इति यास्क । लोका रजास्युच्यन्ते' (निर० ४ १९) इति च । अन्तरिक्षलोको हि सूर्यगमनात् पुरा कृष्णवर्णो भवति । तेनान्तरिक्षमार्गेण आ वर्तमानं पुन पुनरागच्छन् अमृतं देव मर्त्यं मनुष्यं च निवेशयन् स्वस्वस्थानेष्वस्यापयन् । यद्वा । अमृतं मरणरहितं प्राण मर्त्यं मरणसहितं शरीरं च निवेशयन् । तथा चारण्यकाण्ड अमर्त्यो मर्त्येना तपोनि'

(ऋ० स० १ १६४ ३८) इत्येतस्य मन्त्रभागस्य व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे यथोक्तोऽर्थोऽवगम्यते—‘मर्त्यानि हीमानि शरीराणि अमृतं वा देवता’ (ऐ० ब्रा० २ १ ८) इति । यथोक्तगुणोपेत सविता देवः भुवनानि सर्वान् लोकान् पश्यन् अवक्षमाण प्रकाशयन्नित्यर्थः । हिरण्ययेन सुवर्णनिर्मितेन रथेन आयाति अस्मत्समीपमागच्छति ॥ अमृतम् । मृत मरण नास्ति अत्येति बहुव्रीहौ नञो जरमरमिवमृता’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मर्त्यम् । मर्ते भवम् । ‘भवे छन्दसि’ इति यत् । यतोऽनाव’ इत्याद्युदात्तत्वम् । हिरण्ययेन । ऋत्वावास्तव्य’ (पा० सू० ६ ४ १७५) इत्यादिना मयटो मकारलोपो निपातितः । यत्सेति लोपे प्रत्ययस्वरः । भुवनानि । ‘भू सत्तायाम्’ । भूसूधूभ्रस्त्रिजम्बश्छन्दसि’ (उ० सू० २ २३८) इति वयुन्प्रत्ययः । योरनादेशो उबडादेशः । नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—कृष्णेन=अन्धकारमय रजसा=अन्तरिक्ष से, आवर्तमानः=लौटते हुये, निवेशयन्=अपने अपने कार्य में लगाते हुये, अमृतम्=देवताओं को मर्त्यम्=मनुष्यों को च=और, हिरण्ययेन=स्वर्णमय, सविता=सवितृ देव, रथेन=रथ से देवः=देव, आयाति=आ रहे हैं भुवनानि=लोकों को, पश्यन्=देखते हुये ।

हि० अ०—अन्धकारमय अन्तरिक्ष से (होकर) लौटते हुये, देवताओं तथा मनुष्यों को (अपन अपने कार्यों में) प्रवृत्त करते हुये, स्वर्णमय रथ पर (चढ़कर) सवितृ देव सम्पूर्ण प्राणियों को देखते हुये आ रहे हैं ।

Trans—Returning through the darksome region, arousing the immortals and the mortals, God Savitar comes on the golden chariot beholding all the creatures

Notes—आ वर्तमानः—*√vrt* to turn, pres part Preposition may be separated from the participle as from a verb, and then it retains the accent as an independent word निवेशयन्—*√vis* to enter, caus pre part, a preposition compounded with pres part is unaccented and separated by avagraha in the Pada-text अमृतम्—See notes on अमृतानाम् (I 24 1) मर्त्यम्—Words ending in the suffix यन्, accent the first syllable (यतोऽनाव—

Pān VI 2 213) आ याति— $\sqrt{yā}$ with आ to come, pres
3rd sing पश्यन्— \sqrt{pas} to see, pres part

याति । देवः । प्रवता । याति । उत्पता । याति । शुभ्रा-
भ्याम् । यजतः । हरिभ्याम् ॥ आ । देवः । याति । सविता ।
परावतः । अप । विश्वा । दुःसृता । बाधमानः ॥३॥

सा० भा०—देवः दीप्यमान सविता प्रवता प्रवणता मार्गेण याति
गच्छति । तथा उद्धता उत्कृष्टेनोर्ध्वदेशमुक्तेन मार्गेण याति । उदयान्तर
आमध्याह्नमूर्ध्वो मार्गं, तत उपरि आसाय प्रवणो मार्गं इति विवेकः । तथा
यजतः पृष्टद्वयं स देवः शुभ्राभ्यां श्वेतान्वा हरिभ्याम् अश्वान्वा याति
देवयजनदेशे गच्छति । सविता देवः विश्वा दुरिता सर्वाणि पापानि अप
बाधमानः विनाशयन् परावत दूरदेशात् । परावत' (नि० ३ २६ ५) इति
दूरनामसु पठितत्वात् । तादृशात् द्युलोकात् आ याति पागवरो आगच्छति ॥
प्रवता । 'वन घण सभक्तो' । अस्मात् प्रपूर्वात् विवप् । 'गमादोनामिति
वक्तव्यम्' (पा० सू० ६. ४ ४० १) इत्यनुनासिकलोपः । तत तुक् ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उद्धता । उत्पूर्वात् वनते पूर्ववत्प्रतिषेधा । यजतः ।
'भृमुदृशि' (उ० सू० ३ ३९०) इत्यादिना यजते कर्मणि अतच्प्रत्ययः । विश्वा
दुरिता । उभयत्र शेषछन्दसि बहुलम् इति श्लोकोपः ।

शब्दा०—याति=जाते हैं, देवः=देव, प्रवता=नीचे मार्ग से, याति=
जाते हैं, उद्धता=उपर मार्ग से, याति=जाते हैं, शुभ्राभ्याम्=सफेद रंग के,
यजतः=पूजनीय, हरिभ्याम्=दो अश्वों के साथ, देवः=देव, आ याति
=आ रहे हैं, सविता=सवितृ, परावतः=बहुत दूर से, विश्वा=सम्पूर्ण,
दुरिता=पापों को, अपबाधमानः=दूर करते हुये ।

हि० अ०—(सवितृ) देव नीचे (मार्ग) से जाते हैं, ऊपर (मार्ग) से
जाते हैं, पूजनीय (सवितृ देव) श्वेत रंग के दो अश्वों के साथ आते हैं ।
सम्पूर्ण बुराईयों को दूर करते हुये सवितृ देव बहुत दूर से आ रहे हैं ।

Trans —God (Savitar) goes by a downward, goes
by an upward (path), adorable (God) goes with two
white horses God Savitar comes from afar obstruct-
ing all the evils

Notes—याति— $\sqrt{yā}$ to go, not unaccented because it begins the pāda; so also the 3rd याति in the second Pāda; second याति is not unaccented because it begins a new sentence. अप बाधमानः $\sqrt{bādh}$ with अप to destroy pres. part. ^{acc} For accent see आ वर्तमानः (I.35.2).

अभिभूतम् । कुशनैः । विश्वरूपम् । हिरण्यशम्भम् । यज्ञतः ।
बृहन्तम् ॥ आ । अस्थात् । रथम् । सविता । चित्रभानुः ।
कृष्णा । रजांसि । तविषीम् । दधानः ॥४॥

सा० भा०—सविता रथम् आस्थात् आस्थितवान् आरुढवानित्यर्थः ।
कीदृशम् । अभीभूतम् अभितो वर्तमानम् । तथा कुशनैर्विश्वरूपं सुवर्णं
नानारूपम् । 'कुशनं लोहम्' (नि० १.२.७) इति सुवर्णनामसु पाठात् । क्वचित्
सुवर्णनिमित्तगजपङ्क्तिः क्वचिदश्वपङ्क्तिः क्वचिन्मनुष्यपङ्क्तिरित्येवं बहुरूप-
त्वम् । हिरण्यशम्भम् । अश्वानां स्कन्धेषु रथयोजनवेलायां नियन्तुं प्रक्षेप्यमाणाः
शङ्खः शम्भाः । ताः सुवर्णमण्यो रथे वर्तन्ते । बृहत्तं प्रौढम् । कीदृशः
सविता । यज्ञतः पृष्ठस्यः चित्रभानुः विविधरश्मिभूतः कृष्णा रजांसि
अन्धकारमुक्ततया कृष्णवर्णान् लोकानुद्दिश्य तमोनियारणार्थं तविषीं बलं
स्वकीयं प्रकाशरूपं दधानः ॥ अभीभूतम् । अभितो वर्तते इत्यभीभूत् ।
'वृत्तु वर्तने' । विविषि 'नहिषूति' (पा०सू० ६.३ ११६) इत्यादिना पूर्वपदस्य
दीर्घत्वम् । विष्णुरूपम् । विष्णोः रूपानि घट्यासौ विश्वरूपः । 'बहुव्रीहौ
विश्वं रातापाम्' इति उपत्ययेन असंज्ञायामपि पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । हिरण्य-
शम्भम् । 'हयं गतिकान्त्योः' । 'हयैतेः कान्त्यो हिर ष' (उ०सू० ५.७.२२)
इति वन्यन् प्रत्ययो घातोहिवाददेशश्च । नित्यादाद्युदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आस्थात् । तिष्ठतेर्लुङि 'गातिस्था' इति तिष्ठो लृप् ।
कृष्णा । 'हयैर्वर्ण' (उ० सू० ३. २८४) इति तत्प्रत्ययः । 'शेनछन्दसि बहुलम्'
इति शैलौघः । तविषीम् । तवतिः सौम्यो धातुः । 'तवतेणिङ्' (उ०
सू० १.४८) इति टिप् । दिष्ट्वात् 'दिष्ट्वाणम्' इत्यादिना ङीप् । रथय-
येन आमुदात्तत्वम् यणादित्वान् द्रष्टव्यम् । दधानः । शानचि 'अम्बरतानामादिः'
इत्यामुदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—अभीभूतम्=भुक्तजित, कुशनैः=स्वर्णं से, विश्वरूपम्=
विविध रूपवाले, हिरण्यशम्भम्=स्वर्णं कीलवाले, यज्ञतः=पुत्रनीय,

बृहन्तम्=ऊँवे, आ अस्थात्=आरुह ह्य, रयम्=रय पर, सविता=सवितृ देव, चित्रमानुः=विचित्र किरणोवाले, कृष्णा=अधकारमय, रजासि --लोक, तविषीम्=शक्ति, दधानः=धारण करते हुये ।

हि० अ०—स्वर्ण से सुसज्जित, विविध रूपवाले, (जुवा में) स्वर्ण की फीलवाले, ऊँवे रय पर, विचित्र किरणों से युक्त, पूजनीय सवितृ देव, अधकारमय लोक के विरुद्ध शक्ति धारण करते हुए आरुह हुये ।

Trans—Bright rayed, adorable Savitar, bearing the might (to dispense) the darksome region, mounted the lofty chariot, adorned with pearls, omniform, furnished with golden yoke pins

Notes—अभीष्टम्—The final syllable of the preceding preposition is lengthened, if a word ending in the suffix *क्विप्* forms the second member of the compd (नहिवृत्तिवृष्यधिहृत्सहितनिष् ववौ—Pan VI 3 116, निपातस्य च—Pan VI 3 136) For accent see निहिता (I 24 7) कृशनैः—It is enumerated in the list of the names of gold (Night I 26), Macdonell takes कृशनैः to metaphorically mean stars विश्वरूपम्—In Bahuvrīhi the word विश्व accents the second syllable, if it is noun and forms the first member (बहुव्रीहौ विश्व सज्ञायाम—Pan VI 2 106), here the second syllable of the word विश्व is accented even though it is not a noun हिरण्यशन्यम्—'Furnished with golden yokes' (Wilson), 'with golden Pole' (Griffith), 'with golden pins' (Macdonell), Bahuvrīhi compd accented on the first syllable of the first member बृहन्तम्—From \sqrt{brh} to make big, pres part acc sing अस्थात्— \sqrt{stha} to stand, root aorist, 3rd sing चित्रमानु—'Many-rayed' (Wilson, Griffith), 'brightly lustrous' (Macdonell), Bahuvrīhi, compd accented on the first member तविषीम्—From \sqrt{tav} to overpower

दधानः—√dhā to put, pres part, accented on the red syllable (अभ्यस्तानामादिः Pān VI 1 189).

वि । जनान् । श्यावाः । शितिःपादः । अख्यन् । रथम् ।
हिरण्यप्रउगम् । वहन्तः ॥ शश्वत् । विशाः । सवितुः । दैव्य-
स्य । उपस्थे । विश्वा । भुवनानि । तस्थुः ॥५॥

सा० भा०—श्यावाः एतन्नामका सूर्यस्याश्वः । 'श्यावा सवितु'
(नि० ११५८) इति निघण्टावुक्तत्वात् । ते च शितिपादः श्वेतं पादरूपेता
हिरण्यप्रउगम् । रथस्य मुखम् ईषयोऽरु युगबन्धनस्थान प्रउगमित्युच्यते ।
तच्चान्न सुवर्णमयम् । तद्युक्तं रथं वहन्तः जनान् प्राणिन वि अख्यन्
विशेषेण प्रकाशितवन्त इत्यर्थः । शश्वत् सर्वदा विशः प्रजा दैव्यस्य
इतरदेव सबन्धिन सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य उपस्थे समोपस्थाने तस्थुः स्थित-
वत्य । न केवलं प्रजा किं तर्हि विश्वा भुवनानि सर्वे च लोका प्रकाशाय
सूर्यसमीपे तस्थुः ॥ शितिपादः । शितपः श्वेतवर्णा पादा येषां ते शिति-
पादाः । 'युपा सुलुक्' इति जस सुआदेशः । यद्वा । शिति श्वेतवर्णं
स्फटिकादि । स इव पादो येषां ते । 'पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः' (पा०सू०
५४१३८) इति समासान्तपादशब्दस्यान्त्यलोपः । उपमानात् इति हि तत्रा-
नुवर्तते । पादशब्दस्य वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । तस्य बहुव्रीहौ समासे 'शिते-
नित्याबहुव्रीहौहावभरात्' (पा० सू० ६२१३८) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अख्यन् । श्यातेर्लुङि 'अस्पतिवर्षित' इत्यादिना स्ते भडादेशः । हिरण्य-
प्रउगम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वहन्तः । शप पित्वादनृदात्त-
त्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । दंत्यस्य । तत्पदेमित्यर्थः
'देवाद्यञ्जो' (पा० सू० ४१८५३) इति देवशब्दात् प्रादोऽव्यतोयो
यञ् । 'तद्धितेऽव्यचामादे' (पा० सू० ७२११७) इति आदियद्धि । 'ञि-
त्यादिनित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वम् । उपस्थे । 'आतःचोपसर्गो' इति क । 'आतो
लोप इटि च' इति अकारलोपः । मरुद्दुधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—जनान्=लोगो को, श्यावाः=सवितु देव के अश्वो ने,
शितिपादः=सफेद पैर वाले, अख्यन्=विशेष रूप से प्रकाशित किया है,
रथम्=रथ को, हिरण्यप्रउगम्=स्वर्ण की कील वाले, वहन्तः=सोचते हुए,
शश्वन्=सम्पूर्ण, विशः=निवास स्थान, सवितुः=सवितु को, दैव्यस्य=

देव, उपस्थे=गोव में, विरचा=सम्पूर्ण, भुवनानि=लोक, तस्थु=स्थित हैं।

हि० अ०—सफेद पंर वाले (सवितु देव के) अश्वों ने, स्वर्गनिर्मित जुवा की शीलवाले रथ को खींचते हुये, प्राणियों को विशेष रूप से प्रकाशित किया है। सम्पूर्ण निवास स्थान तथा सम्पूर्ण लोक प्रकाशमान देव सवितु की गोद में स्थित हैं।

Trans—The white footed horses of Savitar carrying the chariot (furnished) with golden yoke peg, have lightened people. The clans and all the creatures are seated in the lap of divine Savitar.

Notes—जनाब्धयावा—For euphonic combination see Appendix A under *Vaśāngama Āsthapita* श्यावा—The horse of savitar (Nigh I 158), Macdonell takes it to mean 'dusky steeds' शितिपाद—Mono Syllabic words, forming the second member of the compound, if follow the word शिति as the first member in the Bahuvrihi, are accented (शितिरित्याबह्वबहुब्रीहावभसत—Pan VI 2138), final syllable of the word पाद in compd is generally dropped but here it is restored वि अध्यन्— \sqrt{hha} to see 'a'—aorist 3rd plu हिरण्य प्रउगम्—With golden yoke peg Bahuvrihi compd accented on the first syllable प्रउगम् is an instance of hiatus in the interior of a word (Rg Prat II 13) वहन्त— \sqrt{iah} to carry pres part nom plu वैज्यस्य—Of divine an adj of सवितु Words ending in suffixes जित् and नित् accent the first syllable (जित्यादिनित्यम्—Pan VI 1197) तस्थु— \sqrt{stha} to stand perf 3rd plu

तिस्रः । चारः । सवितु । द्वौ । उपस्था । एका । यमस्य । भुवने । विरापाद् ॥ आशिम् । न । रथ्यम् । अमृता । अधि । तस्थु । इह । ब्रवीतु । यः । ऊँ इति । तत् । चिकेतत् ॥६॥

सा० भा०—द्यावः स्वर्गोपलक्षिताः प्रकाशमाना लोकाः तिस्रः त्रिसंख्या-
काः सन्ति । तत्र द्वौ लोकी सवितुः सूर्यस्य उपस्था समीपस्थाने वर्तते;
द्युलोकभूलोकयोः सूर्येण प्रकाशितत्वात् । एका मध्यमा भूमिरन्तरिक्षलोकः
यमस्य भुवने पितृपतेर्गृहे विरापाद् विरान् गन्तुन् सहते । प्रेताः पुरुषा
अन्तरिक्षमार्गेण यमलोके गच्छन्तीत्यर्थः । अमृता अमृतानि चन्द्रनक्षत्रादीनि
ज्योतींषि जलानि वा अधि तरयुः सवितारमधिगम्य स्थितानि । तत्र दृष्टान्तः ।
रथ्यम् आग्निं न । रथाद्बहिः अक्षच्छिद्रे प्रक्षिप्तः कीलविशेषः आग्निरित्युच्यते ।
रथसंबन्धितम् आग्निम् अधिगम्य यथा रथस्तिष्ठति तद्वत् । यः तु मानवः तत्
सवितुर्हर्षं चिक्रेतु जानाति स मानवः इह अस्मिन् विषये ब्रवीतु कथयतु ।
केनापि वस्तुमशक्यः सवितुर्महिमेत्यर्थः ॥ तिस्रः । 'तिसृभ्यो जसः' (पा० सू०
६. १. १६६) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । द्वौ । संहितायामाभादेशे 'लोपः
शाक्यस्य' इति प्रकारलोपः । उपस्था । 'आडयाजयारो चोपसंहयानम्' (पा०
म० ७. १. ३९. १) इति सप्तम्या आडादेशः । 'आडोऽनुनासिकश्छन्दसि'
(पा० सू० ६. १. १२६) इति प्रकृतिभावः । विरापाद् । 'वृद्धा वरणे' ।
'पञ्चर्षे कथिधानम्' (पा० सू० ३. ३. ५८. ४) इति कर्मणि कः । 'बहुलं
छन्दसि' (पा० सू० ७. १. १०३) इति इत्वम् । तथा सति वर्धन्ते इति विरा-
इत्युक्तं भवति । तान् सहते इति विरापाद् । 'छन्दसि सहः' (पा० सू० ३-
२. ६३) इति सहर्षेण्यः । 'सहेः साडः' (पा० सू० ८. ३. ५६) इति ण्यस्य ।
'अग्न्येषामपि दृश्यते' इतिपूर्वपदस्य दीर्घः । रथ्यम् । रथस्येवं रथ्यम् । 'रथाद्यत्'
(पा० सू० ४. ३. १२१) इति यत् । 'यतोऽनाद्यः' इत्याद्युदात्तत्वम् । अमृता ।
'शेषछन्दसि बहुलम्' इति शेषलोपः । चिक्रेतु । 'कित ज्ञाने' । छेदि अडागमः ।
'इतश्च लोपः' इति इकारलोपः । जुहोत्यादित्वात् इत्तुः । लघूपधगुणः । 'अनुदात्ते
च' (पा० सू० ६. १. १९०) इति अन्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् । यद्वत्तपोगा-
दनिपातः ॥

शब्दाः—तिस्रः=तीन, द्यावः=द्युलोक, सवितुः=सवितु देव की,
द्वौ=दो, उपस्था=गोद में, एका=एक, यमस्य=यम के, भुवने=लोक में,
विरापाद्=भरे व्यक्तिगो वा निवास स्थान, आग्निम्=धुरा, न=तरह,
रथ्यम्=रथ के, अमृता=अमर, अधि तरयुः=जमिगत है, इह=यहाँ,
ब्रवीतु=बटे, यः=जो, उ=निश्चित अर्थ वा वाचक एक निपात, तन्=
उसे, चिक्रेतु=जाना है ।

हि० अ०—तीन लोक (हैं), (उनमें से) दो सवितृ की गोद में (हैं), एक जो मरे व्यक्तियों का निवास स्थान है, यम के लोक में (है) । (सम्पूर्ण) अमर (प्रकाशमान पदार्थ) रय के धुरे की तरह उसी पर आश्रित है, (वह) जिसने (सवितृ देव के महत्व को) जाना है यहाँ उसे कहे ।

Trans—Three (are) the regions, (of them) two in the lap of Savitar and one, the abode of dead ones, in the sphere of Yama (All) the immortals (luminaries) depend (upon him) like an axle pin of a chariot (He) who has known (the greatness of Savitar) let him speak it here

Notes—उपस्था—‘In the proximity’ (Wislon), ‘adjacent’ (Griffith), ‘laps’ (Macdonell) Macdonell takes उपस्था as the nom dual, ending in आ which is common in the Vedas Sāyana takes उपस्था in locative sense For sandhi in द्वा उपस्था see Appendix A under *Padavrtti*, the final nasalized syllable in the Samhitā text avoids the possibility of sandhi of उपस्था with एका (which is the initial of a Pīda) विरापाद्—Sīyana explains it by ‘विरान् गन्तुन् सहते । प्रेता पुष्या बन्तरिशमाणेण यमलोके गच्छन्तीत्यर्थः’, Griffith takes it to mean ‘the home of heroes’ and Macdonell as ‘over coming men’ Macdonell takes it as the nom sing of विरासद्, according to him विरा is far बीर, the quantity of the vowel being interchanged for metrical convenience, in the Pāda text विरापाद् is not analysed for विरा as an independent word, is never used चिकेतु—/cit to know perf subj 3rd sing, not unaccented because preceded by यत्

वि । सुऽपुर्ण । अन्तरिक्षाणि । अरयत् । गभीरऽवेंपाः ।
अमुरः । सुऽनीथः ॥ क । इदानीम् । ख्ये । क । चिकेतु ।
कृतमाम् । धाम् । रुग्मि । अस्य । आ । ततान् ॥७॥

सा० भा०—सुपर्णः शोभनपतन सूर्यस्य रश्मि । 'सुपर्णा इति पञ्च-
दश रश्मिनामानि' (नि० १५१५) इति तन्नामसु पठितत्वात् । अन्त-
रिक्षाणि अन्तरिक्षोपलक्षितानि लोकत्रयस्थानानि वि अख्यत् विशेषेण ख्या-
पितवान् प्रकाशितवान् । फीदृशो रश्मि । गभीरवेपाः गम्भीरकम्पन ।
रश्मे प्रकम्पन चलन केनापि द्रष्टुमशक्यमित्यर्थ । असुरः सर्वेषा प्राणद ।
तथा चान्यत्र आम्नायते—'सर्वेषा भूताना प्राणानादायोदेति' (तै० आ०
११४१) इति । सुनीथः सुनयन शोभनप्रापण । मार्गप्रकाशनेन अभीष्ट-
देश प्रापयतीत्यर्थ । तादृशरश्मियुक्त सूर्यः इदानीं रात्रौ क्व कुत्र वर्तते ।
तदेतद्रहस्य कश्चिचेत को जानाति । न कोऽपीत्यर्थ । अस्य सूर्यस्य रश्मिः
कतमा द्याम् आ ततान क द्युलोक रात्रौ व्याप्तवान् । एतदपि को जानाति ॥
सुपर्ण । 'नञ् सुप्पाम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । गभीरवेपाः । 'ट्वेषु
कम्पने' । असुन् । गभीर वेपो यस्य । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असुरः ।
'अमु क्षेपणे' । अस्यति शत्रून् इत्यसुर । 'अतेहरन्' (उ० सू० १.४२) ।
नित्वादायुदात्तत्वम् । यद्वा । असून् प्राणान् राति ददातीत्यसुरः । 'आतो-
ऽनुपसर्गे क' इति कप्रत्यय । सुनीथ । 'णीञ् प्रापणे' । 'ह्निकुयिनीरमि-
काशिम्य षयन्' (उ० सू० २.१५९) इति षयन् । प्रादित्माते यायादिना
उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । इदानीम् । इदशब्दात् ताप्तम्यर्थे 'दानीं च' (पा०
सू० ५.३.१८) इति दानीं प्रत्यय । 'इदम् इन्' इति इदशब्दस्य इशादेश ।
प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । सूर्यः । 'यू प्रेरणे' । सुवर्ततीति सूर्य । 'राजसूयसूय'
इत्यादिना दृढागमसहित षयप्रत्ययो निपातित । प्रत्ययस्थानुदात्तत्वे घातु-
स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । चिचेत । 'कित ज्ञाने' । लिट् । कतमा कि जाती-
याम् । 'वा यहूनां जातिपरिप्रदने इतमच्' (पा० सू० ५.३.९३) इति कि
शब्दात् इतमच् । इत्वात् टिलोपः । 'चित्' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—सुपर्णः=गुह्य विरण, अन्तरिक्षाणि=अन्तरिक्ष लोकों को,
व्यख्या=प्रकाशित की है, गभीरवेपाः=गम्भीर कम्पनवाली, असुरः=
प्राण देनेवाली, सुनीथः=अच्छी प्रकार से मार्ग-द्वारा परनेवाली, क्वः=
वहाँ, इदानीम्=इस समय, सूर्यः=गुण, कः=कोन, चिचेत=जाना है,
कतमाम्=कित, द्याम्=लोक तत्र, रश्मिः=विरण, आ ततान=पंजी है ।

हि० अ०—गम्भीर कम्पनवाली, प्राण देनेवाली, अच्छी प्रकार से मार्ग
द्वारा परनेवाली, (सविन्दु देव की) गुह्य विरण, अन्तरिक्ष लोकों को

प्रकाशित की है। किसने जाना है कि सूर्य इस समय कहाँ है तथा उसकी किरण किस लोक तक फैली है ?

Trans—The beautiful ray, deep quivering, life-giving, well guiding, has lightened the aerial regions Who has known where is the sun now and to what region his ray has stretched ? *no body knows*

Notes—सुपर्णः—The Nighantu (I 5 15) enumerates it in the list of the names of ray Sāyana following the same authority explains it by शोभनपतन सूर्यस्य रश्मि, Griffith takes it to mean 'the sun' and Macdonell as 'bird' (the sun) Bāhuvrīhi compd accented on the second member (नञ्मुभ्याम्—Pān VI. 2 172) गभीरवेपाः—'Deep quivering' (Sāyana, Wilson, Griffith), 'of deep inspiration' (Macdonell), वेप is derived from \sqrt{vip} to tremble, with the suffix आनुञ्जसुः—See note I 24 14 सुनीयः—'Well directed' (Wilson), 'the gentle leader' (Griffith), 'of good guidance' (Macdonell) Words ending in य etc, forming the second member of the compd accent the final syllable, if the first member is one of the prefixes (आयचञ्स्ताजविप्रकाणाम्—Pān VI 2 144) ज्ञेदानीम्—See Appendix-B under सन्विज स्व० and सम्पस्व० चिक्ते— \sqrt{cit} to know, perf 3rd sing कतमाम्—See notes on कतमस्य (I 24 1) तवान्— \sqrt{tan} to stretch, perf 3rd sing

अष्टौ । नि । अरयत् । कुक्षुभः । पृथिव्याः । त्री । घन ।
योजना । सुप्त । सिन्धून् ॥ हिरण्यश्चः । मन्विता । देवः ।
आ । अगात् । दधत् । रत्ना । दाशुषे । वायसि ॥८॥

मा० भा०—पृथिव्याः तर्षपिनी अष्टौ कुक्षुभः प्राच्यदाश्चतस्रो दिग्
आग्नेय्यादाश्चतस्रो विदिग् इत्येवमष्टौ दिग् चतस्र्यन् मन्विता प्रचणितवान् ।

तथा योजना प्राणिनः स्वस्वभोगेन योजयितृन् धन्व अन्तरिक्षोपलक्षितान् त्री
त्रिसंख्याकान् पृथिव्यादिलोकान् सप्त सिन्धून् गङ्गादिनदीः समुद्रान्वा सविता
व्यस्यत् । हिरण्याक्षः । हितरमणीयचक्षुर्भुक्तो हिरण्यमयाक्षो वा सविता देवः
आगात् इहागच्छतु । किं कुर्वन् । दाशुपे हविर्दत्तवते यजमानाय वार्याणि
वरणीयानि रत्नानि दधत् प्रयच्छन् ॥ अक्ष्यत् । एयातेर्लुङि 'अस्यतिवक्ति'
इत्यादिना चलेः अडादेशः । त्री । 'शेऽछन्दसि बहुलम्' इति शैर्लोपः । धन्व ।
'रिवि रवि षवि गत्यर्याः' । 'इदितो नुम् घातोः' इति नुम् । अस्मात् 'कनिन्नु-
दृषितक्षिराजिघन्विद्युप्रतिदिवः' इति कनिन् । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेर्लुक् ।
नलोपः । प्रत्ययस्य नित्वादाद्युदात्तत्वम् । योजना । योजयन्ति प्राणिन उपभोगे-
नेति योजनानि । नन्द्यादिलक्षणो ल्युः । 'णेरनिटि' इति णिलोपः । पूर्ववत्
शैर्लोपः । हिरण्याक्षः । हिरण्यमयान्यक्षोणि यस्यासौ हिरण्याक्षः । 'बहुव्रीहौ
सक्यङ्गोः (पा० सू० ५. ४. ११३) इति समासान्तः षच्प्रत्ययः । अगात् ।
एतेर्लुङि 'इणो गा लुङि' (पा० सू० २. ४. ४५) इति गादेशः ।
'गातिस्था' इति सिचो लुक् । दधत् । शतरि 'नान्यस्ताच्छतुः' इति नुमागमप्रति-
षेधः । 'नान्यस्तपोरातः' इति आकारलोपः । 'अन्यस्तानामादिः' इत्याद्यु-
दात्तत्वम् । दाशुपे । 'वाश्वान्साह्वान्' इत्यादिना षवसुप्रत्ययान्तो निपातितः ।
चतुर्थ्यैकवचने 'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । 'शातिवसि-
घसोनां च' इति षत्वम् । वार्याणि । 'वृद्धं संभक्तौ' । ऋहलोर्ष्यत् । 'ईडवन्द'
इत्यादिनाद्युदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—अष्टौ=आठ, व्यस्यत्=प्रकाशित किया है, ककुभः=दिशाओं
को, पृथिव्याः=पृथिवी के, त्री=तीन, धन्व=लोकों को, योजना=प्राणियों
के, सप्त=सात, सिन्धून्=नदियों को, हिरण्याक्षः=स्वर्णमयी आंख वाले,
सविता=सवितृ, देवः=देव, आ अगात्=आये हैं, दधत्=धारण करते
हुये, रत्ना=बहुमूल्य धन, दाशुपे=हवि प्रदान करने वाले के लिये, वार्याणि
=वरणीय ।

हि० अ०—पृथिवी को आठ दिशाओं, प्राणियों के तीन लोकों तथा सात
नदियों को (सवितृ देवता ने) प्रकाशित किया है । स्वर्णमयी आंख वाले
सवितृ देव पूजा करनेवाले के लिये वरणीय धन को धारण करते हुये आये हैं ।

Trans.—(He) has lightened the eight quarters of
the earth, three desert regions of the living beings
and the seven rivers. Golden-eyed God Savitar
has come bearing desirable wealth for the worshippers.

Notes—योजना—Acc. plu. of योजन; according to Sāyaṇa योजना means living beings (योजना प्राणिनः । स्वस्व-भोगेन योजयितृन्); Macdonell conjectures the number of योजन as thirty, 'this number' being expressed in I. 123.8, where dawn's are said to have traversed this distance. अगात्—√gā to go, root-aorist, 3rd. sing. दधत्—√dhā to put, pres. part., accented on the red. syllable (अभ्यस्तानामादिः—Pāṇ VI. 1.189). दाशुषे—Dative, sing from √dās to worship, with the suffix ष्वसु. चार्याणि—√vr to choose, with the suffix ण्यत्; accented on the first syllable (ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः—Pāṇ VI. 1.214)

हिरण्यपाणिः । सविता । विचर्षणिः । उभे इति । द्यावा-
पृथिवी इति । अन्तः । ईयते ॥ अप । अमीनाम् । बाधते ।
वेति । सूर्यम् । अभि । कृष्णेन । रजसा । द्याम् । ऋणोति ॥६॥

सा० भा०—हिरण्यपाणिः सुवर्णमयहस्तयुक्तः । यद्वा । यजमानेभ्यो दातुं हिरण्यं हस्ते धृतवान् । विचर्षणिः विविधदर्शनयुक्तः । विचर्षणिः पश्यत्ययं । 'विचर्षणिः विश्वचर्षणिः' नि० ३.११. ६) इति तन्नामसु पाठात् । सविता देवः उभे द्यावापृथिवी अन्तः उभयोर्लोकयोर्मध्ये ईयते गच्छति । अमीनां रोगादिबाधाम् अप बाधते सम्यक् निराकरोति । तथा सूर्यं वेति गच्छति । यद्यपि सवितुसूर्ययोरेकदेवतात्वं तथापि मूर्तिभेदेन गन्तुगन्तव्यभावः । कृष्णेन तमसः कर्षकेण निवर्तकेन रजसा तेजसा द्याम् आकाशम् अभि ऋणोति सर्वतो व्याप्नोति ॥ द्यावापृथिवी । 'दिवसश्च पृथिव्याम्' (पा सू० ६. ३. ३०) इति चशब्दात् दिवसावस्य द्यावादेशः । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादी' (पा० सू० ६. २. १४२) इति न निषेधः, 'अपृथिवीदद्रूपमन्ययु' इति पर्युदस्तत्वात् । ईयते । 'ईड गती' । तिङ्ङितिङ्' इति निघातः । बाधते । बाधते च वेति चेति समुच्चयार्थप्रतीतेः चशब्दस्याप्रयोगात् 'चादिलोरे विभाषा' इति निघातप्रतिषेधः । वेति । 'यो गुतिप्रजनकान्त्यशनप्रादनेषु' । अदादिस्त्वात् शपो रुक् । तिपः पिस्त्वादनृदात्तत्वे घातुस्वरः । यद्यप्येवा द्वितीया तथापि तिङ्ः परस्त्वात् निघाताभावः । ऋणोति ।

‘ऋणु गतो’ तनादिवात् उ । तनादिषु करोतेरेव गुणो नान्येषामिति आपि-
शालिन्तेन गुणाभावः ॥

शब्दार्थः—हिरण्यपाणिः=स्वर्णहस्त वाले, सविता=सवितृ, विचर्यणिः
=सबको देखने वाले, उभे=दोनों, द्यावापृथिवी=आकाश तथा पृथिवी,
अन्तः=बोच में, ईयते=जाते हैं, अमीषाम्—रोग को, अप नाधते=दूर
करते हैं, वेति=जाते हैं, सूर्यम्—सूर्य के पास, कृष्णेन=अन्धकार युक्त,
रजसा=लोकसे, द्याम्=आकाश को, अभि ऋणोति=व्याप्त करते हैं ।

हि० अ०:- स्वर्णहस्तवाले, सबको देखने वाले, सवितृ, दोनों आकाश
तथा पृथिवी के बीच विचरण करते हैं । रोग को दूर करते हैं, सूर्य के पास
जाते हैं, अन्धकार युक्त लोक से (होकर) द्युलोक को व्याप्त करते हैं ।

Trans—Golden handed, all seeing Savitar goes in
the interior of both heaven and earth (He) drives
away the disease, approaches the sun, traverses
the sky through darksome region

Notes—हिरण्यपाणि—Golden handed or goldful
handed, Bahuvrīhi compd accented on the first
member उभे—ए as dual ending is Pragrīya hence इति
in the Pada text द्यावापृथिवी—The word दिवस is substituted
by द्यावा when it is compounded with पृथिवी (दिवसश्च पृथि-
व्याम् Pān VI 3 30) For accent see note on मित्रावरुणा
(I 35 1) Final ई as dual ending is Pragrīya, hence,
इति in the Pada-text ईयते—√i to go, mid perf
3rd sing नाधते—√badh to obstruct, pres mid
3rd. sing, not unaccented because the conjunctive च
between नाधते and वेति has been dropped (चादिलोपे विभाषा
Pān VIII 1 63) वेति—√vī to go, pres 3rd. sing,
not unaccented because it begins a new sentence
अभि ऋणोति—√r with अभि to surround, pres 3rd. sing

हिरण्यहस्तः । अमरः । सज्जीयः । सज्जुष्टीकः । स्वयं ।

यातु । अर्वाङ् ॥ अपऽसेधन् । रक्षसः । यातुऽधानान् । अस्थात् ।
देवः । प्रतिऽदोषम् । गृणानः ॥१०॥

सा० भा०—हिरण्यहस्त असुर प्राणदाता सुनीथ सुष्ठु नेता प्रशस्य
इत्यर्थः । 'सुनीथ पाक' (नि० ३ ८७) इति प्रशस्यनामसु पाठात् । सुमृ-
ळीक सुष्ठु मुखयिता स्ववान् धनवान् अर्वाङ् अभिमुख कर्मदेशे गच्छतु ।
किंचाय देव प्रतिदोषं प्रतिरात्रि गृणान स्तूयमान अस्थात् स्थितवान् ।
कि कुर्वन् । रक्षस बाधकत्वेन रक्षणनिमित्तभूतान् 'रक्षो रक्षितग्नमस्मात्'
(नि० ४ १८) इति यास्क । यातुधानान् असुरान् अपसेधन् निराकुर्वन् ॥
हिरण्यहस्तादयो गता । सुमृळीक । सुष्ठु मृळीक मुख यस्यासौ तथोक्त ।
'नन्सुस्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्ववान् । स्वम् अस्यास्तीति स्व-
वान् । 'मादुपघाया' इति वत्वम् । सहिताया नकारस्य 'दीर्घादिति सामान-
पादे' इति कत्वम् । 'आतौर्गटि नित्यम्' इति सानुनासिक आकारः । रोपयम् ।
यलोपश्च । अपसेधन् । 'विधु गत्याम्' । शप पित्वादानुदात्तत्वम् । शतुश्च
लसार्वाधातुकस्वरेण कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रक्षस । 'रक्षपालने' इत्य-
स्मात् अपादाने औणादिक असिप्रत्ययः । यद्वा । रक्षन्त्यनेनेति रक्षो बलम् ।
करणेऽमुन् । तदेयामस्तीति रक्षस्येन । मत्वर्थप्रत्ययलोपश्छान्दसः । प्रत्यय-
स्वरः । यातुधानान् । 'यत निकारोपसस्कारयोः' । तस्मात् ष्यन्तात् औणा-
दिको भावे उप्रत्ययः । यातवो यातना एष धीयन्ते इति यातुधानाः । अपि-
करणे ल्युट् । 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । अस्थात् । 'गातिस्या'
इति सिचो लुक् । प्रतिदोषम् । दोषादोषाम् । प्रति बोधालक्षणे ययार्थः ।
अव्ययीभावः । गृणान् । 'गृ शब्दे' । षर्मणि लट् शानच् । व्यत्ययेन
ज्ञा । 'प्लादीना ह्रस्व' इति ह्रस्वत्वम् । 'चित' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—हिरण्यहस्त = स्वर्णहस्तवाले, असुर = प्राण देने वाले,
सुनीथ = सुन्दर मार्ग दर्शन करनेवाले, सुमृळीक = ब्याल, स्ववान् =
धनवान, प्रकाशवान यातु = आर्थ, अर्वाङ् = हमारी तरफ, अपसेधन् =
दूर करते हुये, रक्षस = राक्षसों को यातुधानान् = मायाविषों को, अस्थात्
= स्थित हुये हैं, देव = देव, प्रतिदोषम् = प्रतिसध्या को, गृणान् = स्तूयमान ।

हि० अ०—स्वर्णहस्तवाले, प्राणदाता, सुन्दर मार्ग-दर्शक, ब्याल तथा
धनवान सविन् हमारी तरफ (यत्न से) आर्थ । प्रति सध्या स्तूयमान देव
(सवित्) राक्षसों तथा मायाविषों को दूर करते हुये स्थित हुये हैं ।

Trans.—May the golden-handed, life-giving, well-guiding, most gracious, prosperous Savitar come to (the sacrifice). Conquering the demons and sorcerers God (Savitar) has mounted, being worshipped at every evening.

Notes—सुमृढीकः—Of good grace; Bahuvrīhi compd. accented on the second member (नञ्जुन्याम्—Pāṇ VI. 2.172). स्ववान्—Roth takes स्ववान् to be nom. sing. of सु-अवत् 'giving good help. The final न् is dropped, if it is preceded by आ and followed by a vowel, the penultimate vowel being nasalized. But the word स्ववान् drops the final न् and nasalizes its penultimate vowel even though it is not followed by a vowel. This is the special case of आन्पदपदवृत्ति as enumerated in the Rg. Prāt. (IV. 68). अपसेधन्—√sidh to repel, pres. part; for accent see निवेशयन् (I. 35.2). अस्यात्—√sthā to stand, root-aorist 3rd. sing.; not unaccented because it begins the pāda. प्रतिदोषम्—Macdonell construes it with अस्यात् 'has arisen towards eventide' while Sāyana, Wilson, and Griffith take प्रतिदोषम् as an adverb of time and each construes it with गृणान्. Governing compd. accented on the final syllable of the second member गृणान्—√gr to sing pres. part.

ये । ते । पन्थाः । सुवितरिति । पूज्यांसः । अरेणवः । मुकुंताः ।
अन्तरिक्षे ॥ तेभिः । नुः । अथ । पृथिग्भिः । मुग्गेभिः । रक्षं ।
च । नुः । अधि । च । ब्रुहि । देव ॥११॥

सा० मा०—हे सवितः ते तव पन्थाः मार्गाः पूज्यांसः पूर्वसिद्धाः अरेणवः
पृथिवरिताः अन्तरिक्षे मुकुंताः गृष्ट्य संश्रिताः । मुग्गेभिः गृष्ट्य गन्तुं शक्यः तेभिः

पथिभिः तं मार्गं रागत्य अद्य अस्मिन् दिने नः अस्मान् रक्ष च पालनमपि कुरु ।
तथा हे देव नः अस्मान् अनुष्ठातृन् अधि ब्रूहि च देवानामप्रेक्षिकत्वेन कथय
च ॥ पन्थाः । 'सुपां सुलुक्' इति जसः सुः । 'पथिमयोः सर्वनामस्थाने' इत्याद्यु-
दात्तत्वं । पूर्व्यासः । पूर्वैः कृताः पूर्व्याः । 'पूर्वैः कृतमिति यो च' (पा० सू०
४. ४. १३३) इति यः । प्रत्ययस्वरः असुगायमः । अरेणवः । 'नञ्मुम्याम्'
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । सुकृताः । कर्मणि क्तः । 'गतिरन्तरः' इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं । सुगेभिः । तुष्टु गच्छन्त्येष्विति तुगाः । 'सुदुरोरधिकरणे'
(पा० सू० ३. २. ४८. ३) इति गमेर्दप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
रक्ष । 'द्वचोऽस्तितः' इति संहितायां दीर्घः ॥

शब्दा०—ये=जो, ते=तुम्हारे, पन्थाः=मार्ग, सवितः=हे सवित्र,
पूर्व्यासः=पहिले के, अरेणवः=धूलि रहित, सुकृताः=अच्छे प्रकार से
निर्मित, अन्तरिक्षे=अन्तरिक्ष में, तेभिः=उनसे, नः=हमारी, अद्य=आज,
पथिभिः=मार्गों से, सुगेभिः=सुगम, रक्ष=रक्षा करो, च=और, नः=
हमारी, च=और, अधि ब्रूहि=तरफ से बोलो, देव=हे देव ।

हि० अ०—ओ सवित्र, तुम्हारे प्राचीन तथा धूलि-रहित मार्ग जो
अन्तरिक्ष में अच्छी प्रकार से निर्मित हैं, आज उन्हीं सुगम मार्गों से (यहां
आकर) मेरी रक्षा करो, तथा हे देव हमारी तरफ से बोलो ।

Trans—O, Savitar, thy ancient (and) dustless
pathways which are well-fashioned in the heaven,
today (coming) by those paths, good to travel, protect
us ; o God speak for us

Notes—पन्थाः—The word पन्थ coming with pronoun
accents the first syllable (पथिमयोः सर्वनाम स्थाने Pāṇ. VI.
1 19) सवितः—Vocative, not coming in the beginning
of a Pāda, is unaccented. The visarjaniya is rhotas-
ized, hence, इति in the Pada-text. पूर्व्यासः—Nom. plu.
in आसत् from the stem पूर्व्य originally पूर्व्यौ. अरेणवः—
Bahuvrīlu compd. accented on the second member
(नञ्मुम्याम् Pāṇ VI. 2.172). For sandhi in पूर्व्यासोऽरेणवः see
Appendix A under *Abhinīhita(visarjaniya)*. सुकृताः—Prep.

uninterruptedly compounded with word ending in suffix
क्त in objective sense is accented. (गतिरनन्तरः Pāṇ VI.2.49).

सुगेमी—The penultimate vowel of a short rhotasized visarjaniya is lengthened, if र् follows, while the visarjaniya is dropped (see Appendix 'A' under *Niyata Sandhi*); Bahuvrīhi compd. accented on the second member. रक्षा- -The second syllable is lengthened (द्वचोऽस्तित्तिङः—Pāṇ VI. 3. 135); √*rakṣ* to protect, impv. 2nd. sing. अधिब्रूहि—√*brū* with अधि to speak on behalf of, impv. 2nd. sing.

कद्ध नूनम्' इति पञ्चदशत्वं तृतीय सूक्तम् । घोरपुत्र कष्व ऋषि, 'ऋषिश्चान्यस्मात्' इति परिभाषितत्वात् । पूर्वसूक्ते माहृत हि' इत्युक्तत्वादितदपि मरुद्देवताकम् । 'गायत्र तु' इत्युक्तत्वात् गायत्रीच्छदस्कम् । 'कद्ध' इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

कत् । ह । नूनम् । कधप्रियः । पिता । पुत्रम् । न । हस्तयोः ॥
दधिध्वे । वृक्तर्हिपः ॥१॥

सा० भा०—हे मरुत कद्ध कदा खलु नूनम् अवश्य हस्तयो दधिध्वे यूयमस्मान् हस्ते धारयथ । तत्र दृष्टान्तः । पिता पुत्रं न हस्तयोः । यथा लोके पिता हस्तयो स्वकीय पुत्र धारयति तद्वत् । कीदृशा मरुतः । कधप्रियः स्तुति प्रीता वृक्तर्हिपः । वृक्षत छिन्न बर्हिदमो येषा मरुता यजमानाय ते मरुत तयाधिधा । कत् कदा । 'द्वौ चापरो वणविकारनाशौ' (का० ६ ३ १०९) इत्युक्तत्वात् आकारलोपः । कधप्रियः । कया स्तुतिः । तया प्रीणन्तीति कधप्रियः । 'प्रीञ् प्रीतो' । विवप् । पूर्वपदस्य 'इयापो सजाच्छदसोबहुलम्' (पा० सू० ६ ३ ६३) इति ह्रस्वत्वम् । यकारश्छादसः । आमन्त्रितनिघातः । दधिध्वे । दधाते छदसि लुङ्लिट्' इति वक्तमाने लिट् । कपादिनिघभात् इट् । प्रत्ययस्वर वृक्तर्हिपः । आमन्त्रितनिघातः ॥

शब्दा०—कत्=किस समय, कव ह=निश्चित अथ वा वाचक एक निपात, नूनम्=निश्चित रूप से कधप्रियः=ओ स्तुतिप्रेमी, पिता=पिता, पुत्रम्=पुत्र को, न=तरह, हस्तयोः=दोनों हाथों में, दधिध्वे=धारण करोगे, वृक्तर्हिप=ओ (मरुतो) जिनके लिये पवित्र दूर्वा बिछाई गई है ।

हि० अ०—ओ स्तुति प्रेमी ओ (मरुतो) जिनके लिये पवित्र दूर्वा बिछाई गई है, कव अपन दोनों हाथों में निश्चित रूप से (हमें) धारण करोगे, जिस प्रकार पिता पुत्र को (धारण करता है) ।

Trans O (Maruts), fond of praise, for whom sacred grass is trimmed, when will you take (us) surely, by both hands, as a father does his son

Notes—कन्—For कदा; final आ is dropped. कधप्रियः—Sayana explains it by 'कया स्तुतिः तया प्रीणन्तेति कधप्रियः Griffith takes it as an adjective of पिता and renders 'dear father'; vocative, not at the beginning of the Pāda, is unaccented (आमन्त्रितस्य च Pāṇ. VIII. 1.19). दधिध्वे— $\sqrt{dhā}$ to put, mid. perf. 3rd. plu.; not unaccented because it begins the Pāda. वृक्तवर्हिष—वृक्त is the past part; of \sqrt{vrj} to twist; Bahuvrihi compd. in vocative.

कं । नूनम् । कन् । वः । अर्थम् । गन्तं । दिवः । न । पृथिव्याः ।
कं । वः । गावः । न । रण्यन्ति ॥२॥

सा० भा०—हे भवतः नूनम् इदानीं क ययं कुत्र स्थिताः । कन् कदा वः पुष्पाकम् अर्थम् अरणं देवयजनदेशे गमनम् । विलम्बं मा कुरुतेत्यर्थः । दिवः गन्तं घुलोकाद्गच्छत । पृथिव्याः न गन्तं भूलोकान्मा गच्छत । वः पुष्मान् क रण्यन्ति । देवयजनरूपायाः पृथिव्या अन्यत्र कुत्र शब्दयन्ति । यजमानाः स्तुवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । गावो न । यथा गावो रण्यन्ति शब्दयन्ति तद्वत् ॥ वव । विशब्दात् सप्तम्यन्तात् 'किमोष्ट' (पा० सू० ५. ३.१२) इति अतप्रत्ययः । 'वयाति' (पा० सू० ७.२.१०५) इति किमः वयादेशः । 'नित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वम् । अर्थम् । 'ऋ गती' । उविकुपि-गातिम्यस्यन् (उ० सू० २.१६१) इति भावे यन् । नित्स्वादाद्युदात्तत्वम् । गन्तं । गमेर्लोठि यटुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । पादेशस्य तस्य 'तप्तनप्त-नयनाश्च' इति तयादेशः । अत एव छित्वाभावात् 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना अनुनासिकलोपो न भवति । प्रत्ययस्य पित्यादनुदात्तत्वे घातुस्वरः । द्व्यचो-प्रतिशः' इति संहितायां दीर्घत्वम् । दिवः । 'उड्विद्' इति विभक्ते-रदात्तत्वम् । पृथिव्याः । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरदात्तत्वम् । रण्यन्ति । रण्यः शब्दार्थः । स्वत्ययेन श्यन् ॥

शब्दा०—कय=कदा, नूनम्=अथ, कन्=कव, वः=तुम लोगों का, अर्थम्=तय की ओर गमन, गन्त=जावो, दिवः=घुलोक से, न=नहीं, पृथिव्याः=पृथिवी से, कय=कदा, वः=तुम्हारे (यजमान), गावः=गायों की, न=तय, रण्यन्ति=तय कर रहे हैं ।

हि० अ०—इस समय कहाँ (स्थित हो) ? तुम लोगों का लक्ष्य की तरफ गमन कब होगा ? ध्रुलोक से जावो (किन्तु) पृथिवी से मत जावो । तुम्हारे (यजमान) गायों की तरह कहाँ शब्द कर रहे हैं ?

Trans.—where now, when (will you go) to your destination ? Go from the heaven, not from the earth. Where do your (worshippers) sing (for you) like kine ?

Notes—क्व—From किम् with the suffix क्त; the latter, being तित्, is svarita (तित्स्वरितम् Pāṇ. VI. 1.185). अर्थम्—From √r to go with the suffix यन् ; words, ending in the suffix यन् accent the first syllable. गन्त—√gam to go, 'root-aorist, impv. 2nd. plu. not unaccented because it begins the Pāda. A verb consisting of two syllables, lengthens its final syllable in the Saṃhitā-text (see notes on रक्ष (I. 35.11). रण्यन्ति—√ran to rejoice, pres. 3rd plu. गन्ता दिवो न पृथिव्याः—Wilson following Sāyaṇa renders ; 'pass from heaven, not from the earth'. According to Griffith, 'go ye in heaven and not on earth'. क्व वो गावो न रण्यन्ति—Wilson renders 'where do they who worship you cry (to you) like cattle ? According to Griffith, 'where do your cows disport themselves' ?

कं । वः । सुम्ना । नव्यांसि । मरुतः । कं । सुविता ।
कोऽइति । विश्वानि । सौमगा ॥३॥

सा० भा०—हे मरुतः वः पुष्पाकं संवन्धीनि नव्यांसि नवतराणि सुम्ना प्रजापदगुरुषाणि घनानि 'प्रजा वं पशवः सुम्नम्' (ते० सं० ५.४.६.६) इति श्रुत्यन्तरात् । कं कुत्र यन्ते । तथा सुविता शोभनानि प्राप्याणि मणिमुक्तादीनि भवदीयाणि कं कुत्र यन्ते । विश्वानि सर्वाणि सौमगा सौभाग्यरूपाणि गजाश्वादीनि को कुत्र वा यन्ते । भवदीयः सुम्नादिभिः

सर्वे सहागन्तव्यमित्यर्थं । सुम्ना । 'शेष्टछन्दसि बहुलम्' इति शैलोप । नव्यासि । नवशब्दात् ईयसुनि ईकारलोपश्छान्दस । सुविता । सुष्ठु इतानि सुवितानि । 'सन्वादीना छन्दसि बहुलमुपसंख्यानम्' (पा० सू० ६४ ७७ १) इति उवडादेश । सौभगा । सुभगान्मन्त्रे' (पा० सू० ५ १ १२९ ग) इति तस्य भाव इत्यर्थे अञ् । पूर्ववत् शैलोप ॥

शब्दा०—क्व=कहाँ, वः=तुम्हारे, सुम्ना=धन, नव्यासि=नये, मरुतः=ओ मरुतो क्व=कहाँ, सुविता=मणिमुक्तादि धन, क्व=कहाँ, विश्वानि=सम्पूर्ण, सौभगा=गजाश्वादिरूपी धन ।

हि० अ०—तुम्हारे (प्रजापश्वादिरूपी) नये धन कहाँ हैं ? ओ मरुतो, (मणिमुक्तादि) पन कहाँ हैं ? सम्पूर्ण (गजाश्वादिरूपी) सौभाग्य कहाँ हैं ?

Trans—Where are your new treasures ? O Maruts, where the precious (riches) ? Where all the fortunes ?

Notes—द्यो—(=क्व+उ); final ओ of a word which is not the first member of the compd, is called pragrahy (अपूर्वपदान्तगश्च—Rg Prāt I 70), hence, इति in the Pada text

यत् । यूयम् । पृश्निमातरः । मर्तासः । स्यातन । स्तोता । वः । अमृतः । स्यात् ॥४॥

मा० मा०—हे पृश्निनामकधेनुपुत्रा मरुत यूय यद्यपि मर्तास मनुष्या स्यातन भवेत् तथापि व युष्माक स्तोता यजमान अमृतः स्यात् देवो भवेत् ॥ पृश्निमातर । पृश्निमाता येषा ते । समासान्तविधेरनित्यत्वात् 'नद्युतश्च' (पा० सू० ५ ४ १५३) इति क्वभाव । मर्तासः । 'असिहृति' इत्यादिना श्रियते तत्प्रत्यय । 'आग्जतेरमुक्' । स्यातन । अस्तेलिङि तस्य 'तप्तनप्त नयनाश्च' इति तनादेश । यामुट उदात्तत्वम् । अमृत । 'नञो जरमरमित्र-मृता' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—यत्=यदि यूयम्=तुमलोग, पृश्निमातरः=ओ पृश्नि के पुत्र, मर्तासः=मर्त्य, मनुष्य, स्यातन=हो जायो, स्तोता=प्रशंसक, वः=तुम्हारा, अमृतः=अमर, स्यात्=हो जाय ।

हि० अ०—ओ पृथ्वि के पुत्र, यद्यपि तू मर्त्य हो (किन्तु) तुम्हारा प्रशस्तक अमर हो जाय ।

Trans —O son of Prsni although you are mortals, let your worshipper become immortal

Notes—**पृथिवीमातरः**—Having Prsni as their mother, Maruts are called the son of Prsni, the personification of sky Bahuvrihi compd in vocative स्यात्तन— \sqrt{as} to be, opt, 2nd plu, not unaccented because preceded by यत् स्यात्— \sqrt{as} to be, opt 3rd, sing

मा । वः । मृगः । न । यवसे । जुरिता । भूत् । अजोष्यः ।
पथा । यमस्य । गात् । उप ॥५॥

सा० भा०—हे मरुत वः युष्माक जुरिता स्तोता अजोष्यः असेव्य मा भूत् । तत्र दृष्टान्त । मृगो न यवसे । यथा तृणे भक्षणीये मृग वदाचिदप्य सेव्यो न भवति किन्तु रावदा तृण भक्षयति तद्वत् वि च स स्तोता यमस्य पथा यमलोकसर्वान्धमार्गेण मा उप गात् मा गच्छतु । तस्य मरण मा भूदित्यय ॥ जुरिता । 'जृप् यपोहानी' । स्तुतिकर्मेति (निह० १० ८) यास्क । तृचि इडागम । चित्त्वादन्योदात्तत्वम् । भूत् । लुङि 'गातिस्त्वा' इति सिचो लृक् । 'न माङ्योरे' इति अङ्भाव । अजोष्य । 'अयो प्रीतिसेवनयो' । 'ऋहलोष्यत्' इति कमणि ष्यत् । मञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पथा । तृतीयकवचने 'भस्य टेलोप' (पा० सू० ७ १ ८८) इति टिलोप । उदात्तनिवृत्तित्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । गात् । एतेर्लुङि इणो गा लुङि (पा० सू० २ ४ ४५) इति गादेश । 'गातिस्त्वा' इति सिचो लृक् । पूर्ववत् अङ्भाव ॥

श-दा०—मा=नहीं, वः=तुम्हारे, मृगः=मृग, न=तरह, यवसे=क्षेत्र से, जुरिता=प्रशस्तक, भूत्=होवे, अजोष्यः=अलग, पथा=मार्ग पर, यमस्य=यम के, गात्=जावे, उप=पात ।

हि० अ०—तुम्हारा प्रशस्तक अलग न होवे जैसे मृग क्षेत्र से (अलग नहीं होता) (और न वह) यम के मार्ग पर ही जावे ।

Trans —Let your worshipper never be indifferent to you as a deer to the pasture land, nor let (he) go on the path of yama

Notes—Griffith connects this stanza with preceding one. According to him the preceding one is conditional and this a consequential. He renders : 'then never were your praiser loathed like a wild beast in pasture land, nor should he go on yama's path'. Wilson following Sāyana translates, 'never may your worshipper be indifferent to you as a deer (is never indifferent) to pasture, so that he may not tread the path of yama, भूत्— $\sqrt{bhū}$ to be, root-aorist injun. 3rd. sing. अजोष्यः—From \sqrt{jus} to unite ; नञ् compd. accented on the first member (अव्यये नञ्कुनिपातानाम् Vārtika on Pāṇ VI. 2. 2). गात्— $\sqrt{gā}$ to go, root-aorist, injun. 3rd. sing.

मो इति । सु । नः । परांपरा । निःश्रुतिः । दःशना । वधीत् ।
पदीष्ट । तृणया । सह॥६॥

सा० भा०—हे मरुतः नः अस्मात् निःश्रुतिः रक्षोजातिदेवता मो पु वधीत् सर्वथा यथ मा कार्षीत् । कीदृशी । परापरा उत्कृष्टादप्युत्कृष्टा अति-
यत्नेत्यर्थः । अत एव दुर्हणा केनापि हन्तुं दुःश्रवणा । सा निःश्रुतिः तृणया सह
पदीष्ट पततु । अस्मदीया तृणया बाधिका निःश्रुतिश्च विनश्यत्वित्यर्थः ॥ मो पु
णः । 'सुञ्जः' इति पत्वम् । 'नश्च धातुस्थोऽप्युभयः' इति पत्वम् । दुर्हणा ।
'ईपद्दुःसुपु' इत्यादिना हन्तेः कर्मणि खल् । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्त-
त्वम् । वधीत् । लुङि हन्तेः 'लुङि च' (पा० सू० २.४.४३) इति वधादेशः ।
सिचि इडागमः । वधादेशस्य अदन्तत्वात् 'एकाच उपदेशो' इति इदप्रतिषेधो
न भवति । अतो लोपे सति तस्य स्थानियस्यात् 'अतो ह्लादेः' (पा० सू०
७. २. ७) इति पृथग्भावः । 'इष्ट इटि' (पा० सू० ८. २. २८) इति सिचो
लोपः । पदीष्ट । 'पद गतो' । आशीलिङि 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातु-
त्वात् सलोपः । आर्धधातुत्वात् सुडागमः । प्रत्ययस्वरः । तृणया । 'श्रितृपा
पिपासायाम्' । 'तृपिशुविरतिम्नः शिच्य' (उ० सू० ३. २९२) इति नप्रत्ययः ।
'नित्' इत्यनुबन्धेराष्ट्वात्त्वम् ॥

शब्दा०—मो=मर्त्ये, सु=सर्वथा, नः=हमे, परापरा=अत्यन्त यलवान्,

निर्ऋतिः—पाप देवता दुर्हणा=फिसो के द्वारा न मारने योग्य, वधीत्
=मारे, पदीष्ट=चली जावे, तृष्ण्या सह=लोभ के साथ ।

हि० अ० अत्यधिक शक्तिशालिनी, अवध्य निरृति हमें सर्वथा न मारे,
लोभ के साथ (वह भी) चली जावे ।

Trans—Let not the most powerful Nirrti kill us ,
let it be destroyed with (our) evil desire

Notes—मो—See notes on यो (I 38 3) परापरा—Say-
ana renders it by 'उत्कृष्टादप्युत्कृष्टा अतिबलेत्यर्थ', 'most power-
ful' (Wilson), 'plague on plague' (Griffith), Iterative
compd accented on the first member निरृतिः—See
notes on निर्ऋतिम् (I 24 9) वधीत्— \sqrt{vadh} to kill, 'is'—
aorist, injun 3rd sing, not unaccented because it
begins the Pāda पदीष्ट— \sqrt{pad} to go, root aorist,
pre 3rd sing, not unaccented because it begins
the Pāda

सत्यम् । त्वेपाः । अमयन्तः । धन्वन् । चित् । आ । रुद्रियांसः ।
मिहम् । कृण्वन्ति । अवाताम् ॥७॥

सा० भा० धन्वञ्चित् मरुदेशेऽपि रुद्रियांसः खेग पालितवान् तदोया
मरुत आ सवत अवाता वायुरहिता मिह दृष्टि कृण्वन्ति कुवन्ति तदेतत्
सत्यम् । कौदश रुद्रियांस । त्वेपाः दोप्ता अमयन्तः चलन्त । मरुता
रुद्रपालनमाख्यानेषु प्रसिद्धम् ॥ धन्वन् । 'रिवि रवि यवि गत्यर्था' । इदित्वात्
नुम् । 'कनिन्सुव्यिनश्चि' इत्यादिना कनिन् । 'नत्वादाद्युत्तत्त्वम् । 'मुपा सुलुक्'
इति सप्तम्या लुक् । रुद्रियांस । रुद्रस्येमे रुद्रिया । 'तस्येदम्' इत्यर्थे य ।
'आज्जतेरमुव' । मिहम् । मिह सेचन' । 'यिक् च' इति विक् । कृण्वन्ति ।
कृवि हितावरणयोश्च' । 'धिन्विक्कृण्वीर च' इति उप्रत्यय, तत्सन्निधौनेन
यकारस्य च अकारादेश । अतो लोभेन लुप्तस्य स्थानिवद्भावात् लघूपध-
गुणाभाव ॥

श-दा०—सत्यम्=सत्य रूप से, त्वेपाः=भयानक तेजस्वी, अमयन्तः
=शक्तिशाली, धन्वन्=वायुमय स्थान पर, चित्=भी, आ=धारों तरफ

से, रुद्रियास = रुद्र के पुत्र, मिहम् = वर्षा, कृण्वन्ति = करते हैं, अद्यानाम् = वायुरहित ।

हि० अ०—सत्यरूप से, भयानक तथा शक्तिशाली रुद्र के पुत्र बालूमय स्थान पर भी वायुरहित वृष्टि करते हैं ।

Trans—Truely, the terrible and mighty sons of Rudra, send down windless rain even on the desert lands

Notes—अमावन्तः—Powerful, mighty, the second syllable before the suffix वन्त is lengthened. कृण्वन्ति—√kr to make pres 3rd plu अद्यानाम्—Bahuvrīhi compd. accented on the second member

वा॒श्राड्ज॑व । वि॒द्युत् । मि॒मा॒ति । व॒त्सम् । न । मा॒ता ।
सि॒स॒क्ति । यत् । ए॒षाम् । वृ॒ष्टिः । अ॒स॒र्जि ॥८॥

सा० भा०—वाश्रेव शब्दयुक्ता प्रस्तुतस्तनवती धनुरिव विद्युत् मेघस्था दृश्यमाना सती मिमाति शब्द करोति । विद्युद्वेलाया हि मेघगर्जनं प्रसिद्धम् । माता धेनु वत्सं न वत्समिव, सिषक्ति इय विद्युत् मरुत सेवते । सिषक्ति. सेवनार्थं । 'सिषक्तु सचत इति सेवमानस्य' (निह० ३. २१) इति यास्केनोक्तत्वात् । यत् यस्मात् कारणात् ष्पां मरुता सवन्धिनी वृष्टिरसर्जि गर्जनसहिते विद्युत्काले वृष्टा भवति, तस्मात् विद्युतो मरुत्सेवनमुपपन्नम् । वाश्रेव । 'वायु शब्दे' । 'स्फायितञ्च' इत्यादिना रक् । मिमाति । 'माह् माने शब्दे च' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । जुहोत्यादित्वात् श्लु । 'भृञामित्' (पा० सू० ७ ४. ७६) इति अभ्यासस्य इत्वम् । सिषक्ति । यच्च समवाये । लुङि 'यद्गुल छन्दसि' इति शप श्लु । 'यद्गुल छन्दसि' इति अभ्यासस्य इत्वम् । असर्जि । 'सृज विसर्गे' । कर्मणि लृङ् । 'चिण् भायवर्मणो' (पा० सू० ३ १ ६६) इति चिण् । 'चिणो लुक्' (पा० सू० ६ ४. १०४) इति तदशब्दस्य लुक् । गुणः । अडागम उदात्त । यद्वृत्तयोगादनिघात ॥

शब्दा०—वाश्रेव = रम्भाती गाय की तरह, विद्युत् = बिजली, मिमाति = शब्द करती है, वत्सम् = बछड़े का, न = तरह माता = माता, सिषक्ति = पीछा करती है यत् = जब, एषाम् = उन लोगों की, वृष्टिः = वर्षा, असर्जि = भेजी जाती है ।

हि० अ०—विद्युत् रम्भाती गाय की तरह शब्द करती है तथा (वृष्टि करने वाले मरुतों का) पीछा करती है जैसे गाय बछड़े का, जब वे वृष्टि करते हैं।

Trans.—Lightning roars like a cow, and accompanies (the Maruts) as a cow her calf, when their rain is sent forth.

Notes—मिमाति— $\sqrt{mā}$ to bellow, pres. 3rd. sing. सिसक्ति— \sqrt{sac} to accompany, pres. 3rd. sing. असर्जि— \sqrt{srj} to émit, áorist, passive, 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यत्.

दिवा । चित् । तमः । कृण्वन्ति । पर्जन्येन । उदवाहेन । यत् । पृथिवीम् । विऽउन्दन्ति ॥६॥

सा० भा०—हे मरुतः उदवाहेन उदकारिणा पर्जन्येन मेघेन सूयं-माच्छाद्य दिवा चित् अहमपि तमः कृण्वन्ति अन्यकारं कुर्वन्ति । यत् यदा पृथिवीं भूमिं वपुन्दन्ति विशेषेण क्लेदयन्ति तदानीमतिवृष्टिकाले तमः कुर्वन्तीति पूर्वत्रान्वयः । उदवाहेन । उदकानि वहतीति उदवाहः । 'कर्मण्यण्' । मेघविशेषस्येयं संज्ञा । 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' (पा० सू० ६. ३. ५७) इति उदकशब्दस्य उदभावः । कुटुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । व्युन्दन्ति । 'उन्दीक्लेदने' । रुधादित्वात् इनम् । 'इनात्तलोपः' (पा० सू० ६. ४. २३) इति तलोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

शब्दा०—दिवा=दिन में, चित्=भी, तमः=अन्यकार, कृण्वन्ति=करतेहैं, पर्जन्येन=बादल से, उदवाहेन=पानी भरे हुये, जलवाही, यत्=जब, पृथिवीम्=पृथिवी को, व्युन्दन्ति=आप्लावित करते हैं ।

हि० अ०—जलवाही मेघ से दिन में भी अन्यकार फैलाते हैं, जब पृथिवी को जल से आप्लावित करते हैं ।

Trans—They spread darkness with water-bearing cloud, even in day time when they sprinkle the earth.

Notes—उदवाहेन—Final क of उदक is dropped (उदकस्योदः संज्ञायाम्—Pāṇ. VI.3.57); वाहेन is instr., sing of वाह from

√*vah* to carry with the suffix अण्, Tatpuruṣa compd, having second member ending in क्त, accents the second member व्युन्दन्ति —√*ud* to wet, pres 3rd, plu, not unaccented because preceded by यत्

अथ । स्वनात् । मरुताम् । विश्वम् । आ । सद्यः । पार्थिवम् ।
अरेजन्त । प्र । मानुषाः ॥१०॥

सा० भा०—मरुतां सबन्धिन स्वनात् अथ ध्वनेर्गर्जनरूपादनन्तर पार्थिवं पृथिवीसबन्धि विश्व सद्यः सर्वं गृहम् आ समन्तात् अरेजत इति शेष । तथा मानुषा गृहवर्तिनो मनुष्या अपि प्र अरेजन्त प्रकर्षेण कम्पितवन्त ॥ अथ । छान्दस धत्वम् । सद्यः । पदलु विशरणगत्ययसादनेषु । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति भनिन् । पार्थिवम् । पृथिव्या सबन्धि । 'पृथिव्या आज्ञौ' (पा० सू० ४ १. ८५ २) इति प्राग्दीव्यतोय अञ् प्रत्यय । जित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अरेजन्त । रेज् कम्पने ।

शब्दा०—अथ=बाद स्वनात्=शब्द होने के, मरुताम्=मरुतो के, विश्वम्=सम्पूर्ण, आ=चारो तरफ से, सद्यः=गृह, प्र अरेजन्त=अत्यधिक रूप से काप जाते हैं मानुषा=मनुष्य ।

हि० अ०—मरुतो के शब्द पर सम्पूर्ण पार्थिव गृह तथा मनुष्य अत्यधिक रूप से काप जाते हैं ।

Notes—अरेजन्त—√*rej* to tremble, mid impf 3rd plu, not unaccented because it begins the Pada

Trans—All the earthly houses and men tremble at the roaring of the Maruts

मरुतः । वीळुपाणिजभिः । चित्राः । रोधस्वतीः । अनुं । यात ।
ईम् । अखिद्रयामभिः ॥११॥

सा० भा०—हे मरुतः यूय वीळुपाणिभि दृढहस्तं सहिता सन्त रोध स्वतीरनु कूलयुक्ता नदीरनुलक्ष्य अखिद्रयामभिः अच्छिन्नगमने याति गच्छ-
तैव । मरुत । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । वीळुपाणिभि । वीडु इति बलनाम 'वीळु च्योत्तम्' (नि० २ ९ १४) इति तन्नामसु पाठात् । तेन च तद्वान्

लक्ष्यते । वीळयश्च ते पाणयश्च । 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वम् । रोधस्वती । 'रधिर आवरणे' । रणद्धि स्रोत इति रोध कूलम् । 'रोध कूल निरुणद्धि स्रोत' (निह० ६ १) इत्युक्तत्वात् । अमुनो नित्वादाद्युदात्तत्वम् । तद्युक्ता रोधस्वत्य । 'माद्रुपघाया' इति मनुषो धत्वम् । उगितश्च' इति डीप् । मनु ब्दीपो पित्वादनुदात्तत्वे अमुन स्वर एव शिष्यते । यात । 'या प्रापणे' । अदादित्वात् शपो लुक् । ईम् । 'चादयोऽनुदात्ता' इत्यनुदात्तत्वम् । गुणे 'एका-वेश उदात्तेनोदात्त' इत्युदात्तत्वम् । अलिद्रयामभि । 'खिद्र दंग्ये' । 'स्फापितञ्चि' इत्यादिना रक् । खिद्र यान्तीति खिद्रयामान । न खिद्रयामान अलिद्रयामान । तं । अव्ययपूवपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

शब्दा०—मरुतः=ओ मरुतो, वीळुपाणिभिः=मजबूत हाथवाले, चित्राः=सुन्दर, रोधस्वतीः=नदियो को, अनुयात=लक्ष्य करके जावो ईम्=इन, अलिद्रयामभिः=कभी न रुकनेवाली गतिवाले (अश्वो) के साथ ।

हि० अ०—ओ मरुद्गण, मजबूत हाथवाले कभी न रुकनेवाली गति वाले (अपने अश्वो) के साथ सुन्दर नदियो को लक्ष्य कर तुम जावो ।

Trans—O Maruts, with (horses) having strong feet and unobstructed in their course, you do go along with beautifully embanked rivers

Notes—वीळुपाणिभिः—'With strong hands' (Sayan) with strong hoofed steeds' (Griffith) रोधस्वतीः—Karmadharaya compd accented on the second member (समासस्य—Pan VI 1 223) रोध means bank (रोध कूलम् । निरुणद्धि स्रोत—Nir VI 1), a river is called रोधस्वती for it has bank on either side बती is not separated by avagraha in the Pada text—(see मन्स्वान् II 2 1) ईम् A particle always unaccented यात— \sqrt{ya} to go impv 2nd sing, not unaccented because it begins the Pāda अलिद्रयामभिः—Unobstructed progress' (Wilson) 'unhindered in their course' (Griffith), नञ् compd accented on the first syllable यामभिः from \sqrt{ya} to go

स्थिराः । वः । सन्तु । नेमयः । रथाः । अश्वासः । एषाम् ।
सुसंस्कृताः । अभीशवः ॥१२॥

सा० भा०—हे मरुत एषां वः युष्माकं नेमयः रथचपयलया स्थिरा सन्तु । तथा रथा अश्वासः अश्वाश्च स्थिरा सन्तु । अभीशवः अगुलय, 'अभीशव दीधितय' (नि० २५२०) इति तन्नामसु पाठात् । सुसंस्कृताः अश्ववत्पनरज्जुपरिग्रहणे स्वलकृता सावधाना सन्तु ॥ सुसंस्कृता । संपूर्वात् करोते कमणि क्त । 'सपर्युषेभ्य' (पा० सू० ६१.१३७) इति सुट् । पुन सुशब्देन प्रादिसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्तवम् । अभीशव । अभिपूर्वात् अश्नोते 'कृयापाजि' इत्यादिना उण् । यणं व्यत्ययेन आशरस्य इकार । उवत् च—'वर्णागमो वर्णविषयश्च' (का० ६३१०९) इति । 'अभीशवो ऽभ्यश्नुवते कर्माणि' (निरु० ३९) इति निरुक्तम् ॥

शब्दा०—स्थिरा = स्थिर, वः = तुम्हारे, सन्तु = होवें, नेमयः = रथ के पहिये में लगी लोहे की परिधि, रथा = रथ, अश्वासः = घोड़े, एषाम् = इनकी, सुसंस्कृताः = अच्छी प्रकार से सुसज्जित, अभीशवः = लगाम, अगु-
लियां ।

हि० अ०—तुम्हारे (रथ के पहिये में लगी) लोहे की परिधि, रथ तथा अश्व स्थिर होवें, इनकी लगाम अच्छी प्रकार से सुसज्जित हो ।

Trans—May your rims, chariots, and horses be firm and their reins be well fashioned

Notes—सन्तु— \sqrt{as} to be, IMPV 3rd plu सुसंस्कृता—past part from \sqrt{kr} with सम् to fashion Compounds having prefixes, प्र etc as the first member, accent the first member अभीशवः—Derived from अभि + \sqrt{as} to attain This word has been enumerated in the synonyms of ray (Nigh I 55) and finger (Nigh II 520), Griffith takes it to mean 'rein'

अच्छ । वदु । तना । गिरा । जुरायै । ब्रह्मणः । पतिम् ।
अग्निम् । मित्रम् । न । दुर्शतम् ॥१३॥

सा० भा०—हे ऋत्विक्समूह तना तनया देवतास्वरूप प्रकाशयन्त्या गिरा वाचा ब्रह्मणस्पतिं मन्त्रस्य हविलक्षणस्याग्रस्य वा पालक महद्गणम् अग्निं दर्शितं दर्शनीय मित्रं न मित्रमपि जरायै स्तोतुम् अच्छ आभिमुख्येन वद ब्रूहि । अच्छ । 'निपानस्य च' इति सहिताया दीर्घत्वम् । वद । 'द्वयचो प्रतस्तिष्ठ' इति सहिताया दीर्घ । तना । 'तनु विस्तारे' । तनोति देवता-माहात्म्यं विस्तारयतीति तना । पचाद्यच् । युपादिवादाद्युदात्तत्वम् । तृतीयाया ङादेशः । गिरा । 'सावेकाच' इति विभक्तोरुदात्तत्वम् । ब्रह्मणः । 'षष्ठ्या पतिपुत्र' इति सहिताया सत्यम् ॥

शब्दा०—अच्छा=को ओर, वदा=बहो, तना=शरीर से, गिरा=वाणी से, जरायै=स्तुति के लिये, ब्रह्मणस्पतिम्=प्रार्थना के पति, अग्निम्=अग्नि को मित्रम्=मित्र, न=तरह दर्शितम्=दर्शनीय ।

हि० अ० मित्र के समान दर्शनीय, प्रार्थना के पति अग्नि को शरीर से तथा वाणी से स्तुति के लिये बुलावो ।

Trans—speak for praise, with body and speech to Agni, the lord of prayer, beautiful as Mitra

Notes—वदा—√*vad* to speak, impv 2nd sing, second syllable is lengthened (See note on रक्षा (I 35 11))
जरायै—From √*gr* to sing, dative, sing.

मिमीहि । श्लोकम् । आस्ये । पर्जन्यः इव । ततनः । गायं । गायत्रम् । उक्थ्यम् ॥१४॥

सा० भा०—हे ऋत्विक्समूह आस्ये स्वकीयमुखे श्लोकं स्तोत्र मिमीहि निर्मित कुरु । त च श्लोक ततन विस्तारय । तत्र दृष्टान्त । पर्जन्य इव । यथा मेघो वृष्टिं विस्तारयति तद्वत् । उक्थ्यं शस्त्रयोग्य गायत्रं गायत्रीच्छन्दस्क सूक्त गाय पठ । मिमीहि । माड माने । जीहोत्यादिक । व्यत्ययेन परस्मै-पदम् । भृजामित' इति अस्यासस्य इत्वम् । आस्ये । 'अमु क्षेपणे' । अस्यते क्षिप्यतेऽस्मिन्निति आस्यम् । कृत्यत्पुटो बहुलम् (पा० सू० ३ ३ ११३) इत्यधिकरणे ण्यत् । 'तिस्वरितम्' इति स्वरितत्वम् । ततन । 'तनु विस्तारे' । लेटि स्तिपि बहुल छन्दसि' इति विकरणस्य ण् । 'लेटोऽडाटी' इति अडागम् । इतश्च लोप' इति इकारलोपः । गायत्रम् । गायत्र्या सबन्धि । 'तस्येदम्' इति अण् । यदा । गायतश्चायते इति गायत्रम् । 'आतोऽनुपसर्गे क' ॥

शब्दा०—मिमीहि=रचना करो, श्लोकम्=श्लोक, आस्ये=मुख में, पर्जन्य इव=बादल की तरह, ततन=फँलावो, गाय=गान करो, गायत्रम्=गायत्री छन्द का, उक्थ्यम्=गाने योग्य ।

हि० अ०—मुख में श्लोक की रचना करो, बादल की तरह उसे फँलावो; गाने योग्य गायत्री छन्द वाले सूक्तों का गान करो ।

Trans—Form hymn in (your) mouth, spread it out as a rainy cloud (spreads the rain), sing Gāyatrī song worthy of recitation

Notes—मिमीहि—√*ma* to measure, impv 2nd sing
ततनः—√*tan* to stretch, perf subjv 2nd sing
गाय—√*gā* to sing impv 2nd sing ; not unaccented because it begins the Pada उक्थ्यम्—Worthy of recitation, for accent see notes on वीर्याणि (I 32 1)

वन्दस्व । मारुतम् । गणम् । त्वेषम् । पनस्युम् । अर्किणम् ।

अस्मे इति । वृद्धाः । असन् । इह ॥१५॥

सा० भा०—हे ऋत्विजस्य मारुतं मरुत्सबन्धिन गणं समूह वन्दस्व नमस्कुर्व स्तुहि वा । कीदृश गणम् । त्वेषं दीप्त पनस्युं स्तुतियोग्यम् अर्किणम् अवनोपेतम् । अस्मे अस्माकम् इह अस्मिन् कमणि वृद्धा असन् मरुत प्रवृद्धा भवन्तु ॥ वन्दस्व । 'वदि अभिवादनस्तुत्यो' । अदुपदेशात् लतावर्धातुषानुदात्तत्वे धातुस्वर । पात्युम् । पन च' इति स्तुत्यर्थो धातु । असन् । पन स्तोत्रमामन इच्छतीति पनस्यु । सुप आत्मन एषच्' । 'व्याच्छन्दसि' इति उप्रत्यय । अर्किणम् । ऋच स्तुती' । पुसि सत्ताप्याम्' इति घ । अर्कोऽस्यास्तीति अर्को । 'अत इतिउनी' । असन् । यदुल छन्दसि' इति शपो सुगभाव । इतश्चलोप इति इकार लोप । तिइडितिइ इति निघात ॥

शब्दा० वन्दस्व=पूजना करो, मारुतम् गणम्=मरुतों के समूह की, त्वेषम्=भयानक, तेजस्वी, पनस्युम्=स्तुति की इच्छा करने वाले, अर्किणम्=पूजा करने योग्य, अस्मे=हम स्तुति में, वृद्धाः=प्रवृद्ध, बढ़े हुए, असन्=होयें, इह=यहाँ ।

हि० अ०—भयानक, स्तुति की इच्छा करने वाले पूजा करने योग्य महद्गणों की श्रद्धा करो। वे इस (स्तुति) में यहाँ प्रबुद्ध होंगे।

Trans—Glorify the host of Maruts, the terrible, desiring to be praised, entitled to laudation May (they) be exalted here in this (prayer)

Notes—चन्दस्व— \sqrt{cand} to glorify, mid impv 2nd sing पनस्युम्— \sqrt{pan} to praise, with desiderative suffix यु अर्किणम् From \sqrt{re} to praise, Griffith takes it to mean 'tuneful' वृद्धाः—Sivana construes it with असन् and renders 'प्रबुद्धा भवन्तु'; Griffith takes it as noun, meaning 'the strong ones' असन्— \sqrt{as} to be, pres subj 3rd plu

‘सह वामेन’ इति षोडशर्चं पञ्चम सूत्रतम । प्रस्कण्व ऋषि । बार्हतत्वात्
अयुजो बृहत्यो युज सतोबृहत् । उपा देवता । सह षोडशोपस्य तु’ इति
अनुक्रमणिका । प्रातरनुवाके उपस्ये ऋतौ बार्हते छन्दसीव सूत्रतम् । ‘अयोपस्य’
इति खण्डे सूत्रितम् ‘प्रत्यु अर्वाशि सह वामेनेति बाहृतम्’ (आश्व० श्रौ०
४ १४) इति । तथा आश्विनशस्त्रेऽप्येतरसूत्रत, ‘प्रातरनुवाकन्यायेन’ (आश्व०
श्रौ० ६ ५) इत्यतिविष्टत्वात् ॥

slune

सह । वामेन । नः । उपः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः ॥
सह । युग्मेन । बृहता । विभाज्वरि । राया । देवि ।
दास्यती ॥१॥

सा० भा०—हे दुहितर्दिवः द्युदेवताया पुत्रि उपः उप कालदेवते नः
अस्मदर्थं वामेन धनेन सह व्युच्छ प्रभात कुरु । हे विभावरि उपोदेवते
बृहता प्रभूतेन युग्मेन अनेन सह व्युच्छ । हे देवि त्व दास्यती दानयुक्ता
सतो राया पशुलक्षणेन धनेन सह व्युच्छ । उच्छ । ‘उच्छो विवासे’ । दुहि-
तदिव । ‘सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे’ इत्यत्र ‘परमर्षि च्छन्दसि’ (पा० सू०
२१२६) इति षचनात् दिव इत्यस्य पूर्वाङ्गवद्भावे सति ‘आमन्त्रितस्य च’
इति षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य आष्टमिक सर्वानुदात्तत्वम् । बृहता । ‘बृहन्म-
हतोऽपसस्थानम्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । विभावरि । ‘भा दीप्ती’ । आतो
मनिन्’ इत्यादिना धनिप् । ‘वनो र च’ इति ङीप्; तत्सन्निधोगेन नकारस्य
रेफादेश । सवृद्धो ह्रस्वत्वम् । दास्यती । ‘इदाङ् दाने’ । भावे अमुन्प्र-
त्यय । तदस्यास्तीति दास्यती । ‘मादुपधाया’ इति मनुषो धत्वम् । ‘उगि-
तश्च’ इति ङीप् ॥

शब्दा०—सह=साय, वामेन=धन के, नः=हमारे लिये, उप =ओ
उपा, व्युच्छ=विविध रूप से प्रकाशित होवो, दुहितर्दिव=ओ आकाश
की पुत्री, सह=साय, युग्मेन=अन्नादिरूप धन के, बृहता=प्रचुर, विभा-
वरि=ओ प्रकाशवाली, राया=पश्यादिरूप धन के, देवि=ओ देवि,
दास्यती=देनेवाली ।

द्वि० अ०—ओ आकाश की पुत्री, उषा, धन के साथ, ओ प्रकाशवती, प्रचुर अन्नरूप धन के साथ, दान देनेवाली ओ देवी, पशुरूप धन के साथ हमारे लिये विविध रूप से प्रकाशित होवो ।

Trans—O Dawn, the daughter of heaven, shine forth upon us with riches, O, diffuser of light, with abundant food, o goddess, bounteous one, with wealth (consisting of cattle)

Notes—*यामेन*—From *√ian* to desire, Griffith takes it to mean 'prosperity,' Geldner as 'good luck' उच्छ—*√vas* to shine, impv 2nd sing दुहितृदिवः—Words in genitive case followed by words in vocative case are regarded as their part for accentuation (सुवामन्त्रिते पराङ्मवत्स्वरे—Pān II 1 2) In the Vedic language even if the words in genitive occur after the words in vocative, they are regarded as their part for accentuation (परमपि च्छन्दसि—Vārtika on Pān II 1 2) द्युमेन—Food (Sīyana), 'glory' (Griffith), 'lustre' (Geldner) According to Yaska द्युम्न means fame or food (द्युम्न द्योततेऽप्यंशो द्याव वा—Nir V 5) विभावरि—From *वि+√bha* to shine, by adding the suffix वनिष् or मनिन् which becomes वरी in feminine, Vocative not coming in the beginning of the Pada is unaccented दास्वती—From *√dā* to give, by adding the suffixes असुन् मतुप् and शेप् in succession

अश्वऽपतीः । गोऽमतीः । विश्वऽसुनिदः । भूरि । च्यवन्त ।
वस्तवे ॥ उ३ । ईरय । प्रति । मा । सूनृताः । उपः । चोद ।
राधः । मघोनाम् ॥२॥

सा० भा०—अश्वायतीः बह्वश्वोपेता गोमतीः बहुभिर्गोभिर्पुत्रता विश्व-सुनिदः कृत्स्नस्य धनस्य सुष्ठु सम्भविष्य उपोदेयता वस्तवे प्रजानां निवासाय

भूरि प्रभूत यथा भवति तथा च्यवन्त प्राप्ता । हे उपोदेवते मा प्रति मामुद्दिश्य
सुनृताः प्रियहितवाच उदीरय ब्रूहि । मघोनां धनवता सबन्धि राधः धन चोद
अस्मदर्थं प्रेरय ॥ अश्वावती 'मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतो' (पा० सू०
६ ३ १३१) इतिपूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य
पाक्षिकस्योक्ते पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । च्यवन्त । च्युड गतो' । लङि 'बहुल छन्द
स्यमाडयोगेऽपि' इति अडभाव । वस्तवे । 'वस निवासे' । 'तुमर्थे सेसेन्' इति
तवेन्प्रत्यय । निष्पादाद्युदात्तत्वम् । ईरय । ईर गतो कम्पने च' । हेतुमति च'
इति णिच । चोद । चुद सचोदने' । चौरादिक । लोटि 'छन्दस्युभयया' इति शप
आर्धधातुकत्वात् 'णेरनिति' इति णिलोप । शप पित्त्वावनुदात्तत्वे धातुस्वर ।
पादादित्वात् निघाताभाव । मघोनाम् । षष्ठी बहुवचने 'श्वयुवमघोनामतद्धिते'
(पा० सू० ६ ४ १३३) इति सप्रसारणम् ॥

शब्दा०—अश्वावतीः=अश्ववाली, गोमतीः=गायोवाली, विश्व
सुविदः=सभी प्रकार के सुन्दर धन देने वाली, भूरि=प्रचुर, अधिक सख्या
में, च्यवन्त=प्रवृत्त हुई हैं, वस्तवे=प्रकाशित करने के लिये, उदीरय=बोलो,
प्रति=लिये, मा=मेरे, सुनृता=सुन्दर वाणी, उपः=ओ उपा, चोद=प्रेरित
करो, भेजो, राध=धन, मघोनाम्=धनवान दानियों वा ।

हि० अ० अश्ववाली, गायोवाली, सभी प्रकार के सुन्दर धन देने-
वाली (उपायों) प्रकाशित करने के लिये अधिक सख्या में प्रवृत्त हुई हैं । ओ
उपा, मेरे प्रति सुन्दर वाणी बोलो, धनवान दानियों का धन (वक्षिणा के रूप
में) हमारे लिये भेजो ।

Trans—Abounding with horses, abounding with
cows, excellent giver of all (sorts of riches), (the dawns)
have sped (themselves) to lighten (us) O dawns, speak
forth excellent words for me, stir (to us) the gifts of
bounteous ones

Notes—अश्वावतीः—Abounding with horses, the
word अश्वा lengthens its final syllable when it is follo-
wed by इ or य (Rg Prat IX 11, मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्य-
स्य मतो—Pān VI 3 131) विश्वसुविदः—Griffith takes it
to mean 'boon givers of all wealth', Bloomfield
and Geldner derive this word from विश्वसुविद by

haplology; Peterson renders as 'excellent obtainers of every blessing. च्यवन्त— \sqrt{cyu} to move, mid. aorist injun. 3rd. plu. वस्तवे—Dative infinitive in तवे from \sqrt{vas} to shine; for accent see सत्वे (I.32.12). उदीरय— \sqrt{ir} with उत् to set in motion, caus. impv. 2nd. sing. सुनुता—'Kind words' (Wilson), 'sacrificial fee' (Grassmann), 'sound of joy' (Griffith), 'sacrificial fee or an auspicious hymn of praise' (Geldner). चोद— \sqrt{cud} to impel, impv. 2nd. sing; not unaccented because it begins the Pāda.

shone forth

उवास । उपाः । उच्छात् । च । नु । देवी । जीरा । रथानाम् ॥
ये । अस्याः । आचरणेषु । दध्निरे । समुद्रे । न । श्रवस्यवः ॥३॥

सा० भा०—उपाः देवी उवास पुरा निवासमकरोत् प्रभातं कृतवतीत्यर्थः । च नु अद्यापि उच्छात् व्युच्छति प्रभातं करोति । कीदृशी देवी । रथानां जीरा प्रेरयित्रो उप.काले हि रथाः प्रेर्यन्ते । अस्याः उपसः आचरणेषु आगमनेषु ये रथाः दध्निरे धृताः सज्जीकृता भवन्ति तेषां रथानामिति पूर्वज्ञान्ययः । रथप्रेरणे दृष्टान्तः । श्रवस्यवः धनकामाः समुद्रे न यथा समुद्रमध्ये नावः सज्जीकृत्य प्रेरयन्ति तद्वत् ॥ उवास । 'वस निवासे' । णलि लिट्प्रत्यया-सस्योभयेषाम्' (पा० सू० ६.१.१७) इति अभ्यासस्य संप्रसारणम् । लिट्स्वरेण प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । उच्छात् लेटि आडागमः । 'इतश्चलोपः' इति इकारलोपः । सुदाबित्वात् शप्रत्ययः । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । उपाः इत्यस्य वाक्यान्तरगतत्वात् तद्वेत्तव्यस्य निघातो न भवति, 'समान-वाक्ये निघातपुष्पदत्तमादेशा यत्तव्या.' (पा० सू० ८.१.१८५) इति वचनात् । जीरा । जृ इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः । 'जोरी च' (उ० सू० १.१८१) इति रक्प्रत्ययः । अस्याः । 'इदमोऽन्वादेशो' इति अज्ञादेशोऽनुदात्तः विभक्तिरपि सुप्त्वाऽनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वम् । आचरणेषु । चर गत्यर्थः । 'स्पृष्ट च' (पा० सू० ३.३.११५) इति भावे स्पृष्ट । लिट्स्वरेण प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । दध्निरे । 'धृद् अवस्थाने' । लिटः क्तिवाद्गुणभावे यणादेशः । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । व्यच्छद्वयोनादनिघातः ।

श्रवस्यव । श्रूयते इति श्रवो धनम् । असुन् । तदात्मन इच्छन्तीति श्रव-
स्यव । 'सुप् आत्मन वयच्' । 'वयाच्छन्दसि' इति उपत्यय ॥

शब्दा०—उवास=चमकी थी, प्रकाशित हुई थी, उपाः=उपा, उच्छात्
=प्रकाश करे, च=और, नु=अब, देवी=देवी, जीरा=प्रेरित करने वाली,
रथानाम्=रथों को, ये=जो, अस्याः=इसके, आचरणेषु=आगमन पर,
दधिरे=तैयार हो जाते हैं, समुद्रे=समुद्र में, न=तब, श्रवस्यवः=यश
की इच्छा वाले ।

हि० अ०—उपा (पहले) चमकी थी, आज भी प्रकाश करे । देवी
(उपा) रथों को प्रेरित करनेवाली हैं, जो इसके आने पर स्वयं तैयार हो
जाते हैं जैसे यश की इच्छा वाले समुद्र में ।

Trans—Dawn has shone forth (in past), may
(she) shine now, the goddess is the impeller of the
chariots, which are ready at her arrival as the seekers
of fame in the ocean ✓

Notes—उवास—✓*vas* to shine, perf 3rd sing, reduplicated व् has become उ by Sampasāra
उच्छात्—✓*vas* to shine, pres subj 3rd sing, not unaccented because it begins a new sentence जीरा—
Form ✓*ju* to impel with the suffix रक्. अस्याः—See note on अस्व (I 32 6) आचरणेषु—✓*car* to move, pres part locative absolute दधिरे—✓*dhr* to hold, passive, perf 3rd plu, not unaccented because preceded by ये Scholars render it variously—'harnessed' (Wilson), 'follow their path' (Grassmann) 'fixed their thought on her' (Griffith), 'are held in readiness' (Geldner) 'are restrained or regulated' (Peterson) श्रवस्यवः—From श्रवस् with the desiderative suffix य्; 'desirous of wealth' (Sāyana), 'glory seekers' (Griffith), 'seeking glory' (Oldenberg) 'racers' or 'racing' (Peterson)

उपः । ये । ते । प्र । यामेषु । युञ्जते । मनः । दानाय । सूरयः ॥
अत्र । अह । तत् । कण्वः । एषाम् । कण्वस्तमः । नाम ।
गुणाति । नृणाम् ॥४॥

सा० भा०—हे उप० ते तव यामेषु गमनेषु सत्सु ये सूरयः विदास-
दानाभिज्ञा दानाय धनादिदानार्थं मनः स्वकीयं प्र युञ्जते प्रेरयन्ति । दान-
शीला उदारा प्रभव प्रातः काले दानुमिच्छन्तीत्यर्थः । एषा दानुमिच्छता नृणां
तत् नाम दानविषये लोकप्रसिद्ध नाम कण्वस्तमः अतिशयेन मेधावी कण्वः
महर्षि अत्राह अत्रैव उप काले गुणाति उच्चारयति । यो दानुमिच्छति यश्च
नामग्रहणेन दातारं प्रशंसति तादृग्भावप्युप काले एव तया कुर्वत इत्युपस-
स्तुति ॥ गुणाति । 'यु शब्दे' । कृपादिक । 'त्वादीनां ह्रस्व' इति ह्रस्वत्वम् ।
नृणाम् । नामि 'नृ च' (पा० सू० ६ ४. ६) इति दीर्घप्रतिषेधः । न च्चाय-
तरस्याम् (शा० सू० ६ १ १८४) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—उपः=ओ उपा, ये=जो, ते=तुम्हारे, यामेषु=आगमन पर,
प्रयुञ्जते=प्रवृत्त करते हैं मनः=मन को, दानाय=दान के लिये सूरयः
=दानो सरसक, अत्र=यहा, अह=पूर्ववर्ती शब्द पर बल देने वाला एक
निपात तत्=उन, कण्वः=कण्व ऋषि, एषाम्=उनके, कण्वस्तमः=कण्व-
वश में प्रमुख, नाम=नाम, गुणाति=प्रशंसा करता है, नृणाम्=मनुष्यों के ।

हि० अ०—ओ उपा तुम्हारे आगमन पर जो सरसक दान देने के लिये
मन को प्रवृत्त करते हैं, यहा (उसी समय) कण्व वश में थपठ कण्व ऋषि
उन्हीं दानो मनुष्यों के नाम की प्रशंसा करता है ।

Trans —O dawn at your arrivals, the patrons who
employ their mind to give, here just kanyā, the chief
of the Kanyā's race glorifies the name of these men

Voces—यामेषु— $\sqrt{yā}$ to go, pres part locative
absolute प्र युञ्जते— \sqrt{yuj} with प्र to employ, pres
3rd plu, not unaccented because preceded by ये.
सूरयः—Nom plu of सूरि Nighantu (III 168)
enumerates this word in the list of the names of singer.
Those who give liberally are called सूरय its apposite

sense being conveyed by अरय (from अरि) कण्वतमः—
Chief of the Kanva's race, the superlative degree
with noun, is often met with in the R V (cf वृक्षतरम्
मातृतमाम् etc) गृणाति—√gr to sing, pres 3rd sing

आ । घ । योषाऽइव । सूनरी । उपाः । याति । प्रभुञ्जती ।
जरयन्ती । वृजनम् । पत्स्वत् । ईयते । उत् । पातयति ।
पक्षिणः ॥५॥

सा० भा०—उपा देवो प्रभुञ्जती प्रकर्षेण सर्वं पालयन्ती आ याति घ
प्रतिदिनमागच्छति खलु । तत्र वृष्टान्त । सूनरी मुष्टु गृहदृष्ट्यस्य नेत्रो योषेव
गृहिणीव । कौदशी उपा वृजनं गमनशील जङ्गम प्राणिजात जरयन्ती जरा
प्रापयन्ती । असकृदुपस्यावृत्ताया वयोहान्या प्राणिनो जीर्णा भवन्ति । किञ्च
उप काले पट्वत् पादयुक्त प्राणिजातम् ईयते निद्रा परित्यज्य स्वस्वकृत्यार्थं
गच्छति । किञ्च इयमुषा पक्षिणः उपातयति । पक्षिणो ह्युप काले समुत्थाय
तत्र तत्र व्रजति । घ । अचि तुनुष' इत्यादिना सहिताया दीर्घ । मुष्टु
नयतीति सूनरी । 'नृ नये' । 'अच इ' इति इप्रत्यय । गतिसन्नासे 'कृदग्रहणे
गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' (परिभा० २८) इति वचनात् 'कृदिकारा-
दक्षितम्' (पा० सू० ४ १ ४५ ग) इति ङीष् । 'परादिद्वन्द्वसि बहुलम्'
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । 'निपातस्य च' इति पूर्वपदस्य दीर्घ । प्रभुञ्जती ।
भुज पालनाभ्यवहारयो' । लट् शतृ । कषादित्वात् झन् । इनतोरल्लोप' इति
अकारलोप । 'उगितश्च' इति ङीष् । 'शतुरनुम्' इति नद्या उदात्तत्वम् ।
वृजनम् । 'वृजो व्रजने' । व्रज्यते इति वृजन प्राणिजातम् । 'कृद्ग्रजिमन्विनि-
पाज्म्य षयु' (उ० सू० २ २३९) इति षयुप्रत्यय । कित्वात् लघूपधगुणा-
भाय । योरनादेशे प्रत्ययस्वर । पट्वत् । पत् पाद तदस्यातीति पट्वत् । 'अय'
इति मतुपो वत्वम् । व्यत्ययेन मतुप उदात्तत्वम् । न च स्वरविधौ व्यञ्जनम्
विद्यमानवत्' (परिभा० ७९) इति व्यञ्जनस्य अविद्यमानवत्ये सति 'ह्रस्व-
नुह्न्या मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वमिति वाच्यम् । ह्रस्वादित्येव सिद्धे पुनर्नुह-
ग्रहणसामर्थ्यादिना परिभाषा नाधीयते इति वृत्तावुक्तम् (का० ६ १ १७६) ।
इतरथा हि महत्वान् इत्यत्रापि मतुप उदात्तत्व स्यात् ॥

शब्दा०—घा=निदिष्ट अर्थ वा वाचक एक निपात, योषेय=युवती वी

तरह, सुनरी=सुन्दरी, उपाः=उपा, आयाति=आती है, प्रमुञ्जती=सबको आनन्दित करती हुई, जरयन्ती=जगाती हुई, वृजनम्=जगम प्राणियों को, पट्टत्=पंरवालों को, ईयते=अपने कार्य पर भेजती है' उत्पातयति=उडाती है, पक्षिणः=पक्षियों को ।

हि० अ०—उपा एक सुन्दरी युवती की तरह सबको आनन्दित करती हुई आती है, सम्पूर्ण प्राणियों को जगाती हुई पंरवालों को (अपने अपने कार्य पर) भेजती है, पक्षियों को (आकाश में) उडाती है ।

Trans—The dawn rejoicing (all) comes daily like a lovely lady, waking up all the moving creatures, she causes the footed creatures to go and birds to fly

Notes—घा—An emphatic particle like ह; in the Samhitā-text it is often lengthened (अचि तुनुषमसुतइकुत्रो-
दप्याणाम्—Pān VI 3 133, Rg Prāt VIII 15) सुनरी—The word without any change is used in Bhoj-
apuri, one of the dialects of northern India, in the sense of beautiful or lovely woman, the masculine form being सुनर handsome (of classical Sanskrit सुन्दर), सु is lengthened (निपातस्य च । अन्येषामपि दृश्यते —Pān VI 3 136 37) प्रमुञ्जती—√*bhuj* to enjoy, pres part जरयन्ती—√*jṛ* to wake up, pres part, Sāyana explains it by 'जरा प्रापयन्ती । असह्युपस्यावृत्ताया वयोहान्या प्राणिनो जीर्णा भवन्ति', Wilson following Sāyana renders 'conducting to decay', Griffith takes it to mean 'rousing' and Peterson as 'waking to activity' Oldenberg thinks that जरयन्ती has double sense—waking and decaying combined, Geldner takes it to mean waking वृजनम्—From √*vrj* to twist, Grassmann takes it mean 'strength' or 'fulness of power', Geldner as 'patron' or 'a group of sacrificers' or 'party', Parāṅjpe thinks it to signify 'society', 'company' 'comrades' ईयते—√*i* to go, mid pres 3rd sing उत् पातयति—√*pat* with उत् to fly caus pres 3rd sing

वि । या । सृजति । समनम् । वि । अर्थिनः । पदम् । न । वेति ।
 ओदती ॥ वयः । नकिः । ते । पत्तिष्वासः । आसते । विऽउष्टौ ।
 वाजिनीवति ॥६॥ none

सा० भा०—या देवता समनं समीचीनचेष्टावन्त पुरुष वि सृजति प्रेरयति । गृहारामादिचेष्टाकुशलान् पुरुषान् उष काल शयनादुत्थाप्य स्वस्व-
 व्यापारे प्रेरयतीति प्रसिद्धम् । किंच उषा अर्थिनः याचकान् वि सृजति ।
 तेऽपि ह्युष काले समुत्थाय स्वकीयदातृगृहे गच्छन्ति । ओदती उपोदेवता पदं
 स्थान न वेति न कामयते । उष काल शीघ्र गच्छतीत्यर्थं । हे वाजिनीवति
 उपोदेयते ते व्युष्टौ त्वदीये प्रभातकाले पत्तिष्वासः पतनयुक्ता वयः पक्षिण
 नकिः आसते न तिष्ठन्ति । किन्तु स्वस्वनोडाद्विनियंत्य गच्छन्तीत्यर्थं ॥
 सृजति । 'सृज विसर्गे' । तुदादित्वात् श । तस्य डित्वात् लघूपधगुणाभावः ।
 प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । यद्बृत्तयोगादनिघातः । ओदती ।
 'उन्दी बलेदने' । उनसि सर्वं मोहारेण इति ओदती उषा । शतरि व्यत्ययेन
 शप् । व्यत्ययेन अनुनासिकलोपे लघूपधगुणः । 'उगितश्च' इति डीप् । आग-
 मानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः । शप् पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शतु अदुपदेशात्
 लसावधातुकानुदात्तत्वे पातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । न च शतुरनुम' इति नद्या
 उदात्तत्वम् अन्तोदात्तात् शतु परस्यास्तद्विधानात् । नकिष्टे । 'युष्मत्तत्तक्षु
 ष्वन्त पादम्' इति षत्वम् । पत्तिष्वासः । 'पत्लूगती' लिट् क्वसु- । क्वादिनियमात्
 प्राप्त इद् 'वस्येकाजादसाम्' इति नियमात् न प्राप्नोति । तत्प्रियते सर्वविधीनां
 छदसि विकल्पितत्वात् । तन्निपत्योश्छदसि' (पा० सू० ६ ४ ९९) इति
 उपधालोपः । द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवच्चायात् द्विर्भावः । प्रत्ययस्वरः ।
 वाजिनीवति । वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । मत्वर्थीय इति ।
 'शृन्नेन्य' इति डीप् । तादृशी क्रिया यस्या सा । 'तदस्यास्ति' इति मत्तुप् ।
 राजायाम्' इति मत्तुपो षत्वम् ॥

शब्दा०—या=जो, विसृजति=कार्य पर अलग-अलग भेजती है, समनम्
 =एकत्रित समुदाय को, चेष्टावान् पुरुष को, वि=प्रयत्न करती है अर्थिनः
 =याचकों को पदम्=रक्षणा, देख रचना, न=नहीं, वेति=जानती है,
 ओदती=ओस बरसाने वाली, वयः=पक्षी, नकिः=कोई नहीं, ते=कुम्हार,
 पत्तिष्वासः=पलबाले, आसते=बंठा रहता है, व्युष्टौ=प्रकाशित होने पर,
 वाजिनीवति=ओ प्रभुर घनबाली ।

हि० अ०—जो (यह उपा है यह) एकत्रित समुदाय को काय में प्रवृत्त करती है, याचकों को (अपने कार्य में) प्रवृत्त करती है; ओत धरसानेवाली यह उपा देर चलता नहीं जानती। ओ प्रचुर धनवाली (उपा), तुम्हारे प्रयाशित होने पर कोई भी पलवाला पसी धँडा नहीं रहता।

Trans —(She) sets in activity the gathering; sends the beggars (to their day's work), (dawn) the shedder of dews, does not know to rest O bounteous (dawn), at thy bursting forth into day, none of the birds, having wings, stands

Notes—वि सृजति— \sqrt{srj} with वि to set in activity, pres 3rd sing, not unaccented because preceded by या समनम्—Sāyana explains it by 'समीचीन चेष्टावन्त पुरुष', Wilson as 'diligent', Grassmann as 'traffic', Griffith as 'busy' and Parāñjpe as 'meeting' or 'encounter' व्यर्थिनः—Sayana renders याचकान् for अर्थिन; Wilson takes it to mean 'clients' and Parāñjpe as 'day's work, Vide Appendix—B, सन्धिज and कम्प स्व० पदम्—'Delay' (Wilson, Griffith), 'foot steps' (Parāñjpe) न—Sāyana, Wilson, Griffith and many others take it in negative sense, but Peterson thinks it to mean 'as it were' वेति— $\sqrt{vā}$ to know, or enjoy, or go, 3rd sing ओदती—This word has been enumerated in the list of the names of dawn (Nigh I 48), Sāyana derives ओदती from \sqrt{ud} to wet, dawn is called ओदती for it wets with dews (उनत्ति सर्वं नोहारेण इति ओदती उपा) According to Griffith ओदती means 'springing' Parāñjpe derives it from ओद् (or उद् not same as उद् उनत्ति) to long for पदं न वेति ओदती—This stanza has variously been interpreted by scholars—'Shedder of dews knows not delay' (Wilson), 'delays she knows not as she springs' (Griffith) 'she follows the footsteps (of the sun) as

it were of eagerness' (Peterson) नकिः—A substantive from न with suffix कि, meaning 'none' पत्निवांसः— \sqrt{pat} to fly, perf part आसते— $\sqrt{ās}$ to sit, mid, 3rd plu व्युष्टौ—Loc absolute of उष्ट past part from \sqrt{vas} to shine

एषा । अयुक्त । परावतः । सूर्यस्य । उत्त्रयनात् । अधि ॥
शतम् । रथेभिः । सुभगा । उपाः । इयम् । वि । याति ।
अभि । मानुषान् ॥७॥

सा० भा०—एषा उपोदेवी शतम् अयुक्त स्वकीयानां रथानां शतं योजितवती । सुभगा सौभाग्ययुक्ता इयम् उपाः परावतः दूरस्थात् सूर्यस्योदयनादधि सूर्योदयस्यानादधिकात् द्युलोकात् मानुषान् अभि मनुष्यानुद्दिश्य रथेभिः शतसंख्याकं युक्तं रथं वि याति विशेषेण गच्छति ॥ अयुक्त । लुङि 'शलो झलि' (पा० सू० ८२२६) इति सिचो लोपः । उदयनात् । उदेत्यत्रेति उदयनम् । 'इण् गतो' । अधिकरणे ल्युट् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुभगा । शोभनो भगो यस्या सा । 'आद्युदात्त द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मानुषान् । मनो पुनः मानुषा । मनोजाता वञ्च्यतो युक् च' इति अञ् पृगागमश्च । जित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—एषा=इसने, अयुक्त=जोता हैं, परावतः=बहुत दूर से, सूर्यस्य=सूर्य के, उदयनात्=उदय स्थान से, अधि=आगे, शतम्=सौ, रथेभिः=रथों से, सुभगा=सौभाग्यवती, उपाः=उपा, इयम्=यह, वि=विशेष रूप से याति=जाती हैं अभि=ओर, मानुषान्=मनुष्यों को ।

हि० अ०—इसने बहुत दूर स्थान से उदय स्थान से भी आगे से (अपने रथ को) जाता है । यह सौभाग्यवती उपा सौ रथों से मनुष्यों को तरफ विशेष रूप से जाती है ।

Trans—This (dawn) has harnessed (her chariot) from afar, above the rising point of sun This auspicious dawn goes to the men with hundred chariots

Notes—अयुक्त— \sqrt{yuj} to join, mid root-101st 3rd sing सुभगा—Auspicious, lovely, Bahuvrīhi

compd. accented on the second member (नञ्मुष्मान्—
Pāṇ. VI. 2.172).

विश्वम् । अस्याः । ननाम । चक्षसे । जगत् । ज्योतिः । कृणोति ।
सूनरी ॥ अप । द्वेपः । मघोनी । दुहिता । दिवः । उपाः ।
उच्छत् । अप । सिधः ॥ ८ ॥

सा० भा०—विश्वं सर्वं जगत् जङ्गमं प्राणिजातम् अस्याः उयसः चक्षसे
प्रकाशाय ननाम प्रह्वो भवति । रात्रौ तमसि निमग्नाः सर्वे जनास्तन्निवार-
पित्रोमुपसमुपलम्प्य नमस्कुर्वन्तीत्यर्थः । कुतः । यस्मादेषा सूनरी सुष्ठु नेत्रौ
अभिमतफलस्य प्रापयित्रो उपाः ज्योतिष्कृणोति सर्वं प्रकाशयति । किं च
मघोनी मघवतो धनवती दिवः दुहिता द्युलोफस्तकाशादुत्पन्ना उपाः द्वेपः
द्वेष्टृन् अप उच्छत् अपवर्जयति । तथा सिधः शोषयितृन् अप उच्छत्
अपवर्जयति । तस्मादिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारहेतुभूतामुपोदेवतां विश्वं जगत्तम-
स्करोतीत्यर्थः ॥ अस्याः । 'इदमोऽन्वादेशे' इति अशादेशः अनुदात्तः विभक्तिश्च
सुप्त्वादनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वम् । ननाम । संहितायाम् 'अन्येषाम्पि दृश्यते'
इति अभ्यासस्य दीर्घत्वम् । तुजादित्वे हि तूतुजानः इत्यादाविव पदकालेऽपि
दीर्घः श्रूयते । ज्योतिः । 'इणः षः' इत्यनुवृत्तौ 'इनुसोः सामर्थ्ये' (पा० सू०
८.३ ४४) इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । द्वेपः । 'द्विप अप्रीतो' । अन्येभ्यो-
ऽपि दृश्यन्ते' इति विच् । लघूपघगुणः । मघोनी । मघं वनति संभजते
इति मघोनी । 'श्वन्नृक्षन्' इत्यादिना मघवञ्शब्दः कनिष्ठप्रत्ययान्तो निपातितः ।
स्त्रियाम् 'श्रुन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप् । भतंताया 'श्वयुवमयोनामतद्धिते' इति
सप्रसारणम् । उच्छत् । 'उछी विवासे' । विवासो वर्जनम् । 'छन्दसि
लुङ्लङ्लिट्' इति वर्तमाने लङ् । 'बहुलं छन्दस्पमाङ्योगेऽपि' इति अडागमा-
भावः । सिधः । 'सिधु शोषणे' । 'विप च' इति विप ॥

शब्दा०—विश्वम्=सम्पूर्णं, अस्याः=इसको, ननाम=नमस्कार करते
हैं, चक्षसे=देखने के लिये, जगत्=जगम जीव, ज्योतिः=प्रकाश, कृणोति
=करती है, सूनरी=सुन्दरी, द्वेपः=द्वेप करनेवाले को, मघोनी=प्रचुर
धन देनेवाली, दुहिता=पुत्री, दिवः=आकाश को, उपाः=उपा, अप
उच्छत्=दूर करे, अप=दूर करे, सिधः=बाधा उपस्थित करनेवाले को ।

दि० अ०—सम्पूर्ण प्राणी देखने के लिये इसको नमस्कार करते हैं ; सुन्दरी (उषा) प्रकाश का निर्माण करती है । प्रचुर धन देनेवाली, आकाश की पुत्री उषा, द्वेष करनेवालों को दूर करे; बाधा उपस्थित करनेवालों को दूर करे ।

Trans.—All moving creatures bow down before her to see; the lovely (dawn) makes light. May dawn, the bounteous daughter of heaven, drive away the haters and disperse the hinderers.

Notes—नानाम— \sqrt{nam} to bend, perf. 3rd. sing.; the first syllable is lengthened (अन्येषामपि दृश्यते. Pāṇ. VI. 3.137). चक्षसे—Dative infinitive in से from $\sqrt{cakṣ}$ to see. उच्छत्— \sqrt{vas} to shine, pres. injun. 3rd. sing.

उषः । आ । भाहि । भानुना । चन्द्रेण । दुहितः । दिवः ॥ आ-
वहन्ती । भूरि । अस्मभ्यम् । सौभगम् । विऽउच्छन्ती । दिवि-
ष्टिषु ॥६॥

सा० भा०—हे दिवः दुहितः द्यूलोकस्य पुत्रि उषः उपोदेवते चन्द्रेण सर्वेषामाह्लादकेन भानुना प्रकाशेन आ समन्तात् भाहि प्रकाशस्व । किं क्वन्ती । दिविष्टिषु दिवसेषु भूरि प्रभूतं सौभगं सौभाग्यम् अस्मभ्यम् आवहन्ती संपादयन्ती । तथा व्युच्छन्ती तमांसि वर्जयन्ती ॥ उषः । पाच्छिकमा-
मन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । दुहितदिवः । 'परमपि च्छन्दसि' इति दिवः इत्यस्य परस्य षष्ठ्यन्तस्य पूर्वामन्त्रिताङ्गवद्भावे सति षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य आप्ठमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । आवहन्ती । ङीष्वापी पितृवदनुदात्ती । शतुश्च अदुपदेशात् लसार्वापातुकस्वरेणानुदात्तत्वम् । अतो धातुस्वरः शिष्यते । समासे ह्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भूरि । प्रभवति न विनश्यतीति भूरि । 'अदि-
शदिभूगुनिभ्यः क्तिन्' (उ० सू० ४. ५०५) इति क्तिन् । नित्वादाद्युदात्तत्वम् । सुभगस्य भावः सौभगम् । 'सुभगान्मन्त्रे' इति उद्गात्रादिषु पाठात् अङ्प्रत्ययः । 'ह्रस्वगतिगम्यन्ते पूर्वपदस्य च' इति उभयपदवृद्धौ प्राप्तायां 'तर्वे विषमश्छन्दसि विवर्त्यन्ते' इति षष्ठ्यात् अयोत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति पृतावुक्तम् (का० ७. ३. १९) । व्युच्छन्ती । 'उच्छे विधातो' । विधातो वर्जयन् । तीक्ष्णः ।

अबुपदेशात् लसावधानुकानुदास्तत्वे विकरणस्वर । दिविष्टिषु । दिवशादेन दिविष्ट आदित्यो रुक्ष्यते । तस्य इष्ट्य एषणानि गमनानि येषु दिवसेषु ते दिविष्ट्य । बहुव्रीहौ पूवपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

श दा०—उपः=ओ उपा, आ भाहि=सर्वत्र प्रकाश करो, भानुना=प्रकाश से, चन्द्रेण=चमकीले, दुहितर्दियः=ओ आकाश की पुत्री, आयहन्ती=लाती हुई, भूरि=प्रचुर, अस्मभ्यम्=हमारे लिये, सौभाग्यम्=सौभाग्य, व्युच्छन्ती=प्रकाशित होती हुई, दिविष्टिषु=प्रतिदिन ।

हि० अ०—ओ आकाश की पुत्री, उपा, हमारे लिये प्रचुर सौभाग्य लाती हुई, प्रतिदिन प्रकाशित होती हुई (अपनी) चमकीली किरणों से सर्वत्र प्रकाश करो ।

Trans—O dawn, the daughter of heaven, shine around with brilliant light, bringing to us plenty of fortune and shining (on us) daily

Notes—आ भाहि—/bha with आ to shine around, impv 2nd sing आवहन्ती—/vah to carry, pres part ; for accent see निवेशण् (I 35 2) व्युच्छन्ती—/tas to shine, pres part दिविष्टिषु—Every day' (Sāyana) 'daily sacrifice' (Maxmuller Geldner) 'wishing for heaven prayer' (Grassmann) 'solemn rite' (Griffith), Sāyana takes it as Bahuvrīhi, accented on the first member, but in the Pāda text it is not analysed

विश्वस्य । हि । प्राणनम् । जीवनम् । त्वे इति । वि । यत् ।
उच्छसि । सूनुरि ॥ सा । नः । रथेन । बृहता । विभाञ्चरि ।
श्रुधि । चित्रामघे । हवम् ॥१०॥

सा० भा० हे सूनुरि उपोदेधि विश्वस्य प्राणिजातस्य प्राणनं वेष्टनं जीवनं प्राणधारणं च त्वे हि त्वय्येष यतते । यन् यस्मान् त्वं वि उच्छसि तमो यजयति । हे विभाञ्चरि विणिष्टप्रकाशयुक्ते सा तद्गौ त्वं नः अस्मा न्प्रति बृहता प्रोक्ते रथेन आपाहोति शेष । तथा हि चित्रामघे विविधधनयुक्त

उपोदेवि न अस्मदीय हवम् आह्वान श्रुधि शृणु ॥ प्राणनम् । 'अन चेष्टायाम्' । 'स्पृद् च' इति भावे स्पृद् । योरनादेश । समासे 'अनिते' (पा० सू० ८. ४. १९) इति उपसर्गस्थात् रकारात् निमित्तात् उत्तरस्य नकारस्य णत्वम् । ननु 'अनिते' इति इटा निर्देशात् क्यम् 'अन चेष्टायाम्' इत्यस्य णत्वम् । तर्हि जीवनस्य पृथगुपादानात् तेनैव धातुना चेष्टा लक्ष्यते । समासे कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । सहितायाम् एकादेशस्वरेण एकादेशस्पोदात्तत्वम् । त्वे । 'सुपा सुलुक्' इति सप्तम्या शोभादेशः । उच्छसि । 'उच्छी विवासे' तोदादिक । तिप् । पित्त्वाद्नुदात्तत्वे विकरणस्वरः । 'निपातयंश्चदिहन्त' इति निघात प्रतिषेधः । सूनरि । सुष्ठु नयतीति सूनरो । 'नृ नये' इत्यस्मात् 'अच इ' इति औणादिक इप्रत्यय । गतिसमासे कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् कृदिकाराद्वितनः इति डीप् । 'निपातस्य च' इति पूर्वपदस्य दीघत्वम् । 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वे प्राप्ते 'आमन्त्रितस्य च' इति आष्टमिको निघातः । विभावरि । विशिष्टा भा यस्य सा । 'छन्दसीवनिपो' (पा० सू० ५. २. १०९. २) इति मत्वर्थायो वनिप् । 'वनो र च' इति डीप्; तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशश्च । श्रुधि । 'श्रुधुणुष्कृष्ण्यश्छन्दसि' इति हेधिरादेशः । 'बहुल छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् । हेरपित्वेन प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । पादावित्वात् निघाताभावः । मघम् इति धननाम । चित्रं मघं यस्या सा चित्रमघा । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति सहिताया पूर्वपदस्य दीघत्वम् । हवम् । 'ह्वेष् स्पर्धाया शब्दे च' । 'भावेऽनुपसर्गस्य' इति अप्रत्ययः ; तत्संनियोगेन सप्रसारण च ॥

शब्दा०—विश्वस्य=सम्पूर्णं, हि=चूँकि, प्राणनम्=प्राण, जीवनम्=जीवन, त्वे=तुममें, यत्=जब, व्युच्छसि=प्रकाशित होती हो, सूनरि=ओ सुन्दरी, सा=वह (तुम), नः=हमारी, रयेन=रय से, बृहता=बड़े, विभावरि=ओ प्रकाशवाली, श्रुधि=सुनो, चित्रमघे=ओ विचित्र धनवाली, हवम्=पुकार ।

हि० अ०—चूँकि, ओ सुन्दरी (उपा), जब तुम प्रकाशित होती हो, सम्पूर्ण प्राणियों का प्राण तथा जीवन तुम्हारे में रहता है; (अतः) ओ प्रकाशवाली वह (तुम) पड़े रय से हमारी तरफ (आती हुई), ओ विचित्र धनवाली, हमारी पुकार को सुनो ।

Trans.—O beautiful one, the breath and life of all (are) in thee, when thou shine forth. Thou as such,

O diffuser of light, (coming) to us with lofty chariot,
O possessor of illustrious wealth, listen our invocation

Notes—स्वे—The final ए expressive of locative sense is called pragrhya, hence, इति is added to it in the Pada text उच्छसि—√*vas* to shine, pres 2nd sing, not unaccented because preceded by हि सा—The use of 3rd person pronoun with the verb of 2nd person is common in the Vedas. In such cases the pronoun in the 3rd person has an adjectival sense Here सा is adjective of स्वम् which is silent श्रुधि—√*śru* to hear, impv 2nd sing, not unaccented because it begins the Pada चित्रामधे—The second syllable is lengthened, vocative not in the beginning, hence, unaccented

उपः । वाजम् । हि । वंस्व । यः । चित्रः । मानुषे । जने ।
तेन । आ । बह । सुऽकृतः । अध्वरान् । उप । ये । त्वा ।
गृणन्ति । वह्नयः ॥११॥

सा० भा०—हे उप वाजं हविलक्षणमन्न हि धृतिषु प्रतिष्ठ यस्य यावत्स्य स्वीकुर्वित्यय । यः वाज चित्रं चायनीयं मानुषे मनुष्ये जने जाते यजमानो यतते त वाजमिति पूषत्रायय । तेन कारणतः सुकृतः सुष्ठु वृत्तयतो यज मानान् अध्वरान् हितारहितान् यागान् उप आ बह प्रापय । ये यजमाना वह्नयः यजनिर्याहवा त्वा त्वा गृणन्ति स्तुवन्ति तान मुह्यत इति पूर्वेष समर्थ । एतदुक्तं भवति । यजमानं प्रत हविं स्वीकृत्य पुनरपि तेषां यज संपादयति ॥ वाजम् । 'यज यज गतो । वमणि यज' । 'आजिग्रस्योश्च' (पा० सू० ७ ३ ६०) इत्यत्र यजमानस्य अनुकृतमनुचयापन्वात् वाजो वाज्यमित्यत्रापि वृत्त्याभाव इति यत्तामुक्तत्वात् वृत्त्याभावः । 'वर्षास्व' इत्यन्तो-दासत्वे प्राप्ते यथास्तिवादापुदासत्त्वम् । यस्य । 'यनु पाचने' । यत्र पाचन-वाचिना पातुना तदुत्तरभाषी स्वीकारो लभ्यते । 'बहू ल ददति' इति विश-रगस्य सुरु । अनुदासत्त्वात् एतावन्पातुनापुदासत्त्वे पातुत्वरः । 'हि व' इति निपातप्रतिषेधः । गृहन् । 'गृहमपाय' इत्यादिना करोते भूताप्ये स्थिप ।

तुगागम । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अध्वरान् । ध्वरो हिंसा नास्त्य-
स्मिन्निति बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अध्वरान् इत्यस्य
ईप्सिततमत्वात् 'कर्तुरीप्सिततमम्' (पा० सू० १४४९) इति कर्मसज्ञा, सुकृत
इत्यस्य तु 'अकथित च' (पा० सू० १४५१) इति, 'नीवह्योर्हस्तेश्च' (पा०
म० १४५१) इति द्विकर्मकैषु वहते परिगणितत्वात् । अध्वरान् इत्यत्र
नकारस्य संहिताया 'दीर्घादिति' इति एत्वम् । 'आतोऽटि' नित्यम्' इति पूर्वस्य
आकारस्य सानुनासिकता । गृणन्ति । 'गृ' शब्दे । 'ऋचादिभ्य' श्ना' ।
'ष्वादीनां ह्रस्व' इति ह्रस्वत्वम् । 'श्नाभ्यस्तपोरात' आकारलोप । प्रत्यय-
स्वर । यद्वृत्तयोमादनिघात ॥

शब्दा०—उपः=ओ उपा, वाजम्=हविरूप अन्न को, चंस्व=स्वीकार
करो, हि=प्रसिद्ध अथ का वाचक एक निपात, यः=जो, चित्रः=विचित्र,
मानुषे=मनुष्यो में, जने=यजमान में, तेन=उससे, आ वह=लावो,
सुकृतः=सुन्दर कार्य करनेवाले, अध्वरान्=यज्ञो में, उप=समीप, ये=जो,
त्या=तुमहो, गृणन्ति=प्रशंसा करते हैं, वह्यः=यज्ञ करानेवाले ।

दि० अ०—ओ उपा, इस हविरूप अन्न को, जो यजमान-मनुष्यो में
विचित्र है, स्वीकार करो । उसके द्वारा सुन्दर कार्य करनेवाले, यज्ञ करने-
वाले (दानियो) को जो तुम्हारी प्रशंसा करते हैं, यज्ञो में लावो ।

Trans —O dawn accept the sacrificial food which
is wonderful among men Thereby bring to the sacrifices,
the pious the leader (of the sacrifices) who glorify
thee

Notes—वाजम्—From \sqrt{yaj} to be strong, 'food' (Siyana), 'strength' (Griffith), 'gifts' (Peterson), 'the prize of victory' (Parāṇipe) चंस्व— \sqrt{jan} to win, impv 2nd sing not unaccented because preceded by हि वह— \sqrt{vah} to carry, impv 2nd sing सुकृतः—Siyana renders it by 'सुष्ठु इतवतो यजमानान्', Wilson and Griffith as 'pious', Geldner takes सुकृत to mean pious patron, but he thinks it as genitive of अध्वरान् He renders the 3rd Pida as 'come on chariot to the sacrifice of the pious patrons', Grassmann takes सुकृत as

denoting 'the gods' अध्वरान्—Nighantu enumerates it in the list of the names of sacrifice (III.17 3) and aerial region (I 3 16); Yāska takes it in the first sense and derives it from \sqrt{dhvr} to kill (अध्वरः इति यज्ञनाम ध्वरतिः हिंसकर्म तत्प्रतिषेध.—Nir. I 8) Sāyana analyses the compd as 'ध्वरो हिंसा नास्त्यस्मिन्निति'; accented on the second member (नञ्मुन्याम् pān VI 2 172) For Sandhu in अध्वरां उप see Appendix 'A' under *Anpadapadavrtti* गृणन्ति— \sqrt{gr} to sing, pres 3rd plu., not unaccented because preceded by ये

विश्वान् । देवान् । आ । ब॒ह । सोमं॑ऽपीतये । अ॒न्तरि॑चात् ।
उ॒पः । त्वम् ॥ सा । अ॒स्मासु॑ । धाः । गो॒ऽमत् । अ॒श्वं॑ऽवत् ।
उ॒क्थ्य॑म् । उ॒पः । वाज॑म् । सु॒वीर्य॑म् ॥१२॥

सा० भा०—हे उपः त्वं सोमपीतये सोमपानाय अन्तरिक्षात् अन्तरिक्ष-
लोकात् विश्वान् सर्वान् देवान् आ ब॒ह अस्मदीय देवयजनदेश प्रापय । हे
उप सा तादृशो त्व गोमत् गोमन्त बहुभिर्गोभिर्युक्त अश्वावत् अश्वरूपेण
उक्थ्यं प्रशस्य सुवीर्यं शोभनवीर्योपेत वाजम् गन्तम् अस्मासु धा॑ निषेहि
स्थानमेत्यथ ॥ पा० । दधाते 'छन्दसि लुङ्लुङ्लिट्' इति प्रार्थनाया लृट् ।
'गातिस्पा' इति सिचो लुक् 'बहुल छन्दस्यमाहृयोगेऽपि' इति अडभाव । गोमत् ।
अश्वावत् । 'मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रिय' इति मतुपि दीर्घत्वम् । उभयत्र 'मुपा मुलुक्'
इति विभक्त्यर्लुक् । उक्थ्यम् । उपय स्तोत्रम् । सत्र भवमुक्थ्यम् 'भवे छन्दसि'
इति यत् । 'सर्वे विषयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति 'यतोऽज्ञाव' इत्याद्युदात्त वा-
भावे 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वम् । उप आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । पाद-
दित्वात् निष्ठाताभावः । सुवीर्यम् । शोभन वीर्यं यस्य । 'वीरवीर्यो घ' इत्युत्तर
पदाद्युदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—विश्वान्=सम्पूर्णं, देवान्=देवताओं से, आ ब॒ह=तावो,
सोमपीतये=सोमपान करने से लिये, अन्तरिक्षान्=अन्तरिक्षलोक से,
उप=आ उपा, त्वम्=तुम, सा=वह (तुम), अस्मासु=हमारे, धाः=
धारण करावो, प्रदान करो, गोमन्=गायों से पुस्त, अश्वायन्=अश्वों से

युक्त, उन्मथ्यम्=प्रशसनीय, उप=ओ उवा, वाजम्=धन, सुवीर्यम्=सुन्दर पराक्रमयुक्त ।

हि० अ०—ओ उवा, तुम सभी देवताओं को आकाश से सोमपान करने के लिये (यहा) लावो । ऐसी तुम, ओ उवा, पराक्रमयुक्त, प्रशसनीय धन, जो गायो तथा अश्वो से युक्त है, हमको प्रदान करो ।

Trans —O dawn, bring thou all the gods from heaven to drink the Soma juice O dawn, thou as such, bestow upon us the praiseworthy invigourating food, accompanied with cows and horses

Notes—सोमपीतये—Tatpuruṣa compd generally accents the second member, but also the first, if the second member terminates in the suffix त or न or in verbal noun in ति (cf Pāṇ VI 2 42) घा—*√dhā* to put, root aorist, subj 2nd sing उन्मथ्यम्—For accent see वीर्याणि (I 32 1) and व्ययिन (I 48 6) सुवीर्यम्—Bahuvrīhi compd accented on the second member (नञ्मुम्याम्—Pāṇ VI 2 172), the word वीर preceded by सु as the first member in the Bahuvrīhi, accents the first syllable (वीरवीर्यो च—Pan VI 2 120, cf वीर्याणि)

यस्याः । रुशन्तः । अर्चयः । प्रति । भद्राः । अदक्षत ॥ सा । नः । रयिम् । विश्वचारम् । सुऽपेशसम् । उपाः । दुदातु । सुम्पम् ॥१३॥

सा० मा०—यस्याः उपस अर्चयः प्रकाश रुशन्तः शत्रून् हितन्त भद्राः कल्याणा प्रति अदक्षत प्रतिदृश्यन्ते सा तथाभूता उपाः न अस्मभ्य रयिं ददातु । ऋद्धा रयिम् । विश्वचारं विश्वस्य चारकम् । यद्वा । विश्वं वर्णायम् । सुपेशसम् पेश इति रूपनाम । शोभनरूपोपेत सुम्प्यं सुष्टु गन्तव्यम् । यद्वा । सुम्प्यमिति मुखनाम । तद्धेतुयात् ताच्छत्यम् ॥ दक्षन्त । 'दक्ष रिश हितायाम्' । शतरि मुदादित्वात् श । अनुपदेशात् लसावधातुषानुदात्तत्वे सतिशिष्टत्वात् विवरणत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अदक्षत । दुदो कर्मणि रुद्धि इत्य

अदादेश । स्ते सिच् । 'न दृश्' (पा० सू० ३ १ ४७) इति वत्प्रतिषेध ।
 'एकाच्' इति इट्प्रतिषेध । 'लिङ्सिच्चावात्मोपदेयु' (पा० सू० १. २ ११)
 इति सिच् क्त्वात् लघूपधगुणाभाव । 'सुजिदशोऽंल्यमकिति' पा० सू० ६ १
 ५८) इति अमागमाभावश्च क्त्वादेव । पत्यक्तव्यपत्वानि । अडागम उदात्त ।
 यद्वत्तयोगादनिघात । विश्ववारम् । विश्व वृणोतीति विश्ववार । 'युञ्
 खरणे' । 'कर्मणि अण्' । यद्वा । विश्वंस्त्रियते इति विश्ववार । कर्मणि षड् ।
 मरुद्व्यादित्वात् पूषपदान्तोदात्तत्वम् । सुगम्यम् । मुष्टु गन्तव्य सुगम । गमे
 'छञर्थे कविधानम्' इति वत्प्रत्यय । 'गमहन' इत्यादिना उपधालोप । तत्र
 भव सुगम्यम् 'भवे छदसि' इति यत् । 'यतोऽनाव' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

शब्दा० -यस्याः=जिसकी, रुशन्तः=चमकती हुई, अर्चय=विरणें,
 प्रति=सम्मुख, भद्राः=कल्याणकारी, अदृक्षत=दिखाई पडती हैं, सा=वह,
 नः=हम लोगो को, रयिम्=धन, विश्ववारम्=बहुतो के द्वारा अभिलपित,
 सुपेशसम्=सुन्दर रूपवाला, उपाः=उपा, ददातु=देवे, सुगम्यम्=सरलता
 से प्राप्त होने योग्य ।

हि० अ० जिसकी चमकती हुई, कल्याणकारी किरणें हम लोगो के
 सम्मुख दिखाई पडती हैं, वह उपा बहुतो के द्वारा अभिलपित, सुन्दर रूपवाला
 सरलता से प्राप्त होने योग्य धन हम लोगों से प्रदान करे ।

Trans —Whose shining, auspicious rays are seen
 towards us may that dawn give us wealth, desired by
 many, excellent in form, easily attainable

Notes -रुशन्तः—√*rus* to shine, pres part irregu-
 larly accented on the first syllable, 'killing (the ene-
 mies)' (Sāyana) 'bright' (Wilson), 'red' (Maxmuller),
 'shining' (Peterson) अदृक्षत—√*drś* to see, mid
 's' aorist, 3rd plu not unaccented because preceded by
 यस्या विश्ववारम्—Desirable (Wilson) 'of all good things'
 (Griffith) 'consisting of all precious things' (Peterson,
 Grassman Oldenberg) in Bahuvrīhi the word विश्व
 as forming the first member, accents the final syllable,
 if it is noun (बहुव्रीहौ विश्व सत्रायाम् Pan VI 2 106) सुपेशसम्—

'Endowed with beautiful form' (Sāyana), 'agreeable' (Wilson), 'fair in form' (Griffith), 'of lovely appearance' (Peterson), Bahuvrīhi compd accented on the second member सुम्भ्यम्— $\sqrt{\text{gam}}$ to go, by adding the suffix यत्. A word of two syllables ending in यत् accents the first syllable (यतोऽनाव—Pān VI 1 213) 'Easily attainable' (Wilson), 'of good augury for life's journey' (Peterson)

ये । चित् । हि । त्वाम् । ऋषयः । पूर्वे । ऊतये । जुहूरे ।
अवसे । म॒हि ॥ सा । नः । स्तोमान् । अभि । गृणीहि । राधसा ।
उपः । शु॒क्रेण । शोचिषा ॥१४॥

सा०भा०—हे महि महिते पूजनीये वा उपोदेवते त्वा ये चिद्वि ये खलु प्रसिद्धा पूर्वे चिरतना ऋषय मन्त्रद्वयार ऊतये रक्षणाय । अव इति अत्रनाम । अवसे अत्राय च जुहूरे जुह्विरे आहूतवन्त स्रुतवन्त इत्यथ । हे उप सा तादृशी त्व राधसा अस्माभिर्वत्सेन हविलक्षणेन घनेन शु॒क्रेण शोचिषा दीप्तेन तमो निवारयितु समर्थेन तेजसा चोपलक्षिता सती तेषामुपनीयामिव न अस्माक स्तोमान् अभि स्तुतीरभिलक्ष्य गृणीहि सम्पद स्तुतिमिति शब्दय । अस्मदीयाभि स्तुतिभि सत्पुष्टा भवेत्यर्थ ॥ ऊतये । अवते वितनि 'अवरत्वर' इत्यादिना वकारस्य उपधायाश्च ऊत् । ऊतियूति' इत्यादिना वितन् उदात्तो निपातित । जुहूरे । ह्वेङ् स्पर्धाया शब्दे च । लिटि 'अभ्यस्तस्य च' इति द्विवचनात् पूर्वमेव अभ्यस्तकारण-भूतस्य ह्वयते सप्रसारणम् । अभ्यस्तस्य यो ह्वयति कश्चाभ्यस्तस्य ह्वयति यस्तस्य कारणम्' (वा० ६१ ३३) इति ध्यास्यातत्वात् । परपूवत्वे 'हल' इति दीपत्यम् । द्विवचनादीनि । 'इरयो रे' इति इरेचो रेआदेशः । 'चित्' इत्यतोदात्तत्वम् । यद्बुक्तयोगादनिघात । तत्र हि पञ्चमी निर्वेज्ञेऽपि ध्यय-हितेऽपि कार्यं भवतीत्युक्तम् (वा० ८१ ६६) । महि । 'मह पूजायाम्' औषादिक इत्ययम् । 'वृद्धिकारादवितन' इति ङीप् । सगुह्यो 'अभ्यर्थ' (पा० गू० ७३ १०७) इति ह्रस्वत्वम् । स्तोमान् । सहिताया नवारस्य एवाद्युक्तम् । नित्यादाद्युदात्तत्वम् । गृणीहि । 'गृ शब्दे' । क्रयादिक । गिति 'प्वादीनां ह्रस्व' इति ह्रस्वत्वम् । राधसा । राध्नोत्यनेनेति राध । अगुनो निस्वराद्युदात्तत्वम् । उप । पादादिस्वात् आष्टमिकनिपाताभावे पाठिकमामित्राद्युदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—ये=जो, चित्=निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, हि=प्रसिद्ध अर्थ का वाचक एक निपात, त्वाम्=तुमको, ऋषयः=ऋषियो ने, पूर्वे=पहिले के, ऊतये=रक्षा के लिये, जुहूरे=बुलाया था, अवसे=अन्न के लिये, महि=ओ महान्, सा=वह (तुम), नः=हमारे, स्तोमान्=स्तोत्रो को, अभिगृणीहि=सम्मानित करो, राधसा=घन से, उपः=ओ उपा, शुक्रेण=दीप्त, चमकने वाले, शोचिषा=प्रकाश से ।

हि० अ०—ओ महती (उपा), पहिले के सभी महान् ऋषियो ने सहायता के लिये तथा अन्न के लिये तुमको बुलाया था । ओ उपा, ऐसी तुम, हमारे स्तोत्रो को घन से तथा दीप्त प्रकाश से सम्मानित करो ।

Trans —O great (dawn), all the seers in the ancient time had invoked thee for help and for food Thou as such, O dawn, honour our hymns of praise with wealth and brilliant lustre

Notes—Both ऊतये and अवसे are derived from √av to protect, Sāyana relying on the authority of Nighantu (II 79) takes अव to mean 'food' जुहूरे—√hū to call, perf 3rd plu, not unaccented because preceded by हि अभिगृणीहि—√gr with अभि to honour, impv 2nd sing

उपः । यत् । अद्य । भानुना । वि । द्वारौ । ऋणवः । दिवः ॥
प्र । नः । यच्छतात् । अवृकम् । पृथु । छर्दिः । प्र । देवि । गो-
ऽमतीः । इषः ॥१५॥

सा० भा०—हे उपः त्वम अग्न अस्मिन् प्रभातसमये यत् यस्मात् भानुना प्रकाशेन दिवः अन्तरिक्षस्य द्वारौ द्वारभूतौ पूर्वापरदिग्भागावन्धकारेणाच्छादितौ वि ऋणवः विशिष्य प्राप्नोषि तस्मात् त्व नः अस्मन्य छर्दिः तेजस्वि गृह प्र यच्छतात् देहि । कीदृश छर्दि । अवृकं हितकरहित पृथु विस्तीर्णन् । अपि च हे देवि देवनशीले गोमतीः बह्वभिर्गोभिर्बुधता इषः अन्नानि । प्र इत्युपसगस्य आवृत्त यच्छतात् इत्यनुषज्यते । प्र यच्छतात् देहि । त्वदा गमनस्यास्मद्वक्षणापत्वादस्मदभोष्ट गृहादिक प्रपच्छेत्यर्थः । छर्दि इति गृह-

नाम, 'छदिः छदिः' (नि० ३.४.१८) इति तन्नामसु पाठात् । ऋणवः । 'ऋणु गतो' । छान्दसे लङि सिपि तनादित्वात् उप्रत्ययः । ततो व्यत्ययेन शपि गुणावादेशौ । शपः पित्वादनुदात्तत्वे उप्रत्ययस्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । दिव । 'ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । प्र नः । 'उपसर्गाद्बहुलम्' इति बहुलवचनात् नसो णत्वाभावः । यच्छतात् । 'दाण् दाने' । शपि 'पाप्मा' इत्यादिना यच्छादेशः । अवृकम् । नास्ति वृकोऽस्मिन्निति बहुव्रीही 'नञ्मुम्याम्' । इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पृथु । 'प्रथ प्रथाने' । 'प्रथिन्नदिभ्रस्त्रा सप्रसारण सलोपश्च' (उ० सू० १.२८) इति कुप्रत्ययः सप्रसारण च । छदिः इति गृह्यताम् । 'उछदिर् दीप्तिदेवनयोः' । अचिश्चिह्नसुषिच्छादिच्छादिभ्य इति' (उ०सू० २.२६५) इति इसिप्रत्ययः । लयूपपगुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

शब्दा० उपः=ओ उपा, यत्=जब, अद्य=आज, भानुना=प्रकाश से, द्वारी=दोनों फाटको को, वि ऋणवः=खोला है, दिवः=आकाश के, प्र=विशेष रूप से, नः=हमको, यच्छतात्=प्रदान करो, अवृकम्=भयरहित, पृथु=विस्तृत, छदिः=सुरक्षित स्थान, प्र=(प्रदान करो), देवि=ओ देवी, गोमतीः=दूध से युक्त, इपः=अन्न ।

हि० अ०—ओ उपा, आज, जब तुमने प्रकाश से आकाश के दोनों फाटको को खोला है; हमें भयरहित, विस्तृत स्थान तथा ओ देवी दूध से युक्त अन्न प्रदान करो ।

Trans—O dawn, today, when thou hast opened the two gates of the heaven with lustre; give us spacious shelter, free from danger; O goddess, grant us food, accompanied with milk.

Notes ऋणवः— \sqrt{r} with वि to open, pres. subj. 2nd sing, not unaccented because preceded by यत् यच्छतात्— \sqrt{yam} to stretch out, impv. 2nd. sing. अवृकम्—'Secure' (Wilson), 'free from foes' (Griffith) 'harm-proof' (Peterson); वृक् is derived from $\sqrt{vraśc}$ to cut into pieces; in the Nighantu it is enumerated in the list of the names of thunderbolt (II 20.7) and thief (III 24 14); thus अवृकम् means free from the fear of thunderbolt or thieves; Bihuvrihu compd.

accented on the second member (नञ्मुम्यान्—Pān VI 2 172) पृथु—From \sqrt{prath} to spread, by Samprasāraṇa छदिः—Sheltering place, according to Grassmann छदि is the corrupt form of छदि, but in the Nighāntu both the words are enumerated in the list of the names of house (Nigh III 41 18-19) इषः—'Food' (Wilson, Griffith) 'nourishment' (Peterson), Geldner derives it from \sqrt{is} to desire, and Parāñjpe from \sqrt{is} to strive or set in action गोमती—Yāska takes गो also to mean 'milk' In Nirukta he quotes a stanza गोभिः श्रीणीत मत्तरम् (IX. 46 4) Here गोमती with इष would certainly mean 'food accompanied with milk'

सम् । नः । राया । बृहता । विश्वपेशसा । मिमिक्ष्व । सम् ।
इळाभिः । आ ॥ सम् । युम्नेन । विश्वस्तुरा । उपः । महि ।
सम् । बाजैः । बाजिनीज्वति ॥१६॥

सा० भा०—हे उप न अस्मान् राया घनेन सं मिमिक्ष्व सतिञ्च सयोजयेत्पथं । कीदृशेन घनेन । बृहता प्रभूतेन विश्वपेशसा । पेश इति रूपनाम । बहुविधरूपयुक्तेन । तथा इळाभिः आ गोभिश्च अस्मान् सं मिमिक्ष्व । इळा इति गोनाम । 'इळा जगती' (नि० २. ११ ७) इति तन्नामसु पाठात् । आकार समुच्चये पदान्ते वतमानत्वात् । उक्तं च—'एतस्मिन्नेवार्थे देवेभ्यश्च पितृभ्य एत्याकार' (नि० १ ४) इति । किंच हे महि महनीये उपोदेवते युम्नेन यज्ञता सं मिमिक्ष्व । 'युम्न घोततेपशो बाज वा' (नि० ५ ५) इति यास्क । कीदृशेन युम्नेन । विश्वस्तुरा सर्वेषा शत्रूणा हितकेन । तथा हे बाजिनीज्वति अन्नसाधनभूतक्रियामुक्ते बाजै अन्नं अस्मान् सं मिमिक्ष्व । 'अन्नं यं पाज' (श० ब्रा० १ ३ ४ १) इति श्रुत्यन्तरात् ॥ राया । 'ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । बृहता । 'बृहन्महतोरुपसङ्ख्यानम्' इति विभक्तिरुदात्ता । विश्वपेशसा । विश्वानि पेशासि यस्यासौ विश्वपेशा । 'बहुव्रीहौ विश्वं रातायाम्' इति व्यत्ययेन असंज्ञायामपि पुर्वदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । मरुद्बुधादिर्द्रष्टव्य । मिमिक्ष्व । 'मिह सेचने' । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । लोटि 'बहुल छन्दसि' इति श्राप इत् । द्विर्भावह्लादिशेषी । ङत्वत्त्वयत्त्वानि । प्रत्यय-

स्वरस्य सतिशिष्टत्वात् स एव शिष्यते । पूर्वपदस्य असमानवाक्यस्यत्वात्
'तिडडतिड' इति निघातो न भवति, 'समानवाक्ये निघातमुष्मदस्मदादेशा
वस्तव्या' इति घचनात् । विश्वतुरा । त्वर्वतीति तू । तुर्वीं हिसार्य । 'विवप्
च' इति विवप् । राल्लोप इति वलोप । विश्वेया तू विश्वतू । 'समासस्य'
इत्यन्तोदात्तत्वम् । वाजिनीवति । वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया ।
तादृशी क्रिया यस्या सा तथोक्ता ॥

शब्दा०—न = हमें, राया = धन से, बृहता = प्रचुर, बडे, विश्वपेशसा
= विविध रूपवाले, संमिमिक्ष्व = सयुक्त करो, सम् = सयुक्त करो, इळाभिः
= अन्न से, सम् = सयुक्त करो, घुम्नेन = यश से, विश्वतुरा = सबको जीतने-
वाले, उपः = ओ जया, महि = महान्, सम् = सयुक्त करो, वाजैः = अन्न से,
वाजिनीवति = ओ प्रचुर धनवाली ।

हि० अ० ओ महती जया, प्रचुर तथा विविध रूपवाले धन से,
पुष्टिकारक अन्न से, सबको जीतनेवाले यश से, तथा ओ प्रचुर धनवाली,
अन्न से हमें सयुक्त करो ।

Trans —O great dawn, associate us with wealth,
abundant and omniform, with nurture, with fame, all
subduing, with food, O possessor of food

Notes—मिमिक्ष्व—Impv 2nd sing, not unaccented
because it begins the pāda, the root from which it is
derived is doubtful Sāyana, Maxmuller and Gras-
smann derive it from √mih to rain, Macdonell and
Geldner from √mils to mix, Parāñjpe from √mis to
mix इळा—It is enumerated in the list of the names
of earth (Nigh I 1 15), speech (Nigh I 1 13), food
(Nigh II 7 13), and cow (Nigh II 1 17); Sāyana takes it,
here to mean 'cow' Griffith as 'refreshing food'; accord-
ing to Bergugne इळा is a 'liquid offering' as well as
'the prayer accompanying it' इळा in the Vedas is
personified as a goddess विश्वतुरा—Tatpuruṣa compd.
accented on the final member

सप्तदशीनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र 'नासत्याभ्याम्' इति पञ्चविंशत्युच
प्रथम सूक्तम् । उशिवसतायामङ्गराजस्य महिष्या दास्या दीर्घतमसोत्पादित
कक्षीवान् अस्य सूक्तस्य ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । अश्विनौ देवता । तया
चानुकान्त—'नासत्याभ्याम् पञ्चाधिका कक्षीवान् दीर्घतमस उशिवप्रसूत आश्विन
वं' इति । तुह्यादि परिभाषया इदमादीनि पञ्च सूक्तानि अश्विदेवतानि ।
प्रातरनुवाकस्य आश्विने कनो त्रैष्टुभे छन्दसि इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि ।
'अवाश्विन' इति खण्डे सूचित—'प्रावाणेव नासत्याभ्यामिति त्रीणि' (आश्व०
भो० ४ १५) इति । आश्विनशस्त्रे चैतानि शस्यानि 'प्रातरनुवाकन्यायेन'
(आश्व० भो० ६. ५) इति अतिदिष्टत्वात् ॥

नासत्याभ्याम् । वह्निःऽइव । प्र । वृज्जे । स्तोमान् । इयमि ।
अभ्रियाऽइव । वार्तः ॥ यौ । अर्भगाय । विऽमदाय । जायाम् ।
सेनाऽजुवा । निऽऊहतुः । रथेन ॥१॥

सा० भा०—वह्निरिव यया कश्चिद्वजमानो यागायं वह्निं प्र वृज्जे
प्रकरणेन अन्यन्तातिरिक्त यागाय पर्याप्तं दग्धं वृद्धते छिनत्ति सपादयतीति
यावत् । एवमह नासत्याभ्याम् अश्विन्या स्तोमान् स्तुतौ इयमि सपादयामि ।
एतदेव विशदीक्रियते । अभ्रियेव । यया अभ्रियाणि अभ्रेषु मेघेष्ववस्थितान्यु-
दकानि वातः वायु वर्षणार्थं बहुश प्रेरयति एवमहम् अश्विन्यां स्तोत्राणि इयमि
बहुश प्रेरयामि । कीदृशत्वश्विनौ । अर्भगाय बालाय स्वयवरलब्धभार्याय
विमदाय एतत्तत्तमाय राजपथे मध्येमार्गं स्वयवरायमागतं ताम् अलभमानं-
रन्त्यन्तं सह योद्धुमश्वनुवतेऽपि तस्मै सेनाजुवा शत्रुसेनाया प्रेरकेण शत्रुभि
दुष्प्रायेण रथेन यौ अश्विनौ जायां भार्या पररनुकान्ता न्यूहन्तु शत्रून्निहत्य
तदीय गृहं प्रापयामासतु ॥ ताभ्यामित्यर्थः ॥ नासत्याभ्याम् । सप्तसु भवौ सत्यौ ।
न सत्यौ असत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । 'नभ्राण्यपात' इत्यादिना नञ्
प्रकृतिभाव अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृज्जे । 'वृजो वज्रं' । आदादिक
इदित्वात् नृम् । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । इयमि । 'ऋगतौ' जोहो-
त्पादिकः । 'अतिपिप्त्योश्च' इति अभ्यासस्य इत्वम् । 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति

इयड । अभ्रियेव । 'समुद्राभ्राद्ध' इति भवार्थे घ । घस्य इयादेश । 'शेष्ठश्चरति बहुलम्' इति शैर्लोप । अर्भगाय । 'अर्तिगृभ्या भन्' (उ० सू० ३ ४३२) इति अर्त्तेभन् । अर्भं एवार्भक । 'तज्जामा कन्' (पा० सू० ५ ३ ८७) । छान्दसो गवार । अपर आह । अर्भमस्य गायति शब्दयतीत्यर्भं । 'कं गं शब्दे' । 'गापोष्टक्' (पा० सू० ३ २ ८) । 'आतो लोप इटि च' इति आकारलोप । तदेतत् पदकृत शाकल्यस्य अभिमतम् । सेनाजुवा । जु इति क्षीत्रो घातुर्गंत्यर्थ । अस्मादन्तर्भावितव्यार्थात् 'विवस्वचिप्रच्छि' इत्यादिना विवब्दोर्थो । तन्वादित्वा-दुवड (पा० सू० ६ ४ ७७ १) न्यूहत् । 'यह प्रापणे' लिटि अतुसि यजा-दित्वात् सप्रसारणम् । 'यववृत्ताक्षित्यम्' इति निघातप्रतिषेध ॥

श-दा०--नासत्याभ्याम्=अश्विन् का एक विशेषण जो स्वतंत्र नाम के रूप में व्यवहृत होने लगा, जो असत्य न हो, ऐसे अश्विन् के लिये, चर्हिंरिव=पवित्र दूर्वा की तरह, प्र वृञ्जे=विशेष रूप से सजाता हूँ, स्तोमान्=स्तोत्रो को, इयर्मि=भेजता हूँ, अभ्रियेव=जैसे बादल को वातः=वायु यी=जिन दोनों ने, अर्भगाय=पुष्प के लिये, विमदाय=विमद के लिये, जायाम्=स्त्री को, सेनाजुवा=वाण की तरह तेज चालवाले, न्यूहतु=लाये रथेन=रथ से ।

हि० अ०--मैं अश्विन् के लिये मन्त्रों को पवित्र दूर्वा की तरह सजाता हूँ तथा (उन मन्त्रों को अश्विन् के पास) भेजता हूँ जैसे वायु बादलों को । जिन्होंने पुष्प विमद के लिये उसकी पत्नी को वाण की तरह तेज चालवाले (अपने) रथ से लाया ।

Trans—I trim (my) hymns as it were sacred grass, for true ones, and send (them) forth (to them) as the wind (drives) the rainy clouds, who brought a wife to youthful Vimada in their chariot, speeding like an arrow

Notes—नासत्याभ्याम्—नासत्या (not untrue) is the epithet of Āśvins, but later on it began to be treated as a name of Āśvins Sīyana analyses the compound as सत्यु भवौ सत्यौ न सत्यौ असत्यौ न असत्यौ नासत्यौ; नञ् comp accented on the first syllable प्र वृञ्जे—√वृज् to twist,

mid pres 1st sing Sāyana explains वृज्जे here by taking it in 3rd sing इयमि—√r to go, III conj pres 1st sing अर्भगाय—Same as अर्भक, the word अर्भक occurs in the list of the names of 'little' (Nigh III 29) Yāska derives it from अय+√hr to make little (अभगाय अर्भक अवहृत भवति—Nir III 20) Sāyana renders अर्भगाय by बालाय, Wilson and Griffith take it to mean 'Youthful', Peterson as 'Young' सेनाजुवा—From सेना+√ju to speed, Wilson following Sāyana renders 'outstripping the rival host', Macdonell takes it to mean 'speeding like an arrow' न्यूहृत्—नि+√rah to carry, perf 3rd dual, not unaccented because preceded by यौ, for Sandhi in न्यूहृत् रथेन see Appendix—'A', Niyat under वित्तं सन्धि

वीळुपत्नमभिः । आशुहेममभिः । वा । देवानाम् । वा । जूति-
मभिः । शाशदाना ॥ तत् । रासमः । नास्त्या । सहस्रम् ।
आजा । यमस्य । प्रधने । जिगाय ॥२॥

सा० भा०—वीळुपत्नमभिः । वीळ्वति बलनाम । बलवदुत्पत्तनं आशु-
हेमभिः शीघ्रगमनं । वा शब्द समच्यये । हे नास्त्या अश्विनो एव भूतंर-
श्वेद्य देवानाम् इन्द्रादीनां जूतिभिः प्रेरणश्च शाशदाना शाश्वतमानयो
अत्यर्थं प्रेयमाणयोर्व्यवहोर्वाहनभूतो य रासमः प्रजापतिना इत्त स यमस्य
धेवस्वतस्य प्रीतिकरे प्रधने प्रकीणघनोपेते आजा आजो सप्रामे तत् शत्रूणां
सहस्र जिगाय जितवान् । धेवस्वतो हि बहूना मरणहेतुना सप्रामेण तुष्टो
भवति । यद्वा । जेतव्यत्वेन प्रजापतिना निहित ऋक्सहस्र शीघ्रगमनयुक्तो
रासभो जिगाय जयेनालभत । अन्येभ्य देवेभ्य पूर्वमेवाजि प्राप्य युवा जय
प्रापयामास । तथा चास्मिन्नर्थे 'प्रजापतिर्वै सोमाय रामो दुहितर प्रायच्छत्'
(ऐ० श्रा० ४७) इत्यादिक ब्राह्मणमनुसंधेयम् ॥ वीळुपत्नमभि । वीळु बल-
वत्पततीति वीळुपत्नम् । आशुहेमभि । आशु शीघ्र हि व्रन्ति गच्छन्तीति
आशुहेमान् । तै । 'हि गतौ वृद्धी च' । अयेभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन ।
कुडुत्तरपदप्रकृतिरवरत्वम् । जूतिभिः । 'उत्तिपूतिजूति' इत्यादिना वित्त उदात्त-

स्वम् । शाशदाना । 'शदलु शातने' । अत्र गत्यर्थो घातूनामनेकार्थत्वात् ।
अस्मात् यङन्तात् लट् शानच् । तस्य 'छन्दस्युभयया' इति आर्धघातुकत्वात्
शबभाव । अतोलोपयलोपो । 'अभ्यस्तानामादि, इत्याद्युदात्तरत्वम् । 'सुपा
सुलुक्' इति षष्ठ्या पूर्वसवर्णदीर्घ । आज्ञा । तेनैव सूत्रेण डादेश । जिगाय ।
'जि जये' । 'सन्निटोर्जे' इति अभ्यासादुत्तरस्य कुत्व गकार ॥

श-दा०—वीर्यपत्नभिः=मजबूत पल्लवाले, आशुहेमभिः=शीघ्रगामी
अश्वों से, वा=अथवा, देवानाम्=देवताओं की, वा=या, जूतिभिः=प्रेरणा
से, शाशदाना=जीतता हुआ, तत्=उन, रासभः=खच्चर ने, नासत्या=
ओ सत्यरूप अश्विन, सहस्रम्=हजार, आज्ञा=रथ-दौड़ प्रतियोगिता में,
यमस्य=यम के द्वारा आयोजित, प्रधने=प्रचुरपनयुक्त, जिगाय=जीता ।

हि० अ०—मजबूत पल्ल वाले, शीघ्रगामी (अश्वों) से या देवताओं की
प्रेरणा से जीतता हुआ (तुम्हारे) खच्चर ने, ओ अश्विन, यम के द्वारा
आयोजित प्रचुरपनयुक्त रथ-दौड़ प्रतियोगिता में उन हजार को जीता ।

Trans —Conquering either by strong winged quick-
going (steeds) or by the instigation of gods, the ass
(of yours) O true ones, won that thousand in Yama's
chariot race competition, full of wealth

Notes—वीर्यपत्नभिः—वीर्य is enumerated in the list of
the names of power (Nigh II 9 14) पत्नभि is the *instr*
plu of पत्न from \sqrt{pat} to fly by adding the suffix मनिन्,
karmadhāraya compd accented on the second member
आशुहेमभि From आशु + \sqrt{h} to impel with the suffix मनिन्;
Geldner takes आशु to mean 'race horses' वा—According
to Sīyana it is conjunctive (वा शब्द सम्प्लव्ये); Peterson
takes first वा to mean 'either' and second वा 'or'
जूतिभिः—*Instr* plu of जूति from $\sqrt{jū}$ to speed, with noun
making termination ति शाशदाना— $\sqrt{śad}$ to prevail, pass
perf part, accented on the first syllable (अभ्यस्ताना-
मादि—Pān VI 1 189) तत्—Sīyana construes it with
सहस्रम् and renders 'सत् सङ्गुणा सहस्र,' Griffiths construes it

with रसम् and renders, 'that ass of yours', Peterson takes it as an introductory adverb and translates as 'then' सहस्रम्—According to Sāyana सहस्रम् means 'thousand enemies', Peterson takes it to mean 'thousand rks by way of prize' आज्ञा—Loc sing of आज्ञि, 'battle' (Nigh II 178) 'chariot-driving competition' (Peterson) प्रघने—Sāyana takes it as an adj of आज्ञी and renders by 'प्रकीर्णघनोपेतै', Grassmann and Geldner take प्रघने to mean 'tournament' arranged by Yama, Parāñpe thinks it to mean 'prize of victory' जिगाय—√जि to conquer, perf 3rd sing

तुम्रः । ह । भुज्युम् । अश्विना । उदमेघे । रयिम् । न । कः ।
चिद् । समुद्वान् । अर । अहुः ॥ तम् । ऊह्युः । नौभिः ।
आत्मन्स्वतीभिः अन्तरिक्षप्रतुभिः । अर्षदकाभिः ॥३॥

सा० भा०—अत्रेयमाख्यायिका । तुयो नाम अश्विनो प्रिय कश्चिद्राजपि । स च द्वीपान्तरवर्तिनि दानुभिरत्यन्तमुपद्रुत सन तेषा जयाय स्वपुत्र भुज्यु सेनया सह नावा प्राहृणीत । सा च नौ मध्येतमुद्रमतिदूर गता दायुवशेन भिक्षा आसीत् । तदानीं स भुज्यु शीघ्रम् अश्विनौ तुष्टाव । तौ च स्तुती सेनया सहितम् आत्मीयासु नौषु आरोप्य पितुस्तुप्रस्य समीप त्रिभिरहोरात्र प्रापयामास्तुरिति । अयमर्थं इवमादिकेन तृचेन प्रतिपाद्यते । हशब्द प्रसिद्धौ । तुम्र खलु पूर्वं दानुभि पीडित सन् तज्जयापम उदमेघे । उर्वर्कमिष्ट्यते तिष्ठ्यते इति उदमेघ समुद्र तस्मिन् भुज्युम् एतत्सज्ज प्रिय पुत्रम् अवाहा । नावा गन्तु पप्रत्याक्षीत् । तत्र दृष्टान्त । समुद्वान् ग्रियमाण' सन धनलोभी कश्चित मनुष्य रयिं न यथा धन परित्यजति तद्वत् । हे अश्विनौ स च भुज्यु मध्ये समुद्र निमग्न नौभिः पितृसमीपम् ऊह्यु युवा प्रापितवन्तौ । कीदृशीभि । आत्मन्स्वतीभि आत्मनोवाभि युवयो स्वभूतानिरित्यय । पद्मा । पृतिरात्मा धारणवतोभिरित्यय । अन्तरिक्षमुद्भिः अतिस्वच्छत्वादन्तरिक्षे जलस्य उपरिष्टादेव गत्रीणि अपोदकाभिः सुश्लिष्टत्वात् अपगतोदकाभि अप्रविष्टोदकाभिरित्यय ॥ उदमेघे । 'निह सेचने' । कमणि घञ् । 'ग्यडववादीना च' (पा० सू० ७ ३ ५३) इति कृत्वम् । 'उदकस्योद सज्ञापाम्' (पा० सू० ६ ३ ५७)

थायादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ममृवान् । 'मृड् प्राणत्यागे' । तिष्ठः क्वमुः ।
 कर्दिनियमात् प्राप्तस्य इटः 'वस्येकाजाद्धताम्' इति नियमात् अभावः । अहाः ।
 'ओहाक् त्यागे' । लुङि तिपि च्लेः सिच् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् सगिटौ
 न क्रियेते । 'बहुलं छन्दसि' इति इडभावः । 'हृड् चङ्म्यः' इति तिलोपः । कृत्र-
 विसर्गो । यद्वा । 'मन्त्रे घस' इति क्लेरुक् । क्लेरुप्तत्वात् इण् न क्रियते ।
 नीभिः । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । आत्मन्वतीभिः । आत्मनो मतुप् ।
 'मादुपधायाः' इति वत्वम् । 'अतो नुट्' (पा० सू० ८. २. १६) इति नुट् ।
 नलोपः । 'ह्रस्वनुड्म्या मतुप्' इति मतुप् उदात्तत्वम् । अन्तरिक्षप्रुद्धिः । 'मृड्'
 गतो' । 'क्वप् च' इति क्वप् ॥

शब्दा०—तुग्रः=तुग्र नाम का कोई राजर्षि, हृ=प्रसिद्ध अर्थ का वाचक
 एक निपात, भुज्युम्=तुग्र का पुत्र, अश्विना=ओ अश्विन्, उदसेधे=समुद्र
 में, रयिम्=धन को, न=तरह, कश्चित्=कोई, ममृवान्=मरता हुआ,
 अय अहाः=छोडा था, तम्=उस भुज्यु को, ऊह्युः=लाये, नीभिः=
 नौकाओं से, आत्मन्वतीभिः=प्राणवाली, अन्तरिक्षप्रुद्धिः=समुद्र पर तैरने-
 वाली, अपोदकाभिः=अन्दर जल न आनेवाली ।

हि० अ०—ओ अश्विन्, तुग्र ने भुज्यु को समुद्र के बीच छोड़ा था जैसे
 मरता हुआ कोई धन को (छोड़े); उस (भुज्यु) को प्राणवाली, समुद्र पर
 तैरनेवाली, अन्दर जल न आनेवाली नौकाओं पर (बैठाकर तुमलोग उसके घर)
 लाये ।

Trans --O Ásvins, Tugra had left Bhujyu in the
 cloud of waters (i e. ocean) as a dying one (parts his)
 wealth. Him (you) brought by animated boats,
 floating over the ocean and keeping out the waters.

Notes—उदसेधे—Grassmann takes it to mean 'in a
 down-pour of rain' and Geldner as 'in a mass of water'.
 Tatpuruṣa compd. accented on the final syllable; also
 see note on उदषहेत् (I. 38.9). ममृवान्—√mṛ to die,
 perf. part. अहाः—√hā to leave, irregular form of
 's-aorist, 3rd. sing.; the final ह् is dropped. ऊह्युः—
 √cāh to carry, perf. 2nd. dual. आत्मन्वतीभिः—From

अत्मन् by adding the suffix मत्तुप् Sāyana takes it to mean 'your own' or 'animated' Wilson accepts the first meaning while Griffith and Peterson the second
अन्तरिक्षमद्भिः—मद्भि from √pru to go, with the suffix विवप्; Tatpuruṣa compd accented on the second member Wilson following Sāyana translates 'floating over the ocean' Griffith as 'traversing air' and Peterson as 'plying in the sky'

तिस्रः । क्षपः । त्रिः । अहा । अतिव्रजत्समिः । नासत्या ।
मुज्युम् । ऊह्युः । पतद्भिः ॥ समुद्रस्य । धन्वन् । आर्द्रस्य ।
पारे । त्रिः । रथैः । शतपद्भिः । पट्जस्रैः ॥४॥

सा० भा०—हे नासत्यो सेनया सह उदके निमग्न भुज्युं तिस्र क्षप
त्रिसण्याका राज्ञी त्रिरहा त्रिवारमावृत्ताग्यहानि च अतिव्रजद्भि अतिक्रम्य-
गच्छद्भिरेतावन्त कालमतिव्याप्य वर्तमानं पतद्भिः पतद्भि त्रिभि त्रिसण्याकं
रथै ऊह्यु युवामूढवन्ती । ध्वेति चेत् उच्यते । समुद्रस्य अम्बुराशेर्मध्ये
धन्वन् धन्वनि जलवर्जिते प्रदेशे आर्द्रस्य उदकेनार्द्रभूतस्य समुद्रस्य पारे तीरदेशे
च । क्षपभूते रथै । शतपद्भिः शतसण्याकंश्चक्रलक्षणं पादंरपेतं पट्जस्रै
पट्भिरश्वैर्युक्तं ॥ तिस्र । 'त्रिचतुरो स्त्रियाम्' इति त्रिशब्दस्य तिस्रादेशः ।
स चान्तोदात्त । 'अचि र श्रुत' इति रेफादेशे 'उदात्तपणो हल्पूर्वात्' इति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । क्षप । विभक्त्यन्तस्य छादस ह्रस्वत्वम् । यद्वा । शति
'आत' इति द्योग्विभागादधातोरेपि जकारलोपः । अहा । 'शेच्छन्दसि बहुलम्'
इति शेलोपः । पतद्भिः । 'पल् गतो' । 'पतेरङ्गव' (उ० सू० १११६) ।
धन्वन् । 'धविगत्यर्थ' । इदित्वात् नुम् । 'कनिन्युवृषि' इत्यादिना कनिन् ।
'मुपां मुलुक' इति सप्तम्या लुक् । शतपद्भिः । शत पादा येषाम् । 'सण्यासु-
पूर्वस्य' इति पादशब्दस्यान्त्यलोप समाप्तान्तः । अयस्मयादित्येन भत्वात् पाद
पत्' इति पद्भावात् । यद्वा । पादसमानार्थं पच्छब्दं प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यम् ॥

शब्दा०—तिस्र=तीन, क्षपः=रात्रि, त्रिः=तीन, अहा=दिन, अति-
व्रजद्भिः=सगातार चलकर, नासत्या=ओ सत्यरूप अश्विन, मुज्युम्-मुज्यु
को, ऊह्युः=लाघे, पतद्भिः=उडनेवाले, समुद्रस्य=समुद्र के, धन्वन्=

सूखे स्थलपर, आर्द्रस्थ=भीगे हुये (समुद्र) के, पारे=पार, त्रिभिः=तीन, रथैः=रथों से, शतपद्भिः=सौ पैरवाले, पञ्चश्वैः=छँ अश्वोंवाले ।

हि० अ०—ओ अश्विन्, तीन रात, तीन दिन लगातार चलकर भुज्यु को, सौ पैर वाले छँ अश्वों से युक्त, उड़ने वाले तीन रथों से, पानी वाले समुद्र के पार, सूखे स्थल पर लाये ।

Trans—By travelling throughout three nights and three days, O true ones, you brought Bhujyu along the dry land, across the watery ocean with swift-flying three chariots, (yoked) with hundred footed six horses

Notes—अतिव्रजद्भिः—Governing compd accented on the second member नासत्या—Vocative in the beginning of a pāda, hence, not unaccented शतपद्भिः—Babuvrila compd accented on the first member

अनारम्भणे । तत् । अवीरयेथाम् । अनास्थाने । अग्रभणे । समुद्रे ॥ यत् । अश्विनौ । ऊहयुः । भुज्युम् । अस्तम् । शत५-अरित्राम् । नावम् । आतस्थिवांसम् ॥५॥

सा० भा०—हे अश्विनौ अनारम्भणे आलम्बनरहिते समुद्रे तत् कर्म अवीरयेथाम् । विभ्रान्त कृतवन्ती युवाम् । अनारम्भणत्वमेव स्पष्टीकरोति । अनास्थाने । आस्वीयते अस्मिन् इति आस्थानो भूप्रदेश । तद्रहिते स्थातु-मशक्ये जले इत्यर्थः । अग्रभणे अग्रहणे । हस्तेन ग्राह्य शास्त्रादिकमपि यत्र नास्ति तस्मिन् इत्यर्थः । किं पुनस्तत्त्वम् । भुज्युं समुद्रे मग्न शतारित्रां षट्पञ्चराम् । यं काष्ठं पादयंतो यद्वज्रं जालोडने सति नो शोघ्र गच्छति तानि अरित्राणि । ईदृशीं नावम् आतस्थिवांसम् आस्थितवन्तमाह्वयन्त कृत्वा अस्तम् । गृह्णामेतत् । पितुस्तुप्रस्य गृह् प्रति यत् ऊहयुः । तत्प्रापण-मन्येदुं शक्यं युवां समुद्रमध्ये कृतवन्तावित्यर्थः ॥ अनारम्भणे । आरम्भ्यते इत्यारम्भणम् । 'कृत्यत्पुटो बहुलम्' इति कर्मणि ल्युट् । 'नञ्मुम्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अवीरयेथाम् । 'शूर धीर विभ्रान्ती' । घुरावि-रागनेपरी । अनास्थानाग्रभणयो पूर्ववत् ल्युट्स्वरौ । अयं तु विशेषः ।

‘दृष्टहोर्भ’ इति भट्टम् । अस्तम् । अस्यते अस्मिन् सर्वमित्यस्त गृहम् । ‘असिहसि’ इत्यादिना सन्प्रत्यय । शतारिद्राम् । ‘श्व गतो’ । ‘अतिलूप्सु’ (पा० सू० ३.२ १८४) इति करणे इप्रप्रत्यय । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

शब्दा०—अनारम्भणे=आलम्बन-रहित, आश्रय रहित, तत्=यह, अवीरयेथाम्=बहादुरी का कार्य किया, अनास्थाने=जहाँ लडा होने का स्थान नहीं था, अग्रभणे=जहाँ सहारा रूप पकड़ने की कोई वस्तु नहीं, समुद्रे=समुद्र में, यत्=जब, अश्विनौ=ओ अश्विन्, ऊह्युः=लाये, भुज्युम्=भुज्यु को, अस्तम्=घर, शतारित्राम्=सौ डाडवाली, नावम्=नौका पर, आतस्थिवांसम्=बँठाकर ।

हि० अ०—समुद्र में जहाँ, पर कोई आश्रय नहीं था, (जहाँ) लडा होने का स्थान नहीं, (जहाँ सहारा रूप) पकड़ने की कोई वस्तु नहीं, (निश्चित ही तुमने) बहादुरी का कार्य किया, ओ अश्विन्, जब तुम लोग सौ डाडवाली नौका पर बँठाकर भुज्यु को (उसके) घर लाये ।

Trans —(Indeed) you did a heroic deed in the ocean where there was nothing to give support, nothing to rest upon and nothing to catch at, when you brought Bhujyu, having seated (him) in a hundred oared boat, (his) dwelling

Notes—अनारम्भणे—From अन्+भा+√*rabh* (to grasp) with लृट्, Bahuvrīhi, accented on the second member (नञ्मुम्पाम्—Pan VI 2 172) अवीरयेथाम्—From denom base √*viraya* to act like hero, impf 2nd dual अनास्थाने—Bahuvrīhi, accented on the second member अग्रभणे—From √*grabh* (to catch) with लृट् Bahuvrīhi compd शतारित्राम्—अरित्र from √*r* to go, Bahuvrīhi compd accented on the first member आतस्थिवांसम्—√*stha* to stand, perf part

यम् । अश्विना । द्रुदधुः । श्वेतम् । अरवम् । अघऽअश्वाय । शश्वत् । इत् । स्वस्ति ॥ तत् । वाम् । दात्रम् । महि । कीर्तेन्यम् । भुत् । पैद्वः । वाजी । मदम् । इत् । हव्यः । अर्यः ॥६॥

सा० भा०—अत्रेदमाख्यायते । पेदुर्नाम कश्चित् स चाश्विनौ तुष्टाय । तस्मै प्रीतो कचिच्छ्वेतवर्णमश्व इत्तवन्तौ । स चाश्वस्तस्य प्रोढ जय चकारेति । एतन्न प्रतिपाद्यते । हे अश्विनौ युवाम् अघारवाय अहन्तव्याश्वाय । पेदुर्नाम्ने राजर्षये यं श्वेतवर्णं अश्वं ददधु इत्तवन्तौ सोऽश्वस्तस्मै स्वस्ति जयलक्षण मङ्गल शश्वत् इत् नित्यमेव चकार । वां युवयो तत् दात्रं दान महि महदति-गम्भीरम् अत एव कीर्तेन्यं सर्वं कीर्तनीय प्रशस्य भूत् अभूत् । तस्मात् पैद्वः पेदो सबन्धी पतनशील शीघ्रगामी वा अर्यः शत्रूणां प्रेरयिता युद्धेषु प्रेरयितव्यो वा घाजी वेजनवान् सोऽश्व सदमित् सदैव हृद्यः अस्मानिरप्याह्वातव्य ॥ दात्रम् । दवातेनवि औणादिक प्रत्यय । महि । 'मह पूजायाम्' । 'इन्सर्व-धातुष्य' इति ङ् । कीर्तेन्यम् । 'कृत सशब्दने' । 'कृत्यार्ये तद्वेकेन्यत्वन' इति केन्प्रत्यय । 'श्रुत इद्धातो' इति इत्वम् । भूत् । 'बहुल छन्दस्य-माङ्घोर्गेऽपि' इति अङ्भाव । पैद्व । पेदो सबन्धी । 'तस्येदम्' इति अण् । छान्दसो वर्णलोप । हृद्य । हृयते 'अचो यत्' इति यत् । 'बहुल छन्दसि' इति सप्रसारणम् । गुण । 'धातोस्तन्निमित्तास्यैव' इति अत्रादेश । अर्य । 'ऋ गतो' । 'अज्यादपश्च' (उ० सू० ४५५१) इति औणादिको यत् । व्यत्य-येनान्तोदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—यम्=जिसको, अश्विना=ओ=अश्विन, ददधुः=दिया, श्वेतम्=श्वेत वर्ण के, अश्वम्=अश्व को, अघारवाय=दुष्ट अश्ववाले की, शश्वत्=सदा के लिये, इत्=पूर्ववर्ती शब्द पर बल देनेवाला एक निपात, स्वस्ति=मंगलकारी, तत्=वह, वाम्=तुम दोनों का, दात्रम्=दान, महि=महान्, कीर्तेन्यम्=प्रशसा के योग्य, भूत्=हो गया, पैद्वः=पेदु का, घाजी=अश्व, सदम्=सदा के लिये, इत्=पूर्ववर्ती शब्द पर बल देनेवाला एक निपात, हृद्यः=स्तुति के योग्य, अर्यः=मालिक के लिये ।

हि० अ० ओ अश्विन, दुष्ट घोड़ेवाले को तुमने जिस श्वेत वर्ण के अश्व को दिया वह (अश्व) सदा के लिये मंगलकारी बन गया । तुम्हारा वह महान् दान प्रशस्तनीय हुआ, पेदु का वह अश्व मालिक के लिये स्तुति के योग्य बन गया ।

Trans—O Ásvins, the white horse (which) you gave to (a man) whose horse was mischievous, was proved to be a blessing for ever. That great gift of yours was worthy of glorification, the horse of Pedu became the object of invocation to the patron.

Notes—ददुः— $\sqrt{dā}$ to give, perf 2nd dual, not unaccented because preceded by यम् अघाश्वाय—Wilson following Sīyana translates as 'whose horses were indestructible', Griffith takes it as a proper name. According to Peterson अघाश्वाय means 'to him whose horse was mischievous' Bahuvrīhī compd accented on the first member कीर्तेन्यम्—Gerundive in एय from $\sqrt{krī}$ to praise भूत्— \sqrt{bhu} to be, root acrost injun 3rd sing वंद—From वेदु by adding the suffix अण् इत्—a Particle which emphasises the preceding word हव्यः—Gerundive in य from $\sqrt{hū}$ to call अर्यः—This word has variously been interpreted by the scholars Sayana derives it from \sqrt{r} to go with the suffix यत् and renders it by 'अत्रूणा प्रेरयिता युद्धेषु प्रेरयितव्यो वा' and takes it as an adj of वाजी or in apposition to हव्य, Wilson translates it 'scatterer (of the enemies)' Griffith, too, regards it as an adj of वाजी, and renders it as 'brave' Grassmann thinks it to mean 'pious', Oldenberg as 'Arya', Geldner as 'rich' or 'powerful' and Peterson as 'patron' Parāñjpe takes it as gen sing of अरि

युवम् । नरा । स्तुवते । पञ्जियाय । कक्षीवते । अरदतम् । पुरम्-
धिम् ॥ कारोतुरात् । शफात् । अरवस्य । वृष्णः । शतम् ।
कुम्भान् । असिञ्चतम् । सुरायाः ॥७॥

सा० भा०—अत्रयमात्यायिका । कक्षीयान्पि पुरा तमसा तिरोहितज्ञान सन ज्ञानायमर्शिनौ तुष्टाव । तस्मै अश्विनौ प्रभूता धिय दत्तवताविति । तवाह । हे नरा । नेतारावश्विनौ युय युवा पञ्जियाय । पञ्चा इत्यङ्गिरसाम आख्या 'पञ्चा वा अङ्गिरस' इत्याम्नातत्वात् । तेया कुले जाताय कक्षीवते । कक्ष्या रज्जुरवस्य । तद्धते तत्सजाय स्तुवते युवयो स्तुतिं कुवते मह्य पुरधिं प्रभूता धिय युद्धिम् अरदत व्यलिखतम् । यया सर्वायगोचरा भवति तया कृतवन्ता

वितथः । अपि च कारोतरात् । कारोतरो नाम वंदलश्चर्मवेष्टितो भाजत-
विशेवो यस्मिन् सुरायाः द्रावणं त्रियते । सुप्तोपममेतत् । कारोतरात् यथा
सुरायाः संपादकाः तौ द्रावयन्ति एवमेव युवां वृष्ट्यः सेवनसमयस्य मुष्म-
दीयस्य अश्वस्य शफात् सुरात् सुरायाः शतं कुम्भान् असंख्यातान् सुराघटान्
असिञ्चतम् अक्षारयतम् । यद्वा । सिञ्चति । पूरणार्थः । कारोतरस्यानोपात्
मुष्मदीयाश्च सुरात् या सुरा प्रवहति तया असंख्यातान् घटान् असिञ्चतम्
अपूरयतम् । ये जनाः सोत्रामण्यादिबर्मणि मुष्मद्यागाय सुरां याचन्ते तेषा-
मित्यर्थः ॥ स्तुवते । स्तीतेलटः शतृ । अदादित्यात् शपो लुक् । 'शतुरनुमः' इति
विभक्तेः ददात्तवन् । प्रथियाप । पञ्चशब्दात् शपिषो घञ् । वक्षीयते । 'आसन्दी-
वदष्टीयञ्चक्षीयत्वक्षीयत्' इति निपातनात् वक्ष्याशब्दस्य संप्रसारणं व्यत्ययः ।
अरदतम् । 'रद विलेखने' । पुरधिम् । 'पुरधिवंहृधी' (निद० ६ १३) इति
यास्कः । पृषोदरादित्वात् पुरधिभावः । यद्वा । पुरं पूरयितव्यं सर्वविषयज्ञात-
मस्या धीयते अथस्याप्यते इति पुरंधिबुद्धिः । 'कर्मण्यधिकरणे च' इति दयातिः
किप्रत्ययः । 'तत्पुरुषे वृति बहुलम्' इति बहुलवचनात् अलुक् । इदं तु व्युत्पत्ति-
मात्रं यस्तुतः पृषोदरादिरेव । असिञ्चतम् । 'विचिर् क्षरणे' । तीदादिकः ।
'शे मुचादीनाम्' इति नुम् ॥

शब्दा०—युवम्=तुम दोनों ने, नरा=भो नेता, स्तुवते=स्तुति करने-
वाले के लिये, पञ्चियाय=पञ्चि यश में उत्पन्न, वक्षीयते=वक्षीयान को,
अरदतम्=दिपा, पुरंधिम्=ज्ञान, कारोतरात्=घात के घने सुरापान से,
शफात्=खुर, अश्वस्य=अश्व के, वृष्ट्यः=शक्तिशाली, शतम्=सौ,
कुम्भान्=घडो को, असिञ्चतम्=भर दिया, सुरायाः=सुरा के ।

हि० अ०—ओ नेता, तुम लोगों ने स्तुति करनेवाले, पञ्चि यश में उत्पन्न,
वक्षीयान् को प्रभूत ज्ञान दिया । शक्तिशाली अश्व के खुर से, मानो घात का
बना सुरा रखने का पात्र हो, सैकड़ों सुरा के घडो को भर दिया ।

Trans—O heroes, you imparted knowledge to
Kaksivān of Pajri family, who praised you (You)
poured forth hundred pictures of Soma-juice from the
hoof of mighty steed as if from a strainer

Notes—स्तुवते—√*stu* to praise, pres part dative.
sing. अरदतम्—√*rad* to dig, impf. 2nd. dual पुरंधिम्—

From पुर+√dhā+क्ति; Wilson following Sāyaṇa translates as 'various knowledge', Grassmann as 'wealth'; Griffith as 'wisdom', Geldner as 'blessing' and Peterson as 'fortune'. असिञ्चतम्—√sic to pour, impf. 2nd. dual.

हिमेन । अग्निम् । प्रंसम् । अवारयेथाम् । पितुऽमतीम् ।
ऊर्जम् । अस्मै । अधत्तम् ॥ ऋवीसे । अत्रिम् । अश्विना ।
अवऽनीतम् । उत् । निन्यथुः । सर्वङ्गणम् । स्वस्ति ॥८॥

सा० भा०—अत्रेदमाख्यानम् । अत्रिम् ऋयिम् असुराः शतद्वारे पीडा-
यन्त्रगृहे प्रवेश्य तुपाग्निना अवाधियत । तदानीं तेन ऋयिणा स्तुतावदिवनी
अग्निमुदकेनोपशमय्य तस्मात् पीडागृहात् अधिकलेन्द्रियवर्गं सन्तं निरगमयता-
मिति । तवेतत् प्रतिपाद्यते । हे अश्विनो हिमेन हिमवच्छीतेनोदकेन प्रंसं
दीप्यमानम् अत्रेर्वाधिनार्यमसुरः प्रक्षिप्तं तुपाग्निम् अवारयेथां युवां निवारित-
वन्तो शीतोऽन्तवन्तावित्यर्थः । अपि च अस्मै असुरपीडया काश्यं प्राप्ताय
अत्रये पितुमतीम् । पितुरित्यधनाभ । अधयुक्तम् ऊर्जं बलप्रदं रसात्मकं
क्षीरादिकम् अधत्तं पुष्ट्यर्थं प्रापच्छतम् । ऋवीसे अपगतप्रकाशे पीडायन्त्र-
गृहे अवनीतम् अशाङ्मुखतया असुरः प्रापितम् अत्रिं सर्वङ्गणम् । गणः
समूहः । सर्वेषामिन्द्रियाणां पुत्रादीनां वा गणतोपेतं स्वस्ति अविनाशो यथा
भवति तथा उन्नित्यथुः तस्माद्गृहादुद्गमय्य युवां स्वगृहं प्रापितवन्तो । यद्वा ।
हिमेन शीतेन वृष्टघुदपेन अग्निम् अग्निवस्तीक्ष्णं प्रंसम् । अहर्नामितत् ।
सामर्प्यात् निदाघकालेनम् अहः अवारयेथाम् । तस्याहस्तक्ष्णं निवारित-
वन्तो । अपि च अस्मै अग्नये पितुमतीं चक्षुरोऽङ्गादिलक्षणाग्नोपेतमूर्जं यल-
करं रसात्मकम् उपस्तरणाभिपारणात्मकं घृतमधत्तम् । घृष्ट्वात्पादनेनानैर्वा-
गार्यं हवींषि निष्पादितवन्तावित्यर्थः । ऋवीसे अपगततेजस्के पृथिवीद्रव्ये
अवनोतभोषयोनामुत्पादनाय अवस्ताम्रीतम् । पारिवर्गान्निना परित्यज्यतः उदकेन
स्तिग्नाः ह्योषधिवनस्पतयो विरोहन्ति । अत्रिं हविषामतारमोषधिवनस्पत्या-
दीनां वा एषविधमग्निं सर्वङ्गं श्रीह्याद्योषधिवनोपेतं हे अश्विनो युवां स्वस्ति
अविनाशः यथा भवति तथा उन्नित्यथुः । श्रीह्याद्योषधिवनस्पतिहपेन भूमे-
रुपरिष्ठाग्रीतवन्तो । वारणात्मना पारिवर्गानी वतमानं सर्वमोषधिवनस्पत्यादिक-

मदिवनी प्रवर्षणेन व्यवतीकृतवत्तादित्यं । अय पक्षो यास्वेन 'हिमेनोद्वेन'
(नि० ६ ३६) इत्यादिना उक्त ॥ पितुमतीम् । 'हृत्स्यनुद्ग्या मतुप्'
इति मतुप् उदात्तत्वम् । श्रुदोसे । अत्र यास्व । 'श्रुदोसमपगतभासमप-
चितभासमपहृतभास गतभास या' (नि० ६ ३५) इति । पृषोदरादित्वाद-
भिमतस्वरसिद्धि । अत्रिम् । 'अय भक्षणे' । 'अदेस्त्रिणि च' इति चक्षशात्
त्रि । अवनीतम् । 'गतिरनन्तर' इति गते प्रवृत्तिस्वरत्वम् । स्वस्ति ।
'अस भुवि' । भावेवित् । 'छन्दस्युभयया' इति सार्वधातुकत्वात् अस्तेभू-
भावाभाव ॥

शब्दा०—हिमेन=यक से, अग्निम्=अग्नि को, घ्रंसम्=जलती हुई,
अवारयेयाम्=बुझाया, पितुमतीम्=अन्न, ऊर्जम्=बलदायर, अस्मे=
उसके लिये, अधत्तम्=दिया, ऋषीसे=अग्नेरी गुफा में, अत्रिम्=अत्रि को,
अश्विना=ओ अश्विन् अवनीतम्=नोचे पड़े हुये को उन्नियथुः—ऊपर
लाये सर्वगणम्=सभी अनुयायियों के साथ, स्वस्ति=कल्याण के माग पर ।

हि० अ०— तुमने ठंडे जल से दहवती अग्नि को बुझाया, उसके लिये
शौर्यपुत्र अन्न दिया । ओ अश्विन, अग्नेरी गुफा में नोचे पड़े हुये अत्रि को
उसके अनुयायियों के सहित कल्याण के माग पर ऊपर लाये ।

Trans—You pacified the burning fire with ice
and gave nutritious food to him, O Áśvins, you
brought out Atri (who was) cast downward into a
dark cavern, with all his followers to blessing

Notes—घ्रंसम्—Yāska takes it to mean day
(Nir VI 36) According to him घ्रंसम् is the object of
अवारयेयाम् and अग्नि is the उपमान of घ्रंसम् Sāyana takes
अग्निम् as the object of अवारयेयाम् and घ्रंसम् as the ad-
jective of अग्निम् In alternative, Sayana accepts Yāska's
interpretation Geldner and Griffith understand अग्ने
for अग्निम् Griffith renders 'the fire's fierce burning'
Peterson thinks घ्रंसम् as a substantive in apposition
to अग्निम् and translates as 'dazzling lustre अवार-
येयाम्—√vr to cover mid caus impf 2nd dual
पितुमतीम्—From √pi with the suffix मतुप् अधत्तम्—

√dhā to put, impf. 2nd. dual, ऋवीसे—Yāska takes it to mean earth. Wilson understands it as 'dark cavern', Peterson as 'a fire pit', Grassmann as 'a hot fissure in the earth', Geldner as 'a smouldering fire', अवनीतम्—√nī with अव to cast downward, past part; for accent see निहितः (I. 24.7).

परा । अवतम् । नासत्या । अनुदेथाम् । उच्चाबुध्नम् । चक्रथुः ।
जिह्वारम् ॥ क्षरन् । आपः । न । पायनाय । राये । सहस्राय ।
तृप्यते । गौतमस्य ॥६॥

सा० भा० — अत्रेदमाख्यानम् । कदाचिन्मरुभूमौ वर्तमानस्य स्तोतुः गौतम-
स्य ऋषेः समीपं देशस्तरे वर्तमानं कूपमुत्खापाश्विनौ प्रापयेताम् । प्राप्य च तं
कूपं स्नानपानादिसौकर्याय उपरिमूलमधोबिलमवास्यापयतामिति । तदेतदाह ।
हे नासत्या सत्यस्वभावो सत्यस्य नेतारी नासिकाप्रभवो वा एतत्संज्ञाश्विनौ
युवाम् अवतम् । कूपनार्मतत् । अवस्तात्तत् कूपं परा अनुदेथां गौतमस्य ऋषेः
समीपे प्रेरिषायाम् । तदनन्तरं तं कूपम् उच्चाबुध्नम् उच्चेरुपरिष्ठात् बुध्नो
मूलं यस्य स तथोक्तः । जिह्वारं जिह्वमधस्ताद्वर्तमानतया वक्त्रं धारं द्वारं यस्य
स तथोक्तः । एवंगुणविशिष्टं चक्रथुः युवामकृषायाम् । तस्मात् कूपात् तृप्यते
विषासतः गौतमस्य पायनाय पानायम् आपो न आपश्च । अयं नशब्दश्चायं ।
क्षरन् प्रवाहल्लेण निरगमन् । कीदृशस्य । राये हवींषि वत्तवतः सहस्राय सहस्र-
शीलाय । षड्वा । सहस्रसंख्याकाय राये घनाय एतत्संख्यधनलाभार्थं च अक्षरन् ॥
अनुदेथाम् । 'गुद प्रेरणे' । लोहादिकः । जिह्वारम् । द्वारशब्दस्य पृषोदरा-
दित्वात् वारादेशः । क्षरन् । 'क्षर संचलने' । 'बहुलं छन्दस्पमाद्ययोगेऽपि' इति
अडभावः । शपः पित्वादानुदात्तत्वम् । तिडो लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः ।
पायनाय । हेतुमिति णिच् । 'शाच्छासाह्वा' इति युष् । भावे ल्युट् । राये ।
'रा दाने' । राति ददातीति राः । 'रातेडैः' (उ० सू० २. २२४) । 'अडिन्' इति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । तृप्यते । 'अितृया पिपासायाम्' । शप् । लटः शतृ ।
श्यनो नित्वादाद्युदात्तत्वम् । 'पठधर्षे चतुर्थो दवतव्या' (पा० म० २. ३. ६२-
१) इति चतुर्थी ।

शब्दाः—परा=समीप, अवतम्=कूपं को, नासत्या=ओ सत्यस्वभाव-
वाले, अनुदेथाम्=ऊपर उठाये, उच्चाबुध्नम्=उपर पेडावाला, चक्रथुः=

किया, जिह्वानारम्=तिरछा मुहवाला, क्षरन्=बहाया, आपः=जल, न=तरह पायनाय=पीने के लिये, राये=घन के लिये, सहस्राय=हजार, तृप्यते=प्यासे, गोतमस्य=गोतम के लिये ।

हि० अ०—ओ अश्विन्, तुमने (घन के) कुपे को ऊपर उठाया, इसके पेटे को नीचे की ओर तथा मुह को (पृथिवी की ओर) तीरछा किया; सहस्र घन के प्यासे गोतम के लिये (उस कुपे से घन की) धर्या की, मानो प्यास शान्त करने के लिये जल हो ।

Trans—O true ones, you raised up the well (of treasure) and made its bottom upward and mouth curved (on the ground), poured as it were waters for drinking, for Gotama, thirsty for thousand-fold wealth

Notes—अनुदेयाम्— \sqrt{nud} to push, mid impf 2nd dual उच्चाबुध्नम्—Bahuvrīhi, accented on the first member चक्रयुः— \sqrt{kr} to make, perf 2nd dual जिह्वानारम्—The word द्वार has become चार by dropping the letter व; चार is modern चारी the mouth of a pot, Bahuvrīhi compd accented on the first member क्षरन्— \sqrt{ksar} to flow, pres injun 3rd plu, Peterson takes it as a participle and renders as 'letting flow' न—According to Sāyana न is a conjunctive expressive of 'and', Peterson takes it to mean 'as it were' पायनाय—From $\sqrt{pā}$ to drink by adding the suffixes भुक् and ल्युट् in dative sing सहस्राय—Sāyana understands it as 'सहनशीलाय' and in alternative as 'एतत्सहस्रघनलामायम्', Griffith takes it to mean 'thousand-fold' Both Sāyana and Griffith construe it with राये but Peterson with तृप्यते गोतमस्य—Use of gen in the sense of dative

जुजुर्यः । नासत्या । उत । वृत्रिम् । प्र । अमृञ्चतम् । द्रापिम्-

इव । च्यवानात् ॥ अ॥ अतिरतम् । जह्नुतस्य । आयुः । दस्ता ।
आत् । इत् । पतिम् । अकृणुतम् । कनीनाम् ॥१०॥

सा० भा०—अश्वेदमाख्यानम् । बलीपलितादिभिर्रूपेतो जीर्णार्द्धः पुत्रादिभिः
परित्यक्तश्च्यवानाहयः श्रमिरीश्वनो लुप्टाव । स्तुतावश्विनो तस्मै श्रपये जरामप-
गमस्य पुनर्व्यवनमकुदतामिति । तदेतदाह । हे नासत्या अश्विनो जुजुरुपः
जीर्णात् च्यवानात् च्यवानाख्यादूयेः सकाशात् वस्त्रिं हस्तेन शरीरमावृत्या-
वस्थितां जरां प्रामुञ्चतं प्रकपेणानोचयतम् । तत्र दृष्टान्तः । द्रापिमिव ।
द्रापिरिति कवचस्माख्या । यथा कश्चित् कवचं कृत्स्नशरीरव्यापकं पृत्वा
पश्चात् शरीरात् पृथक्करोति तद्वत् । उत अपि च हे दस्ता एतत्संज्ञो वृज्जनीयो
वा अश्विनो जह्नुतस्य पुत्रादिभिः परित्यक्तस्य श्रपयेः आयुः जीवनं प्रातिरतं
प्रावर्धयतम् । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । आत् इत् अनन्तरमेव पुत्रानं सन्तं
कनीनां कन्यानां पतिं भर्तारम् अकृणुतम् अकुदतम् । जुजुरुपः । 'जृप् वयो-
हानो' । लिटः वचसुः । 'बहुलं छन्दसि' इति उत्त्वम् । द्विर्भावः । पञ्चम्येक
वचने 'यसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । 'शासिपतिघसीनां च' इति धत्वम् ।
घञिम् । 'बृह् वरणे' । 'आह्वगमहन' इति क्प्रत्ययः । जह्नुतस्य । 'ओहाक्
त्यागे' । कर्मणि निष्ठा । तस्य 'छन्दस्युभयया' इति सार्वधातुकत्वात् यक् ।
तस्य 'बहुलं छन्दसि' इति श्लुः । 'जहातेश्च' (पा० सू० ६. ४. ११६) इति
इत्वम् । कनीनाम् । 'रयमंतो बहुलम्' इति बहुलवचनात् कन्याशब्दस्य अत्र
संप्रसारणम् ॥

शब्दा०— जुजुरुपः=वृद्ध, नासत्या=ओ सत्य स्वभाववाले, उत=और,
वस्त्रिम्=बाहरी रूप को, प्रामुञ्चतम्=अलग किया, द्रापिमिव=कवच की
तरह, च्यवानात्=च्यवान् नामक ऋषि के शरीर से, अतिरतम्=बड़ाया,
जह्नुतस्य=पुत्रों द्वारा छोड़ दिये गये की, आयुः=आयु की, दस्ता=ओ
आश्चर्यजनक कार्य करनेवाले, आत्=इसके बाद, इत्=पूर्ववर्ती शब्द पर बल
देनेवाला एक निपात, पतिम्=स्वामी, अकृणुतम्=बनाया, कनीनाम्=
पुत्रतियों का ।

हि० अ०—ओ अश्विन, (तुम लोगों ने) वृद्ध च्यवान् (ऋषि) के
बाहरी रूप को कवच की तरह अलग कर दिया । (पुत्रों द्वारा) छोड़ दिये गये
(ऋषि) की आयु को, ओ आश्चर्यजनक कार्य करने वाले, (तुम लोगों ने)
बड़ाया तथा उसको सुन्दर पुत्रियों का पति बनाया ।

Trans.—O true ones, you removed the outward appearance as it were an armour from the aged Cyavān You extended the life of an abandoned one, O miracle workers, and then you made him the husband of youthful maidens

Notes—जुजुषुः—Gen sing of जुजुषुस् from √jṛ to be old, perf. part यद्रिम्—Form (Nigh III 72) Yāska derives it from √hr to cover (यद्रि इति रूपान्तः । यृणोतीति सत् Nir. II 9) Sāyana here takes it to mean 'old age that prevails the body', Wilson and Griffith as 'skin' and Peterson as 'outer shell' अमुञ्चतम्—√muc to release, impf 2nd dual अतिरतम्—√ṛ with prefix प्र to prolong, to extend, 2nd dual जहतिः—√ha to leave, past part अकृणुतम्—√kr to make, impf 2nd dual कनीनाम्—कनी is the Samprasāraṇa of कन्या

तत् । वाम् । नरा । शंस्यम् । राध्यम् । च । अभिष्टिम् । नासत्या । वरूथम् ॥ यत् । विद्वांसा । निधिम् । अपगूळहम् । उत् । दुर्ज्ञात् । उपथुः । वन्दनाय । ॥११॥

सा० भा०—अत्रेदमाख्यानम् । वन्दनो नाम कश्चिदपि स चामुरं कूपे निक्षिप्तं उत्तरीतुमशक्नुवन्नश्विनावस्तीत् । तमश्विनौ कूपादुन्निव्यतुरिति । तदाह । नरा आरोग्यस्य नेतारी हे नासत्यौ अश्विनौ वा पुत्रयोः सवन्धि अभिष्टिमतम् अभ्येयणयुक्तमाभिमूह्येन प्राप्तव्यं तथा वरूथं वरणोय कामयितव्यं तत् कर्म शंस्यम् अस्माभिः प्रशसनीयं राध्यम् आराधनीयं च । किं पुनस्तत्कर्म । विद्वांसा जानन्तो युवा निधिमिव निक्षिप्तं धनमिव अपगूळहम् अरण्ये निजने देशे कूपमध्ये अमुरं निगूढं वन्दनाय वन्दनमपि दर्शनात् अध्वर्यं पिपासुभिर्द्रष्टव्यात् कूपात् तत् उपथुः उदहायम् । एव यत् एतत् कूपादुद्धरणं तदित्यर्थः ॥ शंस्यम् 'शनु स्तुतौ' । अस्मात् ण्यन्तात् 'अचो यत्' इति यत् । यतोऽनाव' इत्याद्युदात्तत्वम् । अभिष्टिमतम् । अभिपूर्वात् इय गतो' इत्यस्मा-

द्वारे वितन् । 'मन्त्रे यूप' इति वितन् उदात्तत्वम् । ह्रस्वरूपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । शकन्त्यादित्वात् पररूपत्वम् । 'तादो च' इति तु गतिस्वरस्य सर्वविधोना छन्दसि विकल्पितत्वादप्रवृत्तिः । ततो मतुप् । अन्तोदात्तादुत्तरस्य तस्य 'ह्रस्वनुङ्ग्याम्' इत्युदात्तत्वम् । वरुथम् । 'जृङ्ग्यामूयन्' । विद्वासा । 'मुपा सुलुक्' इति धिभक्तेराकारः । अपगूलहम् । 'गूह सवरणे' । कर्मणि निष्ठा । 'यस्य विभाषा' इति इत्प्रतिषेधः । इत्त्वधत्वष्ट्वङ्लोपदीर्घाः । 'गतिरनन्तर' इति गते प्रकृतिस्वरत्वम् । दर्शतात् । 'भूमृक्षि' इत्यादिना अतच् । ऊपयुः । 'द्वयप् बोजतन्तुसताने' । लिटि अयुति यजादित्वात् सप्रसारणम् । द्विर्वचनादि । वन्दनाय । 'क्रियाग्रहण कर्तव्यम्' इति कर्मणः सप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

शब्दा०—तत्=यह याम्=तुमलोगो को, नरा=जो नेता, शंस्यम्=प्रशसनीय, राध्यम्=पूजनीय, च=और, अभिष्टिमत्=सहायतात्मक, नासत्या=जो सत्यस्वभाववाले, वरुथम्=सुरक्षा, यत्=जब विद्वांसा=जानकार, निधिमिव=खजाने की तरह, अपगूलहम्=छिपे हुये, उत्=ऊपर, दर्शतात्=कुपे से, ऊपयुः=निकाले, वन्दनाय=वन्दन की ।

हि० अ० जो नेता, तुम्हारी यह अभिलषित सहायतात्मक सुरक्षा प्रशसनीय है तथा पूजनीय है, जब जानकार (तुमने) वन्दन को छिपे धन की तरह कुपे से बाहर निकाला ।

Trans—O leaders, that helpful protection of yours, (which is) desired (by us) is praiseworthy and adorable, O true ones, when you the knowing (gods) brought out Vandana from the well (in which he was) concealed like treasure

Notes—शंस्यम् \sqrt{sams} to praise, with the suffix यत् राध्यम्— \sqrt{radh} to succeed, with the suffix यत्, Wilson renders as 'to be adored', Griffith as 'worth the winning' and Peterson as 'worthy of acquisition' अभिष्टिमत्—Sāyana derives it from अभि+ \sqrt{as} to go, Parāṇīpe derives it from अभि+ \sqrt{as} to afford help, Griffith takes it to mean 'favouring succour'. वरुथम्—From \sqrt{vr} to choose; Sāyana renders it as 'वरणीय

कामयितव्य', Wilson as 'desired'. MWD takes it to mean 'protection'. अपगूहम्— \sqrt{guh} with the prefix अप to conceal, the breathing ह् is a secondary sound being originally represented by घ This घ sometimes represents the old palatal ङ which is replaced by cerebral sound before त् This 'guh' was originally 'gugh' also represented by 'gugh' With past participle suffix त added to it the 'zh' became cerebral dh the replacement being indicated by lengthening of the preceding syllable ऊपयु— \sqrt{vap} with उत् to bring out यत् वन्दनाय—This hemistich is variously interpreted by the scholars, according to Wilson 'when becoming aware (of the circumstance) you extricated Vandana (hidden like a concealed treasure from (the well) that was visible (to travellers)', Grassmann renders 'as you hauled up for Vandana from the pit the hidden thing like treasure', Griffith translates 'what time ye, knowing well his case, delivered Vandana from the pit like a hidden treasure', Peterson renders 'when you the knowing (gods) found out visibly a buried treasure as it were for Vandana'

तत् । वाम् । नरा । सनये । दंसः । उग्रम् । आविः । कृणोमि ।
तन्पुतुः । न । वृष्टिम् ॥ दुध्यङ् । ह । यत् । मधु । आथर्वणः ।
वाम् । अरवस्य । शीर्ष्णा । प्र । यत् । ईम् । उवाच ॥१२॥

सा० भा०—अत्रेयमात्म्यायिका । इन्द्रो दधीचे प्रवर्ग्यविद्या मधुविद्या चोपदिश्य यदि इमाम् अन्यस्मै वक्ष्यसि शिरस्ते छेत्स्यामीत्युवाच । ततोऽश्विनो अश्वस्य शिरश्छित्त्वा दधीचं शिरं प्रच्छिदान्वत्र निधाय तत्राश्व्य शिरं प्रत्ययत्ताम् । तेन च इष्मडं ऋचं सामानि यजुषि च प्रवर्ग्यविषयाणि मधुविद्याप्रतिपादकं ब्राह्मणं चाश्विनावध्यापयामास । तदिन्द्रो ज्ञात्वा वक्ष्णेन तच्छिरोऽञ्छिनत् । अथाश्विनो तस्य स्वकीयं मानुषं शिरं प्रत्ययत्तामिति

सादृश्यामनवानसनेषयोः प्रपञ्चमोक्षतम् । तदेतत्प्रतिपाद्यते । हे नरा नरो
अश्विनो वां पुत्रयोः संवन्धि उग्रम् उद्पूर्णमन्वर्धुःशकं दंसः । वसेनामंतत् ।
युवाम्नां पुरा कृतं तत् कर्म सनये घनलाभायम् आविष्कृणोमि प्रकटीकरोमि ।
तत्र दृष्टान्तः । तन्यतुः न यया मेघस्य शब्दः घृष्टिं मेघान्तर्गतमानमुदकं
प्रवर्यणेन सर्वत्र प्रपटयति तद्वत् । किं तत्कर्म । अवर्यणः पुत्रः दध्यद्
एतत्तंतः ऋषिः अश्वस्य शीर्ष्णां युष्मत्सामर्थ्येन प्रतिहितेन शिरसा वां युवा-
म्याम् ईम् इमां मधुविद्यां यत् ह यदा सल्लु प्र उवाच प्रोक्षतवान् । तदानी-
माश्वस्य शिरसः संधानलक्षणं पुनर्मनुष्यस्य शिरसः प्रतिबंधानलक्षणं च यत्
भयदीप्यं कर्म तत् आविष्कृणोमीत्यर्थः ॥ सनये । 'यणु दाने' । 'तनिकपि-
रस्यञ्जसिबसिष्वनिस्तनिबनितनिप्रन्यचरिन्मयश्च' (उ० सू० ४.५७९) इति
प्रत्ययः । तन्यतुः । 'तनु विस्तारे' । 'श्रुतान्यज्जि०' (उ० सू० ४.४४२)
इत्यादिना यतुच् । यद्वा । 'स्तन शब्दे' । यादृलकात् यतुच् । छान्वसः
सलोपः । घृष्टिम् । घृष्यते सिच्यते अनेनेति घृष्टिः । भन्त्रे घृष्य इत्यादिना
क्तिन उदात्तत्वम् । आवरणः । अपत्यार्थे अणि 'अन्' (पा० सू० ६.४.१६७)
इति प्रकृतिभावात् टिलोपाभावः । शीर्ष्णा । 'शीर्षेच्छन्दसि' (पा० सू० ६.
१.९०) इति शिरः शब्दपर्यायः शीर्षेच्छाब्दोऽन्तोदात्तो निपात्यते । अल्लोपे
सति उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेषुदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—तत्=उस, वाम्=तुम्हारे, नरा=ओ नेता, सनये=घन के
लिये, दंसः=आश्चर्यजनक कार्य, उग्रम्=शक्तिशाली, आविष्कृणोमि=
प्रकट करता हूँ, तन्यतुः=गर्जन, न=तब, घृष्टिम्=घर्षा को, दध्यद्=
दध्यद् नाम के ऋषि, ह्=प्रसिद्ध अर्थ का वाचक एक निपात, यत्=जब,
मधु=मधुविद्या का रहस्य, आश्वर्षणः=अश्वर्षण के पुत्र, वाम्=तुम दोनों
को, अश्वस्य=अश्व के, शीर्ष्णां=शिर से, प्र=विशेष रूप से, यत्=जो,
ईम्=इस, उवाच=कहा था ।

हि० अ०—ओ नेता, तुम्हारे उस शक्तिशाली कार्य को घन के लिये मैं
प्रकट करता हूँ जैसे गर्जन घर्षा को; जब अश्वर्षण के पुत्र दध्यद् ने अश्व के
शिर से तुम लोगों को मधु विद्या का रहस्य बताया था ।

Trans.—O leaders, that powerful miracle of
yours, in order to gain thereby, I make manifest as
the thunder (announces) the rain; when Dadhyañ,
the son of Atharvan proclaimed to you the secret of
mead with a horse's head.

Notes—सनये—Dative infinitive in ए from √san to gain. आविष्करोमि—√kr with गावि to make manifest, pres. 1st. sing. तन्यतुः—Derived from √tan to stretch or √stan to thunder. उवाच—√vac to speak, perf. 3rd. sing. not unaccented because preceded by यत्.

अजोहवीत् । नासत्या । करा । वाम् । महे । यामन् । पुरुभुजा ।
पुरंधिः ॥ श्रुतम् । तत् । शासुःश्व । वधिमत्याः । हिरण्य-
हस्तम् । अश्विनौ । अदत्तम् ॥१३॥

सा० भा०—वधिमती नाम कस्यचिद्राजपैः पुत्री तपुंसकभर्तुका । सा पुत्रलाभार्थमश्विनावागम्य तस्यै हिरण्यहस्ताख्यं पुत्रं ददतुः तदेतदाह । पुरुभुजा यूनानां पालकी प्रभूतहस्ती या हे नासत्या-वाश्विनी महे महनीये पूजनीये यामन् यामनि । याति गच्छतीति याम स्तोत्रम् । तस्मिन्सति करा अभिमतफलस्य कर्तारो वां युवां पुरंधिः बहुयीः वधिमती । वधिः पुत्रोत्पादनाशक्तः पण्डकः । तद्वती एतत्संज्ञा राजपुत्री अजोहवीत् । पुनः-पुनः स्तुत्या पुत्रलाभार्थम् आहूतवती युवां च वधिमत्याः तत् आह्वानं श्रुतम् अभृणूतम् । तत्र द्रष्टान्तः । शासुरिव । यथा शासुः आचार्यस्य वचनं शिष्योऽब्रवीत् सन् एकाग्रयेण शृणोति तद्वत् । श्रुत्वा च हे अश्विनौ तस्यै हिरण्यहस्तं सुवर्णमयपाणिं हितरमणीयपाणिं वा एतत्संज्ञं पुत्रं अदत्तं प्रायच्छतम् ॥ अजोहवीत् । द्विपतेयंङ्लुगन्तात् लङ् । 'यङो वा' इति तिप ईडागमः । करा । करोतेः पचाद्यच् । 'युपां सुलुक्' इति विभक्तेः आकारः । यामन् । 'आतो मनिष्वनिष्वनिपश्च' इति मनिन् । 'युपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । श्रुतम् । लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । 'बहुलं छन्दस्यमाद्ययोगेऽपि इति अडभावः । शासुः । शास्तुः । 'शासु अनुशिष्टौ ।' शंसिशसिशसि' (उ० सू० २ २५०) इत्यादिना संज्ञायां वृत् । इडभावः । छान्दसस्तलोपः ॥

शब्दा०—अजोहवीत्=मुलाया या, नासत्या=ओ सत्यस्वभाववाले, करा=अभिमत कार्य करनेवाले, वाम्=तुम दोनों को, महे=श्रेष्ठ, बड़ी, यामन्=प्रार्थना में, पुरुभुजा=ओ अनेक (शक्तियों) का आनन्द लेनेवाले, पुरंधिः=बुद्धिमान ने, श्रुतम्=युना, तत्=उसको, शासुरिव=गुरु की आज्ञा की तरह, वधिमत्याः=कलीव या वधिया पुरुष की पत्नी की, हिरण्यहस्तम्=स्वर्ण हाथवाले, अश्विनौ=ओ अश्विन, अदत्तम्=तुम दोनों ने दिया ।

हि० अ०—ओ अश्विन, ओ अनेक (शक्तियों) का आनन्द लेनेवाले, बुद्धिमान (स्त्री) ने अपनी घेठ प्रार्थना में, (अभिमत) कार्य करनेवाले तुमको बुलाया था। नपुंसक पुरुष की स्त्री की उस (प्रार्थना) को तुम लोगों ने सुना मानो यह (गुरु की) आत्मा हो, (तथा तुम लोगों ने उसे) ओ अश्विन, स्वर्ण हस्तवाले (पुत्र) को दिया।

Trans—O true ones, a wise (woman) invoked you, the active ones in a powerful prayer, O enjoyer of many; you heard that (invocation) of impotent man's wife and gave her, O Ásvins, a golden handed (son)

Notes—अजोहवीत्— $\sqrt{hū}$ to call, int impf 3rd sing करा—Acc dual in आ; Wilson following Sāyana takes it to mean 'accomplishers of desires' According to Geldner कर means hand Parāñjpe understands it as 'active' or 'skilful' यामन्—Loc sing of याम् (from $\sqrt{yā}$ to go) Sāyana on R V X 64 1 takes it to mean sacrifice (यान्ति गच्छन्त्यत्र इति यामा यज्ञ), but here he understands as prayer (यान्ति गच्छन्तीति याम स्तोत्रम्) Roth and Grassmann following Sayana understand it as 'going forth to the Gods with prayer and offering i.e. the sacrifice Pischel takes it to mean 'successful coming of the sacrifice Max-mullar and Oldenberg render it by 'way' or 'march', according to Parāñjpe यामन् means 'on appeal to gods or an appeal made at or through the sacrifice' पुरुमुजा—पुरु + \sqrt{bhuj} to enjoy, Sāyana renders it by 'बहुता पालको प्रभूतहस्तो वा'; Wilson translates as 'protectors of many', Griffith as 'lords of many treasures' and Peterson as 'they enjoy many powers', vocative not in the beginning of a pāda, hence, unaccented श्रुतम्— \sqrt{sru} to hear, rootacrist impv 2nd dual हिरण्यहस्तम्—See I 35 10 अदत्तम्— $\sqrt{dā}$ to give impf 2nd dual

आस्तः । धृक्स्य । वर्तिकाम् । अभीके । युवम् । नरा । नास्त-
त्या । अमुमुक्तम् ॥ उत्तो इति । कविम् । पुरुमुजा । युवम् ।
ह । कृपमाणम् । अकृणुतम् । विचक्षे ॥ १४ ॥

सा० भा०—यतिषा घटपसदृशस्य पक्षिण स्त्री । सामरूप्ये यत्मानेन
शुना प्रस्तां पुरा किल अश्विनो अमोचयताम् । सदेतदाह । नरा नेतारी नास्त-
यतिष्वौ युयं युवाम् अभीके अभिगते धृक्वर्तिकयो सप्राप्ते धृक्स्य विषतवस्य
शुन आस्म आस्थात् वर्तिकां घटपसदृशोम् अमुमुक्तम् अमोचयतम् ।
यास्वस्तयाह । पुन पुनर्यतंते प्रतिद्विपसामायतंते इति वर्तिका उवा । तां
वृषेण आवरकेण सर्वजगत्प्रकाशनाच्छादयिष्या मूर्ध्नेण यस्तां तदीयमृतादश्विनाव-
मुञ्चयामिति । उत्तो अपि च पुरुमुजा महायाह प्रभूतहस्तौ या युयं ह युवां
खलु कृपमाणं स्तुवन्त कविम् एतत्सज्जमन्यमपि विचक्षे विशेषेण द्रष्टु समर्थम्
अकृणुतम् अनुव्रतम् ॥ आस्त । 'पहन्' इत्यादिना आत्यस्य आसदादेन ।
'अस्तोपोज' इति अकारतोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण 'ऊर्द्धिदम्' इति विभक्ते-
रुदात्तत्वम् । अमुमुक्तम् । मुचेरन्तर्भावितण्यर्थात् छरि 'यदुल छन्दसि' इति
विकरणस्य इलु । कृपमाणम् । कृपि स्तुतिवर्मा तुदादिषु द्रष्टव्य । विकरण-
स्वरे प्राप्ते वृषादीना च' इत्याद्युदात्तत्वम् । विचक्षे । 'तुमर्थे सेतेन्' इति
से प्रत्यय । 'स्को सद्योगाद्यो' इति सलोप ॥

शब्दा०—आस्तः=मुख से, धृक्स्य=भेदिये के, वर्तिकाम्=वर्तिका
जाति की एक पक्षी की, अभीके=सप्राप्त में, युवम्=तुम दोनों में, नरा=ओ
नेता, नास्तत्या=ओ सत्य स्वभाववाले, अमुमुक्तम्=मृत किया, उत्तो=
और, कविम्=कवि की, पुरुमुजा=ओ अनेक, (शक्तियो) का आनन्द लेने-
वाले, युवम्=तुम दोनों ने, ह=निश्चित अर्थ का वाचक एक तिपात,
कृपमाणम्=प्राप्त करानेवाले की, अकृणुतम्=किया, विचक्षे=देखने के
लिये ।

हि० अ०—ओ नेता, ओ अश्विन, (धृक्-वर्तिका) सप्राप्त में तुम लोगों
ने वर्तिका पक्षी को भेदिये के मुख से बचाया । ओ अनेक (शक्तियों) का
आनन्द लेनेवाले, तुम दोनों ने प्राप्त करानेवाले (अर्थ) कवि को देखने के
लिये (समर्थ) किया ।

Trans—In the combat, O leaders, o true ones,
you liberated a quail from the mouth of a wolf And

O enjoyer of many, you made the imploring poet to see

Notes—आसुः—Abl. sing of आस्य (आस्यम् अस्यते । अस्यन्वते एनत् अन्नमिति वा Nir I 9) वृकम्—Sāyana takes it here to mean 'dog', Griffith as 'wolf' Yāska takes वृकम् to metaphorically mean 'sun' See note on अवृकम् (I 48 15) वर्तिकाम्—Yāska takes it to metaphorically mean 'dawn' He derives it from √vrt to turn अमु-मुक्तम्—√muc to release, pluperf 2nd dual उतो—Final ओ, not occurring in the first member of the compd, is called Pragrhya, hence, इति is added to it in the Padī-text कृपमाणम्—√krp to implore (Sāyana), to lament (Macdonell) pres part अकृणुतम्—√kr to make, impf 2nd dual विचक्षे—Dative infinitive in ए from √cahs to see

चरित्रम् । हि । वेऽईव । अच्छेदि । पर्णम् । आज्ञा । खेलस्य ।
परितक्म्यायाम् ॥ सद्यः । जड्याम् । आयसीम् । विरपलायै ।
धने । हिते । सर्तवे । प्रति । अधत्तम् ॥१५॥

सा० भा०—अगस्त्यपुरोहित खेलो नाम राजा । तस्य सबन्धिनी विरपला नाम स्त्री सप्रामे शत्रुभिविच्छिन्नपादा आसीत् । पुरोहितेनागस्त्येन स्तुतावदिवनी रात्रावागत्य अयोमय पाद समघत्ताम् । तदेतदाह । आज्ञा आज्ञा सप्रामे अगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य सबन्धिनी विरपलाख्याया चरित्रं चरण घेरिव वै पक्षिणं पर्णं पतत्रमिव अच्छेदि हि पुरा छिन्नमभूत् खलु । हे अश्विनी युधामन्युस्येन स्तुतो सन्तो परितक्म्यायाम् । परितक्म्या रात्रि । 'परित एना सकृत्' (निर० ११ २५) इति यास्कः । एनामुभयत सूयो गच्छतीति तस्यार्थः । रात्रावागत्य सद्यः तदानीमेव हिते शत्रुषु निहिते धने जेतव्ये विद्यमानते सति सर्तवे सत्तुं गन्तुं विरपलायै आयसीम् अयोमयीं जड्या जडघोपलक्षित पाद प्रत्यधत्तम् । सधानमेकीकरण कृतवन्तावित्यर्थः ॥ चरित्रम् 'अतिलूध्रजनसहचर इव' इति करणे इयः । आज्ञा । 'मुपां मुलुक्' इति

विभक्तेडदिश । आयसीम् । अयशब्दादिकारायें 'प्राणिरजताविम्योञ्ज्'
(पा० सू० ४. ३ १५४) । 'टिड्ढाणञ्' इति डोप् ॥

शब्दां—चरित्रम्=पैर, चेरिय=पक्षी की तरह, अच्छेदि=कट गया था, पर्णम्=पल, आज्ञा=लड़ाई में, खेलस्य=खेल नामक राजा की, परितक्म्यायाम्=रात्रि में, सद्यः=शोध ही, जङ्घाम्=पैर, आयसीम्=लोहे का, निरपलायै=विशपला के लिये, धने=धन के लिये, हिते=रखे गये सर्ववे=दौड़ने के लिये, प्रति=लिये, अधत्तम्=प्रदान किया ।

हि० अ०—रात्रि के समय, खेल की लड़ाई में (विशपला का) पैर पक्षी के पल की तरह कट गया था । शोध ही (तुम लोगों ने) विशपला को गड़े धन के लिये दौड़ने के लिये लोहे का पैर प्रदान किया ।

Trans—A leg (of Viśpalā) had been broken like a wing of a bird in the battle of Khela in night. Immediately you restored an iron leg for Viśpalā to run the race for hidden treasure.

Notes—अच्छेदि— \sqrt{chid} to cut off, pass aorist, 3rd sing, not unaccented because preceded by हि खेलस्य—A proper noun Sayana thinks it as expressive of the wife of Khela' Peterson construes it with आज्ञा and renders 'in the race run by Khela' परितक्म्यायाम्—Yāska derives it from \sqrt{tal} to run (परितक्म्या रात्रि । परित् एना तक्म । तक्म इति उष्ण नाम । तक्ते इति सत्—Nir XI 25) Peterson takes it to mean running 'about' 'confusion', 'tumult of battle', 'melee' निरपलायै—According to Śāyana Viśpalā was the wife of Khela. Her leg was cut off by the enemies in the battle. Pischel suggested for the first time that Viśpalā was a mare not the wife of Khela हिते—From $\sqrt{dhā}$ to put, past part; see note on निहिता (I 247) सर्ववे—Dative infinitive in तवे from \sqrt{sr} to flow प्रति अधत्तम् $\sqrt{dhā}$ with prefix प्रति to restore, impf 2nd dual.

शतम् । मेपान् । वृक्ष्ये । चक्षुदानम् । ऋज्जश्चरवम् । तम् ।
पिता । अन्धम् । चकार ॥ तस्मै । अची इति । नासत्या ।
विचक्षे । आ । अधत्तम् । दत्ता । भिपजौ । अनर्घम् ॥१६॥

सा० भा०—वृषागिर पुत्र ऋज्जाश्वो नाम राजर्षि । तस्य समीपे अश्विनो-
र्वहनभूतो रासभो वृक्षीभूत्वावतस्ये । स च तस्या आहारार्थमेकोत्तरशतसस्या-
कान् पौरजनानां स्वभूतान्मेधानशकलीकृत्य प्रददौ । 'ऋज्जाश्व शतमेक च
मेपान्' (ऋ० स० १ ११७ १८) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । एव पौराणामहिते
प्रवृत्त पिता शापेन नेत्रहीनमकरोत् । तेन स्तुपमानावश्विनौ अस्मद्वाहननिमित्तम्
अस्य आन्ध्यं जातमिति जानन्तौ तस्मै अक्षिणो प्रायच्छतामिति । तवेतबाह ।
अत्र तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । य ऋज्जाश्व शतं शतसस्याकान् मेपान्
वृक्ष्ये आत्मना पोषितायै वृक्षस्त्रियै शकलीकृत्य प्रादात् तं चक्षुदानम् । शब्दति-
अतिकर्मा अत्र शकलीकरणार्थं । शकलीकृत्य दत्तवन्तम् ऋज्जाश्वं पिता शापेन
अन्धं दृष्टिहीनं चकार कृतवान् । हे नासत्या सत्यस्यभाषो सत्यस्य नेतारो या
भिपजौ देवानां वंछभूतो । 'अश्विनौ वं देवानां भिपजौ' (ऐ० ब्रा० १ १८;
तै०स० २ ३ ११) इति श्रुते । दत्ता दर्शनीयो एतत्तज्ज्ञो या हे अश्विनौ अनर्घम्
अनर्घाणीं द्रष्टव्यं प्रति पितृज्ञापात् गमनरहिते अक्षौ चक्षुषी विचक्षे विविधं द्रष्टुं
समर्थं तस्मै ऋज्जाश्वाय आघत्तम् व्यधत्तम् अकुरुत्तम् ॥ वृक्ष्ये । वृक्षोऽरण्यश्वा ।
तस्य स्त्री वृक्षी । 'जातेरस्त्रीविषयात्' (पा० सू० ४ १ ६३) इति डोप् ।
'जसाद्विषु च्छन्दसि वाचचनम्' इति घटुष्यैकवचनस्य आडभावे यणादेशो 'उदात्त-
स्वरितयोयण' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । चक्षुदानम् । क्षर्देलिड
कानच् । चित्स्यर । अक्षौ । 'ई च द्विवचने' (पा० सू० ७ १ ७७) इति
परत्वात् अक्षशब्दस्य ईकारान्तादेशः । स चोदात्तः । तस्मिन्कृते सकृद्गतौ
विप्रतिपेधे' (परिभा० ४०) इति परिभाषया पुन ननु न भवति । विचक्षे ।
चक्षे सप्तदशलिङ्गो भावे विवप् । अनर्घम् । 'ऋ गतौ' । अस्मात् 'अन्धेभ्योऽपि
वृक्ष्यन्ते' इति दक्षिणहणस्य विध्यन्तरोपसप्तहायत्वात् भावे धनिप् । अर्घं गमन
विधय प्रति एतयो नास्तीति बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
'सुपा सुलुक्' इति द्विवचनस्य लुक् । छाग्वसो नलोपाभावः ।

शब्दा०—शतम्=सौ, मेपान्=भंडो की, वृक्ष्ये=वृक्षी के लिये, चक्षु-
दानम्=दक्षिणदान करते हुये, ऋज्जाश्वम्=ऋज्जाश्व नाम के अपने पुत्र की,
तम्=उसको, पिता=पिताजी, अन्धम्=अन्धा, चकार=कर दिया, तस्मै

=उसके लिये, अक्षी=आखी की, नासत्या=ओ सत्य स्वभाववाले, विचक्षे देखने के लिये, आ अधत्तम्=प्रदान की, दत्ता=ओ आश्चर्यजनक कार्य करने वाले, भिपजी=ओ घंटों, अनर्वन्=अनुपम ।

हि० अ०—बूकी के लिये सौ भेड़ों का बलिदान करते हुये ऋज्यादव को उसके पिता ने उसे अन्धा बना दिया । उसको, ओ अद्विन्, ओ आश्चर्यजनक कार्य करनेवाले, ओ घंटों, तुमने देखने के लिये अनुपम आँखें प्रदान की ।

Trans —To Rjraśva, serving as food hundred sheep to a she-wolf, him, his father made blind To him O true ones, you restored matchless eyes, O miracle workers, O physicians

Notes—चक्षदानम्— \sqrt{ksad} to serve as food (Sāyana), to divide (Macdonell) perf part acc sing अक्षी—Final ई forming dual is called Pragrhya, hence, इति is added to it in the Pada-text विचक्षे—See I 116 14 अनर्वन्—From \sqrt{r} with the suffix वनिप्; Sāyana takes it as an adj of अक्षी He analyses the compd as 'अवं गमन विषय प्रति एनयो नास्तीति'; Yaska renders it अनर्वम् अप्रत्युतम् अन्यस्मिन् (Nir IV 27), Grassmann understands it as 'not to be overpowered', Geldner as 'matchless', Peterson as 'unrivalled', Griffith as 'with sight uninjured' and Wilson as 'unable to find their way'

आ । वाम् । रथम् । दूहिता । सूर्यस्य । कार्म्मऽइव । अतिष्ठत् ।
अर्वता । जयन्ती ॥ विश्वे । देवाः । अनु । अमन्यन्त । हत्स
भिः । सम् । ऊँ इति । श्रिया । नासत्या । सचेये इति ॥१७॥

सा० भा०—सविता स्वदुहितर सूर्याख्या सोमाय राज्ञे प्रदातुमच्छत् । तां सूर्यां सर्वे देवा वरयामासु । ते अन्योन्यमूचु आदित्यमर्वाधि कृत्वा अर्जि धावान् । योऽस्माक मध्ये उज्ज्येयति तस्येय भविष्यतीति । तत्राश्विनावुदजयताम् । सा च सूर्या जितवतोस्तयो रथमारुरोह । अत्र 'प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं

with prefix अनु to assent. irr impf. 3rd. plu. संसचेये—
√sac with सम् to obtain., mid. pres. 2nd. dual; final
ए forming dual number is Praghya; hence, इति in the
Pada-text.

यत् । अयातम् । दिवःऽदासाय । वर्तिः । भरद्वाजाय । अरिवना ।
हयन्ता ॥ रेवत् । उवाह । सचनः । रथः । वाम् । वृषभः । च ।
शिशुमारः । च । युक्ता ॥१८॥

सा० भा०—हे अश्विनौ हयन्ता स्तुतिभिराहूयमानौ युवां भरद्वाजाय
संश्रियमाणहविलक्षणान्नाय यजमानाय दिवोदासाय एतत्संज्ञाय राजर्षये अभीष्टं
फलं दातुं वर्तिः तदीयं गृहं यत् यदा अयातम् अगच्छतम् तदानीं रेवत् धन-
युक्तम् अन्नं वां युवयोः सचनः सेवनः रथः उवाह । तस्मै दिवोदासाय प्राप्या-
मास । अपि च तस्मिन् रथे वृषभः अनङ्वान् शिशुमारः प्राहः च परस्पर
विरुद्धावपि स्वसामर्थ्यप्रकटनाय युक्ता वाहनतया संपुक्तावास्ताम् ॥ दिवोदासाय
'दिवश्च दासे पृष्ठया अलुक्वत्तव्यः' (का० ६. ३. २१. ५) इत्यलुक् । दिवो-
दासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् । भरद्वाजाय । 'भृञ्
भरणे' । अस्माद्व्यत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्ययः । शतुः 'छन्दस्युभयया' इति
आर्षधातुकत्वेन लसार्षधातुशानुदात्तत्वाभावात् प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । बहुवीही-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हयन्ता । द्वेजः कर्मणि लटो व्यत्ययेन शतृ । 'बहुलं
छन्दसि' इति संप्रसारणम् । शपि गुणे छान्दसः अपादेशः । रेवत् । रथिशब्दात्
मनुप् । 'रथेर्मती बहुलम्' इति संप्रसारणम् । 'छन्दसीरः' इति मनुपो बत्वम् ।
'रथिशब्दाच्च' (का० ६. १. १७६. १) इति मनुप उदात्तत्वम् । सचनः
'पच सेवने' । 'अनुदात्तेश्च हलावेः' इति युच् । युक्ता । 'सुपां मुलुक्' इति
विभक्तेः आकारः ॥

शब्दा०—यत्=जब, अयातम्=आये, दिवोदासाय=दिवोदास के
लिये, वर्तिः=घर, भरद्वाजाय=पवित्र यजमान, अरिवना=ओ अश्विन
हयन्ता=बुलाने जाने पर, रेवत्=धन से युक्त, उवाह=लाया था, सचनः
=सहायक, रथः=रथ, वाम्=तुम लोगो का, वृषभः=बैल, च=और
शिशुमारः=घड़ियाल, च=और, युक्ता=जोते गये थे ।

दि० अ०—ओ अश्विन्, वृत्ताये जाने पर, पवित्र यजमान दिवोदास को (घन देने के लिये) जय तुमलोग (उसके) घर आये (उस समय) धन से भरा हुआ तुम्हारा सहायक रथ लाया था और (उसमें एक तरफ) बैल तथा (दूसरी तरफ) चड़ियाँ जोते गये थे ।

Trans.—O Aśvins, being invited, when you came to (his) house (to give wealth) to Divodāsa, a pious worshipper, your helping chariot, full of riches, carried (you) and a bull and a dolphin were yoked together.

Notes—अयातम्— $\sqrt{yā}$ to go, impf. 2nd dual; not unaccented because preceded by यत्. भरद्वाजाय—From \sqrt{bhr} to bear; pious worshipper; it is in apposition to दिवोदासाय; Griffith takes it as a proper name like दिवोदास. वर्तिः—From \sqrt{vrt} to turn, to go on round, Sāyana takes it to mean house. ह्यन्ता—Pres. part. from \sqrt{hi} to 'drive quickly; Wilson, following Sāyana translates as being invited; Griffith takes it to mean 'hasting' and Peterson as 'in haste'; रेवत्—From रयि with the suffix क्त. सचनः—'Helping' (Wilson) 'ever-present' (Peterson); Sāyana and Oldenberg derives it from \sqrt{sac} to accompany; Geldner takes it from चन 'having the same wish'. युक्ता— \sqrt{yuj} to unite, past part, dual ending in आ.

रयिम् । सुऽश्वत्रम् । सुऽअपत्यम् । आयुः । सुऽवीर्यम् । नासत्या ।
वहन्ता ॥ आ । जहावीम् । समनसा । उप । वाजैः । त्रिः ।
श्रद्धः । भागम् । दधतीम् । अयातम् ॥१६॥

सा० भा०—हे नासत्यावश्विनी सुश्वत्रं शोभनबलं रयिं धनं स्वपत्यं शोभनैः पुत्रादिभिरुदेत् सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतम् आयुः । अघ्ननामृतम् । एवं-गुणविशिष्टमन्नं च वहन्ता धारयन्ती युषां समनसा सपानमनस्कौ सन्तौ जहावीं जहोमंहयैः संवन्धिनी प्रजाम् आ अयातम् अभिमुख्येनागच्छतम् ।

कोदृशीं वार्जः हविलंक्षणैरक्षरूपेताम् । अहः । अत्र अहः शब्देन तत्रानुष्ठेयः सोमवागो लक्ष्यते । तस्य प्रातः सवनादिरूपेण त्रिः त्रिधा विभक्तं भागम् अंशं दधतीं विधत्तीम् । अनुसन्तवन् हविर्भिमर्जमानामित्यर्थः ॥ सुशत्रम् । बहु-
ग्रोहो 'नञ्मुन्याम्' इति उत्तरपदान्तोदत्तत्वम् । सुवीर्यम् । 'वीरवीर्यो च' इति बहुव्रीहौ उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । जह्नावीम् । जहन्नुशब्दात् 'तस्मैदम्' इत्यर्थे अण् । 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् । जाह्नवी । ह्रस्वदीर्घयोर्विनिमयः पृथोदरादित्वात् । उक्तं च — 'वर्णागमो यणंविपयंयश्च' (का० ६. ३. १०९) इति । अत एव मध्योदात्तत्वम् ॥ १९ ॥

शब्दा० — गयिम् = धन, सुशत्रम् = सुन्दर शक्तियुक्त, स्वपत्यम् = सुन्दर संतानयुक्त, आयुः = उम्र, सुवीर्यम् = सुन्दर पराक्रमवाले, नासत्या = ओ सत्य स्वभाववाले, वहन्ता = लाते हुये, जह्नावीम् = जहन्नु के पुत्रों को, समनसा = एकमत से, उप = पास, वार्जैः = धन के साथ, त्रिः = तीन बार, अहः = दिन में, भागम् = हिस्सा, दधतीम् = देनेवाले, आयातम् = आये ।

हि० अ० — ओ अश्विन्, सुन्दर शक्ति एवं सुन्दर संतान युक्त धन तथा पराक्रमशाली आयु लाते हुये (अर्थात् प्रदान करते हुये) दिन में तीन बार (तुम्हारा) हिस्सा प्रदान करने वाले जहन्नु के पुत्रों के यहाँ तुम एकमत से धन के साथ आये ।

Trans.—O true ones, carrying wealth accompanied by good strength and good offspring, and life accompanied with heroic vigour, you with accordant mind and with riches came to descendants of Jahnu who offered (your) share thrice a day.

Notes—सुशत्रम्, स्वपत्यम्, सुवीर्यम्—All are Bahuvrihi compds. accented on the second member (नञ्मुन्याम् —Pāṇ. VI. 2.172). आयुः—Sāyana takes it to mean food. वहन्ता—√*vah* to carry, pres. part. nom. dual. जह्नावीम्—The word जहन्नु with the suffixes अण् and ङीप् would be जाह्नवीम्, but the place of vowels of the first and the second syllables has been interchanged. दधतीम्—√*dhā* to put, pres. part. fem. acc. sing. आयातम्—√*yā* to go, impf. 2nd. dual.

परिविष्टम् । जाहुपम् । विश्वतः । सीम् । सुगोभिः । नक्तम् ।
ऊह्युः । रजोभिः ॥ विभिन्दुना । नासत्या । रथेन । वि ।
पर्वतान् । अजरयू इति । अयातम् ॥२०॥

सा० भा०—जाहुपो नाम कश्चिद्वाजा । विश्वतः सर्वतः परिविष्टं
शत्रुभिः परिवृतं तं राजानं हे नासत्यादश्विनो अजरयू जरारहितौ नित्यतृणौ
यवा विभिन्दुना विशेषेण सर्वस्य भेदकेनात्मीयेन रथेन नक्तं रात्रौ सुगोभिः
सुष्ठु गन्तुं शक्यः रजोभिः रज्जुकर्मणिः ऊह्युः तस्मात् शत्रुसमूहान्निर्ग-
मयत्म् । सीम् इत्येतत् पादपूरणम् । निर्गतेन तेन सह पर्वतान् शत्रुभिरारोढु-
मशक्यम् शिलोच्चयान् वि अयातं विशेषेणागच्छतम् ॥ परिविष्टम् । 'विश
प्रवेशने' । कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गते प्रकृतिस्वरत्वम् ।
सुगोभिः । 'सुदुहोधिकरणे' इति गमेर्ङः । विभिन्दुना । 'भिदिर् विदारणे' ।
शीणादिक उप्रत्ययो नुमागमश्च । अजरयू । न जरा अजरा तामात्मान
इच्छन् । 'सुप आत्मनः वयच्' । 'न वृद्धस्त्वपुत्रस्य' इति इत्वदीर्घयोर्निषेधः ।
'वयाच्छान्दसि' इति उप्रत्ययः ॥

शब्दा०—परिविष्टम्=घिरा हुआ, जाहुपम्=जाहुप को, विश्वतः
=चारों तरफ से, सीम्=पादपूरण के लिये एक निपात, सुगोभिः=चलने में
आसान, नक्तम्=रात्रि में ऊह्युः=लाये, रजोभिः=आकाश मार्ग से,
विभिन्दुना=शत्रुओं का भेदन करनेवाले, नासत्या=ओ सत्य स्वभाव-
वाले, रथेन=रथ से, पर्वतान्=पर्वतों को, अजरयू=ओ कभी वृद्ध न होने
वाले, वि अयातम्=पार किये ।

हि० अ०—तुम लोगो ने जाहुप को जो चारो तरफ से (शत्रुओं द्वारा)
घिरा हुआ था, रात्रि में चलने में आसान आकाश मार्ग से लाया । ओ कभी
वृद्ध न होनेवाले, ओ अश्विन, (शत्रुओं का) भेदन करनेवाले रथ से तुम
लोग पर्वतों को पार किये ।

Trans—You brought Jāhusa who was sur-
rounded on all sides, by night through aerial region,
(on the path) easy to travel. O true ones, with your
foe-overwhelming chariot you came across the
mountains, O unaging ones.

Notes—परिविष्टम्—From \sqrt{vis} with the prefix परि to surround, past part.; for accent see निहिताः (I. 24.7.) सीम्—An emphatic particle which gives a slight emphasis on the preceding word. It is used in all numbers and genders of 3rd person. सुगेभिः—Bahuvrīhi compd. accented on the second member (नञ्सुम्याम् Pāṇ. VI. 2.172). विभिन्दुना—From \sqrt{bhid} to cut; It is an adjective of रणेन; Wilson following Sāyaṇa takes it to mean 'fee-overwhelming'. According to Peterson विभिन्दुना means 'which cuts a way before it'. अजरयू—F'mal ऊ forming dual is called Pragrhya; hence, इति is added to it in the Pada-text. वि अयातम्— $\sqrt{yā}$ with वि to cross over, impf. 2nd dual.

एकस्याः । वस्तोः । आवृतम् । रणाय । वशम् । अश्विना । सनये ।
सहस्रा ॥ निः । अहतम् । दुच्छुनाः । इन्द्रवन्ता । पृथुश्रवसः ।
वृषणौ । अरातीः ॥ २१ ॥

सा० भा०—हे अश्विनौ वशम् एतत्संज्ञमपि एकस्याः वस्तोः एकस्याहः रणाय रमणीयाय सहस्रा सहस्रसंख्याकाय सनये धनलाभाय आवृतम् अरक्ष-
तम् । स ऋषिः प्रत्यहं यया सहस्रसंख्यं धनं लभते तथा रक्षितवन्तावित्यर्थः ।
अपि च हे वृषणौ कामानां वपितारावश्विनौ इन्द्रवन्ता इन्द्रेण संयुक्तौ युवां
दुच्छुनाः दुष्टमुखान् दुःखस्य कर्तॄन् पृथुधवसः विस्तोर्यपशसः अरातीः शत्रून्
निरहन्ति निःशेषेणावधिष्टम् । यदा । कानीनस्य पृथुधवःसंज्ञस्य राज्ञः शत्रूनि
योज्यम् ॥ सहस्रा । 'मुपां सुलुक्' इति चतुर्थ्या दादेशः । अहतम् । लङि
पसस्तम् । 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । दुच्छुनाः शून्यमिति
मुखनाम । दुष्टं मुखं यासां तास्तयोक्ताः । 'पराविष्टवन्ति बहुलम्' इत्युत्तर-
पदाद्युदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—एकस्याः=एक, वस्तोः=दिन में, आवृतम्=रक्षा किया,
रणाय=रमणीय, वशम्=वश नाम के ऋषि की, अश्विना=दो अश्विन,
सनये=धन की प्राप्ति के लिये, सहस्रा=हजारों, निरहतम्=नष्ट किया,

दुच्छुनाः=कष्ट देनेवाले, इन्द्रवन्ता=इन्द्र के साथ, पृथुश्रवस्=पृथुश्रवत् के, वृषणौ=ओ इच्छाओं को पूर्ति करनेवाले, अरातीः=शत्रुओं को ।

हि० अ०—ओ अश्विन्, तुम लोगो ने वश को, एक ही दिन में हजारों सुन्दर धन को प्राप्ति के लिये, (उसको) रक्षा की : ओ इच्छाओं की पूर्ति करनेवाले, इन्द्र के साथ तुमने पृथुश्रवस् को कष्ट देनेवाले शत्रुओं को नष्ट किया,

Trans —O Asvins, you protected Vasa for (his) gain of beautiful thousands (of wealth) in course of a single morning Accompanied by Indra you smote away malignant enemies of Prthusravas, O fulfiller of desires

Notes—आवतम्—√*av* to protect, impf 2nd, dual रणाय—From √*ran* to rejoice, Sāyana takes it to mean 'beautiful' सनये—Dative infinitive in ए from √*san* to gain अहतम्—√*han* to kill, impf 2nd dual दुच्छुना—Bahuvrīhi compd (दुष्टं सुखं याता तास्तयोक्ता) accented on the first syllable of the second member (परादिद्वन्द्वसि बहुलम् Pān VI 2 199) Griffith and Peterson think it as an abstract noun meaning 'misfortune', 'ill luck'

शरस्य । चित् । आर्चत्सकस्य । अब्रतात् । आ । नीचात् । उच्चा ।
चक्रथुः । पातये । वारिति वाः ॥ शयवे । चित् । नास्त्या ।
शचीभिः । जसुरये । स्तयम् । पिप्यथुः । गाम् ॥२२॥

सा० भा०—आर्चत्कस्य ऋचत्कपुत्रस्य शरस्य एतत्सप्तस्यापि स्तोत्रं विपातितस्य पातये पातयं नीचात् नीचानात् अवतात् कृपात् उच्चा उच्चै-
रपरिष्टान् वाः उदक हे अश्विनो युवाम आ चक्रथुः अभिमुख्येन कृतवन्तो ।
तथा हे नास्त्यावश्विनौ शचीभिः युष्मदीयं कमभिः परिचरणं जसुरये भ्राताय
शयवे चित् शत्रुनाम्ने ऋषये स्तयं निवृत्तप्रसवा गाम् अग्निहोत्रायस्य पयसो

दोऽध्रौ पिप्यथुः पयसा ध्रुवामापूरितवन्तो ॥ पातवे । 'पा पाने' । 'तुमर्थे सेतेन्' इति तत्वेनप्रत्यय । जसुरये । 'जसु हितायाम् ।' 'जसितहोवरिन्' (उ० सू० २ २३१) । स्तयम् । स्तीयन्ते आच्छाद्यते प्रसवसामर्घ्याभावेन इति स्तरी । 'अवितृस्तृन्निम्न ई' (उ० सू० ३ ४३८) इति ईकारप्रत्यय । 'वाच्छन्वति' इति अमि पूर्वत्वस्य विकल्पितत्वात् अभावे यणादेश । 'उदात्त-स्वरितयोषण्' इति परस्मानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । पिप्यथु । 'प्यायी वृद्धौ' लिटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'लिङ्यडोश्च' (पा० सू० ६ १ २९) इति पौरभावात् ।

शब्दा०=शरस्य=शर नाम के स्तोता के, चित्=आदर अर्थ में प्रयुक्त निपात, आर्चत्कस्य=ऋचत्क के पुत्र के, अवतात्=कुर्थे से, नीचात्=नीचे से, उच्चा=ऊँचा, आ चक्रथुः=ऊपर किया, पातवे=पीने के लिये, वाः=जल, शयवे=शयु के लिये, चित्=आदर अर्थ में प्रयुक्त निपात, नासत्या=ओ सत्यस्वभाववाले, शचीभिः=शक्ति से, जसुरये=यके हुये स्तयम्=बन्ध्या, पिप्यथुः=दूध देने वाली बनाया, गाम्=गाय को ।

हि० अ०—ऋचत्क के पुत्र शर के पीने के लिये (तुमने) नीचे कुर्थे से जल को ऊपर किया । ओ अरियन, यके शयु के लिये अपनी शक्ति से बन्ध्या गाय को दूध देनेवाली बनाया ।

Trans —(You) raised on high the waters from the bottom of well for drinking of Śara, the son of Reatha O true ones, by your power you made a sterile cow swell milk for exhausted Śayu

Notes—पातवे—Dative infinitive in तवे from $\sqrt{pā}$ to drink वाः—Nom sing of वार; the visarjanīya is rhotosized, hence, इति is added to it in the Pada-text It is repeated only to show that it is not the form of वारिन् but of वार जसुरये—Dative sing of जसुरि from \sqrt{jas} (to be exhausted) with noun making termination उरिन् स्तयम्—Sterile, for accent see note on स्तयम् (I 32 2). पिप्यथुः— \sqrt{pi} to swell, perf 2nd dual

अवस्यते । स्तुवते । कृष्ण्याय । ऋजूयते । नासत्या । शचीभिः ॥
पशुम् । न । नष्टमिदम् । दर्शनाय । विष्णाप्यम् । ददधुः ।
वैश्वकाय ॥२३॥

सा० भा०—अवस्यते अयं रक्षणमात्मन इच्छते । स्तुवते स्तुतिं कुर्वते
कृष्ण्याय । कृष्णो नाम कश्चित् । तस्य पुत्राय । ऋजूयते आर्जवमिच्छते
वैश्वकाय एतत्सन्नाय रूपये हे नासत्यो यथा शचीभि आत्मीयं कथमि
विष्णाप्यं नाम विनष्ट पुत्र दर्शनाय दर्शनार्थं ददधुः दत्तवन्तो । तत्र दृष्टान्त ।
पशुं न नष्टमिव । एक उपमापौष पूरक । यथा कश्चिद्विनष्ट पशु स्वामिनो
दृष्टिपथ प्रापयति तद्वत् ॥ अवस्यते । अव शब्दात् 'सुप आत्मन वयव' ।
'अतुरनुम' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । कृष्ण्याय । कृष्णशब्दादपत्यार्थे छान्दसो
घञ् ॥

शब्दा०—अवस्यते=सहायता चाहनेवाले, स्तुवते=स्तुति करनेवाले,
कृष्ण्याय=कृष्ण के पुत्र, ऋजूयते=सरल जीवन व्यतीत करने वाले, नासत्या
=ओ सत्य स्वभाववाले, शचीभिः=शक्ति से, पशुम्=पशु, नष्टमिव=नष्ट
हुये की तरह, न=उपमा का धातक किन्तु यहाँ पदपूरण के लिये, दर्शनाय
=देखने के लिये, विष्णाप्यम्=विष्णाप्य को, ददधुः=दिया, वैश्वकाय
=विश्वक के लिये ।

हि० अ० ओ अश्विन् सहायता चाहनेवाले, स्तुति करनेवाले, तथा
सरल जीवन व्यतीत करनेवाले कृष्ण के पुत्र विश्वक के लिये तुमने अपनी
शक्ति से, विष्णाप्य को दिया जैसे चुराया हुआ पशु (मालिक के पास) देखने के
लिये (आ जाय) ।

Trans—To Visvaka, the son of Kṛṣṇa, seeking for
protection, praying and living a holy life, O true ones,
by your power you gave him Viśnāpī like a lost
animal to see

Notes—अवस्यते—Dative sing of अवस् (from √av to
protect) by adding the suffix क्यन्च् स्तुवते—Dative of स्तुवत्
from √stu to praise ऋजूयते—Dative of ऋजयत् from
denom base √rjāya to act in a simple manner

Wilson takes it to mean 'lover of rectitude' and Griffith as 'righteous';

दश । रात्रीः । अश्विनेन । नव । धून् । अवनद्धम् । रनथितम् ।
अप्सु । अन्तरिति ॥ विप्रुतम् । रेभम् । उदनि । प्रवृक्तम् ।
उत् । निन्यथुः । सोमम् इव । सुवेण ॥ २४ ॥

सा० भा० - पुरा खलु रेभमूयि पाक्षेयं च्वा असुराः कूपे कस्यचिद्विषसस्य
तामंकाले प्रक्षिपुः । स च अश्विनी स्तुवन् दश रात्रीः नवाहानि च कूपमध्ये
तथैवावतस्ये । दशमेऽहनि प्रातः अश्विनी तं कूपात् उदतारयतामिति । तदाह ।
अप्सु कूपान्तर्वन्तमानासु अन्तः मध्ये असुरैः पातितम् अश्विनेन दुःखहेतुना दाम्ना
अवनद्धं यद्धं रनथितं शत्रुभिर्हसितं दश रात्रीः द्वाप्तस्याका निशाः नव धून्
नवसंख्याकान्यहानि च । अत्यन्तसंयोगेद्वितीया । एतावन्तं कालं तत्रैव कूपेऽव-
स्यितम् अत एव उदनि उदके विप्रुतं विप्लुतं व्याक्षिप्तसर्वाङ्गं प्रवृक्तम् । लुप्तो-
पममेतत् । प्रवृज्जनेन संतप्तं घर्ममिव व्यथया संतप्यमानम् एवभूतं रेभं हे
अश्विनी युयाम् उन्निन्यथुः तस्मात्कूपात् उन्नोतम् उत्तोर्यं कृतवन्तौ तत्र
दृष्टान्तः । सोममिव यया अग्निहोत्रहोमार्थम् अभियुतं सोमरसं कूपसदृशे
अग्निहोत्रस्यालोमध्ये यतमानं सुवेण अध्वर्युः उन्नयति अपूर्वं नयति तद्वत् ॥
अवनद्धम् । 'णह बन्धने' । घर्मणि निष्ठा । 'नहो यः' (पा० सू० ८. २. ३४) ।
'शयस्तयोधोऽय' इति निष्ठातकारस्य धत्वम् । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वम् । इनयितम् । 'इनय हितायः' । निष्ठा । विप्रुतम् । 'वृद्ध गती' ।
अवनद्धम् । प्रथयत्यस्यैव । कपिलकादित्वात् लत्वविकल्पः । उदनि । 'पहन्'
इत्यादिना उदकशब्दस्य उदग्भावः ॥

शब्दा० दश=दश, रात्रीः=रात, अश्विनेन=बुलदायी ररसी से,
नव=नव, धून्=दिन, अवनद्धम्=बंघा हुआ, रनथितम्=पीटा हुआ,
अप्सु=जल में, अन्तः=बीच, विप्रुतम्=फेंका हुआ, रेभम्=रेभ को
उदनि=जल में, प्रवृक्तम्=बन्ध सहता हुआ, उन्निन्यथुः=बाहर निकाला,
सोममिव=सोम की तरह, सुवेण=सुवा से ।

हि० अ०—दश सोमों से सुवा से सोम की तरह रेभ को बाहर निकाला
जो एक बुलदायी ररसी से बांधकर तथा पीट कर जल में फेंक दिया गया था
और दश रात्रि तथा नौ दिन तक उसी जल में उतराया हुआ एवं बन्ध सहता
हुआ रहा था ।

Trans.—You brought out, like soma with ladle, Rebha, who fettered by a cruel rope and smitten had lain in the waters for ten nights and nine days, floating and suffering.

Notes—अशिवेन—Sāyaṇa renders it by दुःखहेतुना दाम्ना Peterson takes it to mean 'by an evil doer ; नञ् compd. accented on the first syllable. अचनद्धम्—√nah to bind, past part. The breathing sound ह्, before त् has been changed into ष्. For accent see निहिताः (I. 24.7). शनथितम् √snath to pierce. past part. अन्तः—Visarjaniya is rhotasized; hence, इति is added to it in the Pada-text. विप्रुतम्—√pru with the prefix वि to float; past part. Sāyaṇa renders it by विप्लुतं व्याक्षिप्तसर्वाङ्गम् Wilson and Griffith take it to mean 'immersed'. प्रवृक्तम्—√vrj to twist, past part.

प्र । वाम् । दंसांसि । अशिवनौ । अवोचम् । अस्य । पतिः ।
स्याम् । सुगवः । सुजीरः ॥ उत । पर्यन् । अश्नुवन् । दीर्घम् ।
आयुः । अस्तम् इव । इत् । जरिमाणम् । जगम्याम् ॥ २५ ॥

सा० भा०—एवमनेन सूक्तेन अश्विनोर्महिमानं प्रशस्य अधुना मन्त्रद्रष्टा स्वाभोष्टं प्रार्थयते । हे अश्विनौ वां युवयोः दंसांसि पुरा कृतानि कर्माणि प्र अवोचम् इत्यम् उक्तवानस्मि । सोऽहं सुगवः शोभनगोयुवतः सुजीरः शोभनवीरश्च भूत्वा अस्य राष्ट्रस्य पतिः अधिपतिः स्यां भवेयम् । उत अपि च पश्यन् अक्षिभ्यां पश्यन् । उपलक्षणमेतत् । सर्वैरिन्द्रियैः स्वस्वविषयदर्शन-
तमर्थः दीर्घं वर्षशतरूपेण आयतम् आयुः जीवितं च अश्नुवन् प्राप्नुवन्तहम्
अस्तमिव यथा गृहं स्वामी निष्कण्टकं प्रतिशति एवं जरिमाणं जरां जगम्यां
कण्टकराहित्येन प्राप्नुयाम् । वृद्धः सन् चिरकालं निवसेयमित्यर्थः । स्याम् ।
अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् । यातुद् । 'इनसोरल्लोपः' इत्यकारलोपः । अश्नुवन् ।
'अनू व्याप्तौ' । व्यत्ययेन शतृ । जरिमाणम् । 'जृप् व्योहानौ' । अस्मादीया-
दिकः इमनिच् । जगम्याम् । गमेः प्रार्थनायां लिङ् 'बहुलं छन्दसि' इति
विकरणस्य इत् ॥

शब्दा०—वाम्=तुम्हारे, दंसांसि=पराक्रमयुक्त कार्यों का, अश्विनौ
=ओ अश्विन्, प्र अवोचम्=वर्णन किया, अस्य=इसका पतिः=स्वामी
स्याम=होऊँ, सुगवः=सुन्दर गायों से युक्त, सुवीरः=सुन्दर वीरों से युक्त,
उत=और, पश्यन्=देखता हुआ, अश्नुवन्=प्राप्त करता हुआ, दीर्घम्=
बड़ी, आयुः=उम्र, अस्तमिव=घर की तरह, इत्=पूर्ववर्ती शब्द पर चल
देनेवाला निपात, जरिमाणम्=वृद्धावस्था, जगम्याम्=पहुँचूँ।

हि० अ०—ओ अश्विन्, (इस प्रकार) मैंने तुम्हारे पराक्रम युक्त कार्यों
का वर्णन किया। सुन्दर गायों तथा सुन्दर वीरों से युक्त मैं इस (राष्ट्र) का
स्वामी बनूँ। और देखता हुआ तथा लम्बी आयु को प्राप्त करता हुआ
वृद्धावस्था को पहुँचूँ जैसे (कोई अपने) घर को।

Trans.—O Ásvins, (thus) I declared your exploits.
May I become the master of this (nation) having
good kine and good heroes. Seeing and attaining a
long life may I reach old age as (one reaches one's
home).

Notes—अवोचम्— \sqrt{vac} to speak, impf. 1st. sing.
अस्य—As an oblique case अस्य is generally unaccented
but here being emphasized it is not unaccented.
सुगवः, सुवीरः—Bahuvrīhi 'compds. accented on' the
second member (नञ्मुम्याम्—Pāṇ. VI. 2. 172). पश्यन्—
 $\sqrt{pās}$ to see, pres. part. अश्नुवन्— \sqrt{as} to attain, irr.
pres. part. जरिमाणम्— $\sqrt{jā}$ to be old, irr. pres. part.
जगम्याम्— \sqrt{gam} to go, perf. opt. 1st. sing.

‘विष्णोर्नु कम्’ इति षड्चं पञ्चदशं सूक्तं धर्मतमसं प्रष्टुम् धेष्णवम् । अनानुक्रमिका — ‘विष्णोः षड्विंशत्वं हि’ इति । अभिप्लवपदहेतुवच्येयु तृतीय-सवने स्तोमवृद्धावच्छायाकस्य स्तोमातिशयनायम् इदमादिसूक्तद्वयं विनिपुवतम् । ‘स्तोमे धर्ममाने’ इति खण्डे सूत्रितं ‘विष्णोर्नु कमिति सूक्ते परो मानयेत्यच्छा-वाकः’ (आश्व० श्रौ० ७९) इति । तथा तृतीयसवने सोमातिरेके उत्तरोत्तर-सस्थोपगन्तव्या आतिराशत् ततोऽप्यतिरिक्ते तदर्थमेव शस्त्रमुपजनयितव्यम् । तत्रैतदेव सूक्तम् । ‘सोमातिरेके’ इति खण्डे सूत्रितं — ‘महां इन्द्रो नृवीर्यविष्णोर्नु कम्’ (आश्व० श्रौ० ६७) इति । आग्निमास्तृताशत्रे आद्या विनियुक्ता । ‘अयं ययेतम्’ इति खण्डे सूत्रितं — ‘विष्णोर्नु कं वीर्याणि अ वीच तन्तु तन्वन्वृजसो भानुमन्विहि’ (आश्व० श्रौ० ५२०) इति ।

विष्णोः । नु । कम् । वीर्याणि । अ । वोचम् । यः । पार्थिवानि ।
विष्णुमे । रजांसि ॥ यः । अस्कभायत् । उत्तरम् । सुधस्यम् ।
विष्णुकृमाणाः । त्रेधा । उरुमायः ॥१॥

सा० भा०—हे नराः विष्णोः स्थापनशीलस्य देवस्य वीर्याणि वीरकर्मणि नु कम् अतिशीघ्रं अ वोचम् प्रब्रवीमि । अत्र यद्यपि नु कम् इति पदद्वयम् तथापि यास्केन बबोत्तराणि पदानि (नि० ३.१३) इत्युक्तत्वात् शास्त्रान्तरे एकत्रेण षाड्वाच नु इत्येतस्मिन्नेवार्थे नु कम् इति पदद्वयम् कानि तानीति तत्राह । यः विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसवन्धीनि रजांसि रज्जनात्मकानि दित्वादिलोकप्रपाभिषानीनि अग्निबाग्वादित्यरूपाणि रजांसि विभमे विशेषेण निर्ममे । अत्र प्रयो लोका अपि पृथिवीशब्दवाच्याः । तथा च मन्त्रान्तर—‘यदिन्द्राग्नी अवमत्या पृथिव्या मध्यमस्या परमस्यामुत स्थः’ (ऋ० स० १. १०८.९) इति । तन्तिरोचेऽपि—‘योऽस्मा पृथिव्यामस्यापुषा’ इत्युपक्रम्य ‘यो द्वितीयस्या तृतीयस्यां पृथिव्याम्’ (तं० स० १.२१२१) इति । तस्मात् लोकत्रयस्य पृथिवीशब्दवाच्यात्वम् । किंच यः अ विष्णु उत्तरम् उद्गततर-यतिविस्तोर्न सुधस्यं सहस्रपालं लोकप्रपाधयभूतमन्तरिक्षम् अस्कभायत् तेषा-माधारत्वेन स्तम्भितवान् निर्मितवानित्यर्थः । अनेन अन्तरिक्षाधितं लोकत्रय-

मपि सृष्टवानित्युक्तं भवति । यद्वा । यो विष्णु पार्थिवानि पृथिवीसबन्धीनि रजांसि पृथिव्या अघस्तनसप्तलोकान् विममे विविध निमित्तवान् । रज शब्दो लोकवाची, 'लोका रजास्युच्यन्ते' इति यास्कनोक्तत्वात् । किंच यश्चोत्तरम् उद्गततरम् उत्तरभाविन सधस्य सहस्रान पुण्यकृता सहनिपासयोग्य भूरादिलोकसप्तकम् अस्कभायत् स्कम्भितवान् सृष्टवानित्यर्थः । स्वम्भे 'स्तम्भुस्तम्भु' इति विहितस्य श्न 'छन्दसि शायजपि' इति व्यत्ययेन शायजा वेशः । अथवा पार्थिवानि पृथिवीनिमित्तकानि रजांसि लोकान् विममे । भूरादिलोकात्रयमित्ययः । भूम्याम् उपार्जितकर्मभोगार्थत्वात् इतरलोकानां तत्कारणत्वम् । किंच यश्चोत्तरम् उत्कृष्टतर सर्वेषां लोकानामुपरिभूतम् । अपुनरावृत्ते तस्योत्कृष्टत्वम् । सधस्यम् उपासकानां सहस्रान सत्यलोकमस्कभायत् स्कम्भितवान् ध्रुव स्थापितवानित्ययः । किं कुर्वन् । त्रेधा विचक्रमाणः त्रिप्रकार स्वसृष्टान् लोकान्विविध क्रममाणः । विष्णोस्त्रेधा क्रमणम् 'इदं विष्णुवि चक्रमे' (श्रु० स० १२२१७) इत्यादि धृतिषु प्रतिद्वम् । अत एव उरुगाय उरुभि महद्भि गीयमान अतिप्रभूत गीयमानो वा । य एव कृतवान् तादृशस्य विष्णोर्वीर्याणि प्र वोचम् ॥

श० दा०—विष्णोः=विष्णु के, नु=शीघ्र, कम्=पादपूरण के लिये एक निपात, वीर्याणि=वीरतापूर्ण कार्यों को प्र वोचम्=बहूँगा, यः=जितने, पार्थिवानि=पृथिवी सबन्धी, विममे=नापा, रजांसि=लोको को, यः=जितने अस्कभायत्=निर्माण किया, उत्तरम्=ऊँचे, सधस्थम्=मिलन स्थान विचक्रमाणः=चलकर, त्रेधा=तीन, उरुगायः=विशाल गतिवाले ने बहुता द्वारा स्तूपमान ने

दि० अ०—शीघ्र ही मैं विष्णु के वीरतापूर्ण कार्यों का वर्णन करूँगा, जिस विशाल गतिवाले ने तीन कदमों से चलकर पृथिवी सम्बन्धी लोकों को नापा, जिसने (पवित्रात्माओं के लिये) ऊँचे, मिलन-स्थान का निर्माण किया ।

Trans —I will, now, indeed, proclaim the heroic deeds of Visnu who measured the terrestrial regions, who established the upper station of congregation, (he who) of wide pace, striding three

Notes—कम्—Unaccented कम् always appears as an enclitic particle following the particles नु शु हि, and gives the sense of 'willingly', 'gladly', 'indeed'

(cf accented कृम् V 83 10) वीर्योणि—See I 32 1
 वोचम्—See I 32 1 पार्थिवानि रजासि—Sayana under
 stands it as regions occupied by Agni, Vāyu and
 Āditya According to him, by पार्थिवानि रजासि one should
 understand three regions with पृथिवी ahead Griffith
 and Macdonell take them to mean earthly regions
 Macdonell in the note takes पार्थिवानि and रजासि
 separately rendering as the earth and the contiguous
 air विममे— \sqrt{ma} to measure, perf 3rd sing not
 unaccented because preceded by य अस्कमायत्— \sqrt{shabh}
 to prop, 3rd impf sing not unaccented because pre-
 ceded by य उत्तरम् सवस्थम्—Upper region i.e. heaven
 as opposed to the lower region i.e. earth According to
 Sayana by उत्तरम् सवस्थम् one should understand
 three upper regions with अन्तरिक्ष ahead In alter-
 native, on the authority of Yaska he also takes it to
 mean the abode of pious men विचक्रमाणः— \sqrt{kram} to
 stride, mid perf part उरुगायः—According to Yaska
 उरुगाय means he who has wide pace (विष्णोमहायते—
 Nir II 7), Sayana takes it to mean 'praised widely'
 Griffith and Macdonell prefer Yaska's interpretation
 Sayana derives it from उरु+ \sqrt{ga} to sing while
 Yaska from उरु+ \sqrt{ga} to go

म । तत् । विष्णुः । स्तवते । वीर्येण । मृगः । न । भीमः ।
 कूचरः । गिरिऽस्थाः ॥ यस्य । उरुषु । त्रिषु । विऽक्रमणेषु ।
 अधिऽक्षियन्ति । भुवनानि । विश्वा ॥२॥

सा० भा०—यस्यति वक्ष्यमाणत्वात् स इति अवगम्यते । स महानुभाव
 वीर्येण स्वकीयत्वं वीरकमणा पूर्वोक्तत्वेन स्तवते स्तूयते सर्वे ॥ कमणि
 व्यत्ययन शप । वीर्येण स्तूयमानत्वे दृष्टान्तः । मृगो न सिंहादित्य । यथा

स्वविरोधिनो मृगयिता सिंह भीम भीतिजनक कुचरः कुत्सितहितादिकर्ता
दुग्मप्रदेशगन्ता वा गिरिष्ठाः पवताद्युन्नतप्रदेशस्थायी सर्वे स्तूयते । अस्मिन्नर्थे
निवृत्त—‘मृगो न भीम कुचरो गिरिष्ठा । मृग इव भीम कुचरो गिरिष्ठा
मृगो माष्टेगतिकमणो भीमो विम्यत्यस्माद्भोष्णोऽप्येतस्मादेव । कुचर इति
चरतिकम कुत्सितमय चेद्देवताभिधानं क्वाय न चरतीति वा । गिरिष्ठा
गिरिस्थायी गिरि पवत समुदगीणो भवति पर्ववान् पवत पर्वं पुन पृणाते
प्रीणातेर्व’ (निह० १ २०) इति । तद्वदप्यपि मृगोऽवेष्टा शत्रूणा भीमो
भयानक सर्वेषा भीत्यपादानभूत । परमेश्वराद्भोति ‘भीषास्माद्वात पवते’
(तै० आ० ८ ८ १) इत्यादिश्रुतियु प्रसिद्धा । किंच कुचर शत्रुवधादिकुत्सित
कमकर्ता कुपु सर्वासु भूमियु लोकत्रये सचारी वा तथा गिरिष्ठा गिरिवत्
उच्छितलोकस्थायी । यद्वा । गिरि मन्त्रादिरूपाया वाचि सवदा वतमान ।
ईदृशोऽयं स्वमहिम्ना स्तूयते । किंच यस्य विष्णो उरुपु विस्तीर्णेषु त्रिसहस्रा
केषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपेषु विद्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अधि
क्षियन्ति आश्रित्य निवसन्ति स विष्णु स्तूयते ॥

शब्दा०—वत्=उस, विष्णुः=विष्णु, स्तवते=स्तुति किया जाता है,
वीर्येण=वीरतायुक्त काय के कारण, मृगः=जंगली पशु, न=तरह, भीम
=भयानक, कुचरः=(१) कुत्सित काय करनेवाला, (२) सबत्र विचरण
करनेवाला, गिरिष्ठा=पवत पर रहने वाला या वाणी में निवास करने
वाला, यस्य=जिसके, उरुपु=विशाल, त्रिपु=तीन, विक्रमणेषु=कदमों में,
अधिक्षियन्ति=निवास करते हैं, भुवनानि=लोक, विश्वा=सम्पूर्ण ।

हि० अ०—विष्णु अपन उस वीरतायुक्त काय के कारण स्तुति किया
जाता है जिस प्रकार पवत पर रहने वाला तथा अपनी इच्छानुकूल विचरण
करनेवाला भयानक पशु । (वह विष्णु) जिसके विशाल तीन कदमों में
सम्पूर्ण प्राणी निवास करते हैं ।

Trans—Vishnu is worshipped by reason of his
that heroic deed like a mountain haunting terrible
beast, wandering at its disposal, (he) in whose wide
threefold strides all the creatures dwell

Notes—स्तवते—√*stu* to praise, mid 3rd sing मृगः—
Yāska derives it from √*mrs* to go (मृगो माष्टेगतिकमणो

Nir I 20), this word was originally used for any beast but later on its meaning was contracted to a particular beast i.e. deer भीमः—From \sqrt{bhi} to fear (विष्मत्पद्मात्—Nir I 20) कुचरः—Yāska has two explanations of this word (i) doing ill (कुत्सित कर्म Nir I 20) and (ii) going anywhere वयाय न चरतीति Nir I 20) Sāyana follows Yāska's interpretation कुचर is not analysed in the Pada text because कु does not appear as an independent word गिरिक्षिप्ता—Sāyana takes it to mean 'dwelling in a lofty world' or 'always abiding in speech' Griffith takes it to mean mountain roaming and Macdonell as mountain haunting Tatpuruṣa compd accented on the second member, the change in the second member caused by the internal sandhi appearing in the Samhitā text is always removed in the Pada text when the word is analysed अधिक्षियन्ति— \sqrt{y} to dwell, pres 3rd plu, not unaccented because preceded by यस्य

प्र । विष्णवे । शूषम् । एतु । मन्म । गिरिक्षिते । उरुग्मायाय ।
वृष्णे ॥ यः । इदम् । दीर्घम् । प्रत्ययम् । सधस्थम् । एकः ।
विष्ममे । त्रिभिः । इत् । पदेभिः ॥३॥

सा० भा०—विष्णवे सव्यापकाय शूषम् अस्मत्कृत्पादिजन्य बल महत्त्व मन्म मनन स्तोत्र मननीय शूष बल वा विष्णुम् एतु प्राप्नोतु । कर्मण संप्रदानत्वात् चतुर्थी । कीदृशाय । गिरिक्षिते वाचि गिरिवदुन्नतप्रदेशे वा तिष्ठते उरुगायाय बहुभिर्गोवसानाय वृष्णे वयित्रे कामानाम् । एव महानुभाव शूष प्राप्नोतु । कोऽस्य विशय इति उच्यते । य विष्णु इदं प्रसिद्ध दृश्यमान दीर्घम् अतिविस्तृत प्रयत्न नियत सधस्थं सहस्रान लोकत्रयम् एक इत् एक एवाद्वातोप तत्र त्रिभिः पदेभिः पादं विममे विशेषण निर्मितवान् ।

शब्दा०—विष्णवे=विष्णु के लिये, शूषम्=शक्तिशाली, प्रैतु=जावे, मन्म=प्राप्तता गिरिक्षिते=पर्वत पर निवास करनवाले, वाणी में निवास

करनेवाले, उरुगायाय=विशाल गतिवाले, वृष्णे=कामनाओं को पूरा करने-
वाले यः=जिसने, इदम्=इस, दीर्घम्=बड़े, प्रयतम्=अति विस्तृत,
सधस्थम्=मिलन स्थान को, एक=अकेले, विममे=नापा या 1' त्रिभिः=
तीन, इत्=पूववर्ती शब्द पर बल देने वाला एक निपात, पदेभिः=कदमों से ।

हि० अ० — (मेरी) शक्तिशाली प्रार्थना ऊँचे लोक में निवास करनेवाले
विशाल कदमोंवाले, इच्छाओं की पूर्ति करनेवाले, विष्णु के पात जावे
जिसने इस बड़े अति विस्तृत (पवित्रात्माओं के) मिलन-स्थान को अकेले तीन
पदों से ही नापा था ।

Trans — Let (our) mighty hymn attain Visnu, dwelling in the lofty world, having wide pace, the fulfiller of desires, who alone measured out this long far extended station of congregation by three steps

Notes—एतु— $\sqrt{1}$ to go pres impv 3rd sing
गिरिक्षिते—Sāyana takes it to mean 'dwelling in speech' or dwelling in the lofty world' preferably the first Tatpurusas compd accented on the second member सिते is dative sing of सिति from $\sqrt{1}$ to dwell, with noun making termination ति like गति, भक्ति etc उरुगा-
यस्य—See उरुगाय (I 154 1) प्रयतम्— \sqrt{yam} to stretch out, past part, for accent see निहिता (I 24 7)
एकः—Sāyana takes it for Visnu who alone without the help of others did the task of measuring the region Macdonell thinks एक and त्रिभि as antithetical and translates 'with alone three', विममे—See I 154 1, not unaccented because synatactically connected with य

यस्य । श्री । पूर्णा । मधुना । पदानि । श्रवीयमाणा । सुधया ।
मदन्ति ॥ यः । ॐ इति । त्रिधातु । पृथिवीम् । उत । दाम् ।
एकः । दाधार । सुवनानि । विरवा ॥४॥

सा० भा०—यस्य विष्णो मधुना मपुरेण दिव्येनामृतेन पूर्णा पूर्णानि
शीणि पदानि पादप्रक्षेपणानि अक्षीयमाणा अक्षीयमाणानि स्वधया अग्ने
मदन्ति मादयन्ति तदाधितजनान् । य उ य एव पृथिवीं प्रल्पाता भूमिं द्याम्
उत द्यौतनात्मकमन्तरिक्षं च विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि चतुर्दश
लोकाश्च । यद्वा । पृथिवीशब्देन अधोवर्तीनि अतलवितलादिसप्तभुवनान्यु-
पातानि । द्युशब्देन तदवान्तररूपाणि भूरादिसप्तभुवनानि । एव चतुर्दश लोकान्
विद्वा भुवनानि सर्वाण्यपि तत्रत्यानि भूतजातानि । त्रिधातु । त्रयाणां धातूनां
समाहारस्त्रिधातुः । पृथिव्यप्तेजोरूपधातुत्रयविशिष्टं यथा भवति तथा दाधार
धृतवान् । तुजादित्वात् अम्यासस्य दीर्घत्वम् । उत्पादितवानित्यर्थः । छन्दो-
गारण्यके—‘तत्तेजोऽसृजत तदग्नमसृजत ता आप ऐक्षन्त’ इति भूतत्रयसृष्टिमुखत्वा
‘हन्ताहमिमास्तिलो देवतास्तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकं कां करवाणि’ (छा० उ० ६
३ २-३) इत्यादिना त्रिवृत्करणसृष्टिरूपपादिता । यद्वा । त्रिधातु कालत्रय
गुणत्रय वा दाधारेत्यन्वयः ॥

शब्दा०—यस्य=जिनके, त्री=तीन, पूर्णा=भरे हुये, मधुना=मधु से
पदानि=कदम, अक्षीयमाणा=कभी क्षीय न होनेवाले, स्वधया=आत्म-
शक्ति से, मदन्ति=आनन्दित करते हैं, यः=जो, उ=निश्चित अर्थ का
वाचक एक निपात, त्रिधातु=पृथिवी, जल तथा तेज रूप तीन धातुओं को,
पृथिवीम्=पृथिवी, उत=और, द्याम्=आकाश को, एकः=अकेले ही,
दाधार=धारण करता है, भुवनानि=लोकों को, विश्वा=सम्पूर्ण ।

हि० अ०—कभी समाप्त न होनेवाले, जिनके मधुपूर्ण तीन कदम (मनुष्यों
को) अपनी शक्ति से आनन्दित करते हैं, जो अकेले ही (पृथिवी, जल तथा
तेज रूप) तीनों धातुओं, पृथिवी, आकाश तथा सम्पूर्ण लोकों को धारण
करता है ।

Trans—Whose three imperishable, meadful steps
rejoice (mankind) with self-power ; who verily alone
upholds the threefold elements, earth heaven and all
the creatures.

Notes—अक्षीयमाणा— \sqrt{ks} to destroy, pass part
नञ् compd ; hence, accented on the first member
and not separated by *avagraha* in the *Pada*-text.
स्वधया—स्वधा is enumerated in the list of the names of

water (Nigh I 12 97), food (Nigh II 7 17) and Dyāvāprthivī (Nigh III 30 1) Sāyana accepts it in the sense of 'food' Macdonell takes it to mean 'bliss' MWD takes 'self power' as one of the alternative meanings of स्वयया मदन्ति— \sqrt{mad} to rejoice, pres 3rd plu, not unaccented because preceded by यस्य त्रिधातु—Sayana explains it as 'त्रयाणां धातूनां समाहारस्त्रिधातु । पृथिव्यप्तेजोरूपधातुत्रयविसिष्ट', Wilson takes it to mean 'three elements', Griffith as 'threefold' and Macdonell as 'in threefold way' Macdonell thinks it as similar to दधातु— \sqrt{dhr} to hold, perf 3rd sing, the first syllable being regularly lengthened, it is not shortened in the Pada text, not unaccented because preceded by य

तत् । अस्य । प्रियम् । अभि । पाथः । अस्याम् । नरः । यत्र ।
देवस्यवः । मदन्ति ॥ उरुक्रमस्य । सः । हि । वन्धुः । इत्या ।
विष्णोः । पदे । परमे । मध्यः । उत्सः ॥ ५ ॥ १२१२

सा० मा० अस्य मेहूतो विष्णो प्रिय प्रियभूत तत् सर्वं शेव्यत्वेन प्रसिद्ध पाथः । अन्तरिक्षनामंतत पाथोऽन्तरिक्ष पथा व्याख्यातम् (नि० १७) इति यास्केनोक्तत्वात् । अविनश्वर ब्रह्मलोकमित्यर्थः । अद्याम् व्याप्नुयाम् । तदेव विशेष्यते । यत्र स्थाने देवयवः देव द्योतनस्यभाव विष्णुमात्मन इच्छन् यजदानीदिभि प्राप्तुमिच्छन्त नरः मदन्ति तृप्तिमनुभवन्ति । तदस्यामित्यन्वयः । पुनरपि तदेव विशेष्यते । उरुक्रमस्य अत्यधिकं सारं जगदाश्रममाणस्य तत्तदात्मना अत एव विष्णोः व्यापकस्य परमेश्वरस्य परमे उत्कृष्टे निरतिशये केवलमुत्तात्मके पदे स्थाने मध्यः मधुरस्य उत्सः निष्पद्यते यतः । तदश्याम । यत्र क्षुत्तृष्णाजराभरणपुनरावृत्तादिभ्य नारित सारत्वमात्रेण अमृतपुल्यादिभोगा प्राप्यन्ते तादृशमित्यर्थः । ततोऽधिकं नारतोऽप्याह । इत्या इत्यमुक्तप्रकारेण स हि वन्धुः स खलु सर्वेषां पुरतितां यधुभूतो हितवरः वा तस्य पदं प्राप्तयतां न पुनरावृत्ते । 'न च पुनरावृत्ते' इति श्रुतेस्तस्य बधुत्वम् । हितायः संबन्धुतिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धिद्योतनाय ॥

शब्दा०—तत्=उत्ता, अस्य=इसके, प्रियम्=प्रिय, पाथः=लोक वो,
अभि अश्याम्=प्राप्त कर, नरः=मनुष्य, देवयवः=देवताओं के इच्छुक
या देवपुत्र्य, मदन्ति=आनन्द करते हैं, उरुक्रमस्य=विशाल सक्रमणवाले
का स—यह, हि=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, वन्धुः=भाई, मित्र,
इत्या=इस प्रकार, विष्णोः=विष्णु के, पदे=लोक में, परमे=थेष्ठ, ऊचे,
मध्यः=मधु वा, उत्सः=सरोवर ।

हि० अ० इस (विष्णु) के उस प्रिय लोक वो में प्राप्त कर जहां पर
देवताओं के इच्छुक मनुष्य आनन्द करते हैं । विशाल गतिवाले विष्णु के
थेष्ठ लोक में एक मधु का सरोवर है । इस प्रकार निश्चित हो वह (सयका)
मित्र है ।

Trans—May I attain that lovely domain of him,
where god seeking men rejoice There is a spring of
mead in the highest station of Visnu, the wide strider
Thus, indeed, he is our friend

Notes—पाथः—Yāska takes it to mean aerial
region, water, and food (पाथ अन्तरिक्षम् । उदकमपि पाथ
उच्यते । अन्नमपि पाथ उच्यते—Nir VI 7) Sāyana under-
stands it as Brahmaloṇa, Wilson takes it to mean
'path' Griffith as 'mansion' and Macdonell as 'domain'
अश्याम्—√amś to attain, root aorist, opt 1st sing
देवयवः—Nom plu of देवयु 'god seeking यु as a तद्धित
termination expresses the sense of leading or desiring
Yāska takes यु also as a noun making termination
(See Yāska's interpretation of वध्वयु Nir I 8)
मदन्ति—Not unaccented because preceded by पर
उरुक्रमस्य—Bahuvrīhi compd having first member ter-
minating in उ accents the second member इत्या—A
particle of affirmation expressing the sense of 'thus',
'truly', 'really' उरुक्रमस्य स हि वन्धुरित्या—This stanza
has variously been interpreted by the scholars
Sāyana explains उरुक्रमस्य with विष्णो and स हि वन्धुरित्या as

a consequential sentence. Wilson following Sāyana translates: 'for to such a degree is he the friend (of the pious men)'; Griffith renders as, 'close akin to wide strider'. According to Macdonell, 'for that truly akin to the wide-strider.

ता वां वास्तूनि । उश्मसि । गमध्वे । यत्र । गावः । भूरिशृङ्गाः । अयासः ॥ अत्र । अह । तत् । उरुगायस्य । वृष्णः । परमम् । पदम् । अयम् । भाति । भूरि ॥६॥

ता । वां । वास्तूनि । उश्मसि । गमध्वे । यत्र । गावः । भूरिशृङ्गाः । अयासः ॥ अत्र । अह । तत् । उरुगायस्य । वृष्णः । परमम् । पदम् । अयम् । भाति । भूरि ॥६॥

सा० भा०—हे पत्नीयजमानो वां युष्मदर्थं ता तानि गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धानि वास्तूनि सुखनिवासयोग्यानि स्थानानि गमध्वै युवयोः गमनाय उश्मसि कामयामहे । तदर्थं विष्णुं प्रारयामा इत्यर्थः । तानीत्युक्तं कानीत्याह । यत्र येषु वास्तुषु गावः रश्मयः भूरिशृङ्गाः अत्यन्तोद्गम्येता बहुभिराश्रयणीया वा अयासः अयना गन्तारोऽतिविस्तृताः । यद्वा । यासो गन्तारः । अतादृशाः । अत्यन्तप्रकाशयुक्ता इत्यर्थः । अत्राह अत्र खलु वास्तवाधारभूते शुल्लोके उरुगायस्य बहुभिर्महात्मभिर्गातव्यस्य स्तुत्यस्य वृष्णः कामानां वर्धितुं विष्णोस्तत्तादृशं सर्वत्र पुराणादिषु गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धं परमं निरतिशयं पदं स्थानं भूरि अतिप्रभूतम् अयं भाति स्वमहिम्ना स्फुरति । अयं मन्त्रो यास्केन गोशब्दो रश्मिवाचक इति व्याचक्षणेन व्याख्यातः—'तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गा भूरोति बह्वनो नामधेयं प्रभवतीति सतः शृङ्गं ध्यतेर्वा शृणातेर्वा शम्नातेर्वा शरणायोद्गतमिति वा शिरसो निगन्तमिति वायासोऽयनाः । सत्र तदुरगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं पराध्यं स्पष्टमवभाति भूरि । पादाः पद्यते' (निह० २. ७) इति ॥

शब्दा०—ता=उन, वां=तुम दोनों को, वास्तूनि=स्थानों पर, उश्मसि=हम इच्छा करते हैं, गमध्वै=जाने के लिये, यत्र=जहाँ, गावः=गायें, किरणें, भूरिशृङ्गाः=बहुत सौ गवालो, अत्यधिक प्रकाशवाली, अयासः=हमेगा गतिशाल रहनेवाली, अत्र=यहाँ, अह=निदिष्ट अर्थ का वाचक एक निपान, तत्=उस प्रकार का, उरुगायस्य=विशाल गतिवाले का, वृष्णः=कामनाओं की पूर्ति करनेवाले का, परमम्=धेष्ठ, पदम्=स्थान, अयं=मीचे, भाति=प्रकाशित हो रहा है, भूरि=अत्यधिक रूप से ।

हि० अ०—तुम दोनों को उन स्थानों पर जाने के लिये मैं इच्छा करता हूँ, जहाँ पर बहुत सोंगवाली (अत्यधिक प्रकाशवाली) हमेशा गतिशील रहनेवाली गायें (किरणें) हैं। यहाँ पर विशाल गतिवाले, इच्छाओं की पूर्ति करने वाले (विष्णु) का उस प्रकार का परम धाम नीचे (हमारी तरफ) अत्यधिक रूप से प्रकाशित हो रहा है।

Trans—I desire those abodes for you two to go there where are the many-horned and active kine Here indeed, the highest station of wide strider, the fulfiller of desire, shines downwards (on us) abundantly

Notes—याम्—Sāyana understands याम् for the sacrificer and his wife and construes it with गमय्यै; Griffith and Macdonell think it for Indra and Viṣṇu and construe it with वास्तूनि चरमसि—√*vas* to desire, pres 1st sing, उ is the Samprasāraṇa of व् गमय्यै—Dative infinitive in य्यै from √*gam* to go भूरिशृङ्गाः—Bahuvrīhi compd accented on the first member गावः—Nom plu of गो; Yāska followed by Sāyana explains it as 'rays', Roth understands it as 'stars' Griffith and Macdonell prefer Yāska's interpretation अयासः—Nom plu of अय from √*as* to go, Sāyana explains it as 'अयनागन्तारोऽति-विस्तृता । यद्वा । यासो गन्तारः । अतादृशा अत्यन्तप्रकाशयुक्ता इत्यथ, Wilson takes it to mean 'wide-spreading', Griffith and Macdonell as 'nimble' भाति—√*bha* to shine, pres 3rd sing

द्वितीयेऽनुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र 'यो जातः' इति पञ्चदशचं प्रथमं सूक्तं गातृसमं त्रैष्टुभमग्रम् । संसवे निष्केवल्ये निविद्वानीयस्य पुरस्तात् 'यो जात एव' इति सूक्तं शंसेत् । 'यदि पर्यायान्' इति खण्डेऽसूत्रितं—'यो जात एवेति निष्केवल्ये' (आश्व० श्रौ० ६-६) इति । आभिप्लविके तृतीयेऽह्नि निष्केवल्ये 'यो जात एव' इति निविद्वानीयम् । सूत्रितं च—'तृतीयस्य अयमा यो जात एवेति मध्यदिनः' (आश्व० श्रौ० ७. ७) इति । विश्वजिति माध्यंदिनसवने मंत्रावरणः स्वशस्त्रे प्राकृतात् सूक्तात्पूर्वं 'यो जातः' इति सामसूक्तं शंसेत् । 'विश्वजितोऽग्निं मरः' इति खण्डे सूत्रितं—'सत्रा मदातो यो जात एवाभूरेक इति सामसूक्तानि' (आश्व० श्रौ० ८. ७) इति अग्निष्टुप्तिष्केवल्ये निविद्वानमिदम् । 'श्येनाजिरान्याम्' इति खण्डे सूत्रितं—'तिष्ठा हरी इति यो जात एवेति मध्यदिनः' (आश्व० श्रौ० ९. ७) इति । महाव्रते निष्केवल्ये 'यो जात एव' इति सूक्तम् । 'ऊर्ध्व' इति खण्डे सूत्रितं—'वने न वा यो श्यपापि चाकन् यो जात एव प्रथमो मनस्वान्' (ऐ० वा० ५. ३. १) इति । अनेतिहासो बृहदेऽप्युक्तायामुक्तः—'संयुज्य तपसात्मानमैन्द्रं विभ्रन्महद्बुधुः । अदुदयत मूर्धनेन दिवि च ध्योमिन् चेह च । तमिन्द्र इति मत्वा तु रैत्यी भीमपराक्रमी । धुनिश्च धुमुरिश्चोभी सायुधावभियेततुः । विदित्वा स तयोर्भायिमूयिः पापं चिकीर्षतोः । यो जात इति सूक्तेन बर्माप्येन्द्राभ्यकीर्तयत्' (बृहदे० ४. ६६-६८) ॥ अन्ये तु अग्नया वर्णयन्ति । पुरा विल इन्द्रादयो धन्ययस्तं समाजामुः गृत्समदोऽपि तत्रागत्य तदस्यासीन् । दैत्ययेन्द्रजिघांसया तत्र समागमन् । तान् दृष्ट्वा निर्जगामेन्द्रो यज्ञाद्गृत्समदाकृतिः । स च गृत्समदो धन्येन पूजितो यज्ञवाटान्निरगच्छत् । निर्गच्छन्तं तमपि दृष्ट्वा अयमेवेन्द्र इति मन्यमानास्तमसुराः परिषदुः । नाहमिन्द्रस्तुच्छः किस्वेषगुणोपेतः स इत्यनेन सूक्तेन तान् प्रत्युवाच । अपरे त्वेवं वक्ष्यन्ति । गृत्समदस्य यज्ञे प्रविष्टमेकाकिनमिन्द्रं शात्वासुराः परिषदुः । स इन्द्रो गृत्समदरूपेण यज्ञवाटान्निर्गत्य स्वर्गं जगाम । ततोऽगुरा इन्द्रो विलम्बित इत्यन्तः प्रविश्य गृत्समदं दृष्ट्वा पूर्वमेव गृत्समदो गतः अयं त्विन्द्रोऽस्मद्भूपाद् गृत्समदरूपेणारते स जगृह । इति स तान् नाहमिन्द्रोऽयमित्यनेन गृत्सेन प्रत्युवाच । अयमेवायं महाभारते प्रपञ्चितः ॥

यः । जातः । एव । प्रथमः । मनस्वान् । देवः । देवान् । क्रतुना ।
परिऽअभूत् ॥ यस्य । शुष्मात् । रोदसी इति । अभ्यसेताम् ।
नृण्यस्य । मुह्य । सः । जनासः । इन्द्रः ॥१॥

सा० भा० गुत्पमदो ब्रूते । जनासः जना हे अगुरा यो जात एव जायमान एव सन् प्रथमः देवानां प्रधानभूतः मनस्वान् मन्स्वितामप्रागप्य देवः घोतमानः सन् क्रतुना दृग्दृष्टादिलक्षणेन स्वकीयेन कर्मणा देवान् सर्वान् पागदेवान् पर्यभूयत् रक्षकत्वेन पर्यग्रहीत् । 'भूय अलकारे' । स्वादिः लङि रूपम् । यद्वा । सर्जानन्यान्देवान्पर्यभूयत् पर्यभवत् अत्यक्रामत् । अस्मिन् पक्षे भवतेऽप्यत्ययेन सः । 'दृष्टुः किति' इति इदप्रतिषेधः । यस्य इन्द्रस्य शुष्मात् शरीरात् बलात् रोदसी छायापृथिव्यो अभ्यसेताम् अधिभीताम् । 'भ्यस भये' अनुदात्तेत् । 'भ्यस भयवेपनयो' (निह० ३. २१) इति नैरुक्ता । अभ्यसेतामवेपेता वा । तथा च मन्त्रान्तरम् — 'इमे चित्तव मन्यवे वेपेते भियसामही' (ऋ० स० १ ८०. ११) इति । नृण्यस्य सेनालक्षणस्य बलस्य मुह्य महत्त्वेन पुनत सः इन्द्रः नाहमिति । अत्र निरुक्त—'यो जायमान एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान् क्रतुना कर्मणा पर्यभवत्पर्यगृह्णात्पर्यरक्षदत्यक्रामदिति वा यस्य बलात् छायापृथिव्यावप्यधिभीता नृण्यस्य मुह्य बलस्य महत्त्वेन स जनास इन्द्र इत्युपे-
दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्यास्थानसपुत्रता' (निह० १० १०) इति ॥

शब्दा० यः=जो, जातः=उत्पन्न होकर, एव=ही, प्रथमः=सर्व प्रथम, मनस्वान्=बुद्धिमान्, मनस्वी, देवः=देव ने, देवान्=देवताओं के ऊपर, क्रतुना=पराक्रम से, पर्यभूयत्=आधिपत्य स्थापित किया, यस्य=जिसके, शुष्मात्=शक्ति के सामने, रोदसी=आकाश तथा पृथिवी, अभ्यसेताम्=कापते हैं, नृण्यस्य=महान् बल को, मुह्य=महिमा से, सः=वह, जनासः=ओ मनुष्यों, इन्द्रः=इन्द्र ।

हि० अ०—जिस प्रधान बुद्धिमान देव ने उत्पन्न होने ही अपने पराक्रम से सर्व प्रथम देवताओं के ऊपर आधिपत्य पाया, महान् बल के कारण जिसकी शक्ति के सामने आकाश तथा पृथिवी कापते हैं, ओ मनुष्यों, वह इन्द्र है ।

Trans—Who, the chief wise god, as soon as born, surpassed the gods through his power. Before whose power, by greatness of his valour, heaven and earth feared, O men, he is Indra

Notes—मनस्वान्—The stem ending in consonant is not separated from the suffix वान् in the Pada-text, the latter being separated only after vowels. क्रतुना—Instr. sing of क्रतु (cf. कृत्वा). पर्यभूषत्— $\sqrt{bhu\bar{s}}$ to adorn. impf. 3rd sing.; not unaccented because preceded by यः; prefix परि is unaccented (see note on पर्यतिष्ठत् -I. 32.8). Wilson takes it to mean 'has done honour', Griffith as 'became protector' and Macdonell as 'surpassed'. अभ्यसेताम्— \sqrt{bhyas} to fear or tremble (Nir. III. 21), impf. 3rd. dual; not unaccented because preceded by यस्य. मह्ना—Instr. sing of महत् (cf. महिना, महिम्ना, महता), जनासः—Voc. plu. in आसस्.

यः । पृथिवीम् । व्यथमानाम् । अदृहत् । यः । पर्वतान् ।
प्रकुपितान् । अरम्णात् ॥ यः । अन्तरिक्षम् । विस्ममे । वरीयः ।
यः । द्याम् । अस्तम्नात् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ २ ॥

सा० भा० हे जनाः यः इन्द्रः व्यथमानां चलन्तीं पृथिवीम् अदृहत् शरैरादिभिर्बुधामकरोत् । 'दृह दृहि बृद्धौ' । यः च प्रकुपितान् इतस्तत्तश्चलितान् पक्षयुक्तान् पर्वतान् अरम्णात् नियमितवान् स्वे स्वे स्थाने स्थापितवान् । अरम्णात् । 'रम् क्रोडायाम्' अन्तर्भावितस्य व्यत्ययेन णाप्रत्ययः । यः च वरीयः उत्तमम् अन्तरिक्षं विस्ममे निमंसे विस्तोणं चकारेत्यर्थः । यः च द्यां दियम् अस्तम्नात् तस्तम्भ निरुद्धामकरोत् । 'स्तम्भ रोपने' इति सूत्रो घातुः । सः एव इन्द्रः नाहमिति ॥

शब्दा० यः=जितने, पृथिवीम्=पृथिवी को, व्यथमानाम्=कांपती हुई, अदृहत्=स्थिर किया, यः=जितने, पर्वतान्=पर्वतों को, प्रकुपितान्=इधर उधर उड़नेवाले, अरम्णात्=स्थापित किया, यः=जितने, अन्तरिक्षम्=अन्तरिक्ष को, विस्ममे=विस्तृत किया, वरीयः=अधिक छोड़ा, यः=जितने, द्याम्=आकाश को, अस्तम्नात्=रोका, सः=वह, जनासः=वो मनुष्यों, इन्द्रः=इन्द्र ।

हि० अ०—जितने कांपती हुई पृथिवी को स्थिर किया; जितने (इधर-उधर) उड़ने वाले पर्वतों को (अपने-अपने स्थान पर) स्थापित किया;

जिसने अन्तरिक्ष को छोड़ाई में बिस्तृत किया; जिसने आकाश को (गिरने से) रोका; ओ मनुष्यों, यह इन्द्र है ।

Trans.—Who made firm the quivering earth; who set at rest the agitated mountains; who spread the aerial region wider; who propped the heaven, O men, he is Indra.

Notes—व्यथमानाम्— \sqrt{vyath} to quiver, pres. part. fem. acc. sing. अट् इत्— \sqrt{drh} to make firm, impf. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यः. प्रकुपितान्— \sqrt{kup} to be angry, past part. acc. plu.; for accent see निहिताः (I. 24.7); अरम्णात्— \sqrt{ram} to set at rest, impf. 3rd. sing; not unaccented because preceded by यः. विममे—See I. 154.1. वरीयः—Comparative degree of उर from \sqrt{ur} by Samprasāraṇa. अस्त-भ्नात्— \sqrt{stabh} to prop, impf. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यः.

यः । हुत्वा । अहिम् । अरिणात् । सुप्त । सिन्धून् । यः । गाः ।
उत्स्राजत् । अपधा । बलस्य ॥ यः । अश्मनोः । अन्तः ।
अग्निम् । जजान् । समष्टुक् । समत्सु । सः । जनासु ।
इन्द्रः ॥३॥

two clouds

सा० भा०—यः अहिं मेघं हुत्वा मेघहननं कृत्वा सप्त सर्पशीलाः सिन्धून् स्पन्दन्शीला अपः अरिणात् प्रैरयत् । यद्वा सप्त गङ्गायमुत्था-
मुक्ष्वा नदीररिणत् । 'रीड् खण्णे' । कृपादिः । यः च बलस्य बलनामकस्या-
सुरस्य अपधा तत्फल्लुकादिरोधानिरुद्धाः गाः उदाजत् निरगमयत् । अपधा
अपपूर्वाट्पातेः 'आतश्चोपसर्गे' (पा० सू० ३. ३. १०६) इति भावे अद्
प्रत्ययः । 'मुपां मुलुक्' इति षष्ठ्या आकारः । यः च अश्मनोः । अश्नुते
व्याप्नोत्यन्तरिक्षमित्यश्मा मेघः । अत्यन्तमुदुहपदोत्पयोः अन्तः मध्ये बंधुतम्
अग्निं जजान उत्पादयामास । यश्च समत्सु संभक्षयन्ति योद्धृणामायुपीति

समदः सप्रामा । तेषु संवृक्त भवति । वृणवतेहिंसार्थस्य क्विपि रूपम् । सः
इन्द्रः नाहमिति ॥

शब्दा०—य = जिसने, हत्वा = मारकर, अहिम् = राक्षस (बादल) को
अरिणात् = प्रवाहित किया, सप्त = सात, सिन्धून् = नदियों को, यः = जिसने,
गाः = गायो को, उदाजत् = निकाला, अपधा = गुफा से, बलस्य = बलकी,
यः = जिसने, अरमनोः = बादलों के या पत्थरों के, अन्तः = बीच, अग्निम्
= अग्नि को, जजान = उत्पन्न किया, संवृक् = शत्रु का सहार करनेवाला,
समत्सु = युद्ध में, स = वह, जनासः = ओ मनुष्यो, इन्द्रः = इन्द्र ।

हि० अ० जिसने अहि नामक राक्षस (बादल) को मारकर सात
नदियों को प्रवाहित किया, जिसने बल की गुफा से गायों को निकाला, जिसने
मेघों के बीच (विद्युत) अग्नि को उत्पन्न किया, युद्ध में (शत्रु का) सहार
करनेवाला, ओ मनुष्यो, वह इन्द्र है ।

Trans —Who having slain a serpent dragon
made the seven rivers flow, who released the cows
from the hiding of Vala, who generated fire between
two clouds, a spoiler in the battle, O men, he is Indra

Notes—हत्वा—Gerund in त्वा from \sqrt{han} to kill
अरिणात्— \sqrt{ri} to flow, impf 3rd sing, not unaccented
because preceded by य उदाजयत्— \sqrt{aj} to drive, impf 3rd
sing, not unaccented because preceded by य अपधा—
From अप+ \sqrt{dha} +अङ्, final दा is Abl termination
(गुप्तं मुलुक्—Pān VII 1 39) Macdonell takes it as instr
sing and translates 'by unclosing' जजान— \sqrt{jan} to
generate, perf 3rd sing, not unaccented because prece-
ded by य संवृक्—'Invincible' (Wilson), 'spoiler' (Griffith),
'victor' (Macdonell) समत्सु—The termination सु preceded
by uncerebralizing vowels or any of the consonants
is separated by avagraha in the Pada text

येन । इमा । विश्वा । च्यवन्ता । कृतानि । यः । दासम् । वर्णम् ।

अधरम् । गुहा । अकुरित्यकः ॥ श्वघ्नी इव । यः । जिगीवान् ।
लक्षम् । आदत् । अर्यः । पुष्टानि । सः । जनासः । इन्द्रः ॥४॥

सा० भा०—येन इन्द्रेण इमा इमानि विश्वा च्यवना नश्वराणि भुवनानि
कृतानि स्थिरीकृतानि । यः च दासं वर्णं शूद्रादिकम् । यद्वा दासमुपक्षपयि-
तारम् । अधरं निकृष्टमसुर गुहा गुह्या गुहस्थाने नरके वा अकः अकार्योत् ।
करोनेर्बुद्धि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्लुबि रूपम् । लक्षं लक्ष्य जिगीवान् ।
'जि जये' क्यतो 'सन्लडोजे' इति अभ्यासादुत्तरस्य कृत्यम् । बोधश्छान्दस ।
जितरान् । यः अर्य अरे । पृष्ठ्येक्यघने छान्दसो यणादेश । शत्रो सबंधीनि
पुष्टानि समृद्धानि आदत् भादत्ते । तत्र दृष्टान्त । श्वघ्नीव । इवभिगृगान्
हन्तीति श्वघ्नी व्याघ । यथा व्याघो जिघृक्षित मृग परिगृह्णाति तद्वत् ॥

शब्दा० येन=जितके द्वारा, इमा=ये, विश्वा=सम्पूर्ण, च्यवना=
गतिमान, कृतानि=की गई हैं, य=जितने, दासम्=दास, वर्णम्=जाति
को, अधरम्=नीच, गुहा=गुफाओं में, अकः=किया, श्वघ्नीव=शिकारी
की तरह, जिगीवान्=जीतकर, लक्षम्=शिकार को, आदत्=ग्रहण किया,
अर्यः=शत्रु के, पुष्टानि=रक्षित घन को, सः=वह, जनासः=ओ मनुष्यों,
इन्द्रः=इन्द्र ।

हि० अ०—जितके द्वारा ये सम्पूर्ण (जीजे) गतिमान की गई, जिसने
नीच दास जाति को गुफाओं में किया, जिसने जीतकर शत्रु के रक्षित घन
को ग्रहण किया जैसे शिकारी अपने शिकार को, ओ मनुष्यों, वह इन्द्र है ।

Trans—By whom all these are made unstable,
who, made the low slave colour (Inde) in the cavern
who having conquered, took the cherished treasures of
enemy as a hunter a prey

Notes—च्यवना—From \sqrt{cyu} to move, perishable'
(Wilson), tremble' (Griffith), 'unstable' (Macdonell)
दासं वर्णं—Sāyana renders शूद्रादिकम् for दास वर्णं, Wilson as
'servile tribe', Griffith as 'brood of demons' and Mac-
donell as 'Dīsa colour', the word दास as a substantive
accents the second syllable but as an adj it accents
the first syllable अधरम्—'Base' (Wilson), 'humbled'

(Griffith); Macdonell takes it as a predicative use meaning, 'subject'. अकः— \sqrt{kr} to make, root-aorist, 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यः ; final visarjaniya is rhotasized ; hence इति is added to it in the Pada-text. For the repetition of the word after इति see Appendix B under Rules of rendering Samhitā-text into Pada-text. श्वन्तीव—'Like a hunter' (Sāyana), 'like a gambler' (Griffith and Macdonell). जिगीवान्— \sqrt{ji} to win, perf. part. लक्षम्—'Prey' (Wilson) 'winning' (Griffith), 'stake' (Macdonell). आदत्— $\sqrt{dā}$ to give, irr. 'a'-aorist, 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यः. Prefix आ is not separated from the root in the Pada-text. पुष्टानि— $\sqrt{puṣ}$ to flourish, past part. acc. plu.

यम् । स्म । पृच्छन्ति । कुह । सः । इति । धोरम् । उत । ईम् ।
आहुः । न । एषः । अस्ति । इति । एनम् ॥ सः । अर्यः । पुष्टीः ।
विजः इव । आ । मिनाति । श्रत् । अस्मै । धत्त । सः । जनासुः ।
इन्द्रः ॥५॥

सा० भा०—अपश्यन्तो जनाः घोरं शत्रूणां घातकं यं पृच्छन्ति स्म कुह सेति । स इन्द्रः कुत्र वर्तते इति । सेति । 'सोऽपि लोपे घेत्वादपूरणम्' इति सोल्लोपे गुणः । न क्वचिदसौ तिष्ठतीति मन्यमाना जनाः एनम् इन्द्रम् आहुः एषः इन्द्रः न अस्तीति । तथा च मन्त्रः—'नेन्द्रो अस्तीति नेम उ-त्य आह' (श्रु० स० ८.१००.२) इति । ईम् इति पूरणः । सः इन्द्रः विजइव । इवशब्द एवार्थः । उद्वेजक एव तन् अर्यः अरेः संबन्धीनि पुष्टीः पोषकाणि गवाश्वादीनि धनानि आ मिनाति सयंतो हिनस्ति । 'भीड् हितायाम्' । 'भीगातेनिगमे' इति ह्रस्वः । तस्मात् श्रद्दस्मै इन्द्राय धत्त । स इन्द्रोऽस्तीति विश्वात्मन्नु बुद्धः । यद्यप्यसौ विशेषतोऽस्माभिनं दृश्यते तथापि अस्तीति विश्वात्मं बुद्धः । एवं निर्धारणोपमहिमोपेतः सः इन्द्रः नाहमिति ॥

शब्दा०—यम्=जिसके, स्म=प्रश्न पूछने का वाचक एक निपात, पूच्छन्ति=पूछते हैं, युद्ध=यहाँ, सः=यह, इति=ऐसा, घोरम्=भयानक उत=और, ईम्=उसके विषय में, आहुः=कहते हैं, न=नहीं, एषः=यह, अस्ति=है, इति=ऐसा, एनम्=इसको, सः=यह, अर्यः=शत्रु संबन्धी, पुष्टी=रक्षित धन, विजइव=उत्तेजित होते हुये की तरह, आ=चारों तरफ से, मिनाति=नष्ट करता है, श्रुत्=श्रद्धा, अस्मै=उसके लिये, धत्त=रखो, धारण करो, सः=यह, जनासः=ओ मनुष्यों, इन्द्रः=इन्द्र ।

हि० अ०—जित भयानक के विषय में 'यह कहाँ है' ऐसा (वे) पूछते हैं; तथा 'यह नहीं है' ऐसा भी वे उसी के ही विषय में कहते हैं । वह उत्तेजित होते हुये की तरह शत्रु के रक्षित धन को चारों तरफ से वितण्ड करता है; उसमें विस्वास रखो; ओ मनुष्यों, वह इन्द्र है ।

Trans.—Whom, the terrible one, (they) ask 'where is he' and verily of him (they) say 'he is not'. He destroys the cherished wealth of enemies as being agitated; put faith in him; O men, he is Indra.

Notes—आहुः— \sqrt{ah} to say, perf. 3rd. plu. विजइव—Sāyana takes इव in the sense of एव (इव शब्द एवायः) and he renders विजइव by 'उद्वेजक एव सन्'; Wilson translates as 'inflicting (chastisement)', Griffith as 'like birds' and Macdonell as 'like the player's stake' मिनाति— $\sqrt{mā}$ to damage, pres. 3rd. sing. धत्त— $\sqrt{dhā}$ to put, impv. 2nd. plu.

यः । रथस्य । चोदिता । यः । कृशस्य । यः । ब्रह्मणः । नाध-
मानस्य । कीरेः ॥ युक्तश्राव्यः । यः । अविता । सुशिश्रः ।
सुतसोमस्य । सः । जनासुः । इन्द्रः ॥६॥

सा० भा०—यो रथस्य । 'रथं हिसांतरादयोः' । तन्मृदस्य चोदिता घनानां प्रेरयिता भवति । यः च कृशस्य च इन्द्रस्य च यः च नाधमानस्य । 'नाध्नाध्याच्योपतापैश्वर्याशेषः' । याचमानस्य कीरेः । करोतेः कीर्तयते वा । स्तोतुः ब्रह्मणः ब्राह्मणस्य च घनानां प्रेरयिता । यः च सुशिश्रः शोभन-

हनु सुशीर्षको वा सन् युक्तप्राव्यः अभिषवार्यमुद्यतप्राव्यः सुतसोमस्य अभिपुत
सोमस्य यजमानस्य अविता रक्षिता भवति सः एव इन्द्रः नाहमिति । ब्रह्म-
शब्दस्य त्यन्नपरत्वे ह्याद्युदात्तता स्यात् यया 'ब्रह्म वन्थानो अजर सुवीरम्
(ऋ० स० ३ ८ २) इति । अय त्वन्तोदात्त पठ्यत इति नात्रपर ॥

श० दा०—यः=जो, रघस्य=घनवान का, चोदिता=प्रेरक, यः=जो,
कृशस्य=निर्धन का, यः=जो, ब्रह्मणः=पुरोहित का, नाधमानस्य=सहा-
यता चाहने वाले का कीरेः=स्तुति गायक का युक्तप्राव्यः=सोम पीसने
के लिये पत्थरो को तैयार करनेवाले का, यः=जो, अविता=रक्षक, सुशिप्रः
=सुन्दर ओष्ठवाला, सुतसोमस्य=सोम पीसनेवाले का, सः=वह,
जनासः=हे मनुष्यो, इन्द्र=इन्द्र ।

हि० अ० जो घनवान का प्रेरक है, जो निर्धन का (प्रेरक है), जो
सहायता चाहनेवाले स्तुति गायक पुरोहित का (प्रेरक है), सोम पीसने के
लिये पत्थरो को तैयार किया है तथा सोम पीस लिया है ऐसे (यजमान) का
जो सुन्दर ओष्ठ वाला सहायक है, ओ मनुष्यों, वह इन्द्र है ।

Trans—Who is the impeller of rich, who of the
poor, who of the Brahmin singer, seeking help, who,
the beautiful-lipped, is the protector of him who has
set stones to work and he who has pressed Soma, O
men, he is Indra

Notes—चोदिता—From \sqrt{cud} (to impel) by adding
the suffix तृच्, agent noun (masc) accented on the
suffix ब्रह्मणः—Gen sing of ब्रह्मन्, the word ब्रह्मन् when
accents the root it becomes action noun (neut)
meaning 'prayer' but when it accents the suffix
it becomes agent noun (mascu) meaning 'priest'
नाधमानस्य— $\sqrt{nādh}$ to seek aid, pres part gen
sing युक्तप्राव्य—युक्त is past part from \sqrt{yuj} to join,
Bahuvrīhi compd accented on the first member
अविता—Agent noun from \sqrt{av} to protect सुशिप्रः—
Bahuvrīhi, compd accented on the second member

(नञ्गुन्याम्—Pāṇ. VI. 2.172); Sāyaṇa explains it as शोभनहनुः सुशोषको यः; Wilson as 'of goodly features' Griffith as 'fair-faced' and Macdonell as fair-lipped. सुतसोमस्य—सुत is the past part. from √su to press; Bahuvrihi compd. accented on the first member.

यस्य॑ । अश्वा॑सः । प्र॒दिशि॑ । यस्य॑ । गावः॑ यस्य॑ । ग्रामाः॑ ।
यस्य॑ । विश्वे॑ । रथा॑सः ॥ यः । सूर्य॑म् । यः । उप॑सम् । ज॒जान॑ ।
यः । अ॒पाम् । ने॒ता । सः । ज॒नासः॑ । इन्द्रः॑ ॥७॥

सा० भा०—यस्य सर्पान्तर्यामितया वर्तमानस्य प्रदिशि प्रदेशनेऽनुशासने अश्वासः अस्या वर्तन्ते । यस्य अनुशासने गावः । यस्य अनुशासने ग्रामाः । प्रसन्तेऽप्रेति ग्रामा जनपदाः । यस्य आज्ञायां विश्वे सर्वे रथासः रथा वर्तन्ते । यः च यत्र हत्वा सूर्यं जजान जनयामास । यः च उपसम् । तथा भन्त्रः—'जजान सूर्यमुपसं मुदसाः' (ऋ० स० ३. ३२. ८) इति । यः च मेघभेदनद्वारा अपां नेता प्रेरकः सः इन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम् ।

शब्दा० यस्य=जित्की, अश्वासः=घोड़े, प्रदिशि=आज्ञा में, यस्य=जित्की, गावः=गायें, यस्य=जित्की, ग्रामाः=गाँव, यस्य=जित्की, विश्वे=सम्पूर्ण, रथासः=रथ, यः=जो, सूर्यम्=सूर्य को, यः=जो, उपसम्=उपा को, जजान=उत्पन्न किया, य=जो, अपाम्=जल का, नेता=ले जानेवाला, सः=वह, जनासः=ओ मनुष्यो, इन्द्रः=इन्द्र ।

हि० अ०—जित्की विशिष्ट आज्ञा में अश्व है; जित्की (आज्ञा में) गायें हैं; जित्की (आज्ञा में) गाँव हैं; जित्की (आज्ञा में) सम्पूर्ण रथ हैं; जित्की सूर्य को, जित्की उपा को जन्म दिया; जो जल का नेता है, ओ मनुष्यों, वह इन्द्र है ।

Trans.—In whose distinguished command are the horses ; (in) whose cows ; (in) whose villages ; (in) whose all chariots. Who generated the sun ; who the dawn ; who is the leader of the waters ; O men, he is Indra.

Notes—जजान— $\sqrt{\text{jan}}$ to generate, perf. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by *यत्*.

यम् । क्रन्दसी इति । संयती इति सम्पद्यती । विह्वयेते इति
विह्वयेते । परे । श्वरे । उभयाः । अमित्राः ॥ समानम् ।
चित् । रथम् । आतस्थिवांसा । नाना । ह्वेते इति । सः ।
जनासः । इन्द्रः ॥८॥

सा० भा०—यं क्रन्दसी रोदसी शब्द कुर्वाणे मानुषी देवी च द्वे सेने वा संयती परस्परं संगच्छन्त्यौ यमिन्द्रं विह्वयेते स्वरंक्षार्यं विविधमाह्वयतः । परे उत्कृष्टाः अवरे अधमाश्च उभयाः उभयविधाः अमित्राः शत्रवः यमाह्वयन्ति । समानम् इन्द्रयसदृशं रथम् आतस्थिवांसा आस्थितौ द्वौ रथिनौ तमेवेन्द्रं नाना पृथक् पृथक् ह्वेते आह्वयेते । यद्वा समानमेकरथमाह्वाविन्द्रानौ ह्वेते यतार्यं यजमानः पृथगाह्वयेते तयोरप्यतरः सः इन्द्रः नाहमिति ॥

शब्दा०—यम्=जिसको, क्रन्दसी=जोर से चिल्लाती हुई, संयती=एक साथ (युद्ध में) जाती हुई, विह्वयेते=विभिन्न प्रकार से बुलाती है, परे=शक्तिशाली, अवरे=कमजोर, उभयाः=दोनों, अमित्राः=शत्रु, समानम्=एक ही, चित्=निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, रथम्=रथ पर, आतस्थिवांसा=बँडे हुये, नाना=अलग-अलग, ह्वेते=बुलाते हैं, सः=वह, जनासः=ओ मनुष्यों, इन्द्रः=इन्द्र ।

हि० अ०—जिसको जोर से चिल्लाती हुई (तथा) एक साथ (युद्ध में) जाती हुई (दोनों शत्रु-सेनाओं) विभिन्न प्रकार से बुलाती हैं; जिसको शक्ति-शाली तथा कमजोर दोनों शत्रु-दल (अपनी सहायता के लिये) बुलाते हैं; जिसको एक ही रथ पर बँडे हुये दो रथी अलग-अलग (अपनी सुरक्षा के लिये) बुलाते हैं; ओ मनुष्यों, वह इन्द्र है ।

Trans.—Whom (the two armies) crying aloud encountering together, invoke divergently; (whom) both the enemies superior and inferior (invoke); (two charioteers) sitting on the self same chariot invoke separately; O men, he is Indra.

Notes—कन्दसी—‘Two crying aloud’ (Sayana), ‘calling’ (Wilson), ‘two armies’ (Griffith), ‘two battle-arrays’ (Macdonell); final ई is Pragrhya; hence, इति is added to it in the Pada-text. संयती—√i with the prefix सम् to go together, pres. part; final ई is Pragrhya; hence, इति is added to it in the Pada-text. In the Pada-text the repetition is only to separate the root from the prefix by avagraha. विह्वयेते—√hvā with वि to call divergently, pres. mid. 3rd. dual; not unaccented because preceded by सम्; final ए is Pragrhya; hence इति in the Pada-text. आतस्थिवांस्त—Nom. dual of आतस्थिवास् from √sthā to stand, perf. part. ह्वेते—√hū to call, pres. mid. 3rd. dual; final ए is Pragrhya; hence, इति in the Pada-text.

यस्मात् । न । ऋते । विजयन्ते । जनासः । यम् । युध्यमानाः ।
अवसे । हवन्ते ॥ यः । विश्वस्य । प्रतिमानम् । बभूव । यः ।
अच्युतच्युत् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ६ ॥

सा० भा०—यस्मात् ऋते जनासः जनाः न विजयन्ते विजयं न प्राप्नु-
वन्ति । अतेः युध्यमानाः युद्धं कुर्याणा जनाः अवसे स्वरक्षणाय यम् इन्द्रं
हवन्ते आह्वयन्ति । यः च विश्वस्य सर्वस्य जगतः प्रतिमानं प्रतिनिधिः
बभूव । यः च अच्युतच्युत् अच्युतानां क्षयरहितानां पर्वतादीनां व्यावयिता
सः इन्द्रः इत्यादि प्रतिष्ठम् ॥

शब्दा०—यस्मात्=जिसके, न=नहीं, ऋते=बिना, विजयन्ते=विजय
प्राप्त करते हैं, जनासः=मनुष्य, यम्=जिसको, युध्यमानाः=युद्ध करते हुये,
अवसे=सहायता के लिये, हवन्ते=बुलाते हैं, यः=जो, विश्वस्य=सबका,
प्रतिमानम्=प्रतिरूप, बभूव=हुआ, यः=जो, अच्युतच्युत्=स्थिर को
गतिमान करनेवाला, सः=वह, जनासः=हे मनुष्यो, इन्द्रः=इन्द्र ।

हि० अ०—जिसके बिना मनुष्य विजय नहीं प्राप्त करते; जिसको युद्ध
करते हुये (सैनिक अपनी) सहायता के लिये बुलाते हैं; जो सबका प्रतिरूप है;
जो स्थिर को गतिमान करनेवाला है; जो मनुष्यो, वह इन्द्र है ।

Trans.—Without whom men do not get victory; whom the fighting (soldiers) call on for help; who is the prototype of all; who is the shaker of immovable; O men, he is Indra.

Notes—विजयन्ते—√ji with वि to conquer, mid. pres. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by यस्मात् युध्यमाना—√yudh to fight, pres. part. अवसे—Dative infinitive in से from √av to protect. हवन्ते—√hū to call, pres. mid. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by यम्. बभूव—√bhū to be, perf. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यः. अच्युतच्युत्—Tatpuruṣa compd. accented on the second member. यः । शश्वतः । महि । एनः । दधानान् । अमन्यमानान् । शर्वा । जघान् ॥ यः । शर्धते । न । अनुददाति । शुध्याम् । यः । दस्योः । हुन्ता । सः । जनासः । इन्द्रः ॥१०॥

सा० भा०—यः महि महत् एनः पापं दधानान् शश्वतः बहून् अमन्यमानान् आत्मानमजानत इन्द्रमपूजयतो वा जनान् शर्वा । शृणाति शत्रून्नेनेति शश्वतः । तेनायुधेन जघान । हन्तेति लटि रूपम् । यः च शर्धते उत्साहं कुर्वते अनात्मज्ञाय जनाय शृध्याम् उत्साहनीयं कर्म नानुददाति न प्रयच्छति । अनुपूर्वात् 'दुदाञ् दाने' जीहोत्यादिकः । 'अम्यस्तानामादि.' तिङि चोदात्तवर्ति इति गतेर्निघातः । यः च दस्योः उपक्षपयितुः शत्रोः हुन्ता घातकः सः इन्द्रः इत्यादि पूर्ववत् ॥

शब्दा०—यः=जिसने, शश्वतः=अनेक, महि=बड़ा, महान्, एनः=पाप, दधानान्=पारण करनेवालों को, अमन्यमानान्=आदर न करनेवालों को, अमिमानीयो को, शर्वा=वञ्च ले, जघान=मारा, यः=जो, शर्धते=उत्साही के लिये, न=नहीं, अनुददाति=क्षमा करता है, शुध्याम्=उत्तेजनत्मक उत्साह को, यः=जो, दस्योः=दस्यु जाति को, हुन्ता=मारनेवाला, सः=वह, जनासः=ओ मनुष्यों, इन्द्रः=इन्द्र ।

हि० अ०—जिसने अनेक भयानक पाप करनेवालों को जो (इसका) आदर नहीं करते थे, अपने वञ्च से मारा; जो उत्साही (व्यक्ति) के (उत्तेज-

नात्मक) उस्ताह को क्षमा नहीं करना; जो दस्यु को मारने वाला है; ओ मनुष्यों, यह इन्द्र है ।

Trans.—Who smote with thunderbolt many grievous sin-holders, offering no homage; who does not forgive the bold his (provoking) boldness; who is the killer of Dasyu; O men, he is Indra.

Notes—दधानान्— \sqrt{dha} to put, pres. part. अमन्यमानान्—Sāyana explains it as 'आत्मानमजानत इन्द्रमपूजयतो वा', Wilson as 'offering (him) no homage', Griffith as 'ere they know their danger' and Macdonell as 'unexpected' 'not thinking that he would slay them'. शर्वा—Instr. sing of जर. जघान— \sqrt{han} to kill, perf. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यः. शर्षते—Bold (Sāyana) 'who provokes' (Griffith), 'confident' (Wilson) 'arrogant' (Macdonell). अनुददाति— $\sqrt{dā}$ with prefix अनु to forgive; not unaccented because preceded by यः. शृङ्गाम्—'Bold ness' (Sāyana, Griffith) 'success' (Wilson), 'arrogance' (Macdonell).

यः । शम्बरम् । पर्वतेषु । क्षियन्तम् । चत्वारिंश्याम् । शरदि ।
अनुऽअविन्दत् ॥ ओजायमानम् । यः । अहिम् । जघान । दानुम् ।
शयानम् । सः । जनासुः । इन्द्रः ॥११॥

ता० भा०—यः पर्वतेषु क्षियन्तम् इन्द्रमिया बहन् संवत्सरान् प्रच्छन्नो भूत्वा पर्वतगुहासु निवसन्तं शम्बरम् एतन्नामकं मायाविनमसुरं चत्वारिंश्यां शरदि चत्वारिंशे संवत्सरे अन्यविन्दत् अविष्यालमत । लब्ध्वा च यः ओजायमानम् । 'कर्तुः क्वद् सन्तोषदच', 'ओजसोऽप्यस्तो नित्यम्' (पा० सू० ३. १. ११. २) इति सकारलोपः । बलमाचरन्तम् अहिम् आहन्तारं दानुं दानव शयानं शम्बरमसुरं जघान हतवान् सः इन्द्रः नाहमिति ॥

शब्दा०—यः=जो, शम्बरम्=शम्बर को, पर्वतेषु=पर्वतों पर, क्षियन्तम्=निवात करनेवाले, चत्वारिंश्याम्=चालोसब, शरदि=शरद् ऋतु में,

वर्ष में, अन्यविन्दत्=बूढ़ निकाला, ओजायमानम्=पराक्रम दिखानेवाले को, यः=जिसने, अहिम्=अहि नाम के राक्षस को, जघान=मारा, दानुम्=दानु के पुत्र को, शयानम्=पड़े हुये, सः=वह, जनासः=ओ मनुष्यो, इन्द्रः=इन्द्र ।

हि० अ०—जिसने पर्वतो पर निवास करनेवाले शम्बर को चालीसवें शरद् ऋतु में बूढ़ निकाला, जिसने (अपना) पराक्रम दिखानेवाले अहि को मारा, पड़े हुये दानु के पुत्र को (मारा); ओ मनुष्यों, वह इन्द्र है ।

Trans—Who discovered out Sambara dwelling in the mountains in fortieth autumn, who smote^K Ahī, displaying his vigour, and son of Dānu lying; o men, he is Indra

Notes—क्षियन्तम्—√*ks* to dwell, pres part अन्य-विन्दत्—√*vid* to find, impf 3rd sing ; not unaccented because preceded by य ओजायमानम्—From denom base √*ojāya* to display vigour, see note on वृजायमानम्^I 32 3) शयानम्—√*śi* to lie mid pres part

यः । सप्तसरिमः । वृषभः । तुविष्मान् । अवस्सृजत् । सतीवे । सप्त । सिन्धून् ॥ यः रौहिणम् । अस्फुरत् । वज्रं स्वाहुः । धाम् । आरोहन्तम् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥१२॥

हि० भा०—यः सप्तसरिमः सप्तसहस्राका पञ्चन्या रश्मयो यस्य ते च रश्मयः । 'वराह्य स्वतपसो विष्णुहसो वृषभः श्वापयो गृहनेधाश्चेत्येते ये चेने-प्रतिमिविद्विष पञ्चन्या सप्त पृथिवीमभिवर्णन्ति घृष्टिभिः' (तै० आ० १. ९ ४. ५) इति तैत्तिरीयारण्यके ह्याम्नाता । वृषभः वर्णकं तुविष्मान् षड्विमान् बलवान् वा सप्त संपन्नस्यभावान् सिन्धून् अप सतीवे सरणाय अवास्सृजत् अवसृष्टवान् । यद्वा गङ्गायाः सप्त मुख्या नदीरसृजत् । यः च वज्रं स्वाहुः सन् द्या विषन् आरोहन्तं रौहिणम् अमुरम् अस्फुरत् जघान ॥ 'स्फुर स्फुरणे' मुदादि ॥

शब्दा०—यः=जिसने, सप्तसरिमः=सप्त चिह्नोंवाले, वृषभ=वर्ण करनेवाले, तुविष्मान्=बलवान्, अवास्सृजत्=मुक्त किया, सतीवे=बहन

के लिये, सप्त=सात, सिन्धून्=नदियों को, य=जितने, रीहिणम्=रीहिण नामक अनायुष्टि के राक्षस को, अस्फुरत्=झटका दिया, वज्रबाहु=हाथ में वज्र धारण करनेवाले ने, दाम्=आकाश पर, आरोहन्तम्=चढ़ते हुये, स=वह, जनास=ओ मनुष्यों, इन्द्र=इन्द्र ।

हि० अ०—जिस सात किरणोंवाले, वर्षा करनेवाले, बलवान ने सात नदियों को बहने के लिये मुक्त किया, जिस वज्र धारण करनेवाले ने आकाश पर चढ़ते हुये रीहिण को झटका दिया, ओ मनुष्यों, वह इन्द्र है ।

Trans —Who the seven-rayed, the showerer, the powerful, set free the seven rivers to flow, who, armed with the thunder bolt, jerked Rauhna, ascending heaven, O men, he is Indra

Notes—सप्तरिणः—Bahuvrihi compd accented on the first member Sāyana understands it to mean 'having seven kinds of clouds that pour rain on the earth, Macdonell thinks it probable to mean 'hard to restrain', irresistible', according to Ludwig, seven rays are the seven forms of Indra सुविष्मान्—The suffix मान् is not separated from the stem by avagraha (see मनस्वान् -II 12 1) अवासृजन्—√sṛj to emit, impf 3rd sing, not unaccented because preceded by य सर्वत्रे—Dative infinitive in त्वे from √sr to flow अस्फुरत्—√sphur to jerk, impf 3rd sing, not unaccented because preceded by य वज्रबाहुः—Bahuvrihi compd accented on the first member आरोहन्तम्—√ruh to ascend pres part acc sing

यावा । चित् । अस्मै । पृथिवी इति । नमेते इति । शुष्मात् ।
चित् । अस्य । पर्वताः । भयन्ते ॥ यः । सोमः । निश्चितः ।
वज्रबाहुः । यः । वज्रहस्तः । सः । जनासः । इन्द्रः ॥१३॥

woulding, are
valour

सा०भा०—अस्मै इन्द्राय द्यावा पृथिवी । इतरेतरापेक्षया द्विवचन 'प्र मित्रयोवरूपयो' (श्रु० स० ७ ६६ १) इतिवत् । नमेते स्वयमेव प्रह्वी-
भवत । 'णमु प्रह्वत्वे' । कमकतरि 'न दुहस्नुनमा यकचिणौ' इति यक
प्रतिषेध । चित् अपि च अस्य इन्द्रस्य शुष्मात् बलात् पर्वताः भयन्ते
बिभ्यति । यः सोमपा सोमस्य पाता निचित सवँ । यद्वा अन्येभ्योऽपि देवेभ्यो
दृढाङ्ग । वज्रबाहु वज्रसदृशबाहु । यः च वज्रहस्तः वज्रयुक्त सः इन्द्रः
इत्यादि प्रतिद्वम् ॥

शब्दा०—द्यावा=आकाश, चित्=भी अस्मै=इसके सामने, पृथिवी
—पृथिवी, नमेते=झुकते हैं, शुष्मात्=पराक्रम के सामने, चित्=भी,
अस्य=इसके, पर्वताः=पर्वत, भयन्ते=भयभीत हो जाते हैं, यः=जो,
सोमपाः=सोमपान करनेवाला निचितः=पीसकर निकाले गये, वज्रबाहु,
=हाथ में वज्र धारण करनेवाला, यः=जो, वज्रहस्तः=हाथ में वज्र धारण
करनेवाला सः=वह, जनासः=ओ मनुष्यो, इन्द्रः=इन्द्र ।

हि० अ०—इसके सामने आकाश तथा पृथिवी भी झुकते हैं, इसके
पराक्रम के सामने पर्वत भी भयभीत हो जाते हैं, जो हाथ में वज्र धारण
करनेवाला है, सोम पीने को (पीसकर) निकाले गये सोम रस का पान करने-
वाला है, जो हाथ में वज्र धारण करनेवाला है, ओ मनुष्यो, वह इन्द्र हैं ।

Trans —Even heaven and earth bow down before
him, even the mountains fear before his power,
who, the thunder armed, is the drinker of soma juice,
extracted (from Soma plant), who is the wielder of
thunderbolt in his hands, O men, he is Indra

Notes—द्यावा—The word दिय becomes द्यावा in the
Dvandva compd in which both the members are the
names of deities (दियो द्यावा Pān VI 3 29) See Appen-
dix 'A' under compound I (a) पृथिवी—Final ई is
Praghyā, hence, इति in the Pada text नमेते—√nam
to bend, pres mid 3rd dual, final ए is Praghyā,
hence, इति in the Pada-text भयन्ते—√bhī to fear, pres
mid 3rd plu सोमपा—Tatpuruṣa compd accented on
the second member निचित—√ci with नि to pile up,

to heap up, past part. Sāyana takes it to mean 'all', Wilson as 'the firm (of frame)', Griffith and Macdonell as 'known'. Past. passive Part. when compounded with preposition shifts its 'accent to preposition ; but it retains, when the preposition, prefixed, is not used independently (MVGS. p. 462).

यः । सुन्वन्तम् । अयति । यः । पचन्तम् । यः । शंसन्तम् । यः ।
शशमानम् । ऊती ॥ यस्य । ब्रह्म । वर्धनम् । यस्य । सोमः ।
यस्य । इदम् । राधः । सः । जनासः । इन्द्रः ॥१४॥

सा० भा०—यः सुन्वन्तं सोमाभिषवं कुर्वन्तं यजमानम् अवति रक्षति । यः च पुरोडाशादीनि हवींषि पचन्ते यः च ऊती ऊतये । 'युषां युत्वा' इति चतुर्थ्या. पूर्वसवर्णदीर्घः । स्वरसार्थं शास्त्राणि शंसन्तं यः च शशमानम् अवति स्तोत्रं कुर्वाणं रक्षति । ब्रह्म परिवृद्ध स्तोत्रं यस्य वर्धनं वृद्धिकरं भवति । तथा यस्य सोमः वृद्धिहेतुर्भवति । यस्य च इदम् अग्नदीय राधः पुरोडाशादि-लक्षणमन्नं वृद्धिकरं भवति । सः इन्द्रः इत्यादि प्रतिष्ठम् ॥

शब्दाः --यः=जो, सुन्वन्तम्=पीसनेवाले को, अवति=रक्षा करता है, यः=जो, पचन्तम्=पुरोडाशादि हविरन्न पकानेवाले को, यः=जो, शंसन्तम्=प्रशंसा करनेवाले को, यः=जो, शशमानम्=परिधम करनेवाले को, ऊती=तहापता से, यस्य=जिसका, ब्रह्म=प्रायना, वर्धनम्=वृद्धि करनेवाला, यस्य=जिसका, सोमः=सोम, यस्य=जिसका, इदम्=यह, राधः=घन, सः=वह, जनासः=ओ मनुष्यों, इन्द्रः=इन्द्र ।

हि० अ०—जो (अपनी) तहापता से सोम पीसनेवाले को रक्षा करता है, जो (पुरोडाश) पकानेवाले को, जो प्रशंसा करनेवाले को, जो परिधम करनेवाले को (रक्षा करता है); जिसकी वृद्धि करनेवाला स्तोत्र है, जिसकी (वृद्धि करनेवाला) सोम है, जिसकी (वृद्धि करनेवाला) यह सम्पूर्ण घन है; ओ मनुष्यो, वह इन्द्र है ।

Trans — Who protects the Soma-pressing (sacrificer), who (protects) the baking (sacrificer), who (protects) the praising (sacrificer), who (protects)

the tiling (sacrificer) with protection, whose strengthener is the prayer, whose Soma, whose this treasure ;
O men, he is Indra

Notes—सुव्यन्तम्—√su to press Soma, pres part acc sing of सुवत् अवति—√av to protect, pres 3rd sing, not unaccented because preceded by य पचन्तम्—√pac to bake, pres part acc sing. of पचत् शंसन्तम्—√sams to praise, pres part acc sing of शसत् शशमानम्—√sam to labour, perf part Sāyana takes it to mean 'स्तोत्र कुर्वाण, Nighantu enumerates it in the list of the verbs meaning 'singing' (Nigh III 14 22), Yāska takes it as शशमानम् praising (Nir VI 8) उक्ती—Instr sing of उक्ति from √av to protect, by Samprasāraṇa

यः । सुव्यन्ते । पचन्ते । दुधः । आ । चित् । वाजम् । दर्दपि ।
सः । किल । असि । सत्यः ॥ वयम् । ते । इन्द्र । विश्वह ।
प्रियासः । सुवीरासः । विदथम् । आ । वदेम ॥१५॥

सा० भा०—इदानीमपि साक्षात्कृतमिन्द्र प्रति सूते । हे इन्द्र य दुधः
दुधं सन् सुव्यन्ते सोमाभिष्व कुर्वन्ते पुरोडाशादिहवीषि पचन्ते यजमानाय
वाजम् अत्र वत् वा आ दर्दपि भृश प्रापयति स तादृशस्त्व सत्य यथार्थभूत
असि न पुनर्नास्तीति बुद्धियोग्योऽस्ति । किल इति प्रसिद्धो । ते तव प्रियासः
सुवीरासः कल्याणपुत्रवीरा सन्त वयं विश्वह सर्वेष्वहं सु विदथं स्तोत्रम्
आ वदेम व्रणाम ॥

शब्दा—य = जो, सुव्यन्ते = सोम पीसनेवाले के लिये, पचन्ते = पुरोडा-
शादि पचानेवाले के लिये दुधः = भक्षणक, चित् = आदर अर्थ में प्रयुक्त
निपात, आ दर्दपि बार-बार देते हो, स = वह, किल = निश्चित रूप से,
असि = हो, सत्यः = सत्य स्वल्प, वयम् = हमलोग, ते = तुम्हारे, इन्द्र—ओ
इन्द्र, विश्वह = सर्वदा प्रियास = प्रिय, सुवीरासः = सुन्दर वीरो से युक्त,
विदथम् = स्तोत्र, आ वदेम = बोलें ।

हि० अ०—जो भयानक तुम, सोम पीसनेवाले के लिये तया (पुरोडाश) पकानेवाले के लिये बार-बार धन लाते हो, वह तुम निश्चित ही सत्य हो। हे इन्द्र तुम्हारे प्रिय, हमलोग, सुन्दर बहादुर पुत्रों से युक्त होकर सर्वदा सुन्दर स्तोत्र बोलें।

Brighten Divan

Trans.—Who, the fierce, gives food to him that presses Soma, that bakes (the cake); thou as such, indeed, art true, O Indra, may we, dear to thee, having hero sons, ever speak the hymn.

Notes—सुन्वते—Dative sing of सुन्वत् from \sqrt{su} to press Soma. पचते—Dative sing of पचत् from \sqrt{pac} to bake. दर्दि— \sqrt{dr} to pierce, inte. 2nd. sing.; not unaccented, because syntactically connected with यः सः असि—The use of 3rd person pronoun with the verb of 2nd person. see note on स (I. 48.10).

... ..

तृतीयेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्रेदमेकोनविंशत्यृचं गार्तमव प्रयनं सूक्तम् । अत्रेयननुक्रमणिका — 'गणानामेकोना ब्राह्मणस्पत्यं ह धार्हस्पत्यास्तु दृष्टलिङ्गाः पञ्चदशन्त्ये निष्टुभौ' इति । पञ्चदश्येकोनविंशौ च त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत्यः । यामु बृहस्पतिशब्द भूयते ता धार्हस्पत्या । शिष्टा ब्राह्मणस्पत्या । प्रवर्ग्ये अभिष्टवे एतत्सूक्तम् । 'स्पृष्टद्वोदकम्' इति खण्डे सूत्रितं—'गणाना त्वा प्रयश्च यस्य' (आश्व० श्रौ० ४. ६) इति ॥

ग॒णाना॑म् । त्वा । ग॒ण॑ऽप॒तिम् । ह॒वाम॑हे । क॒विम् । क॒वीना॑म् ।
उ॒पम॑श्रवः॒स्तमम् ॥ ज्ये॒ष्ठ॒ऽराज॑म् । ब्र॒ह्म॑णाम् । ब्र॒ह्म॑णः । प॒ते ।
आ । नः । शृ॒ण्वन् । ऊ॒ति॑भिः । सी॒द । स॒दनम् ॥१॥

सा० भा०—हे ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणोऽग्नस्य परिवृढस्य कर्मणो वा पते पालयित. गणानां देवादिगणानां सबन्धिन गणपतिं स्वीयानां पतिम् । कवीनां श्रान्तिर्दाशनां कविम् । उपमश्रवस्तमम् । उपमोयतेऽनमेत्युपमा । सर्वेषामग्नानामुपमान श्रयोऽग्न यस्य स तयोक्तः । अतिशयेनोपमश्रवा उपमश्रवस्तमः । उपमा 'माद् माने' । 'आतश्चोपसर्गे' करणेऽङ्प्रत्यय । 'इघापो' सजाहन्दसो' इति ह्रस्वत्वम् । ज्येष्ठराजम् । ज्येष्ठा. प्रशस्यतमाः । तेषां मध्ये राजन्तं ब्रह्मणां भग्नराणां स्वामिन त्वा त्वा हवामहे अस्मिन् कर्मण्याह्वयान् । किञ्च न' अस्माकं स्तुतीः शृण्वन् त्व ऊतिभिः पालनैर्होतुभूतैः सादनम् । सोदन्यस्मिन्निति सदनम् । यत्तृणह आ सीद उपविश ॥

शब्दा०—गणानाम्=गणों के, त्वा=तुमको, गणपतिम्=गणों के मालिक, हवामहे=बुलाते हैं, कविम्=कवि, कवीनाम्=कवियों में, उपमश्रवस्तमम्=सर्वधेष्ठ कीर्तिवाले, ज्येष्ठराजम्=सर्वधेष्ठ स्वामी, ब्रह्मणाम्=स्तुतिप्यों के, ब्रह्मणस्पते=श्री प्रार्थनाओं के स्वामी, नः=हमारे, शृण्वन्=गुनते हुये, ऊतिभिः=सहायता के साथ, आ सीद=स्थान ग्रहण करो ।

हि० अ०—गणों के मालिक, कवियों में सर्वधेष्ठ कीर्तिवाले कवि, स्तुतिप्यों के सर्वधेष्ठ स्वामी, तुमको हम बुलाते हैं; श्री प्रार्थनाओं के मालिक, हमारे

(आह्वान को) गुनते दृष्टे इत यज्ञ-गृह में अपनी सहायता के साथ स्थान ग्रहण करो ।

Trans—We invoke thee, the lord of hosts, the most renowned poet among the poets, the senior-most lord of prayers; O lord of prayers, listening our (invocations) take thy seat in this house with your protection

Notes—इवामहे— $\sqrt{h\ddot{u}}$ to call, pres mid 1st plu उपमश्रवस्तमम्—Sāyana explains it as उपमोयतेऽनयेत्पुमा । सर्वेषामन्नानामुपमान श्रवोऽन्न यस्य स तथोक्त अतिशयेनोपमश्रवा; Wilson takes it to mean 'abounding beyond measure in (every kind of) food', Griffith as 'the famousest of all', and Peterson as 'the most illustrious having the highest renown', Bahuvrihi compd accented on the first member ज्येष्ठराजम्—Tatpuruṣa compd accented on the second member ब्रह्मणस्पते—Voc of ब्रह्मणस्पति, for accent see दुहितृदिक् (I 481) Sāyana takes it to mean 'lord of food' or 'of great action' मृष्यन्— $\sqrt{ér}$ u to hear, pres part ऊतिमि—Instr plu of ऊति from \sqrt{av} to protect सीद— \sqrt{sad} to sit, impf 2nd sing

देवाः । चित् । ते । असुर्य । प्रचेतसः । बृहस्पते । यज्ञियम् ।
भागम् । आनशुः ॥ उसाःऽइव । सूर्यः । ज्योतिषा ; मूहः ।
विश्वेषाम् । इत् । जनिता । ब्रह्मणाम् । असि ॥२॥

सा० भा०—असुर्य अमुराणा हन्त हे बृहस्पते प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञाना ते त्वदीया देवाश्चित् देवा अपि यज्ञियं यज्ञाहं भागम् आनशुः प्राप्नुवन् । यद्वा प्रचेतस इति बृहस्पतेर्विशेषणम् । प्रकृष्टज्ञानवतस्ते तव सवन्धिनो देवा इति योजनोपम् । यद्वा प्रचेतसः । विभक्तिपरिणाम । प्रचेतसि त्वयि सति देवा यतिय भागमानशिते । कर्मविघ्नकारिणाममुराणा रक्षोघ्नमन्त्रैरप्यकरणान् । 'न वं ब्रह्मण्वद्विष्यति' (ऐ० सा० १.१३) इति ध्वन्यात् । उयो-

तिषा तेजसा महः महनीय सूर्यः उक्ता इव । उक्ता किरणा । 'स्फापि-
तञ्चि' इत्यादिना रक्तप्रत्यय । यथा किरणान् जनयति तथा विश्वेषा
सर्वेषा ब्रह्मणा मन्त्राणां जनिता जनयितृव अस्ति । 'जनिता मन्त्रे' इति
निपातनात् णिलोप ॥

शब्दा०—देवा=देवता, चित्=भी, ते=तुम्हारे द्वारा, असुर्य=ओ
असुरों को नष्ट करने वाले, प्रचेतस=बुद्धिमान के, बृहस्पते=ओ बृहस्पति,
यक्षियम्=यज्ञ सम्बन्धी, भागम्=हिस्सा, आनशु=पाया, उक्ता इव=
जिस प्रकार किरणों को, सूर्य=सूय ज्योतिषा=अपने प्रकाश से, महः=
महान्, विश्वेषाम्=सबका इत्=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देने वाला निपात,
जनिता=उत्पन्न करनेवाले, ब्रह्मणाम्=प्रायनाओं के, अस्ति=हो ।

हि० अ०—ओ असुरों को नष्ट करने वाले, बृहस्पति, बुद्धिमान तुम्हारे
द्वारा ही वास्तव में देवताओं ने (अपना) यज्ञसम्बन्धी भाग पाया । सम्पूर्ण
मन्त्रों को उत्पन्न करनेवाले तुम ही हो, जैसे महान सूय अपने प्रकाश से
किरणों को (उत्पन्न करनेवाला है) ।

Trans—O Brhaspati, the slayer of demons, gods,
indeed, obtained their share in sacrifice through
thee, the wise thou art the generator of all prayers,
as the great sun (is the begetter) of rays by his lustre

Notes—असुर्य—'slayer of Asuras' (Sāyana), 'im-
mortal' (Griffith), 'divine' (Peterson) See note
I 24 14 प्रचेतस—From \sqrt{cit} or \sqrt{kit} to know, Sāyana
explains this word variously taking it in different case
endings, (1) प्रहृष्टताना—nom plu as an adj of देवा
(2) प्रहृष्टतानवत्—gen sing, for Brhaspati, (3) प्रचेतसि—
loc sing as a substantive of ते-स्वयि, Griffith and Peter-
son take it to mean 'of wise god' आनशु— $\sqrt{amś}$ to
attain, perf 3rd plu जनिता—Generator, nom sing of
जनित्र form \sqrt{jan} to generate, with the suffix तृच्

था । त्रिधाप्य । पुरिःस्पः । तमांसि । च । ज्योतिष्मन्तम् ।

रथम् । ऋतस्य । तिष्ठसि ॥ बृहस्पते । भीमम् । अमित्रदम्भ-
नम् । रक्षोऽहनम् । गोत्रभिदम् । स्वःऽविदम् ॥३॥

सा० भा०—हे बृहस्पते परिरपः । परितो रपः पापरूपं रक्षः । यद्वा 'रप
लप व्यक्तायां वाचि' । विवप् । परिवदतो निन्दकान् तमांसि च विवाध्य
तेजसा निराकृत्य ज्योतिष्मन्तं ज्योतिषा तद्वन्तम् ऋतस्य यज्ञस्य प्रापकं भीमं
शत्रूणां भयंकरं अमित्रदम्भनम् शत्रूणां हितकम् । तदेवाह । रक्षोहणं रक्षसां
हन्तारं गोत्रभिदं मेघानां भेत्तारं स्वर्षिदं स्वर्गस्य लम्भकं रथम् आ तिष्ठसि
अवितिष्ठसि ॥

शब्दा० विवाध्य=दूर कर, परिरपः=निन्दको को, तमांसि=अन्ध-
कार को, च=और, ज्योतिष्मन्तम्=प्रकाशमान, रथम्=रथ पर, ऋतस्य
=यज्ञ के, आतिष्ठसि=आरुढ़ होते हो, बृहस्पते=ओ बृहस्पति, भीमम्
=भयानक, अमित्रदम्भनम्=शत्रुओं का दमन करनेवाला, रक्षोहणम्
=राक्षसों को मारनेवाला, गोत्रभिदम्=बादलों को तोड़नेवाला, स्वर्षिदम्
=प्रकाश को पाने वाला ।

हि० अ०=ओ बृहस्पति, निन्दको को तथा अन्धकार को नष्ट कर, (तुम)
यज्ञ के प्रकाशमान तथा भयानक रथ पर आरुढ़ होते हो, (जो) शत्रुओं का
दमन करनेवाला, राक्षसों को मारनेवाला, बादलों को तोड़नेवाला एवं प्रकाश
को पानेवाला है ।

१७७२२१२४

Trans.—Having banished the revilers and the darkness thou mountest the luminous and terrible chariot of the sacrifice (which is), O Brhaspati, the killer of the enemies, slayer of demons, cleaver of clouds and the attainer of light.

Notes—विवाध्य—*√bidh* to oppress, gerund in य. परिरपः—'Revilers' (Wilson, Griffiths), 'whisperers of evil words' (Grassmann), 'quibbles' 'evasions' (Geldner). The third syllable is lengthened in the Sāhita-text. ज्योतिष्मन्तम्—Suffix न्त is not separated from the stem by avagraha (see notes on भनयान् II. 12.1). अमित्र-दम्भनम्, रक्षोहणम्, गोत्रभिदम्, स्वर्षिदम्—All are the Tatpuruṣa compds. accented on the second member.

सुनीतिभिः । नयसि । त्रायसे । जनम् । यः । तुभ्यम् । दाशात् ।
न । तम् । अंहः । अश्नवत् ॥ ब्रह्मद्विपः । तपनः । मन्युमीः ।
असि । बृहस्पते । महि । तत् । ते । महित्वनम् ॥४॥

सा० भा०—हे बृहस्पते सुनीतिभि । शोभन नीतय येषु ते सुनीतय
येषु ते सुनीतय सन्मार्गा । तं जन नयसि । अपेक्षितफल प्रापयसि ।
त्रायसे जनमापदभ्यो रक्षसि च । य यजमान तुभ्य हविलक्षणमन्न दाशात्
प्रयच्छेत् । 'दाशु दाने' । लेट्याडागम । तम् अह पाप पारक्य दारि-
द्र्य वा न अश्नवत् न प्राप्नुयात् । अश्नोतेलेटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।
अडागम । ब्रह्मद्विप ब्राह्मणाना मन्त्राणा वा द्वेषु तपन तापक असि ।
किंच मन्युमी मयो क्रोधस्य परेषा ज्ञानस्य वा हिसकोऽसि । 'मोड् हिता-
याम्' । विवप् । ते तव तत् तादृश महि महत् प्रभूत महित्वनं माहात्म्य-
मस्ति ॥

शब्दा० सुनीतिभि = सुन्दर भाग दशन से, नयसि = ले चलते हो,
त्रायसे = रक्षा करते हो, जनम् = मनुष्य को, य = जो, तुभ्यम् = तुमको,
दाशात् = हवि प्रदान करे, न = नहीं, तम् = उसको, अह = पाप, अश्नवत् =
पहुंचे, ब्रह्मद्विप = ब्राह्मण से द्वेष करने वाले को, तपन = तपानेवाले,
मन्युमी = क्रोध को प्रभावहीन करनेवाले, असि = हो, बृहस्पते = ओ
बृहस्पति, महि = महान, तत् = वह, ते = तुम्हारी, महित्वनम् = महानता ।

हि० अ०—तुम सुन्दर मार्गदर्शन से ले चलते हो तथा (उससे) मनुष्य
को रक्षा करते हो । जो तुमको (हवि) प्रदान करे, उसके पाप पाप न
पहुंचे । ओ बृहस्पति, तुम ब्राह्मणों से द्वेष करनेवाले को तपानेवाले हो,
क्रोध का प्रभावहीन करनेवाले हो, तुम्हारी यह महानता वास्तव में महान है ।

Trans—Thou leadest with good guidance and
protectest the man May not the distress attain him
who offers (three oblations) Thou art the tormentor
of the prayer haters and nullifier of the wrath, O
Bṛhaspati, that greatness of thine is great

Notes—सुनीतिभि—Bahuhuvrihi compd accented on
the second member नीतिभि is derived from √nī to

lead with noun making termination ति त्रायसे— $\sqrt{trā}$ to protect pres mid 2nd, sing, not unaccented because it begins a new sentence दाशात्— $\sqrt{dās}$ to make offering, pres subj 3rd sing, not unaccented because preceded by य अश्नवत्— $\sqrt{amś}$ to attain, pres subj 3rd sing ब्रह्मद्विष—Tatpuruṣa compd accented on the second member

न । तम् । अंहः न । दुःऽइतम् । कुतः । चन । न । अरातयः ।
तितिरुः । न । द्रुयाविनः ॥ विश्वाः । इत् । अस्मात् । ध्वरसः ।
वि । बाधसे । यम् । सुगोपाः । रक्षसि । ब्रह्मणः । पते ॥५॥

सा० भा०—हे ब्रह्मणस्पते सुगोपाः सुष्ठु पालयिता त्वं यं जन रक्षसि पालयसि तं जन अंह आहन्ताव्य दुष्ट न बाधते । दुरितं तत्कारण पाप च न बाधते । अरातयः हिंसकास्त जन कुतरचन सर्वासु दिक्षु न तितिरुः । तिरतिहिंसाकर्मा । लिट् । न हिंसन्ति । तथा द्रुयाविनः । मनस्यन्यत्रिधाया धान्यदित्येवद्वय येषामस्ति ते द्रुयाविनो वञ्चका । तेऽपि त जन न बाधन्ते । किंच ध्वरसः हिंसका विश्वाः सर्वा सेनास्तदर्थं वि बाधसे विशेषेण बाधस एव ।

शब्दा० न=नहीं, तम्=उसको, अंहः=पाप, न=नहीं, दुरितम्=दुर्भाग्य, कुतः=कहाँ से, चन=भी, न=नहीं, अरातयः=शत्रु, तितिरुः=पार पा सकते हैं, न=नहीं, द्रुयाविनः=दोतरका धोलनेवाले, विश्वा=सम्पूर्ण, इत्=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देनेवाला निपात, अस्मात्=उससे, विबाधसे=दूर कर देते हो, यम्=जिसकी, सुगोपाः=सुन्दर रक्षक, रक्षसि=रक्षा करते हो, ब्रह्मणस्पते=ओ प्रायना दे स्वामी ।

हि० अ०—ओ ब्रह्मणस्पति सुन्दर रक्षक तুম जिसकी रक्षा करते हो, उसको कहीं से न तो पाप न दुर्भाग ही, न तो शत्रु न दोतरका धोलनेवाले वञ्चक ही पार पा सकते । तमो प्रहार की बरबादियों से तুম उते निर्बाध कर देते हो ।

Trans—Neither sin nor ill luck from anywhere, neither enemies nor double-dealers overpower him,

O lord of prayer, having a good protection, thou banishest all the destructive forces from him whom thou protectest

Notes—अरातयः—Nom plu of अराति from \sqrt{r} to go or अ+ $\sqrt{rā}$ (one who does not give), or अ+रं (one who possess no wealth) तितिरु— \sqrt{tr} to overpower, to cross, perf 3rd plu द्वाविन—Sāyana explains it as मनस्यन्यत्रिषापा चान्यदित्येतद्द्वयं येषामस्ति ते द्वाविनो यञ्चका; Wilson takes it to mean 'disassemblers', Griffith as 'double tongued creatures' and Peterson as 'double-dealers' ध्वरस—From \sqrt{dhvr} to kill, to injure, Sāyana takes it to mean 'destruction', 'destroying armies', Grassmann and Geldner as 'beguilers' सुगोपा—Bahuvrīhi compd accented on the second member बाधसे— $\sqrt{bād}$ to oppress, pres 2nd sing रक्षसि— \sqrt{raks} to protect pres 2nd sing, not unaccented because preceded by यम्

त्वम् । नः । गोपाः । पथिऽकृत् । विऽचक्षुणः । तव । व्रताय ।
मतिऽभिः । जरामहे ॥ बृहस्पते । यः । नः । अभिः । ह्वरः । दुधे ।
स्वा । तम् । मर्मर्तु । दुच्छुना । हरस्वती ॥६॥

सा० भा०—हे बृहस्पते त्वं नः अस्माकं गोपाः पालयिता पथिकृत् सन्मागृह्य भवसि । विचक्षुणः विशेषेण द्रष्टा सर्वज्ञस्त्वम् । तव व्रताय त्वत्सबन्धिनं यत्रापि मतिभिः स्तोत्रं जरामहे स्तुम । जरति स्तुतिवर्मा । यः पुमान् नः अस्मान् अभि अभिलक्ष्य ह्वरः । 'ह कोटिल्ये' । भावेऽनुत् कोटिल्ये दधे विदधाति तं स्वा स्वोपा दुच्छुना दुर्वृद्धिं हरस्वती वेगयती सती मर्मर्तुं नीचपतु । 'मृद् प्राणतयागे' । अन्तर्भावितव्ययस्य यद्गुणि लोटिद्वयम् ॥

शब्दा०—त्वम्=तुम्, न=हम लोगों के, गोपा=रक्षक, पथिकृत्=सन्मार्गं दशक, विचक्षुणः=बुद्धिमान्, तव=तुम्हारे, व्रताय=यग के लिये, मतिभिः=स्तोत्रों से, जरामहे=यान् जरते हैं, बृहस्पते=ओ बृहस्पति, य

=जो, न.=हमारे, अभि=प्रति; ह्वरः=कौटिल्य, दधे=धारण करता है, स्वा=अपना, तम्=उसको, मर्मर्तु=नष्ट करे, दुच्छुना=दुर्भाग्य, हरस्वती=शोघ्र ।

हि० अ०—तुम लोगों के रक्षक हो, बुद्धिमान मार्गदर्शक हो; तुम्हारे यज्ञ के लिये हम लोग स्तोत्रों से गान करते हैं । ओ बृहस्पति, जो हमारे प्रति कुटिलता धारण करता है उसको उसका अपना दुर्भाग्य ही अतिशोघ्र नष्ट करे ।

Trans.—Thou art our protector and watchful leader of paths We sing for thy rites with hymns. O Brhaspati, who lays his whirl upon us, him his own ill-luck may crush in haste.

Notes—जरामहे— \sqrt{jr} to sing, mid. pres. 1st. plu. ह्वरः—From \sqrt{hvr} to be crooked; Sāyana renders it by 'कौटिल्य', Wilson as 'deceit', Griffith as 'snare' and Peterson as 'traps', 'wiles'. दधे— $\sqrt{dhā}$ to put, perf. mid. 3rd. sing. ; not unaccented because preceded by यः. मर्मर्तु— \sqrt{mr} to crush, inte. impv. 3rd. sing. हरस्वती—Sāyana takes it to mean वेगवती, Wilson and Griffith as 'precipitate' and Peterson as 'in wrath'; वती is not separated from the stem (see not on मन्स्वान् II. 12.1).

उत । वा । यः । नः । मर्चयात् । अनागसः । अरातिश्वा । मर्तः । सानुकः । वृकः ॥ बृहस्पते । अर्प । तम् । वर्तय । पयः । सुगम् । नः । अस्यै । देववीतये । कृधि ॥७॥

सा० भा०—उत वा अपि च हे बृहस्पते अरातीवा अभिमुखमागमन-वान् सानुकः समुच्छिद्यः । 'सानु समुच्छिद्यम्' (निद० ८. २४) इति यास्कः । वृकः । 'वृक आधाने' घनादीनामादाता यः मर्तः मनुष्यः अनागसः अपराध-हीनान् नः अस्मान् मर्चयात् । मर्चयतिहिताकर्मा । हिंसात् । तं मर्तं पयः वेदित्वागमनान् अप वर्तय निवर्तय । नः अस्मान् अस्यै देववीतये देवानां वीतिः सोमभक्षणम् अयेति देववीतिर्ग्रहः । अस्यै देववीतयेग्रामं यत्ताय नोजमार्गं मुने मुष्टु गतायं मार्गं कृधि ब्रुव । यत्तानुष्ठानाय शुभनि देहोत्पत्त्यः ॥

शब्दा०—उत्त=और, वा=भी, यः=जो कोई, नः=हमको, अना-
गसः=पाप रहित को, अरातीवा=शत्रुता रखनेवाला, मर्तः=मनुष्य,
सानुकः=अभिमानी, वृकः=लालची, बृहस्पते=ओ बृहस्पति, तम्=उसको,
अपवर्तय=अलग करो, पथः=मार्ग से, सुगम्=आसानी से पार करने योग्य,
नः=हम लोगों के मार्ग को, अस्यै=इस, देववीतये=यज्ञ के लिये, कृधि=
करो।

हि० अ०—और जो कोई शत्रुता रखनेवाला, अभिमानी तथा लालची
व्यक्ति हम पाप रहितों को कष्ट पहुँचाये, ओ बृहस्पति, उसको हमारे मार्ग
से दूर करो; इस यज्ञ के लिये हमारे (मार्ग को) सुगम करो।

Trans.—And also the inimical, arrogant, rapa-
cious man who may injure us, the sinless ones; O
Brhaspati drive him away from our path and make
(our path) easy to this sacrifice.

Notes—मर्चयात्— \sqrt{mrc} to injure, subj. 3rd. sing.
अनागसः—Peterson construes it with सानुकः वृकः and renders
as 'veritable'; नञ् compd. accented on the first syllable.
सानुकः—Arrogant (Wilson, Griffith), 'greedy' (Roth,
Peterson). Roth and Grassmann derive it from \sqrt{san}
to gain. अपवर्तय— \sqrt{vrt} with अप to remove away, caus.
impv. 2nd. sing. देववीतये—Dative sing. of देववीति; वीति is
derived from \sqrt{vi} to enjoy, with noun making termi-
nation ति. कृधि— \sqrt{kr} to make, root-aorist, impv. 2nd.
sing.

आतारम् । त्वा । तनूनाम् । हवामहे । अर्वस्पर्तः । अधिष्वक्ता-
रम् । अस्मज्यम् ॥ बृहस्पते । देवनिदः । नि । बर्हय । मा ।
दुःषेवाः । उत्स्तरम् । सुम्नम् । उत् । नशान् ॥८॥

सा० मा०—अवस्पर्तः अपवर्तयेत्यः पारयितः । यद्वा अवसा रक्षणेनापवर्तयः
पारयितः हे बृहस्पते तनूनाम् अङ्गानां पुत्रादीनां वा आचारं पारयितारम्
अधिष्वक्तां धामानु पञ्चपातेन अपिक्कं वस्तारम् अस्मयुं हविष्यदानस्मान्

कानयमानं त्वा त्वां हवामहे अस्मिन् कर्मण्याह्वयामः । किञ्च देवनिदः देव-
निन्दकानसुरान् नि बर्हय विनाशाय । दुरेवाः दुष्टगमना दुर्वुद्धयः शत्रवः
उत्तरम् । उत्कृष्टतरं सुम्नं सुखं मा उन्नशन् मा व्याप्नुवन्तु ॥

शब्दा०—त्रातारम्=रक्षक, त्वा=तुमको, तनूनाम्=शरीर के, हवा-
महे=बुलाते हैं, अवस्पर्तः=ओ उपद्रवों से बचानेवाले, अधिवक्तारम्=
हमारी ओर से बोलनेवाले, अस्मयुम्=हमारी तरफ झुकाववाले, बृहस्पति=
ओ बृहस्पति, देवनिदः=देवताओं की निन्दा करनेवालों को, नि बर्हय=
विनष्ट करो, मा=मत, दुरेवाः=दुष्ट बुद्धिवाले, उत्तरम्=बढ़कर, सुम्नम्=
सुख, उत् नशन्=प्राप्त करें ।

हि० अ०—शरीर के रक्षक, (हमारा) पक्ष करनेवाले, तथा हमारी
तरफ झुकाव वाले तुमको, ओ उपद्रवों से बचानेवाले, हम बुलाते हैं । ओ
बृहस्पति, देवताओं की निन्दा करनेवालों को विनष्ट करो; दुष्ट-बुद्धिवाले
(हमसे) अच्छा सुख न प्राप्त करें ।

Trans.—O defender (from distress) we invoke thee, the protector of our body, our advocate, well-disposed to us. O Brhaspati smite down the god-revilers and let not the evil-minded obtain loftier bliss (than ours).

Notes—हवामहे—See II. 23.1. अवस्पर्तः—Voc. of अवस्पर्तुं from \sqrt{spr} with अव to protect; Sāyana explains it as उपद्रवेभ्यः पारयितः । यद्वा । अवता रक्षणेनापद्भ्यः पारयितः' । अधिवक्तारम्—'Speaker of encourageous words' (Wilson), 'comforter' (Griffith), 'befriend' (Peterson); Governing compd. accented on the second member. अस्मयुम्—From अस्म with the desiderative suffix यु (see note on देवयवः I. 154.5). देवनिदः—Tatpuruṣa compd. accented on the second member. नि बर्हय— \sqrt{brh} with नि to smite down, caus. impv. 2nd. sing. दुरेवाः—From दुर् + \sqrt{i} to go; Sāyana renders it by 'दुष्टगमना दुर्वुद्धयः शत्रवः', Grassmann takes it to mean 'of evil manner or way', Geldner as 'of evil will or inclination or ardour',

Peterson as 'evil-minded', Wilson as 'malevolent' and Griffith as 'unrighteous'. नशन्— $\sqrt{\text{nas}}$ 'to attain, injun. 3rd. plu. *concord*

त्वया । वयम् । सुवृधा । ब्रह्मणः । पते । स्पार्हा । वसु । मनुष्या ।
आ । ददीमहि ॥ याः । नः । दूरे । तद्धितः । याः । अरातयः ।
अभि । सन्ति । जम्भय । ताः । अनप्नसः ॥६॥

सा० भा०—हे ब्रह्मणस्पते सुवृधा सुष्ठु वर्धयित्रा त्वया हेतुना वयं
स्पार्हा स्पृहणीयानि वसु धनानि मनुष्या । 'सुपो सुलुक्' इति चतुर्थीबहु-
वचनस्पाकारः । मनुष्येभ्यो दातुम्यः आ ददीमहि गृह्णीमहि । 'आढो दोऽ-
नास्यबिहरणे' इत्यात्मनेपदम् । दूरे दूरदेशे याः अरातयः याः च तद्धितः
अन्तिकेऽरातयः नः अस्मान् अभि सन्ति अभि भवन्ति अनप्नसः कर्महीनान्
ताः अरातीस्तान् शत्रून् जम्भय नाशय । 'जभि नाशनं' । चुरादिः । अत्र
निदधतं—'त्वया वयं सुवर्धयित्रा ब्रह्मणस्पते स्पृहणीयानि वसूनि मनुष्येभ्य
आददीमहि याश्च नो दूरे तद्धितो याश्चान्तिकेऽरातयोऽदानकर्माणो यादानप्रज्ञा
वा जम्भय ता अनप्नसोऽप्न इति रूपनाम (नि० ३. ११) इति ॥

शब्दा०—त्वया=तुम्हारे द्वारा, वयम्=हमलोग, सुवृधा=अच्छी
प्रकार से बढ़ानेवाले, ब्रह्मणस्पते=ओ ब्रह्मणस्पति, स्पार्हा=स्पृहणीय, वसु
=धन, मनुष्या=मनुष्यों की, आ ददीमहि=प्रहण करें, याः=जो, नः=
हमारे, दूरे=दूर के, तद्धितः=समीप के, याः=जो, अरातयः=शत्रु, अभि
सन्ति=अभिभूत करते हैं, जम्भय=कुचल डालो, ताः=उनको, अनप्नसः
=निदधेष्ट ।

हि० अ०—ओ ब्रह्मणस्पति, अच्छी प्रकार से बढ़ानेवाले तुम्हारे द्वारा
हम स्पृहणीय मानव सम्पत्ति को प्राप्त करें । दूर के और समीप के जो शत्रु
हम पर आक्रमण करते हैं उनको कुचल डालो (जितते) वे निदधेष्ट हो जायें ।

Trans.—O lord of prayer, through thee, the excellent
strengtheners, may we obtain covetable human posses-
sions. The enemies, far and near, who attack us, crush
them inactive.

Notes—आ ददीमहि— $\sqrt{dā}$ with आ. to take, pres. mid. opt. 1st. plu. जम्भय— \sqrt{jambh} to chew, to devour. pres. impv. 2nd. sing.; not unaccented because beginning of a new sentence. अनप्नसः—Bahuvrihi compd. accented on the second member.

त्वया । वयम् । उत्तमम् । धीमहे । वयः । बृहस्पते । पप्रिणा ।
सस्तिना । यजा ॥ मा । नः । दुःशंसः । अभिदिप्सुः । ईशत ।
प्र । सुशंसाः । मतिभिः । तारिपीमहि ॥ १० ॥

सा० भा०—हे बृहस्पते पप्रिणा । 'पृ पालनपूरणयोः' । आद्गमहन' इति किन्प्रत्ययः । छान्दसो यणादेशः । कामानां पूरणेण सस्तिना शुद्धेन युजा सहयेन त्वया हेतुना उत्तमं वयः हविलंक्षणमन्नं वयं धीमहे धारयामः । 'धो धारणे' । दंवादिकः । दुःशंसः दुःशंसनीयः अभिदिप्सुः अभिदम्भितुमभि-
भितुमिच्छुः पुण्यः नः अस्माकं मा ईशत मा ईशिष्ट । ईश्वरो मा भवतु । 'ईश ऐश्वर्ये' । लेट्यडागमः । वयं मतिभिः श्लोत्रैः सुशंसाः शोभनशंसनीयेताः सन्तः प्र तारिपीमहि प्रकयेण वयमहि ॥

शब्दा०—त्वया=तुम्हारे द्वारा, वयम्=हम, उत्तमम्=श्रेष्ठ, धीमहे=प्राप्त करें, वयः=शक्ति, बृहस्पते=ओ बृहस्पति, पप्रिणा=इच्छाओं को पूरा करनेवाली, सस्तिना=प्रचुर घनवाली, युजा=मित्रता से, मा=मत, नः=हमारा, दुःशंसः=दुष्ट बुद्धिवाला, अभिदिप्सुः=हमें दवाने की इच्छा-वाला, ईशत=स्वामी बने, सुशंसाः=सुन्दर प्रार्थनावाले, मतिभिः=स्तुतियों के द्वारा, प्रतारिपीमहि=समृद्ध होवें ।

हि० अ०—ओ बृहस्पति, (इच्छाओं को) पूरा करनेवाली तथा प्रचुर घनवाली तुम्हारी मित्रता के द्वारा हम श्रेष्ठ शक्ति प्राप्त करें । हमें दवाने की इच्छावाला (कोई) दुष्ट-बुद्धि हमारे ऊपर मालिक न बने । सुन्दर प्रार्थना-वाले हमलोग स्तुतियों के द्वारा समृद्ध होवें ।

Trans.—Through thy fulfilling and bounteous friendship, O Brhaspati, may we attain the highest vital strength. Let not the wicked, desiring (us) to

do harm, be our master. May we of excellent praises prosper with (our) prayers.

Notes—धीमहे—Sāyana thinks the root $\sqrt{dhā}$ to hold but many scholars derive it from $\sqrt{dhā}$ to put; in either case it is form of root-aorist subj. 1st. plu. पप्रिणा—Instr. sing. of पप्रवांस from \sqrt{pr} to fill. perf. part. सस्तिना—Instr. sing. of ससवांस from \sqrt{san} to gain. अभिदिप्सुः—Noun, desid. from \sqrt{dabh} to harm. ईशत— \sqrt{is} to be master, pres. injun. 3rd. sing. सुशंसाः—Bahuvrihi compd. accented on the second member. प्रतारिषीमहि— $\sqrt{tā}$ with प्र to prosper. 'is'-aorist, opt. 1st. plu.

अननुदः । वृषभः । जग्मिः । आहवम् । निःस्तता । शत्रुम् ।
पृतनासु । सासहिः ॥ असि । सत्यः । अणय्याः । ब्रह्मणः ।
पते । उग्रस्य । चित् । दमिता । वीळुहृषिणः ॥११॥

सा० भा०—हे ब्रह्मणस्पते अननुदः । अनु पश्चाद्दातोत्यनुदः । स यस्य नास्तीत्यननुदः । दात्रन्तराद्यन्त्य इत्यर्थः अत एव वृषभः कामानां वर्यिता आहवम् ग्राह्यतेऽनेत्याहवो युद्धम् । 'आडि युद्धे' (पा० सू० ३. ३. ७३) इत्यप्प्रत्ययः संप्रसारणं च । तद्युद्धं जग्मिः गन्ता । 'आदुगमहन्' इति क्प्रत्ययः । लिङ्वद्वावादाहवमित्यत्र षष्ठीप्रतिषेधः । शत्रुं शातयितारं निष्पत्ता नितरां तस्य तापकः । तूनन्तत्वात् षष्ठीप्रतिषेधः । 'निसस्तपतायनासेवने' (पा० सू० ८. ३. १०२) इति षत्वम् । 'तादो च निति' इति गतेः स्वरः । पृतनासु संप्राप्तेषु सासहिः शत्रूणामभिभविता । एतादृशस्त्वं सत्यः सत्यपराक्रमः सत्यप्रज्ञो वा असि । अणय्याः अणस्य यावयितासि । 'यु निधनानिधनयोः' । व्यन्तस्य विषयि णिलोपे 'लोपो व्योर्वलि' इति बलोपः । किञ्च उग्रस्य चित् ओजस्विनोऽपि दमिता उपशमयिता वीळुहृषिणः दुद्रह्यस्य कामुकस्य नास्तिकस्य चिद्दमितासि ॥

शब्दा०—अनानुदः=कभी समर्पण न करनेवाले, वृषभः=शक्तिशाली, जग्मिः=जानेवाले, आहवम्=युद्ध में, निष्पत्ता=तपानेवाले, शत्रुम्=शत्रु को, पृतनासु=युद्ध में, सासहिः=विजेता, असि=हो, सत्यः=वास्तव में,

ऋणया = ऋण से दूर करनेवाले, ब्रह्मणस्पते = ओ प्रार्थना के स्वामी,
उग्रस्य = भयानक का, चित् = भी, दमिता = दमन करनेवाले, वीर्यहर्षिण
= अभिमानो बलवान का ।

हि० अ०—ओ बृहस्पति, तुम वात्सल्य में, कभी सम्पन्न न करनेवाले,
शक्तिशाली, युद्ध में जानेवाले, शत्रु को तपानेवाले, युद्ध में विजयी, ऋण से
दूर करनेवाले तथा भयानक एवं अभिमानो बलवानों को भी दवानेवाले हो ।

Trans—Thou art unyielding mighty, goer to the
battle, tormentor of enemies, victorious in the battles,
O lord of prayer, truly thou art remover from debts
and subduer even of the terrible and strong excited

Notes—जनानुद—From \sqrt{da} with अनु te yield,
Bahuvrihi compd accented on the second member
(नञ्मुष्माम्—Pān VI 2 172) The second syllable
of the word अननु is lengthened (Rg Prāt IX 33)
जग्मि—From the perf base of \sqrt{gam} by adding
the noun making termination इ (cf इदि, दधि, वद्वि
etc) सासहि—Victorious, derived from the perfect
base of \sqrt{sa} to conquer, final इ is a noun-making
termination as in जग्मि, the first syllable is leng-
thened ऋणयाः—From ऋण + \sqrt{yu} to separate,
Tatpurusa compd accented on the second member.
वीर्यहर्षिण—Sāyana explains it as 'इदहर्षस्य कामुकस्य नास्ति-
कस्य', Wilson as 'exulting', Griffith as 'widely
passionate' and Peterson as 'stubborn excite', Bahu-
vrihi compd accented on the second member

अदेवेन । मनसा । यः । रिपयति । शासाम् । उग्रः । मन्यमानः ।
जिघांसति ॥ बृहस्पते । मा । प्रणक् । तस्य । नः । वधः । नि ।
कर्म । मन्त्र्यम् । दुःश्रवस्य । गर्धतः ॥१२॥

सा० भा०—य पुमान् अदेवेन देवानमन्यमानेन यद्वा आमुख्यतिरितिष्ठेन
मनसा अत्मान् रिपयति हिनस्ति । 'बुरस्पद्रविणस्युर्वयप्यतिरिपयति' इति

निपातितः । यश्च उग्रः पापचितः मन्यमानः आत्मानं बहु मन्यमानः पुमान्
शासाम् उक्थस्य शंसितारम् । यद्वा अस्माकमाशंसान् । शासां शासितृणामुग्र
इति वा योजनीयम् । अस्मान् जिघांसति हन्तुमिच्छति । हन्तेः सति 'अज्जन-
गमां सति' इति दीर्घः । हे बृहस्पते तस्य वधः । वध्यतेऽनेनेति वधः आयुधम् ।
नः अस्मान् मा प्रणक् । 'पृची संपर्क' । इन्मूविकरणी । ध्यत्ययेनामागमः ।
'चादिलोपे' इति न निघातः । ध्यत्ययेनाद्युदात्तः । किंच दुरेवस्य दुष्टगमनस्य
शर्धतः बलवतः । यद्वा दुष्टाभिसंधेर्वेयं कुर्वतः तस्य मन्युं क्रोधं ज्ञानं वा नि
कर्म त्वत्प्रसादान्निराकुर्मंश्च ॥

शब्दा०—अदेवेन=अपवित्र, मनसा=मन से, यः=जो रिपय्यति=
नुकसान करने पर तुला है, शासाम्=स्तुतिगायक को, उग्रः=भयानक,
मन्यमानः=अपने को बड़ा समझता हुआ, जिघांसति=मारना चाहता है,
बृहस्पते=ओ बृहस्पति, मा=मत, प्रणक्=प्राप्त करे, तस्य=उसका, नः
हम लोगों को, वधः=अस्त्र, निकर्म=प्रभावहीन करें, मन्युम्=क्रोध को,
दुरेवस्य=दुष्ट के, शर्धतः=शक्तिशाली ।

हि० अ०—अपवित्र मन से जो नुकसान करने पर तुला है; (जो)
भयानक अपने को बड़ा समझता हुआ, स्तुति-गायक (हम लोगों) को मारना
चाहता है, ओ बृहस्पति उसका अस्त्र हम लोगों को न पावे । उस शक्तिशाली
दुष्ट के क्रोध को हमलोग प्रभावहीन करें ।

Trans.—Who with ungodly mind is bent on harm ;
and (who) the terrible, regarding himself powerful,
wants to kill the praise-singer, O Brhaspati let not
his weapon attain us. May we inact the wrath of mighty
wicked.

Notes.—रिपय्यति—Denom. from ऋपन् or ऋपन् (orig-
inally from \sqrt{ris} to enjure), 3rd. sing.; not
unaccented because preceded by यः. शासाम्—'Praise-
singers' (Sāyana), 'worshipper' (Wilson), 'mid-lords'
(Griffith), 'revilers' (Grassmann), 'among those that
command' (Geldner) 'by commands' (Oldenberg),
'by his ability to punish' (Peterson). मन्यमानः— \sqrt{man}
to think, pres. passive part. जिघांसति— \sqrt{han} to kill,

desid. pres. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यः. प्रणक्—Sāyana derives it from √prc to mix and Macdonell from √naś to attain: injun. 3rd. sing.; not unaccented because the conjunctive च, joining third and fourth pāda is dropped (चादिलोपे विभाषा—Pāṇ VIII. 1.63). निकर्म—√kr with prefix नि to inact, to humiliate, root-aorist, injun. 1rst. plu.

भरेषु । हव्यः । नमसा । उपसद्यः । गन्ता । वाजेषु । सनिता ।
धनं धनम् । विश्वाः । इत् । अर्यः । अभिदिप्स्वः । मृधः ।
बृहस्पतिः । वि । ववर्ह । रथान् इव ॥१३॥

सा० भा०—सः बृहस्पतिः भरेषु संग्रामेषु हव्यः योद्धाभिः स्वरक्षणार्थम् आह्वातव्यः नमसोपसद्यः सर्वे नमसोपसदनीयः किञ्च वाजेषु गन्ता संग्रामेषु रक्षार्थं गमनशीलः । तथा धनं धनं सनिता संभवता दाता । तुनन्तत्वात् षष्ठी-प्रतिषेधः । तथा अर्यः स्वामी बृहस्पतिः अभिदिप्स्वः अभिभवनेच्छावती विश्वाः इत् सर्वा एव मृधः हितिकाः सेनाः रथानि च युद्धे वेगेन परकीयान् रथानि च वि ववर्ह विशेपेण शिथिलीचकार । यद्वा इवशब्दश्चायं । रथान् इव वि ववर्ह । रुद्धये लिट् ॥

शब्दा०—भरेषु=युद्ध में, हव्यः=बुलाने योग्य, नमसा=नमस्कार द्वारा, उपसद्यः=समीप आनेवाले, गन्ता=जानेवाले, वाजेषु=युद्ध में, सनिता=जीतनेवाले, धनं धनम्=प्रत्येक प्रकार के धन को, विश्वाः=सम्पूर्ण, इत्=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देनेवाला निपात, अर्यः=स्वामी, अभिदिप्स्वः=मारने के इच्छा रखनेवाले, मृधः=शत्रुओं को, बृहस्पतिः=बृहस्पति ने, वि ववर्ह=नष्ट कर दिया हं, रथों इव=युद्ध में दूटे हुये रथों की तरह ।

हि० अ०—युद्ध में बुलाने योग्य, नमस्कार द्वारा समीप आनेवाले, युद्ध में जानेवाले, प्रत्येक प्रकार के धन को जीतनेवाले स्वामी बृहस्पति ने (हमें) मारने की इच्छा रखने वाली सम्पूर्ण शत्रु-सेनाओं को (युद्ध में दूटे हुये) रथों की तरह नष्ट कर दिया हं ।

Trans.—Lord Brhaspati, to be invoked in the battles, to be approached through salutation, goer in

the battles, winner of every kind of wealth, has destroyed all the foe armies, desiring to kill (us), like war chariots (of the enemies)

Notes—उपसद्य—Gerundive in य from \sqrt{sad} to sit
घनंघनम्—Iterative compd accented on the first member
अभिदिप्स्वः—Vide Appendix-B under कम्पस्व० ववर्ह— \sqrt{vrh}
to tear, perf 3rd sing रथो इव For euphonic combination see Appendix 'A' Under आन्पद-पद वृत्ति

तेजिष्ठया । तपनी । रक्षसः । तप । ये । त्वा । निदे । दधिरे ।
दृष्टवीर्यम् ॥ आविः । तत् । कृष्व । यत् । असत् । ते । उक्थ्यम् ।
बृहस्पते । वि । परिऽरपः । अर्दय ॥१४॥

सा० भा०—हे बृहस्पते तेजिष्ठया अतिशयेन तिम्रया तपनी तापकारिण्या
हेत्या रक्षस राक्षसान् तप तापय । ये राक्षसा दृष्टवीर्यं युद्धेषु वृष्टपराक्रम
त्वा निदे निन्दाया विषय दधिरे कृतवन्त तान् तापयेति समन्वय । ते तव
उक्थ्यं सर्वे प्रशसनीय यन् वीर्यं असत् पूर्वमासीत् तत् अघुना आवि कृष्व
प्रकटोबुध । तेन च वीर्येण परिऽरप परिवदत निन्दकान्मुरान् वि अर्दय विशेष-
येण बाधस्व ॥

शब्दा०—तेजिष्ठया=अत्यन्त तीक्ष्ण, तपनी=जलानेवाले शस्त्र से,
रक्षस=राक्षसों को, तप=जलाओ, ये=जो, त्वा=तुम्हारी, निदे=निन्दा,
दधिरे=घारण करते हैं अर्थात् करते हैं, दृष्टवीर्यम्=जिनका पराक्रम देखा
गया है, तत्=उस पराक्रम को, आविष्कृष्व=प्रकट करो, यत्=जो, असत्
=हो, ते=तुम्हारा, उक्थ्यम्=प्रशसनीय, बृहस्पते=ओ बृहस्पति परिऽरप
=निन्दको को, वि अर्दय=विशेष रूप से दूर करो ।

हि० अ०—तीक्ष्ण जलानेवाले (अपने) शस्त्र से राक्षसों को जलाओ,
जो तुम्हारी जिसकी शक्ति देखी गई है, निन्दा करते हैं । जो तुम्हारा प्रशस-
नीय (पराक्रम) हो उसे प्रकट करो । ओ बृहस्पति, निन्दको को विशेष रूप
से भलग करो ।

Trans—With (thy) sharp pointed weapon burn
the demons who have disdain for thee, whose power

has been seen Make manifest that which may be thine to be praised, O Brhaspati stir variously the revilers

Notes—तप—√*tap* to burn, impv 2nd sing
दधिरे—√*dhā* to put, perf 3rd plu; not unaccented because preceded by ये दृष्टवीर्यम्—Whose power is seen or felt, Bahuvrīhi compd आविष्कृत्य—√*kr* with आवि to make manifest, root aorist, mid impv 2nd sing असत्—√*as* to be pres subj 3rd sing, not unaccented because preceded by यत् उक्त्यम्—See I 48 12 परितप—See II 23 3 अर्दय—√*rd* to stir, caus pres impv 2nd sing

बृहस्पते । अति । यत् । अर्यः । अर्हात् । द्युष्मत् । विष्भाति ।
क्रतुष्मत् । जनेषु ॥ यत् । दीदयत् । शवसा । ऋतप्रजात् ।
तत् । अस्मासु । द्रविणम् । घेहि । चित्रम् ॥ १५ ॥

सा० भा०—बृहस्पत्ये पशवेया हविषोऽनुवाक्या । 'प्रदानानाम्' इति खण्डे सूत्रित—'बृहस्पते अति यदर्थो अर्हात्तृत्विया उप वाच सचन्ते' (आश्व० श्रौ० ३७) इति । एवंवाश्विनशस्त्रे परिधानीया । सूत्रित—'बृहस्पते अति यदर्थो अर्हादिति परिधानीया' (आश्व० श्रौ० ६५) इति ।

ऋतप्रजात् सत्येनोत्पन्न हे बृहस्पते अर्य-धेष्ठो ब्राह्मण-सर्वान् कामानतीत्य यत् ब्रह्मवर्चस तेज अर्हात् पूजयेत् । अह पूजायाम् । लेट्याडागम् । जनेषु । ब्राह्मणेषु द्युष्मत् दोष्टियुक्त क्रतुष्मत् शानोपेत यद्ब्रह्मवर्चस विभाति विशेषेण दीप्यते । यत् च शवसा बलेन स्वाधय जन दीव्यत् । दीदयति-दोष्टिकर्मा । दीपयति । चित्रं चापनीय तत् ब्रह्मवर्चसत्प द्रविणम् अस्मासु घेहि निघेहि । यद्वा । अयं उदारोऽपि त्वया दत्त धनम अतीवार्हान् यद्दपोत । यच्च त्वदत्त धन जनेषु तव स्तोत्र कुर्वाणेषु दोष्टियुक्त कर्मसाधन च विभाति यच्च धन शवसा अन्नादितमूढया दीदयत् स्वाधय दीपयति तादृश धनमस्मानु घेहि । तथा च ब्राह्मण—'बृहस्पते अति यदर्थो अर्हादित्येतया परिदध्यात्तेनस्मानो ब्रह्मवर्चसकामोऽतीव वाया ब्रह्मवर्चसमहति द्युमदिति द्युमदिष ६ ब्रह्मवर्चस

विभातीति ब्रह्म वं ब्रह्मवर्चसं भाति यदीदमच्छवस ऋतप्रजातेति दीदामेव वं
ब्रह्मवर्चसं तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रमिव वं ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मयशसो भवति
(ऐ० ब्रा० ४.११) इति ॥

शब्दा०—बृहस्पते=ओ बृहस्पति, अति=अधिक रूप से, यत्=जिससे,
अर्यः=श्रेष्ठ आर्य, अर्हात्=पूजा कर सकें, द्युमत्=प्रकाश से युक्त,
विभाति=चमकता है, क्रतुमत्=शक्ति से युक्त, जनेषु=मनुष्यों में, यत्=
जो, दीदयत्=प्रकाशित हो, शवसा=शक्ति से, ऋतप्रजात=ओ यज्ञ के
पुत्र, तत्=ऐसा, अस्मासु=हमें, द्रविणम्=धन, धेहि=प्रदान करो,
चित्रम्=विचित्र ।

हि० अ०—ओ बृहस्पति, जिससे श्रेष्ठ आर्य अधिक रूप से पूजा कर सकें,
जो प्रकाश तथा शक्ति से युक्त मनुष्यों के बीच चमकता है, जो सामर्थ्य से
प्रकाशित हो; ओ यज्ञ के पुत्र, ऐसा (उपर्युक्त गुणों वाला) विचित्र धन हमें
प्रदान करो ।

Trans.—O Brhaspati, wherewith the pious may
worship exceedingly, endowed with lustre and will-
power (which) shines among man, which may shine
with strength; O born of sacrifice, bestow upon us
that wonderful treasure.

Notes—अति यदर्यो अर्हात्—This Pāda has variously
been interpreted by the scholars: Wilson following
Sāyana translates as 'wherewith the pious man may
worship exceedingly', Griffith renders as 'that which
the foe deserves not'; and Peterson as 'such as would
be worth beyond the reach of our opponents'. अर्हात्—
√*arh* to worship, pres. subj. 3rd. sing.; not unaccented
because preceded by यत्. विभाति—√*bhā* to shine,
pres 3rd sing.; not unaccented because syntactically
connected with यत्. दीदयत्—√*dī* to shine, pres.
subj. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by
यत्. धेहि—√*dhā* to put, impv. 2nd. sing.

मा । नः । स्तेनेभ्यः । ये । अभि । द्रुहः । पुदे । निरामिणः ।
रिपवः । अन्नेषु । जग्धुः ॥ आ । देवानाम् । ओहते । वि ।
व्रयः । हृदि । बृहस्पते । न । परः । साम्नः । विदुः ॥१६॥

सा० भा०—हे बृहस्पते न. अस्मान् स्तेनेभ्यः । स्यान्मस्ति येष्विति स्तेनाश्चौराः । तेभ्यो मा दाः । तान् दशयति । ये चौराः द्रुहः प्राणद्रोहस्य पुदे स्यान्ने निरामिणः नितरां रमणशीलाः रिपवः हिंसकाः सन्तः अन्नेषु परकीयेषु अभि जाग्धुः अभिकाङ्क्षन्ति । 'गुधु अभिकाङ्क्षायाम्' । लिटि रूपम् । ये च देवानां वि व्रयः विशेषेण वर्जनम् । 'व्री व्री इति धातू वर्जने वर्तते । 'य एव' विद्वान् दक्षिणां प्रतिगृह्णाति नैनं दक्षिणा व्लीनाति' (तं० बा० २. २. ५. १) इत्येकस्य वर्जनायै दुष्टत्वादपरस्यापि वर्जनायत्वम् । तत् हृदि स्वकीये हृदये आ ओहते आवहन्ति । देवानां यागान् स्तुतीश्च न करयामेति भग्यन्त इति यावत् । तेभ्योऽस्मान् मा दा इति समन्वयः । ये पुमांसः साम्नः साममयात्त्वतः परः परस्तादन्यदुत्कृष्टं साम यद्रक्षोघ्नम् । साम वं रक्षोहेति । न विदुः न जानन्ति । किंतु सर्वताघकं साम त्वामेव विदुषोऽस्मान् स्तेनेभ्यो मा दा ।

शब्दा०—मा=मत, नः=हम लोगो को, स्तेनेभ्यः=चोर शत्रुओं के लिये, ये=जो, द्रुहस्पदे=हत्या करनेवाले स्यान् पर, निरामिणः=आनन्द पूर्वक घूमते हुये, रिपवः=शत्रु, अन्नेषु=दूसरों के घन का अभिजाग्धुः=लालच करते हैं, देवानाम्=देवताओं को, आ ओहते=लाते हैं, वि व्रयः=अलग करने का विचार, हृदि=हृदय में, बृहस्पते=ओ बृहस्पति, न=नहीं, परः=सीमा, साम्नः=सामन् की, विदुः=जानते हैं ।

हि० अ०—ओ बृहस्पति, हम लोगो को चोर शत्रुओं के लिये मत (दो), जो हत्या करनेवाले स्यान् पर आनन्दपूर्वक घूमते हुये (दूसरों के) घन का लोभ करते हैं और देवताओं को अलग करने का विचार हृदय में लाते हैं, (तुम्हारे) सामन् (शस्त्र) की (महिमा की सीमा) नहीं जानते ।

Trans.—Give us not to the thieves, the enemies who taking delight at slaughtering place covet the food (of others), (who) cherish in (their) hearts the abandonment of gods. O Brihaspati (they) do not know the extent of (thy) Sāman (against evil spirits).

Notes—**निरामिणः**—From नि+√ram to take delight; Wilson following Sāyaṇa translates it as 'delighting', Griffith as 'who sits at ease' and Peterson as 'stopping'.
जागृषुः—√grḥ to covet, perf. 3rd. plu.; not unaccented because syntactically connected with ये. The first syllable is lengthened in the Saṃhitā-text (Rg. Prāt. IX. 52), the original being restored in the Pada-text.
ओहते—(1) √ūh to consider, pres. 3rd. plu. (Roth. Grassmann, Whitney, Macdonell); Macdonell also takes it in 3rd sing. (2) √oh to triumph, 3rd. sing. (Peterson), plu. (Oldenberg, Geldner). According to Geldner it is similar to *aoj* and *aog* of Avesta; not unaccented because the antithesis is indicated by अ and वि. **व्रयः**—Form √vri to forbid; 'abandonment' (Wilson, Griffith), 'excessive power' (Oldenberg), 'weakness' (Geldner), 'oppressive power' (Peterson).
आ देवानामोहते वि व्रयः हृदि—This Pāda. has variously been interpreted by scholars: '(who) in their hearts little mind the tyrannical power of the gods' (Oldenberg), 'they affirm the weakness of the gods and deny (the weakness) in their own hearts' (Geldner), 'who cherish in their hearts the abandonment of the Gods' (Wilson, Griffith), 'the oppressive power of the Gods triumphs directly and in diverse ways in their heart' (Peterson). **बृहस्पते न परः साम्नो विदुः**—Sāyaṇa construes it with नः in the first Pāda. Wilson, Griffith, Peterson all explain taking it as the adj. clause of स्तेनेभ्यः in the first Pāda: 'Who do not know the extent of thy powers (against evil spirits)' (Wilson), 'no further rest shall they obtain' (Griffith), 'they know of nothing higher than the Sāman (which is (thy) weapon (Peterson)).

विश्वेभ्यः । हि । त्वा । भुवनेभ्यः । परि । त्वष्टा । अजनत् ।
साम्नःऽसाम्नः । कविः ॥ सः । ऋणचित् । ऋणज्याः ।
ब्रह्मणः । पतिः । द्रुहः । हुन्ता । महः । ऋतस्य । धर्तरि ॥१७॥

सा० भा०—हे ब्रह्मणस्पति त्वष्टा प्रजापतिः विश्वेभ्यः भुवनेभ्यः परि
सर्वेभ्यो भूतजातेभ्य उत्कृष्टं त्वां अजनत् हि अजीजनत् स्रष्टु । तत्तत्त्वं साम्नः
साम्नः सर्वस्यापि साम्नः कविः । 'कु शब्दे' । 'अथ इः' इति इप्रत्ययः ।
उच्चारयिता कर्तासि । यद्वा कविः कान्तदर्शी त्वष्टा साम्नःसाम्नः सर्वस्यापि
साम्नः सारेण त्वाम् अजीजनत् । किंच सः ब्रह्मणस्पतिः महः महतः ऋतस्य
यज्ञस्य धर्तरि पारके यजमाने ऋणचित् स्तोतृकाममृणमिव चिनोतीति ऋण-
चित् । किंच ऋणयाः पापहृत्स्य ऋणस्य पावयिता पूयककर्ता च द्रुहः
कर्मणो दोग्धुरसुरस्य हुन्ता भवति ॥

शब्दा०—विश्वेभ्यः=सभी, हि=वास्तव में, त्वा=तुमको, भुवनेभ्यः
=प्राणियों से, परि=धेष्ट, त्वष्टा=त्वष्टा ने, अजनत्=उत्पन्न किया,
साम्नःसाम्नः=प्रत्येक सामन् से, कविः=कवि, सः=वह, ऋणचित्=ऋण
को जाननेवाला, ऋणयाः=ऋण को दूर करनेवाला, ब्रह्मणस्पति=प्रायणा
के स्वामी, द्रुहः=शत्रुओं को, हुन्ता=मारनेवाला, महः=महान्, ऋतस्य
=पत्न के, धर्तरि=पारण करनेवाले के ।

हि० अ०—कवि त्वष्टा ने वास्तव में सभी प्राणियों से उपर, प्रत्येक
सामन् से (सारभूत) तुमको उत्पन्न किया । वह ब्रह्मणस्पति महान् यज्ञ करने-
वाले के ऋण को जाननेवाला है । (यजमान के) ऋण को दूर करनेवाला
तथा (उसके) शत्रुओं को मारनेवाला है ।

Trans.—(O Bṛhaspati) Tvaṣṭr, the poet, indeed,
generated thee from each Sāman, above all the
creatures. That Bṛhaspati is acknowledger of (wor-
ship as it were) debt to the supporter of great sacrifice;
he is the remover of debt and slayer of the enemies
(of his worshipper).

Notes.—अजनत्—√jan to generate, impf. 3rd, sing.;
not unaccented because preceded by हि साम्नःसाम्नः—
From each sāmān; Iterative compd. accented on the

first member., ऋणचित्—According to Sāyana: ऋणचित् means 'one who gives head to worship as it were a debt'. Wilson takes it to mean 'one who acknowledges the debt', Griffith as 'guilt-scourger' and Peterson as 'collector of debt.. धर्तरि—Locative infinitive from /dhr̥ to bear. Sāyana construes it with ऋणचित् and ऋणया, while Griffith and Peterson take it as a separate predicative attribute of Brhaspati.

तव । श्रिये । वि । अजिहीत । पर्वतः । गवाम् । गोत्रम् । उद-
सृजः । यत् । अङ्गिरः ॥ इन्द्रेण । युजा । तमसा । परि-
वृतम् । बृहस्पते । निः । अपाम् । औब्जः । अर्णवम् ॥१८॥

सा०भा०—अङ्गिरः अङ्गिरस हे बृहस्पते गवाम् आवारको बलेनाधिष्ठितः पर्वतः तव श्रिये आश्रयणार्थं व्यजिहीत विवृतद्वारतानगच्छत् । ततस्त्वं यत् यदा गोत्रम् । 'इनिप्रकटघञश्च' इति समूहार्थे प्रत्ययः । गवां समूहं उदसृज निरगमयः तदा इन्द्रेण युजा सहायेन युक्तस्त्वं तमसा वृत्रामुरेण परिवृतं परित आश्रान्तम् अपाम् अर्णवं स्थानभूतं मेघं नि औब्जः नितराम् अघो-
मूत्तकर्षीः ॥

शब्दा०—तव=तुम्हारे, श्रिये=आश्रय के लिये, वि अजिहीत=खोल दिया, पर्वतः=पर्वत से, गवाम्=गायों के, गोत्रम्=घाड़े को, उदसृजः=खोला, यत्=जब, अङ्गिरः=ओ अङ्गिरस, इन्द्रेण=इन्द्र की, युजा=मिश्रता से, तमसा=अन्धकार से, परिवृतम्=चारों तरफ से ढके हुए, बृहस्पते=ओ बृहस्पति, अपाम्=जल के, निरौब्जः=बहाया, अर्णवम्=समुद्र की ।

हि० अ०—ओ अङ्गिरस, जब तुमने गायों के घाड़े को (जिसमें बल ने उन्हें बंद किया था) खोला, पर्वत से तुम्हारे आश्रय के लिये (अपने द्वार को अपने आप) खोल दिया । इन्द्र के साथ से, ओ बृहस्पति, तुमने जल के समुद्र को बहाया, जो अन्धकार से ढका हुआ था ।

Trans—O Angiras, the mountain cleft itself apart for thy resort, when thou openedst the stall of the

kine. O Brhaspati, with Indra for ally thou released the ocean of waters, enveloped with darkness.

Notes.—धिये—From $\sqrt{śri}$ to resort, dat. sing. Griffith takes it to mean 'for glory'. व्यजिहीत्— $\sqrt{hā}$ with वि to cleave apart, to open out, impf. mid. 3rd. sing. उदसृजः— $\sqrt{sṛj}$ to emit, impf. 2nd. sing. ; not unaccented because followed by यत् (यद्विपुलं छन्दसि—Pāṇ VIII. 1.56). परिवृतम्—Past part. from $\sqrt{vṛt}$ with परि to surround ; for accent see निह्तिताः (I. 24.7). नि औब्जः— \sqrt{ubj} with नि to let loose, impf. 2nd. sing.

ब्रह्मणः । पते । त्वम् । अस्य । यन्ता । सुउक्तस्य । बोधि ।
तनयम् । च । जिन्व ॥ विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवनति ।
देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥१६॥

सा० भा०—हे ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणां स्तोत्राणामधिपते अस्य जगतः यन्ता नियामकः त्वं सूक्तस्य अस्मदीयमिदं ब्राह्मणस्पत्यं सूक्तं बोधि बुध्यस्व । त्वं तनयं पुत्रपौत्रादिलक्षणं संतानं जिन्व । जिविः प्रीणनाथः । लोटि रूपम् । प्रीणय । भवादृशाः देवाः यदवन्ति रक्षन्ति तत् तादृशं विश्वं सर्वं भद्रं कल्याणं भवति । अतो यं विदथे अस्मिन् यज्ञे सुवीराः शोभन्पुत्रपौत्राः सन्तः बृहत् प्रभूतमिवं स्तोत्रं वदेम ब्रूयाम ।

शब्दा०—ब्रह्मणस्पते=ओ प्रार्थना के स्वामी, त्वम्=तुम, अस्य=इस, यन्ता=नियामक, सूक्तस्य=सुन्दर स्तोत्र के, बोधि=होबो, तनयम्=पुत्र पौत्रों को, च=और, जिन्व=कार्य में प्रवृत्त करो, विश्वम्=सभी, तत्=वे, भद्रम्=कल्याणकारी, यत्=जिसकी, अवनति=रक्षा करते हैं, देवाः=देवता, बृहत्=जोर से, वदेम=बोलें, विदथे=यज्ञ में, सुवीराः=वीर पुत्रों से युक्त ।

हि० अ०—ओ ब्रह्मणस्पति, तुम इस सुन्दर स्तोत्र के नियामक होबो; पुत्र पौत्रों को (कार्य में) प्रवृत्त करो । वे सभी जीवों कल्याणकारी होती हैं जिसकी रक्षा (आप जैसे) देवता करते हैं; वीर पुत्रों से युक्त (हम) यज्ञ में जोर से गान करें ।

Trans.—O Brahmanaspati, be thou the regulator of this excellent speech, and inspire our offsprings. All is auspicious, that gods protect. May we accompanied with heroes speak aloud in the sacrifice.

Notes.—यन्ता—Nom. sing. of यन्त from √yam to restrain. सूक्तस्य—Of the excellent hymn; उक्त is the past part. of √vac to speak, by Samprasāraṇa. बोधि—√budh to know, root-aorist impv. 2nd sing. तनयम्—acc. sing. of तनय from √tan to stretch, meaning propagating a family, belonging to one's own family (तनयं तनोते:—Nir.X.7). According to Yāska तनय means grandchild (Nir.XII.6). जिन्य—√ji or √jinv to inspire, pres. impv. 2nd. sing. अवन्ति—√av to protect, pres. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by यत् वदेम—√vad to speak, pres. opt. 1rst. plu. विदधे—This word has been derived and interpreted variously: (1) √vid to find (Roth, Grassmann), (2) √vidh to sacrifice (Regnaud), (3) वि + √dhā to ordain (Oldenberg); 'sacrifice' (Sāyaṇa, Wilson), 'wisdom', 'spiritual or priestly knowledge', 'counsels of the wise' (Geldner). Griffith and Peterson follow Geldner in translating it as 'assembly'. सुवीराः—Bahuvrihi compd. accented on the second member बृहद्देव विदधे सुवीराः—'May we with valiant men mightily raise our voice at the determining (of ordinances etc.)' (Oldenberg); 'May we lead the great word as masters in wisdom' (Geldner); 'Loud may we speak with heroes in assembly' (Griffith).

चतुर्थेऽनुवाके एकावश सूयंतानि । तत्र 'आ ते पितः' इति पञ्चदशार्चं प्रथमं सूक्तं गृत्समदस्यायं ग्रंथं रौद्रम् । अनुक्रान्तं च—'आ ते पञ्चोना रौद्रम्' इति । शूलगवादिरुद्रयज्ञेषु अनेन सूक्तेन प्रतीची दिगुपस्थेया । सूत्रितं च—'कद्रद्रापेमा दद्रापा ते पितरिभा दद्राय स्थिरधन्वन इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानम्' (आदव० गु० ४.८.२३) इति । रुद्रदेवत्वे पशौ 'आ ते पितः' इति हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—'आ ते पितर्मस्ता सुम्नमेतु प्र बभ्रवे धूपभाय शिवतीच इति तिस्रः' (आश्व० श्रौ० ३. ८) इति । अत्र शीनकः—चतुर्दशीमुपोष्यैकां कृष्णस्य जुहुयाच्चरुम् । आतेसूक्तेन रौद्रेण प्रत्यृचं वाग्यतः श्रुचिः । पूर्वमाज्याहुतोर्हुत्वापोपस्थाप्य च शंकरम् । हविःशेषेण यतोत एकान्तरमतन्वितः । पूर्णमासे जयेमृत्युं रोगं च परिमुच्यते (ऋषि० १. १६८-१७०) इति ।

आ । ते । पितः । मरुताम् । सुम्नम् । एतु । मा । नः । सूर्यस्य
सम्पदशः । युयोथाः ॥ अभि । नः । वीरः । अर्धति । क्षमेत ।
प्र । जायेमहि । रुद्र । प्रज्जामिः ॥१॥ *here enemy*

सा० भा०—हे मरुतां पितः मरुत्संज्ञानां देवानामुत्पादक रुद्र । 'परमपि छन्दसि' इति पठ्यन्तस्य पूर्वामन्त्रिताङ्गचङ्गावात् सर्वावृदात्तत्वम् । ते त्वदीयमस्मभ्यं वातर्ष्यं सुम्नं सुखम् आ एतु आगच्छतु । रुद्रस्य च मरुतां पितृत्वम् 'इदं पित्रे मरुताम्' (ऋ० स० १.११४.६) इत्यत्राख्यायिकामुल्लेखादिष्व । तथा त्व नः अस्मान् सूर्यस्य संहृष्टः संदर्शनात् मा युयोथाः मा धृक्कार्याः । 'यु मिथणामिअणयोः' । लङि छान्दसः शपः श्लुः । 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्चघातुकत्वेन डिस्थाभाषात् गुणः । अर्धति शत्रौ । 'आतुष्यो वा अवा' (तं० सं० ६३.८.४) इति ध्रुतेः । नः अस्माकं वीरः वीर्यवान् पुत्रादिः अभि क्षमेत अभिभवतु । यद्वा वीरस्त्वं नोऽस्मानभिक्षमेयाः अस्मान् कृतापराधानभिक्षमस्व । हे रुद्र प्रज्जामिः पुत्रपौत्रादिभिः प्र जायेमहि प्रभुताः स्याम ।

शब्दा०—ते=तुम्हारा, पितर्मरुताम्=ओ मरुतों के पिता, सुम्नम्=सुख, आ एतु=आवे, मा=मत, नः=हम लोगों को, सूर्यस्य=सूर्य की,

सदृश —दृष्टि से, युयोथाः=अलग करो । न =हमारे, वीर =बहादुर (पुत्र पौत्रादि), अर्वति=शत्रु को, अभिक्षमेत=पराजित करें, प्र जायेमहि=वृद्धि को प्राप्त करें, रुद्र=ओ रुद्र देवता, प्रजाभि =सतति द्वारा ।

दि० अ० — ओ मरुतो के पिता (रुद्र), तुम्हारे द्वारा प्रदत्त सुख (हमारे पास) आवे । सुख की दृष्टि से मुझे अलग मत करो । हमारे वीर (पुत्र, पौत्रादि) शत्रु को पराजित करें, हम सतति से वृद्धि को प्राप्त करें ।

Trans —O father of the Maruts, may thy bliss come (to us), separate us not from the sight of the sun May our heroes overcome the enemies, O Rudra, we be multiplied with offsprings

Notes—पितर्मरुताम्—See notes on दुहितृदिव (I 48 1)
एतु—√*i* to go, impv 3rd sing युयोथा—√*yu* to separate, mid IIIrd conjugation, 2nd, sing injun
अभि नो वीरो अर्वति क्षमेत—Wilson following Sāyana renders 'our valiant (descendents) may overcome (these) foes Sayana takes it also to mean 'may the valiant (Rudra) forgive our sins committed', Griffith translates, 'gracious to our fleet courses be the Hero' According to Ludwig 'let our brave son be mighty with the charger' क्षमेत—√*ksam* to endure, mid opt 3rd sing जायेमहि—√*ja* to be born mid 1st, plu opt

त्वादत्तेभिः । रुद्र । शमूस्तमेभिः । शतम् । हिमाः । अशीय ।
/ भेषजेभिः ॥ वि । अस्मत् । (द्वेषः) । विततरम् । वि । अंहः । वि ।
अर्मावाः । चातयस्व । विपूचीः ॥२॥

सा० भा०—हे रुद्र त्वादत्तेभि त्वया दत्त शतमेभि अतिशयेन मुक्तकरं भेषजेभि भेषजंरौप्यं शत हिमा शत हेमन्तान शततवत्तरान अशीय व्याप्नुयाम । अदनेतेलिङि छादसो विकरणस्य लुक् । अपि च अस्मत् अस्मत् द्वेष द्वेष्टुं वि चातयस्व विनाशय । तथा अहं पाप वितरम्

अत्यन्त विचातयस्व । अमीवा रोगान् विपूची विपु नाना अञ्चती कृत्स्न-
शरीरव्यापकान् रोगान् विचातयस्व अस्मत्त पृथक्कृत्य विनाशय ॥

शब्दा०—त्वादत्तेभिः=तुम्हारे द्वारा प्रदत्त, रुद्र=ओ रुद्र देवता,
शतमेभि=कल्याणकारी, शतम्—सौ, हिमाः=शरद् ऋतु, अशीय=
प्राप्त करें, भेषजेभि=औषधियों से, अस्मत्=हमसे, द्वेष=शत्रुओं को,
वितरम्=अत्यन्त, अंहः=पाप को, अमीवा =रोगों को, वि चातयस्व=
नष्ट करो, विपूची =सम्पूर्ण शरीर में व्याप्त रहनेवाले ।

हि० अ०—तुम्हारे द्वारा प्रदत्त कल्याणकारी औषधियों से, ओ रुद्र, हम
सौ शरत् ऋतु (वर्ष की आयु) प्राप्त करें । शत्रुओं को हमसे दूर कर
अत्यन्त नष्ट करो, पापों को पूर्णतया नष्ट करो, सम्पूर्ण शरीर में व्याप्त
रोगों को नष्ट करो ।

Trans—Given by thee, O Rudra, with the most
auspicious medicines may I attain the hundred winters
(ie years) Remove far away from us the enemies,
completely remove sin (committed), remove all per-
vading diseases

Notes—त्वादत्तेमी—Tatpurusa compd accented on
the first member (तृतीया कर्मणि—Pan 1 2 48), the
final syllable is lengthened अशीय— $\sqrt{amś}$ to attain,
'root' aorist, mid opt 1st sing वितरम्—Wilson
takes it as an adjective of अह Here Wilson differs
from Sāyana who thinks वितरम् as an adverb
which modifies the verb चातयस्व According to Mac-
donell it is the comparative form of वि, which
means 'farther' चातयस्व— \sqrt{cat} to destroy, mid caus
2nd sing विपूची—From विष्क् + $\sqrt{año}$ to go in vari-
ous directions व becomes उ by Samprasāraṇa When
'अञ्' of अञ्च् is dropped the preceding syllable is leng-
thened व्यस्मत्—See Appendix—B under सच्चिन् and
कम्प स्व०

श्रेष्ठः । जातस्य । रुद्र । श्रिया । असि । (तवः) श्वेतमः । तवसाम् ।
वज्रवाहो इति वज्रवाहो ॥ पर्पि । नः । पारम् । अंहसः ।
स्वस्ति । विश्वाः । अभिञ्जतीः । रपसः । युयोधि ॥३॥

सा० भा०—हे रुद्र जातस्य उत्पन्नस्य सर्वस्य जगतो मध्ये श्रिया ऐश्वर्येण
श्रेष्ठः प्रशस्ततमः असि भवसि । तथा हे वज्रवाहो आयुषहस्त यद् तवसां
प्रवृद्धानां मध्ये तवस्तमः अतिशयेन प्रवृद्धोऽसि । स त्वं नः अस्मान् अंहसः
पापस्य पारं तीरं स्वस्ति क्षेमेण पर्पि पारय । तथा रपसः पापस्य विश्वाः
सर्वाः अभीतीः अभिगमनानि युयोधि पूयषकुव । योतेदछान्दसः शपः दलुः । 'वा
छन्दसि' इति अपित्वस्य विकल्पनात् द्वित्वाभावे 'अद्वितश्च' इति हेर्धः ॥

शब्दा०—श्रेष्ठः=सर्वसे अच्छा, जातस्य=उत्पन्न होनेवाले का, रुद्र
=ओ रुद्र, श्रिया=यश से, असि=हो, तवस्तमः=सबसे शक्तिमान, तवसाम्
=शक्तिशालियों में, वज्रवाहो=ओ वज्रधारण करनेवाले, पाप=पार करो,
नः=हम लोगों को, पारम्=पार, अंहसः=पाप से, स्वस्ति=सुरक्षापूर्वक,
विश्वः=सम्पूर्ण, अभीतीः=प्रहारों से, रपसः=पाप के, युयोधि=अलग
करो ।

हि० अ०—ओ रुद्र, पशु में, उत्पन्न प्राणियों में तुम सर्वश्रेष्ठ हो; ओ
वज्र धारण करनेवाले, शक्तिशालियों में तुम सबसे शक्तिमान हो । सुरक्षा
पूर्वक पाप के समुद्र से हमें पार करो; पाप के सम्पूर्ण प्रहारों से दूर करो ।

Trans.—The best of beings (thou) art, O Rudra,
in glory; (thou art) the mightiest of the mighties, O
wielder of the bolt. Pass us in safety over the (ocean
of) sin; keep us apart from all the attacks of mis-
chief.

Notes—वज्रवाहो—The final ओ of the vocative is
treated as Pragrhya in the Pada-text; hence, इति
follows. वज्रवाहो is repeated after इति in the Pada-text
only to separate the two members by avagraha. पर्पि
—√*pr*to pass, pres., 2nd. sing. युयोधि—√*yu* to separate,
pres. impv. 2nd. sing.

मा । त्वा । रुद्र । चुक्रुधाम । नमःऽभिः । मा । दुःस्तुती ।
वृषभ । मा । सहूती ॥ उत् । नः । वीरान् । अर्पय । भेषजेभिः ।
भिपक्स्तमम् । त्वा । भिपजाम् । शृणोमि ॥४॥

सा० भा०—हे रुद्र त्वा त्वा नमोमि अयथाक्रियमाणेनंमत्कारंहेविभिर्वा
मा चुक्रुधाम मा क्रोधयाम क्रुद्ध मा कार्म । 'क्रुध कोपे' । अस्माप्यन्तात् लुङि
चङि रूपम् । हे वृषभ कामानां वर्धित दुष्टदुती दुःस्तुत्या अशोभनया स्तुत्या मा
चक्रुधामेत्येव । तथा सहूती सहूत्या विसदृशैर्यद्वैतं सहाह्वानेन मा क्रोधयाम ।
श्रेष्ठो हि स्वस्मान्पूनेन सहाह्वाने क्रुद्धो भवति । स त्व न अस्माक वीरान्
पुत्रान् भेषजेभि त्वदोषभेषजैरौषधं उत् अर्पय उत्कृष्ट सयोजय । हे रुद्र त्वा
त्वा भिपजा चिकित्साभिज्ञाना मध्ये भिपक्तमम् अतिशयेन भेषज्यस्य वर्तार
शृणोमि । 'प्रथमो दैव्यो भिपक्' (तै० स० ४५१२, या० स० १६५)
इति च मन्त्रान्तरेऽप्युक्तम् ॥४॥

शब्दा०—मा=मत, त्वा=तुमको, चुक्रुधाम=क्रोधित करें, उत्तेजित
करें नमोभिः=(अधूरी) स्तुतियो द्वारा, मा=मत, दुष्टदुती—अयोग्य स्तुतियो
द्वारा, वृषभ=ओ शक्तिशाली, मा=मत, सहूती=अन्य महत्वहीन देवताओ
की एक स थ स्तुति द्वारा नः=हमारे, वीरान्=पुत्र पौत्रादिकों को उदपय
=उत्कृष्ट करो, भेषजेभिः=औषधियों से भिपक्तमम्=सबश्रेष्ठ वैद्य, त्वा
=तुमको, भिपजाम् वैद्यों में, शृणोमि=सुनता हूँ ।

हि० अ०—ओ रुद्र, (अपूर्ण) प्रार्थनाओ से (हम) तुमको उत्तेजित न
करें, ओ शक्तिशाली, अयोग्य स्तुतियो द्वारा न (क्रोधित करें), (अन्य महत्व-
हीन देवताओ की) सहस्तुतियों द्वारा न (क्रोधित करें) । हमारे वीरों (पुत्र
पौत्रादिकों) को अपनी औषधियों से उत्कृष्ट करो, (क्योंकि) तुमको वैद्यों में
सबसे बड़ा वैद्य सुनता हूँ ।

Trans—O Rudra, let us not provoke (thee with
(inadequate) salutations, not with unworthy praise,
not with joint invocations (of other inferior deities),
O mighty Strengthen our heroes (offsprings) with
(thy) medicines, (for) I hear of thee (as) the best
physician of physicians

Notes—युक्रुधाम— \sqrt{krudh} to be angry, 'red.'-aorist, subju. 1st. plu. Being subju. in form, in the context with the prohibitive particle न्ना, it is injunctive. दुष्टुती—Instr. sing. of दुष्टति; stems ending in इ very often lengthen the final vowel in the 1st. sing. सहृती—Instr. sing. of सहृति. उदपर्य—उद् + \sqrt{r} to strengthen, caus. impv. 2nd. sing. शृणोमि— $\sqrt{śru}$ to hear, pres. 1st. sing.

हवीमऽभिः । हवते । यः । हविऽभिः । अवं । स्तोमेभिः । रुद्रम् ।
दिपीय ॥ ऋदूदरः । सुहवः । मा । नः । अस्यै । बभ्रुः । सुशिप्रः
रीरधत् । मनायै ॥५॥

11/25

सा० भा०—यः रुद्रः हविर्भिः चणपुरोडाशादिभिः सहितः हवीमभिः आह्वानं स्तुतिलक्षणं हवते आह्रयते स्तूपते व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । 'बहुलं छन्दसि' इति ह्रस्वः संप्रसारणम् । तं रुद्रं स्तोमेभिः स्तोत्रैः अव दिपीय अवलण्डयामि पृथक्करोमि । अपगतक्रोधं करोमिति यावत् । 'दो अवलण्डने' व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'बहुलं छन्दसि' इतीत्वम् । ऋदूदरः । 'ऋदूदरो मूदूदरः' (नि० ६. ४) इति यास्कः । सुहवः शोभनाह्वानः बभ्रुः भर्ता सर्वस्य बभ्रुवर्णो वा । सुशिप्रः । शिप्रे हनू नासिके वा । शोभनशिप्रः । एवंगुणविशिष्टः स रुद्रः अर्यं मनायै । हन्मीति मन्यमाना बुद्धिर्माना । तस्य नः अस्मान् मा रीरधत् । मा वशं नेषीत् । 'रध हिसासंराद्धयोः' । अस्माण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् । 'रघ्यतिर्वंशगमने' इति यास्कः ।

शब्दा०—हवीमभिः=आह्वानों द्वारा, हवते=पूजा जाता है, बुलाया जाता है, यः=जो, हविर्भिः=हविर्द्रव्यो द्वारा, स्तोमेभिः=स्तोत्रों द्वारा, रुद्रम्=रुद्र को, अव दिपीय=शान्त करके, ऋदूदरः=उदार, सरल हृदय-वाला, सुहवः=आसानी से प्रार्थनाओं को सुननेवाला, मा=मत, नः=हम लोगों को, अस्यै=उस, बभ्रुः=भूरे रंगवाला, सुशिप्रः=सुन्दर ओष्ठवाला, रीरधत्=शिकार बनावे, मनायै=क्रोध का ।

हि० अ०—(उस) रुद्र को स्तुतियों से शान्त करके जो आह्वानों तथा यज्ञों द्वारा पूजा जाता है । उदार, आसानी से (प्रार्थनाओं को) सुननेवाला भूरे वर्णवाला, सुन्दर ओष्ठवाला (रुद्र) हमको (अपने विख्यात) क्रोध का शिकार न बनावे ।

Trans —With songs of praise I may pacify Rudra who is worshipped with invocations and oblations Let not the soft-bellied, easy to invoke, brown-coloured, fair-lipped (Rudra) subject us to that malevolent disposition

Notes—हवीमभिः—Instr plu of the stem हवीमन् from √hū to call हवते—√hū to call mid pres 3rd sing ; not unaccented because followed by य (यद्वितुपर छन्दसि—Pān VIII-1-56) दिपीय—√dā to divide, 1st sing 's'-aorist, opt ऋदूदर—Bahuvrīhi compd accented on the second member Yāska followed by Sāyana renders it by ऋदु उदर or मृदु उदर soft-bellied Griffith takes it mean 'gracious' and Macdonell as 'compassionate सुहृव'—Bahuvrīhi compd accented on the second member ; 'swift hearing' (Griffith), 'easy to invoke' (Macdonell) 'reverently invoked' (Wilson) रीरध्व—√randh to make subject, red -aorist, mjun 3rd sing

उत् । मा । ममन्द । वृषभः । मरुत्वान् । त्वक्षीयसा । वयसा ।
नाधमानम् ॥ घृणीव । छायाम् । अरपाः । अशीय । आ ।
विवासेयम् । रुद्रस्य । सुम्नम् ॥६॥

सा० भा०—वृषभः कामाना वषिता मरुत्वान् मरुद्भिः पुत्रैर्बुधतो रुद्र नाधमानं याचमान मा मा त्वक्षीयसा दीप्तेन वयसा अग्नेन उत् ममन्द उत्कर्षेण तपयतु । अपि चाह घृणीव छायां यथा सूर्यकिरणसतप्त छाया प्रविशति एव रुद्रस्य सुम्न मुखम् अरपा अपाप सन् अशीय व्याप्नुयाम् । तत्त्वं त रुद्रम् आ विवासेयं परिचरेयम् । विवासति परिचरणकर्मा ॥

शब्दा०—मा=मुक्तको, उत् ममन्द=आनन्दित करे, वृषभः=शक्ति-शाली रुद्र, मरुत्वान्=मरुतो के साथ, त्वक्षीयसा=तेजस्वी, वयसा=शक्ति से, नाधमानम्=प्रायना करनेवाले को, घृणीव=सूर्य किरणों से सतप्त

ध्वित को तरह, छायाम्=छाया की, अरपाः=पापरहित होकर, अशीय=प्राप्त कर्हें, आ विवासेयम्=सेवा कर्हें, रुद्रस्य=रुद्र के, सुन्नम्=सुख को ।

हि० अ०—शक्तिशाली (रुद्र) मरुतों के साथ भूषा स्तुति करनेवाले को अपनी तेजस्वी शक्ति से आनन्दित करे । मैं (रुद्र की) सेवा कर्हें (ताकि) पापरहित होकर रुद्र के सुख को उसी प्रकार प्राप्त कर्हें जिस प्रकार सूर्य-किरणों से संतप्त (ध्वित) छाया में (सुख पाता है) ।

Trans.—May the mighty one, accompanied with Maruts, gladden me, his worshipper, with shining vitality. I, free from sin, propitiate (so that) I may attain the bliss of Rudra as a (man) distressed by heat attains (relief) in shades. ~

Notes - ममन्द— \sqrt{mand} to exhilarate, perf. 3rd. sing. नाधमानम्— $\sqrt{nādh}$ to seek aid, pres. part. acc. sing. अरपाः—Bahuvrīhi compd. accented on the second member because the first member is अ (अञ्मुस्याम्—Pāṇ. VI. 2. 172). अशीय— $\sqrt{āśis}$ to attain, mid. root-aorist, opt. 1st. sing. विवासेयम्— \sqrt{van} to win. opt. desid. 1st. sing.

कव । स्यः । ते । रुद्र । मृळयाकुः । हस्तः । यः । अस्ति ।
मेपजः । जलापः ॥ अपऽभर्ता । रपसः । दैव्यस्य । अमि । तु ।
मा । वृषभ । चक्षुमीथाः ॥७॥ *ptk on e*

सा० भा०—हे रुद्र ते तव मृळयाकुः सुखपिता स्यः सः हस्तः क्व कुत्र वर्तते । यः हस्तः मेपजः भेषज्यकृत् जलापः सर्वेषां सुखकरः अस्ति भवति । स हस्तो विद्यते एव । तेन हस्तेन मां रक्षेति भावः । अपि च हे वृषभ कामानां ध्वितः दैव्यस्य देवकृतस्य रपसः पापस्य अपभर्ता अपहर्ता विनाशपिता भूत्वा कृतापराधं मां मां नु क्षिप्रम् अमि चक्षुमीथाः अभिक्षमस्व । 'क्षमस्व सहने' । लङि छान्दसः शपः इलुः । 'बहुलं छान्दसि' इतीडागमः ॥

शब्दा०—कव=कहां स्यः=वह, ते=तुम्हारा, रुद्र=जो रुद्र देवता, मृळयाकुः=सुखदायी, हस्तः=हाथ, यः=जो, अस्ति=है, मेपजः=स्वास्थ्य

देनेवाला, जलापः=शीतलता पहुँचानेवाला, अपभर्ता=दूर करनेवाले, रपसः=पाप को दैव्यस्य=देवताओं द्वारा भेजा हुआ, नु=जमी, मा=मेरे ऊपर, वृषभ=ओ शक्तिशाली, अभि चक्ष्मीथाः=दया करो ।

हि० अ०—ओ रुद्र, वह तुम्हारा सुखदायी हाथ जो सबको स्वास्थ्य एवं शीतलता (आराम) पहुँचानेवाला है, कहाँ है ? ओ शक्तिशाली, देवताओं द्वारा प्रेषित पाप को (भी) दूर करनेवाले (जो तुम हो) मेरे ऊपर दया करो ।

Trans.—Where is that thy gracious hand, O Rudra, which is curing and cooling (i.e. giving comforts to all). (As thou art) the dispeller of sin coming from gods, quickly have compassion upon me, O mighty.

Notes—क ! स्य—Vide Appendix—B under कम्प स्व०.

चक्ष्मीथाः—√*kṣam* to endure, perf. opt. 2nd. sing.

प्र । व॒भ्रवे॑ । वृ॒षभाय॑ । शि॒व॒ती॒चे । म॒हः । म॒हीम् । सु॒स्तु॒तिम् ।
ई॒र्या॒मि ॥ न॒म॒स्य । क॒ल्म॒ली॒कि॒नम् । नमः॑ऽभिः । गृ॒णी॒म॒सि ।
त्वे॒पम् । रु॒द्रस्य॑ । ना॒म ॥ ८ ॥

सा० भा०—वभ्रवे विश्वस्य भर्त्रे वभ्रुवर्णाय वा वृषभाय कामानां वपित्रे तद्वत्प्रसाह्यकारिणे वा शिवतीचे इत्यमञ्चते । 'स्विता वर्ण' । औणादिक इभ्रत्प्रत्ययः शिवतिमञ्चतीत्यञ्चतेः 'ऋत्विक्' इत्यादिना शिवन् । चतुर्थ्येकवचने 'अचः' इत्यकार लोपे 'वौ' इति बोधत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । एवंगुणविशिष्टाय रुद्राय महो महीं महतोऽपि महतीं सुषुदुतिं शोभनस्तुतिं प्र ईर्यामि प्रकषेणोच्चारयामि । हे स्तोतः कल्मलीकिनम् । ज्वलतो नामधेयमेतत् (निर० १. १७) । ज्वलन्तम् । कलयति अपगमयति मलमिति कल्मलीकं तेजः । तद्वन्तं खं नमोभिः नमस्कारैः हविर्भिर्वा नमस्य पूजय । वयं च रुद्रस्य महादेवस्य त्वेपं दीप्तं नाम गृणीमसि गृणीमः संकीर्तयामः । 'गृशब्दे' । कंयादिकः । इदन्तो मसिः । 'प्यादीनां ह्रस्वः' ॥

शब्दा०—वभ्रवे=भूरे पणवाले, वृषभाय=शक्तिशाली के लिये शिवतीचे=सफेद आकृतियाँ, महः=बड़े से (भी) महीम्=बड़ी, सर्वश्रेष्ठ, सुषुदुतिम्=सुन्दर स्तुति को, प्र ईर्यामि=अर्पित करता हूँ, भोजता हूँ,

नमस्य—नमस्कार करो, कल्मलीकिनम्=कलुष को नष्ट करने वाले, नमोभिः
=स्तुतियो द्वारा, गृणीमसि=गान करते हैं, त्वेपम्=दीप्तिमान, रुद्रस्य=
रुद्र देवता के, नाम=नाम का ।

हि० अ०—भूरे वर्णवाले, शशितशाली, सक्तेव आकृतिवाले (रुद्र) को
मैं अपनी सर्वश्रेष्ठ सुन्दर स्तुति अर्पित करता हूँ । कलुष को नष्ट करनेवाले
(रुद्र) को स्तुतियों द्वारा नमस्कार करो । हमलोग रुद्र के दीप्तिमान नाम का
गान करते हैं ।

Trans—I utter forth the mightiest laudation to
the mighty, brown coloured, the white-complexioned
(Rudra) Adore the brilliant (ie consumer of dark-
ness) with salutations We glorify the shining name
of Rudra

Notes—शिवतीचे—Dative, sing from the stem
शिवत्यञ्च् ईर्यामि—√*ir* to set in motion, caus pres
1st, sing नमस्या—√*nam* to bend, impv 2nd sing
Final syllable is metrically lengthened Macdonell
takes it as subjv 1st sing नमस्या कल्मलीकिनं नमोभि—
Wilson following Sāyana translates 'adore the con-
sumer (of sin) with prostrations Macdonell renders
'I will adore the radiant one with obeisances', According
to Griffith 'we serve the brilliant God with adorations'
गृणीमसि—√*gr* to sing, pres 1st plu, accented because
it begins the Pāda त्वेपम्—'Illustrious' (Yāska, Sayana)
'terrible' (Macdonell)

स्थिरेभिः । अङ्गैः । पुरुषरूपः । उग्रः । बभ्रुः । शुक्रमिः । पिपिशे ।
हिरण्यैः ॥ ईशानात् । अस्य । भुवनस्य । भूरैः । न । वै । ऊँ
इति । योषत् । रुद्रात् । असुर्यम् ॥६॥

सा० भा०—स्थिरेभिः स्थिरं दृढं अङ्गैः अवयवैर्दुग्धं पुरुषरूपः अष्ट-
मूर्त्यात्मकबहुगी रूपं रूपेत उग्रः उद्गूर्णस्तेजस्वी बभ्रु भर्ता बभ्रुवर्णो वा रुद्र

शुक्रेभिः दोषं हिरण्यैः हिरण्यमहतरमणीयं बालकारं पिपिशे दीप्यते । पिश
अवयवे । कर्मणि लिट् । ईशानात् ईश्वरात् अस्य भुवनस्य भूतजातस्य
भूरेः भर्तु रूद्रात् असुर्यम् । 'अमु क्षेपणे' । असेरन् । असुर क्षेप्ता ।
'तत्र साधु' । अमुयं बल न वा उ योयत् नव पूयक् भवति । यौतेल्लदयडा-
गम । 'सिन्धुल लेटि' इति सिप् ॥

शब्दा०=स्थिरेभि=दृढ़, अङ्ग=अङ्गो से युक्त, पुरुरूपः=अनेक रूप-
वाले, उग्रः=भयानक वधुः=भूरे रगवाले, शुक्रेभि=चमकते हुए, पिपिशे
=अलकृत किया है, हिरण्यैः=स्वर्णभूषणों से, ईशानात्=शासक से,
अस्य=इस, भुवनस्य=लोक के, भूरे=सबके मालिक, न=नही, वै=पूर्व-
वर्ती शब्द पर जोर देनेवाला एक निपात, योयत्=अलग होती है, असुर्यम्
=प्राणदात् शक्ति ।

हि० अ०- दृढ़ अङ्गो से युक्त, अनेक रूपवाले, भयानक भूरे रगवाले
(उग्र) ने चमकते हुये स्वर्णभूषणों से अपने को अलकृत किया है । इस लोक
के शासक, सबके मालिक रूद्र से प्राणदात् शक्ति कभी अलग नहीं होती ।

Trans—Furnished with firm limbs, having many
forms, terrible, brown coloured (Rudra) has adorned
himself with illustrious golden ornaments The life
giving force never departs from Rudra, the supreme
ruler and the lord of this world

Notes—पुरुरूपः—Bahuvrīhi compd accented on
the second member, because the first member is
disyllabic adjective ending in 'उ' In the R V it
invariably happens when the first member is बहु or
पुब (MVGS p 455) पिपिशे—√pis to adorn, mid
perf 3rd sing ईशानात्—Abl sing of pres participial
stem ईशान from √is to be master योयत्—√yu to
separate 'e' aorist, 3rd sing

अर्हन् । विमर्षि । सायकानि । धन्वं । अर्हन् । निष्कम् । यज-

तम् । विश्वरूपम् ॥ अर्हन् । इदम् । द्यसे । विश्वम् । अश्वम् ।
न । वै । ओजीयः । रुद्र । त्वत् । अस्ति ॥१०॥

सा० भा०—हे रुद्र त्वम् अर्हन् अहो योग्य एव सन् सायकानि शरान्
धन्व धनुश्च विभिर्पि धारयति । तथा अर्हन् एव यजतं यजनीयं पूजनीयं
विश्वरूपं बहुविधरूपयुक्तं निष्कं हारं धिर्भाष । तथा अर्हन् एव इदं विश्वं
सर्वम् अश्वम् । महधामतत् । अतिविस्तृतं जगत् द्यसे रक्षति । 'दे
रक्षणे' । हे रुद्र त्वत् त्यसोग्यत् किञ्चित् ओजीयः ओजस्वितरं बलवतरं न
वै अस्ति न खलु विद्यते । अतस्त्वमेव उक्तव्यापारेण योग्य इत्ययं । ओजः
शब्दतः मत्पर्यायो विनिः । ततः आतिशायनिकः इष्टन् । 'विन्मतोर्लृक्' ।
'देः' इति टिलोपः ॥

शब्दार्थः—अर्हन्=ओ योग्य, विभिर्पि=धारण करते हो, सायकानि=
बाणों की, धन्व=धनुष की, अर्हन्=ओ योग्य, निष्कम्=हार, यजतम्=
पूजनीय, विश्वरूपम्=विभिन्न रूपों की, अर्हन्=ओ योग्य, इदम्=इसको,
द्यसे=विभाजित करते हो, विश्वम्=सम्पूर्ण, अश्वम्=विस्तृत सृष्टि का,
न=नहीं, वै=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देने वाला एक निपात, ओजीयः=
अधिक शक्तिशाली, रुद्र=ओ रुद्र देवता, त्वत्=तुमसे अलग, अस्ति=है ।

हि० अ०—ओ योग्य (रुद्र), (तुम) बाण तथा धनुष धारण करते हो;
ओ योग्य, (तुम) पूजनीय तथा विभिन्न रूप की माला (धारण करते हो) ।
ओ योग्य (तुम) सम्पूर्ण सृष्टि का विभाजन करते हो; तुमसे बढ़कर शक्ति-
शाली, ओ रुद्र, कोई नहीं है ।

Trans.—O worthy, thou bearest arrows and bow ;
O worthy, thou (bearest) adorable and omniformed
necklace. O worthy, thou dividest the whole extent ;
none is more powerful than thou, O Rudra.

Notes—अर्हन्—Vocative sing. accented on the
first syllable. According to Sāyana it is participle.
Macdonell takes it as adverb. विभिर्पि— \sqrt{bhr} to
bear, pres. 2nd, sing. विश्वरूपम्—Bahuvrīhi compd.
accented on the first member. द्यसे— $\sqrt{dā}$ to divide,
pres. 2nd, sing. Sāyana derives द्यसे from देह् to pre-

tect. In the line स्थिरा विदन्ना दयते विजम्भैः (IV.7.10) he derives दयते from $\sqrt{dā}$ to divide. इदं दयसे विश्वमभ्यं—Wilson following Sāyana translates: 'thou preservest all this vast universe'. Griffith renders: 'thou cuttest here each fiend to pieces'. According to Macdonell, 'thou wieldest all this force. ओजीयः—

Comparative degree of ओजः
mounted on chariot least
स्तुहि । श्रुतम् । गर्तसदम् । युवानम् । मृगम् । न । भीमम् ।
उपहृत्तुम् । उग्रम् ॥ मूळ । जरित्रे । रुद्र । स्तवानः । अन्यम् ।
ते । अस्मत् । नि । वपन्तु । सेनाः ॥११॥

सा० भा०—हे स्तोतः श्रुतं विभूतं प्रख्यातं शत्रुं स्तुहि । कीदृशम् गर्तसदं गर्तं रयः । तत्र सीदन्तं युवानं नित्यतरुणं मृगं न भीमं मृगं सिंहमिव भयंकरम् । उपहृत्तुम् उपहन्तारं शत्रूणाम् उग्रं उद्गूर्णं हे रुद्र त्वं स्तवानः अस्माभिः स्तूयमानः सन् जरित्रे स्तोत्रे मह्यं मूळं मुख्य । ते त्वदीयाः सेनाः अस्मत् अन्यम् अस्मद्व्यतिरिक्तं पुरुषं नि वपन्तु निघ्नन्तु ।

शब्दा० स्तुहि=स्तुति करो, श्रुतम्=विख्यात, गर्तसदम्=रथ पर बंटे तुपे, युवानम्=युवक की, मृगम्=जंगली पशु की, न=तरह, भीमम्=भयानक, उपहृत्तुम्=शत्रु को मारनेवाले, उग्रम्=भयानक, मूळ=दया करो, जरित्रे=स्तुति करने वाले के लिये, रुद्र=हे रुद्र बेवता, स्तवानः=स्तूयमान होकर, अन्यम्=दूतरे की, ते=तुम्हारे, अस्मत्=हमसे भिन्न की, नि वपन्तु=नष्ट करें, सेनाः=शस्त्र ।

हि० अ०—विख्यात, रथ पर बंटे तुपे, युवक, जंगली पशु की तरह भयंकर, (शत्रु की) मारनेवाले, भयानक रुद्र की स्तुति करो । हे रुद्र, स्तूयमान होकर स्तुतिपात्र के लिये दया करो । तुम्हारे शस्त्र हमसे अन्य (शत्रु) का विनाश करें ।

Trans—Praise the well-known, sitting on the chariot, the young, the fierce like a wild beast, the slayer (of the enemies), the terrible (Rudra). O

Rudra, being praised, be merciful to the singer. Let thy weapons smite down another than us.

* Notes—स्तुहि— \sqrt{stu} to praise, impv. 2nd. sing. गर्तसदम्—*Tatpurusa* compd. accented on the second member., The first member is locative in sense and the second member is a verbal noun. मृद— \sqrt{mrd} to be gracious, pres. impv. 2nd. sing.; accented because it begins the Pāda. स्तवानः— \sqrt{stu} to praise pres. part. pass. in sense. वपन्तु— \sqrt{vap} to strew, impv. 3rd. plu.

कुमारः । चित् । पितरम् । वन्दमानम् । प्रति । ननाम् । रुद्र ।
उपयन्तम् ॥ भूरेः । दातारम् । सत्स्पतिम् । गृणीये । स्तुतः ।
त्वम् । भेषजा । रासि । अस्मे इति ॥१२॥

सा० भा०—वन्दमानम् आयुष्मान्भव सौम्य इति स्तुवन्तं पितरं कुमार-
विचिन्तयन् यथा कुमारः । चिदित्येतदुपमायें । हे रुद्र उपयन्तम् अस्मत्समीपे
गच्छन्तं त्वा प्रति ननाम् प्रतिनतोऽस्मि । अपि च भूरेः बहुनो घनस्य दातारं
सत्पतिं सता पालयितारम् । 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हे
रुद्र एवंभूतं त्वां गृणीये स्तोमि । मिथः 'तिद्वा तिद्वा भवन्ति' इति सेआदेशः ।
स्तुतः च त्वम् अस्मे अस्मन्मं भेषजा भेषजानि रासि देहि ।

शब्दा०—कुमारः=पुत्र, चित्=उपमा अर्थ का वाची एक तिपात,
पितरम्=पिता को, वन्दमानम्=आशीर्वचनम् बोलने वाले, प्रति=को और,
ननाम्=प्रणाम करता हूँ, रुद्र=ओ रुद्र देवता, उपयन्तम्=अपने पास आने-
वाले तुमको, भूरेः=प्रचुर, दातारम्=देनेवाले, सत्पतिम्=सत्यस्वामी की,
गृणीये=गाता हूँ, स्तुतः=स्तूयमान होकर, त्वम्=तुम, भेषजा=औषधियाँ
रासि=प्रदान करते हो । अस्मे=हम लोगों के लिये ।

हि० अ०—सिक्त प्रकार एक पुत्र आशीर्वचन बोलनेवाले पिता को
(प्रणाम करता हूँ) उसी प्रकार, ओ रुद्र, मैं अपने पास आनेवाले, तुमको
प्रणाम करता हूँ । मैं, प्रचुरता में देनेवाले सत्यस्वामी (तुम्हारी) स्तुति
गाता हूँ । (उन गुणों से युक्त) तुम, स्तूयमान होकर हमको औषधियाँ प्रदान
करते हो ।

Trans—As a son before (his) sire, bestowing a blessing, O Rudra we bow to thee, coming (towards us) I glorify (thee) the profound bestower and true lord, thou (as such) being praised do grant us medicines

Notes—नानाम— \sqrt{nam} to bend, perf 1st sing First syllable is metrically lengthened Macdonell takes it as perf 3rd sing He translates कुमारश्चित्—उपयन्तम as 'A son bows towards his father who approving approaches him, O Rudra' सत्वतिम्—Tatpuruṣa compd accented on the first member (पत्याचंश्चर्ये—Pan—VI 2 18) गृणीये— \sqrt{gr} to sing mid pres 1st sing स्तुत— \sqrt{stu} to praise, past part रसि— $\sqrt{rā}$ to give, pres 2nd sing, Sāyana and Griffith translate it in imperative sense, while Macdonell in pres indicative sense अस्मे—For अस्मन्म्यम्, final ष is Pragrhya, hence, इति in the Pada text

या । वः । भेषजा । मरुतः । शुचीनि । या । शम्भुः ।
वृषणः । या । मयः ॥ यानि । मनुः । अष्टमीत । पिता ।
नः । ता । शम् । च । योः । च । रुद्रस्य । वरिम् ॥ १३ ॥

सा० भा०—हे मरुतः रुद्रपुत्रा व वृष्णाक या यानि भेषजा भेषजान्य-
स्मदारोग्यहेतुभूतान्योषधानि शुचीनि शुद्धानि निर्मलानि सन्ति । हे वृषणः
कामान्ता वितारो मरुतः या यानि च वृष्मदीयानि भेषजानि शंतामा अतिशयेन
सुखकराणि । या यानि च भेषजानि मयोभु मयोभूनि मयसः सुखस्य भावयि-
तृणि नः अस्मत्पिता मनुः यानि भेषजानि वृष्मदीयानि अष्टमीत वृत्तवान्
ता तानि भेषजानि रुद्रस्य महादेवस्य सद्यन्वि शं च योश्च यच्छमरीयाना
रोगाणामुपशमनं यावन्तीयानां भयानां यदावनमस्मत् पृथक्करणं तदुभयं च
वरिम् कामये ॥ 'वश कान्तो' । आदादिक ।

शब्दा०—या=जो, वः=गुह्यारी, भेषजा=ओषधिर्वा, मरुतः=ओ-
मरुतगण, शुचीनि=पवित्र, या=जो, शंतामा=अत्यधिक कल्याणकारी,

घृणः=ओ शक्तिशालियों, या=जो, मयोभु=हितकारी, यानि=जिनको, मनुः=मनु ने, अधृणीत=चुना था, पिता=पिता, नः=हम लोगों के, ता=उन औषधियों की, शम्=आनन्द, च=और, योः=कल्याण, च=और, रुद्रस्य=रुद्र की, वरिम=इच्छा करता हूँ ।

हि० अ०—ओ मरुद्गण, तुम्हारी औषधियाँ जो पवित्र हैं, जो अत्यधिक सुख देनेवाली हैं, जो शक्तिशाली, जो हितकारी हैं, जिनको हमारे पूर्वज मनु ने चुना था; उन (औषधियों) की तथा रुद्र की (औषधियों) की जो आनन्द तथा कल्याण प्रदान करने वाली हैं, इच्छा करता हूँ ।

Trans.—O Maruts, your medicines that are pure, that are the most pleasant, O powerful, that are beneficent, that our forefather Manu chose; these and those of Rudra that are pleasure-giving (by cure) and blessing (by defending from danger), I crave.

Notes.—शंतमा—The superlative degree of शम् (pleasant). अधृणीत— \sqrt{vr} to choose, mid. impf. 3rd. sing. Final syllable is lengthened. वरिम— \sqrt{vas} to desire, pres. 1st. sing.

परि । नः । हेतिः । रुद्रस्य । धृज्याः । परि । त्वेपस्य । दुः-
ऽमृतिः । मही । गात् ॥ अथ । स्थिरा । मधवदुभ्यः । तनुष्व ।
मीढ्वः । तोकाय । तनयाय । मूळ ॥१४॥

सा० भा०—रुद्रस्य महावेद्यस्य हेतिः जायुषं नः अस्मान् परि धृज्याः परिषजंयतु । तथा त्वेपस्य दोषस्य रुद्रस्य मही महती दुर्मतिः दुःखकारिणी । दुर्दिश्व परि गात् अस्मान् वर्जयित्वा अन्यत्र गच्छतु । 'अपपरी वर्जने' (पा० सू० १. ४. ८८) । हे मीढ्वः लेखनसमर्थ रुद्र स्थिरा स्थिराणि त्वदीयानि धनूनि मधवदुभ्यः हविलंसगधनपुस्तैर्म्यो यजमानेभ्यः अथ तनुष्व अथतज्ज्यानि कुरु । तथा तोकाय अस्मत्पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय च मूळं सुखं कुरु ॥

शब्दा०—नः=हम लोगों के, हेतिः=शस्त्र, रुद्रस्य=रुद्र का, परि धृज्याः=दूर रखे, त्वेपस्य=तेजस्वी रुद्र का, दुर्मतिः=कोच, मही=भया-

नक, परि गात्=दूर जावे, स्थिरा=दृढ़, मघवद्भ्यः=उदार दाताओं के लिये, अथ तनुष्व=ढीला करो, मीढ्व=ओ दयालु, तोकाय=पुत्रों पर, तनयाय,=पौत्रों पर, मृळ=दया करो ।

हि० अ० - रुद्र का शस्त्र हमको अलग रखे, तेजस्वी (रुद्र) का भयानक क्रोध हमसे दूर रहे । (हमारे) उदारदाताओं के लिये (अपने) दृढ़ शस्त्र को ढीला करो, ओ दयालु (रुद्र), (हमारे) पुत्र पौत्रादिकों पर दया करो ।

Trans — May the missile of Rudra avoid us May the great ill disposition (ie wrath) of the terrible one avoid us, loosen (thy) firm (bow) for our liberal patrons, O bounteous, be gracious to our sons and grandsons

Notes — वृज्या — \sqrt{vrg} to twist, root aorist prec 3rd sing गात् — \sqrt{ga} to go, root aorist injun 3rd sing तनुष्व — \sqrt{tan} to stretch mid impv 2nd sing मीढ्वः — Voc from unreduplicated perf part मीढ्वात् It begins the Pāda, hence, accented मृळ — \sqrt{mrd} to be gracious, impv 2nd sing

एव । व॒भ्रो इति । वृ॒षभ॒ । चे॒कि॒तान् । यथा । दे॒व । न । ह॒णी॒षे ।
न । हंसि ॥ ह॒य॒न॒श्च॒तु॒ । न॒ । रु॒द्र । इ॒ह । वो॒धि॒ । बृ॒हत् । व॒दे॒म ।
वि॒द॒थे॒ । सु॒वी॒राः ॥१५॥

सा० भा०—हे व॒भ्रो जगतो भर्तृवभ्रुवण वा वृषभ कामानां वधित चेकितान सर्वं जानन्न हे देव द्योतमान रुद्र यथा येन प्रकारेण न हृणीषे न कृष्यसि न च हसि । 'हृणीड लज्जायाम' । अयं कृष्यतिकर्मा च । एव हयनश्चतु अस्मदीयमाह्वान भृष्वन् न अस्मान् हे रुद्र इह अस्मिन् देशे वोधि वृष्यस्व । विदथे यतो गृहे वा सुवीरा शोभनपुत्रा सत बृहत् शौच त्वदीय स्तोत्र वदेम उच्चारयाम ॥

शब्दा०—एव=इस प्रकार, व॒भ्रो=ओ भूरे रगवाले, वृषभ=ओ शक्तिशाली, चे॒कि॒तान्=ओ सवन्न, यथा=जिस प्रकार, दे॒व=ओ देव, न=नहीं, ह॒णी॒षे=क्रोध करो, न॒=नहीं, ह॒सि=मार सको, ह॒य॒न॒श्च॒तु॒=

स्तुतियों को सुननेवाले, नः=हमारी, रुद्र=ओ रुद्र देवता, इह=यहाँ, बोधि=होवो, वृहत्=जोर से, वदेम=बोलें, विदधे=यज्ञ मण्डप में, सुवीराः=पुन पौरादिकों से युक्त ।

हि० अ०—ओ भूरे रंगवाले ओ शक्तिशाली, ओ सर्वज्ञ, ओ देव, (ऐसे तुम) हमारी स्तुतियों को सुननेवाले होवो, जिससे ओ रुद्र, तुम (मुझपर) क्रोध न कर सको, मार न सको । यीर (पुन पौरादिकों) से युक्त हम यज्ञमण्डप में जोरों से (तुम्हारा) गान करें ।

Trans.—O tawny-coloured, O powerful, O omniscient, O god, (thou as such) be listening our invocations here, O Rudra, so that thou may not be angry, nor slay us. May we accompanied with heroes speak aloud in the assembly.

Notes.—बभ्रो—Final जो of the vocative is Pragrhya ; hence, इति in the Pada-text. चेकितान—Voc. of inte. pres. part. चेकितत् from \sqrt{cit} to know. हवनश्रुत्—Tatpuruṣa comp. the final member of which is a verbal noun. बोधि— $\sqrt{bhū}$ to be, root-aorist impv. 2nd. sing. वदेम— \sqrt{vad} to speak, pres. opt 1st plu.

‘उपेम्’ इति पञ्चदशर्चं तृतीयं सूक्तं गातृमर्धं त्रैधुभम् अपानपाद्-
देवताकम् । तथा चानुकान्तम्—‘उपेमपोनस्त्रीयम्’ इति । सूक्तविनियोगो
लैङ्गिकः ॥

उपं । ईम् । असृक्षि । वाजऽयुः । वचस्याम् । चनः । दधीत ।
नाथः । गिरः । मे ॥ अपाम् । नपात् । आशुहेमा । कुवित् ।
सः । सुपेशसः । करति । जोषिपत् । हि ॥१॥

सा० भा०—वाजयुः वाजमघ्नमात्मन इच्छन्तहम् ईम् एनां वचस्यां वचसः
स्तोत्रस्येच्छाम् उप असृक्षि उपासूजामि उत्पादयामि । अपां नपातं स्तोत्रं
प्रवृत्तोऽस्मीत्यर्थः । सृजश्छान्दसो लुङ् । ‘लिङ्गिष्ठावात्मनेपदेपु’ इति सिचः
किस्वाद्गुणाभावः । सः च नाथः नदीनां शब्दकारिणीनां मेघस्थानामर्षां
संबन्धी आशुहेमा आशु शीघ्रं गन्ता । ‘हि गतो’ इत्यस्मात् ‘अन्येभ्योऽपि
दृश्यन्ते’ इति मनिन् । एवंभूतः अपां नपात् अपां पोत्रस्यानीयः । अद्भ्यः
ओषधिवनस्पतयो जायन्ते ओषधिवनस्पतिभ्यः एषोऽग्निर्जायत इति तत्पोत्र-
त्वम् । एतत्संज्ञको देवः गिरः गृणातीति गीः स्तोता । तस्य मे मम कुवित
प्रवृत्तमर्तत् । बहुलं चनः अघ्नं दधीत वपातु विदधातु । प्रवच्छित्वित्यर्थः ।
अपि चास्मान् सुपेशसः शोभनरूपान् शोभनालंकारान् वा करति करोतु ।
करोतेत्यंत्ययेन शप् । ‘कः करत्करति कृधिकृतेष्वनदिते’ (पा० सू० ८ ३.५०)
इति विसर्जनोपस्य सत्वम् । हि यस्मात् अयं देवः जोषिपत् स्तोत्राणि
सेवते तस्मादस्मानेवमनुगृह्णात्वित्यर्थः । ‘जुषी प्रीति सेवयो.’ । ऐद्यडा-
गमः । विकरणः सिप् । इडागमश्च । ‘हि च’ इति निघातप्रतिषेधः ॥

शब्दाः—उप=समीप, ईम्=इसके, असृक्षि=भेजे, भेजे हं, वाजयुः=
घन की इच्छावाला, वचस्याम्=वाणी को, चनः=प्रसन्नतापूर्वक, दधीत=
स्वीकार करे, नाथः=नदी से उत्पन्न, गिरः=वाणी को, मे=मेरी, अपां
नपात्=जल का पुत्र, आशुहेमा=शीघ्रगामी, कुवित्=शापद, सः=वह,

सुपेशस = सुन्दर रूप वाला, करति = करेगा, जोषिषत् = आनन्द लेगा, हि = निश्चित रूप से ।

हि० अ० - धन की इच्छा से (मैंने अपनी) बाणी को (उसके पास) भेजी है । तबो का पुत्र मेरी बाणी को प्रसन्नतापूर्वक स्वीकार करे । शीघ्र पामी अर्थात् शायद उनको अलङ्कृत करेगा क्योंकि (धृती) उनका आनन्द लेगा ।

Trans — Desirous of booty I have uttered forth this hymn, may the son of streams accept my songs with favour He, the swift moving son of waters, perchance will make (them) adorned, for verily he will enjoy (them)

Notes—असृक्षि— \sqrt{sri} to 'emit, mid 's' aorist, sing वाजयु—A desiderative suffix यु is added to वाज like कियु मायु अवस्यु etc, 'desiring food' (Wilson) 'eager for spoil' (Griffith) चन—According to Sāyana चन is the object of दधीत and means 'abundant food' Griffith and Macdonell take it as an adverb and translate 'With favour' (Griffith), 'gladly' (Macdonell) दधीत— \sqrt{dha} to put, mid opt 3rd sing आशुहेमा—हेमा from \sqrt{ha} to go with the suffix ननिन, Bahuvrihi compd accented on the second member (vide note on पुरुष—II 33 9) कुर्वित्—A pronominal interrogative particle which is employed as an elliptical expression of doubt सुपेशस—Bahuvrihi compd accented on the second member (नञ्मुम्याम्—Pan VI 2 172) करति— \sqrt{kr} to do, root aorist subj 3rd sing, unaccented because कुर्वित् which could accent the verb is not in the same Pāda जोषिषत्— \sqrt{jus} to enjoy, (is) aorist, subj 3rd sing, accented because firstly, it begins a new sentence and secondly, it is followed by हि (यद्विषुपर छन्दसि—Pān VIII 1 56)

इमम् । सु । अस्मै । हृदः । आ । सुतष्टम् । मन्त्रम् । वोचेम ।
कुवित् । अस्य । वेदत् ॥ अपाम् । नपात् । असुर्यस्य । महा ।
विश्वानि । अर्यः । भुवना । जजान ॥२॥

सा० भा०—अस्मै अपानपात्सजकाय देवाय हृद हृदयात् सुतष्टं सुष्ठु
निमित्तम् इमं मन्त्रं सुष्ठु, आ आभिमुख्येन वोचेम श्रयाम । अस्य अस्माभि-
रुत्तमिमं मन्त्रं कुवित् वेदत् बहुलं जानातु । वेत्तेल्लेदयङागम् । 'निपातपद्यदि-
हन्त' इति निपातप्रतिषेधः । किं स्तोत्रमिति चेदुच्यते । अर्यं स्वामी अपानपा-
त्सजको वंद्यतोऽग्निं असुर्यस्य । असुर शत्रून् क्षेप्ता । तस्य स्वभूतस्य बलस्य
महा महिम्ना महत्त्वेन विश्वानि सर्वाणि भुवना भुवनानि वृष्टपृथकानि
वृष्टपृथक्पदानेन भूतजातानि वा जजान जन्तयामास ॥

शब्दा०—इमम्=इस, सु=अच्छी प्रकार से, अस्मै=उसके लिये हृद
=हृदय से, सुतष्टम्=अच्छी प्रकार से निमित्त, मन्त्रम्=मन्त्र को, आ वोचेम
=सम्मुख गावें, कुवित्=शायद, अस्य=इसका अभिप्राय, वेदत्=जाने,
अपां नपात्=जल का पुत्र, असुर्यस्य=प्राणदात् शक्ति की, महा=महिमा
से, विश्वानि=सम्पूर्ण, अर्यः=स्वामी, भुवना=लोको को, जजान=उत्पन्न
किया है ।

हि० अ०—हम अच्छी प्रकार से हृदय से उद्भूत इस मन्त्र को उसके लिये
गावें । शायद वह उसको समझे । (सबके) स्वामी जल के पुत्र ने (अपनी)
प्राणदात् शक्ति की महिमा से सम्पूर्ण प्राणियों को उत्पन्न किया है ।

Trans—Let us speak forth for him this well-
fashioned hymn from our heart Perhaps he will
know of it. The son of waters, the lord by greatness
of (his) life-giving force, has created all beings

Notes—सुतष्टम्—Governing compd accented on
the first member अस्मै—Unaccented because it
replaces a substantive अस्य—unaccented like अस्मि.
वोचेम—√vac to speak pres opt 1st plu वेदत्—
√vid to know, pres subjv 3rd sing, accented because

preceded by कृबित्. असुर्यस्य—For accent see योगाणि (I.32.1).
जजान—√jan to generate, perf. 3rd. sing.

सम् । अन्याः । यन्ति । उप । यन्ति । अन्याः । समानम् ।
ऊर्वम् । नद्यः । पूणन्ति ॥ तम् । ऊँ इति । शुचिम् । शुचयः ।
दीदिवांसम् । अपाम् । नपातम् । परि । तस्थुः । आपः ॥३॥

सा० भा०—अन्याः वर्ष्याः आपः संयन्ति भूम्या संगच्छन्ते । अन्याः
च पूर्वं तत्रावस्थिताः उप यन्ति उपगच्छन्ति । ताः सर्वा आपः समानं सह
नद्यः नदीभूताः ऊर्ध्वं समुद्रमध्ये वर्तमानं वङ्गवानलं पूणन्ति प्रोणयन्ति । 'प्रोण
प्रोणने' । तीरादिकः तमु तमेव अपां नपातं शुचिं निमलं दीदिवांसं दोष्य-
मानम् । दीदेतिदृष्टान्वसो दीप्तिकर्मा । लिटः क्वसुः । 'वस्वेकाजादसाम्' । इति
नियमादिद्विभावः । 'छन्दसि धेति यक्तव्यम्' इति वचनात् द्विवचनाभावः ।
एवंभूतं शुचयः शुद्धाः आपः परि तस्थुः परिवृत्य तिष्ठन्ति । एष हि वैद्यु-
ताग्निरूपेण मेघे वर्तमानः अस्मान्गोजनदिति बुद्ध्या वङ्गवानलरूपेण वर्तमानं
तं पर्युपासते इत्यर्थः । यद्वा अन्या एकघनाह्या आपः संयन्ति चात्वालोत्तरयोर्मध्ये
वसतीवरीभिः संगच्छन्ते । अन्या वसतीवरीह्या आपश्चोपयन्ति उपगच्छन्ति ।
ऐकमत्वं प्राप्तं भवन्ति । एताश्च मिलित्वा यज्ञं साधयन्त्यः तत्साध्यपृष्टिद्वारा
नद्यो भूत्वा ऊर्वं पूणन्ति इत्यादि समानम् । एवं हि 'आपो वा अस्पधन्त वयं
पूर्वं यज्ञं वक्ष्यामः' (ऐ० ब्रा० २. २०) इत्यादिकं बाह्यणविनियोगदानुगृह्यते ॥

न३३६

शब्दा० अन्याः=कुछ, संयन्ति=एक साथ बहता है, उपयन्ति=
जाता है, अन्याः=दूसरे, कुछ, समानम्=समान रूप से, ऊर्वम्=समुद्र को,
नद्यः=नदियाँ, पूणन्ति=भरती है, तम्=उसको, उ=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर
देनेवाला एक निपात, शुचिम्=पवित्र को, शुचयः=पवित्र, दीदिवांसम्
=चमकनेवाले, अपां नपातम्=जल के पुत्र को परितस्थुः=चारों तरफ से
घेरा हुआ है, आपः=जल ।

वि० १०६

हि० अ०—कुछ (वर्षा का जल पृथ्वी पर ऊपर से) एक साथ बहता
है; कुछ दूसरा (जो पृथ्वी पर पहले से एकत्रित है) एक ओर जाता है;
(सभी जलों के मेल से बनी) नदियाँ समुद्र को समान रूप से भरती हैं । उस
पवित्र, चमकनेवाले जल के पुत्र को पवित्र जल चारों तरफ से घेरे हुए है ।

Trans—Some (rain waters) flow together (on the earth), some others (already collected on the earth) flow to (the sea), (all combined together forming themselves as) streams fill the common reservoir (i.e. sea) Him, the pure and shining son of waters, the pure waters stand around

Notes—समन्या यन्त्युप यन्त्यन्या are antithetical clauses. The first verb of the two antithetical clauses is accented when the antithesis is clearly indicated by the words अन्य अन्य, एक एक, च च or वा वा पूरन्ति— \sqrt{pr} or \sqrt{prn} to fill pres 3rd plu दीदिवासम्—Perf part acc sing of दीदिवान् from \sqrt{di} or \sqrt{didi} to shine तस्थु— $\sqrt{sthā}$ to stand, perf 3rd plu

तम् । अस्मेराः । युवतयः । युवानम् । मर्मज्यमानाः । परि ।
यन्ति । आपः ॥ सः । शुक्रेभिः । शिक्वभिः । रेवत् । अस्मे इति ।
दीदाय । अनिधमः । घृतनिर्णिक् । अप्सु ॥४॥

सा० भा०—तम् अपा नपातमूनिम अस्मेराः अस्मयमाना दंपरहिता युवतयो युवान युवराजमिव मर्मज्यमानाः अत्यर्यमलकुर्वाणा आप । 'भृजू शौचालकारयो' । परि यन्ति परितो गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । घृतनिर्णिक क्षरणशीलोदकनिर्जत । यद्वा निनिगिति रूपनाम । दीप्तहप सः अपा नपादग्नि अप्सु मेघान्तगतासु समुद्रगतासु वा मध्ये अनिधम इन्धनरहित एव सन् अस्मे अस्माक रेवत् धनयुक्तमक्ष यथा भवति तथा शुक्रेभिः शुभ्रं निर्मलं शिक्वभि तेजोभि दीदाय दीप्यते ॥

शब्दा०—तम्=तुत्त, अस्मेरा=न मुस्करानेवालीं, युवतय=युवतिषा, युवानम्=युवक को, मर्मज्यमानाः=अलङ्कृत करतो हुई, परि यन्ति=चारो तरफ से बहती है, आपः=नद्या, सः=वह, शुक्रेभि=प्रकाशमान, शिक्वभिः=लपटो से, रेवत्=धनवान, अस्मे=हम लोगो के लिये, दीदाय=प्रकाशित होता है, अनिधम=बिना इन्धन के ही, घृतनिर्णिकु=घृत से आवृत, अप्सु=जल में ।

५१५३११२५

हि० अ०—न मुस्करानेवाली (गम्भीर) युवतिया, नदिया, उप्त युवक को अलङ्घित करती हुई (उत्तरे) चारी तरफ विचरण करती हैं, वह प्रकाशमान लपटो द्वारा, हमारे लिये धनवान (होता हुआ), बिना इन्धन के ही, घृत से आवृत, नदियों (युवतियों) में हमारे लिये प्रकाशित होता है ।

Trans—The not-smiling (ie modest) young maidens, the waters, wiping (him) move around him, the youth He with brilliant flames bountifully shines for us in waters, (though) unfed with fuel, enveloped in clarified butter

Notes—अस्मेराः—‘Modest’ (Wilson) ‘carefully’ (Griffith) ‘not smiling’ (Macdonell) It is an adj of युवतय which are waters and nothing else, नञ् compd accented on the first member नञ्ज्यमाना—√mry to wipe, inte part रेवत्—‘Abundance’ (Wilson) ‘splendid beauty’ (Griffith) ‘bountifully’ (Macdonell) दीदाय—√dī to shine, perf 3rd sing, accented because it begins the Pāda अनिध्मः—Bahuvrīhi compd accented on the second member घृतनिर्निक्—‘Cleansed with clarified butter’ (Wilson), ‘oil enveloped’ (Griffith) ‘having a garment of ghee’ (Macdonell), Bahuvrīhi compd accented on the first member

अस्मै । तिस्रः । अन्यध्याय । नारीः । देवाय । देवीः । दिधि-
पन्ति । अन्नम् ॥ कृताः इव । उप । हि । प्रसृज्से । अप्सु सः ।
पीयूषम् । धयति । पूर्वसूनाम् ॥५॥

सा० भा०—नारीः नेत्र्य तिस्रः देवीः देव्य इत्यासरस्वतीभारत्यास्या
अन्यध्याय अन्यधनाय अस्मै देवाय अपा नपाते अन्न सोमास्य दिधिपन्ति
धारयन्ति । ‘धिष शब्दे’, जीहोत्यादिक । व्यत्ययेनान्तादेश । धातूनामन्-
कायत्वादन धारणात् । अप्सु उदकेषु कृता इव उप प्रसृज्से प्रसरन्ति । सृ गतो ।

लिटि 'इरपो रे' रेआदेश । छान्दसो हलादिशेषाभाव । यस्मादेव तस्मात्
पूर्वसुता पूर्वं ब्रह्मण तकाशादुत्पन्नामपा पीयूषं सारभूत सोमाह्वयममृतसः
अपा नपादग्निं धयति विवति । हि पूरण ॥

शब्दा० तस्मै=उत्त, तिस्रः=तीन, अव्यथाय=कभी ध्वनित न होने-
वाले के लिये, नारीः=स्त्रिया, देवाय=देव के लिये, देवीः=देविया,
दिधिपन्ति=धारण करने की इच्छा करती है, अन्नम्=अन्न, कृता इव=
नवजात की तरह, हि=निश्चित अय का वाचक एक निपात, उप प्रसव
=ऊपर फैलता है, अप्सु=जलों में पीयूषम्=अमृत, धयति=पान करता
है, पूर्वसुताम्=प्रथम उत्पन्न करने वाली माताओं का ।

हि० अ०—उत्त अव्ययितमान देव (अपा नपात) के लिये तीन स्वर्गीय
युवतिया भोजन देने की इच्छा करती हैं । चूंकि नवजात (बच्चे) की तरह
जल में तैरता है (इसलिये) वह प्रथम उत्पन्न करनेवाली (माताओं) का
दुग्धपान करता है ।

Trans—To him, the uninjurable god, the three
divine ladies desire to give food Since, like a newly
born (child) floats on the waters, he sucks the nector
(i.e. milk) of the mothers that first bring forth

Notes—तिस्रो देवीः—Three goddesses Ilā, Saras
vatī and Bhārati are meant According to Griffith
these three goddesses are the personifications of prayer
and worship According to Macdonell three goddesses
are the waters in the three worlds अव्यथाय—
'Uninjurable' (Wilson) 'immovable' (Macdonell) Bahu
vrihi compd. accented on the second member दधिपन्ति—
√dha to put ^{3rd} ^{3rd} ^{3rd} desid 3rd plu कृता इव प्रसवे—Wilson follo-
wing Sayana translates the line 'as if formed in the
waters they spread abroad' Griffith renders 'within
the waters hath he pressed as hollows' According
to Macdonell, 'for he has stretched forth as it were
to the breasts' प्रसव—√sr to flow, with prefix प्र, pres

inte, 3rd sing. accented because preceded by हि
धयति— $\sqrt{dhā}$ to suck, pres 3rd sing

अश्वस्य । अत्र । जनिम । अस्य । च । स्वः । द्रुहः । रिपः ।
संपृचः पाहि । सूरीन् ॥ आमासु । पूर्ण । परः । अप्रमृष्यम् ।
न । अरातयः । वि । नशन् । न । अनुतानि ॥६॥

सा० भा०—अत्र अस्मिन्नपानपात्सजके देवे अश्वस्य जनिम जन्म भवति ।
अपानप्रविष्टितात् समुद्रात् उच्चं श्वसो जातत्पात् । किं बहुना । अस्य च
स्व सुप्स्वरणीयस्य सर्वस्य जगतो जन्म अस्मिन्नेव भवति । अप हि मेघमप्ये
वर्तमानो वृष्टिद्वारेण सर्वं जगज्जनयति । तादृशोऽपानपात्स्व द्रुह श्रेष्ठ
अपहर्तु रिप हिंसकस्य च संपृच सपर्कति सूरीन् स्तोतुनस्मान् पाहि रक्ष ।
आमासु अपरिपक्वासु पूर्ण पूरयितव्यास्वप्सु पर परस्तात् वर्तमानम् अप्रमृष्यम्
अप्रघृष्यमाण देवम् अरातय अदातार पुरुषा न वि नशन् न प्राप्नुवन्ति ।
नशतिर्व्याप्तिकर्मा । लेट्प्रडागम । अनुतानि मायाविनो रक्षासि च न
प्राप्नुवन्ति ॥

शब्दा० अश्वस्य=अश्व का, अत्र=यहाँ, जनिम=जन्म, अस्य=
उसका, च=और, स्वः=धुलोक में, द्रुहः=द्वेष करनेवाले, रिपः=सत्ताने-
वाले, संपृचः=सपर्क से, पाहि=रक्षा करो, सूरीन्=उदार दाताओं की,
आमासु=कच्चे, पूर्ण=दुर्ग में अर्थात् बादलों में, परः=बहुत दूर, अप्र
मृष्यम्=कभी नष्ट न होनेवाले, कभी न हारनेवाले, न=नहीं, अरातयः=
शत्रु, वि नशन्=प्राप्त करें, अनुतानि=मायावी, शूठ बोलनेवाले ।

हि० अ०—अश्व (अपा नपात्) का जन्म स्थान यही (पार्थिव जल) है;
धुलोक में भी उसका (जन्मस्थान है) । उदार दाताओं की, द्वेष करनेवालों
तथा सत्तानेवालों के सपर्क से, रक्षा करो । बहुत दूर कच्चे दुर्ग (बादलों)
में रहनेवाले कभी नष्ट न होनेवाले (देव) को शत्रु तथा मायावी न
प्राप्त करें ।

Trans —The birth of the horse (is) here (in the
terrestrial water) , his (is) also in heaven Protect
the bounteous givers from the company of haters

and oppressors Let not the miser and deceitful ones attain him, the inconceivable (god) (dwelling) far away, in the raw (i.e. natural) fortress

Notes —संपृच—Abl infinitive from $\sqrt{p\check{r}c}$ to mix
पाहि— $\sqrt{p\bar{a}}$ to protect impv 2nd sing पूर्ण—Griffith
and Maedonell take it as the locative plu of पुर
which means 'fort' पर—An adverb and means 'far
away' If the accent is on the first syllable it be-
comes nom sing adj meaning 'other' अप्रमृष्यम्—
'inconceivable' (Wilson) 'indestructible' (Griffith)
'not to be forgotten' (Maedonell) Bahuvrīhi accented
on the second member नश्न— \sqrt{nas} to attain pres
injun 3rd plu

स्वे । आ । दमे । सुदुधा । यस्य । धेनुः । स्वधाम् । पीपाय ।
सुभु । अन्नम् । अत्ति ॥ सः । अपाम् । नपात् । ऊर्जयन् ।
अप्सु । अन्तः । वसुदेयाय । विधत्ते । वि । भाति ॥७॥

सा० भा०—य अपा नपात् स्वे दमे स्वकीये गृहेन्तरिक्षलक्षण आ
संदति । यस्य च धेनु माष्यमिका वाक् सुदुधा मुखेन दोग्ध्या भवति । स
देव स्वधा वृष्ट्युदक पीपाय वधयति । 'प्यायो वृद्धौ' । 'लिङ्यडोश्च' इति
पीभाव । सुभु सुष्ठु भूत कृष्टे सकाशादुत्पन्न हविलक्षणम् अन्न च अत्ति
भक्षयति । स अपानपात्सक्तो देव ऊर्जयन् बल कुर्वन् अपश्यन्त मेघस्था-
स्वप्सु मध्ये विधत्ते परिवर्त्तते यजमानाय वसुदेयाय धनदानार्थं वि भाति
विशेषेण दीप्यते ॥

शब्दा० स्वे=अपने, दमे=घर में, सुदुधा=अच्छी प्रकार से दूध देने-
वाली, यस्य=जिसको, धेनु=गाय, स्वधाम्=अमृत को, पीपाय=उडलता
हं सुभु=सुन्दर बन, अन्नम्=भोजन, अत्ति=खाता हं, स=वह अपा
नपात्=जल के पुत्र, ऊर्जयन्=शक्ति बढ़ाता हुआ, अप्सु=जलो में, अन्त
बीच में, वसुदेयाय=धन देने के लिये, विधत्ते=पूजा करनेवाले को,
विभाति=प्रकाशित होता हं ।

हि० अ०—(वह) जिसके अपने घर में अच्छी प्रकार से दूध देने वाली गाय हो, अमृत को उड़ेलता है, सुन्दर बने (पदाय) का भोजन करता है। वह जल का पुत्र, जल के बीच अपनी शक्ति बढ़ाता हुआ पूजा करनेवाले को, धन देने की इच्छा से, विशेष रूप से, प्रकाशित होता है।

Trans —(He) in whose, own house is a cow, yielding good milk, swells the nector and eats well prepared food He (as such), the son of waters gathering vigour in the waters, shines forth with a view to conferring wealth upon the worshipper

Notes —पीपाय— \sqrt{pi} to swell, perf 3rd sing, with lengthened red syllable अप्स्य ण्त्—*Vide* Appendix —B under सन्धिज and कप्प स्व० विधत्ते—Dative sing of pres part विधत् from \sqrt{vidh} to worship —भाति $\sqrt{bhā}$ to shine, pres 3rd sing

यः । अप्सु । आ । शुचिना । दैव्येन । ऋतावा । अजसः ।
उर्विया । विष्माति ॥ यया । इत् । अन्या । भुवनानि । अस्य ।
प्र । जायन्ते । वीरुधः । च । प्रजाभिः ॥ ८ ॥

सा० भा०—यः अपा नपात् ऋतावा । ऋतमित्युदकनाम । तद्वान् सत्यवान् या अजस नित्य एकरूपेण सदा वतमान उर्विया उरविस्तीर्ण अप्सु मेघस्थासु मध्ये शुचिना शोधकेन दैव्येन देवसन्धिना तेजसा आ समतात विष्माति विशेषेण प्रकाशते । अस्य अपानपात अन्या अन्यानि भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि यया इत् शाला एव । वीरुध ओषधयः प्रजाभि स्वर्गोपाभि पुष्पफलादिभि सह अस्मादेव प्र जायन्ते । च पूरण ॥

शब्दा०—य—जो, अप्सु=जलों में, शुचिना=प्रकाश से, दैव्येन=देवत्व से, ऋतावा=सत्यवान, अजस=कभी न थकनेवाला, अजर, उर्विया=विस्तृत रूप में, आ विष्माति=चारों तरफ से प्रकाशित होता है, यया=गाताये, इत्=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देनेवाला एक निपात, अन्या=दूतारे, भुवनानि=लोक, अस्य=उसी से, प्र जायन्ते=उत्पन्न होती हैं, वीरुध=वनस्पतियां, च=और, प्रजाभि=पुष्प फलादि के साथ ।

हि० अ०—सत्यवान् अजर (अपां नपात्) जो जल में तेज तथा देवत्व से विस्तृत रूप में चारों तरफ से प्रकाशित होता है, सम्पूर्ण प्राणो उस (जल के पुत्र) की शाखाएँ हैं; (सम्पूर्ण) वनस्पतिमां फल फूल सहित उरी से उत्पन्न होती हैं।

Trans.—The truthful, the unaging one, who in the waters widely shines forth with lustre and divinity, all other beings (are) his offshoots; (all) the vegetables with fruits and flowers are born (of him).

Notes.—**कृतावा**—The short syllable अ preceding the suffix वा is lengthened in the Samhitā-text, while it is retained in the Pada-text. भाति— $\sqrt{bhā}$ to shine, pres. 3rd. sing.; accented because preceded by यः जायन्ते— $\sqrt{jā}$ to be born, mid. pres. 3rd. sing.

अपाम् । नपात् । आ । हि । अस्थात् । उपस्थम् । जिह्वानाम् ।
ऊर्ध्वः । विद्युतम् । वसानः ॥ तस्य । उयेष्टम् । महिमानम् ।
वहन्तीः । हिरण्यवर्णाः । परि । यन्ति । यद्भीः ॥६॥

सा० भा०—अपांनपात्संज्ञकोऽग्निः उपस्थम् अपानपस्यागमन्तरिक्षम् आ
ह्यस्थात् आस्पितवान् आहववान् खलु । किं कुर्वन् । जिह्वानां कुटिलगतीना-
मपां मध्ये ऊर्ध्वः स्वयमूर्ध्वं ज्वलन् विद्युतं विद्योतमानम् मेघं ब्रह्मानः आच्छा-
दयन् । अन्तरिक्षमास्थाय दध्मन् कृतवान् । तस्य दधितुरपांनपातः ज्येष्ठं
प्रशस्यतमं महिमानं माहात्म्यं वहन्तीः वहन्त्यः सर्वत्र प्रापयन्त्यः यद्भीः यद्द्वयः
महत्पः हिरण्यवर्णाः । नदीनामेतत् । हिरण्यवस्त्रिनेलरूपा नद्यः परि यन्ति
परितो गच्छन्ति । अपांनपा महती वृष्टिरस्माकं प्रवहनापोत्पाविता इति
कृतज्ञतया तदीयं माहात्म्यं सर्वत्र प्रकटयत्यय इयं नद्यः प्रवहन्तीत्यर्थः ॥

शब्दा०—अपां नपात्=जल का पुत्र, हि=निश्चित रूप से, आ
अस्थात्=स्थित है, उपस्थम्=गोद में, जिह्वानाम्=नीचे जानेवाले, ऊर्ध्वः
=ऊपर, विद्युतम्=विजली से, वसानः=आवेष्टित, तस्य=उसकी, ज्येष्ठम्
=श्रेष्ठ, महिमानम्=महिमा की, वहन्तीः=बोती हुई, हिरण्यवर्णाः=
स्वर्ण रंग वाली, परि यन्ति=चारों तरफ से बहती है, यद्भीः=नदियां ।

हि० अ०—जल का पुत्र निश्चित रूप से अपोमामो जल की गोद में, (स्वयं) उपर विद्युत से आवेष्टित स्थित है। उसकी श्रेष्ठ महिमा को दोती हुई स्वर्ण वणवाली नदिया उसके चारो तरफ विवरण करती है।

Trans—The son of waters has stationed in the lap of waters directed downwards, (himself) above, wearing lightning (as garment) Bearing his sublimest glory, the rivers of golden colour flow around him

Notes—अस्थात्— \sqrt{stha} to stand, root aorist, 3rd sing जिह्मानाम्—‘Tortuously moving’ (Wilson) ‘curled’ (Griffith) ‘prone’ (Macdonell) वसान— \sqrt{vas} to wear pres part वहन्ती— \sqrt{vah} to carry, pres part हिरण्यवर्णा—Bāhuvrīhi compd accented on the first member यन्ति— \sqrt{i} to go, pres 3rd sing यही—‘Great’ (Śīyama), ‘swift’ (Roth) ‘young’ (Geldner)

हिरण्यरूपः । सः । हिरण्यसंहक् । अपाम् । नपात् । सः ।
इत् । ऊँ इति । हिरण्यवर्णः ॥ हिरण्यपात् । परि । योनेः ।
निःस्रग् । हिरण्यदाः । दुदति । अन्नम् । अस्मै ॥१०॥

भा० आ०—स अपा नपात् हिरण्यरूपः । रूप्यते इति रूप शरीरम् । सुवर्णमपारीरो हिरण्यमपारीरो वा । तयो हिरण्यसंहक् । तम्यत् पयस्तानि तदुन इतिवर्णः । सुवर्णमपारिमो हिरण्यमपारिमो वा । मेदु त एवार्थनपात् हिरण्यवर्णः हिरण्यतदुनवातिवर्णः । एवभूत सन् हिरण्यपात् सुवर्णमपात् योनेः स्थानात् परि उपरि निःस्रग् उपविश्य श्रुजत दर्शयाम । आर्यो ईदृश्विषाय अपा नपात् हिरण्यदाः शिषारपय सुवर्णाय शानारो अन्नमाणा अन्नं हविर्भाष दुदति प्रयच्छन्ति ।

श्रुदा०—हिरण्यरूपः—स्वयं वं सामान्यरूपवाला सः—यह हिरण्यसंहक् । स्वयं की तरह आवेष्टितवाला, अपा नपात् जल का पुत्र सः—यह, इदु रूप मोर व रोगों सुवर्णों सम पर आर देने वाले नितात ह हिरण्यवर्णः । स्वयं रूपवाला हिरण्यपात्—स्वयं पर परि—अन्न, योनेः स्थान पर

से, निपद्य=बैठकर, हिरण्यदाः=स्वर्ण दान करनेवाले यजमान, ददति=प्रदान करते हैं, अन्नम्=भोजन, अस्मै=उसके लिये ।

हि० अ०—स्वर्ण के समान रूपवाला, स्वर्ण की तरह भावृतिवाला यह जल का पुत्र, स्वर्ण के समान रंगवाला (है) । स्वर्णमय स्थान पर बैठकर यहाँ से चमकता है । स्वर्णदान करनेवाले यजमान उसको हवि प्रदान करते हैं ।

Trans.—He (is) of golden form, of golden appearance, verily he, the son of waters, (is) of golden colour. Seated upon the golden seat (shines) therefrom; givers of gold give him food

Notes—हिरण्यरूपः, हिरण्यसंदक्, हिरण्यवर्णः—All are the Bahuvrihi compds. accented on the first member. सेदु—For enphonic combination see I 32 15 हिरण्यदाः—Tatpuruṣa compd accented on the second member ददति—√dā to give, pres 3rd. plu

तत् । अस्य । अनीकम् । उत । चारु । नाम । अपीच्यम् ।
वर्धते । नप्तुः । अपाम् ॥ यम् । इन्धते । युवतयः । सम् । इत्था ।
हिरण्यवर्णम् । घृतम् । अन्नम् । अस्य ॥११॥

सा० भा०—अस्य अपां नप्तु देवस्य अनीकं रश्मिसमूहस्य शरीरं चारु शोभनम् । उत अपि च अस्य नाम सजा च चारु शोभनम् । न पातयति न विनाशयतीति नपादिति तद्व्युत्पत्ते । तदुभयम् अपीच्यम् । अन्तर्हितनामैतत् । मेघान्तर्हित सत् वर्धते । युवतयः सगमनस्वभावा आप हिरण्यवर्णं हिरण्यसमानतेजस यम् अपानपातम् इत्था अमुनान्तरिक्षे सम् इन्धते सम्यक् दीपयन्ति । अस्य च देवस्य घृतं क्षरणशीलमुदकम् अन्नं भक्ष्यम् । अबिन्धनो ह्यसौ संद्युतोऽग्निः ॥

शब्दा०—तत्=वह, अस्य=उसकी, अनीकम्=किरणों की समूहरूपात्मक भावृति, उत=और, चारु=सुन्दर, नाम=नाम, अपीच्यम्=रहस्य में, वर्धते=बढ़ता है, नप्तुः अपाम्=जल के पुत्र का, यम्=जितके, इन्धते

=प्रज्ज्वलित करती है, युवतयः=युवतिमां, सम्=संयुक्त रूप से, इत्या
=इस प्रकार, हिरण्यवर्णम्=स्वर्ण रंगवाले को, घृतम्=घी, अन्नम्=
भोजन, अस्य=इसका ।

हि० अ०—उस जल के पुत्र की वह आकृति और (वह) सुन्दर नाम
रहस्य में बढ़ता है । जिस स्वर्ण वर्णवाले को युवतिमां (जल) इस प्रकार
संयुक्त रूप से प्रज्ज्वलित करती है, घी उसका भोजन है ।

Trans.—That face of his and dear name of the
son of waters flourish in secret. Whom, the golden
coloured, the young maidens thus kindle collectively,
clarified butter (is) his food.

Notes.—वर्धते— \sqrt{vrdh} to grow, mid. pres. 3rd.
sing. इन्धते— \sqrt{idh} to kindle, mid. pres. 3rd. plu.
accented because preceded by यम्.

अस्मै । बहूनाम् । अवमाय । सख्ये । यज्ञैः । विधेम । नमसा ।
हविःभिः ॥ सम् । सानु । मार्ज्मि । दिधिषामि । विल्मैः । दधामि ।
अग्नैः । परि । वन्दे । ऋग्भिः ॥१२॥

सा० मा०—अस्मै पुरोवर्तिने बहूनाम् देवानाम् अवमाय आद्याय सख्ये
अस्माभिः समानख्यानाय अपां नपाते यज्ञैः मागसायनैः हविर्भिः चण्डपुरोडाशा-
विभिः नमसा नमस्कारेण च विधेम परिवरेम । अस्यापांनपातः सानु
समुच्छ्रितप्रदेशं सं मार्ज्मि सम्यक् शोधयामि अलं करोमि वा । मृजु शोचा-
लंकारयोः । 'चादिलोपे विभाषा' इत्यस्य निधातप्रतिषेधः ॥ दिधिषामि
धारयामि च विल्मैः भासनैः काष्ठैरेतम् । 'यिष्य शब्दे' । अयं धारणाधौऽपि ।
अहोत्यादित्यात् शयः श्लुः । मिषो व्यत्ययेनाडागमः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्या-
द्युदात्तत्वम् । दधामि धारयामि चैनं गार्हपत्यादिरूपेण स्थितम् अग्नैः
हविर्लक्षणैः । तथा ऋग्भिः मन्त्रैः परि वन्दे परितः स्तोमि ॥

शब्दा०—अस्मै=उस, बहूनाम्=सबसे अधिक, अवमाय=समीपवर्ती,
सख्ये=मित्र के लिये, यज्ञैः=यज्ञों द्वारा, विधेम=पूजा करें, नमसा=
नमस्कार द्वारा, हविर्भिः=हविर्द्रव्यों द्वारा, सानु=घेठ स्थान, संमार्ज्मि

=अच्छी प्रकार से साफ करता हूँ, दिधिषामि=धारण करने की इच्छा करता हूँ, विल्मै=लकड़ी के टुकड़ों से, दधामि=धारण करता हूँ, अन्नै=भोजन से, परिवन्दे=चारों तरफ से बन्दना करता हूँ ।

हि० अ० - उस सबसे अधिक समीपवर्ती, मित्र (अग्नि) की हम यज्ञो, नमस्कारों तथा हविद्रव्यों से पूजा करें । उसके श्रेष्ठ स्थान (वेदी) को (मैं) अच्छी प्रकार से साफ करता हूँ, (उस अग्नि को) लकड़ी के टुकड़ों से धारण करने की इच्छा करता हूँ, (उस अग्नि को) भोजन (घृतादि हवि पदार्थों) द्वारा प्रज्वलित रखता हूँ, ऋचाओं द्वारा (उस अग्नि की) चारों तरफ से बन्दना करता हूँ ।

Trans —To him, the closest of many, the friend, may we worship with sacrifices, salutation, and oblations (I) wipe (his) high place (i.e. altar) carefully, (I) desire to support (him) with pieces of wood, (I) nourish (him) with food, (I) greet (him) with hymns

Notes—अवमाय—‘First’ (Wilson) ‘nearest’ (Griffith and Macdonell) According to Macdonell अव means low and म is superlative termination विधेम— \sqrt{vidh} to worship, pres opt 1st plu समाज्मि— \sqrt{mrj} to wipe, pres 1st sing, accented because the conjunctive च joining माज्मि and दिधिषामि is dropped (चादि लोपे विभाषा—Pan—VIII 1 63) दिधिषामि— \sqrt{dha} to put, pres desid 1st sing, accented because beginning of a new sentence दधामि— \sqrt{dha} to put, pres 1st sing, accented because beginning of a new sentence बन्दे— \sqrt{vand} to greet, mid pres 1st sing

मः । ईम् । वृषां । अज्जनयत् । तासु । गर्भम् । सः । ईम् । शिशुः ।
घृयति । तम् । रिहन्ति ॥ सः । अपाम् । नपात् । अनभिस्लात-
स्वर्णः । अन्यस्यऽइव । इह । तन्वा । विवेप ॥ १३ ॥

सा०भा०—स ई सोऽयमपांनपात्संज्ञको देवः धृषा सेवता भूत्वा तासु मेघस्थास्त्वधु गर्भम् अजनयत् स्वात्मानमेव गर्भरूपेण वर्धयत्यं कृतवानित्यर्थः । गर्भो भूत्वा च स ई सोऽयं माध्यमिकः वंद्युतोऽग्निस्तासां शिशुः पुत्रः सन् धयति मेघस्थास्ताः पिबति अबिन्ध्यतो ह्यसौ । तं पुत्रस्यातीयमद्भिः आपश्च रिहन्ति लिहन्ति । 'लिह आस्वादाने' । कपिलकादित्वालत्वविकल्पः । सः अयम् अपां नपात् वृष्ट्या सह भूमौ निपतितः अनभिम्ल्यातवर्णः अभितो म्लानो म्लानः क्षीणो वर्णो यस्य तद्विपरीतोऽयं दीप्यमानः सन् इह अस्मिन् लोके अन्यस्येव । इवशब्दोऽवधारणे । अन्यस्य पार्थिवस्यैवान्तेः तन्वा शरीरेण काष्ठेन्धनत्वलक्षणेन विवेप व्याप्तो बभूव । 'विरलं व्याप्तौ ॥

शब्दा०—सः=वह, ईम्=यही, धृषा=शक्तिशाली, अजनयत्=उत्पन्न किया है, तासु=उन जलों में, गर्भम्=गर्भ रूप में, सः=वह, ईम्=यही, शिशुः=कुमार, धयति=दुग्धपान करता है, तम्=उसको, रिहन्ति=प्यार से चाटती हैं, चुम्बन करती हैं, सः=वह, अपां नपात्=जल का पुत्र, अनभिम्ल्यातवर्णः=कभी मलिन न होनेवाले रंगवाला अपात् सदा प्रकाशित होनेवाला, अन्यस्य इव=दूसरे की तरह अपात् पार्थिव यत्नाग्नि के रूप में, इह=यहां, तन्वा=शरीर से, विवेप=कार्य करता है ।

हि० अ०—उसी शक्तिशाली ने (अपने को) उनमें (जल में) गर्भ (रूप में) उत्पन्न किया है; वही कुमार (उसको) दुग्धपान करता है; (वे भी) उसको (प्यार से) चुम्बन करती हैं । वह जल का पुत्र, चमकीले वर्णवाला, यहाँ (पृथ्वी पर) दूसरे की तरह (पार्थिव यत्नाग्नि के रूप में) शरीर से कार्य करता है ।

Trans.—Verily he, the vigorous, has generated (himself as) embryo in them (i.e. waters); verily he, the child, sucks (them) (and they, too,) lick him. He (as such), the son of waters, of unfaded colour, acts here with body as it were of another.

Notes—अजनयत्—√jan to generate, caus. impf. 3rd. sing. धयति—√dhā to suck, pres. 3rd. sing. रिहन्ति—√rih to lick, pres. 3rd. plu. अनभिम्ल्यातवर्णः—Bahuvrīhi compd. accented on the first member. विवेप—√viṣ to be active, perf. 3rd. sing.

अस्मिन् । पदे । परमे । तस्थिवांसम् । अध्वस्मभिः । विश्वहा ।
दीदिवांसम् ॥ आपः । नप्त्रे । घृतम् । अन्नम् । वहन्तीः ।
स्वयम् । अत्कैः । परि । दीयन्ति । यद्हीः ॥१४॥

सा० भा०—परमे उत्कृष्टे अस्मिन् पदे अन्तरिक्षलक्षणे स्थाने तस्थिवांसं स्थितयन्तम् अध्वस्मभिः पंचमनरहितस्तेनोभिः विश्वहा सर्वाण्यहानि दीदिवांसं दीपमानमपां नपातं यद्हीः यद्वाघो महत्यः आपः स्वयम् आत्मनैव अत्कैः अतनशीलैः सततगन्तुभिः स्वकीयै हयैः परि दीयन्ति परिगच्छन्ति । दीयतिगै-
तिकर्मा । 'दीद् दये' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । किं कुर्वत्यः । नप्त्रे अपां नपाते घृतं क्षरणशीलोदकात्मकम् अन्नं वहन्तीः वहन्त्यः ॥

शब्दा०—अस्मिन्=इस, पदे=स्थान में, परमे=सर्वोच्च, तस्थिवांसम्
=बैठे हुये को, अध्वस्मभिः=विनाश रहित (किरणों) से, विश्वहा=सदा,
दीदिवांसम्=चमकनेवाले को, आपः नप्त्रे=जल के पुत्र के लिए, घृतम्=
घी, अन्नम्=भोजन, वहन्तीः=लाती हुई, स्वयम्=अपनी, अत्कैः=निरन्तर
गति से, परिदीयन्ति=चारों तरफ से बहती हैं, यद्हीः=बड़ी नदियां ।

हि० अ०—इस सर्वोच्च स्थान में बैठे हुये, विनाश रहित (किरणों) से सदा चमकनेवाले के चारों तरफ, महान् नदियां अपने पुत्र के लिए घी का भोजन लाती हुई, अपनी निरन्तर गति से विचरण करती हैं ।

Trans.—(Him) seated in this highest place, shining with imperishable (light) for ever, the great waters carrying clarified butter (as) food for the son of waters, themselves fly around with their movements.

Notes—तस्थिवांसम्—Perf. part. acc. sing. from $\sqrt{sthā}$ to stand. दीदिवांसम्—See notes (II. 35.3) अत्कैः—'Movement' (Wilson), 'wandering' (Griffith), 'garment' (Macdonell). दीयन्ति— $\sqrt{dā}$ to fly, pres. 3rd. plu. वहन्तीः— \sqrt{vah} to carry, pres. part. fem.

अयांसम् । अग्ने । सुऽक्षितिम् । जनाय । अयांसम् । ऊँ इति ।
मुधवंत्सभ्यः । सुऽवृत्तिम् ॥ विश्वम् । तत् । मुद्रम् । यत् । ३०
अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदधे । सुऽवीराः ॥१५॥

सा० मा० — हे अग्ने सुक्षितिं शोभननिवास्त त्वाम् अयांसम् उपागच्छम् ।
किमयम् । जनाय अस्मदीयपुत्रादिजनार्थम् । तथा मघवद्भ्यः हविर्लक्षण-
धनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यश्च सुवृक्तिं शोभनावर्जकं त्वद्विषयं स्तोत्रम् अयांसम्
उपागच्छम् । 'यम उपरमे' । अतः कारणात् यत् भद्रं सर्वं देवाः अवन्ति
रक्षन्ति विश्वं सर्वं तत् भद्रम् अस्माकं भवतु । सुवीराः सुपुत्रा वयं विदधे
यत्ते गृहे वा बृहत् प्रोढं स्तोत्रं वदेम उच्चारयाम ॥

शब्दाः — अयांसम् = आया हूँ, अग्ने = ओ अग्नि, सुक्षितिम् = सुन्दर
निवासवाले, जनाय = सतति के लिये, अयांसम् = आया हूँ, उ = पूर्ववर्ती शब्द
पर जोर देनेवाला एक निपात, मघवद्भ्यः = प्रचुर धन देनेवाले यजमानों
के लिए, सुवृक्तिम् = सुनिर्मित प्रार्थनावाले, विश्वम् = सम्पूर्ण, तत् = वे
चीजें, यत् = जिनकी, अवन्ति = रक्षा करते हैं, देवाः = देवता, बृहत् =
जोर से, वदेम = बोलें, विदधे = यज्ञ मण्डप में, सुवीराः = वीरों से युक्त ।

हि० अ० — ओ अग्नि, सुन्दर निवासवाले (तुम्हारे पास) में सतति के
लिए आया हूँ, सुनिर्मित प्रार्थना वाले (तुम्हारे पास) में प्रचुर धन देनेवाले
यजमानों के लिए आया हूँ । वे सभी कल्याणकारी चीजें जिनकी रक्षा देवता
करते हैं (हमारी होयें), वीरों से युक्त (हम) यज्ञ में जोरों से गान करें ।

Trans — I have come, O Agni, (to thee) of good
dwelling for offspring, I have come (to thee) of well-
fashioned hymn for the bounteous patrons May
all auspicious that gods protect, be of ours, may we
accompanied with heroes speak aloud in the assembly
(i.e. at the place of sacrifice)

Notes — अयांसम् — \sqrt{yam} to stretch out, 's'-aorist,
1st sing सुक्षितिम् — Bahuvrīhi compd accented on
the second member Griffith and Macdonell take it
to mean 'good dwelling' सुवृक्तिम् — Bahuvrīhi compd
accented on the second member 'With propitiatory
hymns' (Wilson), 'goodly preparation' (Griffith), 'a
song of praise' (Macdonell) अवन्ति — \sqrt{av} to protect,
3rd plu, accented because preceded by यत्

‘उदु प्यः’ इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं गात्सर्मदं ग्रंथुभं सवितृदेवताकम् । अत्रानुक्रमणिका—‘उदु प्य एकादश सावित्रम्’ इति । व्यूढे दशरात्रे षष्ठेऽह्नि वंश्वदेवशस्त्रे एतत्सूक्तं सावित्रनिविदानोपम् । ‘व्यूहश्चेत्’ इति खण्डे सूत्रितं—‘षष्ठस्योदु प्य देव इति गात्सर्मदम्’ (आश्व० श्रौ० ८८) इति ।

उत् । ऊँ इति । स्यः । देवः । सविता । सवाय । शश्वत्तमम् । तत्स्रपाः । वह्निः । अस्थात् ॥ नूनम् । देवेभ्यः । वि । हि । धाति । रत्नम् । अथ । आ । अभजत् । वीतिहोत्रम् । स्वस्तौ ॥१॥

सा० भा०—स्यः सः देवः द्योतमानः सविता सवाय लोकानां प्रसवाय अनुज्ञाय शश्वत्तमं प्रतिदिनम् उत् अस्थात् उतिष्ठति । कोदशः सविता । तदपाः तत्प्रसवकर्मा । अपः अप्नः (नि० २. १. १) इति कर्मनामसु पाठात् । वह्निः बोधा जगताम् । किञ्च नूनं संप्रति देवेभ्यः स्तोत्रम्भ्यः रत्नं धनं वि हि धाति प्रयच्छति । हि इति पूरणे । अथ अपि च वीतिहोत्रं कान्तपत्रं यजमानं स्वस्तौ अविनाशे क्षेमे अभजत् भागिनं करोतु । यद्यपि स्वस्तिशब्दः विभक्त्यन्तनिर्दिष्टः शब्दपरः तथापि अपर्यवसानादपरो भवति ॥

शब्दा०—स्यः=वह, देवः=देव, सविता=सवितृ देव, सवाय=उत्पन्न करने के लिये, शश्वत्तमम्=सर्वदा, तदपाः=जिनका यही काम है, वह्निः=लानेवाले, उदस्थात्=उदित होते हैं, नूनम्=इस समय, देवेभ्यः=पवित्र लोगों को, हि=मिच्छित रूप से विधाति=प्रदान कर रहे हैं, रत्नम्=कीमती धन, अथ=इस प्रकार, आ अभजत्=प्रदान करें, वीतिहोत्रम्=हवि प्रदान करनेवाले को, स्वस्तौ=कल्याण ।

हि० अ०—(जगत् को प्रकाश में) लानेवाले सवितृ देव, जिनका यही काम है, (प्राणियों को) उत्पन्न करने के लिये सर्वदा उदित होते हैं । इस समय वे पवित्र लोगों को कीमती धन प्रदान कर रहे हैं, इसलिये हवि प्रदान करनेवाले को कल्याण प्रदान करें ।

Trans. :—That god Savitar, the carrier (of the world), having that his office, constantly rises to sti-

mulate (mankind). Now he grants the precious treasures to the pious worshippers. Therefore, may he grant bliss to the sacrificer.

Notes :—स्यः—nom. sing (masc.), 3rd. per. pronoun. It works as a demonstrative adj. सदाय—Dative sing. of सव from √su to generate, stimulate, सदायः—Bahuvrīhi compd. accented on the first member. 'Who neglects not his duty' (Griffith), 'for that exclusive mission of his' (Peterson). वह्निः—From √vah to carry; 'carrier' (Sāyaṇa), 'priest' (Griffith), 'driving in a chariot' (Peterson). उदस्थात्—√sthā with उत् to rise, root-aorist, 3rd sing. धाति—√dhā with वि to give, to grant, pres. 3rd. sing. ; not unaccented because preceded by हि अथ—A later form of अथ It generally comes in the beginning of a Pāda or a sentence, and expresses the sense of 'and', 'then', 'so'. आ अभजत्—√bhaj with आ to grant, injun 3rd. sing. वीतिहोत्रम्—वीति is derived from √vī to enjoy, with noun making termination ति; Bahuvrīhi compd. accented on the first member.

विरवस्य । हि । श्रुष्ट्ये । देवः । ऊर्ध्वः । प्र । बाहवा । पृथुपाणिः ।
सिसर्ति ॥ आपः । चित् । अस्य । व्रते । आ । निःसृगाः ।
अयम् । । चित् । वारतः । रमते । परिऽज्मन् ॥२॥

सा० भा०—देवः द्योतमानः सविता पृथुपाणिः महत्कारः विश्वस्य श्रुष्ट्ये जगतः मुखाय ऊर्ध्वः उदगतः सन् बाहवा बाहू प्र सिसर्ति प्रतारयति । आपश्चित् आपोऽपि अस्य व्रते प्रसवार्ये कर्मणि सति । 'व्रतं कवेरम्' (नि० २. १. ७) इति तन्नाममु पाठात् । आ स्यन्दन्त इति शेषः । ताश्च निःसृगाः नितरां शोधयिष्यो गङ्गादिरूपेण जगत्पावयन्तीत्यर्थः । अयं चिद्वातः अयमपि वायुः परिज्मन् परितो गते ध्याप्तेऽन्तरिक्षे रमते ॥

शब्दा०—विश्वस्य=सबके, श्रुष्टये=कल्याण के लिये, मुक्त के लिये, देवः=देव, ऊर्ध्वः=ऊँचे स्थित, बाहवा=भुजाओं को अर्थात् किरणों को, पृथुपाणिः=लम्बी भुजावाले, सिसर्ति=फँसा रहे हैं, आपः=जल, चित् =भी, अस्य=इसकी, व्रते=जाता में, आ=बहती है, निमृगाः=पवित्र, अयम्=यह, चित्=भी, वातः=वायु, रमते=विचरण करता है, परिजम् =अन्तरिक्ष में।

दि० अ०—ऊँचे स्थित, लम्बी भुजावाले (सवित्) देव, सबके कल्याण के लिये अपनी भुजाओं (किरणों) को फँसा रहे हैं; पवित्र नदियाँ उन्हीं को जाता में (बहती हैं); यह वायु (उन्हीं की जाता में) अन्तरिक्ष में रमण करता है।

Trans.—Having gone up on high, broad-handed god stretches forth his arms for the welfare of all. Even the purifying waters are in his commandment; even this wind rests in the circumbient (region).

Notes—श्रुष्टये—Dative sing. of श्रुष्टि from $\sqrt{śru}$ to hear, with noun-making termination ति; 'for the welfare of all world' (Sāyaṇa), 'that all may mark him' (Griffith), 'that all might obey' (Peterson). पृथुपाणिः—Broad-handed; Bahuvrihi compd. accented on the first member. प्र सिसर्ति— $\sqrt{śr}$ with प्र to stretch, III conjug. pres 3rd. sing.; not unaccented because preceded by हि. निमृगाः—'Purifying' (Wilson), 'bent down' (Griffith), 'submissive', 'subservient' (Peterson). मृगः is derived from \sqrt{mrj} to wipe. रमते— \sqrt{ram} to rest, pres. 3rd. sing. परिजम्—Loc. sing. of परिजम् from \sqrt{gam} to go; 'in the circumbient region' (Sāyaṇa, Griffith) 'in the course' (Peterson).

आशुभिः । चित् । यान् । वि । मुचाति । नूनम् । अरोरमत् ।
अर्तमानम् । चित् । एतोः ॥ अक्षरूपात् । चित् । नि । अयान् ।
अविष्याम् । अहं । व्रतम् । सवितुः । मोकी । आ । अगात् ॥३॥

सा० भा०—यान् गच्छन् सविता आशुभिशिचत् शीघ्रगामिभिरपि रश्मिभि वि मुचाति विमुच्यते । नूनम् इति पूरण । अतमानं चित सतत गच्छन्तमपि जनम् एतोः गमनात् अरीरमत् उपरमयति । किञ्च अहर्पूर्णाम् । अहिमाहन्तार शत्रुमप्यन्त्यभिगच्छन्तोत्पह्यथ । तेषामपि अविष्या गमनेच्छा न्ययान् नियच्छति । सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य व्रत कर्म अनु पश्चात् मोकी रात्रि । 'मोकी शोकी' (नि० १ ७ १८) इति रात्रिनामानु पाठात् । अगात् आगच्छति । सवितुश्चेष्टोपरतीरात्रिरागच्छतीति यावत् ॥

शब्दा०—आशुभिः=शीघ्रगामी किरणों के द्वारा, चित्=भी, यान्=घूमते हुये, वि मुचाति=छोड़ दिये गये हैं, नूनम्=अब, अरीरमत्=रोक दिया है, अतमानम्=जानेवाले को, चित्=भी, एतोः=जाने से, अहर्पूर्णाम्=शत्रु पर आक्रमण करनेवाले को, नि अयान्=नियंत्रित किया है, अविष्याम्=इच्छा को, अनु=पीछे, व्रतम्=काय काल के, सवितुः=सवितु देव के, मोकी=रात्री, आ अगात्=आई है ।

हि० अ०—घूमते हुये (सवितु देव) अब अपनी शीघ्रगामी किरणों के द्वारा छोड़ दिये गये हैं, (उन्होंने) जानेवाले को जाने से रोक दिया है, शत्रुओं पर आक्रमण करनेवाले को इच्छा को नियंत्रित किया है । सवितु देव के कायकाल के पश्चात् रात्री आई है ।

Trans—Going (Sun) is now liberated by his quick (rays), (he) has stayed the wanderer from going (He) has restrained the desire for combat of the warriors The night has approached after the office of Savitar

Notes—यान्—√*ya* to go, pres part वि मुचाति—√*muc* to release, pres subj 3rd sing *Siyan* explains it as विमुच्यते According to him Savitar himself is liberated by his rays at evening Griffith and Peterson supply 'rider' to मुचाति अरीरमत्—√*ram* to stop, red -*rorist*, 3rd sing, not unaccented because it begins the Pāda अतमानम्—√*at* to wander, pres part एतो—From going, abl sing of एतु from √*i* to go नि अयान्—√*yam* with नि to restrain, 's' -*rorist*, 3rd sing अगात्—√*gi* to go, root -*rorist*, 3rd sing

पुनरिति । सम् । अव्यत् । विततम् । वयन्ती । मध्या । कर्तो ।
नि । अघात् । शक्म । धीरः ॥ उत् । समुद्हाय । अस्थात् । वि ।
ऋतून् । अर्द्धः । अरमतिः । सविता । देवः । आ । अगात् ॥४॥

सा० भा०—वयन्ती यस्मिन् वयन्ती नारीय रात्रि विततम् आलोक पुन
समव्यत सवेष्टयते । पुन शब्द पूर्वधुरप्येवमकार्योदिति द्योतयति । धीर
प्रभोऽपि सर्वो लोक कर्तो क्रियमाणं कर्म । 'कर्तो कर्तव्यं' (नि० २ १ १८)
इति तन्नामसु पाठात् । शक्म कर्तुं शक्यमपि मध्या मध्ये उपक्रान्तं कर्मपरि-
समाप्येत्यर्थः । न्यघात निहितवान् सवितर्युपरते इति शेषः । सर्वो लोक
संहारं शक्यं विहाय उत् अस्थात् । अवशिष्टं कर्म कर्तुं पुनरिति पठति । सपूर्वो
जहाति शक्यापरित्यागे यतते । तथा च श्रूयते—'कलिं शयानो भवति सजिहा-
नस्तु द्वापर' (ऐ० शा० ७ १५) इति । सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्य
अरमति अनुपरति देव द्योतमान आगात् आपच्छति उदेतीति यावत् ।
ऋतून् कालविशेषाश्च वि अर्द्धं विदारयति ॥

शब्दा०—पुनः=फिर, समव्यत्=आवृत्त कर लिया है, विततम्=फँसे
हुये प्रकाश को, वयन्ती=बुनती हुई, मध्या=बीच में, कर्तो=कार्य के,
नि अघात्=रोक दिया, शक्म=शक्ति को, धीरः=बुद्धिमान ने, सहाय=
छोड़कर, उदस्थात्=चल पड़ा, ऋतून्=समय को, वि अर्द्धः=विभाजित
किया, अरमति=कभी न रुकनेवाले, सविता=सवितृ, देव=देव, आ
अगात्=आ गये ।

हि० अ०—(कपड़ा बुननेवाली स्त्री के समान) बुनती हुई (रात्रि ने)
फँसे हुये प्रकाश को पुन आवृत्त कर लिया है, बुद्धिमान (सवितृ) ने (अपनी)
शक्ति की कार्य के बीच में ही रोक दिया, (प्रत्येक ध्वस्त शक्या को) छोड़कर
(कार्य के लिये) चल पड़ा । कभी न रुकनेवाले सवितृ देव (जन्होंने) समय
का विभाजन (दिन-रात के रूप में) किया है, आ गये ।

Trans—(The night) has enveloped the extended
light again (like a woman) weaving (a garment) ,
the wise (Savitar) has stopped, (his) power in the midst
of the work (Everybody) having left the bed sprang
up, when the unstaying god Savitar (who) has divided
the time (into day and night) appeared

Notes—**पुनः**—*Visarjaniya* is rhotasized one ; hence, इति is added after it in the Pada-text. **समव्यत्**— $\sqrt{vā}$ with सम् to envelope, impf. 3rd. sing **विततम्**—According to Sāyana वितत means day-light and it is the object of समव्यत् Oldenberg thinks it as object of वयन्ती and supplies 'all-beings' as object to समव्यत्. Griffith takes it to mean 'what was spread out' and Peterson as 'extended web of darkness'. **वयन्ती**— $\sqrt{vā}$ to weave, pres. part fem. **कर्तो**—Gen. infinitive from \sqrt{kr} to make. कर्तो has been enumerated in the list of the names of 'action' (Nigh II. 1.18). **न्यधात्**— $\sqrt{dhā}$ with नि to stop, root-aorist, 3rd. sing. **शक्म**—'Work', (Geldner) 'labour' (Griffith) 'Power' (Peterson). **संहायः**— $\sqrt{hā}$ to leave, gerund in य, 'having left the bed' (Sāyana), 'from rest' (Griffith), 'other lying quiet (at day time)' (Peterson) **अस्थात्**—See II.38.1. **वि अर्धः**— \sqrt{dhr} with वि to divide, inte. impf. 3rd. sing. **अरमन्ति**—'Unwearied' (Wilson), 'holy-minded' (Griffith), 'not resting' (Roth), 'genus of prayer' (Grassmann), 'punctual' (Geldner), 'servant as well as 'service' (Maxmuller), 'the fierce red glow of the sky deified' (Peterson). **अगात्**— $\sqrt{gā}$ to go, root-aorist, 3rd. sing.

नाना । ओकांसि । दुर्यः । विश्वम् । आयुः । वि । तिष्ठते ।
प्रभुवः । शोकः । अग्नेः ॥ ज्येष्ठम् । माता । सूनवे । मागम् ।
आ । अघात् । अर्धु । अस्य । केतम् । इषितम् । सवित्रा ॥५॥

सा० भा० - प्रभवः प्रभूतः अग्नेः शोकः तेजः दुर्यः गृह्यो गृहे भवः
नानाकांसि यजमानानां पुण्यभूतान् गृहान् वि तिष्ठते अधितिष्ठति । विश्व-
मायुः सर्वभूतं चापितिष्ठति । 'आयुः मुनूता' (नि० २.७.२३) इत्यप्रनामसु
पाठात् । माता उषाः सवित्रा अनु इषितं प्रेषितम् अस्य केतं प्रगापकमग्नेः
ज्येष्ठं प्रथममग्निहोत्रार्ह्यं भागं सूनवे अर्धे आघात् आदधाति ॥

शब्दा०—नाना=अनेक, ओकांसि=गृहों में, दुर्यः=घर में उत्पन्न,
विश्यम्=सम्पूर्ण, आयुः=जीवा के लिये, वि तिष्ठते=अधिष्ठित हो रहा
है, प्रभवः=शक्तिशाली, शोकः=प्रवास, अग्नेः=अग्नि का, ज्येष्ठम्=
प्रेष्ठ, माता=माता (उषा) ने, भागम्=हिस्ता, आ अधात्=प्रदान किया
है अनु=अनुसार, अस्य=उसकी, वेतम्=इच्छा के, इषितम्=भेजा गया
है, सवित्रा=सवितृ देव के द्वारा ।

हि० अ०—अग्नि का गृहों में उत्पन्न शक्तिशाली प्रवास सम्पूर्ण जीवन
के लिये घर-घर में अधिष्ठित हो रहा है । माता (उषा) ने पुत्र (अग्नि)
को प्रथम अग्निहोत्र नामक हिस्ता प्रदान किया है जो सवितृ (देव) के द्वारा
उस की इच्छा के अनुसार भेजा गया है ।

Trans—The mighty home born lustre of Agni
spreads through the various dwellings for whole life-
time The mother (dawn) has placed to the son
(fire) the largest share (which is) imparted by Savitar
in accordance with (his) will

Notes—ओकांसि—Nom plu of ओक from \sqrt{uc} to be
pleased Dwelling is called ओक because every one
is pleased there इय—(From दुर door), Geldner takes
it to mean 'whosoever has a house', विश्वमायुः—आयु
means food (Nigh II 7 23) Geldner takes it to mean
'persons of all ages', Griffith 'through entire existence',
Peterson as 'a whole life time' तिष्ठते— $\sqrt{sthā}$ to
stand, mid pres 3rd. sing According to Sāyana it
has two objects नाना ओकांसि and विश्वमायु, Griffith,
Geldner and Peterson understand it as having only
one object नाना ओकांसि The verb in it's un accented
form indicates that both नाना ओकांसि and विश्वमायु
cannot be two clauses for in that case it would have
been accented according to the rule चाहलोप एवेत्यवधारणम्
Pān VIII 1 62, see also MVGS p 408 शोकः—From
 $\sqrt{śuc}$ to shine माता—Sāyana and Griffith understand

it for 'Dawn' but Peterson takes it for 'Night':
सूतवे—Dat. sing. of सूत, son who is Agni. केतम्—
(From \sqrt{kit} or \sqrt{cit} to know); 'manifestation' (Sāyana),
'summons' (Griffith), 'desire' (Peterson). इषितम्— \sqrt{is}
to send, past. part. अन्वस्य केतमिषितं सवित्रा—Wilson
following Sāyana translates: 'which is the manifesta-
tion of him imparted by Savitar'; Griffith renders
as 'Savitar hath sped to meet his summons';
Peterson as 'it being sent by Savitar in accordance
with his desire'.

सुप्तञ्जववर्ति । विऽस्थितः । जिगीषुः । विश्वेषाम् । कामः ।
चरताम् । अमा । अभूत् ॥ शश्वान् । अपः । विऽकृतम् । हित्वी ।
आ । अगात् । अनु । व्रतम् । सवितुः । दैव्यस्य ॥६॥

सा० भा०—जिगीषुः विजयेच्छुः घोडा विठितः घुडार्थं प्रस्थितः
समाववर्ति समावर्तयति । विश्वेषां सर्वेषां चरतां जङ्गमानाम् अमा ।
'अमा दमे' (नि० ३. ४. ११) इति गृह्णामसु पाठान् । गृहं प्रति कामः अभूत्
भवति । शश्वान्-नित्यं कर्मरतः अपः कर्म विकृतम् लघुकृतं हित्वी हित्वा
आगात् गृह्णामच्छति । एतत्सर्वं दैव्यस्य दिविभयस्य सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य
व्रतम् अस्तमयास्यं कर्म अनु जायते इत्यर्थः ।

शब्दा०—समाववर्ति=लौट रहा है, विस्थितः=बाहर गया हुआ,
जिगीषु=घुड की इच्छावाला, विश्वेषाम्=सम्पूर्ण की, कामः=इच्छा,
चरताम्=जंगम प्राणियों की, अमा=घर के प्रति, अभूत्-हो गई है,
शश्वान्=सभी, अपः=कार्य की, विकृतम्=अपूरा, हित्वी=छोड़कर,
आ अगात्=आ गया है अनु=पदचात्, व्रतम्=कार्य के, सवितुः=सवितु
देव के, दैव्यस्य=छलोक में रहनेवाले के ।

दि० अ०—विजय की इच्छा से बाहर गया घोडा लौट रहा है । सम्पूर्ण
जंगम प्राणियों की इच्छा घर की तरफ हो गई है । सवितु देव के कार्य के
समाप्त होने पर प्रत्येक (व्यक्ति) काम की अपूरा छोड़कर आ गया है ।

Trans.—Warrior, desirous of victory, who had gone out, returns. The desire of all moving ones became homewards. Everyone leaving one's work half-done has gone, after the office of divine Savitar.

Notes—समाववर्ति - सम् + आ + √वृत् to turn, pres. from the perf. base, 3rd sing. Verb having reduplicated base accents the reduplicated syllable (अभ्यस्तानामादि:—Pāṇ VI.1.189). But when it is compounded with two prepositions it shifts the accent to the immediately preceding preposition, the first remains unaccented. विष्टिः—√sthā with वि to go out, past. part. For accent see निहिता (I.24.7.) जिगीषु:—Desid. noun from √ji to win. अग—Home (Nigh. III. 4.11); here it is used as an adverb—'homewards'. विकृतम्—√kr with वि to change. past part.; 'half done' (Sāyana), 'work which has assumed diverse forms' (Peterson), 'evil doing' (Griffith). हित्वी—√hā to leave, gerund in त्वी.

According to Griffith it is a description of morning. He renders the verse: 'He comes again, unfolded, fain for conquest: at home was he the love of all things moving. Each man hath come leaving his evil doings, after the Godlike Savitar's commandment.'

त्वया । हितम् । अप्यम् । अप्सु । भागम् । धन्वं । अनु । आ ।
मृगयसः । वि । तस्थः ॥ वनानि । विस्मयः । नकिः । अस्य ।
तानि । व्रता । देवस्य । सवितुः । मिनन्ति ॥७॥

सा० भा०—हे सवितः त्वया अप्सु अन्तरिक्षे । 'आपः पृथिवी' (नि० १. ३. ८) इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । जलाधारे वा हितं निहितम् अप्यम् अपा संबन्धिनं भागं धन्वान् निजलप्रदेशेष्वरूपेषु मृगयसः मृगयमाणा मृगाः

आ समन्तात् वि तस्थुः अधितिष्ठन्ति । किंच वनानि वृक्षाः विभ्यः पक्षिभ्यः
आवासादिरूपेण त्वया भागो दत्तः । अस्य देवस्य सवितुः तानि तादृशानि
व्रता व्रतानि कर्माणि नकिः मिनन्ति केऽपि न हिंसन्ति ॥

शब्दा०—त्वया=तुम्हारे द्वारा, दितम्=निर्धारित किया गया है, अप्यम्
=जलचर, अप्सु=जल में, भागम्=हिस्से के, धन्व=मंदान में, अनु=
अनुसार, आ=चारों तरफ, मृगयसः=जंगली जानवर, वि तस्थुः=फैले हैं,
वनानि=जंगल, विभ्यः=पक्षियों के लिये, नकिः=कोई नहीं, अस्य=
उसके, तानि=उन, व्रता=कार्यों को, देवस्य=देव के, सवितुः=सवितु के,
मिनन्ति=उलंघन करते हैं ।

हि० अ०—अपने-अपने हिस्से के अनुसार जो तुम्हारे द्वारा निर्धारित
किया गया है, जलचर जल में (फैले हैं), जंगली जानवर, मंदान में फैले हैं ।
पक्षियों के लिये वन (निर्धारित है) । इस सवितु देव की उन आज्ञाओं का
उलंघन कोई नहीं करता ।

Trans.—The aquatic creatures spread in the
waters and beasts in plain lands, according to their
share which have been assigned by thee. Forests
(have been assigned) to the birds. No one violates
those commandments of this god Savitar.

Notes—दितम्— $\sqrt{dhā}$ to put, past part. अप्यम्—'Watery'
(Sāyana), 'aquatic creature' (Peterson). Sāyana,
Griffith and Wilson construe अप्यम् with भागम्. Peterson
takes it as an independant substantive. वि तस्थुः— $\sqrt{sthā}$
with वि to spread. त्वया दितम्.. वि तस्थुः—Griffith following
Sāyana translates, 'The wild beasts spread through
desert places seeking their watery share thou hast set
in waters; Peterson treats the first Pāda as an
elliptical clause and he supplies the verb वि तस्थुः from
the second Pāda to त्वया अप्सु हितं भागं अप्यम् 'over the
portion assigned by thee to it, in the waters, the
aquatic creature (has spread). The two clauses are
connected by conjunctive आ. मिनन्ति— $\sqrt{mā}$ to damage,
pres. 3rd. plu.

यात्प्राप्यम् । वरुणः । योनिम् । अप्यम् । अनिशितम् ।
निमिषि । जर्भुराणः ॥ विश्वः । मार्ताण्डः । व्रजम् । आ ।
पशुः । गात् । स्थशः । जन्मानि । सविता । वि । आ ।
अकुरित्यकः ॥८॥

सा० भा०—वरुणः याद्राध्यं याता गच्छतां राध्य सराधनीयम् अप्यम्
आप्तु योग्यम् अनिशितम् अतीक्षणम् । सुखकरमिति यावत् । योनिं स्थान
निमिषि निमेषे सवितुरस्तामये सति विश्रमार्थं प्राणिभ्य प्रयच्छति । वरुणस्य
रात्रेर्निर्वाहकत्वात् । जर्भुराणः भृशं गच्छन् विश्वं सर्वं मार्ताण्डः मृताद्भिजात्
अण्डादुत्पद्यमान पक्षी आ गात् आपच्छति । विश्वं पशु अपि व्रजं गोष्ठ-
मागतम् । सविता प्रेरक स्थशः स्थाने स्थाने जन्मानि जातानि भूतानि
व्याकः पृथक्पार्थीत् ।

शब्दा०—याद्राध्यम्=अति शीघ्रता से, वरुण=वरुण देवता, योनिम्
=स्थान, अप्यम्=जलवाले, अनिशितम्=बिना किसी रोक के, निमिषि
=सवितृ देव के पलक मारने पर अर्थात् राध्या के समय, जर्भुराणः=उड़ते
हुये, विश्वः=सभी, मार्ताण्डः=पक्षी, व्रजम्=वेडे में, पशु=जानवर,
आ=और, गात्=चले गये, स्थशः=स्थान के अनुसार, जन्मानि=उत्पन्न
जीवों को, सविता=सवितृ ने, वि आ अकः=अलग-अलग स्थित किया है ।

हि० अ०—(सवितृ देव के) आखे बन्द करने पर, वरुण अपने जलवाले
स्थान पर, बिना रोक के, जल्दी ही (चले गये), और जानवर (अपने) बाड़े
में चले गये । सवितृ देव ने सभी उत्पन्न जीवों को अपने स्थान के अनुसार
अलग-अलग स्थित किया है ।

Trans—At the closing of the eyes (of Savitar),
Varuna (has gone) incessantly to his watery abode
as quickly as possible, all the birds flying (have gone
to the nest) and the cattle have gone to the stalls
Savitar has lodged all the beings, created, separately in
their respective places

Notes—याद्राध्यम्—Sāyana explains it as 'याता गच्छतां
सराधनीयम्', Griffith as 'with utmost speed', and Peterson
as 'this much having been vouchsafed' According

to Macdonell याद्राघ्यम् is a syntactical compd which literally means 'in so far as attainable' i.e. as quickly as possible यात् is identical with later यावत् and राघ्यम् is derived from $\sqrt{rādh}$ to succeed, gerundive in य अप्यम्—Sāyana takes it to mean attainable (आप्त योग्यम्) while in the preceding verse he has explained it as watery (अपा सबन्धिन) Wilson thinks it as 'cool' and Peterson as watery. अनिशितम्—Comfortable (Sāyana), 'agreeable' (Wilson), 'in restless haste' (Griffith), 'restlessly' (Peterson) जर्मुराणः— \sqrt{bhur} to quiver, interpret, Sāyana construes it with मार्ताण्ड and Wilson with वरुण याद्राघ्यं जर्मुराण—'The ever-going Varuna grants a cool, accessible and agreeable place (of rest) to all moving (creatures)' (Wilson), 'with utmost speed in restless haste at sunset Varuna seeks his watery habitation' (Griffith), 'Varuna has gone to his watery residence this much having been vouchsafed to him by Savitar, restlessly agitating while his eyes are closed (for a nap)' (Peterson) आ—Sāyana connect it with गत्, but here it should mean 'and' because if it expresses a sense other than conjunctive the verb गत् to be supplied in the two clauses must have been accented in the absence of च (चाहलोप एवेत्यवधारणम्—Pān VIII 1 62) गान्— $\sqrt{gā}$ to go, root-aorist subj 3rd sing अकः— \sqrt{kr} to make, root-aorist, 3rd sing Vide Appendix B under rules of rendering Samhitā-text in to Pada-text

न । यस्य । इन्द्रः । वरुणः । न । मित्रः । व्रतम् । अर्यमा ।
न । मिनन्ति । रुद्रः ॥ न । श्रुतयः । तम् । इदम् । स्वस्ति ।
हुवे । देवम् । सवितारम् । नमःऽभिः ॥६॥

1 सा० भा०—यस्य सवितुर्वेदस्य व्रतं प्रसवाह्यं कर्म इन्द्रः न मिनाति न हिनस्ति । वरुणः च न मिनाति । मित्रः च अर्यमा च न मिनाति । रुद्रः च न मिनाति । अरातयः अनुराश्च न मिनन्ति । मिनातीति श्रुतमाह्वयं यथायोगं विपरिणामेन प्रत्येकमभिसंबध्यते । तं सवितारं सर्वस्य प्रेरकं देवं द्योतमानम् इदम् इदानीं नमोभिः अभ्यर्चयैर्हविभिः सह । 'नमः आयुः' (नि० २. ७. २२) इत्यध्वनामसु पाठात् । स्वस्ति संभाय हुवे स्तोमि ॥

शब्दा०—न=नहीं, यस्य=जिसकी, इन्द्रः=इन्द्र, वरुणः=वरुण, न=नहीं, मित्रः=मित्र, व्रतम्=कार्य का, आता का, अर्यमा=अर्यमन्, न=नहीं, मिनन्ति=उल्लंघन करते हैं, रुद्रः=रुद्र, न=नहीं, अरातयः=शत्रु तम्=उस को, इदम्=यहाँ, इस समय, स्वस्ति=कल्याण के लिये, हुवे=बुलाता हूँ, देवम्=देव को, सवितारम्=सवितृ, नमोभिः=नमस्कारों द्वारा ।

हि० अ०—जिसकी आजा का उल्लंघन न तो इन्द्र, वरुण, मित्र, अर्यमा, रुद्र करते हैं न तो शत्रु ही; उस सवितृ देव को मैं यहाँ नमस्कारों द्वारा कल्याण के लिये बुलाता हूँ ।

Trans.—Whose office neither Indra, nor Varuna, nor Mitra, nor Aryaman nor Rudra nor the enemies violate, him, god Savitar, I invoke here with salutations for welfare

Notes—मिनन्ति—See II. 38 7. हुवे— $\sqrt{hū}$ to call, pres mid 1st. sing, not unaccented because it begins the Pāda.

भर्गम् । धियम् । वाजयन्तः । पुरम्ऽधिम् । नराशंसः । ग्नाःपतिः । नः । अव्याः ॥ आऽअये । वामस्य । समुज्जये । रयीणाम् । प्रियाः । देवस्य । सवितुः । स्याम् ॥१०॥

सा० भा०—सर्गं भर्गोऽयं धियं प्यातव्यं पुरंधि पुरस्य धारिपितारं बहुप्र वा सवितारम् । 'पुरधिर्वेदुषी.' (नि० ६. १३) इति यास्कः । वाजयन्तं वाजिनं बलिनं कुर्वन्तः । विभक्तिव्याप्यः । नः स्तुवतोऽस्मान् नराशंसः न शक्तोऽयं ग्नास्पतिः देवपत्नीनां पतिः छन्दसा पतिर्वा । तथा च श्रूयते—'छन्दार्थं ग्ना' इति, 'उत ग्ना इत्यनु देवपत्नी.' (धृ० स० ५. ४६. ८) इति च

सविता अढ्याः अढ्यात् । किञ्च वीमस्य धनस्य रयीणां पशूना च । तथा च श्रूयते—पशवो वै रपि' इति । आये आगमने संग्रहे सगमने च निमित्ते देवस्य धोतमानस्य सवितुः प्रेरकस्य वयं प्रियाः स्याम भवेम ॥

शब्दा०—भगम्=भाग्य को, धियम्=बुद्धि को, वाजयन्तः=बढ़ाते हुये, पुरंधिम्=ज्ञान को, नराशंसः=मनुष्यों द्वारा प्रशसनीय देव, ग्नास्पतिः=देवियों के पति, न=हमारी, अढ्याः=रक्षा करें, आये=लाने में, वीमस्य=धन के, सङ्ग्रहे=एकत्रित करने में, रयीणाम्=पशुओं के, प्रियाः=प्रिय, देवस्य=देव के, सवितुः=सवितृ के, स्याम=होवें ।

हि० अ०—नराशंस तथा देवियों के पति (सवितृ) (हमारे) भाग्य, विचार तथा ज्ञान को बढ़ाते हुये हमारी रक्षा करें । हम सवितृ देव के प्रिय बनें (जिससे) धन लाने में तथा पशुओं को एकत्रित करने में (सफल हो) ।

Trans—May Narāsamsa and the Lord of goddesses protect us strengthening (our) fortune, thought and wisdom May we be dear unto god Savitar (that we may be successful) in bringing of wealth and in gathering of cattle

Notes—भगम्, धियम्, पुरंधिम् are according to Sāyana, the adjectives of सवितारम् understood Peterson takes them as separate deities Here they are abstract nouns as Griffith interprets वाजयन्तः—Sāyana construes it with नराशंस and ग्नास्पति, Peterson follows Sāyana in taking it as participle of नराशंस and ग्नास्पति, Geldner thinks वाजयन्त as the adj of वयम् understood, Griffith supplies 'they' as the substantive of वाजयन्त नराशंस and ग्नास्पति are the epithets of Savitar Agni is called नराशंस, but here according to Sāyana, Savitar is नराशंस, for he is praised by men Sāyana takes ग्नास्पति too, as the epithet of Savitar In the Rgveda he has been frequently called husband of maidens (I 162 1). Griffith understands ग्नास्पति as Tvaṣṭr who is also represented as attending or attended by ग्ना, goddesses

अव्याः— \sqrt{av} to protect, root-aorist, prec. 3rd. sing., termination $त्$ has been dropped. आ अये—Dative sing. of अयि from \sqrt{i} to go.

अस्मभ्यम् । तत् । दिवः । अद्भ्यः । पृथिव्याः । त्वया । दत्तम् ।
काम्यम् । राधः । आ । गात् ॥ शम् । यत् । स्तोत्रभ्यः ।
आपये । भवाति । उरुशंसाय । सवितुः । जरित्रे ॥११॥

सा० भा०—हे सवितुः अस्मभ्यं त्वया दत्तं तत् प्रसिद्धं काम्यं कमनीयं राधः धनं दिवः द्युलोकात् अद्भ्यः अन्तरिक्षलोकात् पृथिव्याः भूमेश्च आ गात् आगच्छतु । किंच स्तोत्रभ्यः स्तोत्राणाम् आपये वन्द्यै तदंशजाय यत् धनं शं सुखकरं भवति भवेत् उरुशंसाय बहुस्तुतये जरित्रे स्तोत्रे मह्यम् । 'जरिता कारुः' (नि० ३. १६. २) इति स्तोत्रानामसु पाठात् । हे सवितुः तत्प्रयच्छ ॥

शब्दा०—अस्मभ्यम्=हम लोगों के लिये, तत्=वह, दिवः=आकाश से, अद्भ्यः=जल से, पृथिव्याः=पृथिवी से, त्वया=तुम्हारे द्वारा, दत्तम्=दिया हुआ, काम्यम्=वरणीय, राधः=धन, आ गात्=आवे, शम्=कल्याणकर, सुखकर, यत्=जो, स्तोत्रभ्यः=स्तोत्राओं के लिये, आपये=वंश के लिये, भवाति=हो, उरुशंसाय=बहुत प्रशंसा करनेवाले, सवितुः=जो सवितु देव, जरित्रे=स्तुति गानेवाले को ।

हि० अ०—तुम्हारे द्वारा प्रदत्त वह वरणीय धन हम लोगों के लिये आकाश से, जल से तथा पृथिवी से आवे; स्तोत्राओं के वंश के लिये जो धन है, सुखकर हो; ओ सवितु, उसे बहुत प्रशंसा करनेवाले तथा स्तुति गानेवाले (मृशको प्रदान करो) ।

Trans.—May that desirable wealth given by thee come to us from heaven, from water and from earth ; (the wealth) which is auspicious to the race of chanting priests, O Savitar, (bestow on us) the singer, of wide praise.

Notes—गात्—See II. 38.8. आपये—According to Sāyana अपि means 'descendants' ; Peterson takes it to mean 'patrons' and Griffith as 'friends'. भवाति— $\sqrt{bhā}$

to be, pres. subj. 3rd. sing., not unaccented because preceded by यत् उहसंसाय—Bahuvrīhi compd. accented on the second member शम्यत् जरित्रे—Wilson following Sāyana translates 'and may the happiness which belongs to the race of those who eulogise thee devolve upon me repeating diligently thy praise', Griffith renders, 'that it be well with friends and those who praise thee and Savitar, with loud lauding singer'. According to Peterson, 'as would bring back to the chanting priests to the patron and to the singer, eloquent in speech'

‘प्र पर्वतानाम्’ इति त्रयोदशत्वं चतुर्थं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘प्र पर्वतानां सप्तोना संवादो नदीभिर्विश्वामित्रस्योत्तितोर्षोस्तत्र नदीवाक्यं चतुर्थो-
पपठ्यष्टमोदशम्यः पठ्योसप्तम्योस्त्वन्द्रस्तुतिरन्त्यानुष्टुप्’ इति । अत्र चतुर्थो-
पपठ्यष्टमोदशमीनां नदीवाक्यत्वाद्वाच्य एव ऋषयः शिष्टानां विश्वामित्रवाक्य-
त्वात्स एव ऋषिः । अन्त्यानुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । यद्यपि
पठ्यां सप्तम्यां च विश्वामित्रो नद्यश्च स्तूयन्ते तथापीन्द्र एव देवता । सूक्त-
विनियोगो लंङ्गिकः । पुरा किल विश्वामित्रः पैजवनस्य सुदासो राज्ञः पुरोहितो
बभूव । स पौरोहित्येन लक्ष्मणः सर्वं धनमादाय विषादछतुद्रयोः संभेदमाययौ
अनुपयुरितरे । अयोत्तितोर्षो विश्वामित्रः अगाधजले ते नद्यो दृष्ट्वा उत्तरणार्थम्
आद्याभिः तिसृभिस्तुष्टाव ॥

प्र । पर्वतानाम् । उ॒शती इति॑ । उप॒स्थात् । अ॒श्वे इवेत्य॒श्वे-
ऽइव । वि॒सिते॒ इति॑ वि॒सिते॑ । हा॒स॒माने॒ इति॑ ॥ गा॒वा॒ऽइव ।
शु॒भ्रे इति॑ । मा॒तरा॑ । रि॒हाणे॑ इति॑ । वि॒षाट् । शु॒त॒द्री । प॒य॒सा ।
ज॒वेते॑ इति॑ ॥१॥

सा० भा० पर्वतानां गिरीणां शैलानाम् उपस्थात् उत्सङ्गातिर्गत्य उशती
समुद्रगमनं कामयमाने । गमने दृष्टान्तः । अश्वे इव । यथा विधिते मनु-
रातो विमुचते हासमाने अन्योन्यजयेन स्पर्शमाने । यद्वा हृष्यन्त्याश्वे इव
बडे इव त्वरया गच्छन्त्यौ परस्परं हृष्यन्त्यौ । तथा गावेव शुभ्रे । यथा
ह्यौ गावौ शोभमानौ वर्तते तदच्छुभ्रे शोभमाने । किञ्च मातरा । यथा मातरो
धेनू रिहाणे । अन्तर्षोतसन्नयो लिहिः । वत्सं जिह्वया लेदुमिच्छन्त्यौ शीघ्रं
गच्छतस्तद्वत् समुद्रं गन्तुं जघात् गच्छन्त्यौ पयसा संयुक्ते विषाट् । क्लृविषाट्-
मात् विषादानाद्वा विमोच्येनाद्वा विषाट् । शुतद्री । शुः क्षिप्रं तु शुद्रा तुन्नेव
ब्रवति गच्छतीति शुतद्री । एतन्नामके नद्यौ प्र जवेते समुद्रं प्रति शीघ्रं
गच्छतः । अत्र निवृत्तं ‘पर्वतानामुपस्थादुपस्थानादुशत्यौ कामयमाने अश्वे
इव विमुचते इति वा विपण्णे इति वा हासमाने हासतिः स्पर्शमां हर्षमाणे वा
गावाविव शुभ्रे शोभने मातरो सरिहाणे विषादछतुद्रयो पयसा प्रजवेते’ (निव०

१३९) इति । उशती । वश कान्तौ । अस्य शुतुद्रित्वात् 'प्रहिज्यादयि' इत्यादिना सप्रसारणम् । विधिते । 'पिङ्गु बन्धने' इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । संहिताया 'परिनिधिभ्य' सेवसितस्यसिबुसह' इत्यादिना षत्वम् । गतिरनन्तर' इति गते प्रकृतिस्वर । हासमाने । हासति स्पर्धाकर्मा हुते हुसने या । शानच् । तस्य लसार्धधातुकस्वरे कृते धातुस्वर । रिहाणे । 'लिह आस्वा-
दने' । स्वरितेस्वाङुभयपदी । शानच् । अदादित्वाच्छपी लृच् । लकारस्य रेफरछान्दस । रेफभयलभ्य णत्वम् । प्रित्वादनतोदात्त । विपाद् । 'पद गती' 'पश बाधनस्पशयो' इति वा ष्यन्तावेतो विपूर्वा अकारस्य ध्रस्वादिना षत्वम् । शुतुद्री । छान्दसी रूपसिद्धि । जवेते । जुद् गती' भोवादि । द्वित्वादात्मनेपदम् । 'आतो हित' इति इयादेश । निघात ॥

शब्दा०—पर्वतानाम्=पर्वतों की उशती=इच्छा करती हुई, उप-
स्थात्=गोद से, अश्वे इव=दो घोड़ियों की तरह, विसिते=खुले लगाम
वालों, हासमाने=परस्पर स्पर्धा से दौड़ती हुई गावेष=दो गायों की तरह,
शुभ्रे=सफेद रंग की, मातरा=मातायें, रिहाणे=चावती हुई विपाद्=
विपाद नामकी सिन्धु की सहायक एक नदी, शुतुद्री=शुतुद्री नामकी सिन्धु
की एक सहायक नदी, परसा=जल के प्रवाह से, प्रजवेते=तेजी से बह
रही हैं ।

हि० अ०—पर्वतों की गोद से निकल कर, (समुद्र की ओर जाने की)
इच्छा करती हुई, (परस्पर) स्पर्धा से दौड़ती हुई, खुले लगाम वाली दो घोड़ियों
की तरह, (बछड़े को) चावती हुई दो सफेद माता गायों की तरह, विपाद्
और शुतुद्री (अपने) प्रवाह से तेजी से बह रही हैं ।

Trans—From the lap of mountains, longing
(to reach ocean), like two mares let loose like two
white mother cows, licking (the calf), Vipāt and
Sutudri flow rapidly with their water

Notes—उशती—*√*ish to desire, pres part fem
उ is the Samprasāraṇa of च, final ई forming dual is
Pragrhya, hence, इति in the Pad-text अश्वे इव—*पृ*
of the अश्वे is Pragrhya, hence, इति should be added
after it, but it is added after इव because it is १

नित्य समास; and the repetition of अस्वे इव after इति is with a view to analyse the compound. विसिते—Past part. from \sqrt{sa} or \sqrt{si} with वि to let-loose; final ए is Pragrhya; hence, इति in the Pada-text; the repetition being with a view to analyse the compound. हासमाने— $\sqrt{hās}$ to contend, to run a race, pres. part.; final ए is Pragrhya. रिहाणे— \sqrt{rih} (class. lih) to lick, pres. part.; final ए is Pragrhya. ज्वेते— $\sqrt{jū}$ to speed, pres. mid. 3rd. dual; final ए is Pragrhya.

इन्द्रेपिते इतीन्द्रऽइपिते । प्रऽसवम् । भिक्षमाणे इति । अच्छ ।
समुद्रम् । रथ्येव । याथः ॥ समाराणे इति समऽआराणे ।
ऊर्मिभिः । पिन्वमाने इति । अन्या । वाम् । अन्याम् । अपि ।
एति । शुभ्रे इति ॥२॥

सा०भा०—हे नद्यो इन्द्रेपिते इन्द्रेण प्रेषिते प्रसवं तत्पेन्द्रस्यानुनां
भिक्षमाणे प्रायंपमाने युवां समुद्रम् अच्छ अभिमुख्येन याथः गच्छयः । तत्र
दृष्टान्तः । रथ्येव इति । यथा रथिनो लक्ष्यं देशमभिगच्छतस्तद्वत् । किं
कुर्वन्त्यो । समाराणे परस्परं संगच्छन्त्यो ऊर्मिभिः तरङ्गैः पिन्वमाने परितर-
प्रदेशं संतर्पयन्त्यो शुभ्रे शोभमाने । युवां समुद्रं गच्छय इति पूर्वणान्वयः । तथा वां
युवयोर्मध्ये अन्या एका अन्याम् अपरां नदीम् अप्येति अपिगच्छति । परस्पर-
मंघ्रनपद्यत इत्यर्थः । इन्द्रेपिते । 'इप गतो' इत्यस्य कर्मणि निष्ठाया, 'तीपसह'
इत्यादिना इडागमः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदस्वरः । प्रसवम् । 'पू प्रेरणे'
इत्यस्य अप् । याथादिस्वरः । भिक्षमाणे । 'भिक्ष याज्जायाम्' । आत्मनेपदी ।
शानघो लसार्वाधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रथ्येव । रथस्येमो । तत्पेदम्
इत्यर्थे 'रथाद्यत्' इति यत्प्रत्ययः । तित्स्वरितः । इवेन विभक्त्यलोपः इत्यादि ।
याथः । यातेर्लटि रूपम् । समाराणे । 'ऋ गतो' इत्यस्य लिट् । संपूर्वत्यातः
'समो गमि' इत्यादिना आत्मनेपदत्वात् तस्य काननादेशः । 'ऋच्छत्पृताम्'
इति गुणः । पिन्वमाने । 'पिपि सेचने' । स्वादिः । लसार्वाधातुकस्वरेण शानघो-
ऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

शब्दा० इन्द्रेपिते=इन्द्र के द्वारा भेजी गई, प्रसवम्=प्रवाहित होने के लिये, भिक्षमाणे=प्रार्थना करती हुई, अच्छ=ओर, समुद्रम्=समुद्र की, रथ्येव=दो रथियों की तरह, याथः=जा रही हो, समाराणे=एक साथ जातो हुई, अग्निभि=लहरों से, पिन्वमाने=उमड़ती हुई, अन्या=एक, वाम्=तुम दोनों में से, अन्याम्=दूसरे के पास, अपि=भी, एति=जा रही है, शुभ्रे=ओ सफेद वणं वाली ।

हि० अ०—इन्द्र द्वारा भेजी गई, यहुने के लिये प्रार्थना करती हुई, दो रथियों की तरह समुद्र की ओर जा रही हो । एक साथ जाती हुई, लहरों से उमड़ती हुई, तुममें से प्रत्येक एक दूसरे की ओर जा रही हो ।

Trans—Sped by Indra, seeking acceleration (you two) are approaching the ocean like two charioteers Going together, swelling with torrents, each of you flows, into the other, O beautiful ones,

Notes—इन्द्रेपिते— \sqrt{is} to send, past part Tat-purusa compd accents the second member, but when the first member is in instrumental form, and second member a participle in passive sense, it accer ts the first member (तृतीया कर्मणि Pān VI 2 48), final ए is Pragrhya प्रसवम्—‘Commandment’ (Sāyana), ‘acceleration’ (Peterson), from $\sqrt{sū}$ to impel भिक्षमाणे— $\sqrt{bhī}$ to beg, pres part, , final ए is Pragrhya याथ— $\sqrt{yā}$ to go, pres 2nd dual समाराणे— \sqrt{r} with सम् to go together, perf part , final ए is Pragrhya पिन्वमाने— \sqrt{pinv} to fatten, pres part , final ए is Pragrhya एति— \sqrt{i} to flow into, pres 3rd sing

अच्छ । सिन्धुम् । मातृज्जमाम् । अयासम् । विष्पाशम् । उर्वाम् ।
सुऽभगांम् । अगन्म् ॥ वृत्सम्ऽईव । मातरां । सुंरिहाणे इति
सम्ऽरिहाणे । सुमानम् । योनिम् । अर्तु । संचरन्ती इति सम्-
ऽचरन्ती ॥३॥

सा० भा०—हे नदी मातृतमाम् अतिशयेन मातर सिन्धुं स्वन्तीं शतुद्रीं त्वाम् अच्छ आभिमुख्येन अयासं विश्वामित्रोऽहं प्राप्तोऽभूवम् । उर्वीं महतीं सुभगां सौभाग्यवतीं विपाशं त्वाम् अगन्म वयं प्राप्ता स्म । किं कुर्वन्ती । मातरा मातरो द्वे धेनू वत्समिव संरिहाणे अन्तर्णीतसन्नयो लिहि । जिह्वया लेदुमिच्छन्त्यौ यया वत्समनुगच्छतस्तद्वत् समानम् एक योनिं स्थानं समुद्रम् अनु अभिलक्ष्य संचरन्ती सम्पक् चरन्त्यौ । युवामयासिपमिति पूर्वोणान्वयः । अयासम् । 'या प्रापणे' इत्यस्य रूपम् । इडभावश्छान्दसः । अगन्म । गमेलङि 'बहुल छन्दसि' इति शपो लुक् । 'भ्योश्च' इति मकारस्य नकारः । निघातः । संचरन्ती । चरतिगंत्यर्थः । तृतीयायुवतस्याभावात् आत्मनेपदाभावः । शतुर्लसार्वाधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः ॥

शब्दा०—अच्छ=और, सिन्धुम् नदी मातृतमाम्=थेछ माता, अयासम्=आया हूँ, विपाशम्=विपाद् नदी, उर्वीम्=चौडी, सुभगाम्=सुन्दर, सौभाग्यवती, अगन्म=आया हूँ, वत्समिव=बछड़े की तरह, मातरा मातायें, संरिहाणे=एक साथ चाटती हुई, समानम्=समान योनिम्=स्थान, अनु=लक्ष्य कर, संचरन्ती=एक साथ बहती हुई ।

हि० अ० थेछ नदी माता (शतुद्री) के पास आया हूँ, चौडी तथा सुन्दर विपाद् के पास आया हूँ, बछड़े की चाटती हुई दो माताओं की तरह, एक ही स्थान (समुद्र को लक्ष्य कर) बहती हुई (शतुद्री और विपाद् के पास आया हूँ) ।

Trans—I have approached the most motherly rivers (Sutudri). We have come to the broad and beautiful Vipat, like two mothers licking their calf, flowing along a common bed

Notes—अयासम्—√ya with अच्छ to approach, 's'-aorist, 3rd sing सुभगाम्—Bahuvrīhi compd accented on the second member संरिहाणे—See III 33 1. अगन्म—√gam to go, root—aorist 1st plu संचरन्ती—√car to move, pres part fem, final ई is Praghya

एना । वयम् । पयसा । पिन्वमानाः । श्रुः । योनिम् । देव-
ऋतम् । चरन्तीः ॥ न । वर्तवे । प्रऽसवः । सर्गऽतक्तः । किम्ऽयुः ।
विप्रः । नद्यः । जोह्वीति ॥४॥

सा० भा०—एवं स्तुते नद्यौ विश्वामित्रं प्रत्यूचतुः । एना एनेन पयसा
पिन्वमानाः संतर्पयन्त्यः देवकृतं देवेनेन्द्रेण कृतं संदिष्टं योनिं स्थानं समुद्रम्
अनु लक्षीकृत्य चरन्तीः गच्छन्त्यः वयम आत्महे । द्वयोर्बहुवचनं पूजार्थम् ।
तातामस्माकं सर्गतक्तः सर्गे गमने प्रवृत्तः प्रसवः उद्योगः न वर्तये निवर्तनाय
न भवति । किंयुः किमिच्छन् असौ विप्रः ब्राह्मणः नद्यः नदीः अस्मान्
जोहवीति भृशमाह्वयति । एना । एतच्छब्दस्य तृतीयाया एनादेशः । 'सुपां
मुलुक्' इति तृतीयाया आजादेशः । 'उडिदम्' इति विभक्तेश्वात्तत्त्वम् । पिन्व-
मानाः । 'पिपि सेचने' । देवकृतम् । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
वर्तवे । 'वृत्तु वर्तने' । तुमर्ये तजेन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । सर्गतक्तः । 'वते च'
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । किंयुः । किमिच्छन् । 'वयचि भान्ताव्ययप्रतिषेधः'
(पा० सू० ३. १. ८. १) इति छान्दसत्वादत्र प्रतिषेधो न भवतीति वयच् ।
'वपाच्छन्वति' इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः नद्यः । छान्दसो यणादेशः । जोहवीति ।
ह्वेजः यङ्लुकि 'अभ्यस्तस्य च' इति संप्रसारणे कृते 'भुणो यङ्लुकोः' इत्य-
भ्यासस्य गुणः । 'यडो वा' इति इडागमः । गुणः । निघातः ।

शब्दा० - एना=ऐसी, वयम=हम लोग, पयसा=घारा से, पिन्वमानाः
=उमड़ती हुई, अनु=लक्ष्य कर, योनिम्=स्थान को, देवकृतम्=देवताओं
द्वारा निर्मित, चरन्तीः=विचरण करती हुई, न=नहीं, वर्तवे=रकने के
लिये, प्रसवः=गति, सर्गतक्तः=स्वाभाविक रूप से प्रवाहित, किंयुः=कित्त
इच्छा से, विप्रः=ब्राह्मण, नद्यः=नदियों को, जोहवीति=बार-बार स्तुति
कर रहा है ।

हि० अ०—ऐसी हम लोग, अपनी घारा से उमड़ रही हैं तथा देवताओं
द्वारा निर्मित स्थान पर चल रही हैं । स्वाभाविक रूप से प्रवाहित हमलोगों
को गति रकने के लिये नहीं है । कित्त इच्छा से श्रद्धा (विश्वामित्र) नदियों की
बार-बार स्तुति कर रहा है ।

Trans.—We (as such are) swelling with this to-
rrent flowing in a common bed fashioned by god
(Indra). Our torrent rushing with its natural urge,
is not to be stopped. With what desire the inspired
one does invoke frequently.

Notes—देवकृतम्—Sāyana understands it as fashi-
oned by Indra ; for accent see इन्द्रेयिते (III. 33.2).

चरन्ती—See चरन्ती (III. 33.3.) वर्तवे—Dative infinitive in तवे from \sqrt{vrt} to turn. सर्गितक्तः—Sāyana explains it as सर्वे गमने प्रवृत्तः; Wilson takes it to mean 'appointed for our going', Griffith as 'urged to motion' and Peterson as 'rushing with its original urge'; Tatpuruṣa compd. having first member dative in sense and second, past part., accent the first member (वृते च—Pāṇ. VI. 2.45) कियुः—यु is a desiderative suffix which being added to the stem gives the sense of desiring (cf. अवस्यु, भवस्यु, देवस्यु etc.). जोहवीति— $\sqrt{hū}$ to call inte. pres. 3rd. sing.

रमध्वम् । मे । वचसे । सोम्याय । ऋतावरीः । उप । मुहूर्तम् ।
एवैः ॥ प्र । सिन्धुम् । अच्छ । बृहती । मनीषा । अवस्युः । अह्वे ।
कुशिकस्य । सुनुः ॥५॥

सा० भा०—विश्वामित्रो नदीः प्रति झूते । ऋतावरीः । ऋतमुदकम् तद्वत्यो हे नद्यो यूयं मे विश्वामित्रस्य मम सोम्याय । उत्तीर्याहं सोमं संपादयामोत्येवं सोमसंपादिने वचसे तदयम् एवैः । पञ्चम्यर्थे तृतीया । शीघ्रगमनेभ्यः मुहूर्तं मुहूर्तमात्रम् उप रमध्वम् । उपपूर्वां रमिरूपसंहारे वर्तते । क्षणमात्रं शीघ्रगमनादुपरता भवत । सामान्येन नदीषूच्यमानासु समीहितं प्रयोजनमकुर्वन्तोपु पुरोर्वर्तिनीं शुतुद्रीं प्रति झूते । कुशिकस्य राजर्षेः सुनुः विश्वामित्रोऽहं बृहती महत्या मनीषा मनोषया स्तुत्या अवस्युः आत्मनो रक्षणमिच्छन् सन् सिन्धुं शुतुद्रीं त्वाम् अच्छ आभिमुख्येन प्र अह्वे प्रकर्षणाह्वयामि । अत्र निरुक्तम्—‘उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसंपादिने ऋतावरीः ऋतमुदकनाम प्रत्युतं भवति मुहूर्तमेवंरयनंरयनंर्वा । प्राभिह्वयामि सिन्धुं बृहत्या महत्या मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रजया वाचनाय कुशिकस्य सुनुः । कुशिको राजा बभूव (निर० २. २५) इति । रमध्वम् । ‘रम् उपरमे’ । उपपूर्वादिभ्यः ‘विभाषाकर्मकात्’ (पा० सू० १. ३. ८५) इत्यात्मनेपदम् । ऋतावरीः ऋतशब्दात्मत्वर्थे ‘छन्दसीवनिपी’ इति धनिप् । ‘वनो र च’ इति ङीप् रेफश्चान्तादेशः । ‘वा छन्दसि’ इति सवर्णेदीर्घः । आमन्त्रितस्य पादादित्वात् पाठिकनाद्युदात्तत्वम् । एवैः । ‘इण् गतो’ । ‘इणोऽङ्ग्यां वन्’ । आप-

धातुकलक्षणो गुणः । निस्त्वरः । बृहती मनीषा । उभयत्र तृतीयायाः पूर्वसवर्ण-
दीर्घः । अवस्युः । अवी रक्षणमिच्छन् । सुप आत्मनः वयच् । 'नः वये' इति
नकारान्तस्य पदसंज्ञाया निमित्तत्वाद्वा सकारस्य रुर्न भवति । 'वयाच्छन्वसि'
इत्युपसर्गः । अह्ने । ह्यपतेर्लुङि सिचः 'आत्मनेपदेव्यप्यतरस्याम्' इत्यङादेशः ।
गुणः । निघातः ॥५॥

शब्दा० रमध्वम्=रुक जावो, मे=मेरे, वचसे=वचन के लिये,
सोम्याय=सोम भरे, ऋतावरीः=ओ पवित्र जलवाली, मूहूर्तम्=थोड़े देर
के लिये, एवैः=जाने से, सिन्धुम्=नदी को, अच्छ=लक्ष्य कर, बृहती=
ठंकी, मनीषा=स्तुति से, अवस्युः=सहायता चाहनेवाला, प्र अह्ने=आह्वान
किया हूँ, कुशिकस्य=कुशिक का, सूनूः=पुत्र ।

हि० अ० ओ पवित्र जलवाली, सोम-भरे मेरे वचनो (के आदर) में
अपनी यात्रा से क्षण भर के लिये रुक जावो । (अपनी) सहायता का
इच्छुक, कुशिक का पुत्र (मेने) ठंकी स्तुति से नदी (सुतुद्री) का आह्वान
किया हूँ ।

Trans.—O of holy waters, in deference to my
speech, accompanied with soma, stop for a moment
from your courses. With a sublime hymn, desirous
of (our) protection (I) the son of Kusika have invoked
the river (Sutudrī).

Notes—रमध्वम्—√ram to stop, impv. 2nd plu.
एवैः—From √i to go. अवस्युः—See कियुः (III. 33.4.).
अह्ने—√hū to call, 'a'-aorist, mid, 1st. sing.

इन्द्रः । अस्मान् । अरदत् । वज्रज्याहुः । अर्प । अहुन् । वृत्रम् ।
परिऽधिम् । नदीनाम् ॥ देवः । अनुयत् । सुविता । सुऽप्राणिः ।
तस्य । वयम् । प्रऽसुवे । याम् । उर्वीः ॥६॥

मा० भा०—नमः प्रत्ययः । हे विश्वामित्र वज्रज्याहुः वज्रज्वतो वातुर्वस्यासी
वज्रज्याहुः । तादृशो बलवान् इन्द्रः नदीः अस्मान् अरदत् । रदतिः स्रनतिश्चर्मा ।
अपनत् । वयमतनत् । उच्यते । नदीनां शस्त्रकारिणोन्नामयां परिधिं पतिता

निहितमुदकमन्तः कृत्वा परितो वर्तमानमित्यर्थः । तादृशं वृत्रम् । वृणोत्याकाश-
मिति वृत्रो मेघः । तं मेघम् अपाहन् जघान । तस्मिन् हते आपः पतिताः ।
ताभिर्गच्छन्तीभिर्वयं खाताः । एवं मेघहननद्वारेणाखनत् । न केवलमखनत्
किं तर्हि सविता सर्वस्य जगतः प्रेरकः सुपाणिः शोभनहस्तः उत्पत्तिस्थितिकर्तृ-
त्वात्तादृशः देवः द्योतमानः इन्द्रः अस्मान् अनयत् । मेघभेदनं कृत्योदकप्रेरणेन
समुद्रमपूरयत् । तस्य तादृशतामभ्योषितस्य इन्द्रस्य प्रसवे अभ्यनुज्ञायां
वर्तमानाः ऊर्वाः उदकैः प्रभूताः वयं यामः गच्छामः । न तत्र वचनादुपरिगमहे ।
उक्तार्थं यास्को ब्रवीति - 'इन्द्रो अस्मानरदद्वज्रबाहु रदतिः खनतिकर्मपाहन्वृत्रं
परिधिं नदीनामिति ध्याख्यातम् । देवोऽनयत्सविता सुपाणिः कल्याणपाणिः ।
पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः प्रगृह्य पाणो देवान् पूजयन्ति । तस्य वयं प्रसवे याम
उर्वीरुव्यं (निरु० २. २६) इति । अरदत् । रदतेर्लङि रूपम् । वज्रबाहुः
बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अहत् । हन्तेर्लङि रूपम् । निघातः । परिधिम् ।
डुघाज् धारणपोषणयोः' इत्यस्मात् कर्मण्युपसर्गे 'पोः किः' इति किप्रत्ययः ।
आतो लोपः । कृदुत्तरपदस्वरः । अनयत् । नयतेर्लङिरूपम् सुपाणिः । 'पण
व्यवहारे स्तुतौ च' । 'अशिषणाय्यो रुडायलुको च' (उ० सू० ४. ५७२)
इतीन् । आयलुक् । बहुव्रीहौ 'नञ्मुम्याम्' इति स्वरः । प्रसवे 'पू प्रेरणे' ।
'ऋदोरप्' इति भावेऽप्रत्ययः । 'पायधञ्वता' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
यामः । 'या प्रापणे' इत्यस्य लटि रूपम् । निघातः । उर्वीः । उरुशब्दात्
'वोतो गुणवचनात्, इति ङीप् । 'वा छन्दसि' इति सवर्णं दीर्घः । प्रत्ययस्वरः ।

शब्दा०—इन्द्रः=इन्द्र ने, अस्मान्=हम लोगों को, अरदत्=खोद-
कर बाहर किया, वज्रबाहुः=हाथ में वज्र धारण करनेवाले ने, अप अहन्
=मारा, वृत्रम्=वृत्र नामक असुर को, परिधिम्=घेरनेवाला, नदीनाम्=
नदियों का, देवः=देव ने, अनयत्=लाया, सविता=सवितृ ने, सुपाणिः=
सुन्दर हाथवाले, तस्य=उनको, वयम्=हमलोग, प्रसवे=आज्ञा में,
यामः=जा रही हैं, उर्वीः=चौड़ी ।

हि० अ०—हाथ में वज्र धारण करनेवाले इन्द्र ने हमको खोद कर बाहर
किया । उसने नदियों को घेरनेवाले वृत्र को मारा । सुन्दर हाथवाले
सवितृ देव ने हम लोगों को लाया । हम जितनी चौड़ी हैं, उन्नी की आज्ञा
में (निरन्तर) बहती हैं ।

Trans—The thunder-armed Indra drag us out.
He slew the Vṛtra the encompasser of the rivers.

Beautiful-handed god Savitar led us We flow, broad
as we are, in his command

Notes—अस्मौ अरदत्—For sandhi see Appendix A
under अन्पद पद-वृत्ति अरदत्— \sqrt{rad} to dig, impf 3rd
sing अहन्—See I 32 1 परिधिम्—From $\sqrt{dhā}$ with
परि to surround अनयत्— $\sqrt{nā}$ to lead, impf 3rd
sing याम्— \sqrt{ya} to go, pres 1st plu

प्रवाच्यम् । शश्वधा । वीर्यम् । तत् । इन्द्रस्य । कर्म । यत् ।
अहिम् । विवृश्चत् ॥ वि । वज्रेण । परिसदः । जघान ।
आयन् । आपः । अयनम् । इच्छमानाः ॥७॥

सा० भा०—योऽयमिन्द्र अहिं मेघ विवृश्चत् उदकप्रेरणार्थं जघानेति यत्
कर्म छेदनरूपं तत् इदम् तस्य इन्द्रस्य वीर्यं सामर्थ्यं शश्वधा सर्वदा प्रवाच्यं
प्रकर्षेण वचनीयम् । तथा त इन्द्र परिपद परितः सीदत आसीनान् प्रतिबन्ध-
कारिणोऽसुरान् वज्रेण वि जघान । अय अयनं स्थानम् इच्छमाना इच्छन्त्य
आप आयन् यान्ति । प्रवाच्यम् । 'वच परिभाषणे' इत्यस्मात् 'ऋहलोर्ण्यत्'
इति ण्यत् । शित्वादुपधावुडि । 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' (पा० सू० ७ ३ ६७)
इति कुत्वाभावः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । यद्वा वाचयते 'अचो यत्' । 'यतोऽ-
नाव' इति स्वरः । शश्वधा । शश्वच्छब्दात् स्वार्यं धाप्रत्ययस्तकारलोपश्च
द्रष्टव्यः । विवृश्चत् । 'ओवृश्चू छेदने' । तुदादि । लङि ग्रहिज्पात्वयि'
इत्यादिना सप्रसारणम् । 'सह सुपा' इत्यत्र सहेति योगविभागात् समासः ।
समासस्वरः । परिषदः । विवृ । सहिताया 'सदिरप्रते' इति पत्वम् । जघान
हन्तेलिटिणलि रूपम् । निघातः । आयन् । 'अय गती' इत्यस्य लङि रूपम् ।
पादादित्वावनिघातः । इच्छमाना । इषु इच्छायाम् इत्यस्मात् व्यत्ययेन
शानच् । तस्य लसार्वाधातुक्स्वरे कृते प्रत्ययस्वरः ॥

शब्दा० प्रवाच्यम्—कहने योग्य, शश्वधा—सर्वदा, वीर्यम्—पराक्रम-
युक्त, तत्—वह, इन्द्रस्य—इन्द्र का, कर्म—कार्य, यत्—जो, अहिम्—अहि
नामक असुर को जिसने जल को रोक रखा था, विवृश्चत्—काट डाला, वज्रेण
—वज्र से, परिसदः—प्रतिबधकों को, वि जघान—भारा, आयन्—प्रवाहित
हुआ, आपः—जल, अयनम्—मार्ग, इच्छमानाः—दृढ़ता हुआ ।

हि० अ०—इन्द्र का वह पराक्रम युवत कार्य, जो उसने अहि को मारा, अवश्य कहने योग्य है । उसने वज्र से (जल के) प्रतिवधको को काट डाला । जल अपना मार्ग खोजता हुआ प्रवाहित हुआ ।

Trans—That heroic deed of Indra that he rent into pieces the dragon, must be proclaimed for ever He smote away the obstructors (of waters) with his thunderbolt Waters flowed seeking their way

Notes—प्रवाच्यम्—Gerundive in व from \sqrt{vac} to speak वीर्यम्—See वीर्याणि (I 32 1) , also see note on उक्थ्यन् (I 48 12) विवृथत्— $\sqrt{vraśc}$ to cut up, impf 3rd sing , not unaccented because preceded by यत् जघान—See I 32 7 आपन्— \sqrt{i} to go, impf 3rd plu ; not unaccented because it begins the Pāda अयनम्—Way, course , from \sqrt{i} to go इच्छमाना— \sqrt{icch} to desire, pass part

एतत् । वचः । जरितः । मा । अपि । मृष्टाः । आ । यत् । ते ।
घोपान् । उत्तरा । युगानि ॥ उक्थेषु । कारो इति । प्रति ।
नः । जुपस्व । मा । नः । नि । कुरिति कः । पुरुषश्चा । नमः ।
ते ॥८॥

सा० भा०—नद्यः प्रसङ्गादिन्द्रस्तोत्रं कृत्वा विश्वामित्रं प्रत्युचुः । जरितस्तोत्रं हे विश्वामित्र ते त्वदीयं यत् सवादात्मकं वचं त्वं न अभीत्या घोपान् उद्घोषयन् वतसे तद्वचं मापि मृष्टा मा विस्मयी । किं कारणम् । उत्तरा युगानि उत्तरेषु याज्ञिकेषु युगेषु अहं सु उक्थेषु कारो शस्त्राणां कर्तृत्वं न अस्मान् प्रति जुपस्व सवादात्मकेन तेन धामयेन प्रतिसेवस्व । इदानीं न अस्मान् पुरुषपत्रा पुरुषेषु मा नि कः । उक्तिप्रत्युक्तिरूपसवादावध्याप्यापनेन नितरां पुनर् प्रागल्भा मा कार्या । ते तुभ्यं नमः । मृष्टा । 'मृजूपं शुद्धौ' इत्यस्य लङि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । अदादित्वाच्छयो लुक् । यदादिना पत्वम् । निघातः । घोपान् । घुधिर् सशब्दने' इत्यस्य शतरि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् 'अतो गुणे' इति पररूपत्वाभावात् । सर्वशब्दोऽर्थः ।

शतुल्लंतावधातुकस्वरे कृते धातुस्वर । युगानि । 'युजिर् योमे' । उज्ज्वादिषु घञन्तत्वेन निपातनादगुणत्वम् । विशिष्टविषय च निपातनमिष्यते । 'काल-विशेषे रथाद्युपकरणे च' इति तत्र पाठादेवान्तोदात्तत्वम् । 'कालाध्वनोरत्यन्त-संयोगे' इति द्वितीया । कारो । करोते 'कृवापाजिभि' इत्यादिना उणप्रत्यय । आमन्त्रितत्वात्निपात । क करोतेर्लुङि क्ले 'मन्त्रे घस्' इत्यादिना लुक् । हल्ङ्यादिना सिचो लोप । 'न माद्योगे' इत्यडभाव । पुरुषत्रा । 'देवमनुष्य-पुरुषपुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्' इति सप्तम्यर्थे प्राप्रत्यय । प्रत्यय-स्वर ॥

शब्दा०—एतत्=इस, वच=वचन को, जरित=ओ स्तुतिगायक,
मा=मत, अपि=कभी भी, मृष्टा=भूलो, यद्=जिससे, ते=तुम्हारे वचन
को, आ घोषान्=सुन सकें, उत्तरा=भावी, युगानि=युगों के व्यक्ति,
उक्थेपु=स्तुतियों में, कारो=ओ कवि, प्रति=लिये न=हमारे, जुपस्व=
आदर करो, मा=मत, न=हमलोगों को, नि क=नीचे करो, पुरुषत्रा=
पुरुषों में, नम=नमस्कार है, ते=तुमको ।

हि० अ०—ओ स्तुति गायक, इस वचन को मत भूलो ताकि भावी युगों
के लोग इसे सुन सकें । ओ कवि, अपनी स्तुतियों में हमारा आदर रखो ।
हमलोगों को (उक्ति प्रत्युक्ति द्वारा) मनुष्यों (की कीटि) में मत लावो,
(हम लोगो का) तुम्हें नमस्कार है ।

Trans—O singer, never forget this word of thine
(so) that (men of) future ages may hear it O poet, in
prayers be favourable to us Do not make us down
amongst men, we bow unto thee

Notes—जरित—Voc sing of जरित् from \sqrt{jr} to
sing मृष्टा— \sqrt{mrs} to forget, root aorist, 2nd sing
मजुन घोषान्— \sqrt{ghus} with आ to listen, pres subju
3rd plu, not unaccented because preceded by मत्
Sayana takes घोषान् as a participle and renders as
'उद्घोषयन्'; Grassmann takes घोषान् to mean 'proclaim
loudly', Geldner as 'listen', Wilson as 'words'
Griffith as 'reccho' and Peterson as 'listen'. कारो—

Final ओ is Pragrhya only before इति in the Pada-text (सम्बद्धो शाकल्यस्येतावनाय—Pāṇ I. 1.16). प्रति जुपस्व— \sqrt{jus} with प्रति to show affection to, to be favourable, impv. mid. 2nd. sing. कः— \sqrt{kr} to make, root-aorist injun. 2nd. sing. Vide Appendix 'B' under the rules of rendering Sanihitā-text into Pada-text. पुरुषत्रा—See note on पुरुषा (I. 32.7).

ओ इति । सु । स्वसारः । कारवे । शृणोत । ययौ । वः । दूरात् । अनसा । रथेन । नि । सु । नमध्वम् । भवत । सुस्पाराः । अधोऽश्वाः । सिन्धवः । स्रोत्याभिः ॥६॥

सा० भा०—विश्वामिनो नदोः प्रत्युवाच । स्वसारः भगिन्यः सिन्धवः हे नद्यः कारवे स्तोत्रं कुर्वाणस्य मम वचनं सु गुष्ठं ओ शृणोत शृणुतं व । अनसा शकटेन रथेन च सह दूरात् विप्रकृष्टाद्देशात् वः गुप्मान् ययौ प्राप्तोऽस्मि । यूयं सु गुष्ठं नि नमध्वम् आत्मना स्वयं प्रह्वाः भवत । तथा सुपाराः रयादीनां तीरात् सुखेनावरोहणावरोहणे यया स्यातां तथा शोभनरोधसश्च भवत । किञ्च यूयं स्रोत्याभिः लवणशीलाभिरद्भिः अधोअश्वाः रयाङ्गस्याक्षस्याघस्ताद्भवत । यदापोऽलस्याधस्ताद्भ्रुवन्ति तदा रयादीनि नेतुं शक्यन्ते । तस्मात् तत्परिमाणोदकाः भवतेति अर्थाभिप्रायः । ओ इति प्रगुह्यसंज्ञा । शृणोत । 'धु श्रपणे' इत्यस्य लोटि तत्प्रत्ययस्य 'तप्तनप्तनयनादच' इति तदादेशः । पित्वाद्गुणः । निघातः । ययौ । 'या प्रापणे' इत्यस्य भूतमात्रे लिट्प्रुत्तमे णलि 'अत ओ णतः' इत्योकारः एकादेशस्वरः । वः । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयायाः 'बहुवचनस्य वस्तसो' इति वसादेशः । पू । 'निपातस्य' इति संहितायां दीर्घः । नमध्वम् । 'णम् प्रह्वत्वे शब्दे च' इत्यस्य कर्मकर्तरि 'न बहुस्तुनमां यविचणौ' इति प्रतिषेधात् यणभायः । अधोअश्वाः अधरशब्दस्य 'पूर्वापरायराणामसि पुरययश्चंपाम्' इत्यसिप्रत्ययोऽधादेशश्च । अक्षशब्दः 'अशून्याप्ती' इत्यस्मात् 'अशोर्देवने' (उ० सू० ३. ३४५) इति सप्रत्ययान्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । सिन्धवः । आभन्वितत्वाभिघातः । स्रोत्याभिः । स्रोतःशब्दात् 'स्रोतसो विभाया इपइड्यौ' (पा० सू० ४. ४ ११३) इति ड्यप्रत्ययः । डित्वात् ढिलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

शब्दा०—ओ=सम्बोधन का वाचक, स्वसारः=ओ वहनों, कारवे=

कवि की बात, शृणोत=सुनो, ययौ=आया हूँ, व=तुम लोगों के पास, दूरात्=बहुत दूर से, अनसा=गाड़ी से, रथेन=रथ से सु=अच्छी प्रकार, नि नमध्वम्=नीचे झुक जावो, भवत=हो जावो, सुपारा=आसानी से पार करने योग्य, अधोअक्षाः=चक्के के धूरे से नीचे होकर, सिन्धव=ओ नदियों, स्त्रोत्याभि=अपनी जलधारा से ।

हि० अ०—ओ सुन्दर बहनो, (मुझ) कवि की (बात) सुनो, (क्योंकि मैं) तुम्हारे पास बहुत दूर से गाड़ी तथा रथ के साथ आया हूँ । अच्छी प्रकार से झुक जावो । ओ नदियों, अपनी जलधारा से अक्ष के नीचे होकर (बहती हुई) आसानी से पार करने योग्य हो जावो ।

Trans—O fair sisters, listen to (me) the poet; (I) have come to you from afar with cart and chariot Please bend down well and be easily crossable, O rivers, with streams (reaching) below the axle

Notes—ओ—(=आ+उ) as an independent word ओ is Pragrhya (पद चान्य—Rg Prāt I 69), hence, इति is added after it in the Pada text शृणोत—√śru to hear, impv 2nd plu ययौ—√yā to go, perf 1rst sing, not unaccented because it begins the Pāda नमध्वम्—√nam to bend, mid impv 2nd plu भवत—√bhū to be, impv 2nd plu, not unaccented because it is regarded as beginning of a new sentence

आ । ते । का॒रो इति । शृ॒णु॒वाम् । च॒चांसि । य॒यार्थ । दू॒रात् ।
अ॒न॒सा । र॒थेन ॥ नि । ते । न॒सै । पी॒प्या॒नाऽइ॒व । यो॒पां ।
म॒र्या॒यऽइ॒व । क॒न्यां । श॒श्व॒चै । तु इति ते ॥१०॥

सा० भा०—नद्यः पूर्वं विश्वामित्रः प्रत्याख्यायानयन् च तस्य वाक्यमाशुश्रुव । कारो स्तोत्रं कुर्वाण हे विश्वामित्र ते तव यचांसि इमानि वाक्यानि आ शृणुवाम शृणुम् । तव समोहितं प्रयोजनं कुम् इत्यर्थः । अनसा शक्तेन रथेन च सह ययाथ । यतो दूरात् आपतोऽस्ति । यय च ते स्वदर्थं नि नरां नीचनमाम । प्रत्येकविवक्षया अर्थैकवचनम् । रथेन गन्तुं सापेक्षता भवादेत्यर्थः । तव

दृष्टान्तः । पीप्यानेव योषा । पीप्याना पुत्र स्तन पापयन्ती योषा माता यया
प्रह्वीभवति । दृष्टान्तान्तरम् । यया कन्या युवति मर्यायेव मनुष्याय पित्रे
आत्रे वा शश्वचैः परिष्वजनाय नम्रीभवति तद्वत् ते त्वदर्थं प्रह्वीभवामः । ते
इति पुनरुक्तिरादरायम् । एतामूच यास्क एव व्याचष्टे — 'आशृण्वाम ते कारो
वचनानि याहि दूरादनसा च रथेन च निनमाम ते पापयमानेव योषा पुत्र
मर्यायेव कन्या परिष्वजनाय निनमा इति वा' (निघ० २ २७) इति । कारो ।
'शबुद्धी शाकल्पस्येती' (पा० सू० १० १ १६) इति प्रगृह्यसज्ञा । शृण्वामः ।
'श्रु श्रवणे' इत्यस्य लोटि 'आडुत्तमस्य पिच्च' इत्याडागमः । पितृवात् गुणः ।
निघातः । ययायः । या प्रापणे' इत्यस्य भूतमात्रे लिटि यलि 'एकाच्च उपदेशे-
ऽनुदात्तात्' इतीदृशप्रतिषेधः । लिट्स्वरः । अनसा । सहाय्यं तृतीया । नसं । 'णमु
प्रह्वत्वे' इत्यस्य लेट्युत्तमे लेटि सिब्वह्वलमिति सिप् । 'वँतोऽन्यत्र' इत्यकारा-
देशः । निघातः । पीप्यानेव । पीड् पाने' इत्यस्यान्तर्भावितर्ण्यस्य लिटि
कानचि रूपम् । चित्स्वरः । योषा । 'यु मिथणे' । 'वृतुषदिहनि' (उ० सू०
३ ३४२) इत्यादिना सप्रत्ययः । यीतीति योषा । धृषादित्वादाद्युदात्तः ।
शश्वचं । 'श्वञ्ज परिष्वङ्गे' इत्यस्मात् सपदादिलक्षणो भावे विवप् । यूषोदरा-
दित्वादित्स्वरूपसिद्धिरन्तोदात्तश्च ॥१०॥

शब्दा०—ते=तुम्हारी, कारो=ओ कवि, आ शृण्वाम=सुनती हं,
वचासि=बातों को ययाय=आये हो, दूरात्=दूर से, अनसा=गाड़ी से,
रथेन=रथ से, ते=तुम्हारे लिये, नि नसैः=नीचे झुकती हूँ, पीप्यानेव=
दूध भरे स्तनवाली की तरह, योषा=औरत, मर्यायेव=जैसे प्रेमी के लिये,
कन्या=युवती, शश्वचै=आलिंगन करने के लिये, ते=तुम्हारे लिये ।

हि० अ० ओ कवि, हम तुम्हारी बातें सुनती हं, (क्योंकि तुम) बहुत
दूर से गाड़ी तथा रथ के साथ आये हो । तुम्हारे लिये मैं नीचे झुकती हूँ जैसे
दूध भरे स्तनवाली औरत (अपने पुत्र के लिये) तथा जैसे युवती अपने प्रेमी
का आलिंगन करने के लिये (झुकती हं) ।

Trans—O poet, we listen your words, (for) you
have come from afar with cart and chariot I bend
down for thee as a woman with swelling bosom
(for her son), as a maiden to embrace her lover

Notes—शृण्वाम—√*sru* to hear, pres subjv 1st.
plu ययाय—√*ya* to go, perf 2nd plu, not unaccented

because it begins the Pāda नंसै— \sqrt{nam} to bend, 'a'-aorist, mid 1st. sing subju पीप्याना— $\sqrt{pyā}$ to swell, perf part. fem नर्याय—Man (Nigh II 3 11, Sāyana), 'lover' (Griffith, Peterson). शश्वचै—Sāyana takes it as dative infinitive from $\sqrt{śvac}$ to embrace, according to Macdonell, Peterson etc it is verbal form (perf mid 1st sing subju) not unaccented because it begins a new sentence ते—Vide Appendix 'B' II 6. (d)

यत् । अङ्ग । त्वा । भरताः । सुमृत्तरेयुः । गुव्यन् । ग्रामः ।
इषितः । इन्द्रजुतः ॥ अर्पात् । अह । प्रस्रवः । सर्गस्तक्तः ।
आ । वः । वृणे । सुस्मृतिम् । यज्ञियानाम् ॥११॥

सा० भा०—विश्वामित्रो नदी प्रत्युवाच । अङ्ग इत्यामन्त्रणे । हे नद्य
यत् परमात् युष्माभिरुत्तितीर्थो ममोत्तरणमभ्यनुज्ञात तस्मात् भरताः भरत-
कुसजा मदीमा सर्वे त्वा परतपस्मेकतामापन्ना नदी त्वा संतरेयुः सम्यगुत्तोर्णा
भवेयु । तदेव विद्वानिति । गुव्यन् गा उदकानि तरोरुमिच्छन् इषितः
त्वयाम्भ्यनुज्ञात इन्द्रजुतः युष्माक प्रवर्तवेनेन्द्रेण च प्रेरित ग्रामः भरतानां सघ
अर्पात् सतरेत् । यत् सर्गस्तक्तः समनाय प्रवृत्त प्रस्रवः तेषामुद्योग अह पूर्वं
युष्माभिरनुज्ञात । अह तु यज्ञियानां यज्ञाह्णिषा वः युष्माक सुमतिं शोभना
रुतिम् आ वृणे सत्यं सभजे । भरता । भरतशब्दादुत्सादित्वादङ् । तस्य
'यञाञोश्च' इति लुक् । अतश्चप्रत्ययस्वर । सतरेयु । तरतेर्लिङि रुति रूपम् ।
शोलंसादंघातुकस्वरे धातुस्वर । 'तिटि चोदात्तवति' इति गतेनिघात । गव्यन् ।
गा आत्मन् इच्छन् । गुण वयच् । एकादेशस्वर । ग्राम । 'प्रसतेरा च' (उ०
सू० १ १४०) इति मन्प्रत्यय आकारादेशश्च । नित्स्वर । इन्द्रजुत । जू इति
सीमो धातुर्गत्यर्थः । 'य्युक किति' इति निष्ठाया मिदप्रतिषेधः । 'तृतीया वमंणि'
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर । अर्पात् । 'श्रु गती' इत्यस्य लेटि तिपि 'सिच्यहुलन्'
इति सिप् । सेट आह्वानम् । 'एवाच' इतीदृप्रतिषेधः । वृण । प्रत्ययस्य
पित्वाबनुदात्तत्वे धातुस्वर । वृणे । 'यद् सभस्ती' इत्यस्य लटि रूपम् । यज्ञिया-
नाम् । 'यत्तित्याम्प्यं घराञौ' इति घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वर ।

शब्दा०—यत्=चकि सुहारी अनुमति मित्त गई हं इतलिये, अङ्ग=
सम्बोधन वा वाचक शब्द, त्वा=तुमही, भरताः=भरतयज्ञो विश्वामित्र तथा

उनके अनुयायी, संतरेयुः=एक साथ पार करें, गन्धन्=पार जाने की इच्छा-
वाला, ग्रामः=क्षुण्ड, इषित=तुम्हारे द्वारा अनुज्ञात, इन्द्रजूतः=इन्द्र द्वारा
भेजा गया, अर्पात्=वहे, अह=एक निपात, प्रसवः=प्रवाह, सर्गतक्तः=
स्वाभाविक रूप से प्रवाहित, व=तुम्हारी, आवृणे=चाहता हूँ, सुमतिम्=
समयन करनेवाली सुन्दर मति, यक्षियानाम्=पवित्र नदियों की ।

हि० अ०—ओ (नदियों), चूँकि (तुम्हारी अनुमति मिल गई है इस-
लिये) भरतवशी (हमलोग) तुमको पार करें, पार जाने की इच्छावाला
(तुम्हारे द्वारा) अनुज्ञात एव इन्द्र द्वारा भेजा गया, (भरत वक्षियों का)
क्षुण्ड (पार करे) । (तुम्हारा) प्रवाह अपनी स्वभाविक गति में प्रवाहित
होता हुआ, वहे । मैं पवित्र नदियों का समयन चाहता हूँ ।

Trans —O (rivers), since (you have allowed me, so) may Bharatas cross (the rivers), may the band (of Bharatas), seeking to cross (pass over) allowed (by thee) and sped by Indra May the torrent flow rushing in its natural urge I seek the favour of holy ones

Notes—अङ्ग—A particle of address Macdonell takes it as an emphatic particle and renders it as 'just when', 'just because' संतरेयु— \sqrt{tr} to cross, opt 3rd plu, not unaccented because preceded by यत् गन्धन्—'Seeking to cross the water' (Sayana), 'cow seeking' (Peterson) इन्द्रजूतः—जूत is past part from \sqrt{ju} to speed For accent see इन्द्रेषित (III 33 2) अर्पात्— \sqrt{rs} to rush, pres subjv 3rd sing वृणे— \sqrt{vr} to choose, pres nud 1st sing

अतारिषुः । भरताः । गन्धवः । सम् । अमन्त । विप्रः । सुम्-
तिम् । नदीनाम् ॥ प्र । पितृध्वम् । इषयन्तीः । सुस्राधाः । आ ।
वृक्षणा । पृथ्वम् । यात । शीमम् ॥१२॥

सा० भा०—गन्धर्व गा आत्मन इच्छन्त भरता भरतकुलजा सर्वे
अतारिषु ता नदीं समतरन् विप्रः मेधावी विश्वामित्र नदीनां सुमतिं शोभना
स्तुतिं समभक्तं समभजत । यूयं तु मयापूर्वम् इपयन्ती कुल्पादिद्वारा अन्न
कुर्वाणा अत एव सुराधाः शोभनघनोपेता यूयं वक्षणाः कृत्रिमसरित् कुल्पा
प्र पिन्वध्वं प्रकपेण संपद्यत । आ पृणध्वं तां सर्वत पूरयत च । शीभं
शोघ्र यात गच्छत च । अतारिषु । 'तुप्लवनतरणयो' इत्यस्य लुङि 'सिचि
वृद्धि' परस्मैपदेषु' इति वृद्धिः । अडागमस्वरः । गध्यव । सुप षयच् ।
'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः । तस्य स्वरः । अभवत् । 'भज सेवायाम्' इत्यस्य
लुङि सिचि 'श्लो शलि' इति लोपः । पादादिस्वादनिघातः । पिन्वध्वम् ।
'पिचि सेवने' इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः । इपयन्ती । इय कुर्वत्य ।
'तत्करोति' इति णिच् । 'णादिष्ठवत्प्रातिपदिकस्य' इति इष्ठवद्भावात् 'टे' इति
टिलोपः । 'या छन्दसि' इति सवर्णदीर्घः । प्रथमस्वरः । पृणध्वन् । 'पृण
प्रीणने' । लोटि रूपम् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । आक्यभेदादनिघातः । यात । 'या
प्रापणे' इत्यस्य लोटि रूपम् । अत्रापि न निघातः । शोभम् । 'शोभू कत्यने' ।
श्लाघ्यतेऽनेन तद्वानिति करणे घञ् । जित्स्वरः ॥१२॥

शब्दा०—अतारिषुः=पार कर लिया, भरताः=भरतवशिष्यो ने, गन्धर्वः
=पार जाने की इच्छावाले, समभक्त=प्राप्त कर लिया, विप्रः=ब्राह्मण ने,
सुमतिम्=समर्थन, नदीनाम्=नदियों का, प्र पिन्वध्वम्=प्रवाहित होवो,
इपयन्तीः=धन लाती हुई, सुराधाः=सुन्दर धनवाली तुमलोग, वक्षणाः=
अपनी जगह पर, आ पृणध्वम्=भर जावो, यात=बहो, शीभम्=शीघ्रता से ।

हि० अ०—पार जाने की इच्छावाले भरतवशिष्यो ने पार कर लिया,
ब्राह्मण ने नदियों का समर्थन प्राप्त कर लिया । सुन्दर धनवाली (तुमलोग)
धन लाती हुई अपनी जगह पर प्रवाहित होवो, भर जावो, शीघ्रता से बहो ।

Trans —The Bharatas, seeking to cross the waters,
have crossed, the poet has found the favour of the
rivers (You) possessing of excellent riches, bringing
food, swell forth in your bed, overflow, go swiftly

Notes—अतारिषु—√*tī* to cross, 'is' aorist 3rd plu
अभक्त—√*bha* to divide, mid 's' aorist, 3rd sing
पिन्वध्वम्—√*pinv* to swell, mid, impv 2nd plu
इपयन्ती—*Siyana* takes it as denom and renders 'वन्न

कुर्वाणः; Macdonell and Peterson take it as caus. part. from $\sqrt{\text{is}}$. Wilson takes it to mean 'dispersing food', Griffith as 'hastening' and Peterson as 'enlivening'. सुराधाः—Possessing excellent wealth; Bahuvrihi compd. वक्ष्णा—River-bed. (see I. 32.1). पूणध्वम्— $\sqrt{\text{prñ}}$ to fill, mid. impv. 2nd. plu.; not unaccented because it is regarded as a new sentence. यात— $\sqrt{\text{yā}}$ to go impv. 2nd. plu.; not unaccented because it begins a new sentence.

उत् । वः । ऊर्मिः । शम्याः । हुन्तु । आपः । योवत्राणि ।
मुञ्चतु ॥ मा । अदुःकृतौ । विद्वेनसा । अघ्न्यौ । शूनम् । आ ।
अस्ताम् ॥१३॥

सा० भा०—पूर्वमुत्तितोर्पुंयिस्वामित्रो नदीस्त्वत्वा अधुना उत्तितोर्पुः पुनराह । हे नद्यः वः पुष्पाकम् ऊर्मिः तरङ्गः शम्याः युग्यकण्ठपाश्यादिसंलग्ना रज्जवः उत् ऊर्ध्वं यथा भवन्ति तथा हुन्तु गच्छतु । स तरङ्गो रज्जुनामघो गच्छत्वित्यभिप्रायः । तथा हे आपः पूर्वं योवत्राणि ता रज्जुः मुञ्चत । यथा न स्पृशन्ति तथा यान्त्वित्यभिप्रायः । द्येनसा विगतपापे अत एव अदुःकृतौ कल्याणकर्मकारिण्यौ अघ्न्यौ अघ्न्ये न केनापि तिरस्करणोपे विषादुक्षुब्रचो शूनं समृद्धिं मा अस्ताम् आगच्छताम् । एवं विश्वामित्रो नदीः स्तुत्वा ताभिरनुज्ञातोऽतरदिति । ऊर्मिः । 'ऋ गनौ' । अतैरुच्च' इति मिप्रत्ययः । 'ऊः' इत्ययमादेशो धातोः । ऋच्छतीत्यूर्मिः । प्रत्ययस्वरः । शम्याः । 'शम् उपशमे' । 'पोरदुपधात्' इति यत्प्रत्ययः । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । हुन्तु । 'हन हिंसागत्योः' इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः । योवत्राणि । 'युजिर् योगे' । करणे 'दाम्नीशसययुज' इत्यादिना ष्टमप्रत्ययः । निस्वरः । मुञ्चत । 'मुञ्च मोक्षणे' । निघातः । अदुःकृतौ । 'इसुसोः सामर्थ्ये' इति विसर्जनोपस्य पत्वम् । द्येनसा । बहुव्रीही पूर्वपदस्वरः । मुपो आदेशः । अघ्न्यौ । 'हन हिंसागत्योः' इत्यस्य नञ्पूर्वस्य अघ्न्यादयश्च' इति निपातनात् यक् । कित्वाद्युपधालोपः । 'हो हन्ते' इति घत्वम् । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादत्र औष्टः शीभावाभावः । एकादेशस्वरः । शूनम् । इवयतेः 'नपुंसके भवे वतः' इति वतः । यजादिधात्

संप्रसारणम् । 'हलः' इति दीर्घत्वम् । 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम् । 'निष्ठा च द्व्यजनात्' इत्याद्युदात्तः । अस्ताम् । 'ऋ गतौ' इत्यस्य लुङि क्लेः 'सति-शास्त्यतिम्यश्च' इत्यडादेशः । 'ऋदुशोऽङि गुणः' । 'न माङ्योगे' इत्यङभावः । निपातः ॥

शब्दा०—धः=तुम्हारी, ऊर्मिः=धारा, शम्याः=जुवा की कील को, उत्हन्तु=ऊपर से आपात करे, अर्वात् जुवा की कील के नीचे से बहे, आपः=जल, योक्त्राणि=रस्तियों को, शुञ्चत=छोड़ दे, मा=मत, अदुष्कृतौ=कुकृत्यों से रहित, न्येनसा=पापरहित, अघ्न्यौ=तिरस्कार न करने योग्य, शूनम्=वृद्धि, आ अस्ताम्=प्राप्त करें ।

हि० अ०—तुम्हारी धारा जुवा की कील के नीचे से बहे; जल रस्ती को छोड़ दे, दुष्कृत्यों से रहित, पाप रहित, तथा तिरस्कार न करने योग्य (ये नदियाँ) वृद्धि न प्राप्त करें ।

Trans.—Let your torrent strike up the yoke-pins (from below). Let the waters leave the yokes. Let not (the rivers), free from evil deeds, sinless, and not to be censured, show increase.

Notes—मुञ्चत्— \sqrt{muc} to release, injun. 3rd. plu. शूनम्—'Increase', 'prosperity' (Sāyaṇa) 'waste' (Griffith) 'privation' (Peterson). अस्ताम्— \sqrt{r} to go, 'a'-aorist impv. 3rd. dual.

‘अयमिह’ इत्येकादशर्चं सप्तमं पुनरुक्तं यामदेवस्याप्यमान्येषन् । आद्या जगती द्वितीयाद्याः षड्चानुष्टुभः शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुकान्तम्—‘अपमिहादौ जगती षड्चानुष्टुभः’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । अग्निप्रणयने ‘अयमिह’ इति वंशस्य प्रतिपत् । तथा च सूत्रितम्—‘अयमिह प्रथमो धायि धातृभिरिति तु राजन्यवंश्यपीराद्ये’ (आश्व० श्रौ० २. १७) इति ।

अयम् । इह । प्रथमः । धायि । धातृभिः । होता । यजिष्ठः । अध्वरेषु । ईड्यः ॥ यम् । अप्नवानः । भृगवः । विरुरुचुः । वनेषु । चित्रम् । विभ्रम् । वशेविशे ॥१॥

सा० भा०—धातृभिः यज्ञार्थं कर्म कुर्वद्भिरध्वर्युभिः इह अस्मिन् यज्ञे होता देवानामाह्वाता यजिष्ठः अतिशयेन यष्टा अध्वरेषु यागेषु ईड्यः ऋत्विग्भिः स्तूपमानः प्रथमः सर्वेषां देवानां मुख्यः अयम् आहवनीयादिस्थानेषु प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानोऽग्निः धायि अघायि निहितः । दघातेः कर्मणि लुङ् । ‘वहुलं छन्दस्यमाद्योगे’ इत्यङ्भावः । ‘तिङ्तिङ्’ इति निघातः । अयमग्निरित्युक्तम् । कोऽसावग्निरित्यत आह । अप्नवानः भृगुसंबन्धी कश्चिदपि । स चान्ये भृगवः च वनेषु अरण्येषु चित्रं दावाग्निरूपेण बहुधा दर्शनीयं विशेषविशे । वीप्सया सर्वजनव्याप्तिर्गृह्यते । सर्वस्या विशः प्रजायाः विभ्रं विभ्रमोश्चरं यं देवानां हविर्गाहकत्वेन प्रसिद्धमग्निं विरुरुचुः दीप्तिपुवतं कुर्वन्ति स्म । यमिति यच्छब्दस्यायमिति द्वंद्वशब्देन संबन्धः ॥

शब्दा०—अयम्=यह, इह=यहां यज्ञवेदी पर, प्रथमः=सभी देवताओं से पहिले, धायि=रखा गया है, धातृभिः=यज्ञ संपादन करनेवालों के द्वारा, होता=होता नामक ऋत्विज, यजिष्ठः=थोड़े यज्ञकर्ता, अध्वरेषु=यज्ञों में, ईड्यः=पूजने योग्य, यम्=जिसको, अप्नवानः=अप्नवान नामक ऋषि, भृगवः=भृगुवंशी ऋषियों ने, विरुरुचुः=प्रणयनित किया है, वनेषु=वनों में, चित्रम्=चमकनेवाला, विभ्रम्=व्याप्त रहनेवाला, विशेषविशे=प्रत्येक घर में ।

हि० अ०—होता, थोड़े यज्ञकर्ता, यज्ञ में पूजने योग्य, यह (अग्नि), यज्ञ संपादन करनेवालों के द्वारा (सभी देवताओं से) पहिले, यहां (यज्ञवेदी

पर) रखा गया है। जितकी अपनावान तथा भृगु परिवार के ऋषियों ने प्रज्वलित किया है, (जो) वन में (दावाग्नि के रूप में) चमकनेवाला तथा प्रत्येक घर में व्याप्त रहनेवाला (है)।

Trans—This (Agni), the invoker, the best sacrificer, to be praised at sacrifices, has been placed first, here (at the sacrificial altar) by the supporters of the sacrifices Whom, Apnavāna and the seers of the family of Bhrgu have lighted, the bright coloured in the forests, omnipresent in every dwelling

Notes—धा॒यि—/dhā to put pass aorist, 3rd sing. The augment (अ) has been dropped even without prohibitive particle मा ईड्य—Gerundive in य from √id to praise विरुचु—/ruc to shine, perf 3rd plu, not unaccented because preceded by यम् विशेषे—Iterative compd accented on the first member.

अग्ने॑ । क॒दा । ते॒ । आ॒नु॒प॒क् । भुव॑त् । दे॒व॒स्य॑ । चे॒त॒न॒म् ॥ अध॑ ।
हि । त्वा॑ । ज॒गृ॒ध्रि॒रे । म॒र्ता॑सः । वि॒क्षु॑ । ई॒ड्य॑म् ॥२॥

सा० भा०—हे अग्ने अध अत कारणात् देवस्य द्योतमानस्य ते तव सर्वस्य चेतन तेज कदा आनुपक् अनुपगत भुवत् भवेत् । लक्ष्यदागम । 'बहुल छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् । 'भूसुवोस्तिडि' इति गुणप्रतिषेध । अत कारणादित्युक्तम् । कस्माद्धेतोरित्युच्यते । हि यस्मात् कारणात् मर्तासः मनुष्या विक्षु विडभि प्रजाभि ईड्यं स्तुत्य त्वा त्वां जगृध्रिरे जगृहिरे गृह्णन्ति । प्रहेर्पातोर्लिटि 'हृप्रहोभं' इति भवम् । 'बहुल छन्दसि' इति रदागम ॥

शब्दा०—अग्ने=ओ अग्नि, कदा=कब, ते=तुम्हारा, आनुपक्=निर्वाण रूप से, भुवा=प्रकट होगा, देवस्य=देव का, चेतनम्=तेज, अध=इसो कारण से, हि=क्योंकि, त्वा=तुमको, जगृध्रिरे=स्वीकार किया है, मर्तास=मनुष्यों ने, विक्षु=घरों में, ईड्यम्=पूज्य को ।

हि० अ०—ओ अग्नि तुम्हारा, देव का, तेज कब निर्वाय रूप से प्रकट होगा। क्योंकि उसी कारण से मनुष्यों ने प्रत्येक घर में पूज्य तुमको स्वीकार किया है।

Trans—O Agni, when thy, the glory of god, be uninterruptedly manifested? For, that's why the mortals have received thee, the worthy of praises in dwellings

Notes—आनुपक्—Manifested' (Wilson) 'suddenly shown forth' (Griffith) M W D, derives आनुपक् from अनु+√sañj meaning 'in continuous order', 'uninterruptedly', 'one after the other' भुवत्—√bhū to be, root-aorist, subjv 3rd sing, accented because beginning of a Pāda जगृभिरे—√grabh to seize mid perf 3rd plu, accented because preceded by emphatic particle हि in the same Pāda

ऋतऽवानम् । विऽचेतसम् । पश्यन्तः । द्याम्ऽद्व । स्तुऽभिः ॥
विश्वेषाम् । अध्वराणाम् । हस्कृत्तारिम् । दमेऽदमे ॥३॥

सा० भा०—ऋतावानम् अमापिन विचेतसं विशिष्टज्ञानं स्तुभिः नक्षत्रं परिवृत्तं द्यामिव बिम्बुलिङ्गं समेत विश्वेषा सर्वेषाम् अध्वराणां यज्ञानां हस्कृत्तारिं प्रभासकं धृष्टं कर्तारं वा अग्निं पश्यन्तः ऋत्विगादयः दमेदमे सर्वस्मिन् यज्ञगृहे । जगृभिरे इति पूर्वैर्ग सवन्त्य ॥

शब्दा०—ऋतवानम्=सत्यवान, विचेतसम्=विशिष्ट ज्ञानी, पश्यन्तः=देखते हुये, द्यामिव=आकाश की तरह, स्तुभिः=तारों से आवृत, विश्वेषाम्=सम्पूर्ण, अध्वराणाम्=यज्ञों के, हस्कृत्तारिम्=प्रकाशक, दमेदमे=प्रत्येक घर में।

हि० अ०—सत्यवान्, विशिष्ट ज्ञानी, तारों से (आवृत) आकाश की तरह (अपने स्फुलिंगों से घिरे हुये), सम्पूर्ण यज्ञों के प्रकाशक (अग्नि) को देखते हुये (यज्ञकर्ताओं ने) प्रत्येक घर में (स्वीकार किया है)

Trans—Seeing (Agni), the truthful, the most sapient, (covered with sparks) as heaven with stars, the illuminator of all the sacrifices, (the worshippers have received him) in every house

Notes—ऋतावानम्—See ऋतावा (II 34 8) पश्यन्त— \sqrt{pas} to see, pres part. According to Geldner पश्यन्त means 'recognising' Rajavade conjectures it to be पिशन्त Thus according to him the passage would be पिशन्त द्यामिव स्तुभि—'spangling heaven as it were with stars

आशुम् । दूतम् । विवस्वतः । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि ॥
आ । जभ्रुः । केतुम् । आयवः । भृगवाणम् । विशेऽविशे ॥४॥

सा० भा०—य अग्नि विश्वा चर्षणी सर्वा प्रजा अभि भवति आयव मनुष्या । आयव इति मनुष्यनाम 'आयव पदव' (नि० २ ३ १७) इति मनुष्यनामसु पाठात् । आशुं क्षिप्रगामिन विवस्वत मनुष्यस्य यजमानस्य दूतम् । विवस्वन्त इति मनुष्यनाम । केतुं प्रज्ञापक भृगवाणं भृगुवदाचरन्तम् । द्योप्यमानमित्ययं । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य विवड्वक्तव्य' इति विवप् । तदन्ताल्लटो व्यत्ययेन शानच् । अदुपदेशाल्लसार्यधातुकानुदात्तत्वे प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वात् आशुदात्तत्वम् । तर्मानि विशेविशे शब्दस्य प्रजायै आ जभ्रु आजहृ 'हृप्रहोभं' इति भत्वम् ॥

शब्दा०—आशुम्=शीघ्रगामी, दूतम्=दूत को, विवस्वत =यजमान के, विश्वा =सम्पूर्ण, य =जो, चर्षणी =प्राणियों को, अभि =अभिभूत करनेवाला, आ जभ्रु =छाया है, केतुम्=यज्ञ का पताका, आयव =मनुष्यों ने, भृगवाणम्=भृगु की तरह आचरण करनेवाला अर्थात् चमकनेवाला, विशेविशे=प्रत्येक घर में ।

हि० अ०—यजमान के शीघ्रगामी दूत को, जो सभी प्राणियों को अभिभूत करनेवाला है, (जो यज्ञ का) पताका है, भृगु की तरह आचरण करने वाला (अर्थात् चमकनेवाला) है, मनुष्यों ने प्रत्येक घर में (उसको) छाया है ।

Trans.—(Him) the quick messenger of the worshipper, (him) who rules over all mankind, the ensign, acting like Bhṛgu (i.e. glittering), the living beings have brought in every dwelling.

Notes—जभ्रः— \sqrt{bhr} to bear perf. 3rd. plu. भृगवाणम्—‘The resplendent’ (Wilson), ‘moving like Bhṛgu’ (Griffith); Sāyaṇa takes it to mean ‘acting like Bhṛgu’. M. W. D. derives it from $\sqrt{bhrāj}$ to shine.

तम् । ईम् । होतारम् । आनुपक् । चिकित्वांसम् । नि । सेदिरे ।
रण्वम् । पावकऽशोचिपम् । यजिष्ठम् । सप्त । धामभिः ॥५॥

सा० भा०—ऋत्विगावयो मनुष्याः आनुपक् आनुपूर्व्येण होतारं देवाना-
माह्वतारं चिकित्वांसं जानन्तम् । ‘कित ज्ञाने’ । लिटः ववसुः । द्विर्भावह्लादि-
शेषचुत्वदीर्घाः । प्रत्ययस्त्वरः । तर्जो तमिस्रमग्निं नि पेदिरे निषादयन्ति स्म ।
कीदृशम् रण्वं रमणोयम् पावकशोचिपं शोधकदीप्ति यजिष्ठं यष्टतमं सप्त
सप्तभिः धामभिः तेजोभिर्युक्तम् ॥

शब्दा०—तम्=उस, ईम्=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देनेवाला एक निपात,
होतारम्=होता, आनुपक्=निर्वाध रूप से, चिकित्वांसम्=जाननेवाले,
निपेदिरे=बैठाया हूं, रण्वम्=रमणीय, पावकशोचिपम्=पवित्र प्रकाश-
वाले, यजिष्ठम्=श्रेष्ठ यज्ञकर्ता, सप्त=सात प्रकार के, धामभिः=तेज
से युक्त ।

हि० अ०—उस होता, जानने वाले, रमणीय, पवित्र प्रकाशवाले, श्रेष्ठ
यज्ञकर्ता, सात प्रकार के तेज से युक्त (अग्नि) को (यज्ञ करनेवालों ने) निर्वाध
रूप से (अपने घरों में) बैठाया हूं ।

Trans.—Verily him, the invoker, the sapient, (they) have placed uninterruptedly, the elegant, puri-
fyingly radiant, the best sacrificer (endowed) with sevenfold flames.

Notes—चिकित्वांसम्— \sqrt{cit} to perceive, perf. part.
acc. sing. सेदिरे— \sqrt{sad} to sit, mid. 3rd. plu. पावकशोचिपम्—

Having purified radiance, Bahuvrīhi compd accented on the first member

तम् । शश्वतीषु । मातृषु । वने । आ । वीतम् । अश्रितम् ॥
चित्रम् । सन्तम् । गुहा । हितम् । सुवेदम् । कूचिदर्थिनम् ॥ ६ ॥

सा० भा०—शश्वतीषु बह्वीषु मातृषु अप्सु । तां सस्यादिनिर्मातृकत्वात् मातर इत्युच्यन्ते । वने आ वृक्षसमूहे च । आकारश्चायं । सन्तं विद्यमान वीतं कान्तम् अश्रितं प्राणिभिर्दाहभयात् असेवितम् । दुरासदनित्ययं । चित्रं चापनीय गुहा गुहाया हित निहित सुवेद सुविज्ञान सुधन वा कूचिदर्थिनं ववापि हविष्यर्थिन समिदाज्यपुरोडाशादि हवि स्वीकुर्वन्तम् । वव इत्यत्र वकारस्य छान्दसे सप्रसारणे परपूर्वत्वे च हल' इति दीघत्वम् । एवभूत तम् अग्नि निषेदिरे इति पूर्वैर्ग सवन्ध ॥

शब्दा०—तम्=उसको, शश्वतीषु=शाश्वत्, मातृषु=माताओं में अर्थात् जलो में, वने=वन में, आ=और वीतम्=सबके द्वारा अभिलषित, अश्रितम्=असेवित, चित्रम्=प्रकाशमान, सन्तम्=होते हुये, गुहा=गुप्त स्थान में, हितम्=पडे हुये, सुवेदम्=सुन्दर ज्ञानवाले, कूचिदर्थिनम्=कहीं से भी हवि द्रव्य की इच्छा करनेवाले ।

हि० अ०—शाश्वत् माताओं (जलों) तथा वृक्षों में (निवास करनेवाले) सबके द्वारा अभिलषित, (फिर भी) असेवित, प्रकाशमान होते हुये, रहस्य में पडे हुए, सुन्दर ज्ञानवाले, कहीं से भी हविद्रव्य की इच्छा करनेवाले उस (अग्नि) को (उहोने वेदी पर बैठाया है) ।

Trans—Him (abiding) in the perpetual mothers (i.e. waters) and in the wood, desired one (yet) unapproached, bright coloured, placed in secret, endowed with knowledge, seeking (oblations) from anywhere, (they have placed at the sacrificial altar)

Notes—वीतम्—√*vi* to enjoy, pres part acc sing — Wilson takes it to mean 'loved' and Griffith as 'concealed' अश्रितम्—√*śri* to resort, past part with negative particle 'अ' सन्तम्—√*as* to be, pres part

acc. sing. हितम्— \sqrt{hi} to impel. or $\sqrt{dhā}$ to put.
past part. सुवेदम्—‘endowed with knowledge’
(Wilson), ‘quickly-found’ (Griffith); Bahuvrīhi compd.
accented on the second member. कूचिदर्थिनम्—कू is the
Samprasāraṇa of क्व

ससस्य । यत् । विद्युता । सस्मिन् । ऊधन् । ऋतस्य । धामन् ।
रणयन्त । देवाः ॥ महान् । अग्निः । नमसा । रातहव्यः ।
वेः । अध्वराय । सदम् । इत् । ऋतावा ॥७॥

सा० भा०—प्रातरनुवाकादिवनशस्त्रयोस्त्रिंशुभे छन्दसि ‘ससस्य यद्विद्युता’
इत्याद्याः पञ्चचः । सूत्रितं च—‘ससस्य यद्विद्युतेति पञ्च’ (आश्व० श्रौ०
४. १३) इति ।

यत् यमनि देवाः स्तोतारः ससस्य स्वप्नस्य विद्युता विद्युते विद्योने ।
उपसीत्यर्थः । ऋतस्य उदकस्य धामन् धामनि स्थाने सस्मिन् सर्वस्मिन् ऊधन्
ऊपनि यज्ञे रणयन्त रमयन्ति । स्तोत्रैरिति शेषः । महान् प्रभूतः नमसा
नमस्कारेण रातहव्यः दत्तहविष्कः ऋतावा सत्यवान् सः अग्निः सदमित्
सदैव अध्वराय अध्वरं यजमानः कृतं यज्ञम् । ‘सुषा सुषो भवन्तीति वक्तव्यम्’
(पा० म० ७. १. ३९) इति वचनादत्र द्वितीयार्थं चतुर्थी । वेः येति जानाति ।
यद्वा । देवा इन्द्रादयः ससस्य ऋत्विग्भिः सेव्यस्य यद्यस्याग्नेर्विद्युता विशिष्टे
सस्मिन् भजनीये ऋतस्य सत्यस्य धामन् धामनि योनी ऊधन्मूषनि यज्ञे रणयन्त
रमयन्ते । महान् प्रभूतो नमसा हविषा रातहव्यो दत्तहविष्कः ऋतावा सत्यवान्
सोऽग्निरध्वराय यज्ञार्थं सदमित् सदैव वेः गन्ता भवति । अध्वराय यज्ञं वेः
कामयते वा ॥

शब्दा०—ससस्य=स्वप्न के, यत्=जिस, विद्युता=बोलने पर, अलग
होने पर, सस्मिन्=सभी, ऊधन्=यज्ञवेदियों पर, ऋतस्य=यज्ञ के, धामन्
=स्थान पर, रणयन्त=प्रसन्न करते हैं, देवाः=पूजा करनेवाले यजमान,
महान्=बड़ा, अग्निः=अग्नि देवता, नमसा=नमस्कार द्वारा, रातहव्यः
=हवि की आहुति प्रदान किया जानेवाला, वेः=आनन्द लेता है, अध्वराय
=यज्ञ का, सदम्=सर्वदा, इत्=ही, ऋतावा=सत्यवान् ।

हि० अ०—स्वप्न (रात्रि) के बीतने पर (अर्थात् उषा का आगमन होने पर) ऋत के स्थान सभी यज्ञवेदियों पर, पूजा करनेवाले यजमान जिस (अग्नि) को (स्तुतियों द्वारा) प्रसन्न करते हैं, (यह) महान् एव सत्यवान् अग्नि, जिसको नमस्कार द्वारा हव्य की आहुति प्रदान की जाती है, प्रत्येक यज्ञ का सर्वदा ही आनन्द लेता है ।

Trans—At the departure of slumber (i.e. at the break of dawn), whom the godly people (worshippers) gratify (with prayers) at all the sacrifices, the seat of eternal order, the great Agni, the truthful, to whom the oblation is offered with salutation, enjoys the sacrifices always

Notes—ससत्य—Sāyana gives its alternative meaning (1) 'at the departure of slumber i.e. at the break of dawn and (2) served by the priests Griffith takes it to mean 'food' which is served to Agni at the sacrifice रणयन्त—√*ran* to rejoice, caus pres 3rd plu वे—√*vi* to enjoy, pres injun 3rd sing Griffith takes it to mean 'flies', accented because beginning of the Pāda

वेः । अध्वरस्य । दूत्यानि । विद्वान् । उमे इति । अन्तरिति ।
रोदसी इति । सम्ऽचिकित्वान् ॥ दूतः । ईयसे । प्रऽदिवः । उराणः ।
विदुऽन्तरः । दिवः । आऽरोधनानि ॥८॥

सा० भा०—हे अग्ने विद्वान् सर्वं जानानस्त्वम् अध्वरस्य यज्ञस्य सबधीनि दूत्यानि दूतकर्माणि वे वेति कामयसे वा । यद्वा वेरिति यज्ञ-विशेषणम् । येषजमानस्याभीष्टफलजनकस्याध्वरस्य यागस्य सबधीनि दूत्यानि दूतकर्माणि विद्वान् जानन् । उमे रोदसी उभयो रोदस्योर्धावापृषिव्यो अन्त मध्ये स्थितमन्तरिक्ष सचिकित्वान् सम्पक् जानन् प्रदिवः पुराण । पुराणना-मेद प्रतन प्रदिव' (नि० ३ २७ २) इति पुराणनामसु पाठात् । उराणः अल्पमपि हवि उर बहु कुर्वाण । 'उराण उर कुर्वाण' इति यास्कैनोक्तत्वात् ।

विदुष्टर विद्वत्तरो देवाना दूतः स्व दिवः स्वर्गस्य आरोधनानि आरोहणानि ।
आरोहणार्हानि स्थानानीत्यर्थः । देवाना हवींष्यपयितुम् ईयसे गच्छति ।

शब्दा० वेः=जानते हो, अध्वरस्य=यज्ञ के, दूत्यानि=दीत्य कर्मों को,
विद्वान्=जाननेवाले, उभे=दोनों आकाश तथा पृथिवी, अन्तः=दोनों के बीच
को, रोदसी=आकाश तथा पृथिवी, संचिकित्वान्=अच्छी प्रकार से जानकर,
दूत=दूत, ईयसे=जाते हो, प्रदिवः=प्राचीन, उराणः=चाहनावाले,
विदुष्टर—अधिक बुद्धिमान, दिवः=ध्रुलोक के, आरोधनानि=आरोहो पर ।

हि० अ०—सब कुछ जाननेवाले तुम यज्ञ सम्बन्धी दीत्यकर्मों को जानते
हो । दोनों आकाश तथा पृथिवी और जो उन दोनों के बीच में है (उन
सबको) अच्छी प्रकार से जानकर तुम, दूत, प्राचीन, चाहनावाले, अधिक
बुद्धिमान् ध्रुलोक के आरोहो पर जाते हो ।

Trans—All knowing thou knowest the functions of
a messenger of the sacrifice Having known well the
two worlds—heaven and earth, and what is between
them (thou) the envoy, the ancient, desiring one,
more intelligent (than any god)(go) to the recesses of
the heaven
present himself

Notes—वे—‘Understand’ or ‘desire’ or ‘yielding
fruits’ (Sāyana), ‘bird’ (Griffith) वेरध्वरस्य दूत्यानि विद्वान्—
‘(Thou) who art all knowing understandest the func-
tions of a messenger (of the gods at the sacrifices)’
(Wilson), ‘Bird of each rite skilled in envoy’s duties’
(Griffith) विद्वान्—√*vid* to know, pres part nom sing
अन्तः—The word अन्त accented on the last syllable is
rhotacized, hence, इति in the Padā text (Rg Prāt I 78)
संचिकित्वान् √*cit* to perceive, perf part nom sing
ईयसे—√*i* to go, mid pres 2nd sing उराण—√*ur* to
choose, root-101st part उ is the Samprasāraṇa of √*u*
in √*ur* Sīyana on the authority of Yāska takes it
to mean ‘amplifying’ and Griffith as ‘willing’

कृष्णम् । ते । एम । रुशतः । पुरः । भाः । चरिष्णु । अर्चिः ।
वपुषाम् । इत् । एकम् ॥ यत् । अप्रज्वीता । दधते । ह । गर्भम् ।
सद्यः । चित् । जातः । भवसि । इत् । ऊँ इति । दूतः ॥६॥

सा० भा०—हे अग्ने रुशतः रोचमानस्य ते तव सबन्धि । अत्र एमञ्शब्देन गमनमार्गं उच्यते । एम वत्सं कृष्णं कृष्णवर्णं भवति । भाः तव सबन्धिनो दीप्ति पुरः पुरस्ताद्भवति । चरिष्णु सचरणशीलम् अर्चिः त्वदीय तेज वपुषां वपुष्मता रूपवताम् । तेजस्विनामित्यर्थः । एकम् इत् मुख्यमेव भवति । यत् य त्वाम् अप्रज्वीता अनुपगता यजमाना गर्भं त्वज्जननहेतुमरणं दधते ह धारयन्ति खलु । स त्व सद्यश्चित् सद्य एव जातः उत्पन्नि सन् दूतः भवसीदु यजमानस्य दूतो भवत्येव ॥

शब्दा०—कृष्णम्=काला, ते=तुम्हारा, एम=मार्ग, रुशतः=चमकने-वाले, पुरः=सामने, भाः=तेज, चरिष्णु=सचरणशील, अर्चिः=किरण, वपुषाम्=सुन्दर रूपवालो में इत्=ही, एकम्=एक, यत्=जब, अप्रज्वीता=उपस्थित यजमान दधते=धारण करता है, ह=निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, गर्भम्=गर्भ अर्थात् दो अरणिषां जिनसे अग्नि की उत्पत्ति होती है, सद्यः=शीघ्र, चित्=भी, जातः=उत्पन्न होकर, भवसि=बनते हो, इत्=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, दूतः=दूत ।

हि० अ०—चमकनेवाले तुम्हारा मार्ग काला (है), तेज सामने (है) तुम्हारी सचरणशील रश्मि सुन्दर रूप वाली में एक ही है । उपस्थित यजमान जब गर्भ (अर्थात् दो अरणिषां जिनसे अग्नि की उत्पत्ति होती है) धारण करता है, शीघ्र उत्पन्न होकर (ओ अग्नि), वास्तव में (तुम उसके) दूत बन जाते हो ।

Trans —Black (is) thy, the shining one's path, light (is) before, (thy) moving flame is the one (i.e. chief) of all the luminous bodies. When the worshippers, attending, hold the womb (i.e. the pieces of wood in which the fire is produced by rubbing), immediately being born thou becomest, indeed, the messenger

Notes—दृशतः—Gen. sing. of दृश् from √ruc to shine. चरिष्णु—Derived from √car to move with the suffix इष्णुच् (Pāṇ. III. 2.136). अप्रवीता—वोता is past part. from √vī to go (Sāyaṇ), to pregnate (M W D.). Griffith takes it to mean 'unimpregnate'. नब्, compd. accented on the first syllable. दधते—√dhā to put, mid. pres. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यत्. भवसि—Not unaccented because followed by इत् in the same Pāda.

सद्यः । जातस्य । ददृशानम् । ओजः । यत् । अस्य । वातः ।
अनुवाति । शोचिः ॥ वृणक्ति । तिग्माम् । अतसेषु । जिह्वाम् ।
स्थिरा । चित् । अन्ना । दयते । वि । जम्भैः ॥१०॥

सा० भा०—सद्यो जातस्य अरणिनिर्मयतादनन्तरमेवोत्पन्नस्याग्नेः ओजः तेजः ददृशानम् । ऋत्विगादिभिर्बुध्यमानं भवतीति शेषः । वातः वायुः यत् यदा अस्य अग्नेः शोचिः वोप्तिम् अनु लक्ष्मीकृत्य वाति गच्छति तदा सोऽग्न्यग्निः अतसेषु वृक्षसंघेषु तिग्मां तीक्ष्णां जिह्वां ज्वालां वृणक्ति संयोजयति । स्थिरा चित् स्थिराण्यपि अन्ना अन्नरूपाणि काष्ठादीनि जम्भैः तेजोभिः वि दयते विलण्डयति । भक्षयतोत्पत्यः ॥

शब्दा०—सद्यः=शीघ्र, जातस्य=उत्पन्न अग्नि का, ददृशानम्=देखने में आता है, ओजः=पराक्रम, यत्=जब, अस्य=उसकी, वातः=वायु, अनुवाति=हवा करता है, शोचिः=लपटों को, वृणक्ति=संयुक्त करता है, तिग्माम्=तीक्ष्ण, अतसेषु=सूखी लकड़ियों पर, जिह्वाम्=जोभ को, स्थिरा=सड़े, चित्=भो, अन्ना=वृक्षादि भोजन को, वि दयते=खाता है, जम्भैः=दांतों से ।

हि० अ०—शीघ्र उत्पन्न अग्नि का पराक्रम देखने में आता है, जब वायु उसको लपटों को हवा करता है । (उस समय वह अपनी) तीक्ष्ण जिह्वा को सूखी लकड़ियों से संयुक्त करता है; यहाँ तक कि सड़े वृक्षों को भी अपने दांतों से खा जाता है ।

Trans.—The vigour of the immediately born (Agni) is to be seen, when the wind fans his flames.

He lays his sharpened tongue on the dry woods,
(he) consumes with his jaws even the solid food

Notes — दृशानम् — $\sqrt{drś}$ to see perf part acc
sing अस्य — Unaccented because it replaces the prece
ding substantive अनुवाति — \sqrt{va} to blow, pres 3rd
sing वृणक्ति — \sqrt{vrj} to twist, pres 3rd sing दयते —
 \sqrt{da} to divide, mid pres 3rd sing

तृपु । यत् । अत्रा । तृपुणा । ववक्ष । तृपुम् । दूतम् । कृणुते ।
यहः । अग्निः ॥ वातस्य । मेळिम् । सचते । निजूर्वन् । आशुम् ।
न । वाजयते । हिन्वे । अर्वा ॥११॥

सा० भा० — यत् य अग्नि तृपु क्षिप्रमेव अत्रा अन्नानि काष्ठादीनि
तृपुणा क्षिप्रेण रश्मिसमूहेन ववक्ष वहति । दहतीत्यय । यहः महान स
अग्नि तृपुम् आत्मान दूतं कृणुते यजमानदूत करोति । निजूर्वन् काष्ठानि
निशेषेण बह्वग्नि वातस्य वायो मेळि बल सचते सेवते । आशुं न
अश्वसादी यथाश्च तथा अर्वा गमनशीलोऽग्नि स्वरश्मि वाजयते वाजिन बल-
वन्त करोति । हिन्वे प्रेरयति च ॥

शब्दा० — तृपु = शीघ्र, यत् = जब, अत्रा = काष्ठादि भोजन को, तृपुणा
= शीघ्रगामी किरणपुञ्जों से, ववक्ष = लाता है, तृपुम् — शीघ्रगामी दूतम्
= दूत कृणुते = बनाता है यहः = महान, अग्नि = अग्नि देवता वातस्य
= वायु के मेळिम् = बल की सचते = सगति करता है निजूर्वन् = नि शेष
रूप से खाते हुये, आशुम् = घोड़े को, न = समान, वाजयते = शक्तिशाली
बनाता है, हिन्वे = प्रेरित करता है, अर्वा = शीघ्रगामी अग्नि ।

हि० अ० जब अग्नि शीघ्रगामी (किरणपुञ्जों) से (काष्ठादि) अन्न को
शीघ्र लाता है (तब) महान् (अग्नि) अपने को (यजमान का) शीघ्रगामी
दूत बनाता है । उन सबको निशेष रूप से खाते हुये वायु के बल की सगति
करता है । जैसे (एक सईस) घोड़े को (बैठे) शीघ्रगामी (अग्नि) (अपनी
लपटों को) शक्तिशाली बनाता है तथा प्रेरित करता है ।

Trans.—Quickly when (he) carries food with quick (radiance), the great Agni makes himself a quick messenger. Consuming (the trees) (he) enjoys the company of wind. As (a horseman speeds his) horse, the moving one (i.e. Agni) strengthens and impels (his flames).

Notes.—ववक्ष् $\sqrt{vakṣ}$ to increase, pref. 3rd. sing. Sāyana derives it from \sqrt{vah} to carry. कृणुते \sqrt{kr} to make, mid. 3rd. sing. सचते \sqrt{sac} to accompany, mid. pres. 3rd. sing. निजूर्वन् $\sqrt{jūrv}$ to consume, pres. part. वाजयते $\sqrt{vājaya}$ to be strong, denom. mid. 3rd. sing. हिन्वे \sqrt{hi} to impel, mid. pres. 3rd. sing.; accented because beginning of a new sentence.

‘यस्त्वामग्ने’ इति षड्च द्वितीय सूक्तम् । वामदेव पि । त्रैष्टुभ छन्द । अग्निदेवता । यस्त्वाम्’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयो पूर्वसूक्तेन सहोक्ती विनियोग ॥

यः । त्वाम् । अग्ने । इनधते । यत्तस्युक् । त्रिः । ते । अन्नम् ।
कृणवत् । सस्मिन् । अहन् ॥ सः । सु । द्युमैः । अभि । अस्तु ।
प्रसक्षत् । तव । क्रत्वा । जातवेदः चिकित्वान् ॥१॥

सा० भा०—हे अग्ने यत्तस्युक् खुचा सबद्ध यः यजमान त्वाम् इनधते दीप्तिमुक्तं कुर्यात् य सस्मिन्नहन् रावस्मिन्नहन् ते तुम्य त्रिः त्रिवार सवनत्रये अन्नं हविलक्षणमग्नं कृणवत् कुर्यात् । हे जातवेदः जातानां वेदितरग्ने तव तोषकेण क्रत्वा इन्धनादिहेतुना कर्मणा प्रसक्षत् प्रसहमान त्वदीय तेजं चिकित्वान् जानन सः यजमान द्युमैः धनं यशोभिर्वा सु अत्यन्तम् अभ्यस्तु शत्रून् अभिभवतु ॥

शब्दा०—य = जो त्वाम् = तुमको अग्ने = ओ अग्नि इनधते = प्रज्वलित करे यत्तस्युक् = नियमित खुचा से, त्रिः = तीन बार, ते = तुमको, अन्नम् = भोजन, कृणवत् = प्रदान करे सस्मिन् = सभी अहन् = दिन, सः = वह, सु = अच्छी प्रकार से द्युमैः = धन से अभ्यस्तु = अभिभूत करे, प्रसक्षत् = विजय प्राप्त करे, तव = तुम्हारे, क्रत्वा = शक्ति से, जातवेदः = ओ जात वेदस अग्नि, चिकित्वान् = बुद्धिमान ।

हि० अ०—ओ अग्नि जो (कोई) तुमको नियमित खुचा से प्रज्वलित करे, दिन में तीन बार तुमको हवि प्रदान करे, वह बुद्धिमान धन से (शत्रुओं को) अभिभूत करे, ओ जातवेदस, तुम्हारे पराक्रम से विजय प्राप्त करे ।

Trans—Whoever, O Agni, with uplifted ladle kindles and offers food to thee thrice every day, may he, the knowing one, fully surpass with riches, may prevail, O Jatavedas, with thy power

Notes —इनघटे— $\sqrt{\text{indh}}$ to kindle, mid pres subj 3rd sing, accented because preceded by य यत्सृक्—यत् is past part from $\sqrt{\text{yam}}$ to stretch out, Bahuvrihi compd, accented on the first member कृणवत् $\sqrt{\text{kr}}$ to make, pres subj 3rd sing, accented because syntactically connected with य अस्यस्तु— $\sqrt{\text{as}}$ with अस्मि to surpass pres impv 3rd sing प्रसह्यत्— $\sqrt{\text{sah}}$ to prevail, 's' aorist, subj 3rd sing, accented because it is treated as the beginning of a new sentence कृत्वा—"By the act" (Wilson), 'through mental power' (Griffith), instr sing of कृत् from $\sqrt{\text{kr}}$ to make चिकित्वा $\sqrt{\text{cit}}$ to perceive, pref part

इध्मम् । यः । ते । जभरत् । शश्रमाणः । महः । अग्ने । अनीकम् । आ । सपर्यन् ॥ सः । इधानः । प्रति । दोषाम् । उपसम् । पुष्यन् । रयिम् । सचते । घनम् । अमित्रान् ॥२॥

सा०भा० हे अग्नेः य यजमान ते तुभ्यम् इध्मं होमतापन समिज्जात जभरत् आहरेत् । 'हृज् हरणे' लिङ्ये लेट् । तस्य तिप् 'इतश्च लोप' इति द्विकारलोप । 'बहुल छन्दसि' इति शप् श्लु । द्विवचनादिकार्यम् । 'लेटोऽडाटो' इत्यडागम । 'हृप्रहोर्भ' इति भत्वम् । शश्रमाण इध्माद्या-हरणे धाम्यन् महः महत् तव आ अनीकम् । आकारश्चायं तेजश्च सपर्यन् परिचरन् धो यजमान दोषां प्रति रात्रि लक्षोहृत्य उपसं प्रति उप काल च लक्षोहृत्य । कालद्वयपीत्यथ । इधान इध्मानस्त्वा वीप्तिपुवत् करोति पुष्यन् प्रजाभि पशुभिश्च पुष्ट सन् सः यजमान अमित्रान् शत्रून् घनम् हिंसन रयिं घन सचते सेवते । सर्वदा पशवादिघनसमृद्धो भवतीत्यर्थः ॥

शब्दा०—इध्मम्=इन्धन, यः=जो, ते=तुम्हारे लिये, जभरत्=लाता है, शश्रमाणः=परिधम करता हुआ, मह=शक्तिशाली, अग्ने=ओ अग्नि, अनीकम्=तेजपुञ्ज का, आ=और, सपर्यन्=सत्कार करता हुआ, सः=वह, इधानः=प्रश्र्वलित करनेवाला, प्रति दोषम्=प्रत्येक रात्रि, उपसम्=सुबह, पुष्यन्=समृद्ध होता हुआ, रयिम्=घन, सचते=पाता है, घनम्=मारता हुआ, अमित्रान्=समृद्धों को ।

हि० अ० —ओ अग्नि, परिश्रम करता हुआ, शक्तिशाली तुम्हारे तेज का सत्कार करता हुआ, जो तुम्हारे लिये इन्धन लाता है, वह प्रत्येक रात्रि तथा गुबह (तुमको) प्रज्ज्वलित करता हुआ, (स्वयं) सम्पन्न होता हुआ, तथा शत्रुओं को मारता हुआ, धन को पाता है ।

Trans —Whoever toiling, brings fuel to thee, O Agni, honouring (thy) mighty splendour, kindling (thee) at every night and morning, flourishing, and killing the enemies, he accompanies the riches

Notes —जमरत्— \sqrt{bhr} to bear, pref subju 3rd sing accented because preceded by य शश्रमाणः— $\sqrt{śram}$ to toil, pref, part सपर्यन्— $\sqrt{saparya}$ to honour, denom pres part इधान— \sqrt{indh} to kindle, aorist part पुष्यन्— \sqrt{pus} to flourish, pres part सचते— \sqrt{sac} to accompany, mid pres 3rd sing घ्नन्— \sqrt{han} to kill, pres part

अग्निः । ईंशे । बृहत्तः । क्षत्रियस्य । अग्निः । वाजस्य । पर-
मस्य । रायः ॥ दधाति । रत्नम् । विधुते । यविष्ठः । वि । आनु-
पक् । मर्त्याय । स्वधाऽवान् ॥३॥

स्ता० भा०—उत्तासभरणोपेष्टौ जने क्षत्रभृतोऽनुवाक्या । तथा च सूत्रि-
तम्—‘अग्निरोशे बृहत् क्षत्रियस्यार्चामि ते मुमति घोष्यर्वाक्’ (आश्व० श्रौ०
४.१) इति ॥

अग्नि बृहत्तः महत् क्षत्रियस्य बलस्य ईंशे ईश्वर भवति । वर्तमाने-
ष्वे लिट् । किञ्च अग्निः परमस्य उत्कृष्टस्य वाजस्य अन्नस्य रायः पशु-
देहनस्य वेधे । यविष्ठः युवतम स्वधावान् अन्नवान् तेजस्वी वाग्नि विधते
परिचरते । ‘विपति परिचरणकर्मा’ इति यास्क । मर्त्याय मनुष्याय यज-
मानाय रत्न रमणीय धनम् आनुपक् अनुपक्त वि दधाति करोति ॥

शब्दा०—अग्निः=अग्नि देवता, ईंशे=शासन करता है, बृहत्तः=बड़े,
क्षत्रियस्य=राजशक्ति का, अग्नि=अग्नि देवता, वाजस्य=अन्न का, पर-

मस्य=धेष्ठ, रायः=पश्यादि धन का, दधाति=धारण करता है, रत्नम्=कीमती धन, विधत्ते=प्रार्थना करने वाले के लिये, यविष्ट=धेष्ठ युवक, आनुपक्=निर्बाध रूप से, मर्त्याय=मनुष्य के लिये, स्वधावान्=आत्म शक्तिवाला ।

हि० अ०—अग्नि महान् राजशक्ति का शासक है; अग्नि अन्न का तथा धेष्ठ (पश्यादि) धन का (शासक है) । धेष्ठ युवक, आत्मशक्तिवाला (अग्नि) प्रार्थना करनेवाले मनुष्य को निर्बाध रूप से कीमती धन प्रदान करता है ।

Trans—Agni is the master of great sovereignty Agni (is the master) of food and of excellent riches The most youthful (Agni) the self powerful god, bestows the precious (riches) upon the worshipful mortal uninterruptedly

Notes—ईशे— \sqrt{is} to be master, mid pres 3rd sing दधाति— $\sqrt{dhā}$ to put, pres 3rd. sing, accented because beginning of the Pāda स्वधावान्—'Abounding in sustenance' (Wilson), 'self reliant God' (Griffith)

यत् । चित् । हि । ते । पुरुषत्रा । यविष्ट । अचित्तिभिः ।
चक्रम । कत् । चित् । आगः ॥ कृधि । सु । अस्मान् । अदितेः ।
अनागान् । वि । एनांसि । शिश्रुयः । विष्णक् । अग्ने ॥४॥

सा० भा०—हे यविष्ट युवतम अग्ने यच्चिद्वि यद्यपि सल्लु ते त्वदीयेषु पुरुषत्रा परिचारकेषु पुरुषेषु अचित्तिभिः अज्ञानं कच्चिददाग किंचिदपि पाप वप चक्रम तथापि हे अग्ने अस्मान् अदितेः भूमे अनागान् अनागत पाप-रीहतान् सु अत्यन्त कृधि कुरु । हे अग्ने विष्णक् सत्यतो विष्णमन्तरि एनांसि अस्माभि कृतानि पापानि वि शिश्रुयः विश्लेषय शिथिलीकुरु ।

शब्दा०—यत्=यदि, चित्=भी हि=निश्चित रूप से, ते=तुम्हारे, पुरुषत्रा=मनुष्यों के बीच होने के नाते, यविष्ट=भो धेष्ठ युवक, अचित्तिभिः=अज्ञानवश, चक्रम=किया है, कत्=कोई, चित्=भी, आग=पाप,

कृधि=करो, सु=अच्छी प्रकार से, अस्मान्=हम लोगो को, अदितेः=अदिति के सामने, अनागान्=पाप रहित, एनांसि=पापो को, चि शिश्रथः=नष्ट करो, शिथिल करो, विष्वक्=चारों तरफ से, अग्ने=ओ अग्नि ।

हि० अ० - ओ श्रेष्ठ युवक (अग्नि), तुम्हारे मनुष्य होने के नाते अज्ञान-वश यदि हमने कोई पाप किया है (तो भी) हमको अदिति के सामने पूर्णतया पापरहित करो; ओ अग्नि चारो तरफ से पापो को नष्ट करो ।

Trans —O the most youthful (Agni), if (we) as human beings, have ever committed any sin unknowingly, (even then) make us fully sinless before Aditi, entirely remove our sins from all sides, O Agni

Notes —पुरुषत्रा—See III 33 8 चकुमा—√kr to make, pref 1st, plu; accented because preceded by चत् चित् and हि Final syllable is metrically lengthened कृधि—√kr to make, root-aorist, impv 2nd. sing; accented because beginning of the Pāda शिश्रथः—√śrath to slacken red —aorist, 2nd. sing

महः । चित् । अग्ने । एनंसः । अभीके । ऊर्वात् । देवानाम् ।
उत । मर्त्यानाम् ॥ मा । ते । सखायः । सदम् । इत् । रिपाम् ।
यच्छ । तोकाय । तनयाय । शम् । योः ॥५॥

सा० भा० - हे अग्ने देवानाम् इन्द्रादीनाम् उत अपि च मर्त्यानां मनुष्याणाम् अभीके अन्तिके । अभीक इत्यन्तिक्नामन्तत् । अस्माभिर्यत्पाप कृत महश्चित् महतोऽपि ऊर्वात् विस्तृतादस्मात् एनंसः पापात् ते त्वदीयाः सखाय मित्रभूता स्तोतारो यय सदमित् सर्वदेव मा रिपाम मा हिसिता भूम । हे अग्ने त्व तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय शं पापहृषोपद्रवाणां शान्ति यो मुहुतोत्पादित मुल च यच्छ देह ॥

शब्दा० - महः=बड़े, चित्=भी, अग्ने=ओ अग्नि, एनंसः=पाप से, अभीके=सम्मुख, ऊर्वात्=विस्तृत, देवानाम्=देवताओं के, उत=और, मर्त्यानाम्=मनुष्यों के, मा=मत, ते=तुम्हारे, सखाय=मित्र, सदम् इत्

=कभी भी, रिपाम=कष्ट सहें, यच्छ=प्रदान करो, सोकाय=पुत्रो को, तनयाय=पौत्रो को, इमम्=शान्ति, योः=प्रसन्नता ।

हि० अ०—ओ अग्नि, बड़े तथा विस्तृत पापों से भी, जिनको (हमलोगों ने) देवताओं तथा मनुष्यों के सम्मुख किया है, (हम) तुम्हारे मित्र कभी भी कष्ट न सहें; (प्रत्युत) (हमारे) पुत्र तथा पौत्रों को शान्ति एवं प्रसन्नता प्रदान करो ।

Trans —Even from the great and extensive sins (committed) in the presence of the gods and men, O Agni, let not thy friends ever suffer harm, grant for (our) sons and grandsons, tranquility and happiness

Notes —रिपाम— \sqrt{riss} to be hurt, 'a'-aorist subjv 1st plu यच्छ— \sqrt{yam} to stretch out, pres impv 2nd sing

यथा । हु । त्यत् । वसवः । गौर्यम् । चित् । पदि । सिताम् ।
अमुञ्चत । यजत्राः ॥ एवो इति । सु । अस्मत् । मुञ्चत । वि ।
अंहः । प्र । तारि । अग्ने । प्रत्तरम् । नः । आयुः ॥६॥

सा० भा०—यजत्राः यजनीया पूजार्हा हे वसवः निवासपितार अग्नय पूष यथा ह यथैव त्यत् त्या ता पदि पादे सिता बद्धा गौर्यं चित् गौरों गामपि अमुञ्चत त्यक्तवन्तो भूयास्त । एवो एवमेव अस्मत् अस्मत्त अंहः पाप सु अत्यन्त वि मुञ्चत विमुक्त कुलत । बहुवचन पूजायम् । हे अग्ने त्वया प्रत्तरं प्रबृद्ध न अस्मदीयम् आयु प्र तारि प्रबृद्ध कियताम् ॥

शब्दा०—यथा=जित प्रकार, त्यत्=उत्त, वसवः=ओ वसुओ, गौर्यम्=गाय को, चित्=भी, पदि=पैर में सिताम्=बधी हुई को, अमुञ्चत=मुक्त किया, यजत्राः=ओ पूजनीय, एवो=उसी प्रकार, सु=पूर्ण रूप से, अस्मत्=हमसे, विमुञ्चत=मुक्त करो, अंहः=पाप को, प्र तारि=लम्बी होवे, अग्ने=ओ अग्नि, प्रत्तरम्=लम्बी, नः=हमारी, आयुः=उम्र ।

हि० अ०—ओ वसुओ, ओ पूजनीय (अग्नि), जित प्रकार पैर में बधी गाय को (तुमने) मुक्त किया उसी प्रकार (हमकों) हमारे पापों से पूर्णरूप से मुक्त करो, ओ अग्नि, हमारी लम्बी आयु और लम्बी होवे ।

Trans —O Vasus, O adorable ones, as you liberated the cow bound by the foot, similarly, set us free entirely from sin, O Agni, let our long life be extended

Notes—सिताम्— $\sqrt{sā}$ to bind, past part fem acc sing अमुञ्चत— \sqrt{muc} to release impf 2nd plu, accented because preceded by यथा एवो—Final ओ is pragrhya, hence, followed by इति in the Pada-text मुञ्चत— \sqrt{muc} to release, pres impv 2nd plu तारि— \sqrt{tr} to cross, passive aorist, injun 3rd sing

२१५

‘अच्छा वद’ इति वृत्तमेकादशं सूक्तं भौमस्यात्रेरायम् । अत्रेयमनु-
क्रमणिका—‘अच्छ दशात्रिः पार्जन्यमुपाद्यास्तिस्त्रो जगत्य उपानयानुष्टुप्’ इति ।
‘यत्पर्जन्य’ इत्येषा नवम्यनुष्टुप् ‘वि वृक्षान्’ इत्याद्यास्तिस्त्रो जगत्यः शिष्टाः षट्
त्रिष्टुभः । पर्जन्यो देवता । अनेन सूक्तेन प्रत्युचं वा दिशः उपस्थेयाः । सूत्रितं
च—‘संस्त्यतामां सर्वा दिश उपतिष्ठेताच्छा वद तवसं गीर्मिराभिरिति चतसृभिः
प्रत्युचं सूक्तेन वा’ (आश्व० श्रौ० २. १३) इति ॥

अच्छ । वद । तवसम् । गीःभिः । आभिः । स्तुहि । पर्जन्यम् ।
नमसा । आ । विवास ॥ कनिक्रदत् । वृषभः । जीरदानुः ।
रेतः । दुधाति । ओषधीषु । गर्भम् ॥१॥

सा० भा०—हे स्तोतः तवसं बलवत्तं पर्जन्यम् अच्छ अभिप्राप्य वद
प्रायं । पर्जन्यशब्दो यास्केन बहुधा निरुक्तः—‘पर्जन्यस्तूपेराद्यस्तविपरीतस्य
तपयिता जन्यः परो जेता वा जनयिता वा प्राजयिता वा रसानाम्’ (निरु० १०.
१०) इति । आभिः गीर्मिः स्तुवाभिः स्तुहि । नमसा अघ्रेन हविलक्षणेन
आ विवास सर्वतः परिचर । यः पर्जन्यः वृषभः अरां वयिता जीरदानुः
क्षिप्रदानः कनिक्रदत् गर्जनशब्दं कुर्वन् ओषधीषु गर्भं गर्भस्थानीयं रेतः उदकं
दुधाति स्थापयति तं स्तुहि ॥

शब्दा०—अच्छ वद=प्रार्थना करो, तवसम्=शक्तिशाली की, गीर्मिः
=ऋचाओं से, आभिः=इन, स्तुहि=स्तुति करो, पर्जन्यम्=पर्जन्य की
नमसा=नमस्कार द्वारा, आ विवास=प्रसन्न करने की इच्छा करो, कनिक्रदत्
=गर्जन करता हुआ, वृषभः=शक्तिशाली, जीरदानुः=शोध देनेवाला, रेतः
=बीज, दुधाति=धारण करता है, ओषधीषु=वनस्पतियों में, गर्भम्=गर्भ
के रूप में ।

हि० अ०—इन ऋचाओं से शक्तिशाली की प्रार्थना करो; पर्जन्य की
स्तुति करो; (हविरादि द्रव्यों से युक्त) नमस्कार द्वारा (उसे) प्रसन्न करने
की इच्छा करो । गर्जन करता हुआ, शोध देनेवाला, शक्तिशाली (पर्जन्य)
ओषधियों में गर्भ के रूप में बीज धारण करता है ।

Trans—Salute the mighty with these songs, praise Parjanya, seek to win him with salutation (accompanied with oblation) Roaring, the mighty, of hastening gift, puts seed in the herbs as a germ

Notes—वद्—√*vad* to speak, pres impv 2nd sing with the preposition अच्छा the verb वद् means to salute स्तुहि—√*stu* to praise, pres impv 2nd sing, accented because beginning of the Pāda विचास—√*van* to win, desid 2nd sing कनिकदत्—√*krand* to cry out, inte, pres part जीरदानू—जीर from √*jinv* to speed, Bahuvrīhi compd accented on the first member For सन्धि see Appendix—'A' under नियत दधाति—√*dha* to put, pres 3rd sing

वि । वृक्षान् । हन्ति । उत । हन्ति । रक्षसः । विश्वम् । विभाय ।
भुवनम् । महावधात् ॥ उत । अनागाः । ईषते । वृष्यावतः ॥
यत् । पर्जन्यः । स्तनयन् । हन्ति । दुःश्रुतः ॥२॥

सा० भा०—जय मन्त्रो निरुते स्पष्ट व्याख्यात तदेवात्र लिख्यते—
'पर्जन्यो विहन्ति वृक्षान्विहन्ति च रक्षसि सर्वाणि चास्माद्भूतानि विभ्यति
महावधात् महान् ह्यस्य वध । अप्यनपराधो भीत पलायते वयंकर्मवतो
यत्पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृत पापकृत' (नि० १०. ११) इति ॥

शब्दा०—वृक्षान्=वृक्षों को, विहन्ति=मरट कर देता है, उत
=और, हन्ति=मारता है, रक्षसः=राक्षसों को, विश्वम्=सम्पूर्ण, विभाय
=भरता है, भुवनम्=लोक, महावधात्=शक्तिशाली शस्त्रवाले पर्जन्य से,
उत=और, अनागाः=पापरहित, ईषते=भागते हैं, वृष्यावत=शक्ति-
शाली के सामने, यत्=जय, पर्जन्यः=पर्जन्य, स्तनयन्=गरजन करता
हुआ, हन्ति=मारता है, दुःश्रुतः=पापी लोगों को ।

हि० ज०—(पह) वृक्षों को टुकड़े टुकड़े करके मरट कर देता है; और
राक्षसों को मरट करता है; शक्तिशाली शस्त्रवाले (पर्जन्य) से सम्पूर्ण सत्ता

डरता है। यहाँ तक कि निरपराध भी (उस) शक्तिशाली के सामने भाग खड़े होते हैं, जब (वह) पर्जन्य गरजता हुआ पापी मेघों को नष्ट करता है।

Trans.—(He) shatters down the trees apart; and slays the demons; the entire world fears before him of great weapon. Even the sinless flies before the mighty, when Parjanya thundering smites down the malignants.

Notes.—विभाय— \sqrt{bhi} to fear, perf. 3rd. sing. महावघात्—From him of great weapon; Bahuvrihi compd. accented on the first member. ईप्ते— \sqrt{is} to move, pres. 3rd. sing. स्तनयन्— \sqrt{stan} to thunder, pres. part.

रथीऽहं । कशया । अश्वान् । अभिक्षिपन् । आविः । दूतान् ।
कृणुते । वर्ष्यान् । अहं ॥ दूरात् । सिंहस्य । स्तनथाः । उत् ।
ईरते । यत् । पर्जन्यः । कृणुते । वर्ष्यम् । नमः ॥३॥

सा० भा०—रथीव रथस्वामीव । स यथा कशया अश्वान् अभिक्षिपन् दूतान् भटान् आधिष्करोति तद्वदसी पर्जन्योऽपि कशया अश्वान् मेघान् अभिक्षिपन् अभिप्रेरयन् वर्ष्यान् वर्षकान् दूतान् दूतवत् वृष्टिप्रेरकान् मेघान् मल्लो वा आविः कृणुते प्रकटयति । अहं इति पूरणः । एवं सति सिंहस्य । सहतेहिंसतेर्वा शब्दकर्मणः सिंहशब्दः । अवर्षणेनाभिभविषुः शब्दमितुर्वा मेघस्य स्तनथाः गर्जनशब्दाः दूरात् उदीरते उद्गच्छन्ति । कदा । यत् यदा पर्जन्यः नमः अन्तरिक्षं वर्ष्यं वर्षयितुं कृणुते करोति तदा ॥

शब्दा० - रथीव=सारथी की तरह, कशया=कोड़े से, अश्वान्=घोड़ों को, अभिक्षिपन्=प्रेरित करते हुये, दूतान्=दूतों को, आधिष्कृणुते=प्रकट करता है, वर्ष्यान्=वर्षा के, अहं=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देनेवाला निपात, दूरात्=दूर से, सिंहस्य=सिंह की तरह पर्जन्य की, स्तनथाः=गर्जनार्थ, उदीरते=उठती है, यत्=जब, पर्जन्य=पर्जन्य देवता, कृणुते=करता है, वर्ष्यम्=वर्षा से युक्त, नमः=आकाश को ।

हि० अ०—कोडे से घोडो को प्रेरित करते हुये सारथी की तरह (वह) अपने वर्षा के दूतों (बादलों) को निश्चितरूप से प्रकट करता है। दूर से सिंह (की तरह पर्जन्य) की गर्जनाये उठती है; जब पर्जन्य आकाश की वर्षा (के बादलो) से युक्त करता है।

Trans—Like a charioteer pricking his horses with a whip, he makes manifest the messenger of rain From afar the thunderings of a lion (Parjanya) arise, when Parjanya makes the sky-rainy

Notes—अभिक्षिपन्— $\sqrt{\text{ksip}}$ to throw, pres part For सन्धि between अश्वान् and अभिक्षिपन् see Appendix—‘A’ under आन्पद-पद-वृत्ति. ईरते— $\sqrt{\text{ir}}$ to set in motion, mid pres 3rd sing वय्याँ अह, वय्याँ नभः—See Appendix—‘B’ under कम्प स्वरित

प्र । वाताः । वान्ति । पतयन्ति । विद्ध्युतः । उत् । ओपधीः । जिहते । पिन्वते । स्वः रिति स्वः ॥ इरा । विरवस्मै । भुवनाय । जायते । यत् । पर्जन्यः । पृथिवीम् । रेतसा । अयति ॥४॥

सा० भा०—प्र वाता’ इति चतुर्थी पर्जन्यस्य चरोर्याज्या । सूत्रित च—‘प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्ध्युत इत्यग्न्याधेयप्रभृति’ (आश्व० श्रौ० २ १५) इति ॥

प्र वान्ति वाता वृद्ध्यर्थम् । पतयन्ति गच्छन्ति समन्तात् सचरन्ति विद्ध्युतः । ओपधीः ओपधय उत् जिहते उदग्च्छन्ति प्रवर्धन्ते । स्वः अन्तरिक्ष पिन्वते क्षरति । इरा भूमि विश्वस्मै सर्वस्मै भुवनाय सर्वजगदिताय जायते समर्था भवति । कदंबमिति । यत् पदा पर्जन्य देव पृथिवी रेतसा उदयेन अयति रक्षति अभिगच्छति वा तदर्थ भवति ॥

शब्दा०—वाता = हवाये प्र वान्ति = बहती है, पतयन्ति = गिरती है, विद्ध्युतः = विजलियाँ, ओपधीः = वनस्पतियाँ, उज्जिहते = उगती है, पिन्वते = उडेलता है, स्वः = आकाश, इरा = अन्न, विरवस्मै = सम्पूर्ण, भुवनाय = लोक के लिये, जायते = उत्पन्न होता है, यत् = जब, पर्जन्य = पर्जन्य, पृथिवीम् = पृथिवी को, रेतसा = जल से, अयति = रक्षा करता है ।

‘ द्वि० अ०—हवायें ब्रह्मती हैं; विजलियां गिरती हैं; ओषधियां उगती हैं; आकाश (पानी) उड़ेलता है; सम्पूर्ण प्राणियों के लिये अन्न उत्पन्न होता है; जब पर्जन्य जल से पृथिवी की रक्षा करता है ।

Trans.—The winds blow forth; lightnings fall down; the herbs spring up; the heaven swells; nutritious food is born for the whole world; when Parjanya supports earth with seed (i.e. water).

Notes.—चान्ति— $\sqrt{vā}$ to blow, pres. 3rd. plu. For accent see notes on यन्ति (II.35.3); see also note on बाधते (I.35.9) पतयन्ति— \sqrt{pat} to fall. caus. pres. 3rd. plu. —accented because beginning of a new sentence. जिहते— $\sqrt{hī}$ to go forth, mid. pres. 3rd. sing. mid. For accent see notes on बाधते (I.35.9). पिन्वते— \sqrt{pinv} to fatten, mid. pres. 3rd. sing.; accented because beginning of a new sentence. स्वः—Vide Appendix—‘B’ under rules of rendering Sanihitā-text in to Pada-text (II.6 (d)). जायते— $\sqrt{jā}$ to be born, mid. pres. 3rd. sing. Sāyana explains it as ‘सम्पर्ग भवति’. अवति— \sqrt{av} to protect, pres. 3rd. sing.; accented because preceded by यत्.

यस्य । व्रते । पृथिवी । नन्नमीति । यस्य । व्रते । शफ्वत् ।
जर्भुरीति ॥ यस्य । व्रते । ओषधीः । विश्वरूपाः । सः । नः ।
पर्जन्य । महि । शर्म । युच्छ ॥५॥

सा० भा०—यस्य पर्जन्यस्य व्रते कर्मणि पृथिवी नन्नमीति अत्यर्थं नमति सर्वपानपो भवति । यस्य व्रते शफ्वत् पादोपेतं गवादिकं जर्भुरीति भ्रिपते पूयंते गच्छतीति वा । यस्य व्रते कर्मणि ओषधीः ओषध्यः विश्वरूपाः नानारूपा भवन्ति हे पर्जन्य सः महोत्सवं नः अस्मभ्यं महि शर्म महत् सुखं युच्छ प्रयच्छ ॥

शब्दा०—यस्य=जिसकी, व्रते=आजा में, पृथिवी=पृथिवी नन्नमीति=झुकी रहती है, यस्य=जिसकी, व्रते=आजा में शफ्वत्=छुरवाले पशु,

जर्मुरीति=विचरण करते हैं, यस्य=जिसकी, व्रते=आज्ञा में, ओषधीः=वनस्पतियों, विश्वरूपाः=नाना रूपवाली हैं; सः=वह, नः=हमको, पर्जन्य=ओ पर्जन्य, महि=महान्, शर्म=सुरक्षा, यच्छ=प्रदान करो ।

हि० अ०—जिसकी आज्ञा में पृथिवी (अत्यन्त रूप से) झुकी रहती है; जिसकी आज्ञा में खुरवाले पशु विचरण करते हैं; जिसकी आज्ञा में ओषधियां नाना रूपवाली होती हैं; ओ पर्जन्य, ऐसे तुम हमको महान् सुरक्षा प्रदान करो ।

Trans.—In whose command the earth bows down ; in whose command all the two hoofed animals move about, in whose command herbs are the omniform ; O Parjanya, (thou) as such grant us great protection.

Notes.—नम्रमीति— \sqrt{nam} to bend, inte. pres. 3rd. sing. ; accented because preceded by यस्य. जर्मुरीति— \sqrt{bhur} to quiver, inte. pres. 3rd. sing. ; accented because preceded by यस्य. विश्वरूपाः—Having all forms ; Bahuvrīhi compd accented on the first member especially on the final syllable (बहुव्रीहौ विश्वं सज्ञायाम् Pāṇ. VI.2 106.). यच्छ— \sqrt{yam} to stretch out, pres impv. 2nd. sing.

दिवः । नः । वृष्टिम् । मरुतः । ररीध्वम् । प्र । पिन्वत । वृष्णः ।
अश्वस्य । धाराः ॥ अर्याङ् । एतेन । स्तनयित्नुना । आ ।
इहि । अपः । निषिञ्चन् । असुरः । पिता । नः ॥६॥

सा० भा०—हे मरुतः पूर्ण दिवः अन्तरिक्षतकाशात् नः अस्मदर्थं वृष्टिं ररीध्वं वत । वृष्णः वर्षकाय अश्वस्य व्यापकाय मेघस्य तन्विधन्यः धाराः उदकधाराः प्र पिन्वत प्रसरत । हे पर्जन्य त्वम् एतेन स्तनयित्नुना गर्जता मेघेन सह अर्याङ् अस्मदभिमुखम् एहि आगच्छ । किं कुर्वन् । अपः अम्भोति निषिञ्चन् त देवः असुरः उदकानां निरीक्षतापि सन् नः अस्माकं पिता पालकश्च ॥

शब्दा०—दिवः=आकाश से, नः=हमको, वृष्टिम्=वर्षा, मरुतः=ओ मरुतों, ररीध्वम्=प्रदान करो, प्र पिन्वत्=बहायो, वृष्णः=शक्तिशाली,

अश्वस्य=घोड़े अर्थात् बादल की, धाराः=जल की धारा, अर्वाङ्=हमारी तरफ, एतेन=इस, स्तनयितुना=गर्जन के साथ, आ इहि=आवो ।

हि० अ०—ओ मरुतों, आकाश से हमको वृष्टि प्रदान करो; अपने शक्ति-शाली घोड़े (बादल) के जल की धारा (हमारी तरफ) बहावो; इस गर्जन के साथ जल छिड़कते हुये हमलोगों के पिता (सुम) हमारी तरफ आवो ।

Trans.—O Maruts, give us rain from the sky; pour down streams of the mighty horse (i.e. cloud); with this thundering come hitherwards sprinkling waters, (thou) our life-giving father.

Notes.—ररीध्वम्—^{उत्तर}√*rit* to give, ^{तृतीय, २, २}III. conj. mid. pres. impv. 2nd. plu. पिन्वत—√*pinv* to fatten, pres. impv. 2nd. plu. इहि—√*i* to go, pres. impv. 2nd. sing. निषिञ्चन्.—नि+√*sic* to pour, pres. part.

अभि । क्रन्दु । स्तनय । गर्भम् । आ । धाः । उदन्वता । परि । दीय । रथेन ॥ दृतिम् । सु । कर्ष । विसितम् । न्यञ्चम् । समाः । भवन्तु । उत्स्वतः । निष्पादाः ॥७॥

सा० भा०—अभि भूम्यभिमुखं क्रन्द शब्दय । तदेव पुनरुच्यते वाद-
र्याय । स्तनय गर्ज । गर्भं गर्भस्थानीयमुदकम् ओषधीषु आ धाः आर्घेहि ।
तदर्थम् उदन्वता उदकवता रथेन परि दीय परितो गच्छ । दृति दृतिवदु-
दकधारकं मेघं विपितं विशेषेण तितं बद्धं न्यञ्चं न्यक् अधोमुखं सु सुष्ठु कर्ष
आकर्ष वृष्ट्यर्थम् । यद्वा । विपितं विमुक्तबन्धनमेवं कर्ष । एवं कृते उद्वतः
ऊर्ध्ववन्तः उन्नतप्रदेशाः निष्पादाः न्यम्भूतपादा निकृष्टपादा वा निम्नोन्नतप्रदेशाः
समाः एकस्थाः भवन्तु उदकपूर्णा भवन्त्वित्यर्थः ॥

शब्दा०—अभिक्रन्द=शब्द करो, स्तनय=गर्जन करो, गर्भम्=गर्भ,
आ धाः=धारण करो, उदन्वता=पाती भरे, परि दीय=चारों तरफ घूमो,
रथेन=रथ से, दृतिम्=बैले को, सु=अच्छी प्रकार से, कर्ष=लावो, विसि-
तम्=बन्धन रहित, न्यञ्चम्=अधोमुख करके, समाः=बराबर, भवन्तु=
हो जावें, उद्वतः=ऊंचे, निष्पादः=नीचे स्थान ।

हि० अ०—(पृथिवी की ओर) शब्द करो; गर्जन करो; (ओषधियों में) गर्भ धारण करो, पानी भरे अपने रथ से चारों तरफ घूमो, बघ्नरहित जल के बँले की अधोमुख करके अच्छी प्रकार से लायो; (ताकि) ऊँचे तथा नीचे स्थान (जल से) बराबर हो जावें ।

Trans —Bellow towards (the earth) , thunder , put the seed (in the herbs), traverse around with the water-laden chariot , draw well the unfastened waterskin downwards , (so that) be level the high and low places

Notes —क्रन्द— \sqrt{krand} to cry out, pres impv 2nd sing स्तनय— \sqrt{stan} to thunder, pres impv 2nd sing , accented because beginning of a new sentence धाः— $\sqrt{dhā}$ to put, root-aorist, 2nd sing दीया— $\sqrt{dī}$ to fly, pres impv 2nd sing, final syllable is metrically lengthened कर्ष— \sqrt{krs} to plough, pres impv 2nd sing विषितम्— \sqrt{si} to bind, past part acc sing with prep वि , Sāyana gives alternative meanings—विशेषेण सितम् बद्धम् or विमुक्त बन्धनम् , Wilson takes it to mean 'tight fastened', Griffith, Macdonell and Peterson as 'unfastened' न्यञ्चम्—From $m + \sqrt{añ}$, directed downwards
321

म॒हान्तं॑ । को॒शम् । उ॒त् । अ॒च॒ । नि । सि॒ञ्च॒ । स्यन्द॑न्ताम् ।
कु॒ङ्गाः । वि॒सि॒ताः । पु॒रस्ता॑त् ॥ घृ॒तेन॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ ।
वि । उ॒न्धि॒ । सु॒प्र॒पा॒नम् । भ॒वतु॑ । अ॒घ्न्याभ्यः॑ ॥८॥

सा० भा०—हे परम त्व महान्तं प्रवृद्ध कोशं कोशस्थानीय मेघम् उदच उद्गच्छ । उद्गमय वा । तथा कृत्वा नि पिञ्च नीच क्षारय । घृत्या- नद्य विप्रिताः विव्यूता सत्य स्यन्दन्तां प्रवहन्तु पुरस्तात् पूर्वाभिमुखम् । प्रायेण नद्य प्राच्य स्यन्दन्ते घृतेन उदवेन द्यावापृथिवी दिव च पृथिवी च व्युन्धि बलेदय इत्यधिकम् । अघ्न्याभ्य गोम्य सुप्रपाणं गुण्ड प्रक्षेपेण पातय्यमृदक भवतु ॥

शब्दा० महान्तम्=महान्, कोशम्=जलपात्र, उदच=उपर ले जाओ, नि सिञ्च=नीचे की तरफ बरसाओ, स्यन्दन्ताम्=वहें, कुल्याः=नदियां, विसिता=बन्धनरहित होकर, पुरस्तात्=आगे, धृतेन=धी से, द्यावापृथिवी=आकाश तथा पृथिवी को, वि उन्धि=भिगो दो, सुप्रपानम्=पर्याप्त मात्रा में पीने योग्य, भवतु=होवे, अज्याभ्यः=अवध्य गाओं के लिये ।

हि० अ० — (ओ पर्जन्य) महान् जलपात्र (बादल) को उपर ले जाओ; (वहाँ से) नीचे (जल) बरसाओ; नदियां बन्धनरहित होती हुई आगे वहें; धृत (धियाँ के जल) से दोनों आकाश तथा पृथिवी को भिगो दो; अवध्य गाओं के (पीने के) लिये पर्याप्त पानी होवे ।

Trans.—(O Parjanya), raise up the great cask; (and therefrom) pour down (waters); flow forward the streams, released; sprinkle both heaven and earth with ghṛta (water); abundant be the drink for cows.

Notes.—अच—√*ac* to bend, pres. impv. 2nd. sing. नि सिञ्च—√*sic* to pour, pres. impv. 2nd. sing. स्यन्दन्ताम्—√*syand* to move on, mid. pres. impv. 3rd. plu.; accented because beginning of a new sentence. द्यावापृथिवी—See notes I.35.9. वि उन्धि—√*ud* to wet, pre. impv. 2nd. sing.

यत् । पर्जन्य । कनिकदत् । स्तनयन् । हंसि । दुःष्कृतः ॥ प्रति ।
इदम् । विश्वम् । मोदते । यत् । किम् । च । पृथिव्याम् ।
अर्थि ॥६॥

सा० भा०—हे पर्जन्य यत् यदा त्वं कनिकदत् अत्ययं शब्दयन् स्तनयन् दुष्कृतः पापकृतो मेघान् हंसि विदारयति तदानीम् इदं विश्वं जगत् प्रति मोदते । विश्वं विशेष्यते । यत्किं च पृथिव्यामधि भूम्यामधिष्ठितं यच्चराचरात्मकं तदिदं विश्वं मोदते हृष्यति । षुद्धेः सर्वजगत्प्रोतिकारणत्वं प्रसिद्धम् ॥

शब्दा०—यत्=जब, पर्जन्य=ओ पर्जन्य, कनिकदत्=शब्द करते हुये, स्तनयन्=गरजते हुये, हंसि=भारते ही, दुष्कृतः=पापी मेघों की, इदम्

=मह, विश्वम्=सम्पूर्ण ससार, प्रति मोदते=प्रसन्न होता है, यत्=जो किञ्च=कोई भी, पृथिव्याम्=पृथिवी पर, अग्नि=अभिष्टित है ।

हि० अ० —ओ पर्जन्य, जोरों से शब्द करते हुये, गरजते हुये (तुम) जब पापी (पैषी) को मारते हो, यह सम्पूर्ण ससार तथा जो कोई पृथिवी पर है प्रसन्न होता है ।

Trans —When, O Parjanya, roaring and thundering (thou) slayest the malignant, this entire world rejoices, and all that is on the earth

Notes —कनिकदत् —See V 83 1 स्तनयन् —See V 83 2
हंसि — \sqrt{han} to kill, pres 2nd sing, accented because preceded by यत् मोदते — \sqrt{mud} to rejoice, mid pres 3rd sing

अवर्षीः । वर्षम् । उत् । ऊँ इति । सु । गृभाय । अकः । धन्वानि ।
अतिः एतवै । ऊँ इति ॥ अजीजनः । ओषधीः । भोजनाय ।
कम् । उत् । प्रजाभ्यः । अविदुः । मनीषाम् ॥१०॥

सा० भा० —इयमतिवृष्टिर्विमोचनी । हे पर्जन्य त्वम् अवर्षी वृष्टवानसि । वर्षमुदु पू गृभाय उत्पद्य सु मुष्टु गृभाय गृहाण । परिहरेत्यय । धन्वानि निरुद्धप्रदेशान् अक जलवत कृतवानसि । किमयम् । अत्येतवा उ अतिश्चम्य गन्तुम् । ओषधीः अजीजन उदपादय । किमयम् । भोजनाय घनाय भोगाय वा । कम् इत्यय 'शिशिर जीवनाय कम्' इति यत् पाठपूरण (नि० १ १०) । उत् अयि च प्रजाभ्य सकाशात् मनीषा स्तुतिम् अविदुः प्राप्तवानसि ॥

शब्दा० अवर्षी —घरसा चुके, वर्षम् —वर्षा, सु=पूर्णरूप से, उदगृभाय =रुक जावो, अक =किया, धन्वानि=बालूख स्थान को, अति एतवै=चलने लायक, अजीजन=उत्पन्न किया, ओषधी=वनस्पतियों को, भोजनाय=आनन्द के लिये, कम्=पाठपूरण के लिये एक निपात, उत्=और, प्रजाभ्य=प्रजाओं से, अविदुः=प्राप्त कर चुके, मनीषाम्=स्तुतियों को ।

हि० अ० —(ओ पर्जन्य), तुम वर्षा बरसा चुके, (जब) पूर्णरूप से रुक जावो, रेगिस्तान को पार करने योग्य बना चुके, ओषधि को आनन्द के लिये उत्पन्न कर चुके, और प्रजाओं से स्तुति भी प्राप्त कर चुके ।

Trans.—(O Parjanya), (thou) hast poured down rain, (now) stop (raining) fully ; (thou) hast made the deserts crossable ; (thou) hast produced herbs for (man's) enjoyment ; and (thou) hast found laudation from the people.

Notes.—अवर्षोः— $\sqrt{vr̥ṣ}$ to rain ; 's'-aorist, 2nd. sing. accented because beginning of the Pāda. गृभाय— \sqrt{grabh} to seize, pres. 2nd. sing. अकः— $\sqrt{kr̥}$ to make, 'root's' aorist, 2nd. sing accented because beginning a new sentence. अत्येतवै—For accent see notes on अत्येतवै (I.24.8) अजीजनः— \sqrt{jan} to generate, 'red.-aorist, 2nd. sing. ; accented because beginning of the Pāda. कम्—Accented कम् as a particle generally occurs at the end of a Pāda and is preceded by datives and gives the sense of 'for the benefit of'; (cf. unaccented कम् I.154.1.). अविदः— \sqrt{vid} to find 'a'-aorist, 2nd. sing. उत प्रजाभ्योऽविदो मनीषाम्—Muir renders : 'and thou hast fulfilled the desires of living creatures'.

‘स पूषन्’ इति दशार्धं पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्यं षोष्णं गायत्रम् । ‘स पूषन्’ इत्यनुव्रज्यम् । नष्टधननिवृत्ततां पुरयेणैतज्जप्यम् । सूत्रितं च—‘स पूषन्विदुषेति नष्टमपि जिगमिषन्मूढो वा’ (आश्व० सू० ३. ७. ९) इति ।

सम् । पूषन् । विदुषा । नय । यः । अञ्जसा । अनुशासति ॥
यः । एव । इदम् । इति । ब्रवत् ॥१॥

सा० भा०—हे पूषन् पोषक देव विदुषा जानता तेन जनेन संनय अस्मान् सगमय य विद्वान् अञ्जसा ऋजुमार्गेण अनुशासति अनुशास्ति नष्टद्रव्यप्राप्त्युपायमुपदिशति । य च एव एवम् इदं नष्टं भवदीयं धनम् इति ब्रवत् ब्रवीति । नष्टं धनं वर्धयतीत्यर्थः । तेन विदुषेत्यन्वयः ॥

शब्दा०—पूषन्=ओ पूषन् देवता, विदुषा=जानकार व्यक्ति से, संनय=सयुक्त करो, मिलाओ, य=जो, अञ्जसा=सीधे, अनुशासति=बतावे, य=जो, एव=यह, इदम्=यह, इति=ऐसा, ब्रवत्=कहे ।

हि० अ०—ओ पूषन्, (हमे उस) जानकार (व्यक्ति) के सम्पर्क में ले जाओ जो सीधे मार्ग से (नष्ट द्रव्यों की प्राप्ति का उपाय) बतावे, तथा जो यह कहे कि ‘यह यहाँ है’ ।

Trans—O Pūsan, associate (us) with a wise (man) who may instruct (us) in simple way, who may speak ‘it is here’

Notes—संनय—√*ni* with सम् to associate, to conjoin, impv 2nd sing अनुशासति—अनु+√*śas* to instruct, pres subj 3rd sing not unaccented because preceded by य ब्रवत्—√*brū* to speak, pres subj 3rd sing, not unaccented because preceded by य

सम् । ऊँ इति । पूष्णा । गमेमहि । यः । गृहान् । अभिशासति ॥
इमे । एव । इति । च । ब्रवत् ॥२॥

सा० भा०—पूष्णा अनुगृहीता वयं सं गमेमहि तेन जनेन संगच्छेमहि यः जनः गृहान् येषु गृहेषु अस्मदीया नष्टाः पशवस्तिष्ठन्ति तान् गृहान् अभिशासति अभिशास्ति आभिमुख्येन बोधयति । यश्च इमे त्वदीया नष्टाः पशवः एव एवं तिष्ठन्ति इति च ब्रवत् प्रयात् ॥

शब्दा०—पूष्णा=पूषन् के साथ, संगमेमहि=चले, यः=जो, गृहान्=उन घरों को जहाँ पर चुराये गये पशु रखे गये हैं, अभिशासति=बतावे, इमे=ये, एव=यहाँ, इति=ऐसा, ब्रवत्=कहे ।

हि० अ०—पूषन् के साथ (हम लोग) चले जो (सोये पशुओं के रखने की गुप्त) जगह बतावे; तथा जो यह बतावे कि 'ये यहाँ हैं' ।

Trans.—May we go together with Pūṣan who may instruct (the way to) places (where lost things are kept hidden); who may speak, 'these are here'.

Notes—संगमेमहि—√gam with सम् to go together, 'a'-acrist injun. 1st. plu. ब्रवत्—√brū to speak, pres. subj. 3rd. sing; accented because preceded by च (चादिषु च—Pāṇ VIII.1.58). -

पूष्णः । चक्रम् । न रिप्यति । न । कोशः । अयं । पद्यते । नो इति । अस्मि । व्यथते । पविः ॥३॥

सा० भा०—पूष्णः पौषकस्य देवस्य चक्रम् आयुषं न रिप्यति न विनश्यति । अस्य चक्रस्य कोशः च न अवपद्यते न हीयते । अस्य पविः पारा च नो नैव व्यथते कुण्ठो भवति । तेन वक्त्रेण चोरान् हत्वा अस्मदीयं धनं प्रकाशयेति भावः ।

शब्दा०—पूष्णः=पूषन् का, चक्रम्=आयुष, न=नहीं, रिप्यति=नष्ट होता, न=नहीं, कोशः=तरकरा, अयं पद्यते=खाली होता है, नो=नहीं, अस्मि=उसका, व्यथते=कुण्ठित होती है, पविः=धार ।

हि० अ०—पूषन् का आयुध कभी नष्ट नहीं होता; (उसका) तरकत कभी खाली नहीं होता; उसकी धार कभी कुण्ठित नहीं होती ।

Trans —The weapon of Pūsan is never injured ; the quiver is never vacated , its edge is never blunted

Notes—चक्रम्—‘Weapon’ (Sāyana), ‘wheel of the chariot’ (Griffith, Macdonell) रिप्यति— \sqrt{ris} to be hurt, pres 3rd sing कोशः—‘Quiver’ (Sāyana), ‘box, interior part of the chariot’ (Griffith) अवपचते— \sqrt{pad} with अव to go down Sāyana takes it to mean ‘is never vacated’ नो—(=न+उ); उ, when combines with the final अ or आ (of a particle) in to औ, it is treated as Pragrhya vowel , hence, इति is added after it in the Pada-text व्यथते— \sqrt{vyath} to waver, pres mid 3rd sing Sāyana takes it to mean ‘is blunted’ पविः—‘Edge of the weapon (Sāyana) ‘felly’ (Griffith, Macdonell)

यः । अस्मै । हुविषा । अविधत् । न । तम् । पूषा । अपि ।
मृष्यते ॥ प्रथमः । विन्दते । वसु ॥४॥

सा० भा०—य यजमान अस्मै पूष्णे हविषा चक्षुरोडाशादिना अविधत् परिचरति तं यजमान पूषा न अपि मृष्यते । अपिद्वद्व ईषदर्थे । ईषदपि न हिनस्ति । स च प्रथमः मुख्य सन् वसु धन विन्दते लभते ॥

शब्दा०—यः=जो, अस्मै=उसके लिये, हविषा=हवि से, अविधत्=पूजा करता है, न=नहीं, तम्=उसको, पूषा=पूषा देवता, अपि=जरा भी मृष्यते=भूलता, प्रथम=सर्व प्रथम, विन्दते=प्राप्त करता है, वसु=धन ।

हि० अ०—जो इसके लिये हवि से पूजा करता है उसको पूषा जरा भी नहीं भूलता, (वह) सर्वप्रथम धन प्राप्त करता है ।

Trans —Who worship him with oblation, Pūsan does not least forget him , he attains the wealth first

Notes.—अविधत्— \sqrt{vidh} to worship, impf. 3rd. sing, not unaccented because preceded by य. अपि—Verbal preposition, Sīyana takes it in the sense of 'least' (अपि शब्द ईषदर्थे) मृष्यते— \sqrt{mrs} to not heed, to do harm (Sāyana), pres mid 3rd sing विन्दते— \sqrt{vid} to find, pres 3rd sing

पूषा । गाः । अनु । एतु । नः । पूषा । रक्षतु । अर्वतः ॥ पूषा ।
वाजम् । सनोतु । नः ॥५॥

सा० भा०—पूषा पोषको देव न अस्मदीया गा अन्वेतु रक्षणार्थमनु-
गच्छतु । स च पूषा अर्वत अश्वान् रक्षतु चोरेभ्य । तथा वाजम् अन्न
च नः अस्मभ्य पूषा सनोतु प्रपच्छतु ॥

शब्दा०—पूषा=पूषन् देवता, गा=गायो के, अनु=पीछे, एतु=जावे,
पूषा=पूषन् देवता रक्षतु=रक्षा करे, अर्वत=अश्वो को, पूषा=पूषन्
देवता, वाजम्=घन, सनोतु=प्रदान करे, नः=हमारे लिये ।

हि० अ० पूषा हमारे पशुओं (को रक्षा के लिये उन) के पीछे जावे;
पूषा घोड़ो को (चोरों से) रक्षा करे, पूषा हमारे लिये घन प्रदान करे ।

Trans—May Pūsan go after our cattle, may
Pūsan protect our horses, may Pūsan grant us food

Notes—अन्वेतु— \sqrt{i} with अनु to go after, impv.
3rd sing रक्षतु— \sqrt{raks} to protect, impv 3rd sing
सनोतु— \sqrt{san} to gain, impv 3rd sing

पूषन् । अनु । प्र । गाः । इहि । यजमानस्य । सुन्वतः ॥ अस्मा-
कम् । स्तुवताम् । उत ॥६॥

सा० भा०—हे पूषन् सुन्वत सोमाभिषव कुर्वत यजमानस्य गा पशून्
अनु प्र इहि रक्षणार्थमनुगच्छ । उत अपि च स्तुवता त्वद्विषय स्तोत्र कुर्वताम्
अस्माकं गादवानुगच्छ ॥

शब्दा०—पूषन्=ओ पूषन्, अनु=पीछे, गाः=गायो के, इहि=जावो,

यजमानस्य=यजमान की, सुन्वतः=सोम पीसनेवाले की, अस्माकम् =हमारी, स्तुवताम्=स्तुति करनेवाले की, उत=और ।

हि० अ०—ओ पूषन्, सोम पीसनेवाले यजमान की गायों (की रक्षा के लिये) उनके पीछे जावो; और (तुम्हारी) स्तुति करनेवाले हमलोगों की (गायों के भी पीछे जावो) ।

Trans.—O Pūsan, go after the cows of sacrificer who presses Soma, and of us who praise (thee).

Notes.—अनु इहि—√i with अनु to go after, impv. 2nd. sing.

माकिः । नेशत् । माकीम् । रिपत् । माकीम् । सम् । शारि ।
केवटे ॥ अथ । अरिष्टाभिः । आ । गृहि ॥७॥

सा० भा०—हे पूषन् अस्मदीय गोधनं माकिर्नेशत् मा नश्यतु । माकिर्माकीम् इत्येतौ प्रतिषेधमात्रे यतैते । माकीं रिपत् । मा व्याघ्रादिभिर्हिष्यताम् । माकीं मा च केवटे कूपे सं शारि संशोषं भूत् । कूपपातेनापि हिंसित मा भवतु । अथ एवं सति अरिष्टाभिः अहिंसितानिर्गोभिः सह आ गृहि सायंकाले आगच्छ ॥

शब्दा०—माकिः=कोई नहीं, नेशत्=नष्ट हो, भूले, माकीम्=किसी को भी नहीं, रिपत्=चोट लगे, माकीम्=कोई भी नहीं, संशारि=भिरकर नष्ट हो, केवटे=कूप में, अथ=अतः, अरिष्टाभिः=बिना कष्ट पहुँचे गायों के साथ आ गृहि=आवी ।

हि० अ०—(गायों में से) कोई न भूले, किसी को चोट न लगे; कोई कूप में (भिरकर) न मर जाय । अतः तुम बिना कष्ट पहुँचे (गायों) के साथ आवो ।

Trans—Let none (of our cows) be lost; let none be harmed; let none be crushed in the well Thus, come with uninjured (cows)

Notes—नेशत्—√naś to be lost, 'red'-aorist, injun 3rd. sing रिपत्—√ris to be hurt, 'a'-aorist, injun

3rd. sing. संशारि— $\sqrt{śr}$ to crush, pass. aorist, 3rd. sing. आ गहि— \sqrt{gam} with आ to come, root-aorist impv. 2nd. sing.

श्रृण्वन्तम् । पूषणम् । वयम् । इर्यम् । अनष्टवेदसम् ॥ ईशानम् ।
रायः ईमहे ॥८॥

सा० भा०—अस्मत्स्तोत्राणि श्रृण्वन्तम् इर्यं वारिद्र्यस्य प्रेरकम् अनष्ट-
वेदसम् अविनष्टधनम् ईशानं सर्वस्येश्वरभेवंविधं पूषणं देवं वयं रायः धनानि
ईमहे याचामहे ॥

शब्दा०—श्रृण्वन्तम्=सुनने वाले, पूषणम्=पूषन् को, वयम्=हम,
इर्यम्=दरिद्रता को दूर करनेवाले, अनष्टवेदसम्=कभी नष्ट न होने योग्य
धनवाले, ईशानम्=मालिक, रायः=धन के, ईमहे=प्रायना करते हैं ।

हि० अ०—(प्रायना) सुननेवाले, दरिद्रता को दूर करनेवाले, कभी
नष्ट न होने योग्य धनवाले, धन के मालिक पूषा को हम प्रायना करते हैं ।

—*Trans.*—We implore Pūṣan who hears (of our speech), who removes the poverty, whose wealth is never lost, who is the master of wealth.

Notes.—श्रृण्वन्तम्— $\sqrt{śru}$ to hear, pres. part. acc. sing. इर्यम्—‘Remover of poverty’ (Sāyaṇa), ‘strong’ (Griffith), ‘watchful’ (Macdonell). अनष्टवेदसम्—He whose wealth is never lost; नञ् compd. accented on the first syllable, ईशानम्— \sqrt{is} to be master, pres. part. acc. sing. ईमहे— \sqrt{i} to go, mid. pres. 1st. plu.

पूषन् । तव । व्रते । वयम् । न । रिष्येम । कदा । चन ॥
स्तोतारः । ते । इह । स्मसि ॥६॥

सा० भा०—हे पूषन् पोषक तव त्वदीये व्रते कर्मणि वर्तमानाः वयं कदा-
चन कदाचिदपि न रिष्येम हितिता न भवेम । तादृशाश्च वयम् इह अस्मिन्
कर्मणि ते तव स्तोतारः स्मसि स्म. भवामः ॥

शब्दा०—पूपन्=ओ पूपन्, तव=तुम्हारे, व्रते=कायें में लगे, वयम्
=हमलोग, न=नहीं, रिप्येम=फट पायें, कदाचन=कभी भी, स्तोतारः
=स्तुति करनेवाले, ते=तुम्हारे, इह=यहां, स्मसि=होयें ।

हि० अ०—ओ पूपन्, तुम्हारे कायें में (लगे हमलोग) कभी भी फट न
पायें । यहाँ हम लोग तुम्हारे स्तुति-गायक हैं ।

Trans —O Pūsan, in thy service never we be
injured Here we be singers of thy praise

Notes —रिप्येम— \sqrt{ris} to be hurt, opt 1rst plu
स्मसि— \sqrt{as} to be, 1rst plu ending in सि like मिनोमसि

परि । पूषा । परस्तात् । हस्तम् । दधातु । दक्षिणम् । पुनः । नः ।
नष्टम् । आ । अजतु ॥१०॥

सा० भा०—पूषा पोषको देव परस्तात् परस्मिन् देशे सुतचाराबन्धस्मिन्
चोरव्याघ्रादिभिरुपिते देशे गच्छतो गोधनस्य निवारणाय स्वकीय दक्षिणं हस्तं
परि दधातु । परिधान निवारक करोतु । न अस्मदीय नष्टं च गोधन पुनः
आजतु आगच्छतु । आगमयतु ॥१०॥

शब्दा०—पूषा=पूषा देवता, परस्तात्=दूर से, हस्तम्=हाथ, परि
दधातु=चारों तरफ रखे, दक्षिणम्=दाहिना, पुन =फिर, न =हमारे पास,
नष्टम्=चोरी गये पशु को, आ अजतु=भेजे ।

हि० अ०—पूषा अपने दाहिने हाथ को दूर से (हमारे) चारों तरफ
रखे । चोरी गये पशु को पुन मेरे पास भेजे ।

Trans —Let Pūsan put his right hand around
(for our protection) from afar Let him drive the lost
cattle for us again

Notes —परि दधातु— \sqrt{dha} to put impv 3rd sing
अजतु— \sqrt{aj} to drive, impv 3rd sing

‘धीरा त्वस्य’ इत्यष्ट्वं योऽंशं सूक्तं यसिष्ठस्यायं व्रंष्टुभं वरुणदेवतयम् ।
तथा चानुक्रान्तम्—‘धीराष्टी वारुणं ह’ इति । गतो विनियोगः ॥

धीरा । तु । अस्य । महिना । जनूपि । वि । यः । तस्तम्भ ।
रोदसी इति । चित् । उर्वी इति ॥ प्र । नाकम् । ऋष्वम् ।
नुनुदे । बृहन्तम् । द्विता । नक्षत्रम् । प्रथत् । च । भूमम् ॥१॥

सा० भा०—अस्य वरुणस्य जनूपि जन्मानि महिना महिम्ना तु क्षिप्रं
धीरा धीराणि धैर्यवन्ति भवन्ति । यः वरुणः उर्वी विस्तीर्णं रोदसी चित्
घावापृविष्यावपि वि तस्तम्भ विविधं स्तम्भे स्वकीये स्वाने स्थिते अकरोत् ।
पश्च बृहन्तं महान्तं नाकम् आदित्यं नक्षत्रं च ऋष्वं दर्शनीयं द्विता द्वैधं
प्र नुनुदे प्रेरयति स्म । अहनि सूर्यं दर्शनीयं प्रेरयति रात्रौ नक्षत्रं तथेति
द्विप्रकारः । भूम भूमि च यः प्रथत् अप्रथयत् विस्तारितवान् । तस्यास्य
वरुणस्येत्यन्वयः ॥

शब्दा०—धीरा=स्थिर, तु=शोध, अस्य=इस वरुण के, महिना=
महानता के कारण, जनूपि=जन्म, यः=जिसने, वि तस्तम्भ=धारण किया
है, रोदसी=आकाश तथा पृथिवी को, चित्=भो, उर्वी=विस्तृत, नाकम्
=सूर्य को, ऋष्वम्=जेंचे, प्र नुनुदे=प्रेरित किया है, बृहन्तम्=महान्,
द्विता=दो प्रकार से, नक्षत्रम्=नक्षत्रों को, प्रथत्=विस्तृत किया है, च
=और, भूम=पृथिवी को ।

हि० अ०—इत (वरुण) के जन्म (इसकी) महानता के कारण स्थिर
है, जिसने विस्तृत आकाश तथा पृथिवी को भी धारण किया है, (जिसने)
जेंचे एवं महान् सूर्य और नक्षत्रों को दो प्रकार से प्रेरित किया है ।

Trans.—The births of him (Varuna's) are established
in greatness ; who propped even the vast heaven and
earth ; he urged the lofty and great sun and constella-
tion to motion to (their) two fold (task), and spread the
earth.

No'es —धीरा—'Stable' (Sīyana), 'permanent' (Wilson), 'wise' (Griffith); Grassmann derives it from \sqrt{dh} , while Geldner from \sqrt{dhr} to hold दु—Sīyana renders it as 'क्षिप्र' and Griffith as 'verily' जनूषि—'Births' (Sāyana), 'creatures' (Griffith), 'creation' (Peterson), 'created beings especially gods and men' (Parāṅgpe) तत्तन्म — \sqrt{stambh} to prop, pres 3rd sing, not unaccented because preceded by न नाकम्—According to Yāska नाकम् means sun as well as sky (नाक आदित्यो भवति नेता माताम् । ज्योतिषां प्रणय । अयं द्यौः, कम् इति मुखनाम । तत् प्रतिपिद्धं प्रतिपिष्येत । न वा अमुं लोकं जामुये किंचनाकम् । न वा अमुं लोकं गतवते किंचन असुखम् —Nir II 14) Sīyana takes it here as 'sun', Griffith and Peterson as 'sky' शब्दम्—Lofty (Nigh III 3 3) Sāyana renders it as 'दशनीय' Wilson as 'beautiful' Griffith and Peterson follow Yāska's interpretation प्र नुनुदे — \sqrt{nud} to push, pres 3rd sing Maxmuller takes it to mean 'lighted on high' बृहन्तम्—Great, pres part acc sing from \sqrt{brh} to make big द्विता—'By itself', 'all alone', 'on both sides i.e. westwards by day and eastwards at night' (Geldner) 'apart' (Maxmuller), 'forsooth', 'verily' (Oldenberg) According to Roth, Grassmann and Bergaigne, it is an emphatic particle पप्रथत् — \sqrt{prath} to spread, pres subj 3rd sing, not unaccented because regarded as beginning of a new sentence

उ॒त । स्व॒यां । त॒न्वा । स॒म् । व॒दे । तत् । क॒दा । नु । अ॒न्तः ।
व॒रु॒णे । भ॒व॒ानि॒॥ किम् । मे । हु॒व्यम् । अ॒ह॒णानः । जु॒पेत् । क॒दा ।
मृ॒च्छी॒कम् । सु॒स्म॒नाः । अ॒भि । रु॒यम् ॥२॥

सा० भा०—वरुण शीघ्रं विदूषमाणं ऋषिरनया वितर्कयति । उतेति

विचिकित्सायाम् । उत किं स्वया तन्वा स्वीयेनात्मीयेन शरीरेण सं वदे सहवदन करोमि । आहो स्थितु तत् तेन वरुणेन सह सवदे । कदा नु कदा खलु वरुणे देवे अन्तः भुवानि अन्तर्भूतो भवानि । वरुणस्य चित्ते सलग्नो भवानोत्पत्य । अपि च मे मदीय हृदयं स्तोत्रं हविर्षा अहृणानः अक्रुध्यन् वरुण किं केन हेतुना जुपेत सेवेत । सुमना शोभनमनस्क सन्नह कदा कस्मिन् काले मृळीकम् मुखयितार वरुणम् अभि रूयम् अभिपश्येयम् ॥

शब्दा—उत=और, स्वया=अपने, तन्वा=शरीर से संवदे=वार्तालाप करूँगा, तत्=उस देवता के साथ, कदा=कब, नु=निश्चित रूप से, अन्तः=हृदय में, वरुणे=वरुण के, भुवानि=होजगा, किम्=क्या, मे=मेरी, हृदयम्=प्रार्थना, अहृणानः=क्रोधरहित होकर, जुपेत=स्वीकार करेगा कदा=कब, मृळीकम्=बपालु वरुण को, सुमना=सुन्दर मनवाला होकर, अभिरूयम्=देखूँगा ।

हि० अ० -- क्या मैं अपने शरीर से उस (वरुण देवता) के साथ वार्तालाप करूँगा ? वरुण के हृदय में मैं कब होऊँगा ? क्या मेरी प्रार्थना को क्रोधरहित (होकर वह) स्वीकार करेगा ? सुन्दर मनवाला (होकर) मैं दयालु (वरुण) को कब देखूँगा ?

Trans — Whether I with my own body converse together with that (deity) ? When shall I be in the heart of Varuna ? Whether the unangered one would accept my invocation ? When shall I with good mind see the merciful (Varuna) ?

Notes — उत—Siyana renders it by 'किम्', Wilson takes it to mean 'when' and Peterson as 'and' संवदे—√vad with सम् to speak together, pres 1st sing भुवानि—√bhū to be, 'root' 1st sing, subj 1st sing अहृणान—Pres part from √hr to be angry, नञ् compd accented on the first member जुपेत—√jus to enjoy, opt 3rd sing अभिरूयम्—√khyā to see 'a'-1st sing, मय 1st sing

पृच्छे । तत् । एनः । वरुण । दिदृक्षु । उपो इति । एमि । चिकि-
तुषः । विप्रृच्छम् ॥ समानम् । इत् । मे । कवयः । चित् ।
आहुः । अयम् । ह । तुभ्यम् । वरुणः । हृणीते ॥३॥

सा० भा०—हे वरुण तदेन पाप पृच्छे त्वां पृच्छामि । दिदृक्षु । छान्दस
सुलोप । द्रष्टुमिच्छग्रहम् । येन पापेन हेतुना त्वदीये पापबन्धोऽस्मि पृष्ट
सत्तत् पाप कथय । अहं विप्रृच्छं विविध प्रष्टुं चिकितुषः विद्वान् उपो
एमि उपागाम् । ते कवयश्चिद्वत् शान्तवशिनो जनारच मे मह्य समानमित समान
मेदेकरूपमेव आहुः अकथयन् । यदाहुस्तदाह । हे स्तोत तुभ्यम् अयं ह अयमेव
वरुणः हृणीते क्रुध्यतीति । अतः श्लोक परित्यज्यास्मान् पारोम्यो मोक्षय ॥

शब्दा०—पृच्छे=पूछता हूँ, तत्=उस, एनः=पाप को, वरुण=भो
वरुण, दिदृक्षु=देखने की इच्छा से, उपो=पास, एमि=गया, चिकितुषः=
विद्वानो के, विप्रृच्छम्=विविधरूप से पूछने के लिये, समानम्=एक जैसा,
इत्=ही, मे=मुझको, कवय=बुद्धिमानों ने, चित्=भी, आहुः=कहा,
अयम्=यह, ह=निश्चित अयं का वाचक एक निपात, तुभ्यम्=तुम पर,
वरुणः=वरुण देवता, हृणीते=क्रोध करता हूँ ।

हि० अ०—भो वरुण, देखने की इच्छा से उस पाप को (मैं तुमसे)
पूछता हूँ, विविध रूप से पूछने के लिये (मैं) विद्वानो के पास गया ।
बुद्धिमानों ने एक ही (उत्तर) कहा—‘यह वरुण ही तुम पर क्रोध करता हूँ’ ।

Trans—Desirous of seeing, O varuna, I ask that
sin (of mine), (I) have gone to wise ones to ask. The
wise ones told me the same (answer), ‘verily this Veruna
is angry upon thee’

Notes—पृच्छे—√prach to ask, mid pres 1st sing
दिदृक्षु—√drś to see, desid noun used as an adverb
उपो—(=उप+उ), final ओ is Pragrhya एमि—√i to go,
pres 1st sing चिकितुषः—Acc plu perf part from
√cit to know विप्रृच्छम्—Acc infinitive in अम from
√prach to ask आहुः—√ah to say, pref 3rd plu
हृणीते—√hr to be angry, pres mid 3rd sing

किम् । आगः । आस । वरुण । ज्येष्ठम् । यत् । स्तोतारम् ।
जिघांससि । सखायम् ॥ प्र । तत् । मे । वोचः । दुःऽदुम ।
स्वधाऽवः । अत्र । त्वा । अनेनाः । नमसा । तुरः । इयाम् ॥४॥

सा० भा०—हे वरुण ज्येष्ठम् अधिकं किमाग आस कोऽपराधो मया
कृतो बभूव । यत् येन आगता सखायं मित्रभूतं सन्तं स्तोतारं जिघांससि
हन्तुमिच्छति । हे दूळभ दुर्दभाग्यवर्षाधितुमशक्य स्वधावः तेजस्विन् हे वरुण
तत् आपः मे मह्यं प्र वोचः प्रब्रूहि । एवं तति तस्य प्रायश्चित्तं कृत्वा अनेनाः
अपापः सन्नहं तुरः त्वरमाणः शीघ्रः नमसा नमस्कारेण हविषा वा त्वाम् अत्र
इयाम् उपगच्छेयम् ॥

शब्दा०—किम्=क्या कौन, आगः=पाप, आस=था, वरुण=ओ
वरुण, ज्येष्ठम्=बड़ा, यत्=जिसके कारण, स्तोतारम्=स्तुति करनेवाले को,
जिघांससि=मारना चाहते हो, सखायम्=मित्र को, तत्=उसको, मे=
मुझसे, प्र वोचः=कहो, दूळभ=ओ कभी न सताये जानेवाले, स्वधावः=
ओ शक्तिशाली, त्वा=तुम्हारे पास, अनेनाः=पाप रहित होकर, नमसा
=प्रार्थना द्वारा, तुरः=शीघ्र, अत्र इयाम्=पहुँचू ।

हि० अ०—ओ वरुण, कौन वह महान् पाप था, जिससे कि तू अपनी
स्तुति करनेवाले मित्र को मारना चाहते हो; उसको मुझसे कहो, ओ कभी न
सताये जानेवाले, शक्तिशाली (वरुण), (जिससे मे) पाप रहित (होकर)
शीघ्र ही प्रार्थना द्वारा तुम्हारे पास पहुँचू ।

Trans.—O Varuna, what was that, the most hein-
ous sin, that thou want to kill (thy) worshipper and
a friend; tell me that, O unharmed (and) powerful
one, (so that) freed from sin, with salutation may I
reach thee quickly.

Notes.—आस—√as to be, pref. 3rd sing. जिघांससि—
√han to kill, desid. 2nd. sing. ; not unaccented because
preceded by यत्. वोचः—√vac to speak, 'red'.-aorist,
injun. 2nd. sing दूळभ—(=दुः+रभ्); visarjaniya has
disappeared before the voiced dental द् after cere-

brahizing the latter and lengthening the preceding vowel बु वभ/दुज्वभ/दूळभ (cf class Sams बुलंभ दूळह).
स्वधाव —'Resplendant' (Siyam), 'lord' (Griffith), 'sovereign god' (Peterson) अनेनाः—Freed from sin, Bahuvrhi compd accented on the second member (नञ्मुग्याम्—Pāṇ VI 2 172) इयान्—√i to go, opt 1st sing

अयं । द्रुग्धानि । पित्र्या । सृज । नः । अयं । या । वयम् ।
चक्रुः । तनुभिः ॥ अयं । राजन् । पशुवृषम् । न । तायुम् ।
सृज । वत्सम् । न । दाम्नः । वसिष्ठम् ॥५॥

सा० भा०—हे वरुण पित्र्या पितृ प्राप्तानि नः अस्मदीयानि द्रुग्धानि द्रोहान् वधनहेतुभूतान् अव सृज विमुञ्च । अस्मत्तो विद्वेक्ष्य । वयं च या यानि द्रोहजातानि तनुभिः शरीरं चक्रुः कृतपन्त स्म तानि च जय सृज । हे राजन् राजमान वरुण पशुवृषं न तायुं स्तंभप्रापश्चित्तं कृत्वावसाने घासादिभिः पशूना तपयितार स्तेनमिव दाम्नः रजो वत्स न वत्समिव च वसिष्ठं वा वचकात् पापात् अव सृज विमुञ्च ॥

शब्दा०—द्रुग्धानि=पापो से, पित्र्या=पिता से प्राप्त, अव सृज=मुक्त करो, नः=हमको, अयं=(अव सृज) मुक्त करो, या=जो, वयम्=हमने, चक्रुः=किया है, तनुभिः=शरीर से, राजन्=ओ राजा, पशुवृषम्=पशु को घासादि से तृप्त करनेवाले, न=जिस तरह, तायुम्=चोर को, अवसृज=मुक्त करो, वत्सम्=बछड़े को, न=जिस तरह, दाम्नः=रस्ती से, वसिष्ठम्=वसिष्ठ को,

हि० अ०—पिता द्वारा (प्राप्त) पापो से मुक्त करो, उन (पापो) से जिनको हमने स्वयं अपने शरीर से किया है मुक्त करो । ओ राजन जिस प्रकार पशु को (प्रापश्चित्त के बाद घासादि से) तृप्त करनेवाले चोर को तथा बछड़े को रस्ती से (मुक्त किया जाता है) (उसी प्रकार) वसिष्ठ को (पापो से) मुक्त करो ।

Trans —Set us free from sins (committed) by our father from those that we have committed with our bodies Release Vasistha O king, (from the bond)

like a thief feeding cattle (after remorse), like a calf from the cord.

Notes.—**दृग्धानि**—From \sqrt{druh} to hate; 'hatred that causes one to be bound' (Sāyaṇa), 'ill deeds' (Wilson), 'sins' (Griffith) 'unrighteous acts' (Peterson). **अव सृज**— \sqrt{sri} with अव to set free, impv. 2nd. sing. **चक्रम**— \sqrt{kr} to make, pref. 1rst. plu.; not unaccented because preceded by या. **पशुदपम्**—'Nourishing the cattle (after remorse)' (Sāyaṇa) 'who feeds the cattle' (Griffith). In the footnote Griffith writes: 'Who has performed penance for his theft and at the completion of the service, offered fodder to the stolen animal'. According to Maxmüller 'who has feasted on stolen cattle.' Peterson translates as 'who steals cattle.'

न । सः । स्वः । दक्षः । वरुण । ध्रुतिः । सा । सुरा । मनु्युः ।
विभीदकः । अचित्तिः ॥ अस्ति । ज्यायान् । कनीयसः । उप-
ज्यारे । स्वप्नः । च्चन । इत् । अनृतस्य । प्रज्योता ॥६॥

सा० भा०—हे वरुण सः स्यो दक्षः पुरुषस्य स्वभूतं तद्वत् पापप्रवृत्ती कारणं न भवति । किं तर्हि ध्रुतिः स्थिरा उत्पत्तिसमय एव निर्मिता देवगतिः कारणम् । 'ध्रु गतिस्वयंयोः' इति धातुः सा च ध्रुतिर्वक्ष्यमाणरूपा । सुरा प्रमादकारिणो मनु्युः क्रोधश्च गुर्वदिविषयः सन्ननर्पहेतुः । विभीदकः द्यूत-साधनोऽक्षः । स च द्यूतेषु पुरुषं प्रेरयन्ननर्पहेतुर्भवति । अचित्तिः अतानम-विवेककारणम् । अत ईदृशी देवकल्पितरेव पुरुषस्य पापप्रवृत्ती कारणम् । अपि च कनीयसः अल्पस्य हीनस्य पुरुषस्य पापप्रवृत्ती उपारे उपागते समीपे नियन्त्रत्वेन स्थितः ज्यायान् अधिक ईश्वरः अस्ति । स एव तं वार्य प्रवर्तयति । तथा चाग्नातम्—'एष ह्येवासायु कर्म कारयति तं यमघो विनीयते' (कौ० उ० ३.८) इति । एवं च सति स्वप्नश्चचन स्वप्नोऽपि अनृतस्य पापस्य प्रयोता प्रकरणे मिश्रयिता भवति । इत् इति प्ररकः । स्वप्नं वृत्तरपि

कर्मभिर्वह्नि पापानि जायन्ते किन्तु यस्तस्य जाग्रति कृतं कर्मभि पापान्युत्पद्यन्त इति । अतो ममापराधो देवाग्रत इति हे वह्नि स्वया क्षन्तव्य इति भाव्य ॥

शब्दा०—न=नहीं, सः=यह, स्वः=अपनी, दक्षः=शक्ति, वरुण=ओ वरुण, धृतिः=देव, सा=यह, सुरा=शराब, मन्युः=क्रोध, विभीदकः=जुआ के पाशे, अचित्तिः=अज्ञान, अस्ति=है, ज्यायान्=बड़े, कनीयसः=छोटे के, उपारे=पाप कार्य में ले जाने के लिये, स्वप्नः=स्वप्न, चन=भी इत्—पादपूरण के लिये एक निपात, अनृतस्य=बुराईयो का, प्रयोता=नियामक, समुक्त करनेवाला ।

हि० अ०—ओ वरुण, यह अपनी शक्ति नहीं (बल्कि) देव, शराब, क्रोध, जुआ, तथा अज्ञान हैं (जिससे मनुष्य पाप करता है); छोटे के पाप कार्य में बड़े (भी वरुण) होते हैं, स्वप्न भी बुराईयों से समुक्त करने-वाला है ।

Trans—O Varuna, it is not one's own power, (but) fate, wine, wrath, dice and ignorance (that cause man to commit sin) There is senior in leading to astray the younger, even a dream leads to the commitment of unrighteous act

Notes—दक्षः—'Insight,' 'understanding,' 'intention' (Grassmann), 'power,' 'will power,' 'character' (Geldner), 'intent' (Macdonell), 'own-will' (Griffith), volitional act (Peterson) धृतिः—'Fate' (Sāyana), 'condition' (Wilson), 'seduction' (Grassmann, Griffith, Macdonell), 'temptation' (Peterson), 'accident,' 'chance' (Geldner) Sayana derives it from \sqrt{dhru} and Grassmann from \sqrt{dhar} , $dhurv$, to tempt, to run उपारे—Sayana renders it as उपागते समीपे Wilson takes it to mean 'in the proximity,' Griffith as 'near to lead astray' Peterson derives it from उप+ \sqrt{r} to commit guilt or unrighteousness अस्ति उपारे—'There is a senior in the proximity of the junior' (Wilson), 'the old is near to lead astray the younger' (Griffith), 'there is a

mightier one to actuate the lapses of a feebler one (Peterson) चन—Siyana takes it in the sense of अपि while Griffith and Peterson as a negative particle प्रयोक्त—Siyana derives it from \sqrt{yu} to unite and renders it as प्रकर्षणे मिश्रयिता भवति Griffith and Peterson derives it from \sqrt{yu} to separate and translate as 'removeth' and 'banish' respectively

अरम् । दास । न । मीळहुपे । कराणि । अहम् । देवाय । भूर्णये ।
 २१ अनगा ॥ अचेतयत् । अचितः । देवः । अर्यः । गृत्सम् । राये ।
 कवितरः । जुनाति ॥७॥ ✓

सा० भा०—मीळहुपे सेवने कामनां पविने भूर्णये जगनो भर्ते देवाय वानादिगुणयुक्ताय वरुणाय अनगाः तत्प्रसादादपाप सन् अहम् अरम् अल पर्याप्त कराणि परिचरण करवाणि । दासो न यया भूत्य स्वामिने ताम्यक् परिचरति तद्वत् । अर्यः स्वामी स च देवः अचित् अज्ञानतोऽस्मान् अचेतयत् चेतयतु प्रज्ञापयतु । गृत्स स्तुतार च कवितरः प्राज्ञतरो देव राये धनाय धनप्राप्त्यर्थं जुनाति जुनातु प्रेरयतु ॥

शब्दा० अरम्—पर्याप्त रूप में, दासः=नौकर, न=तरह, मीळहुपे=कामनाओं को पूरा करनेवाले, कराणि=कृत, अहम्=मैं, देवाय=देव की, भूर्णये=जगत् का भरण पोषण करनेवाले, अनगाः=पाप रहित होकर, अचेतयत्=प्रबुद्ध करे, अचित्=अज्ञान से, देवः=देव, अर्यः=सबका स्वामी, गृत्सम्=स्तुति गायक की, राये=धन के लिये, कवितर=बुद्धिमान, जुनाति=प्रेरित करे ।

हि० अ०—पाप रहित (होकर) कामनाओं को पूरा करनेवाले, जगत् का भरण पोषण करनेवाले, देव की मैं पर्याप्त मात्रा में नौकर की तरह सेवा करूँ । (सबका) सरलक देव अज्ञान से प्रबुद्ध करे, स्तुतिगायक को वह बुद्धिमान धन के लिये प्रेरित करे ।

Trans—Freed from sin, may I serve diligently as a servant the bounteous, the lord of the world May

the divine lord awake us from ignorance May the wiser one lead the singer to riches

Notes—मीदुहये—Dat sing of मीदुवात् from *√mih* to pour, 'showerer of benefits' (Wilson), 'bounteous' (Griffith) कृताणि—*√kr* to make, root-acrist subjunctive 1st sing भूयसि—Dat sing of भूणि, 'lord of the world' (Siyana), 'inclined to anger' (Griffith), 'impetuous' (Peterson) अचेतयत्—*√cit* to know, caus impf 3rd sing, Siyana renders it as चेतयतु प्रजापयतु जुनाति—*√ju* to urge on, to speed pres 3rd sing

अयम् । सु । तुभ्यम् । वरुण । स्वधाश्वः । हृदि । स्तोमः । उप-
श्रितः । चित् । अस्तु ॥ शम् । नः । क्षेमः । शम् । ऊँ इति ।
योगे । नः । अस्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥८॥

सा० अ०—हे स्वधावः अत्रयम् वरुण तुभ्यं त्वदयं त्रिषमाण अयम् एतत्सूक्तात्मक स्तोमः स्तोत्र हृदि त्वदीये हृदये सु सुष्टु उपश्रितः उपगत समवेत अस्तु । चित् इति पूरकः । अप्राप्तस्य प्रापण योग प्राप्तस्य रक्षण क्षेम । नः अस्मदीये क्षेमे रक्षणे शम् उपद्रवाणां शमनम् अस्तु । योगे च नः अस्मदीये प्रापणे शम् शमनमेवास्तूपद्रवाणाम् । हे वरुणादयो देवा नः अस्मान् सर्वदा स्वस्तिभिः अविनाशे पात रक्षत ॥

शब्दाः—अयम्=यह, सु=सुन्दर, तुभ्यम्=तुम्हारे लिये, वरुण=ओ वरुण, स्वधाश्व=ओ शक्तिशाली, हृदि=हृदय में, स्तोमः=स्तोत्र, उपश्रितः=स्थित, चित्=पदपूरण के लिये प्रयुक्त निपात, अस्तु=हो शम्=कल्याण, नः=हमारा, क्षेमे=रक्षा में, शम्=कल्याण, उ=निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, योगे=प्राप्ति में, न=हमारा, अस्तु=हो, यूयम्=तुम लोग, पात=रक्षा करो, स्वस्तिभिः=आशीर्वाद से, सदा=समदा, न=हमारी ।

हि० अ०—ओ शक्तिशाली, वरुण, तुम्हारे लिये (निर्मित) यह स्तोत्र तुम्हारे हृदय तक पहुँचे । रक्षा में हमारा कल्याण हो, प्राप्ति में हमारा कल्याण हो । तुम लोग अपने आशीर्वाद से हमारी सर्वदा रक्षा करो ।

Trans.—O Varuṇa, the powerful, this hymn (fashioned) for thee, may resort in (thy) heart . May the bliss be ours in protection ; may the blies be ours in acquiring. Protect us ever with your blessings.

Notes—उपाश्रितः—√*śri* to resort, past part. second syllable is lengthened. अस्तु—√*as* to be, impv. 3rd. sing. पतत—√*pā* to protect, impv. 2nd. plu.

‘संवत्सरम्’ इति दशर्चं चतुर्दश सूक्तं यत्तिष्ठस्यायं ग्रंथुमम् । आद्या त्वनुष्टुप् । मण्डूका देवता । तथा चानुशान्त—‘संवत्सरं दश पर्जन्यस्तुतिं सहस्रान्मण्डकास्तुष्टावाद्यानुष्टुप्’ इति ऋष्टिकानेन तत्सूक्तं जप्यम् ॥

संवत्सरम् । शश्यानाः । ब्राह्मणाः । व्रतः चारिणः ॥ वाचम् । पर्जन्यजिन्विताम् । प्र । मण्डूकाः अवादिपुः ॥१॥

सा० भा०—अत्र निरुक्त—‘यत्तिष्ठो ययंकाम पर्जन्यं तुष्टाव त मण्डूका अन्यमोदन्त स मण्डूकाननुमोदमानान् वृष्ट्वा तुष्टाव’ (नि० ९. ६) इति । ‘मण्डूका मञ्जूका मञ्जनान्मदतेर्वा मोदतिकर्मणो मन्दतेर्वा तुष्टिकर्मणो मण्डयतेरिति वैयाकरणा मण्ड एवामोक इति वा मण्डो मदेर्वा मुदेर्वा तेषामेवा भवति’ (नि० ९. ५) इति । व्रतचारिणः व्रतं संवत्सरसत्रात्मकं कर्माचरन्त ब्राह्मणा । लुप्तोपममेतत् । एवभूता ब्राह्मणा इव संवत्सरं शरत्प्रभृति आ ययंतोरिक संवत्सरं शश्यानाः शिश्याना ययंणायं तपश्चरन्त इव बिल एव सन्त एते मण्डूकाः पर्जन्यजिन्वितां पर्जन्येन प्रीता यथा वाचा पर्जन्यं प्रीतो भवति तादृशीं वाचं प्र अवादिपुः प्रवदन्ति ॥

शब्दा०—संवत्सरम्=वष भर, शश्याना.=तपस्या करते हुये, ब्राह्मणाः=ब्राह्मणों (की तरह), व्रतचारिणः=व्रत का आचरण करनेवाले, वाचम्=शब्द, पर्जन्यजिन्विताम्=पर्जन्य की प्रिय लगनेवाले, मण्डूकाः=मेढक, प्र अवादिपु=बोल रहे हैं ।

हि० अ० व्रत का आचरण करनेवाले ब्राह्मणों की तरह वष भर (वर्ष के लिये) तपस्या करते हुये की तरह (बिल में) पड़े हुये मेढक पर्जन्य की प्रिय वचन बोल रहे हैं ।

Trans—The frogs like Brahmmins, observant of their vows, practising penance throughout the year, utter aloud praises agreeable to Parjanya

Notes—शश्याना—√śi to lie, pref part nom plu ब्राह्मणाः—It is an example of लुप्तोपमा The word

expressing the comparison is dropped. Thus बाह्यणाः would mean 'like Brahmins'. पर्जन्यजिन्विताम् - जिन्विताम् is past part. from \sqrt{jinv} to quicken; Tatpuruṣa compd; for accent see इन्द्रेषिते (III.33.2) 'agreeable to Parjanya' (Wilson), 'inspired by Parjanya' (Griffith), 'roused by Parjanya' (Macdonell). अवादिषुः— \sqrt{vad} to speak, 'is'-aorist, 3rd. plu.

दिव्याः । आपः । अभि । यत् । एनम् । आयन् । दृतिम् । न ।
शुष्कम् । १ । शयानम् ॥ गवाम् । अह । न । मायुः ।
वत्सिनीनाम् । मण्डूकानाम् । वग्नः । अत्र । सम् । एति ॥२॥

सा० भा०—दिव्याः दिवि भवाः आपः दृतिं न दृतिमिव शुष्कं नीरसं सरसी । महत्तरः सरसी । गौरादिलक्षणो डोप् । सरस्याम् । 'कुपां मुलुक्' इति सप्तम्या लृक् । 'ईद्वीती च सप्तम्यर्थे' इति प्रगृह्यसंज्ञा । महति सरसि निर्जले धर्मकाले शयानं निवसन्तम् एनं मण्डूकगणं यत् यदा आयन् अभिगच्छन्ति तदा अत्र अस्मिन् धरणे पर्जन्ये वा शक्ति वत्सिनीनां वत्सपुत्रानां गवां नः मायुः गवां शब्द इव मण्डूकानां वग्नः शब्दः समेति संयच्छते । यथा वत्सैः संगतासु गोषु महान् घोषो जायते तद्वदृष्टे पर्जन्ये महान् कलकलशब्दो जायत इत्यर्थः । अह इति पूरकः ॥

शब्दा०—दिव्याः=आकाश का, आपः=पानी, अभि=ओर, यत्=जब, एनम्=इनके झुण्ड पर, आयन्=आता है, दृतिम्=मसक, न=तरह, शुष्कम्=सूखे, सरसी=सरोवर में, शयानम्=पड़े हुये, गवाम्=गायों की, अह=पदपूरण के लिये प्रयुक्त एक निपात, न=तरह, मायुः=शब्द, वत्सिनीनाम्=बछड़ों वाली, मण्डूकानाम्=मण्डूकों की, वग्नः=टर्-टर् की आवाज, अत्र=यहाँ, समेति=एक साथ उठती है ।

हि० अ०—सूखे मसक की तरह (बिना पानी के) सरोवर में पड़े हुये मेढकों के समूह पर जब वर्षा का पानी आता है, (उस समय) मेढकों की टर्-टर् की आवाज, बछड़े के साथ गायों की आवाज की तरह, एक साथ उठती है ।

Trans.—When the waters of the sky fall upon the

troop of frogs sleeping in the (exhausted) lake like a dry water-skin, then rises together the croaking of the frogs like the bellowing of cows, joined by their calves.

Notes.—आयन्—√i to go, impf. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by यत्. सरसो—Loc. sing; final ई is Pragrhya (साप्तमिकी च पूर्वो Rg. Prāt. I.72; ईदूतो च सप्तम्यर्थे—Pāṇ I.1.19). शयानम्—√si to lie mid, pres. part. acc. sing. वग्नुः—From √vac to speak; roar, sound (especially of animals); here it means the croaking of the frogs. समेति—√i with सम् to rise, pres. 3rd. sing.

यत् । ईम् । एनान् । उशतः । अभि । अवर्षीत् । तृष्यावतः ।
प्रावृषि । आऽगतायाम् ॥ अखलीकृत्य । पितरम् । न । पुत्रः ।
अन्यः । अन्यम् । उप । वदन्तम् । एति ॥३॥

सा० भा०—उशतः कामधमानान् तृष्यावतः तृष्यावतः एनान् मण्डूकान् प्रावृषि वर्षती आगतायाम् आगते सति यत् यदा अभ्यवर्षीत् पर्जन्यो जल-रभिषिञ्चति । ईम् इति पूरणः । तदानीम् अखलीकृत्य । अखल इति शब्दानुकरणम् । अखलशब्दं कृत्वा पुत्रः पितरं न पितरमिव अन्यः मण्डूकः वदन्तं शब्दयन्तम् अन्यं मण्डूकम् उप एति प्राप्नोति ।

शब्दा०—यत्=जब, ईम्=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देनेवाला एक निपात, एनान्=इनके, उशतः=इच्छा करनेवाले, अभि अवर्षीत्=उपर वर्षा किया, तृष्यावतः=प्यासे, प्रावृषि आगतायाम्=वर्षा ऋतु के आगमन पर, अखलीकृत्य=अनुकरणात्मक अस्पष्ट शब्द करके, पितरम्=पिता के पास, न=तरह, पुत्रः=पुत्र, अन्यः=एक, अन्यम्=दूसरे के, वदन्तम्=बोलता हुआ, उप एति=समीप जाता है ।

हि० अ०—वर्षा ऋतु के आगमन पर जब (पर्जन्य ने जल की) इच्छा करनेवाले (तथा) प्यासे इनके उपर वर्षा की, (तब) एक (मंडक) बोलते

हुये दूसरे के पास जाता हूं जैसे अस्पष्ट अनुकरणात्मक शब्द करके पुत्र पिता के पास (जाता हूं) ।

Trans —At the advent of rainy season, when Parjanya poured rain upon the longing and thirsty (frogs), (then) one (frog) goes to another croaking, as a son to his father with inarticulate ejaculations

Notes —उशतः— \sqrt{ias} to desire, pres part व becomes उ by Samprasāraṇa अवर्षीत्— \sqrt{vrs} to rain, 'is' aorist 3rd sing, not unaccented because preceded by यत् The subject to this verb is not mentioned Sayana suphies पञ्च्य as its subject प्रावृषि—A loc absolute accompanied by past pass part आगतायान, it would mean 'at the advent of rainy season' अस्वलीकृत्या—अस्वली is an onomatopoeic word compounded with कृ in the sense of inarticulate ejaculations Genund in ग has a long vowel, though in the Pāda text it appears with short vowel Macdonell takes it to mean 'croaking', Griffith as 'cries of pleasure' वदन्तम्— \sqrt{iad} to speak, pres part acc sing

अन्यः । अन्यम् । अनु । गृष्णाति । एनोः । अपाम् । प्रसृगे । यत् । अमन्दिपाताम् ॥ मण्डूकः । यत् । अभिवृष्टः । कनिष्कन् । पृश्निः । समुष्पृङ्क्ते । हरितेन । वाचम् ॥४॥

सा० भा० एनो एनयोद्वयोमण्डूकयो अन्यः मण्डूक अन्यं मण्डूक-मनुगम्य गृष्णाति गृह्णाति । अपाम् उदकानां प्रसृगे प्रसृजने वर्धने सति यत् यदा अमन्दिपाता हृष्टावभूताम् । यत् यदा च अभिवृष्ट पञ्च्येनाभि-षिक्त कनिष्कन् । स्कन्दतेयंडलुगन्तस्य रूपम् । भृश स्कन्दप्रवृत्तत्वं कुवन पृश्निः पृश्निवण मण्डूक हरितेन हरितवर्णेनान्येन मण्डूकेन वाचं समुष्पृङ्क्ते सयोजयति । उभायप्येकवचनं शब्दं कुवति । तदानीमन्योऽयमनु गृष्णाती-त्यन्वयः ॥

शब्दा०—अन्यः=एव, अन्यम्=दूसरे को, अनुगृह्णाति=स्वागत करता है, अपां प्रसर्ग=वर्षा के होने पर, यत्=जब, अमन्दिपाताम्=प्रसन्न रहते हैं, मण्डूकः=मेढक, यत्=जब, अभिवृष्टः=वर्षा से भोगा हुआ, कनिष्कम्=बार-बार उछलता हुआ, परिनि=चितकबरा सम्पृद्धि=सम्पन्न करता है, हरितेन=हरे वर्ण के मेढक के साथ, वाचम्=शब्द को ।

हि० अ०—दोनों में से प्रत्येक एक दूसरे का स्वागत करता है, वर्षा होने पर जब दोनों प्रसन्न रहते हैं, जब वर्षा से भोगा हुआ चितकबरा मेढक बार-बार उछलता हुआ हरे वर्ण वाले मेढक के साथ अपने शब्द को मिलाता है ।

Trans —Each of these two congratulates the other, when the two rejoice at the pouring of the rain, the speckled frog when moistened (by rain) leaping up repeatedly mingles his voice with (that of) green one

Notes —अनुगृह्णाति— \sqrt{grabh} with अनु to receive, to greet, pres 3rd sing अमन्दिपाताम्— \sqrt{mand} to exhilarate, mid 'is' aorist, 3rd dual, not unaccented because preceded by यत् अभिवृष्टः— \sqrt{vrs} to rain, past part, for accent see निहिता (I 24 7) कनिष्कम्— \sqrt{sland} to leap, inte part In the R V the cerebralization of स regularly takes place when it is immediately preceded by vowels other than अ or आ Later on this rule was not strictly observed संपृद्धि— \sqrt{pre} to mix, mid 3rd sing, not unaccented because preceded by यत्

यत् । एषाम् । अन्यः । अन्यस्य । वाचम् । शक्तस्यऽइव ।
वदति । शिक्षमाणः ॥ सर्वम् । तत् । एषाम् । समृधाऽइव ।
पर्व । यत् । सुध्वार्चः । वदथन । अधि । अप्सु ॥५॥

सा० भा०—हे मण्डूक यत् यदा एषा युष्माक मध्ये अन्य मण्डूक
अन्यस्य मण्डूकस्य वाचं वदति अनुवदति अनुकरोति शिक्षमाणः शिक्षमाण

शिष्यः शाक्तस्येव शक्तिमतः शिक्षकस्य वाचं यथानुवदति तद्वत् । यत् यदा च सुवाचः शोभनवाचो पूर्वं सर्वे अप्सु घृष्टेपूबकेषु अधि उपरि प्लवन्तः वदथन वदत शब्दं कुतः । तत् तदा एषां युष्माकं सर्वं पर्वं परम्पच्छरीरं समृधेव समुद्रमेवाविकलावयवमेष भवति । इवशब्दोऽवधारणे । धर्मकाले मूढ्रावमापन्ना मण्डूकाः पुनर्वर्षणे सत्यविकलाङ्गाः प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥

शब्दा०—यत्=जब, एषाम्=तुममें से, अन्यः=एक, अन्यस्य=दूसरे के, वाचम्=शब्द का, शाक्तस्येव=शिक्षक के शब्द की तरह, वदति=अनुकरण करता है, शिक्षमाणः=सीखनेवाला, सर्वम्=सम्पूर्ण, तत्=उत्त समय, एषाम्=तुम लोगों का समृधेव=बड़े हुये की तरह, पर्व=शरीर, यत्=जब, सुवाचः=सुन्दर वाणीवाले (तुम लोग), वदथन=बोलते हो, अधि अप्सु=जल के उपर ।

हि० अ०—जब तुममें से एक दूसरे के शब्द का अनुकरण करता है जैसे शिष्य शिक्षक (के शब्द) का; तुम लोगों का सम्पूर्ण शरीर बड़े हुये की तरह हो जाता है, जब सुन्दरवाणी वाले तुम लोग जल में एक साथ बोलते हो ।

Trans.—When one of you imitates the voice of another as a learner of his teacher ; when loud crying you speak in the waters, then the entire body of yours is as it were developed.

Notes.—पर्व—'Body' (Sāyaṇa), 'section in Vedic recitation' i.e. lesson (Macdonell) वदथन—√*vad* to speak, pres. 2nd. plu. वदथ is extended to वदथन. सर्वं तत्... अप्सु—'when loud crying you converse (leaping) upon the waters, then the entire body is as it were developed' (Wilson), 'your every limb seems to be growing larger as ye converse with eloquence on the waters' (Griffith), 'all that of them is in unison like a lesson that eloquent ye repeat upon the waters' (Macdonell).

गोऽमायुः । एकः । अजऽमायुः । एकः । पृश्निः । एकः । हरितः । एकः । एषाम् ॥ समानम् । नाम । विव्रतः । विरूपाः । पुरुऽत्रा । वाचम् । पिपिशुः । वदन्तः ॥६॥

शब्दा०—अन्यः=एक, अन्यम्=दूसरे को, अनुगृष्णाति=स्वागत करता है, अपां प्रसर्गं=वर्षा के होने पर, यत्=जब, अमन्दिपाताम्=प्रसन्न रहते हैं, मण्डूकः=मेढक, यत्=जब, अभिवृष्टः=वर्षा से भीगा हुआ, कनिष्कन्=बार-बार उछलता हुआ, परिन्ः=चितकबरा, सम्पृङ्क्ते=संयुक्त करता है, हरितेन=हरे वर्ण के मेढक के साथ, वाचम्=शब्द को ।

हि० अ०—दोनों में से प्रत्येक एक दूसरे का स्वागत करता है, वर्षा होने पर जब दोनों प्रसन्न रहते हैं; जब वर्षा से भीगा हुआ चितकबरा मेढक बार-बार उछलता हुआ हरे वर्ण वाले मेढक के साथ अपने शब्द को मिलाता है ।

Trans.—Each of these two congratulates the other, when the two rejoice at the pouring of the rain; the speckled frog when moistened (by rain) leaping up repeatedly mingles his voice with (that of) green one.

Notes.—अनुगृष्णाति— \sqrt{grabh} with अन् to receive, to greet, pres. 3rd. sing. अमन्दिपाताम्— \sqrt{mand} to exhilarate, mid. 'is'-aorist, 3rd. dual; not unaccented because preceded by यत्. अभिवृष्टः— \sqrt{ers} to rain, past part.; for accent see निहिताः (I.24.7). कनिष्कन्— \sqrt{skand} to leap, inte. part. In the R.V. the cerebralization of स् regularly takes place when it is immediately preceded by vowels other than अ or आ. Later on this rule was not strictly observed. सम्पृङ्क्ते— \sqrt{pre} to mix, mid. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यत्.

यत् । एषाम् । अन्यः । अन्यस्य । वाचम् । श्लाक्तस्य इव ।
वदति । शिक्षमाणः ॥ सर्वम् । तत् । एषाम् । समृधा इव ।
पर्व । यत् । सुवाचः । वदथन । अघि । अप्सु ॥५॥

सा० भा०—हे मण्डूकः यत् यदा एषां मुष्मार्क मध्ये अन्यः मण्डूकः
अन्यस्य मण्डूकस्य वाचं वदति अनुवदति अनुकरोति शिक्षमाणः शिक्ष्यमाणः

शिष्यः शाक्तस्येव शक्तिमतः शिक्षकस्य वाचं यवानुवदति तद्वत् । यत् यवा च सुवाचः शोभनवाचो यूयं सर्वे अप्सु वृष्टेयूदकेषु अधि उपरि प्लवन्तः वदथन वदत शब्दं कुरुत । तत् तदा एषां युष्माकं सर्वं पर्वं परम्पच्छरीरं समृद्येव समृद्धमेवाविकलावयवमेव भवति । इवशब्दोऽवधारणे । धर्मकाले मृद्धायमापन्ना मण्डूकाः पुनर्यप्ये सत्यविकलाङ्गाः प्रावुर्भवन्तीत्यर्थः ॥

शब्दा०—यत्=जब, एषाम्=तुमसे, अन्यः=एक, अन्यस्य=दूसरे के, वाचम्=शब्द का, शाक्तस्येव=शिक्षक के शब्द की तरह, वदति=अनुकरण करता है, शिक्षमाणः=सीखनेवाला, सर्वम्=सम्पूर्ण, तत्=उस समय, एषाम्=तुम लोगों का समृद्येव=बड़े हुये की तरह, पर्व=शरीर, यत्=जब, सुवाचः=सुन्दर वाणीवाले (तुम लोग), वदथन=बोलते हो, अधि अप्सु=जल के उपर ।

हि० अ०—जब तुमसे से एक दूसरे के शब्द का अनुकरण करता है जैसे शिष्य शिक्षक (के शब्द) का; तुम लोगों का सम्पूर्ण शरीर बड़े हुये की तरह हो जाता है, जब सुन्दरवाणी वाले तुम लोग जल में एक साथ बोलते हो ।

Trans.—When one of you imitates the voice of another as a learner of his teacher; when loud crying you speak in the waters, then the entire body of yours is as it were developed.

Notes.—पर्व—'Body' (Sāyana), 'section in Vedic recitation' i.e. lesson (Macdonell) वदथन—√*vad* to speak, pres. 2nd. plu. वदय is extended to वदथन. सर्वं तत्... अप्सु—'when loud crying you converse (leaping) upon the waters, then the entire body is as it were developed' (Wilson), 'your every limb seems to be growing larger as ye converse with eloquence on the waters' (Griffith), 'all that of them is in unison like a lesson that eloquent ye repeat upon the waters' (Macdonell).

गोऽमायुः । एकः । अजऽमायुः । एकः । पृश्निः । एकः । हरितः । एकः । एषाम् ॥ समानम् । नाम । विश्रुतः । विश्रुताः । पुरुऽत्रा । वाचम् । पिपिशुः । वदन्तः ॥६॥

सा० भा०—एषां मण्डूकानां मध्ये एकः मण्डूकः गोमायुः गोर्मायुरिव
मायुः शब्दो यस्य तादृशो भवति । एकः अन्यो मण्डूकः अजमायुः अजस्य
मायुरिव मायुर्यस्य तादृशो भवति । एकः पृश्निः पृश्निवर्णः । एकः अपरः
हरितः हरितवर्णः । एवं विरूपाः मानारूपा अपि समानम् एकं मण्डूका इति
नाम विभ्रतः धारयन्तः पुरुत्रा बह्व्य देशेषु वार्चं वदन्तः शब्दं कुर्वन्तः
पिपिशुः अवयवीभवन्ति प्राबुर्भवन्ति । 'पिश अवयवे' । पुरुशब्दात् 'देवमनुष्यः'
इत्यादिना प्राप्रत्ययः ॥

शब्दा०—गोमायुः=गाय की तरह शब्द करनेवाला, एकः=एक,
अजमायुः=बकरे की तरह शब्द करनेवाला, एकः=एक, पृश्निः=चित-
कबरा, एकः=एक, हरितः=हरा रंग का, एकः=एक, एयाम्—इनमें,
समानम्=समान, नाम=नाम, विभ्रतः=धारण करते हुये, विरूपाः=
विभिन्न रूपवाले, पुरुत्रा=कई ढंग से, वार्चम्=शब्द को, पिपिशुः=सजाते
हैं, वदन्तः=बोलते हुये ।

द्वि० अ०—एक गाय की तरह शब्द करनेवाला है, एक बकरे की तरह
शब्द करनेवाला है, इनमें एक चितकबरा है, एक हरा है; समान नाम धारण
करते हुये (भी) विभिन्न रूपवाले हैं; बोलते हुये, (अपने) शब्द को कई
ढंग से सजाते हैं ।

Trans.—One has the bellowing of a cow, another has
the bleating of a goat, one of them is speckled, ano-
ther is green ; (though) bearing a common name, they
are of various colours ; croaking (they) adorn thir voices
in diverse ways.

Notes.—गोमायुः—One who has the bellowing of a
cow ; Bahuvrīhi compd. accented on the first member.
अजमायुः—One who has the bleating of a goat ; Bahu-
vrīhi compd. विभ्रतः— \sqrt{bhr} to bear, pres. part.
पुरुत्रा—See note I.32.7. पिपिशुः— \sqrt{pis} to adorn, perf.
3rd. plu. Sāyana takes it to mean 'spring out'.

ब्राह्मणासः । अतिऽरात्रे । न । सोमं । सरः । न । पूर्णम् ।

अभितः । वदन्तः । संवत्सरस्य । तत् । अहरिति । परि । स्थ ।
यत् । मण्डुकाः । प्रावृषीणम् । बभूव ॥७॥

सा० भा०—रात्रिमतीत्य वतंत इत्यतिरात्र । अतिरात्रे न सोमे ।
ययातिरात्राख्ये सोमयागे ब्राह्मणास ब्राह्मणा रात्रौ स्तुतशस्त्राणि पर्यायेण
शसन्ति हे मण्डुका । द्वितीयो नशब्द सप्रत्ययः । न सप्रति पूर्ण सरः अभित-
सर्वत वदन्त रात्रौ शब्द कुर्वाणा यूय तद्दह तद्दिन परि घृ परित सर्वतो
भवय । यत् अह प्रावृषीणं प्रावृषेण प्रावृषि भव बभूव तस्मिन्महनि सवतो
वर्तमाना भवयेत्ययं ।

शब्दा०—ब्राह्मणास=ब्राह्मणो (की तरह), अतिरात्रे=अतिरात्र
नामक सोमयाग में, न=इस समय, सोमे=सोमयागमें, सर=सरोवर में,
पूर्णम्=भरे हुये, अभित=चारों तरफ, वदन्त=बोलते हुये, संवत्सरस्य-
=वष के, तत्=उस, अह=दिन, परि स्थ=चारों तरफ से, यत्=जब,
मण्डुका=ओ मेढकी, प्रावृषीणम्=वर्षा का, बभूव=था ।

हि० अ० अतिरात्र नामक सोमयाग में ब्राह्मणों की तरह (जल से)
भर हुये सरोवर के चारों तरफ बोलते हुये वष के उस दिन, ओ मेढकों, तुम
लोग चारा तरफ सबत्र वर्तमान थे, जिस दिन वर्षा हुई थी ।

Trans—Like Brahmins at the Atratra Soma
sacrifice, you are now croaking around the replenished
lake (throughout the night), for on that day of the year
O frogs, (you) were everywhere about, when it was the
day of the setting in of the rains

Notes—अतिरात्रे—A part of the Soma sacrifice
which lasted a day and the following night सर—Lake'
(Sayan), 'vessel' (Griffith) According to Macdonell
this is a hyperbolic expression for a large vessel filled with
soma न—Now (Sayan), 'like' (Macdonell) पूर्णम्—Past
part from √pr to fill अह—Visarjaniya is originally
rhotasized, hence, इति is added after it in the Pada-
text परि स्थ—√as with परि to be about, pres 2nd

plu. बभूव— $\sqrt{bhū}$ to be, pref 3rd sing, not unaccented because preceded by यत्

ब्राह्मणासः । सोमिनः । वाचम् । अक्रत । ब्रह्म । कृण्वन्तः ।
परिवत्सरीणम् ॥ अध्वर्यवः । घर्मिणः । सिस्विदानाः । आविः ।
भवन्ति । गुह्याः । न । के । चित् ॥८॥

सा० भा०—सोमिनः सोमपुत्रा परिवत्सरीणं सावत्सरिक गवामयनिक
ब्रह्म स्तुतशस्त्रात्मक कृण्वन्तः कुर्यन्त ब्राह्मणासः । लुप्तोपममेतत् । ब्राह्मणा
इव वाच ब्रह्मम् अक्रत अकृत्यतेमे मण्डूका । अपि च घर्मिणः घर्मेण प्रवर्ग्येण
चरन्त अध्वर्यवः अध्वरस्य नेतार ऋत्विज इव सिस्विदानाः सिस्विद्यान्ना
गुह्या घर्मकाले मिलेभिगूढा के चित् केचन मण्डूका न सप्रति वृष्टी सत्यान्
आविर्भवन्ति जायन्ते ॥

शब्दा०—ब्राह्मणासः=ब्राह्मणों की तरह, सोमिन=सोम धारण करने
वाले, वाचम्=शब्द, अक्रत=करते हैं, ब्रह्म=प्रार्थना, कृण्वन्त=करते
हुये, परिवत्सरीणम्=घर्मे भर, अध्वर्यव=अध्वर्यु की तरह, घर्मिण=
प्रवर्ग्येण याग में लगे, सिस्विदानाः=पसीना चूते हुये, आविर्भवन्ति=प्रकट
हो जाते हैं, गुह्या=छिपे हुये, न=नहीं, केचित्=कोई भी ।

हि० अ०—(गवामयन में) वष भर प्रार्थना करते हुये, सोमधारण करने-
वाले ब्राह्मणों की तरह शब्द करते हैं । प्रवर्ग्येण याग में लगे हुये पसीना चूते हुये
अध्वर्यु की तरह सभी प्रकट हो जाते हैं, कोई भी छिपा नहीं रहता ।

Trans—Like Brahmins bearing Soma, making
prayers throughout the year, they make the speech
like priests performing Pravargya rite, perspiring they
come out, none is hidden

Notes—अक्रत— \sqrt{kr} to make, mid 'root' aorist
3rd plu कृण्वन्तः— \sqrt{kr} to make, pres part सिस्वि-
दाना— \sqrt{svi} to perspire, pref part plu आविर्भवन्ति—
 $\sqrt{bhū}$ with आवि to appear, pres 3rd plu न—Sāyana
takes it to mean 'now' Macdonell and Griffith think

it in negative sense. आविर्भवन्ति...केचित्—'But now some of them appear' (Wilson), 'come forth and show themselves, and none are hidden' (Griffith) 'they appear; none of them are hidden' (Macdonell).

देवऽहितिम् । जुगुप्सुः । द्वादशस्य । ऋतुम् । नरः । न । प्र ।
मिनन्ति । एते ॥ संवत्सरे । प्रावृषि । आगतायाम् । तप्ताः ।
धर्माः । अश्नुवते । विसर्गम् ॥६॥

सा० भा०—नरः नेतारः एते मण्डूकाः देवहिंतिं देवः कृतं विधानम् अत्यन्तोरय धर्म इत्येवंरूपं जुगुप्सुः गोपायन्ति । काले काले रक्षन्ति । अत एव द्वादशस्य द्वादशमासात्मकस्य संवत्सरस्य ऋतुं तं तं वसन्तादिकं न प्र मिनन्ति न हिंसन्ति । पर्जन्यस्तुतेरनुमोदनेन तत्तत्काले वृष्टिहेतवो भवन्तीत्यर्थः । संवत्सरे संपूर्णं प्रावृषि वर्षर्तौ आगतायाम् आगते सति धर्माः पूर्वं धर्मकाले वर्तमानाः तप्ताः तापेन पीडिताः संप्रति विसर्गं विसर्जनं विलान्मोचनम् अश्नुवते प्राप्नुवन्ति ॥

शब्दा०—देवहिंतिम्=देवनिर्मित विधानों का, जुगुप्सुः=पालन करते हैं, द्वादशस्य=बारह महीनेवाले, ऋतुम्=ऋतु का, नरः=नेता, न=नहीं, प्रमिनन्ति=उल्लंघन करते हैं, एते=ये, संवत्सरे=वर्ष में, प्रावृषि आगतायाम्=वर्षा ऋतु के आगमनपर, तप्ताः=तपे हुये, धर्माः=धाम से पीड़ित, अश्नुवते=प्राप्त करते हैं, विसर्गम्=मुक्ति ।

हि० अ०—ये नेता देवनिर्मित विधानों का पालन करते हैं; बारहमहीने वाले ऋतु का उल्लंघन नहीं करते । वर्ष में वर्षा ऋतु के आगमन पर, तपे हुये तथा गरमी से पीड़ित (ये मेड़क) मुक्ति पाते हैं ।

Trans.—These leaders protect the institutes of the gods, (and) do not violate the season of twelve-months. At the advent of rain in the year, the scorched and the heated (frogs) obtain freedom.

Notes—जुगुप्सुः—*√gup* to protect, pref. 3rd. plu. मिनन्ति—*√mi* to damage, pres 3rd. plu. देवहिंतिम्. एते—'These leaders of rites observe the institutes of the

gods and disregard not the (appropriate) season of the twelve months' (Wilson), they keep the twelve months' god-appointed order and never do the men neglect the season' (Griffith), 'they have guarded the divine order of the twelvemonth, these men infringe not the season' (Macdonell) प्रावृषि आगतायाम्—See VII 103 3 अश्नुवते—*√ans* to attain, mid pres 3rd plu

गोऽमायुः । अदात् । अजऽमायुः । अदात् । पुरिनः । अदात् ।
हरितः । नः । वसूनि ॥ गवाम् । मण्डूकाः । ददतः । शतानि ।
सहस्रसावे । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥१०॥

सा० भा०—गोमायु गोवि माय शब्दो यस्य तादृशो मण्डूक यस्मिन् धनानि न अस्मभ्यम् अदात् ददातु । अजमायुः च अदात् ददातु । हरित हरितवर्णश्च अदात् ददातु । पुरिनः पुरिनवर्णश्च अदात् ददातु । तया सहस्रसावे सहस्रसहस्राका ओषधयः स्रयन्त उत्पद्यन्त इति वर्पन्तु सहस्रसाव । तस्मिन् सति वर्षे मण्डूका गवाः शतानि अपरिमिता गा ददात अस्मभ्य प्रपद्यन्त आयु जीवन प्र तिरन्ते प्रवर्धयन्तु ॥

शब्दा०—गोमायु=गाय की तरह शय्य करनेवाला, अदात्=देवे, अजमायुः=बकरे की तरह ध्वनि करनेवाला, अदात्=देवे, पुरिनः=चित-कबरा, अदात्=देवे, हरित=हरा वर्णवाला, नः=हमको, वसूनि=धन, गवाम्=गायें, मण्डूकाः=मेढक, ददतः=प्रदान करते हुये, शतानि=सौ, सहस्रसावे=हजारों प्रकार की औषधियों को उत्पन्न करने वाली वर्षा ऋतु में, प्र तिरन्ते=बढ़ावें आयु=उम्र ।

हि० अ०—गाय की ध्वनिवाला देवे, बकरे की ध्वनिवाला देवे, चित-कबरा रंगवाला देवे, हरा रंगवाला हमें धन (देवे) । हजारों प्रकार की औषधियों को उत्पन्न करनेवाली (वर्षा ऋतु) में सैकड़ों गायें प्रदान करते हुये मण्डूक हमारी आयु को बढ़ावें ।

Trans—May the cow toned give may the goat toned give, may the speckled one give may the green

one (give) us riches ; May the frogs, in the thousand-fold-producing (season of the rain) bestowing (upon us) hundreds of cows, prolong our life.

Notes.—अदात्— $\sqrt{dā}$ to give, root-aorist, 3rd. sing. Sāyana renders it by ददातु. ददतः— $\sqrt{dā}$ to give, pres. part. सहस्रसावे—According to Macdonell it refers to a Soma-sacrifice lasting a year with three pressings a day. Sāyana followed by Wilson and Griffith takes it to mean 'in the fertilizing season of rain'. प्रतिरन्ति— $\sqrt{rī}$ with प्र to extend, pres. mid. 3rd. plu. Sāyana renders it as प्रवर्धयन्तु.

‘सोमस्य धारा’ इति पञ्चर्वे त्रयोदशं सूक्तं भारद्वाजस्य यमुनाम्न आर्यं
जागतं पञ्चमानसोमदेवताकम् । तया धानुकान्तं—‘सोमस्य यमुभारद्वाजः’
इति । गतो विनियोगः ।

सोमस्य । धारा । पवते । नृचक्षसः । ऋतेन । देवान् । हवते ।
दिवः । परि ॥ बृहस्पतेः । रवथेन । वि । दिद्युते । समुद्रासः । न ।
सवनानि । विन्ध्यचुः ॥१॥

सा० भा०—सोमस्य अभिपूयमाणस्य धारा पवते श्चोतते । कीदृशस्य
सोमस्य । नृचक्षसः नृणां यजमानानां इष्टुः । स च ऋतेन यज्ञेन देवान्
सोमभाज इन्द्रादीन् हवते । कुत्र । दिवस्परि शुलोकस्योपरि वर्तमानान् ।
बृहस्पतेः मन्त्रपालकस्य स्तोत्रुः रवथेन शब्देन स्तोत्रेण वि दिद्युते विद्योतते ।
समुद्रासो न समुद्रा इव पृथिवी सवनानि यज्ञसंबन्धीनि विन्ध्यचुः
व्याप्नुवन्ति ॥

शब्दा०—सोमस्य=सोम की, धारा=धारा, पवते=बहती है, नृचक्षसः
=मनुष्य जाति को देखनेवाले, ऋतेन=यज्ञ के द्वारा, देवान्=देवताओं
को, हवते=बुलाता है, दिवः=आकाश के, परि=ऊपर, बृहस्पतेः=बृहस्पति
की, रवथेन=गर्जन से, वि दिद्युते=चमकता है, समुद्रासः=नदियाँ, न=
तरह, सवनानि=प्रातरादि सवन, विन्ध्यचुः=व्याप्त कर रहा है ।

हि० अ०—मनुष्य जाति को देखनेवाले सोम की धारा बहती है । यह
यज्ञ के द्वारा आकाश के ऊपर (रहनेवाले) देवताओं को बुलाता है ।
बृहस्पति की गर्जन से यह चमकता है । (प्रातरादि) सवन (पृथिवी को)
नदियों की तरह व्याप्त कर रहे हैं ।

Trans.—The stream of Soma, the beholder of
mankind, flows forth. By sacrifice it calls the gods
(who dwell) above the heaven. It shines forth by the
speech of Brhaspati. The libations cover (the earth)
like rivers.

Notes.—पयते— $\sqrt{pū}$ to flow, pres. mid. 3rd. sing. हवते— $\sqrt{hū}$ to call, pres. mid. 3rd. sing. दिवस्परि—Above the sky' (Sāyaṇa), 'from the heaven' (Griffith). बृहस्पतेः—'Of the sacrificer (Sāyaṇa), 'Bṛhaspati' (Griffith), 'Agni' (Ludwig). दिद्युते— \sqrt{dyut} to shine, perf. mid. 3rd. sing. विव्यचुः— \sqrt{vyac} to extend, impf. without augment, 3rd. plu. न—According to Griffith it is negative particle, while Sāyaṇa takes it as a particle of comparison.

यम् । त्वा । वाजिन् । अघ्न्याः । अभि । अनूपत । अयःऽहृतम् ।
योनिम् । आ । रोहसि । धुमान् ॥ मघोनाम् । आयुः । प्रतिरन् ।
महि । श्रवः । इन्द्राय । सोम । पवसे । वृषा । मदः ॥२॥

सा० भा०—हे वाजिन् अन्नवन् सोम यं त्वा त्वाम् अघ्न्याः अहननीयाः गावः अभ्यनूपत अभिष्टुवन्ति । आशिरार्यं स्थिताः शब्दायन्त इत्यर्थः । स त्वम् अयोहृतम् । अय इति हिरण्यनाम । तेन तद्वान् पाणिर्लक्ष्यते । हिरण्यमेन पाणिना हतं संस्कृतं योनि स्यात् आ रोहसि धुमान् दीप्तः सन् । 'अभियोनिमयोहृतम्' (ऋ० स० ९. १. २) इति ह्युक्तम् । किं च हे सोम मघोनां हविष्मतां यजमानानाम् आयुः आयुष्यं महिः महत् श्रवः अन्नं यशो वा प्रतिरन् वधेयम् इन्द्राय इन्द्रार्यं पवसे पूषते । वृषा वषट्को मदः मदकरश्च त्वम् ।

शब्दा०—यम्=जिसको, त्वा=तुम, वाजिन्=ओ अन्न देनेवाले, अघ्न्याः=गावें, अभि अनूपत=स्तुति करती हैं, अयोहृतम्=स्वर्णमय हाथ द्वारा निर्मित, योनिम्=स्थान, आ रोहसि=चढ़ते हो, धुमान्=प्रकाशमान, मघोनाम्=उदार दानियो की, आयुः=उम्र, प्रतिरन्=बढ़ते हुये, महिः=महान्, श्रवः=यश, इन्द्राय=इन्द्र के लिये, सोम=ओ सोम, पवसे=बहते हो, वृषा=शक्तिशाली, मदः=मदकारक ।

हि० अ०—ओ अन्न देनेवाले, जिसको गावें स्तुती करती हैं, (वह) प्रकाशमान तुम, स्वर्णमय हाथ द्वारा निर्मित स्थान पर चढ़ते हो । उदार दानियो की आयु तथा (उनके) महान् यश को बढ़ाते हुये इन्द्र के लिये शक्तिशाली और मदकारक (पेय) तुम, बहते हो ।

Trans—O giver of food, thou, whom the him praise, mountest thy station, bright, shining, fashioned by golden hands Extending the life and great fame of the liberal givers, O soma, thou the mighty and exhilarating (drink) for Indra, flowest

Notes—अनूपत—√*nu* to praise, 'a'-aorist mid 3rd plu, not unaccented because preceded by यम् रोहसि—*ruh* to ascend, pres 2nd sing प्रतिरन्—√*tī* with प्र to extend, pres part पवते—√*pū* to flow, pres 2nd sing

आ । इन्द्रस्य । कुक्षा । पवते । मदिन्स्तमः । ऊर्जम् । वसानः ।
श्रवसे । सुमङ्गलः ॥ प्रत्यङ् । सः । विश्वा । भुवना । अमि ।
पप्रथे । क्रीळन् । हरिः । अत्यः । स्यन्दते । वृषा ॥३॥

सा० भा०—अय सोम इन्द्रस्य कुक्षा कुक्षौ आ पवते आसिष्यते । किमयम् । श्रवसे तस्याधाय यद्दुर्वा अग्निसिद्धयम् । सोमो विशिष्यते । मदिन्तम मादयितुम ऊर्जं वसानः बलकर रसमाच्छादयन् । 'अपो वसान' (ऋ० स० १ ७८ १) इति ह्युक्तम् । सुमङ्गल शोभनमङ्गलप्रद । स सोम प्रत्यङ् विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि अमि पप्रथे अभिप्रपयति । दिवि उदित सन् क्रीळन् वेद्य सफीडमान हरिः हरितवर्ण अत्यः अतनकुशल वृषा वर्षक स्यन्दते रसरूपेण ॥

शब्दा०—इन्द्रस्य=इन्द्र के, कुक्षा=पेट में, आ पवते=बहता है, मदिन्तम=अत्यधिक आनन्दित करनेवाला, ऊर्जम्=शक्ति, वसानः=आवेष्टित होता हुआ, श्रवसे=अन्न पचने के लिये, सुमङ्गल=मङ्गलदायी, प्रत्यङ्=ओर, विश्वा=सम्पूर्ण, भुवना=प्राणियों की, सः=यह, अमि पप्रथे=फँलाया हूँ, क्रीळन्=खेलता हुआ, हरिः=हरे वर्णवाला, अत्य=शीघ्रगामी, स्यन्दते=बह रहा हूँ, वृषा=शक्तिशाली ।

हि० अ०—अत्यधिक आनन्दित करनेवाला, मङ्गलदायी (सोम) शक्ति से आवेष्टित होता हुआ अन्न पचने के लिये इन्द्र के पेट में बहता है । उसने

सम्पूर्ण प्राणियों की ओर (अपने को) फैलाया है । (वेदी पर) खेलता हुआ, हरे धर्नवाला, शोघ्रणामी, शक्तिशाली (सोम) बह रहा है ।

Trans.—The most exhilarating, the auspicious one flows in the belly of Indra clothing (himself) with vigour, for the digestion of food. He spreads (himself) towards all beings. Sporting (on the altar) the green coloured, the swift-moving, the vigorous flows forth.

Notes.—**वसानः**— \sqrt{vas} to wear, mid. pres part. nom. sing. **अवसे**—For the digestion of food (Sāyana), 'for fame' (Griffith). **सुमङ्गलः**—Auspicious one ; Bahuvrīhi compd. accented on the second member (नञ्नुभ्याम्—Pān VI.2.172.). **पप्रथे**— \sqrt{prath} to spread, perf. mid. 3rd. sing. **क्रीडन्**— $\sqrt{krīd}$ to play, pres. part. **अत्यः**—From \sqrt{at} to go. **स्यन्दते**— \sqrt{syand} to flow, pres 3rd. sing

तम् । त्वा । देवेभ्यः । मधुमत्सुतम् । नरः । सहस्रधारम् ।
दुहते । दश । क्षिपः ॥ नृभिः । सोम । प्रच्युतः । प्रावभिः ।
सुतः । विश्वान् । देवान् । आ । पवस्व । सहस्रजित् ॥४॥

सा० भा०—हे सोम तं तद्दशं त्वा त्वां देवेभ्यः इन्द्रायर्धं मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमत्तं सहस्रधारं बहुधारायुक्तं दुहते दुहन्ति । के । नरः । नेतार ऋत्विजः दश क्षिपः तेषां दशसंख्याका अङ्गुल्यद्वय । हे सोम नृभिः मनुष्यैः प्रच्युतः प्रावभिः सुतः अभिपुतस्त्वं सहस्रजित् सहस्रसंख्याकघनस्य जेता सन् विश्वान् देवान् आ पवस्व ॥

शब्दा० तम्=उस, त्वा=तुमको, देवेभ्यः=देवताओं के लिये, मधु-
मत्तमम्=अत्यधिक मधु से पूर्ण, नरः=मनुष्य, सहस्रधारम्=सहस्रधारा-
वाले, दुहते=दुहती है, दश=बस, क्षिपः=अङ्गुलियाँ, नृभिः=मनुष्यों
द्वारा, सोम=ओ सोम, प्रच्युतः=लाये गये, प्रावभिः=पत्थरों द्वारा, सुतः
=पीसे गये, विश्वान्=सम्पूर्ण, देवान्=देवताओं के पास, आ पवस्व=
बहो, सहस्रजित्=ओ हजारों को जीतनेवाले ।

हि० अ०—उस अत्यधिक मधु से पूर्ण, सहस्रधारावाले तुमको मनुष्य तथा दश अङ्गुलियां देवताओं के लिये दुहती है। ओ सोम, मनुष्यों द्वारा लाये गये, पत्थरों से पीसे गये (तुम), ओ हजारों की जीतनेवाले, सम्पूर्ण देवताओं के पास यही।

Trans.—The men, the ten fingers, milk thee as such, the most sweet flavoured, thousand-streamed, for gods. O Soma, driven by men, pressed with stones, O conquerer of thousand, flow forth to all the gods.

Notes.—सहस्रधारम्—Having thousand-fold streams. Bahuvrihi compd. accented on the first member. दुहते— \sqrt{duh} to milk, pres. mid. 3rd. sing. प्रच्युतः— \sqrt{cyu} to move, past part. सुतः—Pressed; \sqrt{su} to press, past part. पवस्व— $\sqrt{pū}$ to flow, impv. 2nd. sing.

तम् । त्वा । हुस्तिनः । मधुमन्तम् । अद्रिभिः । दुहन्ति । अप्सु । वृषभम् । दश । क्षिपः ॥ इन्द्रम् । सोम । मादयन् । दैव्यम् । जनम् । सिन्धोः । पवमानः । अर्पसि ॥५॥

सा० भा०—तं तादृशं मधुमन्तं मधुरसं वृषभं कामानां ययंकं त्वा त्वा हुस्तिनः सुहस्तस्य दश क्षिपः अङ्गुलयः अद्रिभिः प्रावभिः अप्सु दुहन्ति । तादृश हे सोम इन्द्रम् अन्यं दैव्यं जनं देवताम्बन्धिनं संधं मादयन् सिन्धो-रुर्मिरिव पवमानः पूषमानः सन् अर्पसि गच्छसि ॥

शब्दा०—तम्=उस, त्वा=तुमको, हुस्तिनः=कुशल व्यक्ति की, मधुमन्तम्=अत्यधिक मधु से पूर्ण, अद्रिभिः=पत्थरों से, दुहन्ति=दुहती है, अप्सु=पानी में, वृषभम्=शक्तिशाली, दश=दस, क्षिपः=अङ्गुलियां । इन्द्रम्=इन्द्र को, सोम=ओ सोम, मादयन्=आनयित करते हुये, दैव्यम्=स्वर्गीय, जनम्=व्यक्तियों को, सिन्धोरिव=नदी की तरह, ऊर्मिः=धारा, पवमानः=छलनी से निकल कर, अर्पसि=बहते हो ।

हि० अ०—कुशल व्यक्ति की दश अङ्गुलियां उस अत्यधिक मधु से पूर्ण, शक्तिशाली तुमको पत्थरों से पानी में दुहती हैं । ओ सोम, इन्द्र को तथा

स्वर्गीय जनों को आनन्दित करते हुये, छलनी से निकल कर, नदी की धारा की तरह तेजी से बहते हो ।

Trans.—The ten fingers of the deft-handed {man} milk thee forth with stones into waters, {thee} the most sweet-flavoured, the mighty. O Soma, exhilarating Indra and the divine people thou rushest forth, when filtered, like the wave of a river.

Notes.—दुहन्ति— \sqrt{duh} to milk, pres. 3rd. plu. ; not unaccented because it begins the Pāda. मादयन्— \sqrt{mad} to exhilarate, caus. pres. part. पवमानः— $\sqrt{pū}$ to cleanse, pres. pass. part. अर्पसि— \sqrt{rs} to rush, pres. 2nd. sing.

‘प्रावेपाः’ इति चतुर्दशचं पञ्चमं सूक्तमूलूपस्य कथयत्यर्थं मुजयतः पुत्रस्या-
क्षाह्यस्य वा । सप्तमी जगती शिष्टास्त्रयोदश त्रिष्टुभः । अत्र द्वादशी अक्षान्
स्तौति नयम्याद्या च सप्तमी । अतस्तास्तद्देवताः । त्रयोदशी कृषिं स्तौति ।
अतस्तस्याः सा देवता । एवं पञ्चमताः । शिष्टाभिर्नवभिः कितवोऽस्तस्य
निन्दन्ते । अतस्ता अपि तद्देवताः । तथा चानुकान्तं—‘प्रावेपाः पळूना
मोजवान्वाक्षोऽक्षकृषिप्रशंसा चाक्षकितयनिन्दा च सप्तमी जगती’ इति । गतो
विनियोगः ।

प्रावेपाः । मा । बृहत् । मादयन्ति । प्रवातेजाः । इरिणे ।
वर्धतानाः ॥ सोमस्यऽइव । मौजऽवतस्य । भक्षः । विभीदकः ।
जागृविः । मध्यम् । अच्छान् ॥१॥

सा० भा०—बृहत् महतो विभीतकस्य फलत्वेन संबन्धिनः प्रवातेजाः
प्रवणे देशे जाताः ईरिणे आस्कारे वर्धतानाः प्रवर्तमानाः प्रावेपाः प्रवेपिणः
कम्पनशीला अक्षाः मा मां मादयन्ति हर्षयन्ति । किञ्च जागृविः जयपराजय-
योर्हर्षशोकाम्बां कितवानां जागरणस्य कर्ता विभीदकः विभीतकविकारोऽक्षो
मध्यं माम् अच्छान् अच्छदत् अत्यर्थं मादयति । तत्र दृष्टान्तः । सोमस्येव
यथा सोमस्य मौजवतस्य । मुजवति पर्वते जातो मौजयतः । तस्य । तत्र
ह्युत्तमः सोमो जायते । भक्षः पानं यजमानान् देवांस्य मादयति तद्वदित्यर्थः ।
तथा च पारकः—‘प्रवेपिणो मा महतो विभीतकस्य फलानि मादयन्ति ।
प्रवातेजाः प्रवणेजा इरिणे वर्तमाना इरिणं निष्क्रान्णमृणातेरुषार्णं भवत्यपरता
अस्मादोषय इति वा । सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो मौजवतो मुजवति जातो
मुजवान् पर्वतो मुञ्जवान् मुञ्जो विमुष्यत इषीक्येषीकेयतेर्गतिकर्मण इयम-
पीतरेयीकतस्मादेव विभीतको विभेदनाञ्जागृविर्जागरणान्मह्यमच्छदत्’ (निर०
९. ८) इति ॥

शब्दा०—प्रावेपाः=कम्पनशील, मा=मुञ्जको, बृहत्=बड़े विभीदक
वृक्ष से, मादयन्ति=आनन्दित करते हैं, प्रवातेजाः=वायुवाले स्थान में
उत्पन्न, इरिणे=पाशे पर, वर्धताना=बार-बार नाचते हुये, सोमस्येव=

सोम की तरह, मक्षः=खाना, यहाँ पीने से मतलब है, मौजवतस्य=मूजवत से उत्पन्न का, विभीदकः=अक्ष, गोटिया, जागृविः=जागृत करनेवाला, मह्यम्=मुशको, अच्छान्=अत्यन्त आनन्दित करता है ।

हि० अ०—कम्पनशील, घायु वाले स्थान में बड़े (विभीदक वृक्ष) से उत्पन्न अक्ष पाशे पर बार-बार नाचते हुये मुशको आनन्दित करते हैं । मूजवत से उत्पन्न सोम के पान की तरह जागृत करनेवाला अक्ष मुशको आनन्दित करता है ।

Trans—The quivering ones, born in windy place of the lofty (Vibhidaka tree), rolling on dice-board exhilarate me Like the draught of Soma from Mūjavant, the enlivening Vibhidaka has gladdened me

Notes—प्रावेपाः—From \sqrt{vip} to tremble, quivering ones मादयन्ति— \sqrt{mad} to exhilarate, pres caus 3rd plu प्रवातेजाः—Born in windy place, Tatpurusa compd accented on the second member वर्धताना— \sqrt{vrt} to turn, into pres part nom plu, अच्छान्— \sqrt{chand} to seem, 's'-aorist 3rd sing Here Sāyana takes it to mean 'gladden'

न । मा । मिमेथ । न । जिहीळे । एपा । शिवा । सखिभ्यः ।
उत । मह्यम् । आसीत् ॥ अक्षस्य । अहम् । एकस्परस्य । हेतोः ।
अनुव्रताम् । अप । ज्ञायाम् । अरोधम् ॥२॥

सा० भा०—एपा अस्मदीया जाया मा मा कितब न मिमेथ न च वृक्रोध न जिहीळे न च लज्जितवती । सखिभ्यः अस्मदीयेभ्य वितवेभ्य शिवा वृल्लकारी आसीत् अभूत् । उत अपि च मह्यं शिवासोत् । इत्यम् अनुव्रताम् अनुकूला जायाम् एकपरस्य एक पर प्रधान यस्य तस्य अक्षस्य हेतोः कारणात् अहम् अप अरोधं परित्यक्तवानस्मीत्यर्थः ॥

शब्दा०—न=नहीं, मा=मुझे, मिमेथ=झगड़ा किया, न=नहीं, जिहीळे=क्रोध किया, एपा=उत्तने, शिवा=रत्याणकारी, सखिभ्य=मित्रों के लिये, उत=और, मह्यम्=मेरे लिये, आसीत्=थी, अक्षस्य=अक्ष का

एकपरस्य=एक मात्र प्रेमी होने के, हेतोः=कारण से, अनुग्रताम्=पति-
व्रता, जायाम्=पत्नी को, अप अरोधम्=परित्याग दिया है ।

हि० अ०—उसने मुझसे सभी झगडा नहीं किया, सभी श्रोप नहीं किया
(यत्किं) मित्रों के लिये तथा मेरे लिये कल्याणकारी भी, अलक्ष का एक मात्र
प्रेमी होने के कारण ही (मैंने अपनी) पतिव्रता स्त्री का परित्याग किया है ।

Trans—She never disputed nor was hostile to
me, (rather) she was graceful to friends and to me
For the sake of dice, too lovely for one, I have
abandoned a devoted wife

Notes—मिमेष— \sqrt{mith} to dispute, pref 3rd
sing Macdonell takes it to mean 'scold' and Griffith
as 'vex' जिद्दीडे— \sqrt{hid} to be hostile, mid perf 3rd
sing, Sayana takes it to mean 'to be asha-
med' आसीत्— \sqrt{as} to be, impf 3rd sing एकपरस्य—
Sayana takes it to mean 'having one for chief (एक
पर प्रधान यस्य)', Macdonell takes एकपरस्य as a Tatpuruṣa
adj meaning 'exceeding by one' According to him
it alludes to an unlucky throw called 'Kali' in which,
when number of dice thrown is divided by four,
one remains over, while in the best throw, the 'Kṛta'
nothing remains over अप अरोधम्— \sqrt{rudh} with अप
to abandon, 'root'-acrist, injun 1st sing According
to Macdonell, जायामरोधम् means 'rejecting the kindly
advise of my wife'

द्वेष्टि । श्वश्रूः । अर्प । जाया । रुणाद्धि । न । नाथितः । विन्दुते ।
मदितारम् ॥ अश्वस्यऽश्व । जरतः । वस्त्यस्य । न । अहम् ।
विन्दामि । कितवस्य । भोगम् ॥३॥

सा० भा०—श्वश्रू जायाया माता गृहगत कितव द्वेष्टि निन्दतीत्ययम् ।
किंच जाया भार्या अप रुणाद्धि निरुणाद्धि । अपि च नाथितः याचमान

कितवो धन मर्हितारं धनवानेन सुखपितार न विन्दते न लभते । इत्थं
बुद्ध्या विमृशन् अहं जरत वृद्धस्य वस्यस्य । वस्त मूल्यम् । तदहस्य
अश्वस्येव कितवस्य भोगं न विन्दामि न लभे ॥

शब्दा०—द्वेष्टि=द्वेष करती है, श्वश्रूः=सासु (पत्नी की माता),
जाया=पत्नी, अप रुणद्धि=रोकती है, न=नहीं, नाथितः=सहायता
चाहता हुआ, विन्दते=पाता है, मर्हितारम्=क्षया करनेवाले को, अश्व-
स्येव=घोड़े की तरह, जरत=वृद्ध हुये, वस्यस्य=कीमती, न=नहीं,
अहम्=मैं, विन्दामि=पाता हूँ, कितवस्य=जुआड़ी का, भोगम्=लाभ,
उपयोगिता ।

हि० अ०—सासु द्वेष करती है, पत्नी घर आने से रोकती है; सहायता
चाहता हुआ किसी भी दया करनेवाले को नहीं पाता । वृद्ध हो गये कीमती
अश्व की तरह जुआड़ी का कोई लाभ नहीं पाता है ।

Trans—Mother-in law hates , wife holds aloof,
begging he finds none to give him comfort Like a
costly horse grown old, I do not find any profit of
a gambler

Notes—द्वेष्टि— \sqrt{dvs} to hate, pres 3rd sing
अपरुणद्धि— \sqrt{rudh} to obstruct, to turn away, pres
3rd sing नाथित— $\sqrt{nāth}$ to seek aid past part
'Begging' (Sayana) 'the wretched' (Griffith), 'man in
distress' (Macdonell), विन्दते— \sqrt{vid} to find, pres
mid 3rd sing विन्दामि— \sqrt{vid} to find, pres 1st
sing

अन्ये । जायाम् । परि । मृशन्ति । अस्य । यस्य । अगृधत् ।
वेदने । वाजी । अक्षः ॥ पिता । माता । भ्रातरः । पुत्रम् ।
आहुः । न । जानीमः । नयत । बुद्धम् । एतम् ॥४॥

सा० भा०—यस्य कितवस्य वेदने धने वाजी बलवान् अक्षः देव
अगृधत् अभिकाङ्क्षां करोति तस्य अस्य कितवस्य जायां भार्याम् अन्ये प्रति-
कितवा परि मृशन्ति वस्त्रकेसाद्याकार्येण तत्पूशन्ति । किंच पिता जननी

च भ्रातरः सहोदराश्च एनं कितवम् आहुः यदन्ति । न ययमस्यदीपमेन जानीम । रज्ज्वा बद्धमेतं कितव हे कितवा यूय नयत यपेष्टदेश प्रापयेतेति ॥

शब्दा० अन्ये=दूसरे, जायाम्=पत्नी को, परि मृशन्ति=आलिंगन करते हैं, अस्य=उसकी, यस्य=जिसके, अगृधत्=लालच किये हैं, येदने=धन के लिये, वाजी=शक्तिशाली, अक्षः=अक्ष, पिता=पिता, माता=माता, भ्रातरः=भाई, एनम्=इसको, आहुः=कहते हैं, न=नहीं, जानीमः=जानते हैं, नयत=ले जाओ, बद्धम्=बांध कर, एनम्=इसको ।

हि० अ० - दूसरे उसकी स्त्री का आलिंगन करते हैं जिसके धन के लिये शक्तिशाली अक्ष (देवता) लालच किये हैं । पिता, माता तथा भाई सभी उसके विषय में कहते हैं, 'हम इसको नहीं जानते, बांधकर इसे ले जाओ ।

Trans —Others embrace the wife of him for whose riches the mighty dice has been coveting The father, mother, brothers say of him, 'we know him not, take him away bound'

Notes —मृशन्ति— $\sqrt{mrś}$ to touch, pres 3rd plu अगृधत्— \sqrt{grdh} to covet, 'a' acrist, 3rd sing, not unaccented because preceded by यस्य आहु— \sqrt{ah} to say, perf 3rd plu जानीमः— $\sqrt{jāna}$ to know, pres 1st plu नयत— $\sqrt{nā}$ to carry, impv 2nd plu, not unaccented because beginning of a new sentence, final syllable is metrically lengthened बद्धम्— \sqrt{badh} to bind, past part acc sing

यत् । आदीध्ये । न । द्रविषाणि । एभिः । परायत्भ्यः ।
अव । हीये । सखिभ्यः ॥ निऽउताः । च । ब्रध्वः । वाचम् ।
अक्रत । एभिः । इत् । एषाम् । निऽकृतम् । जारिणीऽइव ॥५॥

सा० भा० यत् यथा अहम् आदीध्ये ध्यायामि तदानीम् एभि अस्मै न द्रविषाणि न द्रव्ये न परित्यापामि । यद्वा । न ब्रविषाणि न देविष्यामीत्यर्थः । परायद्भ्यः स्वयमेव परागच्छद्भ्यः सखिभ्यः सखिभूतेभ्यः कितवेभ्य अव

हीये अवहितो भवामि । नाह प्रथममक्षान् विसृजामोति । किंच वभ्रवः
वभ्रवर्णा अक्षा. न्युत्ता कितवैरवक्षिप्ता सन्त वाचमक्रत शब्द कुर्वन्ति । तदा
सकल्प परित्यज्य अक्षव्यसनेनाभिभूयमानोऽहम् एषाम् अक्षाणा निष्कृतं स्थान
जारिणीव यथा कामव्यसनेनाभिभूयमाना स्वैरिणी सकेतस्थानं याति तद्वत्
एमीत् गच्छाम्येव ॥

शब्दा०—यत्=जब, आदीध्ये=सोचता हूँ, न=नहीं दविपाणि=
जलाजंगा, एभिः=इनके द्वारा, परायदुभ्यः=खेलने के लिये जाते हुये, अव
हीये=छोड़ दिया जाता हूँ, सखिभ्यः=मित्रों के सामने, न्युत्ता=फेंके जाते
हैं, च=और, वभ्रवः=भूरे वर्ण के, वाचम्=शब्द, अक्रत=करते हैं, एमि
=जाता हूँ, इत्=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देनेवाला निपात, एषाम्=इनके
निष्कृतम्=निश्चित स्थान पर, जारिणीव=स्वैरिणी स्त्री की तरह ।

हि० अ० जब यह सोचता हूँ कि इन अक्षों से (अपने को) नहीं
जलाजंगा, (खेलने के लिये) जाते हुये मित्रों के द्वारा छोड़ दिया जाता हूँ;
(जब) भूरे वर्ण के अक्ष पाशे पर फेंके जाते हुये शब्द करते हैं, (मैं) तुरत
उस स्थान पर पहुँच जाता हूँ, जैसे स्वैरिणी स्त्री (अभिसार स्थान पर पहुँच
जाती है) ।

Trans —When I think to myself 'I will not burn
(myself) with them', I am left behind by my friends as
departing (to play) 'The brown ones, (when) thrown
on the dice-board, raise their voice, (then) at once, I
go to the place (of dice) as a maiden (to the place of
assignation)

Notes —आ दीध्ये— $\sqrt{dh\ddot{u}}$ to think, mid. pres. 1st
sing, not unaccented because preceded by यत् दविपाणि—
 \sqrt{du} to burn, 'is'-aorist, subju 1st sing Macdonell
takes it to mean 'go', Griffith as 'play' एभिः—'With
these dice' (Siyana), 'with these friends' (Macdonell)
अव होये— $\sqrt{h\ddot{u}}$ to leave behind, pres pass 1st sing
Siyana takes it to mean अवहितो भवामि. न्युत्ताः— \sqrt{rap} with
नि to throw, past part. nom plu अक्रत— \sqrt{kr} to make,

mid 'root'-aorist 3rd plu, not unaccented because syntactically connected with गत्, final syllable is nasalized to avoid the hiatus at the end of the Pāda एमि—√i to go, pres 1st sing, not unaccented because it begins a new Pāda इत्—A particle which lays emphasis on the preceding word, here it gives the sense of 'at once'

सभाम् । एति । कितवः । पृच्छमानः । जेष्यामि । इति । तन्वा ।
शशुजानः ॥ अचासः । अस्य । वि । तिरन्ति । कामम् । प्रति-
दीन्ने । दधतः । आ । कृतानि ॥ ६॥

सा० भा०—तन्वा शरीरेण शशुजानः शशुजानो दीप्यमान कितवः कोज्जास्ति धनिकस्त जेष्यामीति पृच्छमान पृच्छन् सभा कितवस्तद्विघ्नीम् एति गच्छति । तत्र प्रतिदीन्ने प्रतिदेवित्रे कितवाय कृतानि देवनोपयुक्तानि कर्माणि आ दधत जपार्यमाभिमुख्येन मर्यादया आ दधत अस्य कितवस्य कामम् इच्छाम् अक्षासः अक्षो वि तिरन्ति वर्धयन्ति ॥

शब्दा०—सभाम्=जुआ स्थान पर, एति=पहुँचता हँ, कितवः=जुआडी, पृच्छमानः=पूछता हुआ, जेष्यामि=जीतूंगा इति=ऐसा, तन्वा=शरीर से, शशुजानः=जलते हुये, अक्षास=अक्ष, अस्य=उसकी, वि तिरन्ति=विशेष रूप से बढ़ाते हैं, कामम्=इच्छा को, प्रतिदीन्ने=प्रतिपक्षी, अदधत=रखते हुये, कृतानि=भाग्यशाली अक्षो को ।

हि० अ०—'जीतूंगा' ऐसा पूछता हुआ जुआडी जलते शरीर से जुआ स्थान पर पहुँचता हँ । अक्ष, भाग्यशाली अक्षो को प्रतिपक्षी की ओर करते हुये, उसकी इच्छा को और बढ़ाते हैं ।

Trans—With burning body the gambler goes to the gambling house asking, 'I will win' The dice strengthen his longing bestowing the lucky throw on the rival gambler

Notes—पृच्छमानः—√prach to ask, pres part जेष्यामि—√j to conquer, future, 1st sing not

unaccented because beginning of a new sentence. तुन्या शशुजानः—For accent see Appendix—B under कम्पस्व० Sāyana renders शशुजानः by शोशुचानः and thus he seems to derive it from $\sqrt{śuc}$ to shine, to burn. According to Macdonell, the word most probably expresses either 'fear' or 'confidence'. वि तिरन्ति— $\sqrt{tī}$ with वि to strengthen, pres. 3rd. plu. दधतः— $\sqrt{dhā}$ to put, pres. part. कृतानि—Macdonell takes it in the specific sense of the 'highest throws'.

अक्षासः । इत् । अङ्कुशिनः । निज्जोदिनः । निष्कृत्वानः ।
तपनाः । तापयिष्णवः ॥ कुमारदेष्णाः । जयतः । पुनःऽहनः ।
मध्वा । सम्ऽपृक्ताः । कितवस्य । वर्हणा ॥७॥

सा० भा०—अक्षास इत् अक्षा एव अङ्कुशिनः अङ्कुशवन्तः नितोदिनः नितोदितवन्तश्च निष्कृत्वानः पराजये निकर्तनशीलाश्छेतारो वा तपनाः पराजये कितवस्य संतापकाः तापयिष्णवः सर्वस्वहारकत्वेन कुटुम्बस्य संतापनशीलाश्च भवन्ति । किञ्च जयतः कितवस्य कुमारदेष्णाः घनदानेन धान्यतां लम्बयन्तः कुमारानां दातारो भवन्ति । अपि च मध्वा मधुना संपृक्ताः प्रतिकितवेन वर्हणा परिवृद्धेन सर्वस्वहरणेन कितवस्य पुनर्हणः पुनर्हन्तारो भवन्ति ॥

शब्दा०—अक्षासः=ये अक्ष, इत्=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देने वाला निपात, अङ्कुशिनः=अङ्कुशवाले, नितोदिनः=काटनेवाले, निष्कृत्वानः=धोखा देनेवाले, तपनाः=तपानेवाले, तापयिष्णवः=संताप देनेवाले, कुमारदेष्णाः=बच्चों की तरह देनेवाले तथा फिर चापस सेनेवाले, जयतः=जीतनेवाले, पुनर्हणः=पुनः हत्या करनेवाले, मध्वा=मधु से, संपृक्ताः=सनी हुई बोली से, कितवस्य=जुआड़ी की, वर्हणा=निश्चित रूप से ।

हि० अ० निश्चित रूप से ये पाशों अङ्कुशवाले, काटनेवाले, धोखा देनेवाले, तपानेवाले तथा (जुआड़ी के द्वारा घन हारने पर परिवार के लोगों को) संताप देने वाले हैं । बच्चों की तरह घन देकर, मधुयुक्त (चाणी) से निश्चित रूप से (ये अक्ष) जीतनेवाले जुआड़ी की हत्या करनेवाले होते हैं ।

Trans—The dice, verily, are hooked, piercing, deceitful, burning and causing to burn (Dice) by giving gifts like boys, with (speech) anointed with meath, certainly, again become the killer of the winning gambler

Notes—कुमारदेवणाः—Giving gifts and taking them back like children Griffith takes it to mean 'giving frail gifts' संपृक्ताः— \sqrt{prc} to mix, past part वर्हणा—From \sqrt{brh} to make big, Sāyana renders it as परिवृद्धेन सर्वस्वहारेण; 'by magic power' (Macdonell) 'certainly' (M W D)

त्रिपञ्चाशः । क्रीळति । व्रातः । एषाम् । देव इव । सविता ।
सत्यधर्मा ॥ उग्रस्य । चित् । मन्यवे । न । नमन्ते । राजा ।
चित् । एभ्यः । नमः । इत् । कुणोति ॥८॥

सा० भा०—एषाम् अक्षाणा त्रिपञ्चाशः अधिकपञ्चाशत्सख्याक व्रातः सद्य क्रीळति आस्फारे बिहरति अक्षिका प्रायेण तावन्निरक्षदोष्यन्ति हि । सत्र दृष्टान्त । सत्यधर्मा सविता सर्वस्य जगत प्रेरक सूर्यो देव इव । यया सविता देवो जगति बिहरति तद्वदक्षाणा सद्य आस्फारे बिहरतीत्यर्थः । किञ्च उग्रस्य चित् क्रूरस्यापि मन्यवे क्रोधाय एते अक्षा न नमन्ते न प्रह्वीभवन्ति । न वशे वर्तन्ते । तं नमयन्तीत्यर्थः । राजा चित् जगत ईश्वरोऽपि पश्य नम इत् नमस्कारमेव देवनवेलाया कुणोति । नावसा करोतीत्यर्थः ॥

शब्दा०—त्रिपञ्चाश=तीरपन सख्यावाला, क्रीळति=खेलता है, व्रातः=समूह, देव इव=देवता की तरह, सविता=सवित्, सत्यधर्मा=सत्यधर्मवाले, उग्रस्य=भयानक के, चित्=भी, मन्यवे=क्रोध के सामने, न=नहीं, नमन्ते=झुकते हैं, राजा=शासक, चित्=भी एभ्यः=इनको नम=नमस्कार, इत्=पूजवर्ती शब्द पर जोर देनेवाला निपात, कुणोति=करता है ।

हि० अ०—इनका तीरपन का समूह पाशे पर बिहार करता है जैसे सत्यधर्मवाले सवित् देव (सर्वत्र अपनी इच्छा से बिहार करते हैं) । ये (अक्षा)

भयानक के भी क्रोध के सामने नहीं झुकते, राजा भी इनको नमस्कार करता है ।

Trans — Their troop of fifty three phys as god Savitar whose laws are true They do not bow before the wrath of even the terrible one Even a king makes a salutation to them

Notes — त्रिपञ्चाशः — Śāyana takes this number as fifty three Ludwig suggests, 'three times five' as the meaning here of त्रिपञ्चाशः According to Macdonell, त्रिपञ्चाशः means 'consisting of three fifties' क्रीडति — $\sqrt{krīd}$ to play, pres 3rd sing सत्यधर्मा — Whose laws are true, Bahuvrīhi compd ना A negative particle metrically lengthened नमन्ते — \sqrt{nam} to bow, pres mid 3rd sing कृणोति — \sqrt{kr} to make, pres 3rd sing

नीचा । वर्तन्ते । उपरि । स्फुरन्ति । अहस्तासः । हस्तवन्तम् ।
सहन्ते ॥ दिव्याः । अङ्गाराः । इरिणे । निर्वृताः । शीताः ।
सन्तः । हृदयम् । निः । दहन्ति ॥६॥

सा० भा० अपि चेतःशा नीचा नीचीनस्थले वर्तन्ते । तथापि उपरि पराजयात् भीताना द्यूतकराणा कितवाना हृदयस्योपरि स्फुरन्ति । अहस्तास हस्तरहिता अन्यथा हस्तवन्तं द्यूतकर कितव सहन्ते पराजयकरणेनाभिभवन्ति । दिव्या दिवि भवा अपहृता अङ्गारा अङ्गारसदृशा असा इरिणे दिव्यनरहिते आस्फुरे न्युप्ता शीता शीतस्पर्शा सन्त अपि हृदयं कितवानामन्त करण निर्दहन्ति पराजयजनितसतापेन भस्मीकुर्वन्ति ॥

शब्दा० — नीचा = नीचे, वर्तन्ते = जाते हैं, उपरि = ऊपर, स्फुरन्ति = उछलते हैं, अहस्तासः = बिना हाथवाले, हस्तवन्तम् = हाथवाले को, सहन्ते = जोतते हैं, दिव्या = स्वर्गीय, अङ्गाराः = अङ्गार को तरह ये अक्ष, इरिणे = पाशे पर, न्युप्ताः = फँके जाने पर, शीताः = ठंडे, सन्तः = होते हुये भी, हृदयम् = चित्त को निर्दहन्ति = जला डालते हैं ।

दि० अ०—(कभी) नीचे जाते हैं, (कभी) उपर उछलते हैं, हायरहित ये हाथवाले को जीतते हैं। स्वर्गोप अङ्गार (की तरह वे अक्ष) पादों पर फेंके जाने पर ठडा होते हुये भी हृदय को जला डालते हैं।

Trans—They roll downwards, spring upwards, handless ones conquer him who has hand The celestial choecoals, thrown on the dice board, though cold, burn the heart

Notes—वर्तन्ते— \sqrt{vrt} to turn, pres mid 3rd plu नीचा-उपरि अहस्तासः-हस्तवन्तम्, दिव्याः इरिणे, शीताः निर्दहन्ति—All are ontethetical expressions स्फुरन्ति— \sqrt{sphur} to jerk, pres 3rd plu अहस्तासः—Those who have no hands, Bahuvrīhi, accented on the second member (नञ्नुन्यस्य—Pan VI 2 172) सहन्ते— \sqrt{sah} to conquer, pres mid 3rd plu सन्तः— \sqrt{as} to be, pres part rom plu दहन्ति— \sqrt{dah} to burn, pres 3rd plu

जाया । तप्यते । कितवस्य । हीना । माता । पुत्रस्य । चरतः ।
क । स्वित् ॥ ऋणावा । विभ्यत् । धनम् । इच्छमानः । अन्येषाम् ।
अस्तम् । उप । नक्तम् । एति ॥१०॥

सा० भा०—क स्वित् यवापि चरत निर्वेदादगच्छत कितवस्य जाया भार्या हीना परित्यक्ता सती तप्यते वियोगजसतापेन सतप्ता भवति । माता जनमपि पुत्रस्य यवापि चरत कितवस्य सवग्याद्धीना तप्यते । पुत्रशोकेन सतप्ता भवति । ऋणावा अक्षभराजयादूणवान् कितव सवतो विभ्यद्वन स्तेयजनितम् इच्छमान कामयमान अन्येषा ब्राह्मणादीनाम् अस्त गृहम् । 'अस्त पस्थम् इति गृह्णामसु पाठात् । नक्त रात्रौ उप एति । चौर्याधमप्यगच्छति ॥

शब्दा० जाया=पत्नी, तप्यते=डू ली होती है, कितवस्य=जुआडी की, हीना=परित्यक्ता, माता=माता, पुत्रस्य=पुत्र की, चरत=घूमने वाले, स्वित्=कभी इधर कभी उधर, ऋणावा=कज से लदा हुआ, विभ्यत्=डरता हुआ, धनम्=पन, इच्छमान=कामना करता हुआ, अन्येषाम्=दूसरों के, अस्तम्=घर, नक्तम्=रात्रि को, उप एति=पहुँचता है ।

हि० अ०—(कभी उपर कभी उपर घूमनेवाले) जुआडी की परित्यक्ता पत्नी दु ली रहती है; कभी इधर कभी उधर घूमने वाले (जुआडी) को माता भी (दु ली रहती है) । शणी (जुआडी) डरता हुआ, धन की कामना करता हुआ रात्रि को (चोरी करने के लिये) दूसरो के घर पहुँचता है ।

Trans —The gambler's wife, abandoned, is grieved, the mother of the son roaming anywhere (is also grieved) The indebted one, fearing, desiring wealth approaches at night the house of others (for theft)

Notes —तप्यते — \sqrt{tap} to burn, pres pass 3rd sing चरतः — \sqrt{car} to move pres part gen sing. विभ्यत् — \sqrt{bhi} to fear, pres part इच्छमान — \sqrt{icch} to desire, pres part उप एति — \sqrt{i} with उप to approach, 3rd sing

स्त्रियम् । दृष्ट्वाय । कितवम् । तताप । अन्येषाम् । जायाम् । सुकृतम् । च । योनिम् ॥ पूर्वाह्णे । अश्वान् । युयुजे । हि । बभ्रून् । सः । अग्नेः । अन्ते । वृषलः । पपाद् ॥११॥

सा० भा०—कितवं कितव । विभक्तिव्यत्यय । अन्येषां स्वव्यक्ति-
रिवताना पुरुषाणां जायां जायाम्भूता स्त्रियं नारीं सुखेन वर्तमाना सुकृतं सुष्ठु
कृतं योनिं गृहं च दृष्ट्वाय मन्त्राया दु खिता गृहं चासकृतमिति ज्ञात्वा
तताप तप्यते । पुनः पूर्वाह्णे प्रातः काले बभ्रून् बभ्रूवर्णान् अश्वान् व्यापकान-
क्षान् युयुजे युनक्ति । पुनश्च वृषल वृषलकर्मा सः कितवो रात्री अग्नेरन्ते
समीपे पपाद् शीतार्तं सन् शेते ॥

शब्दा०—स्त्रियम्=स्त्री को, दृष्ट्वाय=देखकर, कितवम्=जुआडी,
तताप=दु ली होता है, अन्येषाम्=दूसरो की, जायाम्=पत्नी की, सुकृतम्
=सुसज्जित, सुनिर्मित, च=और, योनिम्=निवास स्थान को, पूर्वाह्णे=
प्रातः काल, अश्वान्=अक्ष रूपी अश्वो को, युयुजे=जोतता है, हि=निश्चित
अर्थ का वाचक एक निपात, बभ्रून्=बूरे वर्ण के, सः=वह, अग्नेः=अग्नि
के, अन्ते=समीप, वृषलः=निन्दित कम करनेवाला, पपाद्=जाता है ।

हि० अ० दूसरों की पत्नी-स्त्री तथा सुसज्जित गृह को देखकर जुआडी

दु खी होता है । (लेकिन पुन) प्रातःकाल भूरे वर्ण के अश्वों (अश्वों) को जोतता है (और पुनः सायंकाल) वह निन्दित कर्म करनेवाला (जुआड़ी जोततं होकर) अग्नि के पास जाता है ।

Trans—Having seen the wife-woman and well-adorned house of the others, the gambler is grieved (Again) in the morning he yokes the brown horses (dice) He, the contemptible, goes (in the evening) near the fire

Notes—दृष्ट्वाय— $\sqrt{dṛś}$ to see, gerund in स्वाय कितवम्—Use of acc sing instead of nom sing तताप \sqrt{tap} to heat, perf 3rd sing स्त्रियं जायाम्—Appositional use, a woman who is the wife अश्वान्—Dice are here metaphorically called horses युयुजे— \sqrt{yuj} to harness, perf 3rd sing, not unaccented because immediately followed by हि (यद्विषुपर छन्दसि—Pān VIII 1 56) वृषलः—‘Contemptible man’ (Sāyana), ‘out-cast’ (Griffith), ‘beggar’ (Macdonell) पपाद— \sqrt{pad} to go, perf 3rd sing

यः । वः । सेनाज्नीः । महतः । गणस्य । राजा । प्रातस्य ।
प्रथमः । बभूव ॥ तस्मै । कृणोमि । न । धना । रुग्धिम् । दश ।
अहम् । प्राचीः । तत् । ऋतम् । वदामि ॥१२॥

सा० भा०—हे अक्षा व युष्माकं महतो गणस्य सधस्य यः अक्ष सेनानीः नेता बभूव भवति प्रातस्य च । गणप्रातःपरित्यो भेद । राजा ईश्वर प्रथम मुख्यो बभूव तस्मै अक्षाय कृणोमि अहमञ्जलिं करोमि । अतः पर धना धनानि अक्षायमहं न रुग्धिम् न सपादयामीत्यर्थः । एतदेव दर्शयति । अहं दश दशसख्याका अगुली प्राची प्राङ्मुखी करोमि । तत् एतत् अहम् ऋतं तत्त्वमेव वदामि । नातृत् श्रवीमीत्यर्थः ॥

शब्दा०—य = जो, वः = तुमलोगो के, सेनानीः = सेनापति, महत् = बड़े, गणस्य = समूह का, राजा = प्रधान, प्रातस्य = समूह का, बभूव =

हुआ है, तस्मै=उसको, कृणोमि=करता हूँ, फैलाता हूँ, न=नहीं, धन्य=धन, रुणध्मि=छिपाता हूँ, दश=दस अंगुलियों को, अहम्=मैं प्राचीः=सामने, तत्=यह, ऋतम्=सही, वदामि=कहता हूँ ।

हि० अ०—जो तुमलोगों के बड़े गण का सेनापति है, (जो) गण का प्रथम राजा हुआ है, उसके सामने अपनी दसों अंगुलियाँ फैलाता हूँ, मैं धन नहीं छिपाया हूँ, यह मैं सही कहता हूँ

Trans—Who was the commander of your big host, (who) has become the first king of the host, to him I stretch forth my ten fingers, 'I withhold no money', I speak the truth

Notes—बभूव— $\sqrt{bhū}$ to be, perf 3rd sing, not unaccented because syntactically connected with य कृणोमि— \sqrt{kr} to make, pres 1st sing रुणध्मि— \sqrt{rudh} to obstruct, 1st sing वदामि— \sqrt{vad} to speak, pres 1st sing

अक्षैः । मा । दीव्यः । कृषिम् । इत् । कृषस्व । वित्ते । रमस्व ।
बहु । मन्यमानः ॥ तत्र । गावः । कितव । तत्र । जाया ।
तत् । मे । वि । चष्टे । सविता । अयम् । अर्यः ॥१३॥

सा० भा०—हे कितव बहु मन्यमान मद्रचने विश्वात् कुर्वन्तवन् अक्षैर्मा दीव्यः द्यूत मा कुरु । कृषिमित् कृषिमेव कृषस्व कुरु । वित्ते कृष्णा सपादिते धने रमस्व रतं कुरु । तत्र कृषो गावः भवति । तत्र जाया भवति । तत् एव धर्मरहस्य श्रुतिस्मृतिकर्ता सविता तवस्य प्रेरक अयं दृष्टिगोचर । अर्यः ईश्वर वि चष्टे विविधमाह्वातवान् ॥

शब्दा० अक्षैः=अक्षों से, मा=मत, दीव्यः=खेलो, कृषिम्=कृषि कम, इत्=ही, कृषस्व=करो, वित्ते=कृषि से प्राप्त धन में, रमस्व=आनन्दित रहो, बहु मन्यमान=मेरी बातों में विश्वास करते हुये, तत्र=वहाँ, गावः=गायें हैं, कितव=ओ जुआड़ी, तत्र=वहाँ, जाया=पत्नी हूँ, तत्=यह, मे=मुझसे, वि चष्टे=कहा हूँ, सविता=सविन् देव ने, अयम्=यह, अर्यं=धेय ।

हि० अ०—मेरी बातों में विश्वास करते हुये जुआ मत खेलो, कृषि कर्म हो करो, (उससे प्राप्त) धन में आनन्दित रहो; वहा पर पाये हं, ओ जुआडो, वहा पर तुम्हारी पत्नी हं; इसको धेष्ट सवितु ने स्वयं हमसे कहा है ।

Trans—Having confidence in my advice, do not play with dice, cultivate thy tillage, rejoice in thy property There are thy kine, O gambler, thy wife, thus lord Savitar has himself told me

Votes—दीव्यः—*/div* to play, injun 2nd sing
कृषस्व—*/krs* to plough, impv mid 2nd sing रमस्व—*/ram* to rejoice, impv, mid 2nd sing बहु मन्यमान—*Sāyana* renders it by बहुचने विश्वास कुर्वन् (having confidence in my advice), *Macdonell* takes it to mean 'thinking much of it', and *Griffith* as 'deem that wealth sufficient' वि चष्टे—*/ca/s* with वि to reveal, pres 3rd sing

मित्रम् । कृणुध्वम् । खलु । मृळत । नः । मा । नः । घोरेण ।
चरत । अभि । धृष्णु ॥ नि । वः । नु । मन्युः । विशताम् ।
अराति । अन्यः । बभ्रूणाम् । प्रसितौ । नु । अस्तु ॥१४॥

सा० भा० हे अक्षा मय मित्र कृणुध्वम् अस्मासु मैत्रौ कुत । खलु इति पूरण । न अस्मान् मृळत सुखयत च । न अस्मान् धृष्णु धृष्णुना । तृतीयाय प्रथमा । घोरेण अतद्येन मा अभि चरत मा गच्छत । किंच व युष्माक मन्युः क्रोध अरातिः अस्माक शत्रु नि विशताम् अस्मच्छत्रुषु तिष्ठतु । अन्यः अस्माक शत्रु कश्चित् बभ्रूणा बभ्रुवर्णाना युष्माक प्रसितौ प्रवधने नु क्षिप्रम् अस्तु भवतु ॥

शब्दा०—मित्रम्=मित्रता, कृणुध्वम्=करो खलु=पदपूरण के लिये प्रयुक्त एक निपात, मृळत=दया करो, नः=हम पर, मा=मत, नः=हम पर घोरेण=भयानक, अभिचरत=आइ करो, धृष्णु=शक्ति से, वः=तुम लोगो का, नु=अब, मन्युः=क्रोध निविशताम्=शान्त हो, अरातिः=शत्रु, अन्ये

=दूसरे, वधूणाम्=भूरे वर्णवाले वे, प्रसितौ=वधन में, नु=शोध, अस्तु=होयें ।

हि० अ०—(ओ अस्त), मित्रता करो, तथा हम पर दया करो, भयानक शक्ति से मुझ पर जादू मत करो, तुम लोगों का शोध और बुझनी अब शांत हो, भूरे वर्ण वाले के वधन में दूसरे शत्रु शोध पड़ें ।

Trans—(O dice,) make friendship, and be gracious to us, do not bewitch us with terrific force, let your wrath and malignity come to rest, let another now be under the snare of (yours), the brown coloured

Notes—कृणुध्वम्— \sqrt{kr} to make, impv mid 2nd plu सल्लु—An expletive particle Griffith takes it in the sense of little मृदता— \sqrt{mrd} to be gracious, impv 2nd plu, not unaccented because the conjunctive particle च has been dropped (चदिलोपेविभाषा—Pān VIII 1 63), final syllable is metrically lengthened घोरेण—'Unbearable' (Sāyana), 'terrific' (Griffith), 'magic power' (Macdonell) अभिचरत्—In the language of the Veda prepositions also appear after the verb, \sqrt{car} with अभि to bewitch (Macdonell), to go (Sāyana), impv 2nd plu निविशताम्— \sqrt{vis} with नि to rest, impv 3rd dual प्रसितौ—Loc sing of प्रसित, past part from \sqrt{si} to bind

‘बृहस्पते’ इत्येकादशचं तृतीय सूक्तम् आङ्गिरसस्य बृहस्पतेरार्षम् । नयमी जगती शिष्टा दश श्रिष्टम् । अनेन सूक्तेनापि परमपुरुषार्थसाधन परब्रह्मज्ञान स्तुतवान् । अतस्तद्देवस्यमिदम् । उक्तं हि बृहदेवतायां—‘सृज्योति परम ब्रह्म यद्योगात्समुपाश्नुते । तज्ज्ञानमभितुष्ट्याव सूक्तेनाय बृहस्पति’ (बृहदे० ७ १०९) इति । अनुक्रान्तं च—‘बृहस्पते बृहस्पतिज्ञानं तुष्ट्याव नवमी जगती’ इति । सूक्तं विनियोगो गत । देवमुवा हविंषु बृहस्पतिर्वाचस्पतिरित्यस्य प्रथमानुवाक्या । सूत्रितं च—‘बृहस्पते प्रथम वाचो अप्र हर्षरिव सखिभिर्यावि-
दङ्गि’ (आश्व० श्रौ० ४ ११) इति ॥

बृहस्पते । प्रथमम् । वाचः । अग्रम् । यत् । प्र । ऐरत् । नाम-
ऽधेयम् । दधानाः ॥ यत् । एषाम् । श्रेष्ठम् । यत् । अरिप्रम् ।
आसीत् । प्रेणा । तत् । एषाम् । निऽहितम् । गुहा । आधिः ॥१॥

सा० भा० — बृहस्पतिरनेन सूक्तेन विदितवेदार्थान् बालान् दृष्ट्वा स्मयमानं स्वात्मानं संबोध्यह । हे बृहस्पते अन्तरात्मन् प्रथमम् उत्पत्त्यनन्तरमितर-
थागुच्चारणात्प्रानेव नामधेयं नाम दधाना पदार्थेषु निदधाना बाला यत् प्रैरत्
प्रेरितवन्त तत् वाचोऽग्रं भवति । यस्तत तातेत्यादिकं वाक्यं पूर्वमभिधाय
पश्चादन्या वाचो वदिष्यन्ति खलु तस्माद्वाचोऽग्रम् । अस्या दशायामवस्थितान्
बालान् पश्य । तथेदानीम एषा श्रेष्ठं प्रशस्यतम् यत् यच्च अरिप्र पापरहित
वेदायज्ञानम् आसीत् एषा तज्ज्ञानं गुहा गुहाया निहितं गोप्यं तत् प्रेणा ।
मकारलोपश्छान्दसः । प्रेणाविभवति । वेदान्यासकाले सरस्वती स्वायमेभ्य
प्रकाशयतीत्यय । एव विस्मये ‘बृहस्पते प्रथम वाचो अप्रम्’ (ऐ० आ० १
३ ६) इत्यादिकमारण्यकमनुसधमम् ।)

शब्दा०—बृहस्पते=ओ बृहस्पति, प्रथमम्=प्रथम, वाचः=वाणी
ते अग्रम्=पहिले, यत्=जो, प्र ऐरत्=कहा, नामधेयम्=नामकरण,
दधानाः=करते हुये, यत्=जो, एषाम्=उनका, श्रेष्ठम्=सहान, यत्=जो,
अरिप्रम्=पापरहित, आसीत्=था, प्रेणा=प्रेम से, तत्=वह, एषाम्=
उनका, निहितम्=छिपा हुआ, गुहा=रहस्य में, आधिः=प्रकट हुआ ।

हि० अ०—ओ बृहस्पति, बाणी से पहिले (वस्तुओं का) नामकरण करते हुये मनुष्यों ने जो कुछ कहा वह (बाणी का) प्रथम रूप था, उनका (ज्ञान) जो श्रेष्ठ तथा जो पापरहित था, रहस्य में छिपा हुआ था । उनका वह (ज्ञान) तुम्हारे प्रेम द्वारा प्रकट हुआ ।

Trans—O Brihaspati, prior to speech, which (men) sent out, giving the names (to objects), was the earliest (form of speech) Their (knowledge) that was excellent, that was sinless, (was) hidden in secret, and it was disclosed through (thy affection)

Notes—प्र ऐस्त—√ir with प्र to send forth, to utter, impf. mid 3rd plu, not unaccented because preceded by यत् दधानाः—√dhā to put, pres part आसीत्—√as to be, impf 3rd sing, not unaccented because preceded by यत् प्रेणा—For प्रेणा, medial म् being dropped आधिः—Sāyana supplies भवति and explains as वेदाम्यासकाले सरस्वती स्वार्थमेव्य प्रकाशयतीत्यर्थं

सक्तुंमुऽव । तितुना । पुनन्तः । यत्र । धीराः । मनसा ।
वार्चम् । अक्रत ॥ अत्र । सखायः । सख्यानि । जानते । भद्रा ।
एषाम् । लक्ष्मीः । निहिता । अधि । वाचि ॥२॥

सा० भा०—तितुना । परिपूर्यतेऽनेनेति । यद्वा । तता विस्तृता भृष्टयवा अत्रेति तितु । 'तनोतेर्डउ' सन्वच्च' (उ० सू० ५२२) इति डउप्रायय । सम्बद्धावाविरम् । उक्तनिबन्धनेन सूर्येण सक्तुमिव यथा कश्चित्सक्तु दुर्धवा पुनरिति तद्वत् प्रकृतित प्रत्ययतश्च शब्दान्त्युनन्त धीरा धीमन्तो विद्वांस यत्र यस्मिन् काले विद्वत्सव्ये वा मनसा प्रज्ञायुक्तेन वाचमक्रत अकृषन्त कुर्वन्ति । करोतेर्लुङि रूपम् । अत्र तत्र काले सखायः समानव्याना शास्त्रादिविषय-ज्ञानास्ते सख्यानि तेषु भवानि ज्ञानानि जानते जानन्ति । यद्वा । सखायो वाचा बद्धसख्यास्ते तस्यास्तस्या वाच सख्यानि जानन्ति । वाक्ययुक्तान-म्युद्धर्त्तुमन्त इत्यर्थः । तस्मात् एषां वाचि भद्रा कल्याणी निहिता लक्ष्मीः भवति । अधि सप्तम्यर्थद्योतक । अर्थज्ञान वाचि पश्याम इत्यर्थः । 'तितु

परिपक्व भवति ततश्चा सुप्रवक्षा तिलमाप्रतुप्रमिति वा सप्तुमिव तितउना
(निर० ४.१०) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

शब्दा०—सकुमिव=सत्तू की तरह, तितउना=चलनी से पुनन्तः=
प्रकृति प्रत्ययानुसार शुद्ध करते हुये, यत्र=जहाँ, धीराः=बुद्धिमान, मनसा=
मन से, वाचम्=शब्द को, अकृत=करते हैं वर्षात् बोलते हैं, अत्र=यहाँ
सखायः=समान ज्ञानवाले, सख्यानि=समान शास्त्रीय ज्ञान को, जानते=
जानते हैं, भद्रा=कल्याणकारी, अपाम्=इनकी, लक्ष्मी=अर्प देवी, निहिता=
स्थित रहती है, अग्नि वाचि=वाणी में ।

हि० अ०—जहाँ विद्वान् चलनी से सत्तू की तरह हृदय से शब्द को
(प्रकृति प्रत्यय के अनुसार) शुद्ध करते हुये बोलते हैं । यहाँ पर समान
ज्ञानवाले एक दूसरे के (शास्त्रीय) ज्ञान को जानते हैं । उनकी वाणी में
कल्याणकारी अर्प देवी स्थित रहती है ।

Trans—Where the wise ones utter the speech
with mind, purifying (according to stem or root
and the termination) like parched-corn-flour with a
cribble Here men of equal knowledge know the equal
knowledge of one another In their speech the auspi-
cious goddess of wealth (i.e. the knowledge of meaning)
is hidden

Notes—सकुमिव—Like parched-corn flour Yāska
derives it from \sqrt{sac} to accompany or from \sqrt{kas}
by metathesis (सप्तु सक्ते । दुर्गावो भवति । कस्तुर्वा स्याद्विप-
रोतस्य—Nir IV 10) तितउना—Instr. sung of तितउ
(cribble) Sāyana takes it to mean winnowing basket
Yāska variously derives this word तितउ परिपक्व भवति ।
ततवत् वा । दुग्धवत् वा । तिलमाप्रतुप्रमिति वा—Nir IV 10)
Rg Prāt quotes this word as an instance of hiatus
पुनन्तः— $\sqrt{pā}$ to cleanse, pres part nom plu Sāyana
construes it with शवम् as its object, but Griffith
with सप्तुम् अकृत— \sqrt{kr} to make, root acist, mid
3rd plu, सखाय—'Men of equal knowledge' (Sāyana),

friends (Griffith). जानते— $\sqrt{jñā}$ to know, pres. mid. 3rd. plu. लक्ष्मीः—Goddess of wealth; here metaphorically means 'knowledge of meaning'. Griffith takes it to mean 'sign'. निहिता—See I. 24.1. वाचि—In the speech; loc. sing. of वाक्.

यज्ञेन । वाचः । पदवीयम् । आयन् । ताम् । अनु । अविन्दन् ।
ऋषिषु । प्रविष्टाम् ॥ ताम् । आभृत्य । वि । अदधुः ।
पुरुषा । ताम् । सप्त । रेभाः । अभि । सम् । नवन्ते ॥३॥

सा० मा०—विदितार्या घीराः पदवीयम् । वेते: 'अचो यत्' । संता-
पूर्वकस्य विघेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । पदेन यातव्यः पन्थाः पदवीयः । तं
वाचः मार्गं यज्ञेन आयन् प्राप्तवन्तः । ऋषिषु अतोन्द्रियात्यन्तशिशु प्रविष्टां
तां वाचम् अविन्दन् अलभन्त । अनन्तरं तां वाचम् आभृत्य आहृत्य पुरुषा
बहुषु देशेषु व्यदधुः व्यफार्पुः । सर्वान् मनुष्यान्ध्यापयामासुरित्यर्थः । एता-
दृशीं वाचं रेभाः शब्दायमानाः पक्षिणः पक्षिरूपाणि गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि
अभि सं नवन्ते अभितः संगच्छन्ते ॥

शब्दा० - यज्ञेन=यज्ञ द्वारा, वाचः=वाणी के, पदवीयम्=मार्ग का,
आयन्=अनुसरण किया, ताम्=उसको, अन्वविन्दन्=पाये, ऋषिषु=
ऋषियों में प्रविष्टाम्=प्रवेश किया हुआ, ताम्=उसको, आभृत्य=लाकर,
व्यदधुः=अभिव्यक्त किया, पुरुषा=कई स्थानों पर, ताम्=उसको, सप्त=
सात, रेभाः=शब्द करनेवाले पक्षी, अर्थात् गायत्र्यादि छन्द, अभिसंनवन्ते=
चारों तरफ से स्तुति करते हैं ।

हि० अ० - बुद्धिमानों ने यज्ञ द्वारा वाणी के मार्ग का पीछा किया, उसको
ऋषियों में प्रवेश किया हुआ पाया; उसको लाकर कई स्थानों पर उसे अभि-
व्यक्त किया । सात शब्द करनेवाले पक्षी (गायत्र्यादि छन्द) एक साथ
चारों तरफ से उसकी स्तुति करते हैं ।

Trans.—They followed the path of speech with
sacrifice, and found it entered within the seers. Hav-
ing brought it, they revealed it at many places. The
seven metres praise it together.

Notes—पदवीयम्—'Path' (Sāyana) 'trace' (Griffith).
 आयन्—√i to go, impf. 3rd. plu. अविन्दन्—√vid to find,
 impf. 3rd. plu. प्रविष्टाम्—√viṣ to enter, past part.
 आभृत्य—√bhr with आ to bring, gerund in त्य. वि अदधुः—
 √dhā with वि to reveal, impf. 3rd. plu. पुरुत्रा—See I.
 32.7. सप्तरेभाः—Sāyana takes it to mean seven noisy
 birds referring to the seven metres, the gāyatrī etc.
 Griffith thinks it to mean seven singers. संनवन्ते—
 √nu with सम् to praise together, mid. pres. 3rd. plu.

उत । त्वः । परयन् । न । ददर्श । वाचम् । उत । त्वः । शृण्वन् ।
 न । शृणोति । एनाम् ॥ उतो इति । त्वस्मै । तन्वम् । वि ।
 सस्त्रे । जायाऽह्वे । पत्ये । उशती । सुवासाः ॥४॥

सा० भा०—त्वशब्द एकवाची । एकः । उतशब्दोऽप्यर्थः । परयन् अपि
 मनसा पर्यालोचयन्नपि वाचं न ददर्श दशनफलाभावात् पश्यति । त्वः एकः
 शृण्वन् अपि एनां वाचं न शृणोति श्रवणफलाभावात् । इत्यनेनार्थेन अवि-
 द्धानमिहितः । तृतीयपादेन विदितवेदायंमाह । त्वस्मै एकस्मै अपि तन्वम्
 आत्मोयं शरीरं विसस्त्रे स्वयं वाग्विविधं गमयति । आत्मानं विवृणुते प्रकाश-
 यतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । जायेव यथा उशती संभोतं कामपन्नानां सुवासाः
 शोभनवसाना जाया पत्ये भर्त्रं ऋतुकाले संभोगार्थं स्वयमात्मानं विवृणुते ।
 तद्वदेनां पश्यति शृणोति चेति विदितवेदायंस्य प्रशंसा । 'अप्येकः पश्यन्न पश्यति
 वाचम्' (निह० १. १९) इत्यादि निरुक्तमत्र द्रष्टव्यम् ॥

शब्दा० - उत=भी, त्वः=एक, परयन्=देखता हुआ, न=नहीं, ददर्श
 =देखता है, वाचम्=वाणी को, उत=भी, त्वः=एक, शृण्वन्=सुनता हुआ,
 न=नहीं, शृणोति=सुनता है, एनाम्=इसको, उतो=भी, त्वस्मै=एक के
 लिये, तन्वम्=शरीर को, विसस्त्रे=खोल देती है, जायेव=पत्नी की तरह,
 पत्ये=पति के लिये, उशती=इच्छा करती हुई, सुवासाः=सुन्दर वस्त्रवाली ।

हि० अ०—एक वाणी को देखता हुआ भी नहीं देखता; एक सुनता हुआ
 भी इसे नहीं सुनता । एक के लिये (वाणी) अपने शरीर को खोल देती है
 जिस प्रकार सुन्दर वस्त्रवाली इच्छा करती हुई पत्नी पति के लिये ।

Trans—One even seeing the speech sees not, one even hearing it hears not (But) to another it reveals its body as does a well dressed longing wife to her husband

Notes—पश्यन्— \sqrt{pas} to see, pres part ददर्श— \sqrt{drs} to see, perf 3rd sing शृण्वन्— $\sqrt{śru}$ to hear, pres part शृणोति— $\sqrt{śru}$ to hear, pres 3rd sing उतो (=उत+उ), final ओ is Pragrhya, hence, इति after it in the Pada text त्वस्मै—Dat sing of त्व विसृजे— \sqrt{sr} with वि to reveal, to spread, perf mud 3rd sing वसती— \sqrt{vas} to desire, pres part, उ is the Samprasāraṇa of व

उत । त्वम् । सख्ये । स्थिरऽपीतम् । आहुः । न । एनम् ।
हिन्वन्ति । अपि । वाजिनेषु ॥ अघेन्वा । चरति । मायया ।
एषः । वाचम् । शृश्रुवान् । अफलाम् । अपुष्पाम् ॥५॥

सा० भा०—त्वम् उत एकमपि सख्ये विदुषा सखिदि । या सत्कथा सा सखिकमत्वात्सल्यमित्युच्यते । सा च वाचा क्रियते । अतो वाक्सवधाद्वात्सल्ये स्थिरपीतम् । मधु यस्य हृदये स्थिर भवति । यद्वा स्थिरपीत स्थिरप्राप्तिम् । आहुः । यद्वा । तस्मिञ्ज्ञातायमाहुः । लोके यथा ज्ञातार्थं पुरुष पीतायमिति वदन्ति । किंच एन विज्ञातार्थं पुरुष वाजिनेषु । वाक् इना ईश्वरा यथा ते वाजिना अर्था वाच धायता सलु । वाज्येष्वर्थेषु न अपि हिन्वन्ति । अपिशब्दोऽवर्थ । केचिदपि नानुगच्छति । अयमेवातिशयेन विद्वानित्यर्थ । यद्वा वाजिनेषु सारभूतेषु निरूपणीयेष्वर्थेष्वेव न हिन्वति न बहि कुवन्ति । एन पुरस्कृत्यैव सर्वं वेदार्थं विचारयन्तीत्यर्थ । इत्यर्थेन प्रशस्तः । अनन्तर-मुत्तरार्धेन केवलपाठको निन्द्यते । एष अविज्ञाताय पुरुष अघेन्वा घेनुत्व-विबर्जिताया कामानामदोऽध्या वेवमनुष्यस्यानेषु वक्षप्रतिरूपया मायया चरति । किं कुवन । अफलामपुष्पाम् । वाचोऽय पुष्पफलम् । अपवर्जिताम् । यद्वा । वाचोऽर्थो वाजदेवते । यजे भव ज्ञान याज देवतासु भव ज्ञानं ईश्वरम् । तद्वर्जिता कर्मादिविषयज्ञानवर्जिता वाचं शृश्रुवान् । केवल पाठमात्रेणैव धृतवान स चरति । यथा वक्ष्या पीना गौ किं द्रोणमात्र क्षीर दोग्धीति मायामुत्पादयन्ती

चरति यथा वन्द्यो वृक्षोऽकाले पल्लवादिभूतः सन् पुष्पयति फलतीति भ्राति-
मुत्पादयति स्थितिः तथा पाठः प्रवृत्तौ चरतीत्यर्थः । 'अप्येष वाक्सत्ये स्थिर-
पीतम्' (निरु० १ २०) इत्यादि निरुक्तमत्रानुसंधेयम् ॥

शब्दा०—उत=भी, त्वम्=एक को, सख्ये=विद्वानों की सभा में,
स्थिरपीतम्=अर्थ का पूर्ण ज्ञानी, आहुः=कहा जाता है, न=नहीं, एनम्
=इसको, हिन्वन्ति=दबा सकते हैं, अपि=भी, वाजिनेषु=बाण्डों में,
अधेन्वा=दूध न देनेवाली गाय, चरति=घूमता है, मायया=भ्रममात्र के साथ,
एषः=यह, वाचम्=वाणी की, शुश्रुवान्=सुनता हुआ, अफलाम्=फल
रहित, अपुष्पाम्=पुष्प रहित ।

हि० अ०—एक को विद्वानों की सभा में अर्थ का पूर्णज्ञानी कहा जाता
है, शास्त्रार्थ में कोई इसको दबा नहीं सकता । दूसरा (अप को न जाननेवाला)
फल तथा फूल से रहित वाणी को सुनता हुआ दूध न देनेवाली गाय की तरह
वाणी के प्रतिरूप (भ्रममात्र) के साथ घूमता है ।

Trans —(They) call one as he has fully imbibed (the
meaning) in the society of the scholars None can
impel him in discussions He (who does not know the
meaning), wanders with illusion (of speech) like a
sterile cow (which is simply an illusion of a cow), hearing
the speech the fruitless and the flowerless

Notes—सख्ये—'In the society of scholars' (Sayana),
'in the friendship' (Griffith) Yāska takes it to mean
'in the friendship of speech or of the gods' स्थिरपीतम्—
Yaska followed by Sayana renders स्थिरपीतम् by विज्ञातायम्
'one who has fully imbibed the meaning of the Rks'
Durgā commenting on Nirukta takes स्थिर and पीतम्
separately According to him स्थिर means 'one in
whom the knowledge acquired by him remains per-
manent and पीतम् means 'one who has grasped com-
pletely the meaning of speech' Griffith takes it to
mean 'leggard', Bahuvrihi compd accented on the
first member आहु —√ah to say, perf 3rd plu

ह्रिन्वन्ति— \sqrt{hi} to impel, pres 3rd plu Sāyana gives the alternative meaning—अनुगच्छन्ति or बहि कुर्वन्ति; Griffith takes it to mean 'urge' वाजिनेषु—Yāska followed by Sāyana renders वाजिनेषु by बलवत्सु वाग्नेषु 'in difficult passages that can be understood by वाक् alone' Sāyana in alternative renders it as सारभूतेषु निरूपणोपेक्ष्येषु 'in interpreting difficult Rks' Griffith takes it to mean 'deeds of valour' अघेन्वा—Inst sing of अघेनु, नञ् compd घेनु means a cow, अघेनु means one that is not a cow; sterile cow is really speaking not a cow, it is simply an illusion of a cow The speech of a man who does not know its meaning is compared with a cow yielding no milk मायया—The speech without meaning is an illusion of the speech Yāska renders मायया by प्रतिरूपया शुश्रुवान्— $\sqrt{śru}$ to hear, perf part

यः । तित्याज । सचिऽविदम् । सखायम् । न । तस्य । वाचि ।
अपि । भागः । अस्ति ॥ यत् । ईम् । शृणोति । अलकम् ।
शृणोति । नहि । प्रवेद । सुऽकृतस्य । पन्याम् ॥६॥

सा० भा०—सचिविदम् । सचिवद्व सखिवाची । सखिविदम् । योऽप्येत
स वेदस्य सखा सप्रदायोच्छेदनिवारकत्वेन वेद प्रत्युपकारित्वात् । तादृशमुप-
कारिणमध्येतार वेतीति सचिविदम् । तमभिन्न सखायम् अप्येतृणां पुरुषाणा
स्वार्थयोगनेनोपकारित्वात्सत्तिभूत वेद य पुमान् तित्याज तत्याज परावचिनि-
योगेन परित्यजति । त्यजतेतिटि, 'अपस्पृश्यामानुचु' इत्यादिना निपातित ।
तस्य पुरुषस्य वाचि सर्वस्या लौकिक्यां शास्त्रीयायां वाच्यपि भाग भजनीय-
कश्चिदप्य न अस्ति । ईम् अप पुरुष यत् वेदव्यतिरिक्त शृणोति तत्
अलकम् अलोक ध्यमेव शृणोति । हि यस्मात्कारणात् सुकृतस्य पन्यां
पयान न प्रवेद यद्वासाहिरयादनुष्ठानमार्गं न जानाति । तस्मात्तदीयध्वजमपि
निष्फलमित्यर्थः । द्वितीयचतुर्थपादयोरभिप्राय आरण्यके दर्शित 'न तस्यानूक्ते
भागोऽस्ति' (ऐ० आ० ३ २ ४) इत्यादिना । तथा 'त योजनूत्तृजत्यभागे
वाचि भवत्यभागे नाके तदेयाम्युक्ता' (तं० आ० २.१५.५) इत्यप्यर्थमिदम् ॥

शब्दा० —यः=जिसने, तित्याज=छोड़ दिया है, सचिविदम्=अपने को अर्घ्यताओं का मित्र समझनेवाले वेद को, सखायम्=मित्र को, न=नहीं, तस्य=उसकी, वाचि=वाणी में, अपि=जरा भी, भागः=सत्य का अंश, अस्ति=है, यत्=जो कुछ, ईम्=वह पुरुष, शृणोति=सुनता है, अलकम्=व्यर्थ, शृणोति=सुनता है, नहि=क्योंकि नहीं, प्रवेद=जानता है, सुकृतस्य=सत्य के, पन्थाम्=मार्ग को ।

हि० अ० —जिसने सखाभूत वेदों को छोड़ दिया है, उसकी वाणी में (सत्य का) अंश कुछ भी नहीं है । जो कुछ वह सुनता है, व्यर्थ सुनता है क्योंकि सत्य का मार्ग उसे मालूम नहीं ।

Trans —The man who abandons the friendly Vedic learning, not even a part (of truth) is in his speech whatever he hears, hears in vain, because he does not know the path of righteous deeds

Notes—तित्याज— \sqrt{tyaj} to abandon, perf 3rd sing, not unaccented because preceded by य सचिविदम्—'Vedas that know themselves as the friends' (Sāyanā), 'he who knows the truth of friendship' (Griffith) शृणोति— $\sqrt{śru}$ to hear, not unaccented because preceded by यत् प्रवेद— \sqrt{vid} to know, perf 3rd sing, not unaccented because preceded by हि.

अक्षण्वन्तः । कर्णवन्तः । सखायः । मनःश्लेषेण । असमाः ।
बभूवुः ॥ आदध्नासः । उपश्रुत्वाः । ऊँ इति । त्वे । हृदाः-
श्लेष । स्नात्वाः । ऊँ इति । त्वे । दृष्ट्वा ॥७॥

सा० भा० —अक्षण्वन्तः अक्षिमन्त । 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्यक्षिशब्दा-
दनङ् । 'मनो नृद्' इति नृद् । अनेन दृश्यते सत्यं निरूपयति । यद्वा । तंजसत्वात्
अन्धेभ्योऽङ्गेभ्यो व्यञ्जतत्तम् । तथा च भूयते—'तस्मादेते व्यञ्जततरे इव' इति ।
तादृशाक्षिपुक्ता कर्णवन्तः । कर्णो निवृत्तशरः । गर्भावस्थायामेव केनापि
निमित्तविल इत्ययम् । यद्वा शरीरस्य शिरसो बोध्यं गते उच्चं स्थिते । कर्णं
विलक्षणशब्दवन्तः । तथा आदध्नासते 'शृण्वन्ती इव ये उदगन्ताम्' इति ।

सादृशाः सखाय । समान ज्ञान येषामिति सखाय । तेषु चाप्येषु बाह्येन्द्रियेषु समानज्ञाना इत्यर्थः । ते मनोजवेषु । मनसा गम्यन्ते नापन्त इति मनोजवा प्रजाद्या । तेषु असमाः अनुत्पा वभूयु भवन्ति । तेषु मध्ये केचित् आदध्नासः । आस्यशब्दस्य पृथोदरादित्वादाकारादेः । आस्यदध्ना आस्यप्रमाणोदका हृदा इवेति मध्यमप्रज्ञानाह । अय त्वे एके । सर्वनामत्वान्जस शोभावः । उपकक्षासः । कक्षसमीपप्रमाणोदका हृदा इव । अल्पोदका इत्यर्थः । अनेनाल्पप्रज्ञानाह । तथा त्वे एके स्नात्वा । स्नाते कृत्यार्थं त्वग्रत्यय (पा० सू० ३ ४ १४) । स च 'अहं कृत्यतृचइच' (पा० सू० ३ ३ १६९) इत्यर्हाय च भवति । स्नानार्हा अक्षोम्योदका हृदाइव दृष्ट्रे दृश्यन्ते । अनेन महाप्रज्ञानाह । उ पूरण । अक्षिमन्त कर्णवन्त सखायोऽक्षि चष्टे' (निह० १. ९) इत्यादिक निष्कृतमत्र प्रष्टव्यम् ॥

शब्दा० अक्षुष्वन्त = आलवाले, कर्णवन्त = कानवाले, सखायः = समान ज्ञानवाले, मनोजवेषु = प्रजा अर्थात् आन्तरिक ज्ञान में, असमा = असमान, वभूयु = होते हैं, आदध्नासः = मुह तक पानीवाला, उपकक्षास = काख तक पानीवाला, उ = निश्चित अर्थ का वाचक निपात, त्वे = कुछ, हृदाइव = सरोवरों की तरह, स्नात्वाः = स्नान करने योग्य, उ = निश्चित अर्थ का वाचक निपात, त्वे = कुछ, दृष्ट्रे = दिखाई पड़ते हैं ।

हि० अ०—समान ज्ञानवाले, (समान रूप से) आल तथा कानवाले (भी) हैं, किन्तु प्रजा (आन्तरिक ज्ञान) में असमान होते हैं । कुछ उस सरोवर की तरह दिखाई पड़ते हैं जो मुख तक पानीवाला है, (कुछ) काख तक पानीवाला है तथा कुछ स्नान करने योग्य पानीवाला है ।

Trans—The men of equal knowledge equally have eyes and ears, (yet they) are unequals in their intellectual attainments Some look like tanks (the water of which) reaching the mouth, (some) reaching the arm pit and some others fit to bathe in

Notes—अक्षुष्वन्त—Endowed with eyes Rgveda has both the words अक्षन् and अक्षि, while post Vedic Sanskrit has अक्षि only मनोजवेषु—In respect of the onward speed of their mind i.e. the poetic imagination, 'in

wisdom i.e. inner knowledge' (Sāyana), 'in the quickness of their spirit' (Griffith) चमूतुः— $\sqrt{bhū}$ to be, 3rd plu आदध्नास्—Reaching up to the mouth, Yāska followed by Sāyana renders it by आस्यदध्ना and derives आस्य from \sqrt{as} to throw and दध्न् from \sqrt{dagh} to flow or \sqrt{das} to lay waste (आस्यम् अस्यते आस्यन्दते एनत् अन्नम् इति वा । दध्न् दध्यते स्रवतिकर्मण । अस्यतेर्वा स्यात् । विदस्ततर भवति Nir. I 9) Rājāvāde conjectures that if ध्न is a part of आदध्न् like परावतध्न्, अमुरध्न् वृत्रध्न् etc, then आद would refer to a part of the body which may be the knee or the waist or something lower than कक्ष, if आ is a prefix like उप in उपकक्षास्, then दध्न् must mean knee or waist. Thus according to him आदध्न् means 'reaching upto the knee or the waist', आस्य् being the nom plu termination उपकक्षास्—'Reaching up to the arm-pit' (Yāska), 'reaching upto the belly' (Rājāvāde) स्नात्वाः—Yāska followed by Sāyana renders it by स्नानार्ह 'fit to bathe in', त्व in स्नात्वा is like तव्य in classical Sanskrit दृष्ट्रे— $\sqrt{drś}$ to see, perf md 3rd plu

- हृदा । तृष्टेषु । मनसः । जवेषु । यत् । ब्राह्मणाः । समुपयजन्ते ।
सखायः ॥ अत्र । अह । त्वम् । वि । जहुः । वेद्याभिः । ओह-
ब्रह्मणः । वि । चरन्ति । ऊँ इति । त्वे ॥८॥

सा० भा०—सखाय समनिख्याना ब्राह्मणाः हृदा बुद्धिमत्ता हृदयेन तृष्टेषु निश्चितेषु परिकल्पितेषु मनसो जवेषु यन्त्रव्येण वेदायैषु गुणदोष-
निर्हणाय यत् यदा संयजन्ते सगच्छन्ते । यजिरत्र सगतिकरणवाची । अत्र
अस्मिन् ब्राह्मणसंघे त्वम् अधिजातायमेक पुरुष वेद्याभिः वेदितव्याभि विद्याभि
प्रवृत्तिभिर्वा वि जहुः विशेषेण परित्यजन्ति । अह इति विनिश्चये । ओह-
ब्रह्मणः । ऊह्यमान ब्रह्म विद्याभूतिमतिवृद्धिलक्षणं येषां ते सपोवता । तादृशास्त
एके विद्वांसः वि चरन्ति यथाकाम वेदायैषु विनिश्चयार्थं प्रयतन्ते । उ-

प्रसिद्धी । 'हृदा तष्टेषु मनसां प्रजवेषु' (निद० १३. १३) इत्यादिकं निश्चितं द्रष्टव्यम् ॥

शब्दा०—हृदा=हृदय से, अन्तःकरण से, तष्टेषु=निर्मित, मनसः जवेषु=बौद्धिक चिन्तन में, ब्राह्मणाः=ऋत्विज ब्राह्मण, संयजन्ते=एक साथ चलते हैं, सखायः=समान ज्ञानवाले, अत्र=इस विद्वानों के समूह में, अह्=निश्चित रूप से, त्वम्=एक को अर्थात् अज्ञानी को, वि जहुः=छोड़ देते हैं, वेद्याभिः=अपने ज्ञान के कारण, ओहृन्नद्वाणः=शास्त्रीय ज्ञान के लक्षणों से ब्राह्मण समझे जानेवाले, वि चरन्ति=विचरण करते हैं, उ=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, त्वे=कुछ ।

हि० अ०—हृदय से उद्भूत मन की गति में, जब समान ज्ञानवाले ब्राह्मण एक साथ चलते हैं, वे एक (अज्ञानी) को अपने ज्ञान के कारण, बहुत पीछे छोड़ देते हैं । (शास्त्रीय ज्ञान के लक्षणों से) ब्राह्मण समझे जाने वाले कुछ (ज्ञानी) (अपनी इच्छानुकूल वेदार्थ ज्ञान में) विचरण करते हैं ।

Trans.—In the speed of mind, fashioned by the heart, when the Brahmins of equal knowledge go together they leave one far behind by virtue of thier learning ; and some who are thought to be Brahmins (by the sign of their learning) wander (at their disposal).

Notes—तष्टेषु—'In ascertaining' (Sāyana), 'fashioned' (Griffith). मनसः जवेषु—Sāyana takes it to mean 'in going through the exposition of Vedas' and Griffith as 'with mental impulse'. संयजन्ते—√*yaj* with सम् to go together, pres. 3rd. plu. ; not unaccented because preceded by यत् वि जहुः—√*hā* to leave, mid. perf. 3rd. plu. ओहृन्नद्वाणः—'Those who are thought to be Brahmins by the sign of their learning' (Sāyana), 'who count as Brahmins' (Griffith). Bahuvrīhi compd., accented on the first member. वि चरन्ति—√*car* to move, pres. 3rd. plu.

इमे । ये । न । अर्वाक् । न । परः । चरन्ति । न । ब्राह्मणासः ।
न । सुतेऽकरासः ॥ ते । एते । वाचम् । अभिपद्य । पापया ।
सिरीः । तन्त्रम् । तन्वते । अग्रजज्ञयः ॥६॥

सा० भा०—अनया वेदार्थानभिज्ञा निन्द्यन्ते । इमे ये अविद्वांस अर्वाक्
अर्वाधीनमयोभाविन्यरिमल्लोके ब्राह्मणं सह न चरन्ति ये परः परस्तात् देवं
सह न चरन्ति ते ब्राह्मणास ब्राह्मणा वेदार्थतत्परा न भवन्ति । तथा सुतेक-
रास' । सोम सुतमभिपद्य कुर्वन्तीति सुतेकरा ऋत्विज । तेऽपि न भवन्ति ।
अग्रजज्ञयः । जानाते 'आदृगमहन' इति किप्रत्यय । अविद्वास त एते
मनुष्या वाचं लौकिकीम् अभिपद्य प्राप्य तथा पापया पापकारिण्या वाचा
युक्तास्ते सिरीः 'छन्दसीवनिषो' इतीप्रत्यय । 'युषा युलुक्' इति जस सु ।
सोरिणो भूत्वा तन्त्रं कृदिलक्षण तन्वते विस्तारयन्ति । कुर्वन्तीत्यर्थः । सर्वया
वेदार्थो ज्ञेय इत्यभिप्रायः ॥

शब्दा०—इमे=ये अविद्वान्, ये=जो, न=नहीं, अर्वाक्=इस लोक
में, परः=उस लोक में, चरन्ति=विचरण करते हैं, न=नहीं, ब्राह्मणास=
ब्राह्मण, न=नहीं, सुतेकरास=सोम पीसनेवाले ऋत्विज, ते=वे एते=
ये लोग, वाचम्=वाणी को, अभिपद्य=पास पहुँचकर, पाकर पापया
=पापपूर्ण ढग से, सिरीः=बुनकर स्त्रिया, तन्त्रम्=तागे को, तन्वते=
फँलाते हैं, अग्रजज्ञयः=अज्ञानी ।

हि० अ०—ये (अज्ञानी) जो न तो इस लोक में (ब्राह्मणों के साथ
चलते हैं, न तो उस लोक में (देवताओं के साथ), (जो) न तो ब्राह्मण हैं,
न सोम पीसनेवाले (ऋत्विज) ही, ये अज्ञानी पाप पूर्ण ढग से (लौकिक)
वाणी को पाकर उसे फँलाते हैं, जैसे बुनकर औरते तागे को (फँलाती हैं) ।

Trans—Those who walk neither (with Brah-
mins) in this lower world, nor (with the gods) in the
upper world, (who are) neither Brahmins nor the
pressers of Soma, these ignorant having attained the
(worldly) speech in sinful (fashion) stretch it as female
weavers their thread

Notes—अर्वाक्—'In the lower world' (Sāyana), 'back'

(Griffith) परः—'In the upper world' (Sāyana), 'forward' (Griffith) चरन्ति— \sqrt{car} to move, not unaccented because preceded by च सुतेकरासः—Sacrificing priests who press Soma, Bahuvrīhi compd accented on the first member. अभिपद्य— \sqrt{pad} with अभि to attain, gerund मय सिरीः—Sāyana renders it by सीरिणो भूत्वा, but he does not give the literal meaning of सिरी. Aufrecht takes it to mean 'female weavers' and Griffith as spinsters तन्त्रम्—'Sign of farming' (Sāyana), 'thread' (Griffith) अप्रजज्ञयः—Derived from $\sqrt{jñā}$ to know, नञ् compd accented on the first syllable

सर्वे । नन्दन्ति । यशसा । आगतैन । सभासहेन । सख्या ।
सखायः ॥ किल्बिषस्पृत् । पितुस्सनिः । हि । एषाम् । अरम् ।
हितः । भवति । वाजिनाय ॥१०॥

सा० भा०—सखायः समानख्याता समानजाना सर्वे सभ्या मनुष्या
सभासहेन सभा सोढु शक्नुवता सख्या ऋत्विजा सखिभूतेन यज्ञ प्रति आगतेन
यशसा यशस्विना सोमेन हेतुना नन्दन्ति हृष्टा भवन्ति । स हि स एव सोम /
एषां जनानां किल्बिषस्पृत् । य स्वस्मादन्यं पुरुषं श्रेष्ठतामश्नुते स किल्बिष
भवति बाध्यत्वेन । यथा पाप सदाचारं बाधितव्यं भवति तद्वत् । पापरूपस्य
शनोर्बाधकः । यद्वा । यज्ञे साध्वनुप्रवचनाकरणेन यत्किल्बिषमेवा जायते तद्यो
बाधते स किल्बिषस्पृत् । तथा त्वं पितुपणिः । पितुरित्यघ्ननाम दक्षिणा वा ।
तमनेन सोमेन सनोति यजमानः सभजत इति तादृशः । तेषामग्नदक्षिणा-
दातेत्ययं । किंच हितः पात्रेषु निहितं सोमं वाजिनाय । इन्द्रियं वीर्यं
वाजितम् । तेषां वीर्याय तत्कर्तुम् अरम् अल पर्याप्तं समर्थं भवति । 'सर्वे
नन्दन्ति यशसागतेनेत्यन्याह यशो यं सोमो राजा' इत्यादिभिरम् 'इन्द्रियं वं
वीर्यं वाजिनमाजरस हास्यं वाजिनं नापन्तिष्ठते' इत्यन्तं ब्राह्मणमन्त्रानुसंधेयम्
(ऐ० ब्रा० १ १३) ॥

शब्दा०—सर्वे=सभी, नन्दन्ति=प्रसन्न होते हैं, यशसा=यशस्वी
सोम के कारण, आगतैन=आगमन से, सभासहेन=सभा को जीतने
की शक्तिवाले, सख्या=मित्र के रूप में, सखायः=समान ज्ञानवाले,

किल्बिषस्पृत्=पापों को दूर करनेवाला, पितुसनिः=भोजन प्रदान करनेवाला, हि=निश्चित अर्थ को वाचक एक निपात, एषाम्=इनके, अरम्=पर्याप्त, हितः=पीसकर पात्र में रखा हुआ, भवति=होता है, वाजिनाय=पराक्रम-युक्त कार्य के लिये ।

हि० अ० —(ऋत्विजों के) मित्र के रूप में सभा को जीतने की शक्ति वाले विख्यात सोम के आने के साथ सभी समान ज्ञानवाले प्रसन्न हो जाते हैं । (सोम) इनके पापों को दूर करनेवाला है भोजन प्रदान करनेवाला है । (पात्र में पीसकर) रखा हुआ (यह) पराक्रमयुक्त कार्य के लिये समर्थ है ।

Trans —All the men of equal knowledge rejoice with renowned (Soma) that has come as a friend, having the capacity of conquering in assembly He is the remover of sin, provider of food Placed in pot it is fit for vigorous deed

Notes—नन्दन्ति — \sqrt{nand} to rejoice, pres 3rd plu यशसा—'With renowned Soma' (Sāyana), 'in triumph' (Griffith) सभासहेन—With the capacity of conquering the assembly, Tatpuruṣa compd accented on the second member पितुसनिः—Provider of food, पितु means food and सनि is derived from \sqrt{san} to gain हितः—'Placed in the pot' (Sāyana), 'prepared' (Griffith) भवति— $\sqrt{bhū}$ to be, not unaccented because preceded by हि

ऋचाम् । त्वः । पोषम् । आस्ते । पुपुष्वान् । गायत्रम् । त्वः ।
गायति । शकरीषु ॥ ब्रह्मा । त्वः । वदति । जातुऽग्निद्याम् ।
यज्ञस्य । मात्राम् । वि । मिमीते । ऊँ इति । त्वः ॥११॥

सा० भा० अथवा होत्राऋत्विक्कर्मणा विनियोगमाचष्टे । त्वः एकी होता ऋचा पोष यथाविधि कर्माणि प्रयोग पुपुष्वान् । एकी घातुरनुवादाय । बह्वीऋच पुष्यन् शतन् आस्ते । त्वः एक उद्गाता शक्यनीषु । शक्यं

ऋचः । आभिर्हृग्भिर्वृत्रं हन्तुमिन्द्र समर्थोऽभूदिति शक्यव्यं । तासु गायत्रं साम गायति । त्वः एकः । ब्रह्मा च जातविद्यां जाते जाते कर्तव्ये प्रायश्चित्तावौ वेदयित्रौ वाच वदति । ब्रह्मा हि सर्वं वेदितुं योग्यो भवति खलु । 'बाहिलोपे विभाषा' इति न निधातः । त्वः एकोऽध्वर्युश्च यज्ञस्य मात्रां यज्ञो यथा मीयते-ऽभिषवग्रहणादिकया क्रियया ता मात्रा यज्ञशरीरं वि मिमीते अत्यर्थं निर्मिमीते । 'ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान् होतगंचनी' (निह० १. ८) इत्यादिनिहस्तानु-सारेणार्थोऽन्यथापि । एव बृहस्पतिर्विदितवेदार्थं तुष्टाव ॥

शब्दा०—ऋचाम्=ऋचा को, त्वः=एक अर्थात् होता नामक ऋत्विज, पोषम्=समृद्धि में, आस्ते=लगा रहता है, पुपुष्वान्=यज्ञ में देवतानुसार ऋचाओं का सग्रह करना तथा उसे दोहराना यही ऋचाओं की समृद्धि कही जाती है । होता नामक ऋत्विज का मुख्य रूप से यही काम होता है । गायत्रम्=गाने योग्य ऋचाओं को जिन्हे सामन् कहते हैं, त्वः=एक उद्गाता नामक ऋत्विज, गायति=गाता है, शक्वरीषु=शक्वरी छन्द में, ब्रह्मा=ब्रह्मा नामक ऋत्विज, त्वः=एक, वदति=बोलता है, जातविद्याम्=प्रत्येक उल्लक्षणपूर्ण अवसर पर अपना निर्णय, यज्ञस्य=यज्ञ के, मात्राम्=स्वरूप को, वि मिमीते=विशेष रूप से निष्पादन करता है ।

हि० अ०—एक (अर्थात् होता नामक ऋत्विज) ऋग्वेद की ऋचाओं की समृद्ध करने में लगा रहता है; एक (अर्थात् उद्गाता नामक ऋत्विज) शक्वरी छन्दों में गायत्र नाम के साम को गाता है । एक ब्रह्मा (नाम का ऋत्विज) प्रत्येक उल्लक्षणपूर्ण अवसरों पर अपना निर्णय बोलता है; एक (अर्थात् अध्वर्यु नामक ऋत्विज) यज्ञ के स्वरूप का विशेष रूप से निष्पादन करता है ।

Trans—One (i.e. the Hotṛ priest) is engaged in augmenting the Rks One (i.e. the Udgātr priest) sings the Gāyatra song in Śakvarī metre One the Brahman priest speaks his solution on every perplexing occasion One (i.e. the Adhvaryu priest) measures out the body of the sacrifice (i.e. performs all the acts of the sacrifice)

Notes—आस्ते—√ās to sit, pres 3rd. mid sing.
पुपुष्वान्—√puṣ to prosper, perf part. nom. sing. ;

here पुपुष्वान् means augmenting the Rks which is the duty of the invoking priest The repetition of the Rks is their augmentation गायति— $\sqrt{gā}$ to sing, pres 3rd sing शक्वरीषु—In the Śakvari metre that consists of six lines ब्रह्मा—An omniscient priest He is the master of all lores Durgā takes ब्रह्मन् to mean the three Vedas Rājavāde in Nirukta follows the interpretation of Durgā Sāyana takes ब्रह्मा to mean the omniscient priest वदति— \sqrt{vad} to speak, not unaccented because the conjunctive च has been dropped (चादि लोपे विभाषा—Pān VIII 1 63) जातविद्याम्—‘Solution on every perplexing occasion’ (Yāska), Sāyana and Durgā take it to mean ‘the speech prescribing expiations for all errors of omission and commission that happen in sacrifices’ According to Griffith, जातविद्याम् means ‘the knowledge of beings’ मात्राम्—‘Body’ (Sāyana), ‘rules’ (Griffith), ‘acts’ (Rājavāde) विमिमीते— $\sqrt{mā}$ to measure, mid pres 3rd sing Rājavāde takes it to mean ‘perform’

तत्र 'देवानाम्' इति नवर्चमनुवाकापेक्षया चतुर्थे सूक्तमानुष्टुभं देवदेवत्वम् । लोकनाम्नः पुत्रो बृहस्पतिराङ्गिरस एव वा बृहस्पतिर्ऋषिः । अथवा दक्षस्य दुहितादितिर्ऋषिः । तथा चानुक्रान्तं—'देवानां नव लोको वा बृहस्पतिर्दाक्षायण्यदितिर्वा देवमानुष्टुभम्' इति । गतः सूक्तविनियोगः ।

देवानाम् । नु । वयम् । जाना । प्र । वोचाम् । विपन्यया ।
उक्थेषु । शस्यमानेषु । यः । पश्यात् । उत्तरे । युगे ॥१॥

सा० भा०—अदितिर्दाक्षायण्यनेन सूक्तेन स्वयं ययादित्यानजनयत्तद्वतीति । बृहस्पत्यपिपक्षे स ऋषिरदितेः सकाशादादित्योत्पत्तिप्रकारमाह । वयं देवानाम् आदित्यानां जाना जन्मानि प्र वोचाम् प्रकथयाम । विपन्यया विस्पष्टया वाचा । वयमिति वोचामेति बोधपत्र पूजार्थं बहुवचनम् । अयंकवदाह । यः देवानां गणः पूर्वे युग उत्पन्नोऽपि उक्थेषु शस्यमानेषु पागे शस्त्रेष्वनुष्ठीयमानेषु उत्तरे युगे यतमानं स्तुवन्तं स्तोतारं पश्यात् पश्यति । अनेकेष्वपि युगेषु गतेषु कर्मसु स्तूयमानो वर्तत इत्यर्थः ॥

शब्दा०—देवानाम्=देवताओं के, नु=अब, वयम्=हमलोग, जाना=जन्मों को, प्र वोचाम्=कहें, विपन्यया=स्पष्ट वाणी में, उक्थेषु=उक्त्य नामक साम के, शस्यमानेषु=गाने पर, यः=जो, पश्यात्=देखे, उत्तरे युगे=आगे आनेवाले समय में ।

हि० अ०—अब हम लोग स्पष्टवाणी में देवताओं के जन्मों को कहें, जो (देवताओं का समूह) भविष्य में उक्त्य साम के गाने पर यजमान को देख सके ।

Trans.—Now let us proclaim the births of the gods with clear speech ; that (the host of gods) may see (the worshipper) when hymns are being chanted (to them) in future age.

Notes—वोचाम्—*√vac* to speak, red.-aorist, subj. 1st. plu. विपन्यया—'With clear voice' (Sāyana), 'with

tuneful skill' (Griffith), 'in picturesque style' (Peterson); instr. sing of विप्प. पश्यत्— $\sqrt{\text{pas}}$ to see, pres. subj. 3rd. sing.

ब्रह्मणः । पतिः । एता । सम् । कर्मारइव । अधमत् ॥ देवानाम् ।
पूर्व्ये । युगे । असतः । सत् । अजायत् ॥२॥

सा० भा०—ब्रह्मणः अन्नस्य पतिः अदितिः एता एतानि देवानो जन्मानि कर्मारइव स यथा भस्त्रपाग्निमुपधमति प्रज्वलनार्थमेवं सम् अधमत् उदपादयदित्यर्थः । देवानां पूर्व्येयुगे । आदिभूषट्वावित्यर्थः । तेषामुपादानकारणात् असतः नामरूपवर्जितत्वेनास्तमानाद् ब्रह्मणः सकाशात् सत् नामरूपविशिष्टं देवादिकम् अजायत प्रादुरभूत् । 'असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायत' (तं० उ० २. ७) इति हि श्रुतिः । न सदात्मकस्य प्रपञ्चस्थासत्कारणत्वं पुस्तमिति वाच्यं, छन्दोगः 'कथमसतः सज्जायेत' इति असत्कारणत्वमाक्षिप्य 'सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छा० उ० ६. २. २) इत्यवधारितत्वात् । तह्यसत्कारणप्रतिपादकवाक्यानां का गतिरिति चेत् तेषामव्याकृतत्वमिप्राप्तत्वात् 'तद्वेदं तह्यव्याकृतमासीत्' (श० ब्रा० १४. ४. २. १५) इति श्रुतेः । यद्येवं तह्यदितेः सकाशात्कथं देवाद्युत्पत्तिः । 'वायोरग्निः' (तं० आ० ८. १) इत्यादिवत् । अधिष्ठानसकाशादुत्पत्तेः । यद्वा देवानां कारणभूतं सत् असतो ब्रह्मणः सकाशादुत्पन्नमिति यो जनादुवतन्यायोऽस्मिन्पक्षेऽपि समान एव ॥

शब्दा०—ब्रह्मणस्पतिः=प्रार्थनाओं के स्वामी ने, एता=देवताओं के जन्मो को, कर्मारइव=लोहार की तरह, समधमत्=बढ़ाया, देवानाम्=देवताओं को, पूर्व्ये युगे=आदि सृष्टि के समय, असतः=असत् अर्थात् नाम रूप वर्जित तत्त्व से, सत्=नामरूपात्मक जगत्, अजायत्=उत्पन्न हुआ ।

हि० अ०—ब्रह्मणस्पति ने इन (देवों के जन्म) को लोहार की तरह बढ़ाया । देवताओं को आदि सृष्टि में असत् (नाम रूप वर्जित तत्त्व) से सत् (नाम रूपात्मक जगत्) को उत्पत्ति हुई ।

Trans —Brahmanaspati like a blacksmith has produced all these (births of gods). In the primordial age of the gods existence sprang out of non-existence.

Notes—ब्रह्माणस्पतिः—Sāyana takes it to mean Aditi. ब्रह्मन् is food and Aditi is master of food. Griffith and Peterson take Brahmanaspati no other than the well-known Brahmanaspati, the lord of prayers. एताः—Sāyana followed by Peterson takes it to mean 'birth or generations of gods'; Ludwig and Griffith take it to refer भुवनानि understood. सम् अद्यमन्— \sqrt{adhma} with सम् to produce, impf 3rd sing अजायत— \sqrt{ja} to be born, mid. impf 3rd sing.

देवानाम् । युगे । प्रथमे । असतः । सत् । अजायत ॥ तत् ।

आशाः । अनु । अजायन्त । तत् । उत्तानपदः । परि ॥३॥

सा० भा०—पूर्वार्धमुक्तम् । तत् अनु आशाः दिशः अजायन्त तत् परि तदन्वित्यर्थः । उत्तानपदः । उत्तानमूर्ध्वतान पद्यन्त इत्युत्तानपदो वृक्षाः । ते अजायन्त प्रादुरभवन् ॥

शब्दा०—देवानाम्=देवताओं की, युगे=सृष्टि के समय में, प्रथमे=आदि, असतः=नामरूपवर्जित तत्त्व से, सत्=नामरूपात्मक जगत्, अजायत=उत्पन्न हुआ, तत्=इसके, आशाः=दिशाएँ, अनु=पश्चात्, अजायन्त=उत्पन्न हुई, तत्=इसके उत्तानपदः=वृक्ष, परि=पश्चात् ।

हि० अ०—देवताओं की आदि सृष्टि में असत् से सत् उत्पन्न हुआ; इसके बाद दिशाएँ उत्पन्न हुई, इसके बाद वृक्ष (उत्पन्न हुये) ।

Trans—In the primordial age of the gods existence sprang out of non-existence, thereafter sprang out the quarters, thereafter the trees.

Notes—तत्—According to Oldenberg तत् in the 3rd and 4th Pāda refers to सत्. Peterson, following Oldenberg renders 3rd Pāda as 'it (existence) was born after the quarters', while Griffith supported by Sāyana renders as 'thereafter were the regions born'.

Peterson takes तत् in the 4th Pāda as a mere rhetorical repetition. According to Griffith तत् in the 4th Pāda means 'earth', though in translation he renders तत् by 'this', उत्तानपदः—'Trees' (Sāyana), 'productive power' (Griffith); Grassmann takes it as an epithet of Aditi 'whose legs have opened (in child-birth)'. Peterson takes उत्तानपद the same as असत्. Oldenberg, Griffith and Peterson take उत्तानपद as abl. of उत्तानपद्, though in meaning they differ from each other. परि—Sāyana takes परि in the sense of अनु and construes it with तत् meaning 'thereafter': Peterson takes परि to mean 'from' and construes with उत्तानपदः.

भूः । जज्ञे । उत्तानपदः । भुवः । आशाः । अजायन्त ॥ अदितेः ।
दक्षः । अजायत । दक्षात् । ॐ इति । अदितिः । परि ॥४॥

सा० भा०—भूः उत्तानपदः वृक्षात् जज्ञे । तथा भुवः सकाशात् आशाः अजायन्त । तथा अदितेः दक्ष अजायत उत्पन्नः । दक्षादु दक्षादपि अदितिः परि अजायत । न स्वोत्पन्नं कार्यं स्वस्थं च कारणमपि भवतीति विप्रतिषिद्धमिति वाच्यम् । यास्काचार्य इदमेव वाक्यमुदाहृत्य विरोधमाशङ्क्य पर्यहरत् । तथा हि—'अदितेर्दत्तो अजायतं दक्षाददितिः परीति च । तत्कथमुपपद्येत समानजन्मानौ स्यातामित्यपि वा देवधर्मणेतरजन्मानौ स्यातामितरेतरप्रकृती' (निह० ११. २३) इति ॥

शब्दा०—भूः=पृथिवी, जज्ञे=उत्पन्नं हुई, उत्तानपदः=वृक्ष से, भुवः=पृथिवी से, आशाः=दिशायें, अजायन्त=उत्पन्नं हुई, अदितेः=अदिति से, दक्ष=दक्ष प्रजापति, अजायत=उत्पन्नं हुये, दक्षात्=दक्ष से, उ=निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, अदितिः=देवमाता अदिति, परि=बाद ।

हि० अ०—वृक्ष से पृथिवी उत्पन्न हुई; पृथिवी से दिशायें उत्पन्न हुई, अदिति से दक्ष उत्पन्न हुये तथा दक्ष से अदिति (उत्पन्न हुई) ।

Trans.—The earth sprang out of the tree, the quarters were born from the earth. Dakṣa was born of Aditi and Aditi from Dakṣa.

Notes—जज्ञे— \sqrt{jan} -to generate, perf. mid. 3rd. sing. दक्षः—One of the seven sons of Aditi. Bergaigne takes him as a deification of 'intelligence' and Maxmüller as the deification of 'potentiality'. अदितिः—Deification of 'infinite space' (Bergaigne), deification of 'infinity' (Maxmüller). vide notes on अदितये (I. 241). अदिते.....परि—Yaska's reply to this contradictory statement is that 'they' may have had the same origin; or according to the nature of the 'gods' they may have been born from each other, they may have derived their substance from one another (Nir. XI 23).

अदितिः । हि । अजनिष्ट । दक्ष । या । दुहिता । तव ॥ ताम् ।

देवाः । अनु । अजायन्त । भद्राः । अमृतवन्धवः ॥५॥

सा० मा०—हे दक्ष तव या परि दुहिता अभूत् सा अदितिः अजनिष्ट हि पुत्रानादित्यान् । तदेवाह । तां देवा अन्वजायन्त भद्राः स्तुत्या भजनीयाः अमृतवन्धवः अमरणवन्धनाः ॥

शब्दा०—अदितिः=अदिति ने, हि=निश्चित अयं का वाचक निपात, अजनिष्ट=उत्पन्न किया, दक्ष=ओ दक्ष, या=जो, दुहिता=पुत्री, तव=तुम्हारी, ताम्=उसके, देवाः=देवता, अनु=परचात् अजायन्त=उत्पन्न हुये, भद्राः=कल्याणकारी, अमृतवन्धवः=अमृत हैं बन्धु जिनका ऐसे देवता ।

हि० अ०—ओ दक्ष, वास्तव में अदिति ने, जो तुम्हारी पुत्री थी, (आदित्यों को) उत्पन्न किया; उस (अदिति) के बाद ही अमृत हैं बन्धु जिनका ऐसे कल्याणकारी देवता उत्पन्न हुये ।

Trans.—O Dakṣa, Aditi, indeed, who is your daughter, produced (the Ādityas). After her—the auspicious gods, the brother of immortality, were born.

Notes—अजनिष्ट— \sqrt{jan} to generate, 'is'-aorist, mid. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by हि.

यत् । देवाः । अदः । सलिले । सुसंरब्धाः । अतिष्ठत ॥ अत्र ।
वः । नृत्यतामृद्धवः । तीव्रः । रेणुः । अपः । आयत ॥६॥

सा० भा०—अनयोत्तरेण चादित्या स्तूपन्ते । यत् यदा हे देवा अदः
अमुष्मिन् सलिले मूष सुसंरब्धा सुष्टु लब्धात्मान अतिष्ठत स्थितवन्त ।
'आपो वा इव सर्वम्' (ति० आ० १० २२) 'अप एव सप्तर्जदो' (मनु० १ ८)
इति धृतिस्मृती । अत्र अस्मिन् सलिले नृत्यतामिव य युष्माकं सद्यन्वी तीव्र
दुःसह रेणु अशभूत एक अपायत अपागच्छत् । दिव प्रति गत इति सूर्याभि-
प्रायम् । 'परामर्ताण्डमास्यत्' इति वक्ष्यति ॥

शब्दा०—यत्=जब, देवाः=ओ देवताओ, अदः=इस, सलिले=जल
में, सुसंरब्धाः=एक साथ मिलकर, अतिष्ठत=खड़े थे, अत्र=यहाँ, वः=
तुममें से, नृत्यतामिव=मानो नाचते हुये से, तीव्र=गम, रेणु=कण, अप
आयत=ऊपर उठा ।

हि० अ०—ओ देवताओ, जब (तुम लोग) एक साथ मिलकर यहाँ जल
में खड़े थे मानो नाचते हुये तुम में से एक धूल का गमं कण ऊपर उठा ।

'Trans—O 'Gods, when you stood close clasping
in the water, from you, as it were dancing, a hot particle
of dust arise up'

Notes—अदः—'In this' (Sāyana, 'here' (Peterson)
सलिले—'In the water' (Sāyana), 'an unsteady (mass)'
(Peterson) सुसंरब्धा—Sāyana renders it as सुष्टु लब्धात्मान',
Griffith as 'close clasping' and Peterson as 'well
supported' अतिष्ठत—√stha to stand, impf 2nd sing.,
not unaccented because preceded by यत्

यत् । देवाः । यतयः । यथा । भुवनानि । अपिन्वत ॥ अत्र ।
समुद्रे । आ । गूळहम् । आ । सूर्यम् । अजमर्तन् ॥७॥

सा० भा०—यत् यदा हे देवाः यतयो यथा । वृष्टया नियमयन्तीति वा
वपुष्मे यातवन्तीति वा यतयो मेधा । ते मयोदरं भुवनानि लोक पूरयन्ति

तद्वत्स्वतेजोमिः—अपिन्वत पूरितवन्तः । अत्र समुद्रे अप्सु—आ गूढं
निगूढं सूर्यं प्रातदद्याय आ अजभर्तन आहृतवन्तः ॥

शब्दा०—यत्=जब, देवाः=ओ देवताओं, यतयः=मेघ, यथा=तरह,
भुवनानि=लोकों को, अपिन्वत=भर दिया, अत्र=यहां, समुद्रे=समुद्र
में, गूढम्=छिपे हुये, सूर्यम्=सूर्य को, आ अजभर्तन=बाहर लाये ।

हि० अ०—ओ देवताओं, मेघों की तरह जब (तुम लोगों ने) लोकों को
भर दिया, उस समय समुद्र में छिपे हुये सूर्य की (तुम लोग) लाये ।

Trans.—O gods, like clouds, when you fattened
all the beings, then you brought out the sun (who was)
hidden in the ocean.

Notes—यतयः—Clouds (Sāyana), cowhards (Peter-
son), devotees (Griffith). अपिन्वत—*√pinv* to fatten,
impf. 2nd. plu. ; not unaccented because preceded by
यत्. गूढम्—Sec I. 116 11. अजभर्तन—*√bhr* to bear, plu.
perf. 2nd. plu.

अष्टौ । पुत्रासः । अदितेः । ये । जाताः । तन्वः । परि ॥ देवान् ।
उप । प्र । ऐत् । सप्तभिः । परा । मार्ताण्डम् । आस्यत् ॥८॥

सा० भा०—अष्टौ पुत्रासः पुत्रा मित्रादयः अदितेः भवन्ति ये अदितेः
तन्वस्परि शरीरात् जाताः उत्पन्नाः । अदितेरष्टौ पुत्रा अश्वर्ष्याहणे परि-
गणिताः । तथा हि—‘ताननुक्रमिष्यामो मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्धमा चाशश्च
भगश्च विवस्वानादित्यश्च’ (ते० आ० १. १३. ३) इति । तथा तत्रैव प्रदेशा-
न्तरेऽदिति प्रस्तुत्याम्नात् ‘तस्या उच्छेषणमद्वुस्तत्राप्नात् सा रेतोऽपत्त तस्य
धत्वार आदित्या अजायन्त सा द्वितीयमपचत्’ इत्यादिनाष्टानामादित्यानामु-
त्पत्तिर्वर्णिता (ते० स० ६. ५. ६. १) । सादितिः सप्तभिः पुत्रैः देवानुप प्रैत्
उपागच्छत् । अष्टमं पुत्रं मार्ताण्डं सूर्यं परा आस्यत् उपरि प्राक्षिपदित्यर्थः ॥

शब्दा०—अष्टौ=आठ, पुत्रासः=पुत्र, अदितेः=अदिति के, ये=ओ,
जाताः=उत्पन्न हुये, तन्वस्परि=शरीर से, देवान्=देवों के, उप=गास,
प्र ऐत्=चली गई, सप्तभिः=सात पुत्रों के साथ, परा=ऊपर, मार्ताण्डम्=
सूर्य को, आस्यत्=छोड़ दिया ।

हि० अ०—अदिति के आठ पुत्र हैं जो उसके शरीर से उत्पन्न हुये; सात के साथ वह देवताओं के यहाँ चली गई; (आठवें पुत्र) सूर्य को भस्म छोड़ दिया।

Trans—Eight are the sons of Aditi who were born from her body. With seven (she) went to meet the gods, and (the eighth) the sun (she) threw away.

Notes—अष्टौ पुत्रासः—Eight sons of Aditi, viz, Mitra, Varuṇa, Dhātār, Aryaman, Amśa, Bhaga, Vivasvān and Aditya. जातः— \sqrt{ja} to be born, past part. तन्वः— from the body, abl. sing. of तन्. ऐत्— \sqrt{i} to go, impf. 3rd. sing. आस्यत्— \sqrt{as} to throw, impf. 3rd. sing.

सप्तभिः । पुत्रैः । अदितिः । उप । प्र । ऐत् । पूर्यम् । युगम् ॥
प्रजायै । मृत्यवे । त्वत् । पुनः । मार्ताण्डम् । आ । अम-
रत् ॥६॥

। सा० मा०—पूर्वमन्त्रोक्त एवार्थः पुनरत्रोच्यते । सप्तभिः मार्ताण्डक्यति-
रिक्तमित्रादिभिः अदितिः पूर्यं पुराण युगम् उप प्रैत् उपगता । अथ प्रजायै
प्राणिनामृत्यक्षये मृत्यवे तेषां मरणाय मार्ताण्डं मृतात् व्युद्धादण्डाज्जात मार्ताण्ड-
नामान सूर्यं पुनः आभरत् आहरत् । द्युलोकेऽधारयत् । प्राणिमरणजनमादीनां
सूर्योदयास्तमयायत्तता स्फुटा । 'तस्य व्युद्धमाण्डमजायत' (तं० सं० ६.५ ६.१)
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

शब्दा०—सप्तभिः=सात, पुत्रैः=पुत्रों के साथ, अदितिः=अदिति,
उप=पास, प्र ऐत्=चली गई, पूर्यम् युगम्=आदि युग को, प्रजायै=
उत्पत्ति के लिये, मृत्यवे=मृत्यु के लिये, त्वत्=पुनः=फिर, मार्ताण्डम्=
सूर्य को, आ अमरत्=लाई ।

हि० अ०—अपने सात पुत्रों के साथ अदिति प्रारम्भिक युग को चली गई ।
(प्राणियों की) उत्पत्ति के लिये तथा (उनके) विनाश के लिये पुनः सूर्य को
लाई ।

Trans — With her seven sons, Aditi went to meet the primordial age (She) brought thitherward the sun to generate (the beings) and to destroy (them) again

Notes—प्रजाये—For creation of the beings; dat sing of ज्ञ अभ्रत्—√bhṛ to bear, impf 3rd sing

‘त्वया मन्यो’ इति सप्तमं षोडशं सूक्तम् आवितस्तिष्ठस्त्रिष्टुभस्ततश्चतस्रो जगत्पः । पूर्ववदुपदिशते । तथा धानुकान्तं—‘त्वया मन्यो चतुर्जगत्पन्तम्’ इति । अजिरनान्येकाह इदं सूक्तं मरुत्वतीयशास्त्रे निविद्वानम् । सूत्रं पूर्व-सूक्त एवोदाहृतम् । विनृत्यभिभूतिषु व्रजेष्वेकाहेष्वेते सूक्ते मरुत्वतीयनिष्के-वत्ययोः शास्त्रे । सूत्रितं च ‘विनृत्यभिभूत्योरिष्यत्यपोश्च मन्युसूक्ते’ (आश्व० धी० ९.८) इति ।

त्वया । मन्यो इति । सुऽरथम् । आऽरुजन्तः । हर्षमाणासः । धृषिताः । मरुत्वः ॥ तिग्मैऽपवः । आयुधा । सम्ऽशिशानाः । अभि । प्र । यन्तु । नरः । अग्निऽरूपाः ॥१॥

सा० भा०—हे मन्यो हे मरुत्वः त्वया सरथं समानमेकमेव रथमावह्येति शेषः । आरुजन्तः मरुजन्तः हर्षमाणासः हृष्टाः धृषिता मृष्टाः तिग्मैऽपवः तीक्ष्णबाणाः आयुधा आयुधानि संशिशानाः सम्पनिश्यन्तः नरः युद्धे नेतार इन्द्रादयो देवास्त्वदनुचरा वा अग्निरूपाः अग्निवतीक्ष्णदाहादिकर्माणो यद्वा संनद्धा कवचिनः अभि प्र यन्तु युद्धे सहायार्थम् । अत्र ‘त्वया मन्यो सरथ-मावह्य रजन्तः’ (नि० १०.३०) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

शब्दा०—त्वया=तुम्हारे साथ, मन्यो=जो मन्यु, सरथम्=एक रथ पर, आरुजन्तः=तेजो से जाते हुये, हर्षमाणासः=उत्साही, धृषिताः=बहादुर, मरुत्वः=जो मरुतो से युक्त, तिग्मैऽपवः=तीक्ष्ण बाणवाले, आयुधा=शस्त्रों को, संशिशानाः=तीक्ष्ण करते हुये, अभि प्र यन्तु=प्रयाण करें, नरः=मनुष्य, अग्निऽरूपाः=अग्नि के समान भयानक ।

हि० अ०—जो मरुतों से युक्त मन्यु, तुम्हारे साथ एक ही रथ पर तेजी से जाते हुये उत्साही, बहादुर, मनुष्य जिनके बाण तीक्ष्ण हैं, जो अग्नि के समान (भयानक) हैं, अपने अस्त्रों को तीक्ष्ण करते हुये (युद्ध में) प्रयाण करें ।

Trans.—O wrath, accompanied by Maruts, bursting forth with thee on the same chariot, the exulting, impetuous men, terrible like flames of fire, having

जीतो; ओ विजेता, बुलाने पर हमारे सेनापति यनो । शत्रुओं को मारकर उनके धन को (हम लोगों में) बाँटो । (हमारे) पराक्रम को सोलते हुये शत्रुओं को भगाओ ।

Trans.—O wrath, flashing like fire conquer the enemies ; o'conqueror, (when) invoked, be our commander. Having slain the enemies distribute the booty (among us) ; measuring (our) strength push away the hinderer.

Notes—*द्विषितः*— $\sqrt{tvi\dot{s}}$ to be stirred, past part. सहस्व— \sqrt{sah} to conquer, mid. impv. 2nd. sing. सहुरे—Voc. of सहुरि (conqueror) from \sqrt{sah} to conquer, with the suffix उरिण्. हूतः— $\sqrt{hū}$ to call, past, part. एधि— \sqrt{as} to be, impv. 2nd. sing. हत्वाय— \sqrt{han} to kill, gerund in स्वाय विभजस्व— \sqrt{bhaj} with वि to distribute, impv. mid, 2nd sing. मिमानः— $\sqrt{mā}$ to measure, (III. conj.), pres part. नुदस्व— \sqrt{nud} to push, impv. mid. 2nd. sing. सहस्व । म॒न्यो इति । अ॒भि॒ष्मा॒तिम् ॥ अ॒स्मे इति । रु॒जन् । मृ॒णन् ॥ प्र॒मृ॒णन् । प्र । इ॒हि । श॒त्रून् ॥ उ॒ग्रम् । ते । पा॒जः । न॒नु । आ । रु॒ध्रे । व॒शी । व॒शम् । न॒य॒से । ए॒क॒ञ्ज । त्वम् ॥३॥

सा० भा०—हे मन्यो अस्मे वस्माकम् अभिमातिम् अभिगन्तारं शत्रुं सहस्व अभिभव । रुजन् हिंसन् मृणन् प्रमृणन् प्रकर्षणं हिंसन् यया पुनर्न जीवेत्तया कुर्वस्व शत्रून् प्रति प्रेहि । ते तव पाजः बलम् उग्रम् उद्गूणं के ननु आ रुध्रे आकल्पन्ति । न तथा संभवति हे एकञ्ज त्वम् असहायः वशी त्वं वशं नयसे प्रापयसि शत्रुम् ॥

शब्दा०—सहस्व=जीतो, मन्यो=ओ मन्यु, अभिमातिम्=शत्रु को, अस्मे=हमारे, रुजन्=तौड़ते हुये, मृणन्=कुचलते हुये, प्रमृणन्=प्रकृष्ट रूप से नष्ट करते हुये, प्र इहि=बढो, शत्रून्=शत्रुओं को ओर, उग्रम्=भयानक, ते=तुम्हारे, पाजः=शक्ति को, ननु=संभव नहीं, आ रुध्रे=

रोकेंगे, वशी=वश में करनेवाले, वशम्=वश में, नयसे=लाते हो, एकज ओ अकेले उत्पन्न, त्वम्=तुम॥

हि० अ०—ओ मन्थु, मेरे शत्रु को जीतो; तोड़ते हुए, कुचलते हुये, तथा अत्यन्त रूप से नष्ट करते हुये शत्रुओं की ओर बढ़ो । (वे) तुम्हारी भयानक शक्ति को रोकेंगे (यह) संभव नहीं । ओ अकेले, वश में करनेवाले तुम (शत्रुओं को) अपने वश में लाते हो ।

Trans.—O wrath, overcome our assailant ; go to the enemies breaking, slaying and crushing them down, They can hinder thy terrible might, is not possible. O sole-born, thou, the controller, bring the enemies under thy control.

Notes—अस्मे—Final ए in अस्मे is Pragrhya ; hence, इति is added after it in the Pada-text. रुजन्— \sqrt{ruj} to break, pres. part. मृणन्— $\sqrt{mrñ}$ to crush, pres. part. प्रमृणन्—The repetition of मृणन् with the prefix प्र is for emphasis. इदि— \sqrt{i} to go, impv. 2nd. sing. रुहधे— \sqrt{rudh} to hinder, perf. 3rd. plu. नयसे— \sqrt{ni} to lead, pres/ 2nd. sing.

एकः । बहूनाम् । असि । मन्यो इति । ईळितः । विशम् विशम् । युधये । सम् । शिशाधि ॥ अकृत्तः । त्वया । पुजा । वयम् । युष्मन्तम् । घोषम् । विज्जयाय । कृणुमहे ॥४॥

सा० भा०—हे मन्यो ईळितः स्तुतस्त्वम् एकः एव असहाय एव बहूनां शत्रूणां असि भवति पर्याप्तो हन्तुम् । अतः विशंविशं तां तामस्मद्विरोधिनीं प्रजा युधये युद्धाय सं शिशाधि सम्पत् तीक्ष्णीकुद । किंच हे अकृत्तरुक् अच्छिद्रदीप्ते त्वया पुजा सहायेन धर्यं युष्मन्तं वीर्यपन्नं घोषं तिहनावयन्तं विजयाय विजिष्वाय कृणुमहे कुर्मः ॥

शब्दा०—एकः=अकेले, बहूनाम्=अनेक शत्रुओं के, असि=हो, मन्यो=ओ मन्थु, ईळितः=पूजने पर, विशंविशम्=प्रत्येक निवास स्थान को,

युधये=युद्ध के लिये, संशिक्षाधि=तेज करो, अकृत्तरुक्=ओ अच्छिन्न प्रकाशवाले, त्वया=तुम्हारी, युजा=सहायता से, वयम्=हमलोग, युमन्तम्=शानदार, धोपम्=तिहनाद, विजयाय=विजय के लिये, कृष्महे=करते हैं।

हि० अ०—ओ मय्य, पूजने पर (तुम) अकेले हो। अनेक (शत्रुओं) के (मारने में पर्याप्त) हो; हमारी प्रत्येक बस्ती दी-युद्ध के लिये तेज करो। ओ अच्छिन्न प्रकाशवाले, तुम्हारी सहायता से विजय के लिये हम शानदार तिहनाद करते हैं।

Trans.—O wrath, being worshipped thou art alone (sufficient overwhelmer) of many; sharpen our each clan to fight O of perfect splendour, with thy aid, we make glorious trumpet for victory.

Notes—ईकितः— \sqrt{id} to praise, past part. विशंविशम्—Each clan; Iterative compd. accented on the first member. युधये—Dative infinitive in ए from \sqrt{yudh} to fight. संशिक्षाधि— $\sqrt{sā}$ to sharpen, (III conj.) impv. 2nd. sing. अकृत्तरुक्—अकृत्त from \sqrt{kr} to cut, past part. 'that which is not broken'. रुक् is derived from \sqrt{ruc} to shine; thus अकृत्तरुक् means 'one not of broken splendour, i.e. of perfect splendour; voc. sing. Bahu-vrīhi compd. accented on the first member. कृष्महे— \sqrt{kr} to make, pres 1st plu

विजेयः कृत् । इन्द्रः श्व । अनवः श्वः । अस्माकम् । मन्यो इति ।
अधिष्ठाः । भव । इह ॥ प्रियम् । ते । नाम । सहुरे । गृणीमस्ति ।
विद्य । तम् । उत्तम् । यतः । आश्वभूय ॥५॥

सा० भा०—हे मन्यो इन्द्रश्च विजेयकृत् विजयकर्ता । तथा अनवश्चः अनिन्दितवचनः । 'अनवश्चोऽनवक्षिप्तवचनः' (नि० ६. २९) इति यास्कः । ईदृशस्त्वम् अस्माकम् अधिष्ठाः अधिकं पाता रक्षिता भव इह अस्मिन्वक्षे ।

हे सहुरे नमूणां सहनशील ते प्रियं नाम स्तोत्रं गृणीमसि गृणीम-स्तुम । यत्
नाम्न स्तोत्रात् त्वम आवभूय आभवसि प्रवृद्धो भवसि तमुत्सं बलस्योदगम-
पितारं विद्म जानाम ॥

शब्दा०—विजेपकृत्=विजय देनेवाले, इन्द्र इव=इन्द्र की तरह,
अनवप्रव=अनिदित बचन बोलनेवाले, अस्माकम्=हम लोगों के, मन्यो
=ओ मन्यु, अधिपाः=रक्षक भव=बनो, इह=यहाँ प्रियम्=प्रिय, ते=
तुम्हारे, नाम=नाम, सहुरे=ओ विजेता, गृणीमसि=स्तुति करते हैं,
विद्म=जानते हैं, तम्=उस, उत्सम्=स्रोत को, यत्=जहाँ से, आवभूय
=आये हो ।

हि० सु० - ओ मन्यु, इन्द्र की तरह विजय देनेवाले, अनिदित बचन
बोलने वाले (तुम) यहाँ हम लोगों के रक्षक बनो । ओ विजेता, तुम्हारे प्रिय
नाम की हम स्तुति करते हैं, (हम) उस स्रोत को जानते हैं जहाँ से (तुम)
उत्पन्न हुए हो ।

Trans—O wrath, thou the giver of victory like
Indra, of unreviled speech, be our protector O
conqueror, we sing thy dear name and we know the
spring whence thou hast come

Notes—अनवप्रव—Sayana supported by Yaska
renders it as 'speaker of unreviled speech', Griffith takes
it to mean 'unyielding', Bahrurhi compd accented on
the second member सहुरे—See X 84 2 गृणीमसि—√gr
to sing, pres 1st plu आवभूय—√bhu to be perf
2nd sing, not unaccented because preceded by यत्
विद्म—√vid to know, pres 1st plu, not unaccented
because it begins the Pada

आश्रुत्या । सहृज्जाः । वृज्ज । सायक । सह । विमपि । अभि-
स्मृते । उत्तरम् ॥ क्रत्या । नः । मन्यो इति । सह । मेदी ।
एधि । महाधनस्ये । पुरुहुत । सुम्सृजि ॥६॥

स० मा०—हे वज्र वचनसारभूत हे सायक शङ्खधनकर अभिभूते

तपशामभिभावुक मन्यो आभूत्या ॥ आभूतिरभिभवः । तेन सहजाः
सहोत्पन्नस्त्वं उत्तरम् उत्कृष्टतरं सहः बलं विमर्षिं धारयति । हे मन्यो
कृत्वा कर्मणा सह नः अस्माकं मेघेधि स्निगधो भव । कुत्रेति तदुच्यते ।
महाधनस्य संप्रामनामंतत् । संप्रामस्य संसृजि सगं । हे पुरुहुत बहुभिराहूतेति
मन्युसंवाचनम् ॥

शब्दा०—आभूत्या=शत्रु को पराजित करनेवाली शक्ति के, सहजा
=साथ उत्पन्न, वज्र=भीषज, सायक=ओ बाण, सहः=शक्ति को,
विमर्षिं=धारण करते हो, अभिभूते=ओ शत्रु को पराजित करनेवाले,
उत्तरम्=थोड़, कृत्वा=कार्य से, नः=हम लोगों के लिये, मन्यो=ओ मन्यु,
सह=साथ, मेदी=उदार, एधि=बनो, महाधनस्य=मुझ के, पुरुहुत=ओ
बहुतों के द्वारा बुलाये जानेवाले, संसृजि=प्रारम्भ होने पर ।

(हि० अ०—(शत्रु को) पराजित करनेवाली शक्ति के साथ उत्पन्न, ओ
वज्र, ओ बाण, ओ अभिभूत करनेवाले, तुम थोड़ शक्ति को धारण करते
हो; ओ मन्यु, ओ बहुतों के द्वारा बुलाये जानेवाले, मुझ के प्रारम्भ होने पर
अपने कार्य से (हम लोगों के लिये) उदार बनो ।

Trans.—Twin-born with conquering power, 'O
thunderbolt, O arrow, O subduer, thou bearest higher
power. O'wrath, be graceful unto us with thy action
at the start of battle, O invoked by many.

Notes—विमर्षिं— \sqrt{bhr} to bear, pres. 2nd. sing.
एधि—See X. 84 2. महाधनस्य—Of the mighty battle;
Karmadhāraya compd. accented on the second member.
पुरुहुत—Invoked by many ; $\sqrt{hū}$ to call, past part.
voc. sing. संसृजि— \sqrt{srj} to emit ; loc. absolute.

समृद्धम् । धनम् । उभयम् । समृद्धाकृतम् । अस्मभ्यम् ।
दत्ताम् । वरुणः । च । मन्युः ॥ मिर्यम् । दधानाः । हृदयेषु ।
शत्रवः । पराजितासः । अर्प । नि । लयन्ताम् ॥७॥

सा० भा०—समृद्धम् अविभागात्पत्तम् उभयम् उभयविधं धनं समाकृतं
'सम्प्रजानीतम् अस्मभ्यं दत्ताम् । कः । वरुणश्च देवः मन्युः च । मिर्यं भयं

हृदयेषु दधानाः शत्रवः अस्मद्विरोधिनाः पराजितासः पराजिताः अप नि
लयन्तां अपनिलीना भवन्तु ॥

शब्दा० - संसृष्टम् = अच्छी प्रकार से प्राप्त, धनम् = धन, उभयम् =
दोनों प्रकार से, समाकृतम् = अच्छी प्रकार से संचित किया हुआ, अस्मभ्यम्
= हम लोगों के लिये, दत्ताम् = देवे, वरुणः = वरुण देवता, च = और, मन्युः
मन्यु देवता, भियम् = भय, दधानाः = धारण करते हुये, हृदयेषु = हृदय में,
शत्रवः = शत्रु, पराजितासः = हारे हुये, नि लयन्ताम् = दूर हट जाय ।

हि० अ० - वरुण तथा मन्यु अच्छी प्रकार से उत्पन्न तथा अच्छी प्रकार
से संचित किया हुआ दोनों प्रकार का धन हमें देवें । हृदय में भय धारण करते
हुये शत्रु पराजित होकर दूर हट जाय ।

Trans.—Let varuṇa and wrath give us two-fold
wealth, well-gathered and well-accumulated. Let (our)
enemies, with fear in their hearts, slink away,
(vanquished).

Notes—संसृष्टम्— \sqrt{srj} with सम् to gather, past part.
acc. sing. समाकृतम्— \sqrt{kr} with सम्+आ to accumulate,
past part. acc. sing.; for accent see निहिताः (I. 24.7).
दत्ताम्— $\sqrt{dā}$ to give, impv. 3rd. dual. दधानाः— $\sqrt{dhā}$
to put, pres. part. nom. plu. पराजितासः—जितासः is
past part. from \sqrt{ji} to conquer, nom. plu. termina-
ting in आसत्. नि लयन्ताम्— \sqrt{li} with नि to slink away,
impv. mid. 3rd. plu.

‘सहस्रशीर्षा’ इति षोडशार्चं पठ्य सुतम् । नारायणो नारमयिरन्या शिष्टेषु
शिष्टा अनुष्टुभः । अव्ययतमहदादिविलक्षणश्चेतनो यः पुरुषः ‘पुरुषात् परं
किञ्चित्’ (क० उ० ३. ११) इत्यादिभूतिषु प्रसिद्धः स देवता तया चानुक्रान्तं—
‘सहस्रशीर्षा षोडश नारायणं पौष्ट्यमानुष्टुभं शिष्टं बन्तं तु’ इति । गतो
विनिमोगः ॥

सहस्रशीर्षा । पुरुषः । सहस्रञ्चः । सहस्रञ्पात् ॥ सः । भूमिम् ।
विश्वतः । वृत्वा । अति । अतिष्ठत् । दशङ्गुलम् ॥१॥

सा० भा०—सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडात्म्यो यः पुरुष
सोऽयं सहस्रशीर्षा । सहस्रशब्दस्योपलक्षणत्वावन्तं शिरोभिर्युक्त इत्यर्थः ।
यानि सर्वप्राणिना शिरसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वात्तदीयान्येवेति सहस्र-
शीर्षत्वम् । एवं सहस्रशक्तिं सहस्रपादत्व च । सः पुरुषः भूमिं ब्रह्माण्ड-
गोलकल्पां विश्वतः सर्वतः वृत्वा परिवेष्ट्य दशङ्गुलं दशाङ्गुलपरिमित
देशम् अत्यतिष्ठत् अतिक्रम्य व्यवस्थितः । दशङ्गुलमित्युपलक्षणम् । ब्रह्माण्ड-
द्विहिरपि सर्वतो व्याप्याद्यस्थित इत्यर्थः ॥

‘शब्दा०—सहस्रशीर्षा=हजारों तिरवाला, पुरुषः=परम पुरुष,
सहस्राक्ष=हजारों नेत्रवाला, सहस्रपाद्=हजारों पैरवाला, सः=वह,
भूमिम्=पृथिवी को, विश्वतः=चारों तरफ से, वृत्वा=व्याप्त करके, अति
=अधिक, अतिष्ठत्=स्थित है, दशङ्गुलम्=दश अङ्गुल परिमाण में ।

दि० अ० पूर्णपुरुष हजारों तिरवाला, हजारों नेत्रवाला तथा हजारों
पैरवाला है । वह पृथिवी को चारों तरफ से व्याप्त करके दश अङ्गुल
(परिमाण में) बचा रहता है ।

Trans—The Perfect Being has thousands of
heads, thousands of eyes and thousands of feet
Having pervaded the whole earth he remains ten
fingers in surplus (i.e. he is endless)

Notes—सहस्रोर्षः—The word thousand indicates the innumerability of the limbs of the Puruṣa; Bahubrihi compd. accented on the first member. सहस्राक्षः—Bahubrihi compd. irregularly accented on the second member. कृत्वा—√*kr* to cover, gerund in क्त्वा. अतिष्ठत्—√*sthā* to stand, inimpf. 3rd. sing.

पुरुषः । एव । इदम् । सर्वम् । यत् । भूतम् । यत् । च । भव्यम् ॥
उत् । अमृतत्वस्य । ईशानः । यत् । अन्नेन । अतिरोहति ॥२॥

सा० भा०—यत् इदं वर्तमानं जगत् तत् सर्वं पुरुष एव । यत् च भूतम् अतीतं जगत् यच्च भव्यं भविष्यज्जगत् तदपि पुरुष एव । यथास्मिन् कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि विराट्पुरुषस्यावयवाः तयैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्द्वन्द्वमित्यभिप्रायः । उत् अपि च अमृतत्वस्य देवत्वस्य अयम् ईशानः स्वामी । यत् यस्मात्कारणात् अन्नेन प्राणिनां भोग्येनान्नेन निमित्तभूतेन अतिरोहति स्वकीयकारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति तस्मात्प्राणिनां कर्मफलभोगाय जगदवस्थास्वीकारान्नेर्द तस्य वस्तुत्वमित्यर्थः ॥

शब्दा०—पुरुषः=परम पुरुष, एव=हो, इदम्=यह, सर्वम्=सम्पूर्ण, यत्=जो, भूतम्=हो गया है, यत्=जो, च=और, भव्यम्=होनेवाला है, उत्=और, अमृतत्वस्य=अमरत्व का, ईशानः=स्वामी, यत्=जो, अन्नेन=अन्न से, अतिरोहति=समृद्ध होता है ।

हि० अ०—यह सब, जो हो गया है तथा जो होगा, पुरुष ही है । और यह अमरत्व का स्वामी है तथा जो अन्न से समृद्ध होता है (उनका भी) ।

Trans.—All present, past and 'future' (objects of this universe) are the Perfect Being. And (He) is the Lord of immortality and all that grows and develops with food.

Notes—भूतम्—√*bhū* to be, past part. भव्यम्—√*bhū* to be, gerundive in य. ईशानः—√*īś* to be master, pres. part. mid अतिरोहति—√*ruh* to ascend, pres. 3rd. sing.; not unaccented; because preceded by यत्. उत्...अतिरोहति—

This hemistich has variously been interpreted by the scholars : 'he is the lord or distributor of immortality because he becomes the visible world in order that living beings may obtain the fruits of their actions and gain mokṣa or final liberation from their bonds' (Sayana); 'he is also the lord of immortality; for he mounts beyond (his own condition) for the food (of living beings)—(Wilson); 'he is that which grows by nourishment, and he is the distributor of immortality' (Colebrooke); 'he is also the lord of immortality since by food he expands (Muir); 'since he stretches for above what exists by food (Ludwig); 'ruling over immortality, he was all that grows by food' (Peterson).

एतावान् । अस्य । महिमा । अतः । ज्यायान् । च । पुरुषः ॥
पादः । अस्य । विश्वा । भूतानि । त्रिपात् । अस्य । अमृतम् ।
दिवि ॥३॥

सा० भा०—अतीतानागतवर्तमानरूपं जगद्व्यवस्ति एतावान् सर्वोऽपि अस्य पुरुषस्य महिमा स्वकीयसामर्थ्यविशेषः । न तु तस्य वास्तवस्वरूपम् । वास्तवस्तु पुरुषः अतः महिम्नोऽपि ज्यायान् अतिशयेनाधिकः । एतच्चोभयं स्पष्टीक्रियते । अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्तीनि प्राणि-जातानि पादः चतुर्योशः । अस्य पुरुषस्य अवशिष्टं त्रिपात् स्वरूपम् अमृतं विनाशरहितं सत् दिवि द्योतनात्मके स्वप्रकाशस्वरूपे व्यवतिष्ठत इति शेषः । यद्यपि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै० अ० ८.१; तै० उ० २.१) इत्यन्नातस्य पर ब्रह्मण इयताभावात् पादवतुष्टयं निरूपयितुमशक्यं तथापि जगदिदं ब्रह्म-स्वरूपविक्षेपात्पन्नमिति विवक्षितत्वात् पादत्वोपन्यासः ॥

शब्दा०—एतावान्=इतनी, अस्य=उसकी, महिमा=ऐश्वर्य, अतः=उससे भी, ज्यायान्=बढ़कर, च=और, पुरुषः=परम पुरुष, पादः=एक चौपाई अंश, अस्य=उसका, विश्वा=सम्पूर्ण, भूतानि=प्राणी, त्रिपात्=तीन चतुर्योश, अस्य=उसका, अमृतम्=अमर लोक, दिवि=आकाश में ।

इह=यहां, अभवत्=रह गया, पुनः=फिर, ततः=इससे, विष्वद्=चारों तरफ, वि अकामत्=कंलाया, साशनानशने=जानेवाले तथा न जानेवाले अर्थात् जीव तथा निर्जीव, अभि=तरफ ।

दि० अ०—तीन-चतुर्थांश के साथ पुरष ऊपर चला गया; फिर भी एक-चतुर्थांश वहीं पर रह गया । इससे यह अपने को जीव तथा निर्जीव सभी रूपों में चारों तरफ फैलाया ।

Trans.—With three fourth the Perfect Being rose upwards ; one-fourth of Him again remained here ; thence he spread on all sides, over what eats and what eats not.

Notes—उदैत्— \sqrt{i} with उत् to rise, impf. 3rd. sing. अभवत्— $\sqrt{bhū}$ to be, impf. 3rd. sing. पुनः—Final visarjaniya is rhotacized one ; hence, इति in the Pada-text. ततः—‘After coming into sphere of illusion’ (Sāyaṇa), ‘thence’ (Griffith, Macdonell). विष्वद्—‘Assuming various forms of gods, men, birds etc.’ (Sāyaṇa) ‘all sides’ (Peterson, Griffith) ‘in all directions’ (Macdonell). व्यकामत्— \sqrt{kram} to stride, impf. 3rd. sing. साशनानशने—What eats and what eats not i.e. animate and inanimate. This compd. represents the latest stage of Dvandvas in the R.V. the first member losing its accent and the last syllable of the final member receiving the उदात्त irrespective of its original accent. Dvandva compds. are not analysed in the Pada-text. Final ए is Pragrhya ; hence, इति in the Pada-text.

तस्मात् । विज्राट् । अजायत् । विज्राजः । अधि । पुरुषः ॥
तः । जातः । अति । अरिच्यत् । पश्चात् । भूमिम् । अथो
इति । पुरः ॥५॥

सा० भा०—विष्वद् व्यकामविति यदुक्तं तदेवात्र प्रपञ्च्यते । तस्मात्
आदिपुरुषात् विराट् ब्रह्माण्डदेहः अजायत उत्पन्न । विविधानि राजन्ते

वस्तून्प्रेति विराट् । विराजोऽधि विराट्देहस्योपरि तमेव देहमधिकरणं दृष्ट्वा पुरुषः तद्देहाभिमानो कश्चित् पुमान् अजायत । सोऽयं सर्ववेदान्तवेद्य परमात्मा स्वयमेव स्वकीयया मायया विराट्देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानो देवतात्म जीवोऽभवत् । एतच्चायर्वर्णिका उत्तरतापनीये विस्पष्टमामनन्ति—‘स वा एष भूतानोन्द्रियाणि विराज देवता’ कोशाच्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते मायमेव’ (नू० ता २ १. १) इति । स जात विराट् पुरुष अत्यरिच्यत अतिरिक्तोऽभूत् । विराट्द्व्यतिरिक्तो देवतियद्मनुष्यादिरूपोऽभूत् । पश्चात् देवादिजीवभावाद्भूर्भुवो भूमिं ससर्जति शेष । अथो भूमिसृष्टेरनन्तर तेषां जीवानां पुरः ससर्ज । पूर्वेण सप्तभिर्पातुभिरिति पुर शरीराणि ॥

शब्दा०—तस्मात्=उस चतुर्थांश से, विराट्=परम पुरुष से उत्पन्न प्रथम तत्व, अजायत=उत्पन्न हुआ, विराजः=विराट् नामक प्रथम तत्व से, अधि=बाद में, पुरुष=जीवात्मा के रूप में पुरुष, सः=वह, जातः=उत्पन्न होते ही, अति अरिच्यत=(देव मनुष्य आदि रूप में विराट् से) अलग कर लिया, पश्चात्=इसके बाद, भूमिम्=पृथिवी, अथो=इसके बाद, पुर=जीवात्मा के लिए शरीर ।

हि० अ०—उस (चतुर्थांश) से विराट् उत्पन्न हुआ; विराट् से (जीवात्मा के रूप में) पुरुष (उत्पन्न हुआ) उत्पन्न होते ही उसने (अपने को देव मनुष्य आदि रूप में विराट् से) अलग कर दिया । इसके बाद पृथिवी को (उत्पन्न किया), इसके बाद (जीवात्मा के लिए) शरीर (का निर्माण किया) ।

Trans—From him Virāt was born, from Virāt the Purusa (in the form of Jvātma) As soon as he was born, (he) separated himself (from Virāt in the forms of gods, men, lower animals etc), then (he created) the earth and then the body

✓*Notes*—विराट्—The first creation of the Perfect Being He was the intermediate between the primordial Purusa and the created Purusa According to Muir विराट् may refer to the female counterpart of the Perfect Being a Aditi of Dakṣa अजायत—√jā to be

born, impf. mid. 3rd. sing. अरिच्यत—√ric to leave, pass. impf. 3rd. sing. अथो—(=अथ+उ); final ओ is Pragrhya. पुरः—'Body' '(Sāyana)' 'before' (Peterson, ✓ Macdonell), 'eastward' (Griffith). स...पुरः—This line has variously been interpreted : 'as soon as he was born he separated himself in the forms of gods, men, lower animal etc. from *Virāt*, then he (created) earth, and then the body' (Sāyana), 'when born he stretched beyond the earth'. behind and before' (Peterson Macdonell), 'as soon as he was born he spread eastward and westward over the earth' (Griffith).

यत् । पुरुषेण । हविषा । देवाः । यज्ञम् । अतन्वत ॥ वसन्तः ।
अस्य । आसीत् । आज्यम् । ग्रीष्मः । इध्मः । शरत् । हविः ॥६॥

सा० भा०—यत् यदा पूर्वोक्तक्रमेणैव शरीरेषूपलब्धेषु सत्सु देवाः उत्तरसृष्टि सिद्धयर्थं बाह्यद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वेन हविरन्तरासम्भवात् पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्यत्वेन संकल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा मानसं यज्ञं अतन्वत अन्वतिष्ठन् तदानीम् अस्य यत्स्य वसन्तः वसन्ततुरेव आज्यम् आसीत् अभूत् । तमेयाज्यत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । एवं ग्रीष्म इध्मः आसीत् । तमेवेध्मत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । तथा शरद्द्विः आसीत् । तामेवपुरोडाशादिहविष्यत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । पूर्वं पुरुषस्य हविः सामान्यरूपत्वेन संकल्पः । अनन्तरं वसन्तादीनामाख्यादिविशेषरूपत्वेन संकल्प इति द्रष्टव्यम् ॥

शब्दा०—यत्=जब, पुरुषेण=पुरुष रूप, हविषा=हवि से, देवाः=देवताओं ने, यज्ञम्=यज्ञ को, अतन्वत=सम्पन्न किया, वसन्तः=वसन्त ऋतु, अस्य=उसका, आसीत्=था, आज्यम्=घो, ग्रीष्मः=ग्रीष्म ऋतु, इध्मः=इन्धन, शरत्=शरद् ऋतु, हविः=हवि ।

हि० अ०—देवताओं ने जब पुरुष रूपी हवि से यज्ञ किया, (उस समय) वसन्त इस (यज्ञ) का घो था, ग्रीष्म इसका इन्धन था शरत् इसका हवि था ।

Trans.—When gods performed a sacrifice with the Perfect Being as its oblation, the spring was its ghee, the summer its fuel and the autumn its oblation.

Notes—यज्ञम्—According to Sāyana the sacrifice performed by gods with the Perfect Being as its oblation, spring as its ghee, summer as its fuel, autumn as its oblation, was a mental one. अवन्त—√tan to stretch, impf. mid. 3rd. plu.; unaccented because preceded by यत् आसीत्—√as to be impf. 3rd. sing.

तम् । यज्ञम् । वहिषि । प्र । औक्षन् । पुरुषम् । जातम् । अग्रतः ॥
तेन । देवाः । अयजन्त । साध्याः । ऋषयः । च । ये ॥७॥

सा० भा०—यज्ञं यन्तसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वभावनया मूषे बद्धं वहिषि मानसे यज्ञे औक्षन् प्रौक्षितवन्तः । कीदृशमित्यत्राह । अग्रतः सर्वतृष्येः पूर्वं पुरुषं जातं पुरुषत्वेनोत्पन्नम् । एतच्च प्रागेवोक्तम् 'तस्माद्विराट्जायत विराजो बधि पुरुषः' इति । तेन पुरुषरूपेण पशुता देवा अयजन्त । मानसप्रागं निष्पादितवन्त इत्यर्थः । के ते देवा इत्यत्राह । साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभृतयः तदनुकूलाः ऋषयः मन्त्रद्रष्टारः च ये सन्ति । ते सर्वेऽय्ययजन्तेत्यर्थः ॥

शब्दा०—तम्=उस, यज्ञम्=बलि दिये जानेवाले को, वहिषि=दूर्वा पर, प्र औक्षन्=जल से अभिषेक कराया, पुरुषम्=पुरुष को, जातम्=उत्पन्न, अग्रतः=सर्व प्रथम, तेन=उससे, देवाः=देवताओं ने, अयजन्त=यज्ञ किया, साध्याः=प्रजापति आदि सृष्टि कर्ताओं ने, ऋषयः=ऋषियों ने च=और, ये=जो ।

हि० अ०—उस सबसे पहले उत्पन्न बलि दिये जानेवाले पुरुष (पशु) को देवताओं ने पवित्र दूर्वा पर (रखकर) प्रौक्षण किया । उस (पुरुष पशु) से देवताओं ने, प्रजापति आदि सृष्टिकर्ताओं ने, तथा जो ऋषि ये उन्होंने यज्ञ किया ।

Trans—They besprinkled the first-born Purusa, as to be sacrificed, on the sacred grass. Therewith the gods, the Ssādhyas and the seers that are, all sacrificed.

Notes—यज्ञम्— \sqrt{yaj} to sacrifice, gerundive in य. अयजन्त— \sqrt{yaj} to sacrifice, impf. 3rd. mid. plu. साध्याः—‘A class of sacrificial beings probably ancient divine sacrificers’ (Griffith); ‘divine beings including Prajā-pati etc. who are capable of creation’ (Sāyana). Macdonell thinks it to be in apposition to देवाः.

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वहुतः । सम्भृतम् । पृषदाज्यम् ॥
पशून् । तान् । चक्रे । वायव्यान् । आरण्यान् । ग्राम्याः । च ।
ये ॥८॥

सा० भा०—सर्वहुतः । सर्वात्मकः पुरुषः यस्मिन् यज्ञे हुयते सोऽयं सर्वहुत् । तादृशात् तस्मात् पूर्वोक्तात् मानसात् यज्ञात् पृषदाज्यं दधिमिश्र-माज्यं संभृतं संपादितम् । दधि चाज्यम् चेत्येवमादिभोग्यजातं सर्वं संपादित-मित्यर्थः । तथा, वायव्यान् वायुदेवताकाल्लोकप्रसिद्धान् आरण्यान् पशून् चक्रे उत्पादितवान् । आरण्या हरिणादयः । तथा ये च ग्राम्याः गवाश्वादयः तानपि चक्रे । पशूनामन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्वत्वं यजुर्वासाणे तामाम्नायते—‘वायवः स्पेत्याह वायुर्वा अन्तरिक्षस्याप्यक्षाः । अन्तरिक्षं देवत्याः खलु वै पशवः । वायव एवेनान्परिददाति’ (ते० ब्रा० ३. २. १-३) इति ॥

शब्दा०—तस्मात्=उस, यज्ञात्=यज्ञ से, सर्वहुतः=उस यज्ञ से जिसमें सर्वरूपात्मक पुरुष का हवन हुआ था, संभृतम्=इकट्ठा किया गया, पृषदाज्यम्=दधिमिश्रित घृत, पशून्=पशुओं को, तान्=उन, चक्रे=उत्पन्न किया, वायव्यान्=आकाश में रहनेवाले, आरण्यान्=जंगल में रहनेवाले, ग्राम्याः=ग्रामों में रहनेवाले, च=और, ये=जो थे ।

हि० अ०—उस यज्ञ से जिसमें सर्वरूपात्मक पुरुष का हवन हुआ था, दधिमिश्रित घृत इकट्ठा किया गया । (उससे एकत्रित दधिमिश्रित घृत से उस पुरुष ने) आकाश में रहने वाले, जंगल में रहने वाले तथा गावों में रहने वाले जो पशु थे उनको उत्पन्न किया ।

Trans.—From that *Sarvakrut* sacrifice the butter mixed with curd was gathered up. He (or It) created

these creatures of the air, of the forest, and those of the village.

Notes—सर्वहुतः—'From the sacrifice in which omniiformed Purusa was sacrificed' (Sāyana), 'fully made' (Peterson), 'great' (Griffith), 'completely offered' (Macdonell). संभृतम्— \sqrt{bhr} with सम् to gather, past part; here it is used as a finite verb; for accent see निहिताः (I. 24 7). घृषदाज्यम्—'Ghee mixed with curd' (Sāyana), 'the mixture of cruds and butter' (Wilson), 'the dripping fat' (Griffith) 'clotted butter' (Macdonell); Karmadhāraya compd. accented on the final syllable of the second member. चक्रे— \sqrt{kr} to make, perf. mid. 3rd. sing. वायव्यान्—Final न् is not dropped because it is at the end of the Pāda.

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वहुतः । ऋचः । सामानि । जज्ञिरे ॥
छन्दांसि । जज्ञिरे । तस्मात् । यजुः । तस्मात् । अजायत ॥६॥

सा० भा०—सर्वहुत तस्मात् पूर्वोक्तात् यज्ञात् ऋचः सामानि च जज्ञिरे उत्पन्नाः । तस्मात् यज्ञात् छन्दांसि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे । तस्मात् यज्ञात् यजुः अपि अजायत ॥

शब्दा०—तस्मात्=उस, यज्ञात्=यज्ञ से, सर्वहुतः=उस यज्ञ से जिसमें सर्वरूपात्मक पुरुष का हवन हुआ था, ऋचः=ऋचायें, सामानि=सामन्, जज्ञिरे=उत्पन्न हुये, तस्मात्=उससे, यजुः=यजुष्, तस्मात्=उससे, अजायत=उत्पन्न हुये ।

हि० अ०—उस सर्वहुत् यज्ञ से ऋचायें तथा साम उत्पन्न हुये; उताते (गायत्र्यादि) छन्द उत्पन्न हुये; उससे यजुष् उत्पन्न हुआ ।

Trans—From that *Sarvahuṭ* sacrifice were born the *R̥ks* and the *Sāmans*; from that were born the metres, from that were born the ritualistic formula.

Notes—जज्ञिरे—√jan to generate, mid. perf. 3rd. plu. छन्दांसि—'Metres, Gāyatrī etc. (Sāyaṇa); Muir understands छन्दांसि to refer the Atharvaveda. Peterson adheres to this view. अजायत—√jā to be born, imperf. mid. 3rd. sing.

Two sides

तस्मात् । अश्वाः । अजायन्तु । ये । के । च । उभयादतः ॥
गावः । ह । जज्ञिरे । तस्मात् । तस्मात् । जाताः । अजावयः ॥१०॥

सा० भा०—तस्मात् पूर्वोक्ताद्यज्ञात् अश्वा अजायन्त उत्पन्नाः । तथा ये के च अश्वव्यतिरिक्ता गर्दभा अश्वतराश्च उभयादतः ऊर्ध्वाधोभागयो-
रभयोः दन्तयुक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्त । तथा तस्मात् यज्ञात् गावः च जज्ञिरे ।
किञ्च तस्मात् जज्ञात् अजावयः च जाताः ॥

शब्दा०—तस्मात्=उस सर्वहुत् यज्ञ से, अश्वाः=घोड़े, अजायन्त=उत्पन्न हुये, ये=जो, के=कोई, च=और, उभयादतः=दोनों तरफ दात वाले, गावः=गायें, ह=निश्चित अर्थ का धाचक निपात, जज्ञिरे=उत्पन्न हुई, तस्मात्=उससे, जाताः=उत्पन्न हुई, अजावयः=बकरियां तथा भेड़ें ।

हि० अ०—उस (सर्वहुत् यज्ञ) से अश्व उत्पन्न हुये तथा वे सभी जो दोनों तरफ दांतवाले हैं । उससे गायें उत्पन्न हुईं; उससे बकरियां तथा भेड़ें (पैदा हुईं) ।

Trans.—From that, horses were born, and all those that have two rows of teeth ; from that, cows were born ; from that, goats and sheep were born

Notes—उभयादतः—Those who have two rows of teeth ; Bahuvrīhi compd. accented on the first member. अजावयः—Goats and sheep ; plural Dvandva compd. not analysed in the Pada-test.

यत् । पुरुषम् । वि । अदधुः । कृतिधा । वि । अकल्पयन् ॥
मुत्तम् । किम् । अस्पृ । कौ । बाहू इति । कौ । ऊरू इति ।
पादौ । उच्येते इति ॥११॥

सा० भा०—प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते । प्रजापतेः प्राणरूपा देवाः यत् पदा पुरुषं विराड् रूपं व्यदधुः संकल्पे-
नोत्पादितवन्तः तदानीं कतिधा कतिभिः प्रकारैः व्यकल्पयन् विवधं कल्पित-
वन्तः । अस्य पुरुषस्य मुखं किम् आसीत् । कौं वाहू अभूताम् का ऊरू ।
को च पादावुच्येते । प्रथमं सामान्यरूपः प्रश्नः पश्चात् मुखं किमित्यादिना
विशेषविषयाः प्रश्नाः ।

शब्दा०—यत्=जब, पुरुषम्=परम पुरुष को, वि अदधुः=विभक्त
किया, कतिधा=कितने भागों में, वि व्यकल्पयन्=विभाजन किया, मुखम्
=मुख, किम्=क्या था, अस्य=उसका, कौं=कौन, वाहू=दो भुजाएँ थीं,
कौं=कौन, ऊरू=दोनों जंघायें, पादौ=दोनों पैर, उच्येते=कहे जाते हैं ।

हि० अ०—जब (देवताओं ने) पुरुष को विभक्त किया (उस समय
उसके) कितने भाग किये ? उसका मुख क्या था ? (उसकी) दोनों भुजाएँ
क्या थीं ? (उसकी) दोनों जंघायें क्या थीं ? (उसके) दोनों पैर क्या कहे
जाते हैं ?

Trans.—When they divided the Perfect Being,
into how many parts did they make ? What was
his mouth ? What the two arms ? What the two
thighs and what are said his two feet ?

Notes—व्यदधुः—√dhā to put. impf. 3rd. plu.; not
unaccented because preceded by यत् व्यकल्पयन्—√llp
to make, impf. 3rd. plu. उच्येते—√vac to speak, pres.
3rd. dual ; final ए as dual is Praghya ; hence, इति in
the Pada-text,

ब्राह्मणः । अस्य । मुखम् । आसीत् । वाहू इति । राजन्यः ।
कुतः ॥ ऊरू इति । तत् । अस्य । यत् । वैश्यः । पृत्भ्याम् ।
शूद्रः । अजायत ॥१२॥

सा० भा०—इदानीं पूर्वोक्तानां प्रश्नानामुत्तराणि दर्शयति । अस्य प्रजा-
पतेः ब्राह्मणः ब्राह्मणत्वजातिविशिष्टः पुरुषः मुखमासीत् मुखानुत्पन्न इत्यर्थः ।
योऽयं राजन्यः क्षत्रियत्वजातिमान् पुरुषः सः वाहू वृत्ताः बाह्व्येन निष्पादितः ।

बाहुभ्यामुत्पावित इत्यर्थः । तत् तदानीम् अस्य प्रजापतेः यत् यो ऊरु तदूयः
वैश्यः संपन्नः । ऊरुभ्यामुत्पन्न इत्यर्थः । तयास्य पद्भ्यां पादभ्यां शुद्रः शूद्रत्व-
जातिमान् पुरुषः अजायत । इयं च मुखदिभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिर्यजुः
संहितायां सप्तमकाण्डे 'स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमोत' (ते० सं० ७.१.१-४)
इत्यादौ विस्पष्टमाप्नाता । अतः प्रश्नोत्तरे उभे अपि तत्परतयं योजनीये ॥

शब्दा०—ब्राह्मण=ब्राह्मण, अस्य=उसका, मुखम्=मुख, आसीत्
=था, बाहु=दोनों भुजाओं से, राजन्यः=क्षत्रिय, कृतः=बना, ऊरु=दोनों
जंघायें, तत्=उनसे, उसकी यत्=जो थीं, वैश्यः=वैश्य, पद्भ्याम्=दोनों
पैरों से, शुद्रः=शुद्र अजायत=उत्पन्न हुआ ।

हि० अ०—ब्राह्मण उसका मुख था, दोनो भुजाओं से क्षत्रिय हुआ; उसकी
जो जंघायें थी उनसे वैश्य हुआ, (उसके) दोनों पैरों से शुद्र उत्पन्न हुआ ।

Trans.—Brāhmaṇa was his mouth ; Kṣatriya
was made of his two arms ; then his two thighs be-
came Vaiśya , from feet Śūdra was born.

✓ *Notes*—कृतः—✓ *kr* to make, past part used as a
finite verb. "The Brāhmaṇa is called the mouth of
Purusa as having the special privilege, as a priest, of
addressing the gods in prayer. The arms of Purusa
became the Rājanya, the prince and soldier who
wields the sword and spear. His thighs, the strongest
parts of his body, became the agriculturist and trades-
man, the chief support of society ; and his feet, the
emblems of vigour and activity, became the Śūdra or
labouring man on whose toil and industry all ulti-
mately rests. ; This is the only Passage in the R̥veda,
which enumerates the four castes. (Griffith on X.
90.12. f.n.).

चन्द्रमोः । मनसः । जातः । चक्षोः । द्यौः । अजायत ॥ मुखात् ।
इन्द्रः । च । अग्निः । च । प्राणात् । वायुः । अजायत ॥ १३ ॥

सा० भा०—यथा इध्माज्याविद्वज्याणि मवादयः पशव ऋषादिवेदा ब्राह्मणा-
दयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्ता एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ता इत्याहु ।
प्रजापतेः मनसः सकाशात् चन्द्रमाः जातः । चक्षोः च चक्षुषः सूर्यः अपि
अजायत । अस्य मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च देवावुत्पन्तौ । अस्य प्राणाद्वायु-
रजायत ॥

शब्दा०—चन्द्रमाः=चन्द्रमा, मनसः=मन से, जातः=उत्पन्न हुआ,
चक्षोः=आँख से, सूर्यः=सूर्य, अजायत=उत्पन्न हुआ, मुखात्=मुख से,
इन्द्रः=इन्द्र, च=और, अग्निः=अग्नि, च=और, प्राणात्=प्राण से,
वायुः=हवा, अजायत=उत्पन्न हुआ ।

हि० अ०—(उस पुरुष के) मन से चन्द्रमा उत्पन्न हुआ; (उसकी)
आँख से सूर्य उत्पन्न हुआ । (उसके) मुख से इन्द्र और अग्नि (उत्पन्न हुये);
(उसकी) श्वांस से वायु उत्पन्न हुआ ।

Trans.—The moon was born from (his) mind ;
from (his) eye the sun was born. From (his) mouth
Indra and Agni (where born) ; from (his) breath wind
was born.

नाभ्याः । आसीत् । अन्तरिक्षम् । शीर्ष्णः । द्यौः । सम् । अवर्तत ॥
पृथ्व्याम् । भूमिः । दिशः । श्रोत्रात् । तथा । लोकान् ।
अकल्पयन् ॥१४॥

सा० भा०—यथा चन्द्रादीन् प्रजापतेर्मनः प्रभृतिन्योऽकल्पयन् तथा अन्त-
रिक्षादीन् लोकान् प्रजापतेः नाभ्यादिभ्यो देवाः अकल्पयन् उत्पादितवन्तः ।
एतदेव दर्शयति । नाभ्याः प्रजापतेर्नाभेः अन्तरिक्षमासीत् । शीर्ष्णः शिरसः
शी समवर्तत उत्पन्ना । अस्य पृथ्व्यां पादान्यां भूमिः उत्पन्ना । अस्य
श्रोत्रात् दिशः उत्पन्नाः ॥

शब्दा०—नाभ्याः=नाभी से, आसीत्=उत्पन्न हुआ था, अन्तरिक्षम्
=अन्तरिक्षलोक, शीर्ष्णः=शिर से, द्यौः=सुलोक, समवर्तत=उत्पन्न हुआ,
पृथ्व्याम्=दोनों पैरों से, भूमिः=पृथ्वी, दिशः=दिशाएँ, श्रोत्रात्=कान
से, तथा=इसी प्रकार, लोकान्=लोकों को, अकल्पयन्=सृष्टि की ।

हि० अ० — (उसकी) नाभी से अन्तरिक्ष (उत्पन्न हुआ) था; शिर से आकाश उत्पन्न हुआ; दोनों पैरों से पृथिवी, कान से दिशायें । इसी प्रकार सभी लोकों की सृष्टि (देवताओं ने) की ।

Trans.—From (his) navel was (produced) the middle region ; from (his) head was evolved the sky. from (his) two feet the earth ; the quarters from (his) ear. Thus they made the worlds.

Notes—समवर्तत— \sqrt{vrt} with सम् to produce, impf. mid. 3rd. sing. अकल्पयन्— \sqrt{klp} to make, impf. 3rd. plu.

सप्त । अस्य । आसन् । परिधयः । त्रिः । सप्त । समुद्भयः ।
कृताः ॥ देवाः । यत् । यज्ञम् । तन्वानाः । अयध्नन् । पुरुषम् ।
पशुम् ॥ १५ ॥

सा० भा० — अस्य सांकेतिकयज्ञस्य गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि परिधयः आसन् । ऐष्टिकस्याहुवनीयस्य त्रयः परिधय उत्तरवेदिकास्त्रय आदित्यश्च सप्तमः परिधिप्रतिनिधिरूपः । अत एवाग्नायते — 'न पुरस्तात्परि दधात्यादित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्ब्रह्मास्यपहन्ति' (तै० स० २. ६. ३) इति । तत एव आदित्यसहिता सप्त परिधयोऽत्र सप्त छन्दोरूपाः । तथा समिधः त्रिः सप्त त्रिगुणीकृतसप्तसंख्याकाः एकविंशतिः कृताः । 'द्वादश माताः पञ्चतन्वस्त्रय इमे लोका असाद्यादित्य एकविंशः' (तै० स० ५. १. १०. ३) इति श्रुताः पदार्था एकविंशतिदारुणवृत्तेष्मत्वेन भाविताः । यत् यः पुरुषो वैराजोऽस्ति तं पुरुषं देवाः प्रजापतिप्राणोन्द्रिरूपाः यज्ञं तन्वानाः मानस यज्ञं तन्वानाः कुर्वाणाः पशुम् अयध्नन् विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितयन्तः । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वत्र 'यत्पुरुषेण हविषा' इत्युक्तम् ॥

शब्दा०—सप्त=सात, अस्य=उसकी, आसन्=थी, परिधयः=परिधियाँ, त्रिः सप्त=इक्कीस, समिधः=समिधायें, कृताः=बनाई गई थीं, देवाः=देवताओं ने, यत्=जिस समय, यज्ञम्=यज्ञ, तन्वानाः=सम्पन्न करते हुये, अयध्नन्=बाधा या, पुरुषम्=परम पुरुष को, पशुम्=पशु के रूप में ।

हि० अ०—उसकी सात परिधियां थीं; इक्कीस समिधायें बनाई गई थीं, जिस समय यज्ञ करते हुये देवताओं ने पुरुष पशु को बाँधा था ।

Trans.—Seven were his enclosing (sticks); twenty one were made (his) fuel ; when the gods, performing the sacrifice, bound the Perfect Being as a victim.

Notes—सप्तपरिधयः—According to Sāyana seven fencing sticks here refer to seven metres, Gāyatrī etc. Mahidhara understands the seven fencing sticks as seven oceans. Macdonell takes the seven number as a sacred one. According to him there are only three green sticks put around the sacrificial fire to fence it in.
कृताः— \sqrt{kr} to make, past part. used as finite verb.
तन्धानाः— \sqrt{tan} to stretch, pres. part. nom. plu.
अबध्नन्— \sqrt{badh} to bind, impf. 3rd. plu.; not unaccented because it beigns the Pāda.

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि ।
आसन् ॥ ते । ह । नार्कम् । महिमानः । सचन्त । यत्र । पूर्वे ।
साध्याः । सन्ति । देवाः ॥१६॥

सा० भा०—पूर्वं प्रपञ्चेनोक्तमर्थं संक्षिप्याय वक्ष्यति देवाः प्रजापतिप्राण-
रूपाः यज्ञेन यथोक्तेन मानसेन संकल्पेन यज्ञं यथोक्तपञ्चस्वरूपं प्रजापतिम्
अयजन्त पूजितवन्तः । तस्मात् पूजनात् तानि प्रतिष्ठानि धर्माणि जगद्रूपवि-
काराणां धारकाणि प्रथमानि मुख्यानि आसन् । एतावता सुविप्रतिपादक-
सूक्तभागार्थः संगृहीतः । अथोपासनात्कलानुपादक भागार्थः संगृह्यते । यत्र
यस्मिन् विराट्प्राप्तिरूपे नार्के पूर्वे साध्याः पुरातना विराट्प्राप्तितापकाः देवाः
सन्ति तिष्ठन्ति तत् नार्कं विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं ते महिमानः तदुपासका महा-
त्मानः सचन्त समवयन्ति प्राप्नुवन्ति ॥

शब्दा—यज्ञेन=यज्ञ से, यज्ञम्=यज्ञ पुरुष का अयजन्त=पूजन
क्रिया, देवाः=देवताओं ने, तानि=वे ही, धर्माणि=धर्म, प्रथमानि=पर्व

प्रथम, आसन्=थे, ते=उन लोगों ने, ह=निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, नाकम्=स्वर्ग, महिमानः=पूजनेवाले, सचन्त=प्राप्त किये, यत्र=जहां पर पूर्वे=पुराने, साध्याः=प्रजापति आदि सृष्टि कर्ताओं का वर्ग, सन्ति=वास करते हैं, देवाः=देवता ।

हि० अ०—यत्न से देवताओं ने यत्न पुष्प का पूजन किया; वे ही सर्व प्रथम धर्म थे । वे पूजनेवाले स्वर्ग को प्राप्त किये जहाँ पर सृष्टि करने में समर्थ प्रजापति आदि पुराने देवताओं का वर्ग तथा देवगण वास करते हैं ।

Trans.—With the sacrifice gods sacrificed the victim. These were the first ordinances. Those mighty ones attained the heaven where the ancient Sādhyas and gods are dwelling.

Notes—यज्ञम्—See X. 90.7. अयजन्त—See X. 90 7. आसन्— \sqrt{as} to be impf. 3rd. plu. सचन्त— \sqrt{sac} to accompany, impf. 3rd. plu not augmented.

‘किमिच्छन्ती’ इत्येकादशचं नवमं सूक्तं त्र्यष्टुभम् ऐन्द्रपुरोहितस्य बृहस्पतेर्गोप्य वलनान्नोऽसुरस्य भट्टः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य गृहायां निहितासु सतीषु बृहस्पति-
प्रेरितेनेन्द्रेण गवामन्वेयणाय सरमा नाम देवशुनी प्रेषिता । सा च महती
नदीमुत्तीर्य बलपुरं प्राप्य गुप्तस्थाने नीतस्ता गा ददशं । अथ तस्मिन्नन्तरे पण्य
इदं दृतान्तमवगच्छन्त एनां मित्रीकृतं संवादमकुर्वन् । तत्र प्रथमात्तृतीयाद्या
अयुजोऽन्त्यावजिताः पणीनां वाक्यानि । अत्र त ऋषयः सरमा देवता । द्वितीया-
चतुर्थ्याद्या यज एकादशी च यद् सरमाया वाक्यानि । अतस्तासु सपिः पण्यो
देवता । तथा चानुक्रान्तं — ‘किमिच्छन्ती पणिभिरसुरैर्निगूळहा गा अन्वेष्टुं सरमां
देवशुनिमिन्द्रेण प्रहितामयुग्भिः पण्यो मित्रीयन्तः प्रोचुः सा तान्युम्मान्त्याभिरनि-
च्छन्ती प्रत्याचष्टे इति । गतो विनियोगः ॥

किम् । इच्छन्ती । सरमा । प्र । इदम् । आनद् । दूरे । हि ।
अध्वा । जगुरिः । पराचैः ॥ का । अस्मेऽहिंतिः । का । परिऽत-
क्म्या । आसीत् । कथम् । रसायाः । अतरः । पयांसि ॥१॥

सा० भा० — अनयागच्छन्ती सरमां दृष्ट्वा पण्यो वदन्ति । सरमा
शरणशोर्लतप्राप्तिका देवशुनी किमिच्छन्ती किं प्राययमाना सती इदं अस्मदीयं
स्थानं प्र आनद् प्राप्नोत् । आदृष्ट्वो नशि व्याप्तिकर्मा । तस्य लुडि ‘मन्त्रे
पत’ इत्यादिना ज्ञेयम् । छन्दस्यपि दृश्यत इत्याडागमः । पराचैः पराञ्च
पराद्मुखान्यावृत्ति रजितानि यानि गमनानि तैः जगुरिः उदगुणः । महता
प्रयत्नेनापि गन्तुं न शक्यत इत्यर्थः । ‘गृ निगरणे’ । ‘आदुगमहन’ इत्यादिना
किञ्चात्ययः । ‘बहुलं छन्दसि’ (पा० सू० ७. १. १०३) इत्युत्वम् । सादृशो-
ऽयम् अध्वा दूरे हि विप्रवृष्टः खलु । यद्वा । पराचैः पराञ्चनेजगुरिरत्यर्थं
गन्त्री पाणिभागमनालोकमाना सतीदं स्थानं प्राप्नोति । दूरेऽयमध्वा यदृच्छया
गन्तुं न शक्यते । अतो वयमेता पृच्छामः । हे सरमे का कीदृशी अस्मेहिंतिः ।
कोऽस्मात्स्वयंहितिः । कोऽस्मासु त्वदपेक्षितार्थो निहितः । यद्वा । अस्मासु कोऽर्थो
यतः दधातेहिनीनेर्वा स्थितो रूपम् । आगच्छन्त्यास्तव का कीदृशी परितक्म्या
रात्रिः आसीत् । यद्वा । तत्रतिगंत्यर्थः । परितश्चनं परितो गमनं भ्रमणं वा
कीदृशमासीत् । कथं च रसायाः शब्दापमानाया अन्तरिक्षतया योजनशतविस्ती

र्णाया पयांसि उदकानि अतर तीर्णयत्यसि । एतद्वद । 'अत्र किमिच्छन्ती सरमेद प्राणद्' (निष्० ११ २५) इत्यादिक निरुक्त द्रष्टव्यम् ॥

शब्दा० किम्=क्या, इच्छन्ती=इच्छा करती हुई, सरमा=सरमा नाम की देवशुनो जिसे दन्द्र ने दूती बनाकर एणियों के पास भेजा था, इदम्=यहाँ, प्र आनट्=आई है, दूरे=दूर, हि=क्योंकि, अध्वा=मार्ग, जगुरि=उभड़ा हुआ, पराचै=गमनागमन से रहित, का=कौन सा, अस्मेदिति=हमने तुम्हारा अभिप्रेत अर्थ निहित है, का=कंसी, परितक्म्या=यात्रा, आसीत्=थी, कथम्=किस प्रकार, रसाया=रसा नामक नदी के, अतरः=पार किया, पयांसि=जल को ।

हि० अ० क्या इच्छा करती हुई सरमा इस स्थान पर पहुँची है, क्योंकि मार्ग बहुत दूर, उभड़ा हुआ तथा गमनागमन से रहित था । हमने तुम्हारा कौन सा अभिप्रेत अर्थ निहित है ? तुम्हारी यात्रा कंसी थी ? रसा के जल को तुमने कैसे पार किया ?

Trans —Desiring what Saramā has attained this place, for the path is far away, protuberant, devoid of going, what (your desired) is placed in us? How was the journey? How did you cross the waters of the Rasā

Notes —इच्छन्ती— \sqrt{icch} to desire, pres part fem nom sing आनट्— \sqrt{nas} to attain, root-aorist, 3rd sing जगुरिः—Sāyana derives it from \sqrt{gr} to swallow with the Suffix क्त्वि while Yāska followed by Grassmann from \sqrt{ga} or \sqrt{gam} to go Oldenberg derives it from \sqrt{gr} or \sqrt{gur} to waste away, protuberant i.e. 'not fit to travel on' (Sāyana), 'losing itself or causing one to be lost or engulfed' (Geldner), 'wearying', 'exhausting' (Oldenberg), 'engulfing' (Peterson) पराचै—Instr plu of पराच Sāyana derives it from अवच with परा का अस्मेदिति—दिति is derived from $\sqrt{dhū}$ to put or \sqrt{hi} to impel, with the suffix क्त्वि, 'what (your desired) is placed in us' (Sāyana), 'what charges hast thou for

us' (Griffith) 'what is the message (placed) for us' (Peterson) परितक्म्या—See परितक्म्यायान् (I 116 15) रसायाः—According to Sayana it is a river of middle region, hundred yojana wide Griffith takes it to refer here a mythical stream that flows around the atmosphere and the earth Some suggest it to be a river of Panjab, probably an affluent of Indus

इन्द्रस्य । दूतीः । इपिता । चरामि । महः । इच्छन्ती । पणयः ।
निधीन् । वः ॥ अतिष्कृद् । भियसा । तत् । नः । आवत् ।
तथा । रसायाः । अतरम् । पयांसि ॥२॥

सा० भा०—अनया तान् सरसा प्रत्युदाव । हे पणय एतन्नामरा असुरा इन्द्रस्य दूती । 'तुषा सुलुक्' इति प्रथमैकवचनस्य सुश्रृण्वन्तः । अहम् इपिता तेनैव प्रेषिता सती चरामि । युष्मदीय स्थानमापच्छामि । किमर्थम् । व युष्मदीयान् युष्मदीये पर्वतेऽधिष्ठापितान् मह महत् निधीन् बृहस्पतेर्गोनिधौ इच्छन्ती कामयमाना सती चरामि । किञ्च अतिष्कृद् । 'स्वर्दिगन्तिशोषणयो' । भावे विधप् । अतिष्कृदनाबतिक्रमणाज्जातेन भियसा भयेन तत् नदीजल न । पूजाया बहुवचनम् । माम् आवत् अरसत् । तथा तेन प्रकारेण रसाया नद्या पयांसि उदकानि अतरं तीर्णं वत्यस्मि ॥

शब्दा० इन्द्रस्य=इन्द्र की, दूती=सदेशवाहिनी के रूप में, इपिता=भेजी गई, चरामि=विचरण कर रही हूँ, महः=महान् इच्छन्ती=इच्छा करती हुई, पणयः=ओ पणि, निधीन्=तुम जानें को, वः=तुम्हारे, अतिष्कृद्=बूढ़पर पार कर जानें के, भियसा=डर से, तत्=उस रसा के, जल ने, नः=हमारी, आवत्=रसा की, तथा=इस प्रकार, रसायाः=रसा के अतरम्=पार किया, पयांसि=जल को ।

हि० अ० इन्द्र की दूती उससे द्वारा भेजी गई में, ओ पणि, तुम लोगों के महान् धन को इच्छा करती हुई घूम रही हूँ । (मेरे) बूढ़ने के भय से उस (रसा के जल) ने मेरी सहायता की, इस प्रकार रसा के जल को मैंने पार किया ।

Trans.—As a messenger of Indra send by him, I wander, O Panis, seeking your great treasure. Through the fear of (my) overleaping, that (the water of Rasū) helped me; thus, I crossed the waters of the Rasū.

Notes.—इपिता—√*iṣ* to send, past part. fem. चरामि—√*car* to move, pres. 1st. sing. अतिष्कदः—Abl. infinitive in अत् from √*skand* to leap, governed by the preposition अति; it should be construed with भियस्ता. Sāyana renders it by 'अतिष्कन्वानादतिष्ठमणान्जातेन भियस्ता भयेन' (through the fear of overleaping); Peterson and Geldner adopt this interpretation. Grassmann followed by Oldenberg renders it by 'as I stood afraid of the leap'; Griffith translates as 'from the fear of crossing'. तत्—Sāyana takes it for नदीजलं while Geldner as an adverb of time supplying रसा understood as the subject. Peterson takes तत् 'that' to be the subject and according to him, it is a parenthetical conjunction. Griffith takes it to mean 'this'. आवत्—√*av* to protect, impf. 3rd. sing. अतरम्—√*tr* to cross, impf. 1st sing.

कीदृक् । इन्द्रः । सरमे । का । दृशीका । यस्य । इदम् । दूतीः ।
असरः । पराकात् ॥ आ । च । गच्छात् । मित्रम् । एन ।
दुधाम् । अथ । गवाम् । गोऽपतिः । नः । भवाति ॥३॥

सा० भा०—तेषां वाक्यम् । हे सरमे तव स्वामी इन्द्रः कीदृक् । किय-
त्पराक्रमयान् । का दृशीका । तस्य कीदृशी दृष्टिः । दृष्टिरूपा सेना किपती ।
यस्य दूतीः दूती त्वम् इदम् अस्मदीयं स्थानं पराकात् अतिदूरात् असरः
आगमः । इति तामुक्त्वा इवानीं ते परस्परमाहुः । एषा सरमा आ गच्छात् च
आगच्छतु च । गमेत्तेद्यागमः । स्वामी भवाति भवतु । न होकस्या गोः किंतु
बहूनां गवा स्वामी भवतु । वृत्त्यवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बाहुल्यं च विवक्ष्यते ॥

शब्दा०—कीदृक्=कैसा, इन्द्रः=इन्द्र, सरमे=ओ सरमा, का=कैसी, दृशीका=दृष्टि, यस्य=जिसकी, इदम्=यहां, दूतीः=दूती, असरः=आई हो, पराकात्=बहुत दूर से, च=अगर, आगच्छात्=आवे, मित्रम्=मित्र, एन=उसको, दधाम=बनावेंगे, अथ=तब, गवाम्=गायों का, गोपतिः=गायों का स्वामी, नः=हमारी, भवाति=होगा।

हि० अ० - ओ सरमा इन्द्र कैसा है ? उसकी दृष्टि कैसी है, जिसकी दूती (तुम) दूर से यहाँ आई हो ? अगर वह आवे, हम उसे मित्र बनावेंगे; तब वह हमारी गायों का संरक्षक होगा।

Trans.—O Saramā what like is Indra, what-like his look, whose envoy (you) have come here from afar ? If he comes, we shall make him friend ; then he will be the lord of our kine.

Notes.—दृशीका—Look ; Sāyana takes 'it to secondarily mean 'army'. Thus according to him, का दृशीका means 'how-much-armed'. Griffith takes it to mean 'what is his aspect'. असरः— \sqrt{sr} to flow, 'a'-aorist, 2nd. sing. च—Peterson takes it in the sense of चेत्. गच्छात्— \sqrt{gam} to go, subj. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by च in the sense of चेत्. (निपातैर्मयदिहन्तकुबिन्नेच्चेच्चक्चिद्ययुपतम्—Pāṇ VIII.1.30). एन—Geldner takes it in the sense of अनेन; according to oldenberg एन means 'through him'; Griffith takes it to mean 'him' as the secondary object of दधाम, the primary object being मित्रम्. Grassmann followed by Peterson renders it here by 'then' the correlative of च. दधाम— $\sqrt{dhā}$ to put, Subj. 1st. plu. गोपतिः—Tapuruṣa compd. generally accents the second member, but when the second member is the word पति, it accents the first member (पत्यावेयव्ये—Pāṇ. VI, 2.18) भवाति— $\sqrt{bhū}$ to be, subj. 3rd. sing.

न । अहम् । तम् । वेद । दभ्यम् । दभत् । सः । यस्य । इदम् ।
दूतीः । अस्मिन् । पुराकात् ॥ न । तम् । गृह्णन्ति । स्रवतः ।
गम्भीराः । हुताः । इन्द्रेण । पणयः । शयध्वे ॥४॥

सा० भा०—सत्मा वदति । हे पणयः तम् इन्द्रं दभ्यं हस्तव्यनिति न
वेद न जानामि । दभेः अचो यत् । कथम् । सः इन्द्रः दभत् सर्वान् जनात्
दभति हिनस्तयेव । इन्द्रेणैरपम् वाक्यभेदादभिप्रातः । यस्य दूतीः दूती अहम्
इदं युष्मदीयं स्यात् पराकात् अतिदूरादेशात् अस्मिन् प्राप्ताभूवम् । इन्द्रो
हिसितव्यो न भवतीत्यत्र पुषितमाह । स्रवतः । स्रवणं स्रवः । तमाचरन्ति ।
आचारार्थे विष्णुम् । तुगागमः । जगिहपम् । स्रवणशीलाः गम्भीराः गम्भीराः
नद्यः तम् इन्द्रं न गृह्णन्ति न संवृण्वन्ति । नाच्छादयन्ति । कित्याविष्णुर्वन्ति ।
धर्मं यस्य महिम्ना समुद्रं प्रतिसरामः । तस्मादहिरस्य इत्येनं प्रकटीकुर्वन्ति । 'गृह्
संवरणे' । भोवादिषः । तस्माद्धे पणयः यूयम् इन्द्रेण तादृशपराक्रमेण हुताः
सन्तः शयध्वे । 'शोड् स्वप्ने' । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुगभावः ॥

शब्दा०—न=नहीं, अहम्=मैं, तम्=उसको, वेद=जानती हूँ, दभ्यम्
=कष्ट पहुँचाया जानेवाला, दभत्=कष्ट पहुँचाता है, सः=वह, यस्य=
जिसकी, इदम्=यहाँ, दूतीः=दूती, अस्मिन्=आई हूँ, पुराकात्=बहुत दूर
से, न=नहीं, तम्=उसको, गृह्णन्ति=छिपा सकती हूँ, स्रवतः=बहती हुई,
गम्भीराः=गहरी जलवाली नदियाँ, हुताः=मारा जाकर, इन्द्रेण=इन्द्र के
द्वारा, पणयः=ओ पणि, शयध्वे=पड़ जाओगे ।

हि० अ०—मैं उसको कष्ट पहुँचाया जानेवाला नहीं समझती, वह कष्ट
देता है, जिसकी दूती मैं बहुत दूर से यहाँ आई हूँ । बहती हुई गहरी जल
वाली नदियाँ उसको छिपा नहीं सकती; इन्द्र द्वारा मारा जाकर तुम लोग,
ओ पणि, (पृथिवी पर) पड़ जाओगे ।

Trans —I know him not to be harmed, (but)
he harms (others), whose envoy I have come here
from afar The deep rivers flowing cannot conceal
him ; killed by Indra (you will) lie (on the ground),
O Panis

Notes—वेद—√vid to know, perf. 1st. sing.
दभ्यम्—√dabha to harm, with the suffix यत्. दभत्—
√dabh to harm, injun. 3rd. sing.; not unaccented
because it begins a new sentence. गूहन्ति—√gūh to
hide, pres. 3rd. plu. स्रवतः—From √sr to flow, with
the suffix क्त्विप्. हताः—√han to kill, past part. plu.
शयध्वे—√śī to lie, (I. conjn.), pres. mid. 2nd. plu.

इमाः । गावः । सरमे । याः । ऐच्छः । परि । दिवः । अन्तान् ।
सुभगे । पतन्ती ॥ कः । ते । एनाः । अथ । सृजात् । अयुध्वी ।
उत । अस्माकम् । आयुधा । सन्ति । तिग्मा ॥ ५ ॥

सा० भा०—कृदाः पण्यः प्रत्ययः । हे सुभगे शोभनसौभाग्यवति हे
सरमे दिवः ध्रुलोकस्य अन्तान् पर्यन्तान् परि पतन्ती कुत्र गावस्तेष्वन्तीति
परितो गच्छन्ती त्वम् इमाः परिदृश्यमानाः । याः गावः । सुख्यत्ययः । गाः
ऐच्छः कामयते ताः एनाः गाः ते त्वदोयः कः अयुध्वी अयुध्वा अव सृजात् ।
अस्मात् पर्वतादवसृजेत् । विनिर्गमयेत् । सृजेल्लटि ह्यम् । अयुध्वी । युध्वे
क्त्वाप्रत्यये 'स्नात्वाद्यद्यश्च' इति निपातितः । नञ्स्तमास्तत्वाल्पर्यादेशाभावः ।
नञः प्रकृतिस्वरत्वम् । उत अपि च अस्माकं तिग्मा तीक्ष्णानि आयुधा
आयुधानि सन्ति । तस्मादस्माभिर्युद्धमकृत्वा को वा गा आहरति ॥

शब्दा०—इमाः=इन, गावः=गायों को, सरमे=ओ सरमा, याः=
जिनकी, ऐच्छः=इच्छा की है, दिवः=आकाश के, अन्तान्=छोर तक,
सुभगे=ओ कल्याणकारी, परिपतन्ती=चारों तरफ घूमती हुई, कः=कौन,
ते=तुममें, एनाः=इनको, अथसृजात्=मुक्त कर सकता हूं, अयुध्वी=
बिना युद्ध किये, उत=और, अस्माकम्=हमारे, आयुधा=शस्त्र, सन्ति=
हैं, तिग्मा=तीक्ष्ण ।

हि० अ० ओ सरमा, आकाश की छोर तक चारों तरफ घूमती हुई इन
गायों को, जिनकी तुमने इच्छा की है, ओ कल्याणकारी, बिना युद्ध किये
तुममें कौन मुक्त कर सकता हूं ? और हमारे शस्त्र भी तीक्ष्ण हैं ।

Trans—O Saramā, these kine, wandering about

to the extremities of heaven, which you have desired, O auspicious one, who will make them free without fighting? And our weapons are sharpened.

Notes—ऐच्छः— \sqrt{icch} to desire, impf. 2nd. sing.; not unaccented because preceded by माः अवसृजान्— \sqrt{srij} with अव to set free, subj. 3rd. sing. अयुध्वी— \sqrt{yudh} to fight gerund in स्वी, old form of त्वा; नञ्, compd. accented on the first member.

असेन्या । वः । पणयः । वचांसि । अनिपण्याः । तन्वः । सन्तु ।
पापीः ॥ अधृष्टः । वः । एतवै । अस्तु । पन्थाः । बृहस्पतिः । वः ।
उभया । न । मृळात् ॥६॥

सा० मा०—सा तामिराह । हे पणयः वः युष्माकं वचांसि पूर्वोक्तानि वचनानि असेन्या असेन्यानि । सेनार्हाणि न भवन्ति । सेनाशब्दात् तद्वहंतीत्यर्थे 'छन्दसि च' इति यत्प्रत्ययः । नञ् आ समासः । 'ययतोश्चातदर्थे' (पा० सू० ६. २. १५६) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तथा तन्वः युष्मदीयानि शरीराणि अनिपण्याः इष्वर्हाणि न सन्तु पराक्रमराहित्येन । पूर्वोक्त प्रत्ययः । 'ओर्गुणः' (पा० सू० ६. ४. १४६) इति गुणः । स्वरश्च तादृक् । यतः पापीः पाप-युक्तानि खलु । 'छन्दसीवनिपी' इतीप्रत्ययः । जतः तु । किंच वः युष्मदीयः पन्थाः मार्गः एतवै वन्तुम् अधृष्टः असमर्थः अस्तु । 'इण् गती' इत्यस्य तुमर्थे तवंप्रत्ययः । 'तवै चान्तश्च युगपत्' (पा० सू० ६. २. ५१) इति पातोः प्रत्ययस्य च युगपदुदात्तत्वम् । तत्र हेतुमाह । वः युष्मदीयान् उभया उभय-विधान् पूर्वोक्तास्तन्वो देहान् बृहस्पतिः इन्द्रप्रेरितः न मृळात् न मुखयेत् । किंतु बाधेत । 'मृड मुखने' । लेट्यागमः ॥

शब्दा०—असेन्या—शस्त्र के आघात से सुरक्षित, वः=तुम्हारे, पणयः=भी पणि, वचांसि=वचन, अनिपण्याः=बाणों के निशान से सुरक्षित, तन्वः=शरीर, सन्तु=हो सकते हैं, पापीः=पापाचरण करनेवाले, अधृष्टः=अगम्य, वः=तुम्हारे पास, एतवै=जाने के लिये, अस्तु=हो सकता है, पन्थाः=मार्ग, बृहस्पतिः=बृहस्पति देवता, वः=तुम लोगों पर उभया=दोनों प्रकार से, न=नहीं, मृळात्=धसा करेगे ।

हि० अ०—ओ पणि, तुम्हारे बचन शस्त्र के आघात से सुरक्षित, तथा पापी शरीर बाणों के निशान से बचनेवाले हो सकते हैं; तुम्हारे पाप पहुँचने के लिये मार्ग अगम्य हो सकता है; किन्तु किसी (भी) प्रकार से बृहस्पति दया नहीं करेंगे।

Trans.—O Pains, your speeches (may be) not to be wounded, your sinful bodies (may be) not to be killed with arrows; the path may be invincible to reach you; but in neither way Brhaspatī will show you mercy.

Notes—असेन्या—A तद्धित word derived from सेना with the suffix एत्; नञ्, compd. generally accents the first member but it also accents the second member when the second member is a तद्धित word, negating the quality (पयतोश्चातदये—Pāṇ VI. 2.156). 'Proof against darts' (Oldenberg), 'ready with weapons' (Grassmann), 'unsoldierly or not inimical' (Geldner), 'immune from (the blows of) weapons' (Peterson), 'weak for wounding' (Griffith). अनियन्याः—Not to be killed with arrows; grammatical construction is the same as असेन्या. सन्तु—√as to be, impv. 3rd. plu. अवृष्टः—√dhr̥s to dare, past part. नञ्, compd. accented on the first member; 'invincible, 'unmastered' (Griffith) unmolested (Peterson). एतवै—Dative infinitive in तवै from √i to go; the infinitive in तवै accents the root and the suffix (अन्तर्य तवै मृषपत्—Pāṇ. VI. 1.200).

अयम् । निःशङ्किः । सरमे । अद्रिऽशुक्लः । गोभिः । अरवैभिः ।
वसुभिः । निऽशृङ्गः ॥ रक्षन्ति । तम् । पुण्यः । ये । सुऽगोपाः ।
रेकु । पुदम् । अलकम् । आ । जगन्त्य ॥७॥ - -

सा० भा०—ते पुनराहु । हे सरमे अयं निधि अस्मदीय कोश
अद्रिवुध्नः । 'बन्ध बन्धने' । 'बन्धेर्वधियुधी च' (उ० सू० ३ ५) इति
नप्रत्ययो वुध इत्यादेश अद्रिवन्प्रको यस्य तादृश । तथा आहुते गोभिरश्वेभिः
अश्वेभ्यश्च वसुभि आत्मीयेर्षर्षर्षश्च न्यृष्टः नितरा प्राप्तो भवति । 'श्रूयो गतो' ।
वतप्रत्यये 'श्रीवितो निष्ठापाम्' इतीदप्रतिषेध । 'यतिरनन्तर' इति गते
प्रकृतिस्परत्वम् । सुगोपाः 'गुप्ता रक्षणे' । आयप्रत्ययान्तात् किमपि अतोलोप्य-
लोपो । कुष्ठु गोपापितार ये पणय तेज्जुरा स निधि रक्षन्ति पालयन्ति ।
रेकु । 'रेकु शङ्कायाम्' खोणदिष उप्रत्ययम् । शङ्कित गोभि शब्दायमान पदम्
अस्माभि पालित स्थानम् अलकं व्ययमेव आ जगन्ध आगतवत्यसि ।
गर्भेर्लटि रूपम् ॥

शब्दा०—अयम्=यह, निधिः=सजाना, सरमे=भो सरमा, अद्रि-
वुध्नः=पर्वतों से ढका हुआ है, गोभि=गायों से, अश्वेभिः=अश्वों से,
वसुभि=सपदाओं से, न्यृष्टः=भरा हुआ है, रक्षन्ति=रक्षा करते हैं,
तम्=इसको, पणयः=पणि, ये=जो, सुगोपाः=कुशल रक्षक, रेकु=रिक्त,
पदम्=स्थान पर, अलकम्=व्यय में, आ जगन्ध=आई हो ।

हि० अ०—भो सरमा, यह सजाना पर्वतों से ढका हुआ है, गावों, अश्वों
तथा सपदाओं से भरा हुआ है । पणि जो कुशल रक्षक है, इसको रक्षा
करते हैं, तुम व्यय में इस खाली स्थान पर आई हो ।

Trans—O Sarama, this treasure is paved with the
rock and is fully rushed with cows, horses and riches
Panis who are excellent protectors guard it, you
have come to an empty place in vain

Notes—अद्रिवुध्न—Sāyana derives वुध्न from √bandh
to bind and takes अद्रिवुध्न to mean 'bound with the rock'
Griffith takes it to mean 'paved with the rock' and
Peterson as 'founded on the rock' Bahuvrīhi compd
accented on the first member न्यृष्टः—√rs to rush,
past part रक्षन्ति—√rakṣ to guard, pres 3rd plu
रेकु—Sāyana derives it from √reḥ to suspect, to
doubt, with the suffix उ, MWD derives it from √ric
to leave रेकु पदम् is a Sanskrit idiom to express empty

or fruitless place. अलकम्—In vain : the root is \sqrt{al} to avoid. आजगन्थ— \sqrt{gam} to go, perf. 2nd. sing.

आ । इह । गमन् । ऋषयः । सोमशिताः । अयास्यः ।
अङ्गिरसः । नवग्वाः ॥ ते । एतम् । ऊर्वम् । वि । भजन्त ।
गोनाम् । अथ । एतत् । वचः । पणयः । वमन् । इत् ॥८॥

सा० भा०—सरमा पुनः प्रत्युवाच । हे पणयः सोमशिताः सोमेन तीक्ष्णी-
कृताः सोमपानेन मत्ताः । 'शिञ् निशाने' । कर्मणि वतप्रत्ययः । 'तृतीयाकर्मणि
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्यम् । तादृशाः नवग्वाः नवगतयः । यद्वा । अङ्गिरसां
सत्रमाक्षीनानां मध्ये केचन नयसु माः सुदितिष्ठन् ते नवग्वाः । अनेन दशग्वा
अप्युपलक्ष्यन्ते । उभयविधास्ते अङ्गिरसः ऋषयः तेषां प्रथमः अयास्यः एत-
न्नामा च त एते इह युष्मदीये स्थाने आ गमन् आगच्छेयुः । गमेः 'छन्दसि
लुङ्लोट्' इति सायंकालिको लुङ् । लुङित्वाञ्छेरेड् । आगत्य च ते गोनाम् ।
'गोः पादान्ते' इति छन्दसि नुदागमः । गवाम् ऊर्वं तं समूहं वि भजन्त विभागं
कुर्युः । अत्रापि पूर्ववत् सायंकालिको लुङ् । अथ अनन्तरं पणयः यूयम्
एतद्वचः पूर्वं यत् धर्ममागतासीति यद्वापमयोचितं तद्वाक्यं तदा धमन्नित्
यमन्तेः परित्यजन्तः एव भवथ । 'वम्-उद्गिरणे' । शतरि 'सुपां मुलुक्' इति
जसो लुक् । नुमागमः । संयोगान्तस्य लोपः । यद्वा । लङि रूपम् । स्वरस्था-
न्वसः ।

शब्दा०—इह=यहाँ, आ गमन्=आयेंगे, ऋषयः=ऋषि, सोमशिताः
=सोमपान से उत्तेजित, अयास्यः=अयास्य नामक ऋषि, अङ्गिरसः=
अङ्गिरस नामक ऋषि, नवग्वाः=नवग्वा नाम के ऋषि, ते=वे, एतम्=इस,
ऊर्वम्=बाड़े को, वि भजन्त=बाँट लेंगे, अथ=तब, एतत्=इस, वचः=
वचनों को, पणयः=पणियों को, वमन्=उगलना पड़ेगा, इत्=निश्चित
अर्थ का वाचक निपात ।

हि० अ०—सोमपान से उत्तेजित अयास्य, अङ्गिरस, तथा नवग्वा आदि
ऋषि यहाँ आयेंगे । वे गायों के इस बाड़े को बाँट लेंगे । तब पणियों को
अपने इन वचनों को उगलना पड़ेगा ।

Trans.—Here would come the Soma-sharpened
seers viz Ayāśya, Aṅgīrasas, Navāgvā etc. They

would divide this stall of kine. Then Panis would have to vomit these words.

Notes—गमन्— \sqrt{gam} to go, 'a'-aorist. injun. 3rd. plu. सोमशिता—शिता is past part. from $\sqrt{śi}$ to sharpen. Sāyana derives it from $\sqrt{śi}$ to aim at; Tatpuruṣa compd. accented on the first member (see इन्द्रेषिते III. 33.2) विभजन्त— \sqrt{bhaj} with वि to divide, injun. mid. 3rd. plu. गोनाम्—Gen. plu. of गो is गवाम्, but when it occurs at the end of a Pāda it is written as गोनाम् (गोः पादान्ते—Pān. VII. 1.57). वमन् \sqrt{vam} to vomit, injun. 3rd. plu.; not unaccented because followed by the emphatic particle इत्.

एव । च । त्वम् । सरमे । आजगन्थ । प्रवाधिता । सहसा ।
दैव्येन ॥ स्वसारम् । त्वा । कुण्वै । मा । पुनः । गाः ।
अप । ते । गवाम् । सुभगे । भजाम् ॥६॥

सा० भा० त्वं वमन्क्ते सति पण्यः प्रणयवाच्यमाहुः । हे सरमे त्वं दैव्येन देव सर्वान्विता सहसा बलेन प्रवाधिता यथा तथा बलपुरं प्राप्य तत्र स्थिता गा दृष्ट्वा पुनरागच्छेति तेन प्रपीडिता त्वम् एवं चेत् आजगन्थ आगतवत्प्रसि । चशब्दश्चेदर्थः । 'निपातैर्यद्यदिहन्त' इति तिङो निपाताभावः । गर्भोर्लटि षलि रूपम् 'सह सुपा' इत्यत्र सहेति योगविभागात् समासः । 'तिङि चोदात्तवर्ति' इति गतेर्निपातः लिट्स्वरः । तर्हि त्वा त्वां स्वसारं भगिनीं कुण्वै करवे । समूहापेक्ष्यकवचनम् । त्वं तु पुनः मा गाः । इन्द्रादीन् मा गच्छ । अपि तर्हि हे सुभगे सरमे ते त्वदीयानां गवां समूहं पर्वतादपगमय भजाम् । त्वं च दयं च विभजाम विभागं करवामेत्यर्थः ।

शब्दा०—एव=इत प्रकार, च=अगर, त्वम्=तुम, सरमे=ओ सरमा, आजगन्थ=आर्द हो, प्रवाधिता=पीड़ित की गई, सहसा=शक्ति से, दैव्येन=देवताओं की, स्वसारम्=बहन, त्वा=तुमको, कुण्वै=बनाते हैं, मा=मत, पुनः=फिर, गाः=जावो, ते=तुमको, गवाम्=गायों का, सुभगे=ओ कल्याणकारी, अब भजाम=जलग हिस्ता दोगे ।

हि० अ०—इस प्रकार, ओ सरमा, अगर तुम देवताओं की शक्ति से पीड़ित की गई आई हो, हम तुम्हें बहन बनाते हैं, फिर मत जाओ। हम, ओ कल्याण कारी, तुम्हें गायों का अलग हिस्सा देंगे।

Trans.—Thus, O Saramā, if you have come pressed by the power of gods, we make you our sister, do not go back; O auspicious one, we give you a separate share of the kine.

Notes—च—It is used in the sense of चेत्. आजगन्थ—See X. 108.7: not unaccented because preceded by च in the sense of चेत् (see accent on गच्छात् X.108.3). प्रबाधिता—√*bādh* to oppress, past. part. fem. sing.; for accent see निहिता: (I. 24.7). कृण्वै—√*kr* to make, pres 1st. sing. (in the sense of collective.) गाः—√*gā* to go, root-aorist, injun. 2nd. sing. भजाम—√*bhaj* to divide, subj. 1st. plu.

न । अहम् । वेद । भ्रातृत्वम् । नो इति । स्वसृत्वम् । इन्द्रः । विदुः । अक्षिरसः । च । घोराः ॥ गोष्कांमाः । मे । अच्छदयन् । यत् । आयम् । अर्प । अतः । इत् । पणयः । वरीयः ॥१०॥

सा० भा०—सा तान् प्रत्याचष्टे । हे पणयः अहं भ्रातृत्वं न वेद न जानामि । तथा स्वसृत्वं च नो वेद न वं जानामि । के जानन्ति तानाह । इन्द्रः घोराः शत्रूणां भयंकराः अक्षिरसश्च विदुः जानन्ति । किञ्च अस्मात् स्थानादहं यत् यदा आयम् इन्द्रादीन् प्राप्तवम् । 'अप यय गतो' । लृट् रूपम् । तदा मे मदीयाः गोष्कांमाः युष्माभिरपहृता याः कामयमाना इन्द्रादयः अच्छदयन् । युष्मदीयं स्थानमाच्छादयन्ति । 'छद अपवात्त्वे' । अतः कारणाद् हे पणयः वरीयः उद्धतरं गवां युवं परित्यज्य अप इत् अन्यत्स्थानं प्रति गच्छत । यदा । वरीयः प्रभूतमतिबूरं देशं गच्छत । इत् । 'इण गतो' । लोटि रूपम् । वरीयः उदशब्दादीयसुनि 'प्रियस्थिर' इत्यादिना वरादेशः ॥

शब्दा०—न=नहीं, अहम्=मैं, वेद=जानती हूँ, भ्रातृत्वम्=भाईपना, न=न तो, स्वसृत्वम्=बहनपना, इन्द्रः=इन्द्र, विदुः=जानते हैं अक्षि-

रसः=अङ्गिरस, च=ओर, घोराः=भयवर, गोकामाः=गायों की इच्छा करनेवाले, मे=मुझको, अच्छदयन्=मालूम पड़े, यत्=जब, आयम्=आई, अप=अलग, अतः=इसलिये, इत्=चले जावो, पणय=ओ पणि, वरीयः=किसी विस्तृत स्थान पर ।

दि० अ० मैं न तो आईपना जानती हूँ न यहनपना, इन्द्र तथा भयानक अङ्गिरस इसको जानते हैं । जब मैं आई ये गायों की इच्छा करनेवाले मालूम पड़े । अत ओ पणि, (इसकी अपेक्षा) किसी विस्तृत स्थान पर चले जावो ।

Trans—I know neither brotherhood nor sisterhood Indra and terrible Angirases know it They seemed me cow-longing, when I departed Therefore, O Panis, go away to a wider place (than this)

Notes—वेद—See X 1084 विदुः— \sqrt{vid} to know, perf 3rd plu अच्छदयन्— \sqrt{chad} to seem, caus impf 3rd plu आयम्— \sqrt{i} to go, impf 1st sing, not unaccented because preceded by यत् अतः—Sāyana followed by Griffith takes it to mean 'therefore' but Peterson as 'than this' इत्— \sqrt{i} to go, impf 2nd plu वरीयः—Comparative degree of उर wide

दूरम् । इत् । पणयः । वरीयः । उत् । गावः । यन्तु । मिनतीः । ऋतेन ॥ बृहस्पतिः । याः । अविन्दत् । निगूढाः । सोमः । प्रावाणः । ऋपयः । च । विप्राः ॥११॥

सा० भा०—हे पणयः यय वरीयः उत्तर दूरं दूरवेशम् इत् गच्छत । युष्माभिरपहृता गावः ऋतेन सत्येन मिनतीः मिनत्यो द्वारस्य पिथायक पर्वत हित्त्यो विदारयन्त्य उत् यन्तु तस्मादुद्गच्छन्तु । यद्वा । मिनती । व्यत्ययेन कर्मणि शतृ । सौम्यताना युष्माभिरर्वाध्यमानास्ता गावः सुव्यत्यय । गा ऋतेन स्तुतिभिर्नान्तव्येनेन्द्रेण सहायेन बृहस्पत्यादय उद्यन्तु पर्वतादुद्गमयन्तु । निगूढाः नितरा स्थापिता याः गा बृहस्पति अविन्दत् लप्स्यते तथा सोमः तदभिषवकारिण प्रावाण न विप्राः मेधाविन ऋपयः अङ्गिरस च लप्स्यन्ते । 'विन्दत् लप्से' । सौदारिक तस्मात् 'छन्दसि लुङ्लङ्लिट' इति भविष्यदये लङ् । 'शे मुचादीनाम्' इति नृमागम ॥

शब्दा०—दूरम्=दूर, इत=चले जावो, पणयः=ओ पणि, चरीयः=विस्तृत स्थान पर, गावः=गावें, उत् यन्तु=बाहर निकलें, मिनती=चट्टानों को तोड़ती हुई, ऋतेन=सत्य नियम के अनुकूल, बृहस्पतिः=बृहस्पति ने, याः=जिनको, अविन्दत्=दूढ़ निकाला है, निगूळ्हाः=छिपे हुई, सोमः=सोम ने, प्रावाणः=पत्थरों ने, ऋषयः=ऋषियों ने, च=और, विप्राः=बुद्धिमान ।

हि० अ०—ओ पणि, (इसकी अपेक्षा) किसी विस्तृत स्थान पर चले जावो । छिपे हुई गावें, जिनको बृहस्पति ने पता लगाया है, (जिनको) सोम ने, पत्थरों ने, तथा बुद्धिमान ऋषियों ने (पता लगाया है) (चट्टानों के आवरण को) तोड़ती हुई, सत्य नियम के अनुकूल बाहर निकलें ।

Trans.—O Panis, go to a wider place. Let the hidden cows, which Brhaspati has found, and Soma, stones, and the inspired seers (have found) emerge out, breaking (the paving rocks), according to the holy law.

Notes—यन्तु.—√*g* to go, impv. 3rd. plu मिनतीः.—√*mī* to damage, pres. part. nom. plu. This word has variously been interpreted. Grassmann renders it as 'changing place'; Geldner followed by Peterson as 'escaping'; Oldenberg proposes to read मिमती—lowing; Griffith in his translation adopts this sense. अविन्दत्.—√*vid* to find, impv. 3rd. sing. ; not unaccented because preceded by याः. निगूळ्हाः.—√*guh* to hide, past part.

‘हिरण्यगर्भः’ इति दशमं नवमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य हिरण्यगर्भास्यस्यार्थं
 श्रुतम् । कशब्दाभिधेयः प्रजापतिदेवता । तथा चानुक्रान्ताम् — ‘हिरण्य-
 गर्भो दश हिरण्यगर्भः प्रजापत्यः कायम्’ इति । गतः सूक्तविनिर्भोगः । प्राजा-
 पत्यस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां क्रमेणादितस्तिष्ठोऽनुवाक्यास्ततस्तिष्ठो याज्याः ।
 सूत्रितं च — ‘हिरण्यगर्भः समवर्तताम् इति यद् प्रजापत्याः’ (आश्व० श्रौ० ३.८)
 इति वक्ष्यप्रपातेषु कायस्य हविषो हिरण्यगर्भं इत्येषा याज्या । सूत्रितं च —
 ‘क्या नक्षित्र आ भुवद्विरण्यगर्भः समवर्तताम् इति प्रतिप्रस्थाता वाजिने तृतीयः’
 (आश्व० श्रौ० २.१७) इति ॥

हिरण्यगर्भः । सम् । अवर्तत । अग्रं । भूतस्य । जातः । पतिः ।
 एकः । आसीत् ॥ सः । दाधार । पृथिवीम् । धाम् । उत । इमाम् ।
 कस्मै । देवाय । हविषां । विधेम ॥१॥

सा० भा० — हिरण्यगर्भः हिरण्यस्याण्डस्य गर्भभूतः प्रजापतिहिरण्यगर्भः ।
 तथा च तत्तिरोपकं — ‘प्रजापतिर्व हिरण्यगर्भः प्रजापतेरनुरूपत्वात्’ (तै० सं०
 ५. ५. १. २) इति । यद्वा हिरण्यगर्भो गर्भवद्वत्पदे वर्तते सोऽसौ सूत्रात्तस्मात्
 हिरण्यगर्भं इत्युच्यते । अग्रे प्रपञ्चोत्पत्तेः प्राक् समवर्तत । मायाव्यशात्
 सितुक्षोः परमात्मनः समजायत । यद्यपि परमात्मनैव हिरण्यगर्भः तथापि तदुपाधि-
 भूतानां विमदादीनां ब्रह्मण उत्पत्तेस्तदुपहितोऽप्युत्पन्न इत्युच्यते । स च जातः
 जातमात्र एव एकः अद्वितीयः सन् भूतस्य विकारजातस्य ब्रह्माण्डादेः सर्वस्य
 जगतः पतिः ईश्वरः आसीत् । न केवलं पतिरासौदेव अपि तर्हि सः हिरण्यगर्भः
 पृथिवीं विस्तीर्णां द्यां विवम् उत अपि च इमाम् अस्माभिर्दृश्यमानां पुरोवर्ती-
 नीभिर्मा भूमिम् । यद्वा पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षं दिवं भूमिं च दाधार
 धारयति । ‘उन्दसि लुङ्लड्लिटः’ इति साविकालिको लिट् । तुजादित्वादभ्यास-
 दीर्घः । कस्मै अथ किशब्दोऽनिर्जातस्वरूपत्वात् प्रजापतौ वर्तते । यद्वा
 सृष्ट्यर्थं कामयत इति कः । कमेदप्रत्ययः । यद्वा । कं सुखम् । तद्रूपत्वात्
 क इत्युच्यते । अवदा इन्द्रेण पृष्टः प्रजापतिर्भदीयं महत्त्वं तुम्यं प्रदायाहं कः
 कीदृशः त्यामित्युक्तवान् । स इन्द्रः प्रत्यूचे यदीदं ब्रवीष्यहं कः स्यामिति तदेव

त्वं भवेति । अतः कारणात् क इति प्रजापतिराख्यायते । 'इन्द्रो वै द्युं हत्वा सर्वा विजितीर्यिजित्प्राग्रवीत्' (ऐ० ब्रा० ३. २१) इत्यादिकां ब्राह्मणमन्त्रानुसंधेयम् । यदातो किञ्चिदस्तदा सर्वनामत्वात् स्मभायः सिद्धः । यदा तु यौगिकस्तदा व्यत्ययेनेति द्रष्टव्यम् । 'सावेकाचः' इति प्राप्तस्य 'न गोश्वन्सायवर्णः' इति प्रतिषेधः । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्यो । कं प्रजापतिं देवाय देवं दानादिगुणयुक्तम् हविषा प्राजापत्यस्य पक्षोर्वपारूपेणैककपालात्मकेन पुरोडाशेन वा विधेम वयमुत्विजः परिचरेम । विधतिः परिचरणकर्मा ॥

शब्दा०—हिरण्यगर्भः=प्रजापति, समवर्तत=उत्पन्न हुआ, अग्रे=जन्म से ही, भूतस्य=प्राणियों का, जातः=उत्पन्न, पतिः=स्वामी, एकः=एक, आसीत्=था, सः=उत्तने, दाधार=धारण किया, पृथिवीम्=पृथिवी को, द्याम्=आकाश, उत=और, इमाम्=इन सबको, कस्मै=किस, देवाय=देवता का, हविषा=हवि से, विधेम=पूजन करें ।

हि० अ०—हिरण्यगर्भं सबसे प्रथम उत्पन्न हुआ; वह जन्म से ही उत्पन्न प्राणियों का अकेला स्वामी था । उत्तने पृथिवी, आकाश तथा इन सबको धारण किया । किस देवता का हम हवि से पूजन करें ?

Trans.—Hiranyagarbha was produced in the beginning; he was the born sole lord of all beings. He held the earth, the sky and all these. What god should we worship with oblation ?

Notes—हिरण्यगर्भः—According to the traditional view Hiranyagarbha is Prajāpati. Some take him to be sun-god: 'as the great power of the universe, from which all other powers and existences, divine and earthly are derived, a conception which is the nearest approach to the later mystical conception of Brahmā the creator of the world'—wallis. समवर्तत—See X.30.14. दाधार—√dhr to hold, perf. 3rd. sing.; the reduplicated syllable in दाधार is regularly lengthened. कस्मै—This word has been interpreted variously: Sāyana following the tradition takes the word 'ka' for Prajāpati. Scholars, generally, interpret it taking as dative sing.

of the pronominal stem क्त्वि. Now the difficulty is if the word 'ka' is for Prajāpati it would certainly be a noun and accordingly it would be inflected like words terminating in अ. Thus the dative sing. of 'ka' would be काय like देवाय. Sāyana's reply to this is that 'ka' is conventional word for Prajāpati; but it is irregularly inflected like pronoun. विधेम—√vidh to worship, opt. 1rst. plu.

यः । आत्मदाः । बलदाः । यस्य । विश्वे । उपस्थासते ।
प्रशिपम् । यस्य । देवाः ॥ यस्य । छाया । अमृतम् । यस्य ।
मृत्युः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥२॥

सा० मा० —यः प्रजापतिः आत्मदाः आत्मनां दाता । आत्मानो हि सर्वे तस्मात् परमात्मन उत्पद्यन्ते । यथाम्नेः सकाशाद्विस्फुलिङ्गा जायन्ते तद्वत् । यद्वा आत्मनां शोधयिता । 'द्विप् शोधने' । 'आतो मनिन्' इति विच् । बलदाः बलस्य च दाता शोधयिता वा । यस्य च प्रशिपं प्रकृष्टं शासनमाज्ञां विश्वे सर्वे प्राणिनः उपासते प्रार्थयन्ते सेवन्ते वा । 'शामु अनुशिष्यी' । 'शास इत्' (पा० सू० ६. ४. ३४) इत्युपधाया इत्वम् । 'शासिबसिधसीनां च' इति पत्वम् । कृदुत्तरपदकृतिस्वरत्वम् । अतिरनुदात्तेत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । 'तिडि चोदात्तवर्ति' इति गतिरनुदात्ता तथा देवाः अपि यस्य प्रशासनमुपासते । अपि च अमृतम् अमृतत्वम् । भावप्रधानो निर्देशः । यद्वा । अमृतम् । मरणं नास्त्यस्मिन्नित्यमृतं शुभा । बहुव्रीहौ 'नञो जरमरमित्रमृता' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तदपि यस्य प्रजापतेः छाया छायेव वर्ति भवति । मृत्युः यमश्च प्राणापहारी छायेव भवति । तस्मै कस्मै देवाय इत्यादि समानं पूरणं हविषा पुरोडाशात्मनेति तु विशेषः ॥

शब्दा० —यः=जो, आत्मदाः=प्राण देनेवाला, बलदाः=बल देनेवाला, यस्य=जिसकी, विश्वे=सम्पूर्ण, उपासते=मानते हैं, प्रशिपम्=आज्ञा, यस्य=जिसकी, देवाः=देवता, यस्य=जिसकी, छाया=प्रतिबिम्ब, अमृतम्=अमृत, यस्य=जिसकी, मृत्युः=मृत्यु, कस्मै=किस, देवाय=देवता का, हविषा=हवि से, विधेम=पूजन करें ।

हि० अ०—जो प्राण देनेवाला है, बल देनेवाला है, जिसकी आज्ञा सभी मानते हैं, जिसकी (आज्ञा) देवता (भी मानते हैं) जिसकी छाया अमृत है, जिसकी (छाया) मृत्यु (है) । किस देवता का हम हवि से पूजन करें ?

Trans.—Who is the giver of vital breath, giver of strength ; whose commandment all obey, whose, even the gods ; whose shadow is immortality, whose, the death. What god should we worship with oblation ?

Notes—उपासते— $\sqrt{ās}$ with उप to worship, to obey, pres. 3rd. plu. ; not unaccented because preceded by यस्य. प्रशिषम्—Derived from $\sqrt{sās}$ to preach ; the first syllable of the root has been changed in to इ (शास इत्—Pāṇ. VI. 4.34) and dental स into cerebral ष (शासिषत्तिषसीनां च—Pāṇ. VII.3.60).

यः । प्राणतः । निमिपतः । महिस्त्वा । एकः । इत् । राजा ।
जगतः । वभूव ॥ यः । ईशे । अस्य । द्विषदः । चतुःस्पदः ।
कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥३॥

सा० भा०—यः हिरण्यगर्भः प्राणतः प्रश्वसतः । 'अन प्राणने' आवाहिकः । 'शतुरन्तुमः' इति विभक्ते दात्तत्वम् । निमिपतः अक्षिपक्ष्मचलनं कुर्वतः । अत्रापि पूर्वबद्धिभक्तिरदात्ता । जगतः जङ्गमस्य प्राणिजातस्य महित्वा महत्त्वेन । 'गुपां गुलुक्' इति तृतीयाया आकारः । माहात्म्येन एक इत् अद्वितीय एव सन् राजा वभूव ईश्वरो भवति । भवतेर्गलि लिति' (पा० सू० ६. १. १९३) इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । अस्य परिदृश्यमानस्य द्विषदः पादद्वययुक्तस्य मनुष्यादेः चतुष्पदः गवाश्वादेश्च यः प्रजापतिः ईशे ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' । आवाहिकोऽनुदात्तत् । 'लौपस्त आत्मनेपदेणु' इति तलोपः । अनुदात्तेत्याल्लसार्व-धातुकानुदात्तत्वे घातुस्थरः । अस्य । 'अबिदम्' इतीदमो विभक्तिरदात्ता । द्वौ पादौ यस्य स द्विषात् । 'संख्यातुपूर्वस्य' (पा० सू० ५. ४. १४०) इति पादस्यान्त्यलोपः समासान्तः । भसंशायां 'पादः पत्' (पा० सू० ६. ४. १३०) इति पद्भावः 'द्वित्रीयाया पादन्' (पा० सू० ६. २. १९७) इत्येकदेशविहितस्या-

नन्यत्यादुत्तरपदान्तीदास्तत्वम् । स्वरयजंमेपय चतुष्पद इत्यत्रापि प्रश्रिया ।
'बहुग्रोहो प्रकृत्या' इति पूर्वपदप्रकृतित्स्वरः । पूर्वपदस्य 'नृः संख्यायाः' (कि०सू०
२. ५) इत्याद्युदात्तत्वम् । 'इदुदुपपस्य चाप्रत्ययस्य' इति विसर्जनीयस्य पत्वम् ।
ईदृशो यः प्रजापतिस्तस्मै कस्मै इत्यादि सुषोचं हविषा हृदयाद्यात्मनेत्ययमत्र
विशेषः ॥

शब्दा०—यः=जो, प्राणतः=श्वास लेनेवाले, निमिपतः=पलक मारने-
वाले, महित्वा=महिमा से, एकः=अकेले, इत्=ही, राजा=शासक, जगतः
=जंगमों का, बभूव=हुआ है, यः=जो, ईशे=शासन करता है, अस्य=
इस, द्विपदः=दो पैरवाले का, चतुष्पदः=चार पैरवाले का, कस्मै=किस,
देवाय=देवता का, हविषा=हवि से, विधेम=पूजन करे ।

हि० अ०—जो अपनी महानता से श्वास लेनेवाले तथा पलक मारने-
वाले जंगमों का अकेला राजा हुआ है; जो इस दो पैरवाले तथा चार पैर-
वाले का शासन करता है । किस देवता का हमलोग हवि से पूजन करें ?

Trans.—Who through his grandeur, became the
sole king of all the moving world that breathes and
winks ; who masters over these bipeds and quadrupeds.
What god should we worship with oblation ?

Notes—प्राणतः— \sqrt{an} with प्र to breathe, pres.
part. gen. sing. निमिपतः— $\sqrt{miṣ}$ with नि to wink, pres.
part. gen. sing. ; words with the suffix शतृ terminating
in अन् accent the termination (शतुरमुनो नद्यजादी—Pān.
VI. 1.173). बभूव— $\sqrt{bhū}$ to be, perf. 3rd. sing. ; not
unaccented because syntactically connected with यः. ईशे—
 \sqrt{is} to be master, pres. 3rd. sing. ; त् has been dropped
in the mid. (लोपस्त आत्मनेपदेषु—Pān. VII. 1.41) ; not
unaccented because preceded by यः. अस्य—Not unaccented
because its substantive द्विपदः immediately follows in
the same Pāda. (ऊद्विदम्—Pān VI. 1.171). द्विपदः—The word
पाद as the second member of the compd. loses its
final syllable when preceded by any numerals or सु
as the first member (संख्यासुपूर्वस्य—Pān. V.4.140), and

again पाद् becomes पत् (पाव पत्—Pān VI 4. 130), in the Bahuvrīhi compd when the word पात् occurs as the second member, and numerals, two, three etc as the first member, the second member is accented (द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसुबहुव्रीहौ—Pān VI 2 197) चतुष्पद—Grammatical construction is the same as द्विपद; but it is accented on the first member according to the original nature of Bahuvrīhi

यस्य । इमे । हिमवन्तः । महित्वा । यस्य । समुद्रम् । रसया ।
सह । आहुः ॥ यस्य । इमाः । प्रदिशः । यस्य । बाहू इति ।
कस्मै । देवाय । हविषां । विधेम ॥४॥

सा० भा०—हिमा अस्मिन् सन्तीति हिमवान् । तेन बहुवचनान्तेन सर्वे पर्वता लक्ष्यन्ते । यथा छत्रिणो गच्छन्तीति । हिमवन्तः हिमबहुपलक्षिता इमे दृश्यमाना सर्वे पर्वता यस्य प्रजापते महित्वा महत्त्व माहात्म्यमैश्वर्यमिति आहुः । तेन सृष्टरवातद्रूपेणावस्थानाद्वा । तथा रसया । रसो जलम् । तद्वती रसा नदी । अर्शआवित्वावच् । जातावेकवचनम् रसाभिर्नदीभि सह समुद्रम् । पूर्ववदेकवचनम् । सर्वान् समुद्रान् यस्य महाभाग्यमिति आहुः क्वयन्ति सृष्ट्यभिज्ञा । यस्य च इमाः प्रदिशः प्राच्यारम्भा आग्नेयाद्या कोणादिश ईशितव्या । तथा बाहू । वचनप्यत्ययः । बाह्वो भुजाः । भुजवत्प्राधान्ययुक्ता प्रदिशश्च यस्य स्वभूताः । तस्मै कस्मै इत्यादि समान पूर्वेषु ॥

। शब्दा०—यस्य=जितकी, इमे=ये, हिमवन्तः=पर्वत, महित्वा=महिमा, यस्य=जितकी, समुद्रम्=समुद्र की, रसया=रसा के, सह=साथ, आहुः=कहते हैं, यस्य=जितकी, इमाः=ये, प्रदिशः=दिशाएँ, यस्य=जितकी, बाहू=भुजाएँ, कस्मै=किस, देवाय=देवता का, हविषां=हवि से, विधेम=पूजन करें ।

हि० अ०—जितकी महिमा ये पर्वत, जितकी (महिमा) रसा सहित समुद्र (ऐसा वे) कहते हैं, जितकी ये दिशाएँ, जितकी भुजाएँ (उप दिशाएँ) हैं । जिस देवता का हमलोग हवि से पूजन करें ?

Trans.—Whose grandeur the snowy mountains, whose the oceans with the Rasā (they) say; whose these quarters, whose the arms (mid-quarters). What god should we worship with oblation?

Notes—आहुः—√ah to say. perf. 3rd. plu.

येन । द्यौः । उग्रा । पृथिवी । च । दृढहा । येन । स्व । रिति
स्वः । स्वभितम् । येन । नाकः ॥ यः । अन्तरिक्षे । रजसः । वि-
मानः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥५॥

सा० भा०—येन प्रजापतिना द्यौः अन्तरिक्षम् उग्रा उद्गूणं विशेषा गहनरूपं वा । पृथिवी भूमिः च दृढहा मेन स्थिरीकृता । स्वः स्वर्गश्च येन स्वभितं स्वर्गं कृतम् । यथाधो न पतति तयोपरि अवस्थापितमित्यर्थः । 'प्रसितस्वभितस्तभित' इति निपात्यते । तथा नाकः आदित्यश्च येन अन्तरिक्षे स्तभितः । यः च अन्तरिक्षे रजसः उदकस्य विमानः निर्माता । तस्मै कस्मै इत्यादि पठम् ॥

शब्दा०—येन=जिससे, द्यौः=आकाश, उग्रा=शक्तिशाली, पृथिवी=पृथिवी, च=और, दृढहा=स्थिर, येन=जिससे, स्वः=प्रकाशलोक, स्वभितम्=स्थिर एका है, येन=जिसके द्वारा, नाकः=सूर्य, यः=जो, अन्तरिक्षे=अन्तरिक्ष में, रजसः=लोकों को, विमानः=नाप रहा है, कस्मै=किस, देवाय=देवता का, हविषा=हवि से, विधेम=पूजन करें ।

हि० अ०—जिसके द्वारा ध्रुव लोक शक्तिशाली है, तथा पृथिवी स्थिर है; जिसके द्वारा प्रकाशलोक स्थिर एका है, तथा जिसके द्वारा सूर्य (एका है); जो अन्तरिक्ष में लोकों को नाप रहा है । किस देवता पर हमलोग हवि से पूजन करें ?

Trans.—By whom the sky is strong and earth is fixed fast, by whom the region of light is propped, by whom the sun; who in the mid-air is measuring the regions. What god should we worship with oblation?

Notes—स्वः—See Appendix-‘B’ under rules of rendering Saṁhitā-text into Pada-text (5. ii n). स्तम्भितम्— \sqrt{stabh} to prop, past part. रजसः—‘Water’ (Sāyana), ‘regions’ (Griffith). विमानः— $\sqrt{mā}$ to measure, root-aorist part.

यम् । क्रन्दसी इति । अघसा । तस्तुमाने इति । अग्नि । ऐक्षे-
ताम् । मनसा । रेजमाने इति ॥ यत्र । अधि । सूरः । उत्सृष्टः ।
विभाति । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥६॥

सा० भा०—क्रन्दितवान् रोदितवाननयोः प्रजापतिरिति क्रन्दसी घावा-
पृथिव्यौ । धूपते हि—‘यदरोदोत्तदनयो रोदस्त्वम्’ (तै० वा० २.२.९.४)
इति । ते अघसा रक्षणेन हेतुना लोकस्य रक्षणायं तस्तमाने प्रजापतिना
सृष्टे लक्ष्यस्पर्शं तस्यो यं प्रजापति मनसा बुद्ध्या अभ्यैक्षेताम् आवयोर्महत्त्व-
मनेन इत्यभ्यपश्येताम् । ‘ईक्ष दशने’ । लङि अङादित्यादाद्युदात्तः । कीदृष्यौ
घावापृथिव्यौ । रेजमाने राजमाने दीप्यमाने । आकारस्य व्यत्ययेनैत्वम् ।
अदुपदेशाल्लसार्वपातुकानुदात्तत्वे पातुस्वरः । यत्रा । लिटः कानच् । ‘कणां
च सप्तानाम्’ (पा० सू० ६.४.१२५) इत्येत्वाम्यासलोपी । ‘छन्दस्पुमपया’
इति सार्वपातुकत्वाच्छष् । अत एव ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम् ।
यत्राधि यस्मिन्नाधारभूते प्रजापतौ सूरः सूर्यः उदितः उदयं प्राप्तः सन् विभाति
प्रकाशते । उत्पूवदितेः कर्मणि निष्ठा । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृति-
स्वरत्वम् तस्मै कस्मै इत्यादि गुणानम् ॥

शब्दा०—यम्=जितको, क्रन्दसी=आकाश तयो पृथिवी, अघसा=
रक्षा के लिये, तस्तमाने=स्थिर किये गये, अग्नि ऐक्षेताम्=देखते हैं,
मनसा=मन से, रेजमाने=घमकते हुये, यत्र=जहाँ, अधि=पर, सूरः=
सूर्य, उदितः=निकला हुआ, विभाति=घमकता है, कस्मै=किस, देवाय=
देवता का, हविषा=हवि से, विधेम=पूजन करें ।

हि० अ० (प्राणिषों की) रक्षा के लिये स्थिर किये गये आकाश तथा
पृथिवी घमकते हुये, मन से जितको देखते हैं; जहाँ पर उदय हुआ सूर्य घम-
कता है । किस देवता का हमलोग हवि से पूजन करें ?

Trans.—Whom heaven and earth, propped

(with a view) to protect (the beings), shining, look with their mind; whereupon the risen sun shines. What god should we worship with oblation ?

Notes—वृत्तमाने— \sqrt{stabh} to prop. perf. part. nom. dual; final ए is Pragrhya. अभ्यैक्षेताम्— $\sqrt{ikṣ}$ to see impf. 3rd. dual; not unaccented because syntactically connected with यम्. रेजमाने— \sqrt{rej} to tremble, pres. part. nom. dual; final ए is Pragrhya Sāyana takes रेजमाने as राजमाने. According to him, राज in राज irregularly has become ए and is accented. He also conjectures that 'originally it should be रराजमाने the reduplicated syllable being dropped (कृणां च सप्तानाम्—Pāṇ. VI. 4. 125). 'Then dropping of reduplicated syllable is indicated by changing राज into ए which being indication of reduplicated syllable is accented (अभ्यस्तामहिः—Pāṇ VI. 1.189). उदितः— \sqrt{i} with उद् to rise, past part विभाति— $\sqrt{bhā}$ to shine, pres. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यत्.

आपोः । ह । यत् । बृहतीः । विश्वम् । आयन् । गर्भम् । दधानाः ।
जनयन्तीः । अग्निम् ॥ ततः । देवानाम् । सम् । अवर्तत ।
असुः । एकः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥७॥

सा० भा० बृहतीः बृहत्यो महत्यः । जति 'वा छन्दति' इति पूर्वसवर्ण-
दीर्घः । 'बृहन्महतोऽपसंख्यानाम्' इति दीर्घ उदात्तत्वम् । अग्निम् । उप-
लक्षणमेतत् । अग्न्युपलक्षितं सर्वं वियदादिभूतजातं जनयन्तीः जनयन्त्यः
तदयं गर्भं हिरण्मयाण्डस्य गर्भभूतं प्रजापति दधानाः धारयन्त्यः आपो ह
आप एव विश्वमायन् सर्वं जगत् व्याप्नुवन् यत् यस्मात् ततः तस्माद्धेतोः
देवानां देवादीनां सर्वेषां प्राणिनाम् अमुः प्राणभूतः एकः प्रजापतिः समवर्तत
समजायत । यद्वा । यत् यं गर्भं दधाना आपो विश्वात्मनावस्थिताः ततो
गर्भभूतात्प्रजापतेर्देवादीनां प्राणात्मको वायुरजायत । अथवा । यत् । लिङ्ग-

वचनयोर्ज्येष्ठतयः । उक्तलक्षणा या आपो विश्वमावृत्य स्थिताः ततस्ताम्योऽद्भ्यः सकाशादेकोऽद्वितीयोऽसुः प्राणात्मकः प्रजापतिः समवर्तत निश्चकाम । तस्मै कस्मै इत्यादि गतम् ॥

शब्दा० — आपः=जल ने, ह=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, यत्=जिस, बृहतीः=महान्, विश्वम्=सम्पूर्ण लोक को, आयम्=व्याप्त किया था, गर्भम्=गर्भ, दधानाः=धारण करते हुये, जनयन्तीः=उत्पन्न करते हुये, अग्निम्=अग्नि को, ततः=उत्तो से, देवानाम्=देवताओं का, समवर्तत=उत्पन्न हुआ, असुः=प्राण, एकः=एकमात्र, कस्मै=किस, देवाय=देवता का, हविषा=हवि से, विधेम=पूजन करें ।

हि० अ० — गर्भ धारण करते हुये तथा अग्नि (आदि महाभूतो) को उत्पन्न करते हुये जिस महान् जल ने सम्पूर्ण लोक को व्याप्त किया था, उत्तो से देवताओं का एकमात्र प्राण (रूप वायु) उत्पन्न हुआ । किस देवता का हमलोग हवि से पूजन करें ?

Trans.—Great waters, which swept over the world bearing the germ and creating the fire (etc.) ; therefrom the sole breath of the gods was produced. What god should we worship with oblation ?

Notes—बृहतीः— \sqrt{brh} to make big, pres. part. आयन्— \sqrt{i} to go impf. 3rd. plu ; not unaccented because preceded by यत्. दधानाः— $\sqrt{dhā}$ to put, pres. part जनयन्तीः— \sqrt{jan} to generate, pres. part. caus. समवर्तत—See X. 90.14

यः । चित् । आपः । मुहिना । परिऽअपश्यत् । दक्षम् । दधानाः । जनयन्तीः । यज्ञम् ॥ यः । देवेभ्यः । अधि । देवः । एकः । आसीत् । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥८॥

सा० भा० — यज्ञं यज्ञोपलक्षितं विकारजातं जनयन्तीः उत्पादयन्तीः तदर्थं दक्षं प्रपञ्चात्मना घषिष्णुं प्रजापतिमात्मनि दधानाः पारयित्रीः । दधातेहेतो शानच् । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । ईदृशी आपः । व्यत्ययेन प्रथमा ।

अपः प्रलयकालीना महिना महिम्ना । छान्दसो मलोपः । स्वमाहात्म्येन यश्चित् यश्च प्रजापतिः पर्यपश्यत् परितो दृष्टवान् यः च देवैष्यधि देवेषु मध्ये देवः तेषामपोश्वरः सन् एकः अद्वितीयः आसीत् भवति । अस्तेछान्दसो रुद्र । 'अस्तिसिचोष्कृते' (पा० सू० ७. ३. ९६) इतीडागमः । तस्मै कस्मै इत्यादि गतम् ॥

शब्दा०—यः=जितने, चित्=और, आपः=जल को, महिना=महिमा से, परि अपश्यत्=चारों तरफ से देखा, दृष्टम्=जनपित्री शक्ति को धारण करनेवाले, जनयन्तीः=उत्पन्न करनेवाले, यज्ञम्=यज्ञ को, यः=जो, देवेषु=देवताओं के, अधि=ऊपर, देवः=देव, एकः=अकेला, आसीत्=था, कस्मै=किस, देवाय=देवता का हविषा=हवि से, विधेम=पूजन करें ।

हि० अ०—जितने अपनी महिमा से जनपित्री शक्ति को धारण करनेवाले, यज्ञ को उत्पन्न करनेवाले जलों को देखा; जो देवताओं के ऊपर एक देव था । किस देवता का हमलोग हवि से पूजन करें ?

Trans.—Who with his greatness saw over the waters bearing the productive force, producing the sacrifice; who was the sole God over all gods. What god should we worship with oblation ?

Notes—आपः—Irregular use of nom. plu. for acc. plu. अपः. पर्यपश्यत्— \sqrt{pas} to see, impf. 3rd. sing. ; not unaccented because preceded by यः ; preposition is compounded and is unaccented.

मा । नुः । हिंसीत् । जनिता । यः । पृथिव्याः । यः । वा । दिवम् । सत्यधर्मा । जुजान् ॥ यः । च । अपः । चन्द्राः । बृहतीः । जुजान् । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥६॥

सा० भा०—स प्रजापतिः नः अस्मान् मा हिंसीत् वा वाचताम् । यः पृथिव्याः भूमेः जनिता जनयिता सृष्टा । 'जनिता मन्त्रे' इति गिल्फो निपात्यते । उदात्तयो ह्रस्वार्वात् इति पृथिवीशब्दाद्विभक्तेरुदात्तत्वम् । यो वा यश्च सत्यधर्मा सत्यमवितथं धर्मं जगतो धारणं यस्य स तादृशः प्रजापतिः दिवम्

अन्तरिक्षोपलक्षिताम् सर्वान् लोकान् जजान जनयामास । जनी प्राबुभवि ।
णिचि बृद्धौ 'जनोजृष्णनसुरञ्जः' इति मित्वात् 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् ।
ततो लिटि 'अमन्त्रे' (पा० सू० ३. १. ३५) इति निषेधादाभ्युपगम्येतिषो
णलि बृद्धौ 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यश्च बृहतीः महतीः चन्द्रा
आह्लादिनीः अपः उदकानि जजान जनयामास । 'ऊडिवम्' इत्यादिना अप्सवदा-
दुत्तरस्य शस उदात्तत्वम् । तस्मै कस्मै इत्यादि गतम् ॥

शब्दा० — मा=मत, नः=हमलोगों को, हिंसीत्=फट दे, जनिता=
उत्पन्न करनेवाला, यः=जो, पृथिव्याः=पृथिवी को, यः=जो, वा=और
दिवम्=आकाश को, सत्यधर्मा=सत्य नियमवाले, जजान=उत्पन्न किया,
यः=जिसने, च=और, अप=जलको, चन्द्राः=आह्लादकारी, बृहती=
महान्, जजान=उत्पन्न किया, कस्मै=किस, देवाय=देवता का, हविषा=
हवि से, विधेम=पूजन करें ।

हि० अ० — जो पृथिवी को उत्पन्न करनेवाला है, जो सत्य नियमवाला है,
जिसने आकाश को उत्पन्न किया, जिसने आह्लादकारी महान् जल को उत्पन्न
किया, वह हमें फट न दे । किस देवता का हमलोग हवि से पूजन कर ?

Trans.—May he not injure us, who is the begetter
of the earth, he whose laws are true, who generated
the heaven, and who generated the great and beauti-
ful waters. What god should we worship with
oblation ?

Notes—हिंसीत्— \sqrt{hims} to injure, 'is'-aorist injun.
3rd. sing जनिता— \sqrt{jan} to generate, with the suffix तृच्
सत्यधर्मा—Whose laws are true ; Bahuvrihi compd.
accented on the first member. जजान— \sqrt{jan} to generate,
perf. 3rd. sing ; not unaccented because preceded by यः.

प्रजापते । न । त्वत् । पुत्रानि । अन्यः । विश्वा । ज्ञातानि ।
परि । ता । बभूव ॥ यत्स्कांमाः । ते । जुहुमः । तत् । नुः ।
अस्तु । वयम् । स्याम् । पतयः । रयीषाम् ॥१०॥

सा० भा०—इत्यादयस्व इष्टघयने प्राजापत्यस्य हवियः 'प्रजापते इत्येषानु-
वाक्या । सूत्रितं च—प्राजापत्य इत्यादयः प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः' (आश्व० धौ०
२. १४) इति । केशनखकीकीटादिभिः दुष्टानि हर्षोष्मनर्घवाप्सुप्रक्षिपेत् । सूत्रितं
च—'अपोऽन्मयहरेयुः प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः' (आश्व० धौ० ३. १०) इति ।
घौलादिकर्मस्वप्येषा होमार्था । सूत्रितं च—तेषां पुरस्ताच्चतस्र आग्याहुतो-
र्जुहपादग्न आर्युषि पयस इति तिसृभिः प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति च'
(आश्व० गृ० १. ४. ४) इति ।

हे प्रजापते त्वत् त्वत्सोऽन्यः कश्चित् एतानि इदानीम् यतमानानि विश्वा
विश्वानि सर्वाणि । 'शेष्टदसि बहुलम्' इति शैलौषः । जातानि प्रथम
विकारभाञ्जितानि तांस्तानि सर्वाणि भूतजातानि न परि वभूव न परिगृह्णाति ।
न व्याप्नोति । त्वमेवंतानि परिगृह्ण स्रष्टुं शक्नोषीति भावः । परिपूर्वो भवतिः
परिग्रहायः । ययं च यत्कामाः यत्फलं कामयमानाः ते तुभ्यं जुहुमः हवींषि
प्रयच्छामः तत् फलं नः अस्माकम् अस्तु भवतु तथा वयं च रयीणां घनानां
पतयः ईश्वराः स्याम भवेम । 'नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् ।

शब्दा०—प्रजापते=ओ प्रजापति, न=नहीं, त्वत्=तुमसे, एतानि=
ये, अन्य=भिन्न विश्वा=सम्पूर्ण, जातानि=प्राणी, परि=चारो तरफ से
व्याप्त करने वाले, ता=वे, वभूव=हो सकते, यत्कामाः=जिस इच्छा से,
ते=तुमको जुहुमः=स्तुति करते हैं, तत्=वह कामना, नः=हमारी, अस्तु=
पूर्ण हावे, ययम्=हमलोग, स्याम=होवें, पतयः=स्वामी, रयीणाम्=
घन के ।

हि० अ०—ओ प्रजापति, तुमसे भिन्न ये जितने उत्पन्न जीव हैं वे तुमको
चारों तरफ से व्याप्त नहीं कर सकते; जिस कामना से हम तुम्हें हवि प्रदान
करते हैं वह हमारी इच्छा पूरी हो । हम घन के स्वामी बनें ।

Trans.—O Prajāpati all these created beings, beside
thee, cannot surround thee. May that be of ours
seeking which we offer thee May we be the lord of
riches

Notes—यत्कामाः—Desirous of which ; this type
of compd. is called Syntactical compd. It is of the
nature of Bahuvrīhi and is accented on the first member.

जुहुमः—√*hu* to sacrifice, pres. 1st. plu. , not unaccented because preceded by यत् The first line has been interpreted variously : 'Prajāpati, thou only comprehendest all these created things, and none. beside thee' (Griffith), 'lord of every creature, thou rulest over all, and there is none beside thee' (Peterson).

एकादशश्रुवाके त्रयोविंशतिसंख्याकानि सूत्रानि । तत्र 'नासदासीत्' इति सप्तचं प्रथमं सूत्रं श्रष्टुभम् । परमेष्ठी नाम प्रजापतिर्ह्यपि । विद्यदादि-भाषाणां सृष्टिस्थितिप्रलयादीनामत्र प्रतिपाद्यत्वात् तेषां कर्ता परमात्मा देवता । तथा चानुशान्तं—'नासत्सन्त प्रजापतिः परमेष्ठी भाववृत्तं तु' इति । गतो विनियोगः ॥

न । असत् । आसीत् । नो इति । सत् । आसीत् । तदानीम् । न । आसीत् । रजः । नो इति । विऽओम । पुरः । यत् ॥ किम् । आ । अवरिवरिति । कुह । कस्य । शर्मन् । अम्भः । किम् । आसीत् । गहनम् । गभीरम् ॥१॥

सा० भा०—'तपस्तन्महिताजायतंकम्' इत्यादिनाप्रे सृष्टिः प्रतिपादयिष्यते । अधुना ततः प्रागवस्था निरस्ततप्तप्रपञ्चा या प्रलयावस्था सा निरूप्यते । तदानीं प्रलयदशायामवस्थितं यदस्य जगतो मूलकारणं तत् असत् शशविषाणवन्निष्पाद्यं न आसीत् । न हि तदृशात् कारणादस्य सतो जगत उत्पत्तिः संभवति । तथा नो सत् नैव सदात्मयत् सत्येन निर्वाच्यम् आसीत् । यद्यपि सदसदात्मकं प्रत्येकं विलक्षणं भवति तथापि भावाभावयोः सहावस्थानमपि संभवति । कुतस्तयोः तदात्म्यमिति उभयविलक्षणम-निर्वाच्यमेवासीदित्यर्थः । ननु नो सदिति पारमार्थिकतत्त्वस्य निषेधः । तद्वात्मनोऽप्यनिर्वाच्यत्वप्रसङ्गः शयोच्येत । न । आनीदवातमिति तस्य सत्त्वमप्रे वक्ष्यते परितोषान्मायाया एवात्र सत्यं निषिध्यत इति । एवमपि तदानीमिति विशेषणानर्थक्यं व्यवहारदशायामपि तस्याः पारमार्थिकसत्त्वाभावात् । अयं व्यावहारिकसतो पृथिव्यादीनां भाषाणां विद्यमानत्वात् कथं नो सदिति निषेधः । तत्राह । नासीद्वज्र इत्यादि । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (नि० ४.१९) इति यास्कः । अत्र च सामान्यापेक्षमेकवचनम् । व्योम्नो वक्ष्यमाणत्वात्तस्याप-स्तनाः पातालादयः पृथिव्यन्ता नासन्नित्यर्थः । तथा व्योम अन्तरिक्षं तदपि नो नैवासीत् । पर इति सकारान्तं परस्तादित्यर्थे बतंते । परस्तात्वाच्छान्दसोऽस्तातेरर्थेऽसिप्रत्ययः । परः व्योम्नः परस्तादुपरिदेशे द्युलोकप्रभृतिसत्यलोकान्तं

यत् अस्ति तदपि नासीदित्यर्थः । अनेन चतुर्दशभुवनगर्भं ब्रह्माण्डं स्वरूपेण निविष्टं भवति । अथ तदावरकत्वेन पुराणेषु प्रसिद्धानि यानि विषयादिभूतानि तेषामवस्थानप्रदेशं तदावरणनिमित्तं चाक्षेपमुखेन क्रमेण निवेद्यति किमावरी-
वरिति । किम् आवरणीयं तत्त्वमावरकभूतजातम् आवरीवः । अत्यन्तमावृणु-
यात् । आचार्याभावात् तदावरकमपि नासीदित्यर्थः । वृणोतेत्यङ्लुगन्ताच्छान्दो
लुङि तिपि रूपमेतत् । यद्वा । किमिति प्रथमं च । किं तत्त्वमावरकमावृणुयात् ।
अवियमाणवत्तदपि स्वरूपेण नासीदित्यर्थः । आवृण्यत् तत्तत्त्वं कुद् कुन देशोऽव-
स्यायावृणोति । आधारभूतस्तादृशो देशोऽपि नासीदित्यर्थः । किञ्चिदात् सप्तम्यर्थे
हप्रत्ययः । 'कु तिहोः' (पा० सू० ७. २. १०४) इति प्रकृतेः ववादेशः । कस्य
शर्मन् कस्य वा भोक्तुर्जीवस्य शर्मणि सुखदुःखसाक्षात्कारलक्षणे भोगे निमित्तभूते
सति तदावरकं तत्त्वमावृणुयात् । जीवानामुपभोगार्था हि सृष्टिः । तस्यां हि
सत्यां ब्रह्माण्डस्य भूतंरावरणं प्रलयवशात् च भोक्तारो जीवा उपाधिविलयात्
प्रलीना इति कस्य किञ्चिदपि भोक्ता न संभवतोऽप्यावरणस्य निमित्ताभावादपि
तन्न घटत इत्यर्थः । एतेन भोग्यप्रपञ्चवत् भोक्तृप्रपञ्चोऽपि तदानीं नासी-
दित्युक्तं भवति । किञ्चिदादुत्तरस्य दशः 'सावेकाचः' इति प्राप्तस्योदात्तत्वस्य
'न गोश्वन्साववर्ण' इति प्रतिषेधः । 'मुपां सुलुक्' इति शर्मणः सप्तम्या लुक् ।
यद्यपि सावरणस्य ब्रह्माण्डस्य निषेधेन तदन्तर्गतमप्यस्तत्त्वमपि निराकृतं तथापि
'अप्यो वा इदमग्रे सलिलमासीत्' (तं० सं० ७. १. ५. १) इति श्रुत्या किञ्चिदपि
सद्भावमाशङ्केत । तं प्रत्याचष्टे अम्भः किमासीत् इति । गहनं दुष्प्रवेशं गभीरं
दुरवस्थात्मकमप्यप्यधम् ईदृशम् अम्भः किमासीत् । तदपि नैवासीदित्यर्थः ।
श्रुतिस्त्ववान्तरप्रलयविषया ॥१॥

शब्दा० - न=नहीं, असत्=नामरूपादि रहित अवस्था, आसीत्=थी,
नो=नहीं, सत्=नामरूपात्मक अवस्था, आसीत्=थी, तदानीम्=उस समय,
न=नहीं, आसीत्=था, रजः=लोक, नो=नहीं, व्योम=आकाश, परः
=उपर, यत्=जो है, किम्=कौन, आ अवरीवः=आवृत किया था,
कुद्=कहाँ, कस्य=किसकी, शर्मन्=सुरक्षा में, अम्भः=जल, किम्=क्या,
प्रश्न वाचक शब्द, आसीत्=था, गहनम्=अपार, गभीरम्=गहरा ।

हि० अ०—उस समय न नामरूपादि रहित अवस्था थी, न नामरूपात्मक
अवस्था ही थी; न (कोई) लोक था, न आकाश ही था, जो उपर है । कौन
आवृत किया था ? वहाँ, किसकी सुरक्षा में ? क्या अपार गभीर जल था ?

Trans.—There was neither the non-existent nor was

the existent then ; there was neither the region nor the sky that is above. What did cover it ? Where, in whose protection ? Was there water, unfathomable, deep ? :

Notes—तो—See VI. 54 3 अवरीयः— \sqrt{vr} to cover, inte impf. 3rd. sing ; final visarjaniya is originally rhotacized ; hence, इति is added after it in the Pada-text. कुह—Formed from किम् with the suffix ह in the locative sense (कु तिहो—Pāṇ. VII.2.104) शर्मन्—The regular loc. sing form of शर्मान् would be शर्मणि, but in the Vedic language the suffix ङि. is dropped (सुपां सुलुक्—Pāṇ. VII. 1.39)

न । मृत्युः । आसीत् । अमृतम् । न । तर्हि । न । रात्र्याः । अह्नः ।
आसीत् । प्रज्केतः ॥ आनीत् । अवातम् । स्थधया । तत् । एकम् ।
तस्मात् । हु । अन्यत् । न । पुरः । किम् । चन । आसु ॥२॥

सा० मा०—ननुवत्स्य प्रतिसंहारस्य संहर्त्रेक्षत् स एव सहर्ता मृत्युविद्यत इत्यत आह न मृत्युरासीत् इति । ननु यदि स नासीत् तर्हि तदभावकृतम् अमृतम् अमरणं प्राणिनाद्यस्थानं तदानीमपि स्यात् तत्राह । अमृतं न तर्हि इति । तर्हि तस्मिन् प्रतिहारस्तमये । अयं भावः । सर्वेषां प्राणिनां परिपक्वं भोगहेतुभूतं सर्वं कर्म यदोपभूतमासीत् तदा भोगाभावाभिप्रयोजनमिदं जगदिति परमेश्वरस्य मनसि संजिहोर्षा जायते । तथैव स मृत्युः सर्वं जगत् संहरत इति किमनेन मृत्युना संहर्त्रा तदभावकृतं या कपममरणं स्यादिति । एतदेवाभिप्रेत्य कठेराग्न्यायते—'यस्य द्रव्यं च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या षेद यत्र स.' (क० उ० २. २५) इति । नन्वेतस्य सर्वस्याधिकरणभूतः कालो विद्यत इत्यत आह न रात्र्या इति । रात्र्याः अह्नः च प्रकेतः प्रज्ञानं न आसीत् । तदेतुभूतयो. सूर्यचन्द्रमसोरभावात् । एतेनाहोरात्रनिषेधेन तदात्मको मासर्तुसंवत्सरप्रभृतिकः सर्वः कालः प्रत्याह्व्यातः । अयं तर्हि नो सदारोत्तदानी-मिति कालवाची प्रत्ययः । उपचारादिति शून्यः । यदेदानीं तत्तन्निषेधस्य कालो-ऽप्यष्टेदवस्तथा भावापि तदवच्छेदेहेतुरित्यवच्छेदकत्वसाध्येनाकालेऽपि कालवाची

प्रत्ययः । यदवादित्म ब्रह्मणः परमार्थसत्त्वमग्रे वक्ष्यत इति तदिदानीं दशयत्या-
नीदिति । तत् सकलवेदान्तप्रसिद्धं ब्रह्मतत्त्वम् आनीत् प्राणितवत् । नन्वेवं
प्राणनकर्तृर्जीवभावापन्नस्यैव ब्रह्मणः सत्त्वं स्यात् न विरक्षितस्य निरुपाधिकस्य
ब्रह्मणः । 'अप्राणो ह्यमनाः शुद्धः' इति तस्य प्राणसंबन्धाभावात् तत्राह आनीद-
वातमिति । अयमाशयः । आनीदित्यत्रधात्वर्थकिया तत्कर्ता तस्य च भूतकाल
संबन्ध इति त्रयोऽर्थाः प्रतीयन्ते । तत्र समुदायो न विधीयते ययानयोऽष्टारुपाल
इति येन ब्रह्मणः सत्त्वं न स्यात् । किं तर्ह्यनेन कर्तृत्वमनूद्य भूतकालसत्तालक्षणो
गुणो विधीयते दध्ना जुहोतीति धावयान्तरविहितान्निहोत्रानुवादेन तत्र गुण-
विधानम् । तत्राप्यनेन कर्तृत्वविशिष्टस्य न पूर्वकालसत्ता विधीयते तन्निषेधा-
नुपपत्तिप्रसङ्गात् अतोऽनेन कर्तृत्वेन इदानीन्तनेनोपलक्षितं यन्निरुपाधिकं परं ब्रह्म
तस्यैव भूतकालसत्ता विधीयत इति न कश्चिद्दोष इति । नन्वीदृशस्य ब्रह्मणो
मायया सह संबन्धासंभवात् सांख्याभिमतता स्वतन्त्रा सद्रूपा सत्त्वरजस्तमोगुणा-
त्मिका मूलप्रकृतिरेवाभिभतेति कथं नो सदिति नियेयः । तत्राह स्वध्या इति ।
स्वस्मिन् धीयते ध्रियत आधित्य वर्तत इति स्वधा माया । तथा तद्ब्रह्मैक-
विभागापन्नमासीत् । 'सहयुक्तेऽप्रधाने' (पा० सू० २. ३. १९) इति तृतीया
सहशब्दयोगाभावेऽपि सहाययोगे भवति 'युद्धो यूना' (पा० सू० १. २. ६५)
इति निपातनात्सिद्धात् । अत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थ्यां तस्याः स्यात्तन्त्र्यं निधायते ।
यद्यपि असङ्गस्य ब्रह्मणस्तथा सह संबन्धो न संभवति तथापि तस्मिन्नविधया
तत्स्वरूपमित्य संबन्धोऽप्यप्यस्यते यथा शुक्तिकायां रजतस्य । एतेन सद्रूपत्वमपि
तस्याः प्रत्याख्यातम् । ननु यदि माया ब्रह्मणा सहाविभागापन्ना तर्हि तस्या
अनिर्वाच्यत्वात् ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसङ्ग इति कथं तस्य सत्त्वमुक्तम् आनीदवात-
मिति । ब्रह्मणो वा सत्त्वात्तस्या अपि सत्त्वप्रसङ्ग इति कथं नो सदासीदिति
सत्त्वप्रतिषेधः । नैवम् अप्रवृत्तदृष्ट्येकपावभासेऽपि युक्त्या विविच्य मायांशस्या-
निर्वाच्यत्वं ब्रह्मणः सत्त्वं च प्रतिपादितम् । ननु दृग्दृश्याविति द्वायेव पदार्था
आनीदवातं स्वपयेति तौ खेदङ्गीक्रियेते तत्स्मिन्नपरमवशिष्यते यत् नासीद्भजः
इत्यादिना प्रतिविष्येत तत्राह तस्मादिति । तस्माद् तस्मात् खलु पूर्वोक्ता-
न्मायासहितत् ब्रह्मणः अन्यत् किं चन किमपि वस्तु भूतनीतिकालमकं जगत्
न आस न धभूय । 'छन्दस्प्रभयथा' इति लिटः सार्वधातुरत्वादस्तेर्भूभावाभावः ।
ननु तदानीमन्यस्य सत्त्वनिषेधो न शङ्क्यः । असत्त्वे चाप्रसक्तत्वात्त नियेधोपयोग
हायन आह पर इति । परः परस्तात् स्पष्टेरुच्यं वर्तमानमिदं जगत् तदानीं न
यभूयेत्पर्यः । अन्यथा उच्यतेत्या वचचिदपि नियेधो न स्यादिति भावः ॥

शब्दा०—न=नहीं, मृत्युः=मृत्यु, आसीत्=था, अमृतम्=अमृतत्व,
न=नहीं, तर्हि=तब, रात्र्याः=रात्रि का, अह्नः=दिन का, आसीत्=था,
प्रेतः=चिह्न या भेदात्मक ज्ञान, आनीत्=सास ले रहा था, अवातम्=
बिना वायु का, स्वधया=इच्छा शक्ति से, तत्=यह, एकम्=एक, तस्मान्
=उससे, अन्यत्=अलग, न=नहीं, परः=पहिले, किम्=कुछ, चन=भी,
आस=था ।

हि० अ० - तब मृत्यु नहीं थी, अमृतत्व भी नहीं था । रात्रि तथा दिन
का भेदात्मक ज्ञान भी नहीं था । एक वायु के बिना (भी) अपनी इच्छा शक्ति
से श्वास ले रहा था । उसको छोड़कर अलग पहले कुछ भी नहीं था ।

Trans—There was neither death, nor immortality
There was not the distinct knowledge of night and
day That one breathed without wind by its will
power Other than that there was nothing beyond

Notes—आनीत्—√an to breathe, impf 3rd sing
स्वधया—By will power, Sāyana takes it to mean
'illusion' (māyā) आस—√as to be, perf 3rd sing

तमः । आसीत् । तमसा । गूळहम् । अग्रे । अप्रसृजितम् । सल्लि-
लम् । सर्वम् । आः । इदम् ॥ तुच्छ्येन । आसु । अपिहितम् ।
यत् । आसीत् । तपसः । तत् । मुहिना । अजायत । एकम् ॥३॥

सा० भा०—ननुक्तप्रकारेण यदि पूर्वमिदं जगन्नासीत् कथं तर्हि तस्य
जन्म । जायमानस्य जनिक्रियाया कर्तृत्वेन कारकत्वात् कारकं च कारणावान्तर-
विशेष इति कारकस्य सतो नियतपूर्वक्षणवर्तित्वस्य अवश्यभावात् । अयंतद्दोष-
परिजिहीर्यया जनिक्रियाया प्रागपि तद्विद्यत इत्युच्यते । कथं तस्य जन्म । अतः
आह तमसा गूळहमप्रे इति । अग्रे सृष्टे प्राक् प्रलयदशाया भूतभौतिक सर्वं
जातं तमसा गूळहम् । यथा नेश तमः सर्वपदार्थजातमावृणोति तद्वत् ।
आत्मतत्त्वस्यावरकवान्मायापरसज्ज भावरूपाज्ञानमग्नं तम इत्युच्यते । तेन तमसा
निगूढं सत्त्वं कारणभूतेन तेनाच्छादितं भवति । आच्छादकात् तस्मात्तमसो
नामरूपाभ्यां पदविभवं तदेव तस्य जन्मेत्युच्यते । एतेन कारणावस्था-
यामतदेव कार्यमुत्पद्यते इत्यसद्वादिनोऽस्तुकार्यवादिनो ये मन्यन्ते ते प्रत्याह्वयता ।

ननु कारणे तमसि तज्जगदात्मकं कार्यं विद्यते चेत् कथं 'नासीदज्ज इत्यादि-
निषेधः । तत्राह तम आसीत् इति । तमो भावरूपज्ञानं मूलकारणम् । तद्रूपता
तदात्मनाम् । यतः सर्वं जगत् प्राक् तम आसीदतो निविध्यत इत्यर्थः । नन्वावर-
कत्वादावरकं तमः कर्तुं आघार्यत्वाज्जगत्कर्म । कथं तयोः कर्मकत्रोस्तादात्म्यम् ।
तत्राह अप्रकेतमिति । अप्रकेतम् अप्रजायमानम् । अयमर्थः । यद्यपि जगतस्त-
मसश्च कर्मकर्तृभावो योवितको विद्यते तथापि व्यवहारदशायांमिव तस्यां
दशायां नामरूपाभ्यां विस्पष्टं न ज्ञायत इति तादात्म्यवर्णनम् । अतएव मनुना
स्मर्यते 'आसीदिदं तमोभूतमप्रजातमलक्षणम् । अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं प्रसुप्तमिव
सर्वतः' (मनु० १. ५) इति । कुतो या न प्रजायते तत्राह । सलिलम् । 'पल
गती' । औणादिक इलच् । इदं दृश्यमानं सर्वं जगत् सलिलं कारणेन संगत-
मविभागापन्नम् आः आसीत् । अस्तेर्लङ् इति 'यद्वलं छन्दसि' इतीडभावे
'हल्ङ्याङ्ग्यः' इति तिलोपे 'तिम्यनरतेः' (पा० सू० ८ २. ७३) इति ण्युदात्ता-
दकाराभावः । यद्वा सलिलमिति लुप्तोपमम् । सलिलमिव । यथा क्षीरेणावि-
भागापन्नं मोरं बुविज्ञानं तथा तमसाविभागापन्नं जघन्नं श्रवणविज्ञानमित्यर्थः ।
ननु विविधविचित्ररूपभूयसः प्रपञ्चस्य कथमिति तुच्छेन तमसा क्षीरेण नीरस्येवा-
भिभवः । तथा तमोऽपि क्षीरवद्वलवदित्येवोच्यते । तहि दुर्बलस्य जगतः सग-
समयेऽपि नोद्भूयसंभय इत्यत आह तुच्छयेन इति । आ समन्ताद्भूवतीति आभु
तुच्छयेन । छान्वसो पकारोपजनः । तुच्छेन तुच्छकल्पनेन तदसद्विलक्षणेन
भावरूपाज्ञानेन अपिहितं छादितम् आसीत् । दधातेः कर्मणि निष्ठा । दधातेर्हि ।
'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरतदम् । एकम् एकीभूतं कारणेन तमसाविभा-
गतां प्राप्तमपि तत्कार्यजातं तपसः छष्टव्यपर्यालोचनरूपस्य महिना माहात्म्येन
अजायत उत्पन्नम् । तपसः छष्टव्यपर्यालोचनरूपस्य चान्यग्राह्यायते 'यः
सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः' (मु० उ० १. १. ९) इति ॥३॥

शब्दा० — तमः = अन्यकार, आसीत् = था, तमसा = अन्यकार से, गूढ-
हम् = डका हुआ, अग्रे = सृष्टि के पहिले, अप्रकेतम् = चिन्ह रहित या भेदात्मक
ज्ञान रहित, सलिलम् = जल, सर्वम् = सम्पूर्ण, आः = था; इदम् = यह जगत्,
तुच्छयेन = भाव रूप अज्ञान से, आभु = सर्वम्पापी, अपिहितम् = आवृत, यत्
= जो, आसीत् = स्थित था, तपसः = तपस्या की, तत् = यह, महिना = महिमा
से, अजायत = उत्पन्न हुआ, एकम् = एक ।

हि० अ० महान् अन्यकार से डका हुआ सर्वप्रथम अन्यकार था । इस
सम्पूर्ण (विश्व का कारणभूत) जल से भिन्न कोई चिन्ह नहीं था । (यह) जो

स्थित या, सर्वव्यापी भायरूप अज्ञान से आवृत या । अपनी तपस्या की महिमा से वह एक उत्पन्न हुआ ।

Trans—The darkness was concealed with darkness in the beginning All this (world) was indistinguishable water That which existed, was covered with all pervading void, through the power of austerity that one was born

Notes—गूळहम्—*√guh* to conceal, past part (see अपगूळहम् I 116 11) आः—*√as* to be, impf 3rd sing तुच्छयेन—Insertion of च is an instance of varnopalana आमु—‘Pervading’ (Sāyana) ‘existed’ (Griffith) ‘coming into being’ (Macdonell) ‘empty’ ‘void’ (MWD) अपिदितम्—See I 32 11 तपस—Austerity i.e. contemplation of things that were to be created (Sāyana) ‘warmth’ (Griffith), ‘heat’ (Macdonell) अजायत—See X 90 5

कामः । तत् । अग्रे । सम् । अवर्तत । अधि । मनसः । रेतः ।
प्रथमम् । यत् । आसीत् ॥ सुतः । बन्धुम् । असति । निः ।
अविन्दन् । हृदि । प्रतिऽर्घ्यं । कवयः । मनीषा ॥४॥

सा० भा०—ननुक्तरौत्या एवेति तदेव पर्यालोचनं जगत् पुनरुत्पत्तौ कारणं तदेव किंनिबन्धनमित्यत आह कामस्तदप इति । अग्रे अस्य विकारजातस्य सृष्टेः प्रागवस्थाया परमेश्वरस्य भवति कामः समवर्तत सम्यगजायत । सिसृक्षा जातेत्यर्थः । ईश्वरस्य सिसृक्षा वा किं हेतु केत्यत आह भवत इति । मनसः अन्तःकरणस्य संबन्धि वातनाशेन भावाया विलीनेऽन्तःकरणे समवेतम् । सामान्यापेक्षमेकवचनम् । सर्वप्राण्यन्तःकरणेषु समवेतमित्यर्थः । एतेनात्मनो गुणाधारत्वं प्रत्याख्यातम् । तादृश रेतः भाविनः प्रयञ्चस्य बीजभूत प्रथमम् अतीते कल्पे प्राणिभिः कृतं पुण्यात्मकं कर्म यत् यत् कारणात् सृष्टिसमये आसीत् अभवत् । भूणू वधिष्वजायत परिपक्व सत् फलोन्मुखमासीदित्यर्थः । तत्ततो हेतोः फलप्रदस्य सर्वसाक्षिणः कर्मणिष्वस्य परमेश्वरस्य भवति सिसृक्षा अजायतेत्यर्थः । तस्या च जाताया सृष्ट्यै पर्यालोच्य तत् सर्वं जगत् सृजति ।

तथा चाम्नायते 'सोऽकामयत बहुः स्यां प्रजायेयेति स तपोऽस्तप्यत स तपस्तप्त्वेदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च' (तं० आ० ८.६) इति श्रुतिः । आत्मनेत्यमवगमितेऽर्थे विद्वदनुभवमप्यनुग्राहकत्वेन प्रमाणयति सत इति । सतः सत्त्वेन 'इदानीमनुभूयमानस्य सर्वस्य जगतः बन्धुं बन्धकं हेतुभूतं कल्पान्तरे प्राप्यनुष्ठितं कर्मसमूहं कवयः कान्तदर्शना अतीतानागतवर्तमानाभिज्ञा योगिनः हृदि हृदये निरुद्धया मनीषा मनीषया बुद्ध्या । 'सुषीं सुलुक्' इति तृतीयाया लुक् । प्रतीप्य विचार्य । 'अन्येषामपि' इति साहितिको दीर्घः । असति सद्विलक्षणेऽव्याकृते कारणे निरविन्दन् निष्कृष्यालभन्त । विविच्याजानामित्यर्थः ॥

शब्दा०—कामः=इच्छा, तत्=उत्तमं, अग्रे=सर्वप्रथम, समवर्तत=उत्पन्न हुआ, अधिमनसः=मन का, रेतः=विकार, प्रथमम्=प्रथम, यत्=जो, आसीत्=था, सतः=नामरूपात्मक जगत् का, बन्धुम्=बन्धन, सम्बन्ध, असति=नाम रूप रहित तत्त्व में, निरविन्दन्=पाया, हृदि=अन्तःकरण में, प्रतीप्य=विचार कर, कवयः=बुद्धिमानों ने, मनीषा=प्रज्ञा से ।

हि० अ०—काम, जो मन का प्रथम विकार था, उत्तमं सर्वप्रथम उत्पन्न हुआ । बुद्धिमानों ने हृदय में प्रज्ञा से विचार कर नामरूपात्मक जगत् का कारण नाम रूप रहित तत्त्व में ही पाया ।

Trans.—Desire, that was the first seed of the mind came upon that in the beginning. The sages, having searched in their heart with wisdom, found out the bond of existent in the non-existent

Notes—समवर्तत—See X. 90.14. आसीत्—√as to be impf 3rd. sing., not unaccented because preceded by यत्. असति—Loc. sing. of अस्तु. नञ् compd. accented on the first member. अविन्दन्—See X.71.3 प्रतीप्य—√is with प्रति to search, gerund in य, final syllable is lengthened.

तिरश्चीनः । विस्तृतः । रश्मिः । एषाम् । अधः । स्वित् । आसीत् । उपरि । स्वित् । आसीत् ॥ रेतः५धाः । आसन् ।

महिमानः । आसन् । स्वधा । अवस्तात् । प्रयतिः । पुर-
स्तात् ॥५॥

सा० भा० — एवमविद्याकामकर्मणि सृष्टेर्हेतुत्वेनोक्तानि । अधुना तेषां स्वकार्यजनने शीघ्रं प्रतिपाद्यते । येषां नासदासीदित्यविद्या प्रतिपादिता यश्च कामस्तदग्रे इति कामो मनसो रेतः प्रथमं यदासीदिति यत्कर्म एषाम् अविद्या-कामकर्मणां विषदादिभूतजातानि सृजतां रश्मिः रश्मिसदृशो यथा सूर्यरश्मिः उदयानन्तरं निमेषमात्रेण युगपत् सर्वं जगत् ध्याप्नोति तथा शीघ्रं सर्वं ध्याप्नु-यन् यः कार्यवर्गः वित्ततः वित्ततः आसीत् । त्विदासीत् इति यद्यमानमत्रापि सबध्यते । 'विचार्यमाणानाम्' (पा० सू० ८.२.९७) इति प्लुतः । तत्रोदात्त इत्यनुवृत्तेः स चोदात्तः स्विच् इति वित्तक । स कार्यवर्गः प्रथमतः किं तिरश्चीनः तिर्यगवस्थितो मध्ये स्थित आसीत् किंवा अधः अधस्तात् आसीत् । आहो-स्विच् उपरि उपरिष्ठात् किमासीत् । 'उपरि त्विदासीदिति च' (पा० सू० ८.२.१०२) इत्यनुदात्तः प्लुतः । 'आत्मन आकाशः सभूत आकाशाद्वायुर्वा-योर्निः' (तं० आ० ८.१) इत्यादिकया पञ्चमोद्धृत्या तत् उद्गातारं ततो होतारमिति वत् क्रमप्रतिपत्तौ सत्यामपि विद्युत्प्रकाशवत् सर्गस्य शीघ्रव्यापनेन तस्य क्रमस्य दुर्लक्षणत्वादेतेषु त्रिषु स्थानेषु प्राथम्यं कुत्रेति विचार्यते । एवं नाम शीघ्रं सर्वतो दिक्षु सर्गो निष्पन्न इत्यर्थः । एतदेव विभजते । एष्टेषु कार्येषु मध्ये केचिद्भावाः रेतोधाः रेतसो धीजभूतस्य कर्मणो विधातारः कर्तारो भोक्तारश्च जीवाः आसन् अन्ये भावाः महिमानः । स्वार्थिक इमन्ति । महान्तो विदयादयो भोग्याः आसन् । एवं मायासहितः परमेश्वरः सर्वं जगत् सृष्ट्वा स्वयं चानुप्रविश्य भोक्तृभोग्यादिरूपेण विभागं कृतवानित्यर्थः । अयमे-वार्थस्तैत्तिरीयके 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तं० आ० ८.६) इत्यारभ्य प्रति-पाद्यते । तत्र च भोक्तृभोग्ययोर्मध्ये स्वधा । अन्ननामैतत् । भोग्यप्रपञ्चः अवस्तात् अवरो निकृष्ट आसीत् । प्रयतिः प्रयतिता भोक्ता परस्तात् पर उत्कृष्ट आसीत् । भोग्यप्रपञ्चं भोक्तृप्रपञ्चस्य शेषभूतं कृतवानित्यर्थः । 'विभाया परावराम्याम्' (पा० सू० ५.३.२९) इति प्रथमार्थे अस्तातिः । 'अस्ताति च' (पा० सू० ५.३.४०) इत्यवरशब्दस्यावादेशः । अवस्तादिति संहितायाम् ईषाअक्षादित्वात् प्रकृतिभावः ॥

शब्दा०—तिरश्चीनः=तिरछा जानेवाला अर्थात् मध्य में, वित्ततः=कैला हुआ था, रश्मिः=किरणों की तरह, एषाम्=उनका, अधः=नीचे,

स्वित्=शायद, आसीत्=था, उपरि=उपर, स्वित्=शायद, आसीत्=था, रेतोधाः=सृष्टि का बीज धारण करनेवाले, आसन्=थे, महिमान्=आकाशादि महाभूत, आसन्=थे, स्वधा=भोग्य पदार्थ, अवस्तात्=नीचे, प्रयति=भोक्ता सत्य, परस्तात्=ऊपर ।

हि० अ० उनका (कार्य जाल जो) किरणों की तरह शोध फैला हुआ था, क्या वह मध्य में था ? अथवा क्या वह नीचे था ? अथवा क्या वह उपर था ? (सृष्टि का) बीज धारण करनेवाले थे, (आकाशादि) महाभूत थे, नीचे भोग्य था, ऊपर भोक्ता ।

Trans—Their (web of effects which) was extended like the ray of the sun, was it across ? or was it below ? or was it above ? There were impregnators, there were great forces, food was below, and consumers (were) above

Notes—तिरदचीनः—Derived from तिरत् + \sqrt{anc} विततः— \sqrt{tan} to stretch, past part रश्मिः—This word has been interpreted variously Sāy na takes it to mean 'ray of the sun metaphorically the five great elements' Macdonell takes it to mean 'cora' with which the sages in thought measured out distance between the existent and non-existent or between what was above and below. According to Griffith, रश्मि is a line drawn by the ancient seers to make a division between the upper world and the lower, and to bring duality out of unity एषाम्—Of the effects (*karya*) of *Avidya* (*Sayana*) 'of the seers' (Griffith, Macdonell) स्वित्—A particle expressing doubt आसीत्— \sqrt{as} to be impf 3rd sing not unaccented because it is the first verb in two antithetical clauses The final syllable of the verbs expressing doubt in for and against is prolated (विचायमाणानाम् Pan VIII 2 97) आसीत् in both the sentences अथ स्वित् आसीत् and उपरि स्वित् आसीत् is prolated and in the latter prolated

syllable is anudātta (उपरि स्विदासीदिति च—Pāṇ. VIII. 2. 102), but in the अपः स्विदासीत् the prolated syllable is udātta. आसन् —√as to be, impf. 3rd. plu. अवस्तात्—Below ; the word अवर becomes अवः or अवस्तात् if followed by the suffix असि (अस्ताति च—Pāṇ. V. 3.40). प्रयतिः—‘Offering’, ‘intention’, ‘will’ (MWD.) ‘enjoyer (Sāyaṇa) ‘energy’ (Griffith) ‘impulse’ (Macdonell). परस्तात्—Above ; grammatical construction is the same as अवस्तात्.

कः । अद्वा । वेद् । कः । इह । प्र । वोचत् । कुतः । आऽजाता ।
कुतः । इयम् । विऽसृष्टिः ॥ अर्वाक् । देवाः । अस्य । विऽसर्जनैः ।
अथ । कः । वेद् । यतः । आऽद्यभूव ॥६॥

सा० भा०—एवं भोक्तृभोग्यरूपेण सृष्टिः संप्रहेण प्रतिपादिता । ‘एतावद्वा इदमग्नं चंवाग्रावश्च सोम एवाग्नमग्निरग्राव’ (श० भा० १. ४. २. १३) इति-
वत् । अयेदानीं सा सृष्टिर्दुर्विज्ञानेति न विस्तरेणाभिहितेत्याह को अद्वेति ।
कः पुरुषः अद्वा पारमाथ्येन वेद् जानाति । कः वा इह अस्मिँल्लोके प्र वोचत
प्रब्रूयात् । इयं दृश्यमाना विसृष्टिः विविधा भूतभौतिक भोक्तृभोग्यादिरूपेण
चतुप्रकारा सृष्टिः कुतः कस्माद्रूपादानकारणात् । कुतः कस्माच्च निमित्तकार-
णात् आजाता समन्ताज्जाता प्रादुर्भूता । एतदुभयं सम्यक् को वेद को वा
विस्तरेण वक्तुं शक्नुयादित्यर्थः । ननु देवाः अजायन्तः । सर्वज्ञास्ते ज्ञास्यन्ति
यक्तुं च शक्नुवन्तीत्यत आह अर्वागिति । देवाः च अस्य जगतो विसर्जनैः
वियदादिभूतोत्पत्त्यनन्तरं विविध यद्भौतिक सर्जनं सृष्टिस्तेन अर्वाक्
अर्वाचीनाः कृताः । भूतसृष्टेः षडचाज्जाता इत्यर्थः । तयाविधास्ते कथं स्वोत्पत्ते
पूर्वकालीना सृष्टिं जानीयुः । अजानन्तो वा कथं प्रब्रूयुः । उक्तं दुर्विज्ञानत्वं
निगमयति । अथ एवं सति देवा अपि न जानन्ति किल । तद्व्यतिरिक्त-
कः नाम मनुष्यारिः वेद् तज्जगत्कारणं जानाति यतः कारणात् कृत्स्नं जगत्
आवभूव अजायत ॥

शब्दा०—कः=कोन, अद्वा=सहो रूप में, वेद्=जानता है, कः=
कोन, इह=यहां, प्र वोचत्=कहेगा, कुतः=कहां से, आजाता=उत्पन्न

हुई हैं, कुतः=कहाँ से इयम्=यह, विसृष्टिः=विविध प्रकार की सृष्टि, अर्वाक्=अर्वाचीन, देवाः=देवता, अस्य=इस, विसर्जनेन=विविधरूपा सृष्टि से, अथ=तब, कः=कौन, वेद=जानता है, यतः=जहाँ से, आवभूव=उत्पन्न हुई है ।

हि० अ०—कौन सही रूप में जानता है ? कौन यहाँ कहेगा कि यह कहाँ से उत्पन्न हुई है ? यह विविध प्रकार की सृष्टि कहाँ से ? देवता इस सृष्टि की अपेक्षा अर्वाचीन है । तब यह कौन जानता है जहाँ से यह (सृष्टि) उत्पन्न हुई है ?

Trans.—Who knows truly ? Who shall here proclaim whence it is born ? Whence it's vivid creation ? Gods are later by the creation of this universe Then who knows whence it has come in to being ?

Notes—वेद—√*vid* to know, perf. 3rd. sing. योचत्—√*iao* to speak, red.-aorist, injun. 3rd. sing. आवभूव—√*bhū* to be, perf. 3rd. sing. ; not unaccented because preceded by यतः

इयम् । विसृष्टिः । यतः । आबभूव । यदि । वा । दूधे । यदि । वा । न ॥ यः । अस्य । अधिष्ठत् । परमे । विष्णोर्मनु । सः । अङ्ग । वेद । यदि । वा । न । वेद । ॥७॥

सा० भा०—उक्तप्रकारेण यथेदं जगत्सर्जनं दुर्विज्ञानं एवं सृष्टं तज्जगत् दुर्धर्ममपीत्याह इयमिति । यतः उपादानभूतात् परमात्मनः इयं विसृष्टिः विविधा गिरिनदोत्तमद्रादिरूपेण विचित्रा सृष्टिः आबभूव आजाता सोऽपि किल यदि वा दूधे धारयति यदि वा न धारयति । एवं च को नाम अन्यो धर्तुं शक्नुयात् । यदि धारयेदोऽक्षर एव धारयेनायम् इत्यर्थः । एतेन कार्यस्य धारयितृप्रतिपादनेन ब्रह्मण उपादानकारणत्वमुक्तं भवति । तथा च परमार्थे सूत्र—‘प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्’ (वे० सू० १. ४. २३) इति । यद्वा । अनेनाधर्मेण पूर्वोक्तं सृष्टेर्दुर्ज्ञानत्वमेव द्रव्यति । को वेदेत्यनुवर्तते । इयं विविधा सृष्टिः यत आबभूव आत्मन्तादजायेति को वेद । न

कोऽपि । नस्तत्पेव जगतो जन्म न वदाच्चिदनीदृशं जगदिति बह्व्यो भ्रान्ता भयन्त्यपि । यतः । 'जतिवर्तुः प्रकृतिः' (पा० सू० १. ४. ३०) इत्युपादान-संज्ञायां पञ्चम्यास्ततस्तत् । प्रस्मात् परमात्मन उपादानभूतादायभूय तं परमात्मानं को वेद । न कोऽपि । प्रकृतितः परमाणुम्यो वा जगज्जन्मेति हि बह्व्यो भ्रान्ताः । तथा स एवोपादानभूतः परमात्मा स्वयमेव निमित्त भूतोऽपि सन् यदि वा दधे विदधे इदं जगत् सत्तजं यदि वा न सत्तजं । असंदिग्धे संदिग्धवचनमेतच्छास्त्राणि चेत्प्रमाणं त्पुरिति यथा । स एव विदधे । तं को वेद । अजानन्तोऽपि बह्व्यो जडात् प्रधानादकर्तृकमेवेदं जगत् स्वयमजायतेति विपरीतं प्रतिपत्ता विरुद्धतो विधानमजानन्तोऽपि । स एव उपादानभूत इत्यपि को वेद । न कोऽपि । उपादानादन्यः तदस्य एवेद्वरो विदधे इति हि बह्व्यः प्रतिपत्ताः । देवा अपि यत्र जानन्ति तदर्वाचोनामानामेषां तत्परिज्ञाने कथं कथेत्यर्थः । यद्येवं जगत्सृष्टिरत्यन्तदुर्लभोपा न तर्हि सा प्रमाणपद्धतिमध्यास्त इत्याशङ्क्य तत्तद्भाव ईश्वरमेव प्रमाणमिति यो अस्प्येति । अस्य भूत भौतिकतामकस्य जगतः यः अध्यक्षः ईश्वरः परमे उत्कृष्टे सत्यभूते व्योमन् व्योमग्याकशे आकासवर्धिमन्त्रे स्वप्रकाशे । षड् । अवतिस्तपञ्जार्षात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । 'नेद्वनि कृति' इतीदंप्रतिषेधः । 'ज्वरत्पर' इत्यादिना वकारोपधयोः ऊट् । सप्तम्या लृक् । 'न दिसंबुद्धयोः' इति नलोपप्रतिषेधः । व्योमनि विशेषेण तृप्ते । निरतिशयानन्दस्वरूपे इत्यर्थः । अवतिगंत्यर्थः । व्योमनि विशेषेण गते व्याप्ते । देशकालवस्तुभिरपरिच्छिन्न इत्यर्थः । अथवा । अवतिज्ञानार्थः । व्योमनि विशेषेण ज्ञातरि विशिष्टज्ञानात्मनि । ईदृशे स्वात्मनि प्रतिष्ठितः । ध्रूयते हि सनत्कुमारनारदयोः संवादे—'स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि' (छा० उ० ७. २४. १) इति । ईदृशो यः परमे-श्वरः सो अद्भ्यः । अद्भ्येति प्रतिष्ठो । सोऽपि नाम वेद जानाति । यदि वा न वेद न जानाति । को नाम अन्यो जानीयात् । सर्वत्र ईश्वर एव तां सृष्टिं जानीयात् भाव्य इत्यर्थः ॥७॥

शब्दा०—इयम्=यह, विसृष्टिः=विविधरूपा सृष्टि, यतः=जहां से, आद्यभूव=उत्पन्न हुई है, यदि=अगर, वा=अथवा, दधे=धारण किया था, यदि=अगर, वा=अथवा, न=नहीं, यः=जो, अस्य=इसका, अध्यक्षः=नियामक, परमे=ऊँचे, व्योमन्=आकाश में, सः=यह, अद्भ्यः=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, वेद=जानता है, यदि=अगर, वा=अथवा न=नहीं, वेद=जानता है ।

हि० अ० - यह विविध रूपों वाली सृष्टि जहाँ से आई है (इसको वह) या तो धारण किया या या अगर नहीं (तो कौन धारण किया या ?) । जो इसका ईश्वर है, वह सर्वोच्च स्वर्ग में है, वही निश्चित रूप से इसे जानता है; यदि वह नहीं जानता (तो कौन जानता है ?)

Trans.—Whence this vivid creation has come into being; either he held it or if he did not (then who held it?). He who is the lord of this (creation) is in the highest heaven; certainly he knows it; or if he does not know (then who knows?).

Notes—आवभूव—see X. 129.6. दधे— \sqrt{dha} to put *peri. mid. 3rd. sing.*; not unaccented because it is the first verb of the two antithetical clauses each beginning with यदि वा (निपातपंचद्विहन्तुविभेद्वेच्चभ्रच्चित्रप्रयुक्तम्—Pan. VIII. 1.30). व्योमन्—*Loc. sing.* of व्योमन् like शम्न् (X. 129.1). Sāyana derives व्योमन् from \sqrt{av} to delight, with the suffix मन्तिन्. वेद— \sqrt{vid} to know, *perf. 3rd. sing.*, first वेद is unaccented, second is not because it is preceded by यदि. The third Pāda is variously interpreted. Sāyana renders it by 'अस्य भूतभौतिकारम्भस्य जगतः यः सप्यक्षः ईश्वरः परमे उत्तुष्टे सत्यभूते व्योमन् व्योमन्याकाशे आकाश-यन्त्रमले स्वप्रकाशे;' Griffith translates: 'whose eye controls this world in the highest heaven; according to Macdonell, 'he who in the highest heaven is its surveyor'; Arrowsmith following Kaegi renders it: 'who from the highest heaven rules, the all seeing lord'.

‘श्रद्धया’ इति पञ्चर्चं प्रयोविश सूक्तमानुष्टुभ श्रद्धावेद्यम् । कामगोयजा श्रद्धा नामयिका । तथा चानुक्रम्यते—‘श्रद्धया श्रद्धा कामायती श्रद्धमानुष्टुभ तु’ इति । लङ्गिको विनियोग ॥

श्रद्धया । अग्निः । सम् । इध्यते । श्रद्धया । हूयते । हविः ॥
श्रद्धाम् । भगस्य । मूर्धनि । वचसा । आ । वेदयामसि ॥१॥

सा० भा०—पुष्पगतोऽभिष्टापविशेष श्रद्धा । तथा श्रद्धया अग्निः गृह्य पत्पादि समिध्यते सदीप्यते । यदा हि पुरुषे श्रद्धाग्निगोचर आदरातिशयो जायते तदैव पुरुषोऽग्नीन् प्रज्वालयति नाम्यदा । श्रद्धया एव हविः पुरोडाशादिहविष्य हूयते । आहवनीये प्रक्षिप्यते । यदा । अस्म्य सप्ततस्य प्रष्टुषा श्रद्धाह्वययानि सनिध्यते । श्रद्धाम् उक्तलक्षणाया श्रद्धाया अभिमानिदेवता भगस्य भजनीयस्य घनस्य मूर्धनि प्रधानभूते स्थानेऽवस्थिता वचसा यजनेन स्तोत्रेण आ वेदयामसि अभित प्रख्यापयाम । इदन्तो मसि ॥

शब्दा०—श्रद्धया=श्रद्धा से, अग्नि=अग्नि, समिध्यते=प्रज्ज्वलित किया जाता है, श्रद्धया=श्रद्धा से, हूयते=प्रदान किया जाता है हविः=हवन का पदार्थ, श्रद्धाम्=श्रद्धा की, भगस्य=भाग्य की, मूर्धनि=शिर पर अर्थात् प्रधान, वचसा=स्तुति से, आ वेदयामसि=हम प्रार्थना करते हैं ।

हि० अ०—श्रद्धा से अग्नि प्रज्ज्वलित किया जाता है, श्रद्धा से हवि प्रदान किया जाता है, श्रद्धा (जो) भाग्य की प्रधान है, उसकी हम स्तुति द्वारा प्रार्थना करते हैं ।

Trans—By faith fire is kindled, through faith oblation is offered, we celebrate with praise faith upon the head of happiness

Notes समिध्यते—√*idh* to kindle pres pass 3rd sing हूयते—√*hu* to sacrifice, pres pass 3rd sing आ वेदयामसि—√*vid* with आ to celebrate, pres 1st plu

प्रियम् । श्रद्धे । ददतः । प्रियम् । श्रद्धे । दिदासतः ॥ प्रियम् ।
भोजेषु । यज्वंसु । इदम् । मे । उदितम् । कृधि ॥२॥

सा० भा० हे श्रद्धे ददतः षष्पुरोडाशादीनि प्रयच्छतो यजमानस्य प्रियम् अभीष्टफलं कुरु । दिदासतः दातुमिच्छतश्च हे श्रद्धे प्रियं कुरु । मे मम सवन्धिषु भोजेषु भोक्तृषु भोगार्थिषु यज्वंसु वृत्तपत्रेषु जनेषु च इदम् उदितम् उद्यतं प्रियं कृधि कुरु ॥

शब्दा० प्रियम्=अभीष्ट, श्रद्धे=ओ श्रद्धा, ददतः=देनेवाला का, प्रियम्=अभीष्ट, श्रद्धे=ओ श्रद्धा, दिदासतः=देने को इच्छा करनेवाले का, प्रियम्=अभीष्ट, भोजेषु=उदार, यज्वंसु=यजमानों का, इदम्=इस, मे=मेरे, उदितम्=व्यय के अभीष्ट को, कृधि=पूरा करो ।

हि० अ०—ओ श्रद्धा, देनेवाले का अभीष्ट पूरा करो, ओ श्रद्धा, देने को इच्छा करनेवाले का अभीष्ट पूरा करो, उदार यजमानों का अभीष्ट पूरा करो, मेरे उस व्यय के अभीष्ट को पूरा करो ।

Trans —O faith, (do) good of the offerer, O faith, (do) good of him who desires to give, (do) good of the liberal sacrificers, fulfil my this desire

Notes—ददत — $\sqrt{dā}$ to give, pres part gen sing of दत् $\sqrt{dā}$ to give, desid pres part gen sing. of दिदासत् उदितम् — \sqrt{u} with उत् to speak, to rise, past part कृधि — \sqrt{kr} to make, root वरिष्ठ, impv 2nd sing

यथा । देवाः । असुरेषु । श्रद्धाम् । उग्रेषु । चक्रिरे ॥ एवम् ।
भोजेषु । यज्वंसु । अस्माकम् । उदितम् । कृधि ॥३॥

सा० भा०—देवाः इन्द्रादयः असुरेषु उद्गूणवलेषु यथा श्रद्धा चक्रिरे अवश्यमिमे हन्तव्या इत्यादरातिशयं कृतवन्त एवम् श्रद्धावत्सु भोजेषु भोक्तृषु भोगार्थिषु यज्वंसु यष्टृषु अस्माकम् अस्मत्सवन्धिषु तेषु उदितं तैस्त्वत् प्रापितं फलजातं कृधि कुरु ।

शब्दा०—यथा=जिस प्रकार, देवाः=देवता, असुरेषु=असुरों में, श्रद्धाम्=श्रद्धा की, उग्रेषु=प्रचण्ड बलवाले, चक्रिरे=किया था, एवम्=उसी प्रकार, भोजेषु=उदार, यज्जसु=यजमानों में, अस्माकम्=हमारे, चदितम्=कपन के अभीष्ट की, कृधि=पूर्ण करो।

हि० अ०—जिस प्रकार देवताओं ने भयानक असुरों में श्रद्धा किया था, उसी प्रकार तुम उदार यजमानों में श्रद्धा करो; हम लोगों के इस कपन के अभीष्ट को पूरा करो।

Trans.—As the gods had faith in the terrible demons, so do thou in liberal sacrificers; fulfil our this desire.

Notes—असुरेषु—‘The ancient Āryan gods, Dyaus, Varuṇa and some others’ (Griffith) ‘demons’ (Sāyana) चक्रिरे—√kr to make, perf. mid. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by यथा.

श्रद्धाम् । देवाः । यजमानाः । वायुर्गोपाः । उप । आसते ॥

श्रद्धाम् । हृदय्यया । आकूत्या । श्रद्धया । विन्दते । वसु ॥४॥

सा० भा०—देवा यजमानाः मनुष्याश्च वायुर्गोपाः वायुर्गोपा रक्षिता येषां ते तादृशाः सन्तः श्रद्धां देवीम् उपासते प्रार्यन्ते । हृदय्यया । हृदये भवा हृदय्या । तथाविधया आकूत्या संकल्परूपया क्रियया श्रद्धाम् एव परिचरन्ति सर्वे जनाः । कुत इत्यत आह । यतः कारणात् श्रद्धया हेतुभूतया वसु धनं विन्दते लभते श्रद्धावाञ्छनः । तत इत्यर्थः ॥

शब्दा०—श्रद्धाम्=श्रद्धा की, देवाः=देवता, यजमानाः=यजमान, वायुर्गोपाः=वायु से रक्षित, उपासते=उपासना करते हैं, श्रद्धाम्=श्रद्धा की, हृदय्यया=हादिक, आकूत्या=संकल्प से, श्रद्धया=श्रद्धा से, विन्दते=प्राप्त करता है, वसु=सम्पत्ति।

हि० अ०—वायु से रक्षित सभी देवता तथा यजमान अपने हादिक संकल्प से बेबल श्रद्धा की ही उपासना करते हैं। श्रद्धा से ही मनुष्य सम्पत्ति प्राप्त करता है।

Trans—Gods, sacrificers, all protected by Vāyu worship faith and the faith only by their heart felt intention By faith (one) obtains wealth

Notes—वायुगोपः—Whose protector is Vāyu, Bahuvrīhi compd accented on the first member उपासते—√ās with उप to worship (Sāyana), to draw near (Griffith), pres 3rd plu आकृत्या—Instr sing of आकृति (from √ku to make sound), intention, will विन्दते—√vid to find, mid 3rd sing Griffith supplies विन्दते also to the third Pāda and renders as 'man winneth faith by yearnings of the heart Sāyana renders first, second and third Pāda together and according to him, the repetition of अद्वा in the 3rd Pāda is to lay emphasis

अद्दाम् । प्रातः । हवामहे । अद्दाम् । मध्यंदिनम् । परि' ॥ अद्दाम् ।
सूर्यस्य । निम्नुचि । अद्दे । अत् । घापय । इह । नः ॥१॥

सा० भा०—अद्वा देवी प्रातः पूर्वाह्णे हवामहे । तथा मध्यंदिनं परि । लक्षणे परे कर्मप्रवचनीयत्वम् । मध्यदिनं परिलक्ष्य । मध्यदिन इत्यर्थः । मध्याह्नेऽपि ता अद्दाम् आह्वयामहे । सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकत्वादित्यस्य निम्नुचि अस्तमयवेलायां तापसमयेऽपि तामेव अद्दाम् आह्वयामहे । ईदृशेषु हे अद्दे न अस्मान् इह लोके कर्मणि वा अद्दापय अद्दावत कुरु ॥

शब्दा०—अद्दाम्=अद्वा को, प्रातः=प्रातः काल, हवामहे=पुकारते है, अद्दाम्=अद्वा को, मध्यंदिनम्=दोपहर को, परि=यह कर्मप्रवचनीय है, अद्दाम्=अद्वा को, सूर्यस्य=सूर्य के, निम्नुचि=अस्त होने पर, अद्दे=ओ अद्वा, अत्=अद्वा से, घापय=पूजत करो, इह=यहाँ, न=हमलोगों को ।

हि० अ०—हम लोग प्रातः काल अद्वा को पुकारते हैं, दोपहर में अद्वा को (पुकारते हैं), सूर्यास्त होने पर अद्वा को (पुकारते हैं) । ओ अद्वा, यहाँ पर हमलोगों को अद्दावान् बनावो ।

Trans.—We invoke faith in the morning, faith in the midday, faith at the setting of the sun. O faith, endow us with faith here.

Notes—हवामहे— $\sqrt{h\ddot{u}}$ to call, pres. mid. 1st. plu.
निमृचि—At the setting; loc. sing. of निमृक्. घास्य— $\sqrt{dh\ddot{a}}$
to suck, caus impv. 2nd. sing.

‘संसम्’ इति चतुष्ट्वं चत्वारिंशं सूक्तं संवननस्यार्थम् । ‘समानो मन्त्रः’ इति तृतीया त्रिष्टुप् शिष्टास्तिस्रोऽनुष्टुभः । प्रथमाया अग्निदेवता । शिष्टानां संज्ञानम् । अनुकम्यते च—‘संसं चतुष्कं संवननः संज्ञानमाद्याग्नेयी तृतीया त्रिष्टुप्’ इति । ‘आनुष्टुभं तु’ इति पूर्वमुक्तत्वादवशिष्टानामनुष्टुप्त्वम् । सूक्तविनियोगो लङ्गिकः ॥

सम्संसम् । इत् । युवसे । वृषन् । अग्ने । विश्वानि । अर्यः । आ ॥
इळः । पदे । सम् । इध्यसे । सः । नः । वसूनि । आ । भर ॥१॥

सा० भा०—हे वृषन् कामानां वर्णितः अग्ने अर्यः ईश्वरस्त्वम् ‘अर्यः स्वामिर्वंद्ययोः’ (पा० सू० ३. १. १०३) इति मन्त्रप्रत्ययान्तो निपातितः । ‘अर्यः स्वाम्याह्वयायाम्’ (कि० सू० १. १८) इत्यन्तोदात्तत्वम् । स त्वं विश्वानि सर्वाणि भूतजातानि संसम् । ‘प्रसमुपोदः पादपूरणे’ (पा० सू० ८. १. ६) इति समो द्विवचनम् । इच्छद्दोऽवधारणे । आ समन्तात् सं युवसे मिश्रयसि । देवेषु मध्ये त्वमेव सर्वाणि भूतजातानि वैश्वानरात्मना व्याप्नोषि । नान्य इत्यर्थः । किञ्च इळः इडायाः पृथिव्याः पदे स्थाने उत्तरवेदिलक्षणे । ‘एतद्वा इडायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिः’ (ऐ० ब्रा० १. २८) इति ब्राह्मणम् । तत्र त्वं समिध्यसे ऋत्विग्भिः संदीप्यसे । सः तादृशस्त्वं नः अस्माकं वसूनि यनानि आ भर आहर ॥

शब्दा० संसम्=सम् उपसर्ग की आवृत्ति की गई है, इत्=एक निपात, संयुवसे=मिलाते हो, वृषन्=ओ इच्छाओं को पूरा करनेवाले, अग्ने=ओ अग्नि, विश्वानि=सबको, अर्यः=स्वामी, आ=पदपूरण के लिये प्रयुक्त निपात, इळस्पदे=वेदि पर, समिध्यसे=प्रज्ज्वलित किये जाते हो, सः=वह (तुम) नः=हमलोगों के लिये, वसूनि=सम्पत्ति, आभर=लावो ।

हि० अ०—ओ इच्छाओं को पूरा करनेवाले अग्नि, स्वामी (के रूप में तुम) सबको चारों तरफ से मिलाते हो । तुम वेदि पर प्रज्ज्वलित किये जाते हो; ऐसे तुम हमलोगों के लिये सम्पत्ति लावो ।

Trans.—O Agni, the fulfiller of desires, as a lord (thou) unitest all on all sides. Thou art kindled at

the altar of earth. Thou as such bring opulence on all sides.

Notes—संसम्—Iterative compd.; Sāyana takes it as an expletive particle. युवसे— \sqrt{yu} to unite, pres. mid. 2nd. sing. अर्यः—Lord (Sāyana), friends (Griffith). इळस्पदे—‘At the place of earth’ (Sāyana), ‘in libations’ place’ (Griffith). समिध्यसे— \sqrt{idh} to kindle, pres. pass. 2nd. sing. आ भर— \sqrt{bhr} with आ to bring, pres. impv. 2nd. sing.

सम् । गच्छध्वम् । सम् । वदध्वम् । सम् । वः । मनांसि ।
जानताम् ॥ देवाः । भागम् । यथा । पूर्वे । समऽजानानाः ।
उपासते ॥२॥

सा० भा०—हे स्तोतारः यूयं सं गच्छध्वम् । संगताः संभूता भवत । ‘सगो गम्यच्छि’ इत्यादिना गमेरात्मनेपदम् । तथा सं वदध्वं सह वदत । परस्परं विरोधं परित्यज्यैकविक्रमेव वाक्यं ब्रूतेति यावत् । ‘व्यक्तवाचां समुच्चारणे’ (पा० सू० १. ३. ४८) इति घेरात्मनेपदम् । वः युष्माकं मनांसि सं जानताम् । समानमेकहृदयमेवार्थमवगच्छन्तु । ‘संप्रतिन्यामनाध्याने’ (पा० सू० १. ३. ४६) इति जानातेरात्मनेपदम् । यथा पूर्वे पुरातनाः देवाः संजानानाः ऐकमत्यं प्राप्ता हविर्भागम् उपासते यथास्वं स्वीकुर्वन्ति तथा यूयमपि वैमत्यं परित्यज्य धनं स्वीकुरुतेति शेषः ।

शब्दा०—संगच्छध्वम्=एक साथ जावो, संवदध्वम्=एक साथ बोलो, वः=तुम लोगों का, मनांसि=मन, संजानताम्=एक मतवाला हो, देवाः=देवता, भागम्=हिस्सा, यथा=जिस प्रकार, पूर्वे=पुराने, संजानानाः=एकमत होकर, उपासते=स्वीकार करते हैं ।

हि० अ०—एक साथ जावो, एक साथ बोलो, तुम्हारा मन एक मत होवे; जिस प्रकार पुराने देवता एक मत होकर यज्ञ भाग स्वीकार करते हैं ।

Trans.—Go together, speak together, let your minds be of one accord; as the ancient gods with one accord accept their sacrificial share.

Notes—संगच्छध्वम्— \sqrt{gam} with सम् to go together, pres mid impv 2nd plu सबद्ध्वम्— \sqrt{vad} with सम् to speak together, pres mid impv 2nd plu सं जानताम्— $\sqrt{gnā}$ with सम् to be of one accord, pres mid impv 3rd plu संजानानाः— $\sqrt{gnā}$ with सम् to be of one accord, pres part rom plu उपासते— \sqrt{as} with उप to accept, pres mid 3rd plu, not unaccented because preceded by यथा

समानः । मन्त्रः । सम्ऽइति । समानी । समानम् । मनः ।
सह । चित्तम् । एषाम् ॥ समानम् । मन्त्रम् । अभि । मन्त्रये ।
वः । समानेन । वः । हविषा । जुहोमि ॥३॥

सा० भा० पूर्वोऽर्ध्वं परोक्षवृत्त उत्तर प्रत्यक्षवृत्त । एषाम् एकस्मिन् कर्मणि सह प्रवृत्तानाम् त्विजा स्तोतृणा वा मन्त्र स्तुति शस्त्राद्यात्मना गुप्त-भाषण वा समानः एकविधोऽस्तु । तथा समितिः प्राप्तिरपि समानी एक-हपास्तु । 'कवलमामक' इत्यादिना समानशब्दात् डीप् । उदात्तनिवृत्तिस्थरेण डीप उदात्तः यम् । तथा मनः मननसाधनमन्त वरण चंदा समानम् एकविध-मन्यस्तु । चित्तं विचारण ज्ञान तथा सह सहित परस्परस्यैकार्येन कीभूतमस्तु । अह च वः यष्माक समानम् एकविध मन्त्रम् अभि मन्त्रये । ऐकविध्याय सस्करोमि । तथा व यष्माक स्वभूतेन समानेन साधारणेन हविषा चर-पुरोडाशादिना अह जुहोमि । 'तृतीया च होश्छन्दसि' (पा० सू० २ ३ ३) इति ऋग्नि कारके तृतीया । षष्पङ्कारेण हवि प्रक्षेपयामीत्यर्थ ॥

शब्दा० समानः=समान, मन्त्रः=स्तुति, समिति=प्राप्ति, समानी =समान, समानम्=समान, मन=मन, सह=सयुक्त, चित्तम्=अन्त करण एषाम्=इनका, समानम्=समान, मन्त्रम्=स्तुति को, अभि मन्त्रये=सबोधित करता हूँ, वः=तुम लोगो के, समानेन=समान, वः=तुम लोगों के, हविषा=हवि से, जुहोमि=हवन करता हूँ ।

हि० अ०—इनकी स्तुति समान हो, प्राप्ति भी समान हो, मन समान हो, चित्त सयुक्त हो । तुम लोगो को समान स्तुति को मैं सबोधित करता हूँ, तुम लोगो के समान हवि से मैं हवन करता हूँ ।

Trans—Let their hymn be the same, their gain be the same, their mind be the same, their heart be united I address your same hymn, I offer with your same oblation

Notes—मन्त्रः—‘Hymn’ (Sāvana), ‘place’ (Griffith) समिति—(√ with सम् to go together) Sāyana takes it to mean ‘gam’ and Griffith as ‘assembly’ अभिमन्त्रये—√mantra with अभि to consecrate, to address, pres mid 1st sing जुहोमि—√hu to sacrifice, pres 1st sing

सुमानी । वः । आकूतिः । सुमाना । हृदयानि । वः ॥ सुमानम् ।
अस्तु । वः । मनः । यथा । वः । सुसह । असति ॥४॥

सा० भा०—हे ऋत्विग्यजमाना वः युष्माकम् आकूतिः सकल्पोऽध्यवसाय समानी एकविधोऽस्तु । तथा वः युष्माक हृदयानि समाना समानान्येक-विधानि सन्तु । तथा वः युष्माक मनः अन्त करणम् । प्रत्येकापेक्षयैकवचनम् । तदपि समानमस्तु । यथा वः युष्माकम् सुसह शोभन साहित्यम् असति भवति [तथा समानमस्तिवत्पन्वय । अस्तेलटि ‘बहुल छन्दसि’ इति शपो लुगभाव ॥

शब्दा०—समानी=समान, व=तुम लोगो का आकूतिः=सकल्प, सुमाना=समान, हृदयानि=अन्त करण वः=तुम लोगो का, सुमानम्=समान, अस्तु=हो, व=तुम लोगो का, मनः=मन, यथा=जित्प्रकार, व=तुम लोगो का सुसह=सुन्दर साथ, असति=हो ।

हि० अ०—तुम्हारा सकल्प समान हो, तुम्हारा अन्त करण समान हो, तुम्हारा मन समान हो, जिससे तुम्हारा सुन्दर साथ हो सके ।

Trans—Be your intention the same, your hearts the same your mind the same, that it may be a good company for you

Notes आकूति—See note X 151 4 असति—√as to be, pres subjv 3rd sing

‘कृष्णाजिनाया समिदाधानात् कृत्वा ब्रह्ममिति जपत्पुस्तककाल एके’
(का० २०. ४. ११) । कृष्णाजिनदोक्षात् आरभ्योक्तायां त्रयोदशसमिदाधानान्तं
कृत्वाऽप्युरेव ब्रह्ममिति जपति उत्सर्गकृतिष्ठत इत्युत्सर्गोपस्थानकाले एके
आ ब्रह्ममिति जपमिच्छन्ति । यद्वाश्वस्योत्सर्गकाले विभूर्मत्रेति जपानन्तर-
मित्यर्थः । लिङ्गोक्तदेवता उत्कृतिः ।

आ । ब्रह्मन् । ब्राह्मणः । ब्रह्मवर्चसीतिब्रह्म । वर्चसी । जायताम् ।
आ । राष्ट्रे । राजन्यः । शूरः । इषव्यः । अतिव्याधीत्यति ।
व्याधी । महारथऽइतिमहा । रथः । जायताम् । दोग्ध्री । धेनुः ।
वोढा । अनड्वान् । आशुः । सप्तिः । पुरन्धिरितिपुरम् । धिः ।
योपा । जिष्णुः । रथेष्ठाऽइतिरथे । स्थाः । समेयः । युवा ।
आ । अस्थ । यजमानस्य । वीरः । जायताम् । निकामेनिकाम-
ऽइतिनिकामे । निकामे । नः । पर्जन्यः । वर्षतु । फलवत्यइति-
फल । वत्यः । नः । ओषधयः । पच्यन्ताम् । योगक्षेमइतियोग ।
क्षेमः । नः । कल्पताम् ॥२२॥

म०भा०—हे ब्रह्मन् राष्ट्रे अस्मद्देशे ब्रह्मवर्चसी यज्ञाध्ययनशीलो ब्राह्मणः
आजायताम् उत्पद्यताम् । राजन्यः क्षत्रियश्चेदृश आजायताम् । कीदृशः । शूरः
पराक्रमी । ‘शूर विक्रान्ती’ शूरयति शूरः इषव्यः इषुभिर्विष्यतीति इषव्यः ।
यद्वा इषो कुशलः इषव्यः । अतिव्याधी अत्यन्तं विष्यतीत्यतिव्याधी शत्रुभेदन-
शीलः । महारथः एकः सहस्रं यजति स महारथः । दोग्ध्री दुग्धपूरयित्री धेनुः
आजायताम् राष्ट्रे इति सर्वत्र संबन्धः । अनड्वान् वृषभो घोडा वहनशीलो
जायताम् । सप्तिः अश्वः आशुः शीघ्रङ्गामी जायताम् । योपा स्त्री पुरन्धिः
पुरं शरीरं सर्वगुणसंपन्न दद्याति पुरन्धिः । रथे तिष्ठतीति रथेष्ठाः विष्व-
सप्तम्या अस्तुक् । रथे स्थितो घृष्टसुनरो जिष्णुः जपनशीलो जायताम् । युवा
आ अस्थेति पदच्छेदः । अस्य यजमानस्य युवा समर्थः समेयः सभायां योग्यो

वीरः पुत्रो जायताम् । सभायां साधुः सभेयः 'दृच्छन्दसि' (पा० सू० ४. ४. १०६) इति सभाशब्दात्तत्र साधुरित्यर्थे दृष्टव्यः । तस्मै श्वादेशः । किंच नो अस्माकं राष्ट्रे पर्जन्यो निकामे निकामे नितरां कामनाया सत्या वर्षतु । अम्बासो वीरः सार्थः । नोऽस्माकमोपधयः युवादाः फलवत्यः फलयुक्ता पच्यन्तां स्वयमेव पक्वा भवन्तु । नो अस्माकं योगक्षेमः कल्पताम् योगेन युक्तः क्षेप्तो योगक्षेमः स कल्पतो भवतु । अलक्ष्यलाभो योगः लब्धस्य परिपालन क्षेमः ॥

शब्दा०—ब्रह्मन्—ओ ब्रह्मा, ब्राह्मणः=बाह्यण ब्रह्मवर्चसी=पवित्र ज्ञानवाला तेजस्वी, आ जायताम्=उत्पन्न हो, राष्ट्रे=हमारे राष्ट्र में, राजन्य=क्षत्रिय शूरः=पराक्रमी, द्रुपत्यः=बाण चलाने में कुशल, अति-व्याधी=शत्रु का अत्यन्त भेदन करनेवाला, महारथः=महान योद्धा, आ जायताम्=उत्पन्न हो, दोग्ध्री=प्रचुर दूध देनेवाली, धेनुः=गाय, वोढा=भार देनेवाला, अस्तङ्मान्=बैल, आशुः=शीघ्रगामी, सप्तिः=अश्व, पुरन्धिः=सर्वगुणसम्पन्न, योपा=स्त्री, जिष्णुः=जीतनेवाला, रथेष्टाः=रथ में बंठनेवाले, सभेयः=सभा में जाने योग्य, युवा=युवक, अस्य=इस, यजमानस्य=यजमान की, वीरः=बहादुर पुत्र, आ जायताम्=उत्पन्न हो, निकामेनिकामे=इच्छानुकूल, नः=हमारी, पर्जन्यः=मेघ, वर्षतु=बरसे, फलवत्यः=फल से युक्त, नः=हमारे, ओपधयः=पौधे, पच्यन्ताम्=पके, योगक्षेमः=अप्राप्त वस्तु की प्राप्ति तथा प्राप्त वस्तु की रक्षा, नः=हमारे, कल्पताम्=सम्भव हो ।

हि० अ०—ओ ब्रह्मन्, हमारे राष्ट्र में पवित्र ज्ञानसम्पन्न तेजस्वी बाह्यण उत्पन्न हो; पराक्रमी, बाण चलाने में कुशल, शत्रु का अत्यन्त भेदन करनेवाले, महान् योद्धा क्षत्रिय उत्पन्न हो; अधिक दूध देनेवाली गाय, भार देने में समर्थ शक्तिशाली बैल, शीघ्रगामी अश्व, सर्वगुणसम्पन्न स्त्री, रथ में बंठनेवाले तथा (शत्रु की) जीतनेवाले (बहादुर उत्पन्न हों); इस यजमान की सभा में जाने योग्य युवक वीर पुत्र उत्पन्न हो; पर्जन्य हमारी इच्छानुकूल वर्षा करे; हमारे पौधे फल से युक्त होकर स्वयं पके; हमें अप्राप्त वस्तु की प्राप्ति तथा प्राप्त वस्तु की रक्षा सम्भव हो ।

Trans—O Brahman, let there be born in our nation the Brahman, preeminent in sacred knowledge; let there be born ksatriya, valiant, skilled in archery, exceedingly piercing, great fighter; (let there be born)

the cow, yielding abundant milk, the ox, good at carrying, the horse, swift-going, the woman, endowed with all good qualities, victorious (man) sitting on the chariot, let there be born youthful and heroic sons, fit for attending the assembly, to this sacrificer May Parjanya rain as much as we desire, may our fruit bearing plants ripen, may acquisition and preservation be possible for us

Notes—The Alhvaryu priest addresses the Brahman priest that the king may secure the blessings which he hopes by performing the sacrifice. Such blessings form the content of Bharata-vākya in the post Vedic dramatic literature ब्रह्मन्—One of the four priests, voc sing, accented though it does not begin the Pada (cf R V X 71 11) ब्रह्मवर्चसी—Preeminent in holiness or sacred knowledge. Both Uvata and Mahidhara take it to mean ‘the studious and performer of the sacrifice’. The author of the Pada text of the yajurveda adds इति after every compd word and repeats the word after इति and treats the second member as a separate Pada जायताम्—√ja to be born, mid impv 3rd sing अतिव्याधी—One who pierces the foes exceedingly, governing compd निकामेनिकामे—According to our desire, Iterative compd accented on the first member वर्षतु—√vrs to rain, impv 3rd sing पच्यन्ताम् √pac to ripen, mid impv 3rd plu योगक्षेम—Acquisition and preservation, Dvandva compd accented on the final syllable of the second member कल्पताम्—√klp to be adapted, mid impv 3rd sing

पुरुषमन्त्रा उक्ता । अथ सर्वमेधमन्त्रा उच्यन्ते प्रवायुमच्छेत्यस्मात्प्राक्
(३३. ५५) । स्वयम्भुव्रह्मदृष्टा आत्मदेवत्या सप्तमेऽग्नि आप्तोर्यामसज्जिके
सर्वहोमे विनिष्कृता 'आप्तोर्याम सप्तममहर्भवति' इत्युपक्रम्य सर्वं जुहोति
सर्वस्यात्ये सर्वस्यावद्वधे' (१३।७।१।९) इति श्रुते । द्वे अनुष्टुभौ । विना-
नात्मा परेणात्मना विशिष्टोऽग्न्यादिष्वोत्प्रेतत्वेनोपास्योऽभिधीयते ।

तत् । एव । अग्निः । तत् । आदित्यः । तत् । वायुः । तत् ।
ॐ इत्यु । चन्द्रमाः ॥ तत् । एव । शुक्रम् । तत् । ब्रह्म । ताः ।
आपः । सः । प्रजापतिरिति प्रजा । पतिः ॥१॥

म० भा० - अग्निः तदेव कारण ब्रह्मैव आदित्यस्तद् एव वायुस्तद् एव
चन्द्रमाः तत् तदेव । उ एवार्थे । शुक्रं शुक्ल तत् प्रसिद्धम् । ब्रह्म प्रणीतक्षणं
तत् ब्रह्मैव । ताः प्रसिद्धाः आपः जलानि स प्रसिद्धः प्रजापतिरपि तदेव ब्रह्म ॥

शब्दा० - तत् = वह, एव = ही, अग्निः = अग्नि, तत् = वही, आदित्यः
= सूर्य, तत् = वही, वायुः = हवा, तत् = वही, उ = निश्चित अर्थ का वाचक,
निपात, चन्द्रमाः = चन्द्रमा, तत् = वह, एव = ही, शुक्रम् = तेज, तत् = वही,
ब्रह्म = प्रार्थना, ताः = य, आपः = जल, सः = वह, प्रजापतिः = प्रजापति ।

हि० अ० - वही अग्नि है; वही आदित्य है; वही वायु है; वही चन्द्रमा
है; वही तेज है; वही प्रार्थना है; वही जल है; वही प्रजापति है ।

Trans—That, indeed, is Agni, that, (indeed),
is Ālitya, that, the wind, that, indeed, the moon
That, indeed, is lustre, that the prayer, these waters;
he is Prajāpati

Notes—तत्—That Supreme self, i.e. Paramātman
उ—It is lengthened and nasalized before इति in the
Pada-text like that of the R̥ V But unlike the latter
its lengthened and nasalized form is repeated after इति.

सर्वे । निमेपाऽइतिनि । मेपाः । जज्ञिरे । विद्युत्तऽइतिवि ।
द्युतः । पुरुषात् । अधि ॥ न । एनम् । ऊर्ध्वम् । न । तिर्यञ्चम् ।
न । मध्ये । परि । जग्रभत् ॥२॥

म० भा०—सर्वे निमेपाः वृटिकाष्ठाघट्यादयः कालविशेषाः पुरुषात्
अधि पुरुषसंकाशत् जज्ञिरे । कीदृशात्पुरुषात् । विद्युतः विशेषेण द्योतते विद्युत्
तस्मात् । किञ्च कश्चिदपि एतं पुरुषम् ऊर्ध्वम् उपरिभागे न परिजग्रभत्
परिगृह्णाति । एवं तिर्यञ्चं चतुर्दिक्षु न परिजग्रभत् मध्ये मध्यदेशेऽपि न
गृह्णाति । न ह्यसौ प्रत्यक्षादीनां विषय इत्यर्थः । स एष 'नेति नेत्यात्मानुग्रहो
न हि गृह्यते' इति श्रुतेः । जग्रभत् । प्रहेः शतरि जुहोत्यादिवेन रूपम् ॥२॥

शब्दा० - सर्वे=सम्पूर्ण, निमेपाः=समय के परिमाण, जज्ञिरे=उत्पन्न
हुये हैं, विद्युतः=प्रकाशमान, पुरुषात्=परमात्मा के, अधि=पास से, न
=नहीं एनम्=इसको, ऊर्ध्वम्=ऊपर, तिर्यञ्चम्=तीरछे, न=नहीं, मध्ये
=बीच में, परि जग्रभत्=समझ सकता ।

हि० अ० समय के सम्पूर्ण परिमाण प्रकाशमान परमात्मा से उत्पन्न
हुये हैं । उसको ऊपर, तीरछे या बीच में कोई नहीं समझ सकता ।

Trans.—All the measures of time have been
born from illustrious Paramātman. None can com-
prehend him above, across or in the middle.

Notes—जज्ञिरे—√jan to generate, perf. mid. 3rd.
plu. परिजग्रभत्—√grabh to seize, perf. 3rd. sing.

न । तस्य । प्रतिमेतिप्रति । मा । अस्ति । यस्य । नाम । महत् ।
यशः ॥ हिरण्यगर्भऽइतिहिरण्य । गर्भः । इति । एषः । मामेतिमा ।
स । हिंसीत् । इति । एषा । यस्मात् । न । ज्ञातः । इति ।
एषः ॥३॥

म० भा०—द्विपदा गायत्री । तस्य पुरुषस्य प्रतिमा प्रतिमानमुपमानं
किञ्चिद्वस्तु नास्ति । अत एव नाम प्रतिबं महत् यशः यस्यास्ति । सर्वाति-
रिक्तपञ्चा इत्यर्थः । हिरण्यगर्भ इत्येषोऽनुवाकश्चतुर्ग्रन्थः हिरण्यगर्भः यः प्राणतः

यस्यैषं य आत्मदा इति (२५.१०-१३) । मा मा हिंसीज्जनितेत्येका एषा (१२ १०२) । यस्मान्न जातः इन्द्रश्च सन्नाडिति (८ ३६-३७) - इन्द्रो-
ऽनुवाक । एता प्रतीकचोदिता पूर्वं पठितत्वादादिमात्रेणोक्ता ब्रह्मयज्ञे अपे च
सर्वा अध्येया । एव सर्वत्र ।

शब्दा० न=नहीं, तस्य=उसका, प्रतिमा=प्रतिमान अर्थात् बराबरी
का, अस्ति=है, यस्य=जिसका, नाम=विख्यात है, महत्=महान, यशः
=कीर्ति, हिरण्यगर्भः=यजुर्वेद के पन्चोत्तवें अध्याय के दसवें मन्त्र से लेकर
तेरहवें मन्त्र तक का प्रतीक है, इन मन्त्रों में परमात्मा की शक्ति का वर्णन है,
इति=ऐसा, एषः=यह अनुवाक, मा मा हिंसीत्=यजुर्वेद बारहवें अध्याय
के १०२ वा मन्त्र का प्रतीक है । इति=ऐसी, एषा=यह ऋचा, यस्मान्न
जातः=यजुर्वेद के आठवें अध्याय के छत्तीसवें संतीसवें इन दो मन्त्र वाले
अनुवाक का प्रतीक है, इति=ऐसा, एषः=यह अनुवाक ।

हि० अ०—उस परमात्मा का कोई प्रतिमान नहीं है, जिसको महान्
कीर्ति 'सर्वे प्रथम हिरण्यगर्भ उत्पन्न हुआ' आदि, 'वे मुझको कष्ट न पहुँचावें'
आदि, 'उनको छोड़कर कोई दूसरा उत्पन्न नहीं है' आदि मन्त्रों से
प्रसिद्ध है ।

Trans—Nothing is the counterpart of him whose
great glory is well known by the verses—'in the
beginning arose Hiranyagarbha', etc, 'let him not
harm me' etc, 'than whom there is no other born' etc

Notes—'हिरण्यगर्भ' 'मा मा हिंसीत्' and 'यस्मान्न
जात' are the verses of the Yajurveda proclaiming
the glory of the Supreme self

एषः । ह । देवः । प्रदिशुऽइतिप्र । दिशः । अनु । सर्वाः ।
पूर्वाः । ह । जातः । सः । ॐऽइत्यु । गर्भे । अन्तरित्यन्तः ॥ सः ।
एव । जातः । सः । जनिष्यमाणः । प्रत्यङ् । जनाः । तिष्ठति ।
सर्वतोमुखऽइतिऽसर्वतः । मुखः ॥४॥

म० भा०—सतततिष्ठन् । ह प्रसिद्धन् । एषो ह देव सर्वा प्रदिश
अनुतिष्ठति व्याप्य तिष्ठत । हे जना ह प्रसिद्धमेव पूर्वं प्रथमो जात उत्पन्न ।

गर्भे अन्तःगर्भमध्ये स उ स एव तिष्ठति । जातोऽपि स एव, जनिष्यमाणः उत्पत्त्यमानोऽपि स एव । प्रत्यङ् प्रतिपदार्थमञ्चति प्रत्यङ् । सर्वतोमुखः सर्वतोमुखाद्यवया यस्य । अचिन्त्यशक्तिरित्यर्थः ॥

शब्दा०—एषः=यह, ह=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, देवः=देव, प्रदिशः=दिशाओं को, सर्वाः=सभी, पूर्वः=सर्व प्रथम, ह=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, जातः=उत्पन्न हुआ था, सः=वह, उ=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, गर्भे=गर्भ में, अन्तः=अन्दर, सः=वह, एव=ही, जाताः=उत्पन्न हुआ है, सः=यही, जनिष्यमाणः=उत्पन्न होनेवाला, प्रत्यङ्=प्रत्येक पदार्थ में स्थित रहनेवाला, जनाः=ओ मनुष्यों, तिष्ठति=स्थित रहता है, सर्वतोमुखः=सभी तरफ अवयववाला अर्थात् अचिन्त्य शक्तिवाला ।

हि० अ० निश्चित ही यह देव सभी दिशाओं को व्याप्त कर स्थित है; वही सर्व प्रथम गर्भ में उत्पन्न हुआ था । वही उत्पन्न हुआ है; वही उत्पन्न होनेवाला है । ओ मनुष्यों, अचिन्त्य शक्तिवाला परमात्मा प्रत्येक पदार्थ में स्थित है ।

Trans.—This God, indeed, pervades all the quarters; He, indeed, was born aforetime in the womb. He indeed, is born and to be born here. O men, He who is of uncomprehensible power, goes everywhere.

Notes—अन्तः—Final visarjaniya is rhotacized one; hence, इति is added after it in the Pada-text. जनिष्यमाण—√jan to generate, fut. pass. part. प्रत्यङ्—Derived from प्रति+√añc to go to. जनाः—Voc. accented, though not coming in the beginning of a Pāda. Griffith takes it as nom. and renders as 'children.' सर्वतोमुखः—Omnipresent; Uvata and Mahadhara take it to mean 'one who is of uncomprehensible power'.; Balavāhi compd accented on the second member.

यस्मात् । जातम् । न । पुरा । किम् । च । एव । यः ।
आश्रयभूवेत्या । शुभ्रं । शुर्वनानि । विश्वा ॥ प्रजापतिरिति प्रजा ।

पतिः । प्रजयेति॑ प्र । जया॑ । सं॒ररा॒णऽइति॑ सम् । र॒रा॒णः । त्रीणि॑ ।
ज्योती॑पि । स॒च॒ते । सः । षोड॒शी ॥५॥

म० भा०—यस्मात् पुरा किञ्चन किमपि न जातमेव । यश्च विश्वा
विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि आवभूव समन्ताद्भावयामास । अन्त-
र्भूतो ष्यर्थः । स षोडशी षोडशावयवलिङ्गजरीरो प्रजापतिः प्रजया संरराणः
रममाण त्रीणि ज्योतीपि रवौन्दग्निरूपाणि सचते सेवते ॥

शब्दा० यस्मात्=जिसके, जातम्=उत्पन्न, न=नहीं, पुरा=पहले,
किञ्चन=कोई भी वस्तु, एव=ही, य=जो, आवभूव=कल्पना किया,
भुवनानि=लोको को, विश्वा=सम्पूर्ण, प्रजापतिः=प्रजापति, प्रजया=
प्रजा के साथ, संरराणः=आनन्दित होता हुआ, त्रीणि=तीन, ज्योतीपि=
प्रकाश को, सचते=धारण करता है, षोडशी=सोलह अवयववाला ।

हि० अ० - जिसके पहले कोई उत्पन्न वस्तु नहीं थी, जिसने सम्पूर्ण जीवों
की कल्पना की, वह सोलह अवयववाला प्रजापति प्रजा के साथ आनन्दित
होता हुआ तीनों प्रकाश को धारण करता है ।

Trans —Before whom nothing was born, who
imagined all the creatures, that sixteen limbed Prajā-
pati rejoicing with off-spring accompanies the three
lustres

Notes—आवभूव - $\sqrt{bhū}$ to be, perf 3rd sing ,
not unaccented because preceded by य संरराण - $\sqrt{rā}$
to give, perf part Mahidhara takes it to mean 're
joicing' त्रीणि ज्योतीपि —Three lustres viz , sun, moon, fire

अनारन्याधीतोऽध्यायः आपितुमेधात् आदित्यपात्रवल्क्यदृष्टा भग्न्याः पाठे विनियुक्ताः । पञ्चस्त्रिष्टुभौ मनोदेवत्याः शिवसंकल्पदृष्टाः ।

यत् । जाग्रतः । दूरम् । उदैतीत्युत् । ऐति । दैवम् । तत् । ॐऽइत्युत् । सुप्तस्य । तथा । एव । एति ॥ दूरङ्गुममिति दूरम् । गुमम् । ज्योतिषाम् । ज्योतिः । एकम् । तत् । मे । मनः । शिव-संकल्पमिति शिव । संकल्पम् । अस्तु ॥१॥

म० भा०—ऋषिर्वदति । तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु शिवः कल्याणकारी धर्मविषयः संकल्पो यस्य तत् तादृशं भवतु । मन्मनसि सदा धर्म एव भवतु न कदाचित्पापमित्यर्थः । तत्किम् । यत् मनो जाग्रतः पुरुषस्य दूरमुदैति उद्गच्छति चक्षुराद्यपेक्षया मनो दूरगामोत्यर्थः । यच्च देवं दीव्यति प्रकाशते देवो विज्ञानात्मा तत्र भवं दैवमात्मग्राहकमित्यर्थः । मनसैवाद्रष्टव्यमेतदप्रमथं ध्रुवम् इति श्रुतेः । तत् उ । यदः स्थाने तच्छब्दः उकारश्चार्यः । यच्च मनः सुप्तस्य पुंसः तथैव इति यथा गतं तथैव पुनरागच्छति स्वापकाले सुषुप्तावस्थायां पुनरागच्छति । यच्च दूरगम दूरात् गच्छतीति दूरंगमम् खड्गप्रत्ययः । अतीतानागतवर्तमानविप्रकृष्ट-व्यवहितपदार्थानां ग्राहकमित्यर्थः । यच्च मनो ज्योतिषा प्रकाशकानां श्रोत्रादीन्द्रियाणामेकमेव ज्योतिः प्रकाशकं प्रवर्तकमित्यर्थः । प्रवर्तितान्येव श्रोत्रादीन्द्रियाणि स्वविषये प्रवर्तन्ते । आत्मा मनसा संयुज्यते मनः इन्द्रियेणैन्द्रियमर्थेनेति न्यायोक्तेर्मनः संबन्धमन्तरा तेजामश्नुते । तादृशं मे मनः शान्तसंकल्पमस्तु ॥

शब्दा०—यत्=जो मन, जाग्रतः=जागते हुए मनुष्य का, दूरम्=दूर उदैति=जाता है, दैवम्=आत्मदर्शन करने वाला, तत्=जो, उ=और, सुप्तस्य=सोये हुए मनुष्य का, तथा=उसी प्रकार, एव=ही, एति=लौट आता है, दूरगमम्=दूर जानेवाला अर्थात् अतीत, अनगत, वर्तमान सब पदार्थों को जाननेवाला, ज्योतिषाम्=श्रोत्रादि ज्ञानेन्द्रियों का, ज्योतिः=प्रकाश, एकम्=एकमात्र, तत्=वह, मे=मेरा, मनः=मन, शिवसंकल्पम्=मंगलकारक संकल्पवाला, अस्तु=होये ।

हि० अ० जो मन पुरुष को जाग्रत अवस्था में (नेत्र आदि अन्य ज्ञानेन्द्रियो

की अपेक्षा) अधिक दूर जाता है, जो एक मात्र आत्मा का दर्शन करने वाला है, जो पुरुष की सुषुप्ति अवस्था में उसी प्रकार लौट आता है जिस प्रकार जाग्रत अवस्था में दूर जाता है, और जो सब बाह्य इन्द्रियों का एकमात्र प्रकाशक है वह मेरा मन, शुभ सकल्पवाला हो ।

Trans—May that mind of mine which goes farther off (than other sense organs like eye etc) when one is sleeping, which alone is the perceiver of the soul, which comes back in the same way in which it goes away when one is sleeping, and which is the sole light of all external organs, be of auspicious resolution

Notes—उदैति—उत्+आ+√२ to go, pres 3rd sing
तत्—It is used in the sense of यत्

येन । कर्माणि । अपसः । मनीषिणः । यज्ञे । कृण्वन्ति ।
विद्येषु । धीराः ॥ यत् । अपूर्वम् । यक्षम् । अन्तरित्यन्तः । प्रजा
नामितिप्र । जानाम् । तत् । मे । मनः । शिवसङ्कल्पमिति-
शिव । सङ्कल्पम् । अस्तु ॥२॥

म० भा०—मनीषिण मेधाविन यत्ने येन यन्तता सता कर्माणि कृण्वन्ति
कुर्वन्ति 'कृ करणे' स्वादि । मन स्वास्त्यधिना कर्माप्रवृत्ते । केयु सत्सु ।
विद्येषु ज्ञानेषु सत्सु विद्यन्ते ज्ञायन्ते तानि विद्यमानि तेषु । वेत्तेरीणादिकोऽप्य-
प्रत्यय प्रत्ययोदात्तत्वेन मध्योदात्त पदम् 'प्रत्यय परश्च आद्युदात्तश्च' (पा०सू०
३ १ १-२) इति पाणिन्युक्ते यज्ञसबन्धिना हविरादिपदार्थानां ज्ञानेषु सतिस्व-
रूप्य । कीदृशा मनीषिण । अपस अप इति कर्मनाम (निघ० २ १ १)
अपो विद्यते येषां ते अपस्विन कर्मवन्त 'अस्मायामेधासजो विनि' (पा०सू० ५
२ १२१) इति विग्रहप्रत्यय- 'विन्मतोर्लुक्' इसोष्ठाभावेऽपि छान्दसो विनो लुक्
(पा०सू० ५ ३ ६५) तदा कर्मनिष्ठा इत्यर्थः । तथा धीरा धीमन्त धीविद्यते
येषां ते धीरा कर्मण्यण् (पा०सू० ३ २ १) । यच्च मन अपूर्वम् न विद्यते पूर्वमि-
न्द्रिय यत्मात्तदपूर्वम इन्द्रियेभ्यः पूर्वं मनसः सृष्टे । यद्वा अपूर्वमनपरमबाह्यमि-
न्द्रियेभ्योऽपूर्वमात्मरूपमित्यर्थः । यच्च यक्ष यष्टु शक्त यज्ञम् । यज्ञतेरीणादिश्च

सम्प्रत्ययः 'चित्वादिर्नित्यम्' (पा०सू० ६. १. १७) इत्याद्युदात्तं पदम् । -यच्च प्रजायन्ते इति प्रजास्तासा प्राणिमात्राणामन्तः शरीरमध्ये आस्ते इतरेन्द्रियाणि बहिष्ठाणि मनस्त्वन्तरिन्द्रियमित्यर्थः । तत् तादृशं मे मनः शिवसंकल्पमस्त्विति व्याख्यातम् ॥

शब्दा०—येन=जिस मन से, कर्माणि=काम, अपसः=कर्मनिष्ठ, काम करने की आदतवाले मनुष्य, मनीषिणः=मेधावी पुरुष, यज्ञे=यज्ञ में, कृष्वन्ति=करते हैं, विद्ययेषु=ज्ञान होने पर, धीराः=बुद्धिमान् पुरुष, यत्=जो मन, अपूर्वम्=जिसके पहिले कोई इन्द्रिय नहीं होती अर्थात् सब इन्द्रियो से पहिले उत्पन्न, यक्षम्=यज्ञ करने में समर्थ, अथवा सब इन्द्रियों से पहिले उत्पन्न होने के कारण पूज्य, अन्तः=शरीर के भीतर, प्रजानाम्=प्रजा के, प्राणिमात्र के, तत्=वह, मे=मेरा, मनः=मन, शिवसंकल्पम्=शुभ संकल्पवाला, अस्तु=हो ।

हि० अ०—जिस मन से कर्मनिष्ठ बुद्धिमान् मेधावी पुरुष यज्ञ में (यज्ञ संबंधी हविरादि पदार्थों का) ज्ञान होने पर कर्म करते हैं, जो सब इन्द्रियो से पहिले उत्पन्न होता है और यज्ञ करने में समर्थ हैं, और जो प्राणिमात्र के शरीर के भीतर रहता है, वह मेरा मन शुभ संकल्पवाला हो ।

Trans—May that mind of mine through which sober and intelligent men devoted to the performance of religious rights do their work in a sacrifice on knowing the oblations etc, connected with it, which comes in existence before other organs do, which is capable of performing sacrifices and which is present in the body of all living beings, be of auspicious resolution :

यत् । प्रजानुमितिश्च । ज्ञानम् । उत । चेतः । धृतिः । च । यत् ।
ज्योतिः । अन्तः । अमृतम् । प्रजास्वितिश्च । जासु ॥ यस्मात् ।
न । श्रुते । किम् । चन । कर्म । क्रियते । तत् । मे । मनः ।
शिवसंकल्पमिति शिव । संकल्पम् । अस्तु ॥३॥

म० भा०—यत् मन प्रज्ञान विशेषेण ज्ञानजनकम् प्रकर्षेण ज्ञायते येन तत् प्रज्ञानम् । 'करणाधिकरणयोश्च' (पा०सू० ३.३ ११७) इति करणे ल्युट्-प्रत्यय । उत अपि यत् मन चेत चेतमिति सन्मक् ज्ञापयति तच्चेत । 'चित्ती सज्ञाने' अस्मात् ण्यन्तादसुप्रत्यय । सामान्यविशेषज्ञानजनकमित्यर्थ । यच्च मनो धृतिर्धैर्यरूपम् । मनस्येव धैर्योत्पत्तेर्मनसि धैर्यमुपचर्यते कार्यकारणयोरभेदात् । यच्च मन प्रज्ञासु जनेषु अन्तर्बतमान सत् ज्योति प्रकाशक सर्वेन्द्रियाणाम् । उच्यतेपि पुनरुच्यते आदराद्यर्थम् । 'अम्भासे भूपासामर्थे मन्यन्ते' (निह० १४२) इति दास्कोक्ते । यच्चामृतममरणधर्म आत्मरूपत्वात् । यस्मान्मनस ऋते यस्मन्नोदिता किञ्चन किमपि काम न क्रियते जनैः । सर्वकर्मसु प्राणिना मन पूर्व प्रवृत्तेर्मन स्वास्थ्यविना कर्माभावादित्यर्थः । 'अन्यारादितरत्' (पा०सू० २ ३ २९) इत्यादिना यस्मादिति ऋतेषोर्गे पञ्चमी । तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥

शब्दा० यत्=जो मन, प्रज्ञानम्=विशेष ज्ञान का साधन है, उत=और, चेत=सामान्य ज्ञान करानेवाला है, धृति=धैर्य रूप है, च=और, यत्=जो, ज्योति=प्रकाशक, अन्त=भीतर, अमृतम्=अमर, प्रज्ञासु=प्राणियों में, यस्मात्=जिससे, न=नहीं, ऋते=विना, किम्=कुछ, चन=भी, वम=काम, क्रियते=किया जाता है, तत्=वह, मे=मेरा, मन=मन, शिवसकल्पम्—शुभ सकल्पवाला, अस्तु=हो ।

हि० अ० जो मन विशेष ज्ञान और सामान्य ज्ञान का साधन है, जो धैर्य रूप है, जो प्राणियों के भीतर (सब इन्द्रियों को प्रेरित करनेवाली) अमर ज्योति है, और जिसके बिना कोई काम नहीं किया जा सकता, वह मेरा मन शुभ सकल्पवाला हो ।

Trans—May that mind of mine which is the instrument of gaining special and general knowledge, which is steadiness itself, which is the immortal light in living beings (that directs the external organs to their respective objects) and without which no work is possible be of auspicious resolution

येन । इदम् । भूतम् । भुवनम् । भविष्यत् । परिगृहीतमितिपरि ।
गृहीतम् । अमृतेन । सर्वम् ॥ येन । यज्ञः । त्रायते ।

सप्तहोतेतिसुप्त । होता । तत् । मे । मनः । शिवसंकल्पमिति
शिव । संकल्पम् । अस्तु ॥४॥

सा० भा०—येन मनसा इदं सर्वं परिगृहीतम् परितः सर्वतो जातम् । इदं किंभूतम् । भूतकालसंबन्धि यस्तु । भुवनं भवतीति भुवनम् । भवतेः षप्-
प्रत्ययः वर्तमानकालसंबन्धि । भविष्यत् 'लुटः सद्वा' (पा०सू० ३.३.१४) इति
ज्ञातृप्रत्ययः 'तो सत्' (पा०सू० ३.२.१२७) इत्युक्तेः त्रिकालसंबन्धवस्तुषु मनः
प्रवर्तते इत्यर्थः । श्रोत्रादीनि तु प्रत्यक्षमेव गृह्णन्ति । कीदृशेन येन । अमृतेन
आश्चर्येण । भुविपर्यन्तं श्रोत्रादीनि नश्यन्ति सप्तस्थानस्वरमित्यर्थः । येन
च मनसा यज्ञोऽग्निष्टोमादिः तायते विस्तार्यते । 'तनोतेर्यकि' (पा०सू० ६.४.४४)
इत्याकारः । कीदृशो यज्ञः । सप्तहोता सप्तहोतारो देवानामाह्वातारो होतृ-
र्धन्नावरुणदमो यत्र स सप्तहोता । अग्निष्टोमे सप्तहोतारो भवन्ति । तन्मे
मन इति व्याख्यातम् ।

शब्दा०—येन=जिस मन के द्वारा, इदम्=यह, भूतम्=भूतकाल का,
भुवनम्=वर्तमान काल का, भविष्यत्=भविष्यत् काल का, परिगृहीतम्=
जाया जाता है, अमृतेन=अमर मन के द्वारा, सर्वम्=संसार का सब वस्तु-
जात, येन=जिस मन के द्वारा, यज्ञः=यज्ञ, तायते=किया जाता है, सप्त-
होता=सात होतावाला अग्निष्टोम, तत्=वह, मे=मेरा, मनः=मन,
शिवसंकल्पम्=शुभ संकल्पवाला, अस्तु=हो ।

हि० अ०—जिस अमर मन के द्वारा इस संसार में भूत, भविष्यत् और
वर्तमान काल के सब पदार्थ जाने जाते हैं, और जिसके द्वारा सात होतावाला
अग्निष्टोम यज्ञ किया जाता है, वह मेरा मन शुभ संकल्पवाला हो ।

Trans.—May that mind of mine which is immortal,
by which every thing is known in this world in present,
past and future, and by which the Agniṣṭoma sacri-
fice, presided over by seven priests, is performed,
be of auspicious resolution.

Notes—तायते—√tan to stretch+यक्; 'अ' in initial
'त' of the root is lengthened ('तनोतेर्यकि' Pāṇ. VI.4.44.).

यस्मिन् । ऋचः । सामं । यजूंषि । यस्मिन् । प्रतिष्ठिता । प्रति-
स्थितेति प्रति । स्थिता । रथनाभाविचेति रथनाभौ । इव ।
आराः ॥ यस्मिन् । चित्तम् । सर्वम् । ओतमित्या । उतम् ।
प्रजानामितिप्र । जानाम् । तत् । मे । मनः । शिवसंकल्पमिति-
शिव । संकल्पम् । अस्तु ॥५॥

सा० भा०—यस्मिन् मनसि ऋचः प्रतिष्ठिताः । यस्मिन् साम सामानि
प्रतिष्ठितानि । यस्मिन् यजूषि प्रतिष्ठितानि । मनसः स्वास्थ्ये एव वेदत्रयी-
स्फूर्तमनसि शब्दमात्रस्य प्रतिष्ठितत्वम् ‘अन्नमयं हि सोम्य मनः’ इति छांदाये
मनस एव स्वास्थ्ये वेदोच्चारणशक्तिः प्रतिपादिता । तत्र दृष्टान्तः । रथनाभौ
आरा इव । यथा आराः रथचक्रनाभौ मध्ये प्रतिष्ठितास्तद्वच्चक्रजालं मनसि ।
किंच प्रजाना सर्वं चित्तज्ञानम् सर्वपदार्थविषयिज्ञानं यस्मिन् मनसि ओतं प्रोतं
निक्षिप्तं तन्नुत्ततिः पटे इव सर्वं ज्ञानं मनसि निहितम् । मनःस्वास्थ्ये एव
ज्ञानोत्पत्तिर्मनोवैयर्थ्ये च ज्ञानाभावः । तन्मे मम मनः शिवसंकल्प शान्त-
व्यापारमस्तु ॥

-शब्दा०—यस्मिन्=जिस मन में, ऋचः=ऋचाएँ, साम=सामगान,
यजूंषि=यजु, यस्मिन्=जिस में, प्रतिष्ठिताः=प्रतिष्ठित हैं, रथनाभौ
=रथचक्र की नाभों में, इव=समान, आराः=तिल्लियाँ, यस्मिन्=
जिसमें, चित्तम्=ज्ञान, सर्वम्=सर्व पदार्थविषयक, ओतम्=प्रोत है ।
प्रजानाम्=प्रजा का, तत्=वह, मे=मेरा, मनः=मन, शिवसंकल्पम्=
शुभ संकल्पवाला, अस्तु=हो ।

हि० अ० - रथचक्र की नाभी में तिल्लियों की तरह जिस मन में ऋचाएँ,
साम और यजु प्रतिष्ठित होते हैं, जिसमें प्राणियों का सर्व पदार्थविषयक ज्ञान
निहित है वह मेरा मन शुभ संकल्पवाला हो ।

Trans.—May that mind of mine in which the
Rks, the Sāmans and the yajus are set up like the
spokes in the nave of a wheel and in which all know-
ledge of living beings is woven, be of auspicious
resolution.

Notes—रथनाभाविचाराः—Here simile has been given to explain the relation of mind with Rks etc. यस्मिन् चित्तम्—From this and the previous verses it appears that the Nyāya theory of knowledge is acceptable to the white Yajurveda. According to this theory, all knowledge passes to the mind through sense organs, and from there to the soul.

सुषारथिः । सुसारथिरिति सु । सारथिः । अश्वानिवेत्यश्वान् । इव । यत् । मनुष्यान् । नेनीयते । अभीशुभिरित्यभीशु । भिः । वाजिनोऽवेति वाजिनः । इव ॥ हृत्प्रतिस्थमिति हृत् । प्रतिस्थम् । यत् । अजिरम् । जविष्ठम् । तत् । मे । मनः । शिवसंकल्पमिति शिव । संकल्पम् । अस्तु ॥६॥

सा० भा०—यत् मनो मनुष्यान् रान्नेनीयते अत्यन्तमितस्ततो नयति । नयतेः प्रियासमभिहारे यङ् । मनःप्रेरिता एव प्राणिनः प्रवर्तन्ते । मनुष्यग्रहणं प्राणिमात्रोपलक्षकम् । तत्र दृष्टान्तः । सुसारथिः अश्वानिव शोभनः सारथि-यन्ता यथा कशया अश्वान् नेनीयते । द्वितीयो दृष्टान्तः । अभीशुभिर्वाजिन इव यथा सुसारथिरभीशुभिः प्रग्रहेः वाजिनोऽश्वान् नेनीयत इत्यनुपङ्गाः । रश्मि-भिर्नियच्छन्तीत्यर्थः । उपमाद्वयम् । प्रथमायां नयनं द्वितीयायां नियमनम् । तथा मनः प्रवर्तयति नियच्छति च नरानित्यर्थः । यच्च मनः हृत्प्रतिष्ठं हृदि प्रतिष्ठा रिधितियंस्य तत् हृद्येव मन उपलभ्यते । यच्च मनः अजिरं जरारहितम् बाल्ययौवन स्याद्विरेण मनस्तदवस्थत्वात् । यच्च जविष्ठम् अतिजववद्देववत् जविष्ठम् 'न यं वातार्किचनानीयोऽस्ति न मनसः किचनानीयोऽस्ति' इति श्रुतेः । तन्म इत्युक्तम् ॥६॥

शब्दा०—सुषारथिः=अच्छा सारथी, अश्वान्=घोड़ों को, इव=समान, यत्=जो मन, मनुष्यान्=मनुष्यों को, नेनीयते=अत्यन्त इधर उधर ले जाता है, अभीशुभिः=लगामों से, वाजिनः=घोड़ों को, इव=समान, हृत्प्रतिष्ठम्-हृदय में स्थित, यत्=जो मन, अजिरम्=जरा रहित, जविष्ठम्=अतिशय वेगवान्, तत्=यह, मे=मेरा, मनः=मन शिवसंकल्पम्=शुभ संकल्पवाला, अस्तु=हो ।

हि० अ० — जैसे अच्छा सारथी घोड़ों को इधर उधर प्रेरित करता है और लगामों से उन्हें अपने वश में रखता है उसी प्रकार जो मन प्राणियों को बार-बार इधर उधर प्रेरित करता है और अपने वश में रखता है, जो हृदय में स्थित है, जो जरा से रहित और अत्यन्त वेगवान् है, वह मेरा मन शुभ संकल्प-वाला हो ।

Trans.—May that mind of mine which impels living beings here and there, and controls them as a good charioteer does to horses, which resides in heart and is never old, and which is very swift, be of auspicious resolution.

Notes.—नेनीयते— \sqrt{ni} to lead, *inte. prés. mid.*
3rd. sing.

यज्ञायज्ञा । वः । अग्नये । गिराऽगिरा । च । दक्षसे ॥ प्रऽप्र ।
वयम् । अमृतम् । जातवेदसम् । प्रियम् । मित्रम् । न । शंसि-
पम् ॥१॥

शब्दा०—यज्ञायज्ञा=प्रत्येक यज्ञ में, वः=आप लोग, अग्नये=अग्नि के लिये, गिरागिरा=स्तुतिरूप वाणों से, च=और, दक्षसे=बड़े हुये, प्रदीप्त, प्रप्र=पादपूर्ति के लिये प्र उपसर्ग को द्विशक्ति को गई है, वयम्=हमलोग, अमृतम्=अमर, जातवेदसम्=अग्नि की, प्रियम्=प्रिय, मित्रम्=मित्र न=समान, शंसिपम्=प्रशंसा करते हैं ।

हि० अ० - (ओ स्तुति करने वालों,) तुमलोग (मी) प्रति यज्ञ में प्रदीप्त अग्नि की स्तुति रूप वाणों से (स्तुति करो) । हम लोग मित्र के समान प्रिय, अमर जातवेदस् (अग्नि) को प्रशंसा करते हैं ।

Trans—(O offerers of prayers,) you (also) speak out your prayers to illustrious Agni in each sacrifice. We praise immortal Jātavedas (Agni) who is as dear to us as a friend.

Notes—यज्ञायज्ञा—Iterative compd.,; loc. case has been replaced with आ. प्रप्र—Iterative compd. प्र has been repeated to complete the metre It should be construed with शंसिपम्. शंसिपम्— $\sqrt{śams}$ to praise, 'is'-aorist, injun. 1st. sing, singular has been used in place of plural wrongly गिरागिरा—Iterative compd

This verse occurs in the R. V (VI. 48 1).

पाहि । नः । अग्ने । एकया । पाहि । उत । द्वितीयया ॥ पाहि ।
गीऽभिः । तिसृऽभिः । ऊर्जाम् । पते । पाहि । चतसृऽभिः ।
वसो इति ॥२॥

शब्दा०—पाहि=रक्षा करो, नः=हमारी, अग्ने=ओ अग्नि, एकया=एक ऋचा से, पहिली ऋचा से, पाहि=रक्षा करो, उत=और, द्वितीयया=दूसरी ऋचा से, पाहि=रक्षा करो, गोभिः=स्तुतियों से, विसृभि=तीन ऋचाओं से, ऊर्जापते=अग्नि के स्वामी, पाहि=रक्षा करो, चतसृभिः=चार ऋचाओं से, वसो=ओ वसु (अग्नि) ।

हि० अ०—ओ अग्नि, एक ऋचा से हमारी रक्षा करो, तथा दूसरी ऋचा से हमारी रक्षा करो । ओ अग्नि के स्वामी, तीन ऋचाओं से हमारी रक्षा करो । ओ वसु (अग्नि), चार ऋचाओं से हमारी रक्षा करो ।

Trans—O Agni, protect us with one verse, and protect us with the second O lord of food, protect us with three verses O Vasu (Agni), protect us with four verses

Notes—पाहि— \sqrt{pa} to protect, impv 2nd sing
This verse occurs in the R V (VIII 60 9)

बृहत्सभिः । अग्ने । अर्चिसभिः । शुक्लेण । देव । शोचिषा ॥
भरद्वाजे । सम्स्रधानः । यविष्ठ । रेवत् । पावक । दीदिहि ॥३॥

शब्दा०—बृहत्सभिः=बडे, अग्ने=ओ अग्नि, अर्चिभिः=तेज से, ज्वालाओं से, शुक्लेण=निर्मल, देव=ओ देव, शोचिषा=तेज से, भरद्वाजे=भरद्वाज के लिये, यजमान के लिये, समिधानः=प्रज्ज्वलित होनेवाले तुम, यविष्ठ=ओ श्रेष्ठ युवक, रेवत्=धनयुक्त, पावक=ओ शोधक, दीदिहि=चमको ।

हि० अ०—ओ दानादिगुणयुक्त, श्रेष्ठ युवक, शोधक, अग्नि, निर्मल तेज से यजमान के लिये प्रज्ज्वलित होने वाले तुम बड़ी ज्वालाओं से धनयुक्त चमको ।

Trans—O benevolent, young, purifier Agni, shining for the offerer of oblations, with bright lustre, shine in big flames with wealth

Notes—समिधानः—सम्+ \sqrt{ndh} to kindle, pres part
दीदिहि— \sqrt{di} or \sqrt{didi} to shine, impv 2nd sing

This verse occurs in the R. V. (VI. 48.7) with variation in the fourth Pāda which reads रेवञ्च शुक्र दीदिहि शुमत् पायक'.

त्वे इति । अग्ने । सुऽआहुत । प्रियासः । सन्तु । सूरयः ॥
यन्तारः । ये । मधवानः । जनानाम् । ऊर्वम् । दयन्त । गोनाम् ॥४॥

शब्दा०—त्वे=तुम्हारे, अग्ने=ओ अग्नि, स्वाहुत=ओ सम्यक् प्रकार से हवि प्रदान किये जानेवाले, प्रियासः=प्रिय, सन्तु=हों, सूरयः=पत देनेवाले या स्तोतागण, यन्तारः=दाता, ये=जो, मधवानः=उदार, धनवान्, जनानाम्=ब्राह्मण पुरोहितों को, ऊर्वम्=समूह, दयन्त=देते हैं, गोनाम्=गायों का ।

हि० अ० सम्यक् प्रकार से हवि प्रदान किये जानेवाले ओ अग्नि, स्तोतागण तुम्हारे प्रिय हों; जो ब्राह्मणों को गायों का समूह देते हैं वे धनवान् दाता ओ तुम्हारे प्रिय हो ।

Trans.—O well-worshipped Agni, may the offerers of prayers be dear to thee; may the bounteous patrons who offer group of cows to the Brahmuns, be dear to thee.

Notes—स्वाहुत—सु+√hu to sacrifice, past part. voc. sing. दयन्त—√dā to divide, impf. mid. 3rd. plu.; augment has been dropped. Sāyana derives it from √dā to give.

This verse occurs in the R. V. (VII. 16.7) with a slight variation in the fourth Pāda which reads ऊर्वन् in place of ऊर्वम्.

अग्ने । जरितः । विरपतिः । तपानः । देव । रक्षसः ॥ अप्रोवि-
श्वान् । गृहस्पते । महान् । असि । दिवः । पायुः । दुरोण-
स्युः ॥५॥

शब्दा०—अग्ने=ओ अग्नि, जरितः=ओ स्तुत, विशपतिः=प्रजापालक, तपानः=सन्तापक, देव=ओ प्रकाशमान, रक्षसः=राक्षसों के, अप्रोषिवान्=यजमान के घर को न छोड़नेवाले, गृहपते=ओ यजमान के घर का पालन करनेवाले, महान्=बड़े, अस्ति=हो, दिवः=स्वर्ग का, पायुः=पालक, दुरोणयुः=यजमान के घर सदा रहनेवाले ।

हि० अ०—ओ (सबके द्वारा) स्तुत, प्रकाशमान अग्नि, प्रजा का पालन करनेवाले (तुम) राक्षसों के सन्तापक हो । ओ गृहस्वामी, (यजमान के घर को) कभी न छोड़ते हुये, सदा यजमान के घर में रहनेवाले तथा स्वर्ग का पालन करनेवाले तुम (वास्तव में) महान् हो ।

Trans.—O shining Agni, praised by all, thou art the protector of the clans and tormentor of the demons. O lord of the house (of the sacrificer), without leaving it ever, (as) the protector of heaven, and dweller in the house of the sacrificer thou art (indeed) great.

Notes—तपानः—√tap to torment, pres. part. R.V. reads तपानः अप्रोषिवान्—From प्र+√vas to dwell; व of वस् has become उ by Samprasāraṇa; प्र together with उ becomes प्रोस्. Again with noun-making termination ई it becomes प्रोषि. Thus अप्रोषिवान् is formed by adding the suffix वान् to प्रोषि; नञ् compd

This verse occurs in the R.V. (VIII. 60 19)

अग्ने । विवस्वत् । उपसः । चित्रम् । राधः । अमर्त्य ॥ आ
दाशुपे । जातवेदः । वह । त्वम् । अद्य । देवान् । उपःसुधः ॥६॥

शब्दा० अग्ने=ओ अग्नि, विवस्वत्=स्थायी, उपसः=उपा से, चित्रम्=अनेक प्रकार का, राधः=धन, अमर्त्य=ओ मरणरहित, आ वह=ले आओ, दाशुपे=हृविर्द्वय देनेवाले यजमान के लिये, जातवेदः=ओ सभी उत्पन्न पदार्थों को जाननेवाले अग्नि, त्वम्=तुम, अद्य=आज, देवान्=देवों को, उपसुधः=प्रातः बाल में जागनेवाले ।

हि० अ०—ओ मरणधर्म रहित, संसार में उत्पन्न सम्पूर्ण पदार्थों को जाननेवाले, अग्नि, तुम हविर्द्रव्य देनेवाले यज्ञमान के लिये उषा देवता से नानाप्रकार का स्थायी धन ले आओ; आज प्रातःकाल में जागनेवाले देवताओं को लाओ ।

Trans.—O Agni, bring permanent wealth of various kinds to the sacrificer from goddess Uṣas. O immortal, O, Jātavedas, bring gods who wake up at dawn, to him today.

Notes—विवस्वत्—From वि+√vas to dwell, with the suffix वत्. वह—√vah to carry, pres. impv. 2nd. sing.

This verse occurs in the R.V. (I. 44.1).

त्वम् । नः । चित्रः । ऊत्या । वसो इति । राधांसि । चोदय ॥
अस्य । रायः । त्वम् । अग्ने । रथीः । असि । विदाः । गाधम् ।
तुचे । तु । नः ॥७॥

शब्दा०—त्वम्=तुम, नः=हमारे लिये, हमारी तरफ, चित्रः=दर्शनीय, ऊत्या=रक्षा के साथ, वसो=हे धनवान्, राधांसि=नाना प्रकार का धन, चोदय=प्रेरित करो, अस्य=(संसार में दिखाई देनेवाले) इस, रायः=धन के, त्वम्=तुम, अग्ने=ओ अग्नि, रथीः=ले जानेवाले, असि=हो, विदाः=प्राप्त कराओ, गाधम्=प्रतिष्ठित, तुचे=अपत्य के लिये, तु=शीघ्र, नः=हमें ।

हि० अ० ओ वसु, दर्शनीय तुम हमारे लिये रक्षा के साथ नाना प्रकार का धन प्रेरित करो । ओ अग्नि, (संसार में दिखाई देनेवाले) इस धन के तुम नेता हो । तुम हमे अपत्य देकर प्रतिष्ठित करो ।

Trans—O Vasu, charming (to our vision as thou art) impel various kinds of wealth to us with thy protection. O Agni, thou art charioteer of this wealth. Make us well established by giving us sons soon.

Notes—ऊत्या—From √av to protect, instr. sing.

चोदय— \sqrt{cud} to impel, impv. 2nd. sing. विदाः— \sqrt{vid} to find, 'a'-aorist, subj. mid. 2nd. sing.

This verse occurs in the R.V. (VI. 48.9).

त्वम् । इत् । सप्रथाः । असि । अग्ने । व्रातः । ऋतः । कविः ॥
त्वाम् । विप्रासः । समुद्धान । दीदिवः । आ । विवासन्ति ।
वेधसः ॥८॥

शब्दा०—त्वम्=तुम, इत्=ही, सप्रथाः=सबसे बड़े, असि=हो, अग्ने=ओ अग्नि, व्रातः=रक्षक, ऋतः=सत्यभूत, कविः=बुद्धिमान, त्वाम्=तुमको, विप्रासः=मेधावी ब्राह्मण, समिधान=ओ सम्यक् प्रकार से प्रज्वलित होने वाले, दीदिवः=ओ प्रकाशमान, आ विवासन्ति=सेवा करना चाहते हैं, वेधसः=स्तुति करनेवाले ।

हि० अ०—ओ अग्नि, ओ रक्षक, सत्यभूत और बुद्धिमान तुम ही सबसे बड़े हो । ओ प्रज्वलित होनेवाले, ओ प्रकाशमान, स्तुति करनेवाले मेधावी ब्राह्मण तुम्हारी सेवा करना चाहते हैं ।

Trans.—O Agni, O protector, thou, the truthful, the wise, art indeed great. O kindled, O shining one the inspired Brahmins, the offerers of prayers desire to worship thee.

Notes—आ विवासन्ति—आ+ $\sqrt{vās}$ to serve, desid. pres. 3rd. plu.

This verse occurs in the R.V. (VIII. 60.5)

आ । नः । अग्ने । वयोऽवृधम् । रयिम् । पावक । शंस्यम् ॥
रास्व । च । नः । उपऽमाते । पुरुऽस्पृहम् । सुज्नीती । सुयशः-
स्तरम् ॥९॥

शब्दा०—आ=(आ भर) ले आओ, नः=हमारे लिये, अग्ने=ओ अग्नि, वयोऽवृधम्=शक्ति को बढ़ानेवाले, रयिम्=धन को, पावक=ओ शोधक, शंस्यम्=स्तुत्य, रास्व=दो, च=और, नः=हमे, उपमाते=ओ

घृत के साग्निष्यवाले, पुरुस्पृहम्=बहुतों के चाहने योग्य, सुनीती=सुन्दर नीति के कारण, सुयशस्तरम्=प्रचुर कीर्तिरूप धन ।

हि० अ० - ओ अग्नि, ओ शोधक, शक्ति को बढ़ानेवाला प्रशसनीय धन हमारे लिये ले आओ । ' ओ घृत के 'साग्निष्यवाले', सुन्दर नीति से बहुतों के द्वारा चाहा जानेवाला प्रचुर कीर्तिरूप धन हमें प्रदान करो ।

Trans—O Agni, O purifier, grant such wealth to us, that is enlivening and worthy of praise O possessor of clarified butter in proximity, bestow upon us the wealth of fame desired by many, with good guidance

Notes—रास्व— $\sqrt{rā}$ to give, pres impv 2nd sing

This verse occurs in the R V (VIII 60 11)

यः । विश्वा । दयते । वसु । होता । मन्द्रः । जनानाम् ॥ मधोः । न । पात्रा । प्रथमानि । अस्मै । प्र । स्तोमाः । यन्ति । अग्नये ॥ १० ॥

शब्दा०—यः=जो अग्नि, विश्वा=सब प्रकार का, दयते=देता हूं, वसु=धन, होता=देवों को पुकारनेवाला, मन्द्रः=आनन्द देनेवाला, जनानाम्=मनुष्यों को, मधोः=मदकारक सोम के, न=समान, पात्रा=पात्र, प्रथमानि=मुख्य, अस्मै=उस, स्तोमा=स्तुतिया, प्र यन्ति=जाती हैं, अग्नये=अग्नि के लिए ।

हि० अ०—देवों का आ^१ह्वान करनेवाला, मनुष्यों को आनन्द देनेवाला (यह अग्नि) जो सब प्रकार का धन (यजमान को) प्रदान करता है, उस अग्नि के लिये स्तुतियां मुख्य सोमपात्रों की तरह जाती हैं ।

Trans—To Agni, the invoker, the delighter of men, who grants all sorts of wealth, to him prayers go as it were chief cups of exhilarating Soma

Notes—दयते— $\sqrt{dā}$ to give, mid pres 3rd sing
यन्ति— \sqrt{y} to go, pres 3rd plu

This verse occurs in the R V (VIII 103 6)

उत् । त्वा । मन्दन्तु । सोमाः । कृणुष्व । राधः । अद्रिष्वः ।
अव । ब्रह्मद्विपः । जहि ॥१॥

शब्दा०—उत्=उत्कृष्टतया, त्वा=तुमको, मन्दन्तु=मस्त करे, सोमाः
=सोम, कृणुष्व=करो, राधः=धन, अद्रिष्वः=ओ वज्र धारण करनेवाले,
अवजहि=नष्ट करो, ब्रह्मद्विपः=ब्राह्मणों से द्वेष करनेवालों को ।

हि० अ०—(ओ इन्द्र,) तुम्हें सोम अत्यन्त मस्त करे । वज्र धारण
करनेवाले, तुम (हमें) धन (प्रदान) करो; ब्राह्मणों से द्वेष करनेवालों को
नष्ट करो ।

Trans.—(O Indra,) may Soma exhilarate thee.
O wielder of the thunderbolt, bestow wealth upon us;
destroy the enemies of the Brahmins.

Notes—मन्दन्तु— \sqrt{mad} to 'exhilarate, impv. 3rd.
plu कृणुष्व— \sqrt{kr} to make, impv., 2nd. sing. जहि—
 $\sqrt{hī}$ to leave, impv. 2nd. sing.

This verse occurs in the R.V. (VIII. 64.1).

गिर्वणः । पाहि । नः । सुतम् । मधोः । धाराभिः । अज्यसे ।
इन्द्रः । त्वाऽदातम् । इत् । यशः ॥२॥

शब्दा० गिर्वणः=ओ स्तुतियों से उपासना करने योग्य (इन्द्र), पाहि
=पीओ, नः=हमारे, सुतम्=पीसे द्रव्य (सोम के रस को), मधोः=
मदकारक सोम की, धाराभिः=धाराओं से, अज्यसे=उत्तेजित किये जाते हो,
इन्द्र=ओ इन्द्र, त्वादातम्=तुम्हारे द्वारा भुक्त, इत्=हो, यशः=अन्न ।

हि० अ०—ओ स्तुतियों से उपासना करने योग्य (इन्द्र), हमारे द्वारा
पीसे द्रव्य सोम का रस पीओ । (तुम) मदकारक सोम की धाराओं से उत्तेजित
किये जाते हो । ओ इन्द्र, तुम्हारे द्वारा भुक्त अन्न हो (हमारे लिये
धेयस्वर है) ।

Trans.—O worthy of praise, drink the juice of soma extracted by us. Thou art driven by streams of Soma. O Indra, food, tasted by thee (is commendable for us).

Notes—पाहि— $\sqrt{pā}$ to drink, impv. 2nd. sing
अन्यसे— \sqrt{aj} to drive, pres. pass. 2nd. sing.

This verse occurs in the R.V. (III. 40.6)

सदा । वः । इन्द्रः । चर्कृषत् । आ । उपो इति । नु । सः ।
सपर्यन् । न । देवः । वृतः । शूरः । इन्द्रः ॥३॥

शब्दा०—सदा=सर्वदा, वः=तुम लोगों को, इन्द्रः=इन्द्र, आ चर्कृषत्
=(यज्ञानुष्ठान के लिये) आकर्षित करता हूँ, उपो=समीप, नु=ही, सः
=वह, सपर्यन्=सत्कार करते हुये, न=नहीं, देवः=देव, वृतः=घेरा
रहता है, शूरः=बहादुर, इन्द्रः=इन्द्र ।

शब्दा०—(ओ यजमानों,) वह इन्द्र बार-बार सत्कार करता हुआ, आप
लोगों को (यज्ञानुष्ठान के लिये) अपने समीप सर्वदा आकर्षित करता है ।
बहादुर इन्द्र देव क्या नहीं घेरा रहता है ? (यह सर्वव्यापक है) ।

Trans.—(O sacrificers,) paying respect (to you),
Indra always attracts you (to perform sacrifices).
Has mighty Indra not surrounded (all beings) ?

Notes—चर्कृषत्— \sqrt{krs} with आ to attract, inte. subju.
3rd. sing. सपर्यन्— $\sqrt{saparya}$ to honour, pres. part.

This verse does not occur in the R.V.

आ । त्वा । विशन्तु । इन्द्रवः । समुद्रम् । सिन्धवः ॥ न ।
त्वाम् । इन्द्र । अति । रिच्यते ॥४॥

शब्दा०—आ विशन्तु=प्रवेश करें, त्वा=तुममें, इन्द्रवः=सोम, समुद्र-
मिव=जिस प्रकार समुद्र में, सिन्धवः=नदियाँ, न=नहीं, त्वाम्=तुमसे,
इन्द्र=ओ इन्द्र, अति रिच्यते=अधिक है ।

हि० अ०—सोम तुम्हारे शरीर में प्रवेश करे, जिस प्रकार नदिया समुद्र में (प्रवेश करती हैं) । ओ इन्द्र, (कोई भी देव सामर्थ्य में) तुमसे अधिक नहीं है ।

Trans—May Soma enter thy body, as the rivers (enter) the ocean O Indra, no god excels thee in power

Notes—विशन्तु— \sqrt{vis} to enter, impv 3rd 'plu
रिच्यते— \sqrt{ric} to leave, pres pass 3rd sing

This verse occurs in the R V (VIII 92 22)

इन्द्रम् । इत् । गाथिनः । बृहत् । इन्द्रम् । अर्केभिः । अर्किणः ॥
इन्द्रम् । वाणीः । अनुपत ॥५॥

शब्दा०—इन्द्रम्—इन्द्र को, इत्=ही, गाथिनः=सामगान करनेवाले उद्गाता गण, बृहत्=बृहत् नाम का साम, इन्द्रम्=इन्द्र को, अर्केभिः=मन्त्रों से, अर्किण=मन्त्र जाननेवाले होता गण, इन्द्रम्—इन्द्र को, वाणीः=वाणी से, अनुपत=स्तुति करते हैं ।

हि० अ०—सामगान करनेवाले उद्गाता 'बृहत्' नाम के साम से इन्द्र की ही (स्तुति करते हैं) । मन्त्र जाननेवाले होता मन्त्रों से इन्द्र की ही (स्तुति करते हैं) । (मन्त्र-रूप) वाणी से (अथर्व) इन्द्र की ही स्तुति करते हैं ।

Trans—The singers (ie Udgātr priests (praise) verily Indra with the *Brhat Sāman* The invoking priests (praise) verily Indra with *Reas* The Adhvaru priests praise verily Indra with *Yajus*

Notes—अनुपत— \sqrt{nu} to praise, 's'-worist, mid 3rd plu

This verse occurs in the R V. (I 7.1)

इन्द्रः । इपे । ददातु । नः । अशुक्लम् । अशुक् । रयिम् ॥ वाजी ।
ददातु । वाजिनम् ॥६॥

शब्दा०—इन्द्रः=इन्द्र, इपे=अन्न के लिये, ददातु=दे, नः=हमें, ऋभुक्षणम्=घरे, ऋभुम्=ऋभु वेप को, रयिम्=दाता को, याजी=बलवान इन्द्र, ददातु=दे, याजिनम्=बलवान को ।

हि० अ०—इन्द्र मझे और दाता ऋभुदेव को अन्न लाभ के लिये हमें दे । बलवान इन्द्र हमें बलवान का आश्रय दे ।

Trans—May Indra give us the great and benevolent Rbhu for food, May the powerful (Indra) give us a powerful (supporter)

Notes—ददातु—√dā to give, impv 3rd sing

This verse occurs in the R V (VIII 93 34)

इन्द्रः । अङ्ग । महत् । भयम् । अभि । सत् । अप । चुच्यवत् ॥
सः । हि । स्थिरः । विचर्षणिः ॥७॥

शब्दा०—इन्द्रः=इन्द्र, अङ्ग=सम्बोधन सूचक निपात, (मन्त्रद्रष्टा अपने साथी को सम्बोधित करता है), महत्=बड़ा, भयम्=भय, अभिपत्=चारों तरफ वर्तमान, अप चुच्यवत्=दूर करे, सः=वह (इन्द्र)। हि=क्योंकि, स्थिरः=किसी के द्वारा न हटाये जानेवाला, विचर्षणिः=सबको देखनेवाला ।

हि० अ०—ओ (यजमानो), चारों तरफ वर्तमान बड़े भय को इन्द्र दूर करे, क्योंकि वह स्थिर तथा सर्वद्रष्टा है ।

Trans—O (sacrificers), may Indra remove great dangers existing around us, because he is immovable and all-seer

Notes—चुच्यवत्—√cya to move, perf injun 3rd sing

This verse occurs in the R V (II 41 10)

इमा । ॐ इति । त्वा । सुतेऽसुते । नचन्ते । गिर्वणः । गिरः ॥
गावः । वत्सम् । न । धेनवः ॥८॥

शब्दा० इमाः=ये हमारी, उ=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, त्वा=तुमको, सुतेसुते=सोम का रस निकालने पर, नक्षन्ते=व्याप्त करती हैं, गिर्यः=ओ स्तुतियों से उपासना करने योग्य इन्द्र, गिरः=स्तुतिया, गावः=गायें, वत्सम्=बछड़े की तरफ, न=सदृश, धेनवः=नवप्रसूत (दूध देनेवाली) ।

हि० अ० ओ स्तुतियों से उपासना करने योग्य (इन्द्र), सोम का रस निकालने पर ये हमारी स्तुतिया तुम्हें उसी प्रकार व्याप्त करती हैं जैसे दूध देने वाली गायें बछड़े को (व्याप्त करती हैं) ।

Trans.—O worthy of praise (Indra), after the juice of Soma has been extracted, our prayers go to thee as milch-cows do to their calf.

Notes—सुतेसुते—Iterative compd. नक्षन्ते— \sqrt{naks} to attain, pres and 3rd. plu.

This verse occurs in the R.V. (VI. 45.28)

इन्द्रा । उ । पूषणा । वयम् । सख्याय । स्वस्तये ॥ हुवेम ।
वाजसातये ॥६॥

शब्दा०—इन्द्रा=इन्द्र, उ=आज, पूषणा=पूषन्, वयम्=हमलोग, सख्याय=मित्रता के लिये, स्वस्तये=शोभन, हुवेम=पुकारते हैं, वाजसातये=अन्न की प्राप्ति के लिये, अथवा बल की प्राप्ति के लिये ।

हि० अ०—आज हम कल्याणकारी मित्रता के लिये तथा अन्न की प्राप्ति के लिये इन्द्र तथा पूषन् को पुकारते हैं ।

Trans—Now we call Indra and Pūṣan for auspicious friendship and for food.

Notes—इन्द्रापूषणा is a Dvandva compd. Each of the members is in dual, though the two members are intervened by the word न. हुवेम— $\sqrt{hū}$ to call, pres. opt. 1st. plu. वाजसातये=सातये is derived from \sqrt{san} to gain ; Tatpuruṣa compd.

This verse occurs in the R.V. (VI. 37.1)

नकिः । इन्द्र । त्वत् । उत्तरः । न । ज्यायान् । अस्ति । वृत्रहन्
नकिः । एवम् । यथा । त्वम् ॥१०॥

शब्दा० नकिः=कोई नहीं, इन्द्र=ओ इन्द्र, त्वत्=तुमसे, उत्तरः
=बढ़कर, न=नहीं, ज्यायान्=धेय, अस्ति=है, वृत्रहन्=ओ इन्द्र, नकिः
=कोई नहीं है, एवम्=ऐसा, यथा=जैसा, त्वम्=तुम ।

हि० अ० ओ इन्द्र, तुमसे बढ़कर कोई नहीं है । ओ वृत्रहन्, तुमसे
धेय कोई नहीं है, तुम्हारे समान भी कोई नहीं है ।

Trans.—O Indra, none is superior to thee. O
slayer of Vritra, there is none who excels thee. No
is equal to thee

५

शु० तु । द्रव । परि । कोशम् । नि । सीद । नृग्मिः । पुनानः ।
अभि । वाजम् । अर्प ॥ अश्वम् । न । त्वा । वाजिनम् । मर्ज-
यन्तः । अच्छ । वहिः । रशनाभिः । नयन्ति ॥१॥

शब्दा० प्र द्रव=जाबो, तु=शोध, परि नि सीद=घेरकर बैठो,
कोशम्=द्रोण कलश को नृग्मि=श्रेष्ठ पुख्यो द्वारा, पुनानः=छाने जाते
हुये, अभि=सामने, वाजम्=अन्न के, अर्प=जाबो, अश्वं न=घोड़े की
तरह, त्वा=तुमको वाजिनम्=बलवान को मर्जयन्तः=रगड़ते हुये, ताक
रहे हुये, अच्छ=ओर वहिः=पत की, रशनाभिः=रस्सियों से, रस्सी के
समान बड़ी अद्भुतियों से नयन्ति=ले जाते हैं ।

हि० अ०—(ओ सोम,) तुम शोध जाबो, द्रोणकलश की घेरकर बैठो ।
श्रेष्ठ पुख्यो द्वारा छाने जाने पर (यजमान के हित के लिये) अन्न की ओर
बढ़ो । (अच्यर्यु) बलवान घोड़े की तरह तुम्हारा माजिन करते हुये तुम्हें
रस्सियों से (बांधकर) पत के अभिमुख ले जाते हैं ।

Trans —(O Soma,) go hastily, sit around the jar
Having been filtered by the chief priests, proceed
towards food (for the welfare of sacrifice,) (The
priests) carry you to the sacrifice with strings purifying
you, as they do to a strong horse

Notes—द्रव — √dru to run, pres impv 2nd sing
सीद — √sad to sit, pres impv 2nd sing अर्प — √rs
to rush, pres impv 2nd sing मर्जयन्तः— √mry to
wipe, caus pres part

This verse occurs in the B V (IX 87 1)

प्र । काव्यम् । उशनाऽश्व । ब्रुवाणः । देवः । देवानाम् । जनिम ।
आ । प्रियक्ति ॥ महिऽव्रतः । शुचिऽअन्धुः । पायकः । पदा ।
वराहः । अभि । एति । रेमन् ॥२॥

शब्दा० - काव्यम्=सुन्दर काव्य वेदज्ञान, उशनाइव=मेघायो उशना को तरह, प्रध्रुवाणः=अच्छो प्रकार से वर्णन करता हुआ, देवः=देव, देवानाम्=देवों की, जनिम=जन्म की कथा की, आ विवक्ति=स्पष्टरूप से बतलाता है, महिप्रतः=महान् कर्म करनेवाला, शुचिबन्धुः=शुद्ध तेज से सबको अपने में बांधनेवाला, पवित्र पुरुषो का बन्धु पावकः=सबको पवित्र करनेवाला, पदा=थोड़ा स्थान पर, घराहः=यज्ञ के पवित्र दिन का स्वामी, या उत्तम वाणी बोलने वाला, अभि एति=प्राप्त होता है, जाता है, रेभन्=बतलाता हुआ, गरजता हुआ।

हि० अ०—मेघायो उशना कवि की तरह सुन्दर काव्य (वेदज्ञान) का अच्छो प्रकार से वर्णन करता हुआ, (सोम) देव (इन्द्रादि देवों के जन्मों को स्पष्टरूप से बतलाता है। महान् कर्मवाला, शुद्ध तेज से सबको अपने में बांधने-वाला, सबको पवित्र करनेवाला, यज्ञ के उत्तम दिन का स्वामी सोम गरजता हुआ उत्तम स्थान को प्राप्त होता है।

Trans.—Reciting poems like Uśanā, Soma speaks forth the births of the gods. (Soma), the performer of the great deeds, the illustrious, the purifier, lord of the sacred day of sacrifice, comes to his place (i.e. jar) roaring.

Notes—विवक्ति— \sqrt{vac} to speak, (IIIrd conj.) pres. 3rd. sing. रेभन्— \sqrt{ribh} to sing, pres. part.

This verse occurs in the R.V. (IX. 97.7).

तिस्रः । वाचः । ईरयति । प्र । वह्निः । ऋतस्य । धीतिम् ।
ब्रह्मणः । मनीषाम् ॥ गावः । यन्ति । गोऽपतिम् । पृच्छमानाः ।
सोमम् । यन्ति । मतयः । वाचशानाः ॥३॥

शब्दा०—तिस्रः=शुश्रूषन्, तामस्यरूप तीन, वाचः=वेदबणिमो को, प्र ईरयति=अच्छो प्रकार से प्रेरित करता है, वह्निः=यजमान, ऋतस्य=सत्य की, यज्ञ की, धीतिम्=धारण करनेवाली, ब्रह्मणः=महान् शोभ की, मनीषाम्=चाहने वाली वाणी को, गावः=गायें, यन्ति=जाती हैं शोभे मेम् गायों के स्वामी के पास, अर्थात् साँड़ के पास, पृच्छमानाः=छोजते, हुई,

सोमम्=सोम के पास, यन्ति=जाती हैं, मतयः=स्तुतियाँ, वावशानाः=कामना करती हुई ।

I 7 5

हि० अ०—यजमान (ऋक्, यजु, साम सम्बन्धी) तीन प्रकार की स्तुतियाँ तथा यज्ञ को धारण करनेवाली, सहान् सोम को चाहने वाली वाणी को प्रेरित करता है ।—(जिस प्रकार) गायें खोजती हुई साँड़ के पास जाती हैं, (उसी प्रकार) स्तुतियाँ इच्छा करती हुई सोम के पास जाती हैं ।

Trans—The sacrificer sends forth his three fold prayers and the speech, the holder of sacrifice seeking for great Soma (As) cows, seeking, run to a bull, (so) prayers desiring, go to Soma

Notes—ईर्यति— \sqrt{ir} to set in motion, caus pres 3rd sing वावशानाः— \sqrt{vas} to desire, perf part

This verse occurs in the R V (IX 97 34)

अस्य । प्रेपा । हेमना । पूयमानः । देवः । देवेभिः । सम् ।
अपृक्त । रसम् ॥ सुतः । पवित्रम् । परि । एति । रेभन् । मिता-
ऽइव । सन्न । पशुमन्ति । होता ॥४॥

शब्दा०—अस्य=इस सोम के, प्रेपा=प्रेरक, हेमना=स्वर्ण से, पूयमान=चुआया जाता हुआ, देवः=सोम देव, देवेभि देवों से सम् अपृक्त=सम्बन्ध करता है, सुतः=पीता हुआ, पवित्रम्=छत्रे पर, परि एति=आता है, रेभन्=शब्द करते हुये मितेव=जैसे वनाये हुये, सन्न=यज्ञगृह में, पशुमन्ति=पशुयुक्त, होता=देवों का आह्वान करनेवाला ऋत्विज ।

। ।

हि० अ० सोम के प्रेरक स्वर्ण से चुआया जाता हुआ सोम अपन रस को देवों से सम्बन्ध करता है । पीता हुआ (सोम का रस) शब्द करता हुआ छत्रे पर (उसी प्रकार आता है जैसे होता (यज्ञ के लिये) निर्मित पशुयुक्त गृहों में (आता है) ।

Trans—Soma, being extracted with gold, its juice, unites its juice with gods The pressed

Soma juice, resounding, comes on the krameras, the Hotr, priest to the houses constructed, (for sacrifice), rich in animals

Trans—हेमना—With gold, gold was used as a device of squeezing Soma सम् अष्टक— \sqrt{pre} with सम् to unite, 's' aorist, mid 3rd sing

This verse occurs in the R V (IX 97 1)

सोमः । पयते । जनिता । मतीनाम् । जनिता । दिवः । जनिता ।
पृथिव्याः ॥ जनिता । अग्नेः । जनिता । सूर्यस्य । जनिता ।
इन्द्रस्य । जनिता । उत । विष्णोः ॥५॥

श-दा०—सोम = सोम, पयते = यहता है, जनिता = उत्पन्न करनेवाला, मतीनाम् = स्तुतिषो का, जनिता = उत्पन्न करनेवाला, दिवः = देवलोक का, जनिता = उत्पन्न करनेवाला, प्रकाशित करनेवाला, पृथिव्या = पृथिवी का, जनिता = उत्पन्न करनेवाला, शक्ति देनेवाला, अग्ने = अग्नि का, जनिता = उत्पन्न करनेवाला, सूर्यस्य = सूर्य को, जनिता = उत्पन्न करनेवाला, इन्द्रस्य = इन्द्र का जनिता = उत्पन्न करनेवाला उत = और, विष्णो = विष्णु का ।

हि० अ० स्तुतिषों को उत्पन्न करनेवाला, द्युलोक तथा पृथिवी को उत्पन्न करनेवाला, अग्नि को प्रकाशित करनेवाला, सूर्य को उत्पन्न करनेवाला, इन्द्र को उत्पन्न करनेवाला, तथा विष्णु को उत्पन्न करनेवाला सोम (शेण कलश में) धह रहा है ।

Trans—Soma, the generator of prayers the generator of heaven, the generator of earth, the generator of Agni the generator of sun the generator of Indra and of Vishnu, oozes juice

Notes—पयते— $\sqrt{pū}$ to cleanse, pres mid 3rd sing

This verse occurs in the R V (IX 96 5)

अभि । त्रिष्टुप् । वृषणम् । वयःस्थाम् । अङ्गोपिणम् । अवाव-
शन्त । वाणीः ॥ वना । वसानः । वरुणः । न । सिन्धून् । वि ।
रत्नस्था । दयते । वार्याणि ॥६॥

शब्दा०—त्रिष्टुप्=तीन स्तोत्रवाले, अथवा तीन स्थानवाले अथवा तीन सवनवाले, वृषणम्=कामनाओं की पूर्ति करनेवाले, वयोधाम्=बल या अन्न धारण करनेवाले, अङ्गोपिणम्=शब्द करनेवाले सोम को, अभि अवाव-
शन्त=शब्द करती हैं, वाणीः=स्तोताओं की वाणी, वना=जल को वसानः=आवृत करता हुआ, वरुणः=वरुण देवता, न=जैसे, सिन्धून्=नदियों को, रत्नस्था=रत्नों को धारण करनेवाला, वि दयते=विविध रूप से देता है, वार्याणि=सबका मन हरनेवाला धन ।

हि० अ० —(स्तोताओं की) वाणी तीन सवनवाले, कामनाओं की पूर्ति करनेवाले, बल धारण करनेवाले, शब्द करनेवाले सोम के लिये शब्द करती हैं । जिस प्रकार वरुण नदियों को (आच्छादित करता है, उसी प्रकार) जल को आच्छादित करता हुआ (अर्थात् पानी में भिला हुआ) रत्नों को धारण करनेवाला (सोम) (स्तोताओं को) वरणीय धन प्रदान करता है ।

Trans —The speech (of the praise-singers) utter for Soma; the three-backed (i.e. of three libations), the full-filler of desires, the vigorous, the resounding. Enveloping waters as Varuṇa the rivers, (Soma), the holder of gems, gives desirable wealth (to the worshippers).

Notes—अङ्गोपिणम्—This word has variously been interpreted. R̥gveda reads it अङ्गोपिणाम् and accordingly Sāyana explains it as आघोषयतां स्तोत्रणम्. M.W.D. takes it to mean 'resonant' or 'praiseworthy'. Here it is adj. of Soma like त्रिष्टुप्, वृषणम् and वयोधाम्. अवाव-
शन्त—√*avis* to bellow, pluperf. mid. 3rd plu. वसानः—
√*vas* to wear, mid. pres part. दयते—√*de* to give, pres mid. 3rd. sing.

This verse occurs in the R̥.V. (IX. 90.1).

अक्रान् । समुद्रः । प्रथमे । विधर्मन् । जनयन् । प्रजाः । भुवनस्य । गोपाः ॥ वृषा । पवित्रे । अधि । सानः । अव्ये । बृहत् । सोमः । वावृधे । स्वानः । अद्रिः ॥७॥

शब्दा०—अक्रान्=सबका अतिक्रमण करता है, समुद्रः=जल बरसाने-वाला, प्रथमे=अति उत्कृष्ट, विस्तृत, विधर्मन्=यज्ञ में, जनयन्=उत्पन्न करता हुआ, प्रजा=अपनी प्रजाओं को, भुवनस्य=पृथिव्यादि लोक को, गोपा=गौ आदि पशुओं को तृणोत्पत्ति करके रक्षा करनेवाला, वृषा=वर्षा करनेवाला, पवित्रे=छत्रों पर, अधि सान=अभियेक किया जाता हुआ, अव्ये=ऊन के, बृहत्=महान्, सोमः=सोम, वावृधे=बढ़ता है, स्वानः=शब्द करता हुआ, अद्रिः=मेघरूप में परिणत ।

हि० अ०—अभियेक किया हुआ महान् सोम ऊन के छत्रों पर स्थापित, विस्तृत यज्ञ में मेघरूप में बढ़ता है । पृथिव्यादि लोक की प्रजाओं को (अत्रोत्पत्ति करके) उत्पन्न करता हुआ, गौ आदि पशुओं की (तृणोत्पत्ति करके) रक्षा करनेवाला, कामनाओं को पूरा करनेवाला, जल बरसानेवाला, (सोम सबका) अतिक्रमण करता है ।

Trans—The great Soma, having been extracted and placed on woolen strainer, resounding, extends as cloud, in the wide sacrifice (Soma), the showerer of water, the protector of cows, the fulfiller of desires, generating the creatures of the universe, surpasses all

Notes—अक्रान्— \sqrt{kr} to make root aorist, 3rd sing अधिसान—Rgveda reads it अधि सानौ and accordingly Sîyana explains as 'अधिक समुच्छिन्ने'. Here it is an adj of Soma and means 'extracted' वावृधे— \sqrt{vrdh} to grow, perf mid 3rd sing अद्रिः—It is an adj of Soma

This verse occurs in the R V (IX 97¹/40)

कनिकन्ति । हरिः । आ । सृज्यमानः । सीदन् । वनस्य । जठरे ।

पुनानः ॥ नृभिः । यतः । कृणुते । निःऽनिजम् । गाम् । अतः ।
मतिम् । जनयत । स्वधाभिः ॥८॥

शब्दा०—कनिकन्ति=बार-बार शब्द करता है हरिः=हरे रगवाला,
आ मृज्यमानः=सब ओर से प्रवाहित होता हुआ, सीदन्=बैठा हुआ, रखा
हुआ, वनस्य=काष्ठ निर्मित द्रोण कलश के, जठरे=मध्य भाग में पुनानः
=शोधित होकर, नृभिः=मनुष्यों द्वारा, यतः=सयत होकर, कृणुते=करता
है, निर्णिजम्=रूप, गाम्=दूध को, अतः=इसलिये, मतिम्=स्तुति,
जनयत=करो, स्वधाभिः=आहुतियों के साथ ।

हि० अ०—चारों तरफ से अभिषेक किया जाता हुआ, शोधित होकर
काष्ठनिर्मित द्रोण कलश के अन्दर बैठता हुआ, हरे रगवाला सोम बार बार
शब्द करता है । मनुष्यों द्वारा सयत होकर (सोम) दूध को अपने रूप का
बना देता है । अतः (ओ स्तोत्रार्थों,) आहुतियों के साथ (सोम को) स्तुति
करो ।

Trans—The green coloured Soma, being extracted
from all sides and strained, makes noise again and again
entering into sacred jar (Soma), confined into the jar
by men, turns milk into its own colour Hence,
(O worshippers,) make prayers to Soma along with
oblations

Notes—कनिकन्ति—√krand to cry out, into 3rd
sing आसृज्यमान—√sry to emit, pass part सीदन्—
√sad to sit, pres part

This verse occurs in the R V (IX 95 1)

एषः । स्यः । ते । मधुमान् । इन्द्र । सोमः । वृषा । वृष्णः ।
परि । पवित्रे । अवाः ॥ सहस्रधाः । शतधाः । भूरिऽदाता ।
शरवत्प्रमम् । बर्हिः । आ । वाजी । अस्यात् ॥६॥

शब्दा०—एषः=यह, स्यः=यह, ते=तुम्हारे लिये, मधुमान्=मोटा,
इन्द्र ओ इन्द्र, सोम=सोम, वृषा=वायवार्थों की पूति करनेवाला,

वृष्णः=वर्षणशील, पवित्रे=छत्रे पर, परि अक्षाः=चारों ओर से स्रवित होता है, सदस्रदाः=हजारों की संख्या में धन देनेवाला, भूरिदावा=बहुत देनेवाला, शश्वत्तमम्=नित्य, बर्हिः=यज्ञ बेदी पर, वाजी=बलवान, आ अस्थान्=अधिष्ठित होकर रहता है।

हि० अ०—ओ इन्द्र, वर्षणशील तुम्हारे लिये यह वह मीठा लगनेवाला, कामनाओं को पूरा करनेवाला सोम, छत्रे पर चारों तरफ से स्रवित होता है। हजारों (सुखों) को देनेवाला, संकड़ों (शक्तियों) को देनेवाला, तथा प्रचुर (धन) देनेवाला बलवान सोम यज्ञवेदी पर अधिष्ठित होकर रहता है।

Trans.—O Indra, this well-known Soma, the meadful, the fulfiller of desires, flows into the sacred jar (of the sacrifice) for thee, the showerer. Powerful (Soma), the giver of thousands, the giver of hundreds, the giver of many, sits in the sacrifice.

Notes—अक्षाः— $\sqrt{kṣar}$ to flow, 's'-aorist, 3rd. sing. अस्थान्— $\sqrt{sthā}$ to stand, root-aorist, 3rd. sing.

This verse occurs in the R.V. (IX. 87.4).

पवस्व । सोम । मधुष्मान् । ऋतुवा । अपः । वसानः । अधि ।
सानः । अव्ये ॥ अव । द्रोणानि । धृतवन्ति । सीद । मदिन्-
स्तमः । मत्सरः । इन्द्रोपानः ॥१०॥

शब्दा० पवस्व=बहो, सोम=ओ सोम, मधुष्मान्=मधुर रसयुक्त, ऋतावा=यज्ञवाला, अपः=जल को, वसानः=आच्छादित करनेवाला अर्थात् जल में मिला हुआ, अधिसानः=अभिषव किया जाता हुआ, अव्ये=ऊन के बने छत्रे पर, द्रोणानि=द्रोणकलश, धृतवन्ति=जलवाले, अव सीद=बैठो, मदिन्स्तमः=अत्यन्त मदकारी, मत्सरः=आनन्ददायक, इन्द्रोपानः=इन्द्र का पेय।

हि० अ०—ओ सोम, मधुर रसयुक्त, जल को आच्छादित करनेवाले यज्ञ में रहनेवाले, ऊन के बने छत्रे पर अभिषव किया हुआ, बहो। अत्यन्त मदकारी आनन्ददायक इन्द्र के पेय तुम जलवाले कलशों में बैठो।

Trans —O Soma, the meadful and associated with sacrifices as you are enveloping the waters in the sacred jar, after being extracted, ooze your juice. Intoxicating and pleasant drink of Indra as you are, take your seat in jars full of water.

Notes—पवस्व—√pū to cleanse, pres. impv. 2nd. sing.

This verse occurs in the R.V. (IX. 96.13).

‘माहेन्द्रो राज्यकामस्य अद्भुतोत्पत्तिविकारेयु च’ (शाक० १७. ३) इति विहितायां माहेन्द्रायां महाशान्तो रथनेमि मणिबन्धने एतत् सूक्तम् । तथा च शान्तिकल्पे—‘अभीवर्तेन’ इति रथनेमिमणि माहेन्द्रधाम् (शाक० १७. ४) इति ।

अभिऽवर्तेन । मणिना । येन । इन्द्रः । अभिवृद्धे ॥ तेन ।
अस्मान् । ब्रह्मणः । पते । अभि । राष्ट्राय । वर्धय ॥१॥

सा० भा०—येन समृद्धिसाधनत्वेन प्रसिद्धेन अभीवर्तेन । अभितो वर्तते चक्रम् अनेनेति अभिवर्तो नेमि । वृत्तु वर्तने । अस्मात् ‘अकर्तरि च कारके सजायाम्’ (पा०सू० ३. ३. १९) इति करणे घञ् । ‘उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्’ (पा०सू० ६. ३. १२२) इति दीर्घः । ‘पायघञ् क्ताजविजकाणाम्’ (पा०सू० ६. २. १४४.) इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अत्र कार्ये कारणशब्द । चक्रनेमिनिर्मितो मणिः । यद्वा अभित सर्वतः परराष्ट्रादौ अप्रतिहतगति वर्तते अनेन पुरुष इति अभीवर्तो मणिः । तेन मणिना घृतेन इन्द्रः देवानाम् अधिपतिर्देवः अभिवावृधे अभितः सर्वतः प्रवृद्धोऽभूत् । परमेश्वर्यपेतिस्त्रिलोकीपतिर्बभूवेत्यर्थः । वृध् वृद्धौ । अस्मात् लिटि ‘तुजादीना दीर्घोऽभ्यासस्य’ (पा०सू० ६. १. ७) इत्यभ्यासस्य दीर्घः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तत्वम् । ‘यद्यृतामित्यम्’ (पा०सू० ८. १. ६६) इति निषात प्रतिषेधः । हे ब्रह्मणस्पते वेदराशेरधिपते । ‘यच्छा पतिपुत्र’ (पा०सू० ८. ३. ५३) इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । ‘मुदामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे’ (पा०सू० २. १. २) इति यच्छन्तस्य पराङ्गवद्भावात् यच्छामन्त्रितरामुदायस्य ‘आमन्त्रितस्य च’ (पा०सू० ८. १. १९) इति आष्टमिक सर्वानुदात्तत्वम् । एतत्संज्ञकं देव तेन प्रागुदीरित महिमोपेतं मणिना अस्मान् शत्रुभिः पीडितान् राष्ट्राय । तादर्थ्यं चतुर्थी । स्वराष्ट्राभिवृद्धयर्थम् अभिवर्धय कस्तुरागधनादिभिः समृद्धान् कुह । त्वत्प्रसादात् समृद्धेरस्माभौ रक्षितं राष्ट्रं शत्रुभयरहितं यथा अभिवृद्ध भवति तथा कुह इत्यर्थः ॥

शब्दा०—अभीवर्तेन=चारों तरफ अप्रतिहत गति से घूमने वाली, मणिना=मणि से, येन=जिससे, इन्द्रः=इन्द्र, अभिवावृधे=समृद्ध हुआ, तेन=उससे, अस्मान्=हम लोगो को, ब्रह्मणस्पते=ओ ब्रह्मणस्पति, अभि राष्ट्राय=राष्ट्र की समृद्धि के लिए, वर्धय=समृद्ध करो ।

हि० अ०—चारों तरफ (अप्रतिहत गति से) घूमने वाली मणि जिससे इन्द्र बड़ा हुआ, ओ ब्रह्मणस्पति, उस (मणि) से हमलोगों को राष्ट्र (की समृद्धि) के लिये बड़ाओ ।

Trans.—With an over-rolling amulet, wherewith Indra, prospered,—therewith O Brahmanaspati, make us prosper for the (prosperity of our) nation.

Notes—अभीवर्तेन— \sqrt{vrt} with अभि to go towards ; Sāyana takes it to mean 'rim' अभितो वर्तते चक्रम् अनेनेति अभीवर्तते नेमिः. In alternative he explains अभितः सर्वतः परराष्ट्रादी अप्रतिहतगति वर्तते अनेन पुरुष इति अभीवर्तो मणिः. Second syllable is lengthened (Ath. Prāt. III 12 ; उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्—Pāṇ. VI. 3.122) Compounds having preposition as first member and words ending in घञ् etc. as second member, accent the final syllable of the second member (यायघञ्स्तानविक्रकाणाम्—Pāṇ. VI. 2.144). अभिवावृधे— \sqrt{vrdh} to grow, perf. 3rd. sing. ; not unaccented because preceded by येन (यद्वृत्तान्नित्यम्—Pāṇ. VIII. 1.66) ; reduplicated syllable is lengthened—(तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य—Pāṇ VI. 1 7). R.V. (X. 174 1) has अभिवावृत्ते instead of अभिवावृधे. मणिना—R.V. reads हविषा for मणिना ब्रह्मणस्पते—For accent see दुहितदिवः (R.V. I. 48 1).

अभिऽवृत्त्यं । सऽपत्नान् । अभि । याः । नः । श्रतायः ॥ अभि ।
पृतन्यन्तम् । तिष्ठ । अभि । यः । नः । दुरस्यति ॥ २ ॥

सा० भा०—हे अभीवर्त मणे त्वं सपत्नान् । सपत्नीव सपत्नो सहजशत्रवः । अस्मदीयास्तान् शत्रून् अभिवृत्त्य अभिमुखं पर्यावृत्य । तिष्ठेति वक्ष्यमाणक्रिया अत्रापि सर्वप्यते त्वमेव प्रतिपक्षी भूत्वा तान् पराकुर्व इत्यर्थः । तथा याः नः अस्माकम् श्रतायः अदातारः अस्मदीयं राष्ट्रधनादिकम् अपहृत्य शत्रुवं कुर्वाणा बाह्याः शत्रवः तानपि । अभि इत्युपसर्गध्वन्यात् तिष्ठेति संबन्धः । अभिमुख तिष्ठ । तथा पृतन्यन्तम् पुढार्यं पृतनां सेनाम् आत्मन इच्छन्तम् ।

पुतनाशब्दात् 'सुप आत्मन वयच्' (पा०सू० ३ १८) इति वयच् । 'कव्यध्वर-
पुतनस्यचि लोप' (पा०सू० ७ ४ ३९) इत्याकारलोपः । युद्धोन्मुखमपि शत्रुम्
अभितिष्ठ । तथा यः शत्रुं न अस्माकं दुरस्यति दुष्टम् अभिचारादिरूपं शुद्ध
कर्म कर्तुम् इच्छति । 'दुरस्युर्द्विषास्युर्द्वेषयति रिपयति' (पा०सू० ७ ४ ३६)
इति वयचि दुष्टशब्दस्य दुरस्भावो निपात्यते । तथाविधमपि शत्रुम् अभितिष्ठ ।
शक्तिशो पितृवाद अनुदात्तत्वे वयच्स्वरेण मध्योदात्तत्वम् । 'यद्वृत्ताप्रित्यम्'
(पा० सू० ८ १ ६६) इति निपातप्रतिषेधः ॥

शब्दा० अभिवृत्त्य=चारों तरफ से घेर कर, सपत्नान्=प्रतिपक्षियों
को, अभि=चारों तरफ से (घेर कर), या=जो, न=हमारे, अरातयः=
कभी दान न देनेवालों को, अभि=चारों तरफ से (घेर कर), पृतन्यन्तम्
=युद्ध की इच्छा करनेवाले को, अभितिष्ठ=पराजित करो, अभि=पराजित
करो, यः=जो, न=हमको, दुरस्यति=दुर्व्यवहार करता है ।

हि० अ० विपक्षियों को चारों तरफ से घेर कर, जो हमको नहीं देने-
वाले हैं (उनको भी घेर कर) (तथा जो हमसे) युद्ध की इच्छा करने वाले
ह (उनको भी घेर कर) पराजित करो, जो हमसे दुर्व्यवहार करता है
(उसको भी पराजित करो) ।

Trans—Over rolling the rivals and those who are
our enemies conquer those who desire to fight and
those who have enmity with us

Notes—अभिवृत्त्य—Gerund in य from √rt to
turn, Sāyana takes it here to mean 'अभिमुख पर्यावृत्त्य',
but in the Rgveda (X 174 2) he understands it as
'अगितो गमयित्वा', Whitney takes it to mean rolling over
पृतन्यन्तम्—Him who desires to fight, derived from
the stem पुतना with the suffix वयच् (य) causing the final
आ to drop (कव्यध्वरपुतनस्यचि लोप—Pān VII 4 39) अभि-
तिष्ठ—√stha with अभि to overpower, impv 2nd sing
दुरस्यति—√durasya to abuse, desid pres 3rd sing, not
unaccented because preceded by य (यद्वृत्ताप्रित्यम्—Pān
VIII 1 66) R V (X 174 2) reads इरस्यति for दुरस्यति

अभि । त्वा । देवः । सविता । अभि । सोमः । अवीवृधत् ॥
अभि । त्वा । विश्वा । भूतानि । अभिऽवर्तः । यथा । अससि ॥३॥

सा० भा०—हे मने त्वा त्वां देवः द्योतनात्मकः सविता सर्वस्य प्राणि-
जातस्य प्रेरकः एतत्सतको देवः । अभि इत्युपसर्गश्रवणात् अवीवृधत् इति क्रिया
अत्रापि संबध्यते । अभ्यवीवृधत् अभितः समृद्धम् अकार्पोत् । वृध् वृद्धौ ।
अस्मात् ष्यन्तात् लुङि चङि गुणे प्राप्ते 'नित्यं छन्दसि' (पा०सू० ७. ४. ८) इति
उपपश्रवणस्य श्रुकारादेशः । तथा सोमो देवः अभ्यवीवृधन् । 'ध्यवहिताश्च'
पा०सू० १.४.८२) इति उपसर्गस्य ध्यवहितप्रयोगः । तथा हे मने त्वा त्वां विश्वा
विश्वानि निखिलानि । 'शेष्ठन्दसि बहुलम्' (पा०सू० ६.१.७०) इति शैर्लोपः ।
भूतानि भवन्ति सत्ता लभन्त इति भूतानि चराचरात्मकानि । 'वनोऽधिकरणे च
ध्रोध्यगतिप्रत्यवसानात्ष्यन्त्यः' (पा०सू० ३.४.७६) इति भवतेः कर्तरि क्त प्रत्ययः ।
उपसर्गश्रवणाद् अत्रापि प्रकृतक्रियासद्वन्धः । अभ्यवीवृधन् । अभिवर्धनायिधिम्
आह यथा येन प्रकारेण हे मने त्वम् अभिवर्तः त्वद्धारयितुः पुरुषस्य अभित
स्वराष्ट्रपरराष्ट्रादौ वर्तनसाधनभूत अससि भवसि तथा त्वाम् अभीवृधन् इति
पूर्वण संबन्ध । असभूवि । 'बहुलं छन्दसि' (पा०सू० २.४.७३) इति शपो लुग-
भावः । 'यावद्यथाभ्याम्' (पा०सू० ८. १. ३६) इति निघातप्रतिषेधः ॥

शब्दाः—त्वा=तुमको, देवः=देव, सविता=सावितृ, सोमः=सोम,
अभि अवीवृधत्=चारो तरफ से समृद्ध किया हूं, अभि=चारों तरफ से
(समृद्ध किया हूं) त्वा=तुमको, विश्वा=सम्पूर्ण, भूतानि=प्राणियो ने,
अभीवर्तः=चारो तरफ घूमनेवाले, यथा=जिससे, अससि=बने रहो ।

हि० अ०—सवितृ देव ने तुमको चारों तरफ से समृद्ध किया है, सोम ने
तुमको चारों तरफ से समृद्ध किया है; सम्पूर्ण प्राणियो ने तुमको चारों तरफ
से समृद्ध किया है । ताकि तुम चारो तरफ घूमनेवाले बने रहो ।

Trans—Thee has god Savitar, (thee) has soma
made to prosper, thee have all the creatures (made to
prosper), that thou may be over-rolling.

Notes—अवीवृधत्—√*urdh* to grow, 'red'-aorist, 3rd.
sing. R V reads अवीवृत् for अभीवृधत्. अससि—√*as* to be,
pres subj 2nd sing; not unaccented because
preceded by यथा (यावद्यथाभ्याम्—Pān VIII. 1.36) - 2

अभिऽवर्तः । अभिऽभवः । सपत्नऽक्षयणः । मणिः ॥ राष्ट्राय ।
मह्यम् । बध्यताम् । सपत्नेभ्यः । पराऽभुवे ॥४॥

सा० भा०—अभीवर्तः अभिवर्तनसायनभूतः । तत्र हेतुम् आह—अभि-
भवः शत्रूणाम् अभिभविता । अभिभवनं विशिष्टं—सपत्नक्षयणः सपत्नानां
भ्रातृव्याणां क्षयकारः । यत एवम् अतः अभीवर्त इत्यर्थः तादृशो मणिः मह्यम् ।
पठ्यर्थे चतुर्थी । 'इमि च' (पा०सू० ६.१.२१२) इत्याद्युदात्तायम् । मम बध्य-
ताम् । बध्य बध्यने । कर्मणि लोट् । मणिबन्धनप्रयोजनम् आह—राष्ट्राय
राष्ट्राभिवृद्धये । तथा सपत्नेभ्यः । पूर्ववत् । पठ्यर्थे चतुर्थी । भ्रातृव्याणां
पराभुवे पराभवनाय । परापूर्वाद् भवतेः संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । बध्य-
मानोऽयं मणिः पूर्वं शत्रुभिः पीडितस्य स्वराष्ट्रस्य अभिवृद्धिं वाचकानां शत्रूणां
नाशनं च करोतु इत्यर्थः ॥

शब्दा०—अभीवर्तः=चारों तरफ घूमनेवाली, अभिभवः=पराजित
करनेवाली, सपत्नक्षयणः=विपक्षियों का संहार करनेवाली, मणिः=मणि,
राष्ट्राय=राष्ट्र की समृद्धि के लिये, मह्यम्=मेरे में, बध्यताम् बंधे, सपत्ने-
भ्यः=विपक्षियों को, पराभुवे=पराजित करने के लिये ।

हि० अ०—चारों तरफ घूमनेवाली, पराजित करनेवाली, विपक्षियों का
संहार करनेवाली मणि, राष्ट्र (की समृद्धि) के लिये तथा विपक्षियों को परा-
जित करने के लिये मेरे में बंधे ।

Trans.—The over-rolling, overcoming, rival-des-
troying amulet be bound upon me for the prosperity
of our nation and for overcoming the rivals.

Notes—बध्यताम्—√bandh to bind, passive, impv.
3rd. sing. पराभुवे—From √bhū with prefix परा to
perish ; dative infinitive in ए.

उन् । असौ । सूर्यः । अगान् । उत् । इदम् । मामकम् । वचः ॥
यथा । अहम् । शत्रुः । असानि । असपत्नः । सपत्नऽह्वा ॥५॥

सा० भा०—असौ नभो मण्डले परिदृश्यमानः सूर्यः सर्वस्य प्राणिजातस्य
प्रेरको देवः । 'राजसूयसूर्य' (पा०सू० ३.१.११४) इत्यादिना क्यपि निपात्यते ।

उदगात् उदितवान् । इण् गतो । 'इणो गा रुद्रि'-(पा०सू० २. ४. ४५) इति गादेशः । 'गातिस्या०' (पा०सू० २.४.७७) इति सिचो लुक् । किञ्च मामकम् मदीयम् इदम् अधुनोच्चार्यमाणं वचः आत्मनो जयोदांतात्मकं शत्रूणाम् अभि-भवप्रतिपादकं च वाक्यम् । यद्वा जयोद्देशेन प्रयुज्यमानं मन्त्रात्मकं वाक्यम् । उत इति उपसर्गप्रवणत्वात् प्रकृतक्रियास्तयन्यः । उदगात् । मामकम् इति । अस्मच्छब्दात् 'तस्येदम्' (पा०सू० ४.३.१२०) इत्यण् । 'तयकममकावेकवचने' (पा०सू० ४. ३. ३) इत्यस्मदो ममकादेशः । सूर्योदयस्य वाद्ययवहारस्य च प्रतिदिनं सत्येऽपि विशेषतस्तत्कथनस्य प्रयोजनम् आह—अहम् अभीवर्तमणि-धारकः यथा मेन प्रकारेण शत्रुहः शत्रूणां हन्ता अस्मि भवानि । हन हिंसा-गत्यो । 'आशिषि हनः' (पा०सू० ३. २. ४९) इति ङप्रत्ययः । अस्तेल्लोदि 'आहुत्तमस्य पिच्च' (पा०सू० ३. ४. ९२) इति आडागमः । 'यावद्ययाम्याम्' (पा०सू० ८.१.३६) इति निष्ठाप्रतिषेधः । मिति पिच्छाद् अनुदात्तत्वे 'आगमा अनुवाता' (पा० म० ३. १. ३) इति आटोऽपि अनुदात्तत्वे धातुस्वरेण आयु-दात्तत्वम् । यथाहम् एवं भवानि तथा उदगाद् इति पूर्वोक्तस्यन्यः । मणि-प्रभावात् अद्यतनसूर्योदयः अधुनाप्रयुज्यमानवचश्च शत्रुहननानुकूलम् अभूद् इत्यर्थः । यत एवम् अतः अहम् असपत्नः शत्रुरहित एव । यदि च सपत्ना भयेपुस्तर्हि सपत्नहा सपत्नानां शत्रूणां हन्ता अस्मि । हन्तेः 'क्विप् च' (पा०सू० ३. २. ७६) इति क्विप् ॥

शब्दा०—असी=यह, सूर्यः=सूर्य, उत अगात्=ऊपर गया है, उत=ऊपर, इदम्=यह, मामकम्=मेरा, वच=मन्त्र, यथा=जिस प्रकार, अहम्=मैं, शत्रुहः=शत्रु को मारनेवाला, अस्मि=होऊँ, असपत्नः=विना प्रतिपक्षी का, सपत्नहा=प्रतिद्वन्दी को मारनेवाला ।

हि० अ०—यह सूर्य ऊपर चला गया है; मेरा यह मन्त्र (भी) ऊपर (गया है) ताकि मैं शत्रु को मारने वाला, प्रतिद्वन्दी रहित तथा प्रतिद्वन्द्वियों को मारने वाला होऊँ ।

Trans—Up has gone this sun, & this speech of mine, that I may be enemy-slayer without rivals and rival slayer

Notes—अगात्=√gā to go, 'root'-aorist, 3rd sing
अस्मि=√as to be, pres subj 1st sing, not unaccented

because preceded by यथा. असपत्नः—Having no rival i.e. without enemy; Bahuvrihi compd. accented on the second member (नञ्मुन्याम्—Pāṇ. VI. 2.172).

सपत्नश्चर्यणः । वृषा । अभिराष्ट्रः । विससहिः ॥ यथा ।
अहम् । एषाम् । वीराणाम् । विराजानि । जनस्य च ॥६॥

सा० भा०—उत्तरवाक्ये यथेति श्रवणात् पूर्ववाक्येऽपि अर्थात् तथेत्यध्या-
हियते । सपत्नक्षयणः सपत्नानां शत्रूणां नाशकः । क्षि क्षये । 'नन्दिग्रहिपचा-
दिभ्यः' (पा० सू० ३. १. १३४) इति कर्तरि ल्युप्रत्ययः । अतः वृषा प्रजानाम्
इष्टफलस्य वर्धकः । वृष सेचने । 'कनित्युवृषि' (पा० उ० १. १५४)
इत्यादिना कनिन्प्रत्ययः । अत एव अभिराष्ट्रः स्वराष्ट्रं परराष्ट्रं च अभिगतः
अधिपतित्वेन प्राप्तः । 'अत्यादयः कान्ताद्यर्थे द्वितीयमा' (पा० १.४.७९.२)
इति प्रादिसमासः । अतो विषासहिः विविधं पुनः पुनः परेषां सोढा अन्ति-
भविता । यह अभिभवे । अस्माद् यङन्तात् 'सहिबहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः'
किकिनौ ववतव्यौ' (पा० ३. २. १७१.२) इति क्प्रत्ययः । अतोलोपयलोपो ।
मणिप्रभावाद् एवंगुणविशिष्टः तथा भूयासम् । कथम् इत्यत आह—अहम्
मणिधारकः यथा येन प्रकारेण एषाम् शत्रुतन्वन्धिनां पूर्वम् आत्मनो बाधकानां
वीराणाम् शत्रुभटानां जनस्य स्वकीयस्य परकीयस्य प्राणिजातस्य च विरा-
जानि । राजतिरेदवर्त्यकर्मा । नियन्ता भवानि । तथेति पूवण संबन्धः उदीरित-
गुणोपेतः सन् मणिप्रभावात् शत्रुप्रभृतीनां सर्वेषां शासिता भवामीति भावः ।
यद्वा उक्तगुणोपेतः सन् अहं वीराणां जनस्य च यथा विराजानि हे मणे त्वत्प्रभा-
वात् तथा । भूयासम् इति शेषः ॥

शब्दा०—सपत्नक्षयणः=प्रतिद्वन्द्वी को नष्ट करनेवाला, वृषा=इच्छा
को पूरा करनेवाला, अभिराष्ट्रः=अपने सामर्थ्य से राष्ट्र को पानेवाला,
विससहिः=जीतनेवाला यथा=जिस प्रकार, अहम्=मैं, एषाम्=इन
शत्रुओं के, वीराणाम्=वीरों का, विराजानि=शासन करें, जनस्य=अपनी
प्रजाओं का, च=और ।

हि० अ०—प्रतिद्वन्द्वी को नष्ट करनेवाला, (प्रजाओं को) इच्छा को
पूरा करनेवाला, राष्ट्र को सामर्थ्य से प्राप्त करनेवाला, जीतनेवाला (होऊँ) ।
ताकि मैं (शत्रुपक्ष के) इन वीरों का तथा (अपने एवं पराये) लोगों का
शासक बनूँ ।

Trans.—(May I be) the rival-destroyer, the fulfiller of desires (of our people); the conqueror of nation with my own power, the victorious; that I may be ruler of the heroes of these enemies and of our people.

Notes—विपासद्भिः—Victorious; derived from the perfect base of \sqrt{sa} to conquer; final \ddot{s} is a noun-making termination. The red. syllable is lengthened. विराजानि,— $\sqrt{rāj}$ to rule over, subj. 1st. sing.; not unaccented because preceded by यद्वा.

—

‘सहृदयं सामनुष्यम्’ इति सूक्तेन सामनस्यकर्मणि ग्राममध्ये संपातितोद-
बुम्भनिनयनम् तद्वत् सुराकुम्भनिनयनम् त्रिवर्षवत्सिकायां गोः पिशितानां
प्राशनम् संपातितान्नप्राशनं संपातितसुरायाः पायनं तथाविधप्रपोदकपायनं च
कुर्यात् । सूत्रितं हि — ‘सहृदयम्’ ‘तद्गुणं ते’ (अ० ५. १. ५) संजानीध्वम्
(अ० ६. ६४. १) इति प्रथम्य ‘सामनस्यानि । उदकुलितं संपातवन्तं ग्रामं
परिहृत्य मध्ये निनयति’ (को० सू० १२. ५. ६) इत्यादि ।

तथा उपाकर्ण्यपि आज्यहोमे अस्य सूक्तस्य विनियोगः । सूत्रितं हि—
‘अभिजिति शिष्यान् उपनीय-इवो भूते संभारान् संभरति’ इति प्रथम्य ‘गण-
कर्मभिर्विश्वकर्मभिरायुष्यैः स्वस्त्ययनं राज्यं जुहुयात्’ (को० सू० १३९. १-७)
इति । अत्र गणकर्मशब्देन ‘सहृदयम्’, तद्गुणं ते इत्यादिगणो विवक्षितः ।

सहृदयम् । सामन्स्यम् । अविद्वेषम् । कुणोमि । वः ॥ अन्यः ।
अन्यम् । अभि । हर्यत । वत्सम् । जातम् । अघ्न्या ॥ १ ॥

सा० भा०—हे विवदमाना जना वः पुष्पाकम् अविद्वेषम् विद्वेषाभावो-
पलक्षित सामनस्यकर्म कुणोमि करोमि । कीदृशं तत् सामनस्यम् । सहृदयम्
समानहृदयरूपेतम् । समानचित्तवृत्तियुक्तम् इत्यर्थः । सामनुष्यम् । मिय-
संप्रीतियुक्ता मनुष्या समनुष्या तैर्निवर्तित सामनुष्यम् । ईदृशं सामानज्ञान
हेतुभूतं सख्यं करोमीत्यर्थः । ततो मूयमपि जातं वत्सं अघ्न्या गोभामंतत् ।
अहन्तव्या गाय इव अन्योऽन्यं परस्परम् अभि हर्यत आभिमुख्येन कामयध्वम् ।
हर्यं गतिकान्त्यो ।

शब्दा०—सहृदयम्=समान हृदयवाला, सामनस्यम्=समान मन-
वाला, अविद्वेषम्=द्वेष रहित, कुणोमि=बनाता हूँ, वः=तुम लोगों को,
अन्या=एक, अन्यम्=दूसरे को, अभि हर्यत=प्रेम करो, वत्सम्=बछड़े
को, जातमिव=जिस प्रकार उत्पन्न हुये को, अघ्न्या=अवध्य गाय ।

हि० अ०—(ओ विवाद करनेवाले मनुष्यो) तुम लोगों को समान
हृदयवाला, समान मनवाला तथा द्वेष से रहित बनाता हूँ । एक दूसरे को
प्रेम करो जिस प्रकार गाय उत्पन्न बछड़े को (प्यार करती हैं) ।

Trans.—I make you like-hearted, like-minded, and free from hostility. You show affection one towards the other as a cow towards her (newly) born calf.

Notes—अभि हृतम्— \sqrt{har} to be gratified, *impv.* 2nd. plu.

अनुव्रतः । पितुः । पुत्रः । माता । भवतु । समंमनाः ॥ जाया । पत्ये । मधुमतीम् । वाचम् । वदतु । शन्तिवाम् ॥२॥

सा० भा०—पुत्रः तनयः पितुरनुव्रतः । वतम् । इति कर्मनाम । अनुकूल-
कर्मा भवतु । यत् पिता कामयते तत्कर्मकारी भवतु । माता च संमनाः
पुत्रादिभिः समान मनस्का भवतु । पत्ये भर्त्रे जाया भार्या मधुमतीम् माधुर्य-
वतीं शन्तिवाम् सुखयुक्तां वाचं वदतु ब्रवीतु । समानमनस्का भवतु इत्यर्थः ।
पत्ये । 'पतिः समास एव' (पा०सू० १.४.८) इति पिसंज्ञाया नियमात् केवलस्य
अभावात् तत्कार्याभावे षण् । 'शन्तिवाम्' इति । कंसंम्याम्' (पा०सू० ५ २.१३८)
इति शम् शब्दात् तित्प्रत्ययः । ततो सत्वर्थायो वः ॥

शब्दा०—अनुव्रतः=आज्ञापालक, पितुः=पिता का, पुत्रः=पुत्र, माता
=माता, भवतु=होवे, संमनाः=एक मनवाली, जाया=पत्नी, पत्ये=पति
के लिये, मधुमतीम्=मीठी, वाचम्=वाणी, वदतु=बोले, शन्तिवाम्=
कल्याण कारी, सुखकर ।

हि० अ०—पुत्र पिता का आज्ञापालक हो; माता (पुत्रादिको के साथ)
एक मनवाली हो । पत्नी पति के लिये मीठी तथा कल्याण कारी वाणी बोले ।

Trans—Be the son obedient to his father, be the mother like-minded (with her sons) Let the wife speak the wealful words full of honey for her husband.

Notes—माता—There are two readings माता and माता. Sāyana explains the stanza by taking it as माता and Whitney by taking it as माता. वदतु— \sqrt{vad} to speak, *impv.* 3rd sing.

मा । भ्राता । भ्रातरम् । द्विचत् । मा । स्वसारम् । उत । स्वसा ।
सम्यञ्चः । सञ्चताः । भूत्वा । वाचम् । वदतु । भद्रया ॥३॥

सा० भा०—भ्राता सोदरः भ्रातरं मा द्विप्यात् दायभागादिनिमित्तेन
भ्रातृविषयम् अप्रियं मा कुर्मात् । उत अपि च स्वसारम् भगिनौ स्वसा मा
द्विप्यात् । 'ऋन्नेभ्यः' (पा०सू० ४. १. ५) इति प्राप्तस्य डीपः 'न पट्स्व-
न्नादिभ्यः' (पा०सू० ४. १. १०) इति प्रतिषेधः । ते सर्वे भ्राजादयः सम्यञ्चः
समञ्चनाः समानगतयः सञ्चताः समानकर्माणो भूत्वा भद्रया कल्याण्या वाचा
वागिन्द्रियेण वाचं वदतु वदन्तु । व्यत्ययेन एकवचनम् । सम्यञ्च इति ।
संपूर्वाद् अञ्चते 'ऋग्विग्' (पा०सू० ३. २. ५९) इत्यादिना क्विन् । 'समः
समि' (पा०सू० ६. ३. ९३) इति सन्धादेशः ॥

शब्दा० - मा=मत, भ्राता=भाई, भ्रातरम्=भाई से, द्विचत्=द्वेप
करे, मा=मत, स्वसारम्=बहन को उत=और, स्वसा=बहन, सम्यञ्चः
=समान गतिवाले, सञ्चताः=समान कार्यवाले, भूत्वा=होकर, वाचम्=
वाणी, वदतु=बोलो, भद्रया=शिष्टता से ।

हि० अ०—भाई भाई से द्वेप न करे; बहन बहन से न (द्वेप करे);
समान गतिवाले तथा समान कार्यवाले होकर (तुम लोग) शिष्टता से
वचन बोलो ।

Trans.—Let not brother hate brother, nor sister
(hate) sister ; becoming of like courses and of like
action speak words auspiciously.

Notes—द्विचत्— \sqrt{dvi} to hate, 'sa'-aorist injun.
3rd. sing. सम्यञ्चः—Of like courses ; derived from $\sqrt{a\tilde{n}i}$
to go. वदतु— \sqrt{vad} to speak impv. 2nd. plu. Sāyaṇa
reads it as impv. 3rd. sing. which is used in the sense
of plural.

येन । देवाः । न । विज्यन्ति । नो इति । च । विजिह्वते । मिथः ॥
तत् । कृणुमः । ब्रह्म । वृः । गृहे । समुज्ज्ञानम् । पुरुषेभ्यः ॥४॥

सा० भा०—येन वृहणा देवा इन्द्रादयः न वियन्ति विमति न प्राप्नुयन्ति । नो च नव च मिथः परस्परं विद्विषते विद्वेषं कुर्वन्ते । द्विष अप्रीतो । अदादित्वात् शपो लुक् । सत् संज्ञानम् समानज्ञाननिमित्तम् एकमत्यापादकं ब्रह्म मन्त्रात्मकं सामनस्यं यः पुष्पाकं गृहे पुरुषेभ्यः । तादृष्यं चतुर्थी । तदर्थं कृष्णः कुर्मः । वृषि हिंसाकरणयोश्च । 'घिन्विहृण्वोर च' (पा० सू० ३. १. ८०) इति उपत्ययः । 'लोपश्चास्यान्यतरस्यां चोः' (पा० सू० ६. ४. १०७) इति उकारलोपः ।

शब्दा०—येन=जिससे, देवाः=देवता, न=नहीं, वियन्ति=अलग होते हैं, नो=न तो, च=और, विद्विषते=द्वेष करते हैं, मिथः=परस्पर, सत्=उस, कृष्णः=करते हैं, ब्रह्म=प्रायणा, वः=तुम्हारे, गृहे=घर पर, संज्ञानम्=समान ज्ञान अथात् सामञ्जस्य के निमित्त, पुरुषेभ्यः=मनुष्यों के लिये ।

हि० अ०—जिससे देवता अलग नहीं जाते और न तो परस्पर द्वेष ही करते हैं; तुम्हारे घर पर (तुम्हारे) मनुष्यों के लिये उस सामञ्जस्य के निमित्त (हम) प्रायणा करते हैं ।

Trans.—Whereby the gods do not go apart, nor do, they hate one another, that prayer we perform in your house for the concord of your men.

Notes—वियन्ति—√*vi* with *vi* to go apart, pres. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by येन. नो—See R V. VI. 54.3. विद्विषते—√*dvī* to hate, pres. mid. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by conjunctive च (चवायोगे प्रथमा—Pāṇ. VIII. 1.59).

ज्यायस्वन्तः । चित्तिनः । मा । वि । यौष्ट । सम्प्राधयन्तः । सधुराः । चरन्तः ॥ अन्यः । अन्यस्मै । वल्गु । वदन्तः । आ । इतु । सध्रीचीनान् । वः । सम्ज्मनसः । कृणोमि ॥५॥

सा० भा०—ज्यायस्वन्तः ज्यायस्त्वगुणोपेताः । ज्येष्ठकनिष्ठभावेन परस्परम् अनुसरन्त इत्यर्थः । चित्तिनः समानचित्तपुक्ताः संराधयन्तः समान-ससिद्धिकाः । समानकार्या इत्यर्थः । सधुराः समानकार्योद्बहनाः । 'शृक्पूरधूः-

पयाम०' (पा०सू० ५४७४) इति अकार समासान्तः । इत्य चरन्तः वर्तमाना यूय मा वि यौष्ट मा यूय भूत । विपुक्ता मा भवतेत्यर्थः । यु मिश्रणा-
मिश्रणयोरित्यस्मात् माडि लुडि मध्यमवद्बचने रूपम् । इडभावश्छान्दसः ।
अन्योन्यस्मै परस्पर वल्गु शोभन प्रियवाक्य वदन्तः भाषमाणा यूयम् ऐत
आगच्छत । अहमपि हे जना वः पुष्पान् सध्रीचीनान् सहाञ्चत कार्येषु सह
प्रवृत्तान् संमनसः समानमनस्वान् कृणोमि करोमि । सध्रीचीनान् इति ।
सह अञ्चन्तीति दिगुह्य अञ्चते 'श्रुत्विप्' (पा०सू० ३२५९) इत्यादिना विद्यन् ।
'सहस्य सध्रि' (पा०सू० ६३९५) इति सध्यादेशः । 'विभाषाञ्चैदिकस्त्रियाम्'
(पा०सू० ५४८) इति स्वाधिर ल । ततो भसगाशम् 'अध' (पा०सू०
६४१३८) इति अकारलोपे 'चौ' (पा०सू० ६३१३८) इति वीर्षत्वम् ॥

शब्दा०—ज्यायास्वन्तः=धेष्ठ गुणो से युक्त, चित्तिनः=समान अन्त-
करणवाले, मा=मत, वि यौष्ट=भलग होवो, सराधयन्तः=एक साथ
साधना करते हुये, सधुराः=कथा मिलाकर, चरन्तः=चलते हुये, अन्य —
एक, अन्यस्मै=दूसरे के लिये, वल्गु=प्रिय वचन, वदन्तः=बोलते हुये,
आ इत्=यहा आवो, सध्रीचीनान्=एष साथ चलनेवाला अर्थात् एक
साथ कार्य में प्रवृत्त होनेवाला, वः=तुमलोगो को, संमनसः=समान मन
वाला, कृणोमि=बनता हूँ ।

दि० अ०—धेष्ठ गुणो से युक्त, समान चित्तवाले, एक साथ साधना
करते हुये, कवे में कथा मिलाकर चलते हुये, (तुम लोग) भलग मत होवो ।
परस्पर एक दूसरे के लिये प्रिय वचन बोलते हुये आवो । मैं तुम लोगो को
एक साथ कार्य में प्रवृत्त होनेवाला तथा समान मनवाला बनाता हूँ ।

Trans—Having superior virtues in them, of like
intent, do not be divided, accomplishing together,
and moving on with joint labour Speaking lovely
words one to another come hither I make you
going together and like minded

Notes—वि यौष्ट—√yu with वि to separate, 's' aorist,
injunct 2nd plu सराधयन्तः—√rādhi with सन् to accom-
plish together pres part caus वदन्त—√vad to
speak, pres part आ इत्—√i with आ to come, impv
2nd plu सध्रीचीनान्—सध्रि is the same as सह (सहस्य सध्रि

Pān VI. 3 95) When अ and अ् of अञ्च् is dropped the syllable (immediately preceding it, is lengthened (चो—Pān VI 3 138)

सुमानी । प्रप्ता । सह । वः । अन्नभागः । समाने । योक्त्रे ।
सह । वः । युनजिम् ॥ सम्यञ्चः । अग्निम् । सपर्यत । अराः ।
नाभिमृड्व । अभितः ॥६॥

सा० भा०—हे सामनस्यकामा व युष्माकं समानी एका प्रपा पानीय-
शाला भवतु । अन्नभागश्च सह एव भवतु । परस्परानुरागयन्तेन एकत्रा-
वस्थितम् अन्नपानादिकं युष्माभिरुपभुज्यताम् इत्यर्थः । तद्वचम् अहं वः
युष्मान् समाने योक्त्रे एकस्मिन् यन्त्रे स्नेहपाशे सह युनजिम् सह बध्नामि ।
अपि च सम्यञ्च सगता एकफलार्थिनो भूत्वा समानज्ञाना सन्त अग्निं
सपर्यत पूजयत । सपर पूजायाम् । कण्ठ्यादिवाद् यक् । कथमिव स्थिता
इति तत्राह—अरा नाभिमिव अभितः । रथचक्रस्य मध्यच्छिद्र नाभिः ।
तस्या अभितो वर्तमाना अरा चक्रवयवा फीलाका नियतस्थाना परिवेद्य
वर्तन्ते । एवम् एकम् इति स्मरणात् तद्योगाद् नाभिम् इति द्वितीया ।

शब्दा०—समानी=एक, प्रपा=पानीशाला, सह=एक साथ, व =
तुम लोगों का, अन्नभागः=भोजन, समाने=समान, योक्त्रे=बंधन में,
सह=एक साथ, वः=तुमलोगों को, युनजिम्=बाधता हूँ, सम्यञ्च=एक
साथ होकर, अग्निम्=अग्नि की, सपर्यत=उपासना करो, अराः=पहिये
की तिल्लिया, नाभिमिव=जिस प्रकार धूरे की, अभितः=चारों तरफ से
घेरकर स्थित रहती हूँ ।

हि० अ० तुमलोगों की पानीशाला एक हो, भोजन एक साथ हो,
तुमलोगों को समान बंधन में बाधता हूँ । एक साथ होकर अग्नि की उपासना
करो, जिस प्रकार चक्र की तिल्लिया धूरे के चारों तरफ (स्थित रहती हूँ) ।

Trans—Your drinking place (be) the same, in
common (be) your share of food, in the same bond
do I unite you together, going together, worship Agni
like spokes about a nave

Notes—युनजिम्—√*yuj* to join, pres subj 1st
sing सपर्यत—√*saparya* to honour, imp 2nd pl

सुधीचीनान् । वः । सुम्जनसः । कृणोमि । एकश्नुष्टीन् ।
सम्जननेन । सर्वान् ॥ देवाऽऽव । अमृतम् । रक्षमाणाः ।
सायम्प्रातः । सौमनसः । वः । अस्तु ॥७॥

सा० भा० - सुधीचीनान् सह प्रवर्तमानान् एककार्यकरणे सहोद्युक्तान्
संमनसः समानमनस्कान् वः युष्मान् कृणोमि करोमि । तथा युष्माकम्
एकश्नुष्टिम् एकविधं व्यापनम् एकविधस्यान्नस्य भुक्ति वा करोमि । संजननेन
वशीकरणेन अनेन सामनस्यकर्मणा युष्मान् सर्वान् । वशीकरोमीत्यर्थः ।
अमृतम् द्युलोकस्य अजरामरस्यप्रापकं पीयूषं रक्षमाणाः ऐकमत्येन पालयन्तः
देवा इव इन्द्रादयो यथा सौमनस्ययुक्ता भवन्ति एवं वः युष्माकं सायंप्रातः
एतदुपलक्षिते सर्वस्मिन् काले सौमनसः सौमनस्यं शोभनमनस्करवम् अस्तु भवतु ।

शब्दा० - सुधीचीनान् = एक साथ जानेवाला, वः = तुम लोगों को,
संमनसः = एक मन वाला, कृणोमि = बनाता हूँ, एकश्नुष्टीम् = एक साथ भोजन
करने वाला, संजननेन = वशीकरण मंत्र से, सर्वान् = सबको, देवा इव = देवों
की तरह, अमृतम् = अमृत की, रक्षमाणाः = रक्षा करते हुये, सायंप्रातः = शाम
तथा सुबह अर्थात् प्रत्येक क्षण, सौमनसः = एक समान मन, वः = तुम लोगों
का, अस्तु = होवे ।

हि० अ० - तुम लोगों को एक साथ जानेवाला, (तथा) एक मनवाला
(बनाता हूँ) । अमृत की रक्षा करते हुये देवों की तरह, प्रत्येक क्षण तुम
लोगों का मन एक साथ रहे ।

Trans.—I make all of you going together, like-
minded, enjoying food together. by (my) conciliation.
Like gods guarding the nectar, be concord to you at
night and day.

Notes—सुधीचीनान्—See AV. III. 30.5. एकश्नुष्टीन्—
Sāyana renders it as एकविधं व्यापनम् एकविधस्यान्नस्य भुक्ति वा;
Whitney takes it to mean 'of one bunch.' It is derived
from √*amś* to attain or √*as* to eat. रक्षमाणाः—√*rakṣ*
to protect, pres. part. सायंप्रातः—Evening and morning
i.e. at every moment. Dvandva compd.; both the
members are separated by avagraha.

अग्नेऽइव । अस्य । दहतः । एति । शुष्मिणः । उतऽइव । मत्तः ।
 विलपन् । अप । अयति ॥ अन्यम् । अस्मत् । इच्छतु । कम् ।
 चित् । अव्रतः । तपुःस्वधाय । नमः । अस्तु । त्वमने ॥१॥

सा० भा०—आद्रं अनाद्रं च सर्वं दहतः बावात्मकस्य अग्नेरिव कृत्स्नम्
 अङ्गं दहतः शुष्मिणः शोषकबलयुक्तस्य अस्य ज्वरस्य दाहः एति कृत्स्नम्
 अङ्गं व्याप्नोति । उत अपि च मत्त इव उन्मत्त इव आत्मानं यिस्मृत्य विलपन्
 विविधं प्रक्षापं कुर्यन् तेन ज्वरेण अपायति अपगच्छति अस्माल्लोकात् प्रैति ।
 ईदृशः प्रबलः पित्तज्वरः अस्मात् अस्मत्तः अन्यं कचित् कमपि अव्रतः अव्रतं
 (विभक्तित्यत्ययः) सदाचार हीन पुरुषम् इच्छतु प्राप्नोतु । उक्तं हि—

व्रतोपवासैर्विष्णुर्नान्यजन्मनि तोषितः ।

ते नरा मुनिशार्दूल ग्रहरोगादिभागिनः ॥ इति ।

तपुर्वधाय तपुस्ताप एव वधः हननसाधनम् आयुधं यस्य स तथोक्तः तस्मै
 त्वमने कृच्छ्रजीवननिमित्ताय ज्वराभिमानिदेवाय नमोऽस्तु नमस्कारो
 भवतु । अनेन नमस्कारेण तुष्टः सन् अन्यत्र अपसर्पित्वत्ययः । तकि कृच्छ्र-
 जीवने । अस्माद् औणादिको मनिन् ।

शब्दा०—अग्ने इव=अग्नि के ताप की तरह, अस्य=इस ज्वर का,
 दहत=जलाते हुए का, एति=फँल रहा है, शुष्मिणः=शोषण करनेवाले
 बल से युक्त, उतेव=और जिस प्रकार, मत्तः=उन्मत्त, विलपन्=चिल्लाता
 हुआ, अप=दूर, अयति=ले जाया जाता है, अन्यम्=दूसरे को, अस्मत्
 =हमसे भिन्न, इच्छतु=इच्छा करे, कश्चित्=किसी, अव्रतः=सदाचारहीन
 व्यक्ति के पास, तपुर्वधाय=ताप है अस्त्र जिसका ऐसे ज्वर के लिये,
 नमः=नमस्कार, अस्तु=होवे, त्वमने=ज्वर के लिये ।

अ० हि०—अग्नि के ताप की तरह जलाते हुए, शोषण करनेवाले बल
 से युक्त इस (ज्वर) का (ताप सम्पूर्ण शरीर में) फँल रहा है । और मानो
 उन्मत्त की तरह चिल्लाता हुआ (ज्वरग्रस्त व्यक्ति, ज्वर के द्वारा) दूर ले
 जाया जाता है । (इस प्रकार का प्रबल ज्वर) हमसे भिन्न किसी सदाचार

होन व्यक्त (के पास जाने की इच्छा करे) । ताप है अस्त्र जिसका ऐसे ज्वर के लिये नमस्कार हो ।

Trans.—(The warmth) of him of desiccating vigour, like that of burning fire, spreads (throughout the body). And crying as it were a mad (the patient) is taken away (from this world). Other than us let it seek some wicked. Homage be to the heat-weaponed fever.

Notes—दहत्—Gen. sing. of pres. part. दह् from √dah to burn. शुष्मिणः—Of desiccating vigour; Sāyana takes it as an adj. of अस्त्र, Whitney translates this by proposing a slight emendation of शुष्मिणः to शुष्मः vehemence. मत्तः—Sāyana understands it as the past part. of √mad to be exhilarated. Whitney thinks it as a quasi-ablative of the pronoun अस्मद् विलपन्—√lap with वि to cry out, pres. part. अयति—√i to go, caus. pres 3rd. sing इच्छतु—√icch to desire, impv. 3rd. sing. अव्रतः—Sāyana explains by taking it as an acc. sing. with कञ्चित् According to Whitney it is used for Takman which is ill-behaved तपुर्वधाय—Having heat as its weapon; Bahuvrīhi compd. accented on the first member

नमः । रुद्राय । नमः । अस्तु । तक्मने । नमः । राज्ञे । वरुणाय ।
त्विषीमते ॥ नमः । दिवे । नमः । पृथिव्यै । नमः ।
ओषधीभ्यः ॥२॥

सा० भा०—रुद्राय रोदयति उपतापेन अश्विणि मोचयतीति रुद्रो ज्वरामि-
मानो देवः । 'रोदोर्जितुक् च' (पा० उ० २. २२) इति रक्प्रत्ययः । तस्मै
रुद्राय प्रथमं नमोऽस्तु तक्मने ज्वराम च नमोऽस्तु । त्विषीमते शीपिमते
राज्ञे स्वामिने तत्तत्प्राणिहृतपापानुरोधेन निग्रहकारिणे वरुणाय नमोऽस्तु तथा

दिवे द्युलोकाय नमः पृथिव्यै च नमः । द्यावापृथिव्यौ हि हृत्स्नस्य भूतजातस्य
मातापितरौ तस्मात् तयोर्नमस्कारः कृतः । ओषधीभ्यः पूषिष्याम् उत्पन्नाभ्यो
ग्रोह्यादिस्यो नमोऽस्तु । औषधतेजसा पच्यक्रमेण च आरोग्यम् उपजायत
इत्यौषधीनां नमस्कारः ॥

शब्दा० नमः=नमस्कार, रुद्राय=रुद्र के लिये, नमः=नमस्कार,
अस्तु=हो, तक्मने=ज्वर के लिये, नमः=नमस्कार, राज्ञे=राजा, वरुणाय
=वरुण के लिये, त्विषिमते=तेजस्वी, नमः=नमस्कार, दिवे=आकाश के
लिये, नमः=नमस्कार, पृथिव्यै=पृथिवी के लिये, नमः=नमस्कार, ओष-
धीभ्यः=वनस्पतियों के लिये ।

हि० अ० - रुद्र को नमस्कार, ज्वर को नमस्कार हो, तेजस्वी वरुण को
नमस्कार, आकाश को नमस्कार, पृथिवी को नमस्कार, वनस्पतियों को
नमस्कार ।

Trans—Homage to Rudra, homage be to the
fever, homage to king Varuna, the brilliant, homage
to the sky, homage to the earth, homage to the herbs

अयम् । य० । अभिऽशोचयिष्णुः । विश्वा । रुपाणि । हरिता ।
कृणोमि ॥ तस्मै । ते । अरुणाय । वभ्रवे । नमः । कृणोमि ।
वन्याय । तक्मने ॥३॥

सा० भा० अयम् आपरोक्ष्येण अनुभूयमान अभिशोचयिष्णु अभित
सक्त हृत्स्नम् अङ्ग सर्वेषु अङ्गेषु शोचयन् शोकम् उत्पादयन् । शुच शोके ।
'जेड्छन्दसि' (पा०सू० ३२१३७) इति इष्णुच्प्रत्ययः । ईदृशो य पितृन्वर
विश्वा विश्वानि सर्वाणि रुपाणि हरिता हरितानि रक्तद्रवणेन हरिद्रावर्णानि
कृणोमि करोति । पुरुषप्रत्ययः । तस्मै अरुणाय अरुणवर्णाय वभ्रवे पीत-
वर्णाय च वन्याय सस्तेष्वपि तक्मने ते तुभ्य ज्वराय नमः कृणोमि करोमि ॥

शब्दा० अयम्=यह, य=जो, अभिशोचयिष्णु=सम्पूर्ण शरीर में
चिह्नित की बढ़ानेवाले, विश्वा=सम्पूर्ण, रुपाणि=रूप को, हरिता=पीला
रंग का, कृणोमि=कर देते हो, तस्मै=उस, ते=तुमको, अरुणाय=लाल
रंग के, वभ्रवे=भूरे रंग के, नमः=नमस्कार, कृणोमि=करता हूँ, वन्याय
=वनस्पति रंग के, तक्मने=ज्वर के लिये ।

हि० अ०=यह जो (तुम) (सम्पूर्ण शरीर में) चिन्ता को बढ़ाते हुये सम्पूर्ण रूप को पीला कर देते हो, (इसलिये) लाल, भूरे तथा वनस्पति रंग वाले, उस तुम ज्वर को नमस्कार करता हूँ ।

Trans—Thou as such who, creating anxiety throughout (the body) dost make all forms yellow, to thee as such the ruddy, the brown, the woody Takman, do I pray homage

Notes—अभिषोचयिष्णु—From √*śuc* with the suffix इष्णुच् कृणोपि—√*kr* to make pres 2nd sing, not unaccented because preceded by य. वन्याय—Sāyana renders it by ससेव्याय He takes वन्याय as a gerundive from √*van* to win Whitney takes it to mean woody.

देवारश्च वाऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततो देवा-
ऽअनुव्यमिवासुरश्च हासुरा मेनिरेऽस्माकमेवेदं सलु भुवनमिति ॥१॥

शब्दा०—देवाः=देव, च=और, वै=वाष्यालकार के लिये प्रयुक्त एक निपात, असुराः=असुर, च=और, उभये=दोनों, प्राजापत्याः=प्रजापति की सन्तान, पस्पृधिरे=एक दूसरे से स्पर्धा करने लगे, ततः=तब, देवाः=देव, अनुव्यमिव आसुः=कुछ दब से गये, अथ ह=अनन्तर ही, असुराः=असुरों ने, मेनिरे=तोचा, अस्माकम् एव=हमारा ही, इदम्=यह, सलु=तत्त्वमूच या निश्चित रूप से, भुवनम्=ससार, इति=एक निपात ।

हि० अ०—प्रजापति की दोनों सन्तान देव और असुर परस्पर स्पर्धा करने लगे । हय देवगण कुछ दब से गये । इस पर असुरों ने तोचा कि यह सम्पूर्ण ससार तत्त्वमूच हमहीं लोगों का है ।

Trans—The gods and the Asuras, both were the offsprings of Prajāpati. They became jealous of each other. The gods had to suffer humiliation (in this rivalry). Then the Asuras thought, 'This world, indeed, belongs to us alone.'

Notes—पस्पृधिरे— \sqrt{sprdh} to contend, perf mid 3rd plu अनुव्यम्—Derived from अनु + \sqrt{vi} to be inferior, आसुः— \sqrt{as} to sit, perf 3rd plu मेनिरे— \sqrt{man} to think, perf mid 3rd plu

ते होचुः । हन्तेमा पृथिवीं विभजामहे ता विभज्योषजीवामेति
तामौच्यैश्चर्मभि परचात्प्राञ्चौ विभजमानाऽअभीष्टु ॥२॥

शब्दा०—ते=वे असुर, ह=अथ पर जोर देने के लिये प्रयुक्त एक निपात, ऊचु=कहने लगे, हन्त=हयसूचक एक निपात, इमाम्=इस पृथिवीम् =पृथिवी को, विभजामहे=आपस में बांट लें, ताम्=उत्तको, विभज्य

= बाँटकर, उपजीवाम = जीविका चलायें, इति = उक्तिसूचक निपात, ताम् = पृथिवी को, औक्षणैः = बेल के, चर्मभिः = चमड़ों से, पश्चात्प्राञ्चैः = पश्चिम से पूर्व की तरफ, विभजमानाः = बाँटते हुये, अभीयुः = आगे बढ़े ।

हि० अ० — उन्होंने (असुरों ने) कहा कि आवो हमलोग इस पृथिवी को आपस में बाँट लें और अपनी जीविका चलायें । (तदनुसार) उन्होंने पृथिवी को पश्चिम से पूर्व की तरफ बेल के चमड़ों से बाँटना प्रारम्भ किया ।

Trans.—They (the Asuras) said, 'come on. Let us divide this earth among ourselves' and dividing it subsist thereon'. (Accordingly) they began to set about dividing it from west to east with ox-hides

Notes—ऊचुः—√vac to speak, perf. 3rd. plu. विभजामहे—√bhaj with वि to divide, pres. mid. subj. 1st. plu. उपजीवाम—√jīv to live, pres. subj. 1st. plu. विभजमानाः—√bhaj to divide, pres. part ईयुः—√i to go, perf. 3rd. plu.

तद्वै देवाः शुश्रुवुः । विभजन्ते ह वाऽइमामसुराः । पृथिवीं प्रेतं तदेष्ट्यामो यत्रेमामसुरा विभजन्ते के ततः स्याम यदस्यै न भजे-
महीति ते यज्ञमेव विष्णुं पुरस्कृत्येयुः ॥३॥

शब्दा० तत् = वह समाचार, वै = अर्थ पर जोर देने वाला एक निपात, देवाः = देवों ने, शुश्रुवुः = सुना, विभजन्ते = बाँट रहे हैं, ह वै = अर्थ पर जोर देने वाला निपात, इमाम् = इसको, असुराः = असुर, पृथिवीम् = पृथिवी को, प्रेत = जाओ या चलो, तत् = वहाँ ही, एष्ट्यामः = चले, यत्र = वहाँ, इमाम् = इस पृथिवी को, असुराः = असुर, विभजन्ते = बाँट रहे हैं, के = कौन, ततः = तब, स्याम = होंगे, यद् = यदि, अस्यै = इसका भाग, न = नहीं, भजेमहि = पावेंगे, इति = उक्तिसूचक निपात, ते = वे देवगण, यज्ञम् एव = यज्ञरूपी, विष्णुम् = विष्णु को, पुरस्कृत्य = आगे करके, ईयुः = गये ।

हि० अ० — देवों ने यह समाचार सुना । (उन्होंने कहा कि) असुर इस पृथिवी को सबकुछ आपस में बाँट रहे हैं । चलो वहाँ चले जहाँ असुर इसे

घांट रहे हूँ। यदि हमलोग इसमें हिस्सा नहीं पावेंगे तो हमलोग कहाँ के होंगे ?
(अतः) वे यज्ञरूपी विष्णु को आगे करके वहीं गये।

Trans.—The gods heard this news. (They said), 'The Asuras are actually dividing this earth among themselves. Let us go there where they are dividing. If we do not get a share in it, we shall be nowhere.' They, then went to the Asuras with Viṣṇu in the form of sacrifice as their head.

Notes—शुश्रुवुः—√śru to hear, perf. 3rd. plu.
विभजन्ते—√bhaj with वि to divide, pres. mid. 3rd. plu.
इत्—√i to go, impv. 2nd. plu. एष्यामः—√i to go, fut. 1st. plu. भजेमहि—√bhaj to divide, opt. mid. 1st. plu.

ते होचुः। अमु नोऽस्यां पृथिव्यामामजतास्त्वेवं नोऽप्यस्यां भाग-
इति ते हासुराश्चक्षुःश्रुतश्चोचुर्याग्निदेवेषु विष्णुरभिश्येते तावद्वो
दद्वश्इति ॥४॥

शब्दा०—ते=उन्होंने, ह=निपात, ऊचुः=कहा, अनु आभजत
=हिस्सा दीजिये, नः=हमको, अस्यां-पृथिव्याम्=इस पृथिवी में, अस्तु
=रहे, एव=ही, नः अपि=हम लोगो का भी, अस्याम्=इस पृथिवी में,
भाग=हिस्सा, इति=निपात, ते=वे, ह=निपात, असुराः=असुर, असू-
यन्त इव=झाह करते हुये की तरह, ऊचुः=कहा, यावद् एव=जितनी दूर
तक, एष विष्णुः=यह विष्णु, अभिश्येते=लेट कर घेरेंगा, तावत्=उतनी दूर
तक, वः=तुमलोगो को, दद्वः=देते हैं या देंगे, इति=निपात।

हि० अ०—उन्होंने कहा कि अपने साथ हमें भी इस पृथिवी में हिस्सा
दीजिये। हमारा भी इसमें भाग होना चाहिये। उन असुरों ने झाह करते हुये
की तरह उत्तर दिया कि यह विष्णु लेटकर जितनी पृथिवी घेरेंगा उतनी हम
तुम्हें देंगे।

Trans—They said (to the Asuras), 'Give us also a share in this earth along with you. We must also

have a share in this (earth)'. The Asuras replied grudgingly, 'We will give you only as much portion in the earth as this Viṣṇu will occupy lying upon it.'

Notes—आभजत—√*bhāj* with आ to give share in, impv. 2nd. plu. असूयन्त—Pres. part. from denom. base √*asuya* to be discontented with, nom. plu. अभिशेते—अभि + √*śi* to lie, pres. mid. 3rd. sing.

वामनो ह विष्णुरास । तद्देवा न जिहीडिरे महद्वै नोऽदुर्ये नो यज्ञसम्मितमदुरिति ॥५॥

शब्दा०—वामनः=बौना, ह=निपात, विष्णुः=विष्णु, आस=पा, तत्=असुरों की उक्ति का, देवाः=देवों ने, न=नहीं, जिहीडिरे=अनादर किया, महत्=बहुत, वै=निपात, न=हमको, अदुः=दिया, ये=जिन्होंने, न=हमको, यज्ञसम्मितम्=यज्ञ के बराबर, अदुः=दिया, इति=निपात ।

हि० अ० विष्णु बौने थे । (परन्तु) देवों ने असुरों की उक्त उक्ति का अनादर नहीं किया । (उन्होंने कहा कि) जिन्होंने हमें यज्ञ के बराबर पृथिवी दी है उन्होंने हमें बहुत दिया है ।

Trans —Visṇu was a dwarf. But the gods did not take offence at what the Asuras said. (They said), 'The Asuras have given us much, who have given us earth equal to sacrifice in size.'

Notes—जिहीडिरे—√*hid* to be hostile, perf mid. 3rd. plu अदुः—√*dā* to give, root-aorist, 3rd. plu.

ते प्राञ्चं विष्णुं निपाद्य । च्छन्दोभिरभितः पर्यगृह्णन् गायत्रेण त्वा च्छन्दसा परिगृह्णामीति दक्षिणतस्त्रैष्टुमेन-त्वा च्छन्दसा परिगृह्णामीति परचाज्जागतेन त्वा च्छन्दसा परिगृह्णामीत्युत्तरतः ॥६॥

शब्दा०—ते=उन देवों ने, प्राञ्चम्=पूर्व की तरफ तिर करके, विष्णुम्=विष्णु को, निपाद्य=छेदाकर, च्छन्दोभिः=गायत्री आदि छन्दों से, अभितः=चारों तरफ से, पर्यगृह्णन्=घेर लिया, गायत्रेण च्छन्दसा=गायत्री

छन्द से, त्वा=बुमको, परिगृहामि=घेरता हूँ, इति=निपात, दक्षिणतः=दक्षिण की तरफ से, त्रैष्टुभेन च्छन्दसा=त्रिष्टुप् छन्द से, त्वा=बुमको, परिगृहामि=घेरता हूँ, इति=निपात, पश्चात्=पश्चिम की तरफ से, जागतेन च्छन्दसा=जगती छन्द से, त्वा=बुमको, परिगृहामि=घेरता हूँ, इति=निपात, उत्तरतः=उत्तर की तरफ से ।

हि० अ०—देवों ने विष्णु की पूर्व की तरफ सिर करके लेटाकर सब तरफ (तीन तरफ) से छन्दों से घेर लिया । 'गायत्री छन्द से तुम्हें घेरते हैं', यह कहते हुये उन्होंने उन्हें दक्षिण की तरफ से घेरा । 'त्रिष्टुप् छन्द से तुम्हें घेरते हैं', यह कहते हुये उन्होंने उन्हें पश्चिम की तरफ से घेरा । 'जगती छन्द से तुम्हें घेरते हैं', यह कहते हुये उन्होंने उन्हें उत्तर की तरफ से घेरा ।

Trans.—The gods having laid down Viṣṇu with his head towards the east enclosed him on all (three) sides with metres. They enclosed him on the south saying, 'we enclose thee with the Gāyatrī metre.' They enclosed him on the west saying, 'we enclose thee with the Trīṣṭup metre'. They enclosed him on the north saying, 'we enclose thee with the Jagatī metre'.

Notes—निपाय—√*pad* to go, with the suffix यत्. पर्यगृह्णन्—√*grah* with परि to enclose, impf. 3rd. plu.

तं छन्दोभिरभितः परिगृह्य अग्निं पुरस्तात्समाधाय तेनार्चन्तः
श्राम्यन्तश्चेरुस्तेनेमां सर्वां पृथिवीं समविन्दन्त तद्यदेनेमां सर्वां
समविन्दन्त तमाद्वेदिनाम तस्मादाहुर्यावती वेदिस्तावती पृथिवी-
त्येतया हीमां सर्वां समविन्दन्तैव ह वाऽहमां सर्वां सपत्नानां
संवृङ्क्ते निर्भजत्यस्यै सपत्नान्यऽएवमेतद्वेद ॥७॥

शब्दा० तम्=विष्णु को, छन्दोभिः=छन्दो से, अभितः=सब तरह से, परिगृह्य=घेरकर, अग्निम्=अग्नि को, पुरस्तात्=पूर्व की तरफ, समाधाय=रखकर, तेन=यज्ञ से, अर्चन्तः=पूजा करते हुये, श्राम्यन्तः=श्रम करते हुये, चेरुः=चलते रहे या करते रहे, तेन=यज्ञात्मक विष्णु के आधारभूत

स्थान से इमाम्=इस, सर्वाम्=सम्पूर्ण, पृथिवीम्=पृथिवी को, समविन्दन्त
=पूर्णरूप से पाया, तत्=इसलिये, यत्=क्योंकि, एनेन=यज्ञ के आपारभूत
स्थान से, इमाम्=इस, सर्वाम्=सम्पूर्ण (पृथिवी को), समविन्दन्त=
पूर्णरूप से पाया, तस्मात्=इसलिये, आहुः=कहते हैं, यावन्ती=जितनी, वेदि
=वेदि, तावन्ती=उतनी हो, पृथिवी=पृथिवी, इति=निपात, एतया=इस,
वेदि से, हि=निश्चित अये का वाचक निपात, इमाम्=इस, सर्वाम्=सम्पूर्ण
(पृथिवी को), समविन्दन्त=पूर्णरूप से पाया, एवं ह वै=इसी प्रकार,
इमां सर्वांम्=इस सम्पूर्ण (पृथिवी) को, सप्तलानाम्=शत्रुओं के, संवृद्धं
छोन लेता है, निर्भजति=अलग कर देता है, अर्यै=पृथिवी से, सप्तलान्
शत्रुओं को, य.=जो पुरुष, एवम्=इस प्रकार, एतत्=यह, वेद=जानता है।

हि० अ०—देवगण, यज्ञरूपी विष्णु को छन्दो से तीन तरफ से घेरकर
तथा पूर्व दिशा में अग्नि को स्थापना कर यज्ञ से अर्चना करते हुये, एव
(अनुष्ठानजन्य) श्रम करते हुये, चलते रहे। उन्होंने यज्ञभूमि से सम्पूर्ण
पृथिवी को प्राप्त की। क्योंकि देवों ने इस स्थान से ही सम्पूर्ण पृथिवी प्राप्त
की, इसलिये इसे वेदि कहने हैं। इसीलिये यह कहा जाता है कि जितनी बड़ी
वेदि है उतनी ही बड़ी पृथिवी है। देवों ने वेदि के द्वारा ही सम्पूर्ण पृथिवी
पाई, उसी प्रकार यजमान भी शत्रुओं की सम्पूर्ण पृथिवी छोन लेता है। जो
इस सत्य को जानता है वह शत्रुओं को इस पृथिवी से अलग कर देता है।

Trans—The gods, having enclosed Visnu (in the
form of sacrifice) on all (three) sides with metres and
having placed Agni on the east side, went on worship-
ping and toiling. They obtained the entire earth by
it. Because they obtained the entire earth by it
(the sacrificial place), it is called vedi (the altar).
Hence, it is said that this earth is as big as the Vedi.
They (the gods) obtained the entire earth by Vedi.
As they obtained the entire earth by the Vedi, so
the sacrificer casts the entire earth of his enemies.
One who knows this truth, separates his enemies
from the earth.

Notes—समाधाय—सम्+आ+√dha to put, gerund

in आय अर्चन्त — \sqrt{arc} to worship, pres part 3rd plu
 श्राम्यन्त — $\sqrt{śram}$ to toil, pres part 3rd plu घेर —
 \sqrt{car} to move, perf 3rd plu समविन्दन्त — सम् + \sqrt{vid}
 to find, impf mid 3rd plu आहु — \sqrt{ah} to say, perf
 3rd plu वेदि — Derived from \sqrt{vid} to find, वेदि is so
 called because it is obtained (Sam-vid) संबृद्धे — \sqrt{vrj}
 to twist, pres mid 3rd sing

सोऽयं विष्णुर्ग्लानः । छन्दोभिरभितः परिगृहीतोऽग्निः पुरस्ता-
 त्नापक्रमणमास स ततः एवौपधीनां मूलान्युपमुम्लोच ॥८॥

शब्दा०—स = उस प्रकार घेरा हुआ, अयम् = यह, विष्णुः = विष्णु,
 ग्लान = म्लान हो गया, छन्दोभि = छन्दो से, अभित = सब तरह से
 परिगृहीत = घेरे हुआ होने के कारण, अग्नि = अग्नि, पुरस्तात् = आगे होने
 के कारण, अपक्रमणं न आस = भाग कर नहीं जा सका, स = वह, तत
 एव = वहीं पर, औपधीनाम् = छोटे-छोटे पौधों के, मूलानि = जड़ के, उप
 = पास, मुम्लोच = अदृश्य हो गया ।

हि० अ०—उस प्रकार (घेरे हुए) विष्णु म्लान हो गये । परन्तु तीन
 तरफ छन्दों से और आगे अग्नि से घिरे होने के कारण वे वहाँ से भाग नहीं
 सके । तब वे वहाँ छोटे-छोटे पौधों की जड़ में घुसकर अदृश्य हो गये ।

Trans—Visnu, (being enclosed in this way on
 all sides) became weary But, being enclosed on
 all (three sides) with metres and on the east with Agni,
 he could not escape from there He, then, entered
 into the roots of the plants there and disappeared

Notes—ग्लान — \sqrt{glan} to be exhausted, past part
 आस — \sqrt{as} to be, perf 3rd sing मुम्लोच — \sqrt{mluc} to
 set, perf 3rd sing

ते ह देवाऽऽचुः । क नु विष्णुरभूत् क नु यज्ञोऽभूदिति ते होचु-
 रछन्दोभिरभितः परिगृहीतोऽग्निः पुरस्तात्नापक्रमणमस्त्यनैवा-

न्विच्छतेति तं खनन्तः इवान्वीपुस्तं त्र्यङ्गुलेऽन्वविन्दंस्तस्मात्त्र्य-
ङ्गुला वेदिः स्यात्तदु हापि पाञ्चिस्त्र्यङ्गुलामेवसौम्यस्याध्वरस्य
वेदिं चक्रे ॥६॥

शब्दा०—ते=वे, ह=निपात, देवाः=देव, ऊचुः=कहने लगे, क=कहां, नु=वितर्कसूचक निपात, विष्णुः=विष्णु, अभूत्=गया, क=कहा, नु=वितर्कसूचक निपात, यज्ञः=यज्ञ, अभूत्=गया, इति=निपात, ते=वे, ह=निपात, ऊचुः=कहने लगे, छन्दोभिः=छन्दो से, अभितः=सब तरफ से, परिगृहीतः=घेरा हुआ, अग्नि=अग्नि, पुरस्तात्=आगे, न=नहीं, अपक्रमणम् अस्ति=भाग है, अत्रैव=यहीं, अन्विच्छत्=खोजिये, इति=निपात, तम्=उत्तको, खनन्तः इव=जरा खोदते हुये, अन्वीपु=खोजने लगे, नम्=उसे, त्र्यङ्गुले=तीन अङ्गुल नीचे, अन्वविन्दन्=पाया, तस्मात्=इसलिये, त्र्यङ्गुला=तीन अङ्गुल नीचे (खदी हुई), वेदिः=वेदि, स्यात्=होनी चाहिये, तत्=इसलिये, उ ह अपि=अर्य पर जोर देने वाले निपात, पाञ्चिः=पाञ्चि नाम के ऋषि ने, त्र्यङ्गुलाम् एव=तीन अङ्गुल की ही, सौम्यस्य अध्वरस्य=सोमयाग की, वेदिम्=वेदि, चक्रे=बनाई ।

हि० अ०—देवो ने कहा कि विष्णु कहां गये ? यज्ञ कहां गया ? उन्होंने कहा कि तीन तरफ छन्दो से घिरे हुये और सामने अग्नि वे रहते वे भाग नहीं सकते । उन्हें यहीं खोजिये । देवगण जरा पृथिवी को खोदते हुये उन्हें खोजने लगे । उन्होंने उन्हे तीन अङ्गुल नीचे पाया । इसलिये वेदि तीन अङ्गुल गहरी होनी चाहिये । पाञ्चि ऋषि ने भी सोमयाग के लिये तीन अङ्गुल ही गहरी वेदि बनाई थी ।

Trans—The gods said, 'What has become of Visnu? What has become of the sacrifice?' They said, 'Being enclosed with metres on all (three) sides and with Agni on the east, there is no way to escape. Search for him here' They began to search for him digging the earth slightly. They found him at a depth of three inches. The Veda, therefore should be three inches deep. The seer, Pāṇci also made the altar for the Soma sacrifice three inches deep.

Notes—अभूत्— $\sqrt{bhū}$ to be, root-aorist, 3rd sing
अन्विच्छत्— \sqrt{icch} with अन् to search for, impv 2nd plu
सन्त— \sqrt{khan} to dig, pres part nom plu अन्वीषु—
 \sqrt{is} with अन् to search for, perf 3rd plu अन्वविन्दन्—
अनु— \sqrt{vid} to find, impf 3rd plu चक्रे— \sqrt{kr} to make,
perf mid 3rd sing

तद् तथा न कुर्यात् । ओषधीनां वै स मूलान्युपाम्लोचत्तस्मादोष-
धीनामेव मूलान्युच्छेत्तवै ब्रूयाद्यन्नेवात्र विष्णुमन्वविन्दन्तरमा-
द्वेदिनाम् ॥१०॥

शब्दा०—तत्=वह अर्थात् वेदि का निर्माण, उ=निपात तथा=यस्य
अर्थात् तीन अङ्गुली पृथिवी खोदकर, न=नहीं, कुर्यात्=करना चाहिये,
ओषधीनाम्=पौधों के, वै=निपात, स=वह अर्थात् विष्णु, मूलानि उप=
जड़ में पहुँचकर, अम्लोचत्=अदृश्य हुआ था, तस्मात्=इसलिये, ओषधी-
नाम् एव=पौधों के ही, मूलानि=जड़ों को, उच्छेत्तवै=काटने के लिये,
ब्रूयात्=आज्ञा दे, यत् नु एव अत्र=क्योंकि यहाँ ही, विष्णुम्=विष्णु को,
अन्वविन्दन्=पाया, तस्मात्=इसलिये, वेदि. नाम=वेदि नाम पड़ा ।

हि० अ० वेदि का निर्माण यहाँ नहीं करना चाहिये । विष्णु पौधों की जड़
में घुसकर अदृश्य हुये थे । इसलिये पौधों की ही जड़ काटने की आज्ञा देनी
चाहिए क्योंकि यहीं विष्णु को पाया था इसलिये इसका नाम वेदि पड़ा ।

Trans—The Vedi should not be constructed
in that way Visnu had disappeared into the roots
of the plants Hence, one should bid to dig out the
roots of the plants This place is called Vedi, be-
cause the gods found Visnu here

Notes—कुर्यात्— \sqrt{kr} to make, pres opt 3rd sing
अम्लोचत्— \sqrt{mluc} to set impf 3rd sing उच्छेत्तवै—
 \sqrt{chid} to cut off, dative infinitive in तव अन्वविन्दन्
अनु+ \sqrt{vid} to find, impf 3rd plu

अथातो मनसश्चैव वाचश्च । अहंभद्रञ्जदितं, मनश्च ह वै
वाक्चाहं भद्रञ्जदते ॥८॥

शब्दा० अथ=अनन्तर, अतः=यहाँ से, मनस=मन की, च=
और, वाचः=वाणी की, अहंभद्रे=अपने अपने बड़कपन के विषय में,
उदितम्=उदित, मनः=मन, च=और, ह वै=सचमुच वाक्-वाणी,
च=और, अहंभद्रे=अपने अपने बड़कपन के विषय में उदाते=विवाद
करने लगे ।

हि० अ०—अब यहाँ से अपने अपने बड़कपन के विषय में मन और
वाणी का सवाद आरम्भ होता है । एक बार मन और वाणी अपने अपने
बड़कपन के विषय में विवाद करने लगे ।

Trans—Now begins from here the conversation
between Mind and Speech (regarding their respective
excellence) Once there arose a dispute between Mind
and Speech regarding excellence Each of them
said to the other, 'I am superior to you'

Notes—ऊदाते—√*ud* to speak, perf mid 3rd dual

तद् मनञ्जवाच । अहमेव त्वञ्ज्येयोजस्मि न वै मया त्वं किञ्च
नानभिगतं वदसि मा यन्मम त्वं कृतानुकगानुवर्मास्पदमेव
त्वञ्ज्येयोऽस्मीति ॥९॥

शब्दा० -तन् ह=उक्त विषय में, मनः=मन ने, उवाच=कहा,
अहम्-मैं, एव=ही, त्वन्-तुमने, धेयः-पदा अस्मि=हैं, न=नहीं,
ये सचमुच, मया=मेरे द्वारा, त्वम् तुम, किञ्च=कुछ भी न=नहीं,
अनभिगतम् न जाना गया, वदसि=बोझो हो, मा=पर यू बर्जित,
मम=मेरी, त्वम्-तुम, कृतानुकरा=आपुकरन करनेवाली अनुवर्मा=
अनुगमन करनेवाली, अस्मि=हैं, अहम् मैं, एव ही, त्वम् तुमने, धेयः
कहा, अस्मि=हैं, इति=निष्पन्न ।

हि० अ० — इस विषय में मन ने कहा कि मैं तुमसे बड़ा हूँ । क्योंकि तुम मेरे द्वारा न जाना हुआ कुछ भी नहीं बोलती । तुम मेरा अनुकरण करनेवाली और मेरी अनुगामी हो । अतः मैं ही तुमसे बड़ा हूँ ।

Trans — In this connection, Mind said, 'I am superior to you, because you do not speak anything that is not known to me. You are my imitator and follower. Hence, I am superior to you'

Notes—उवाच— \sqrt{iac} to speak, perf 3rd sing

अथ ह वागुवाच । अहमेव त्वच्छ्रेयस्यस्मि । यद्वै त्वं वेत्थाहं तद्विज्ञापयाम्यहं संज्ञापयामीति ॥१०॥

शब्दा० अथ ह=इसके अनन्तर, वाक्=वाणी, उवाच=बोली, अहम्—मैं, एव=ही, त्वत्=तुमसे श्रेयसी—बड़ी, अस्मि=हैं, यद्वै—जो कुछ भी, त्वम्—तुम वेत्थ=जानते हो, अहम्=मैं, तत्=वह, विज्ञापयामि=जनाती हूँ, संज्ञापयामि=बताती हूँ इति=निपात ।

हि० अ० इस पर वाणी ने कहा कि मैं तुमसे बड़ी हूँ । तुम जो कुछ भी जानते हो, वह मैं ही जानती और बताती हूँ ।

Trans — On this, Speech said, 'Surely, I am superior to you. Whatever you know, I make it known, I communicate it'

Notes—विज्ञापयामि— $\sqrt{jñā}$ with वि to make known, pres 1st sing संज्ञापयामि— $\sqrt{jñā}$ with सम् to communicate, pres 1st sing

ते प्रजापति प्रति प्रश्नमेयतुः । स प्रजापतिर्मनस एवानूवाच मनश्चैव त्वच्छ्रेयो मनसो वै त्वं कृतानुकरानुवर्त्मासि श्रेयसो वै पापीयान्कृतानुकरोऽनुवर्त्मा भवति ॥११॥

शब्दा० ते=ये दोनों, प्रजापतिम्—प्रजापति के पास, प्रश्न प्रति=प्रश्न पूछने के लिये, अगच्छे के निषट्टारे के लिये एयतुः=गये, स=वह प्रजापति =प्रजापति, मनसः=मन के, एव=ही, अनु=अनुकूल उवाच=

बोला, मनः=मन, एव=ही, त्वत्=तुमसे, श्रेयः=बड़ा है, मनसः=मन की, वै=निश्चित रूप से, स्वम्=तुम, कृतानुकरा=अनुकरण करनेवाली, अनुवर्त्मा=अनुगामिनी, असि=हो, श्रेयसः=बड़े का, वै=निश्चय ही, पापीयान्=नीचा, कृतानुकरः=अनुकरण करनेवाला, अनुवर्त्मा=अनुगमन करनेवाला, भवति=होता है ।

हि० अ०—वे दोनों झगड़े का निपटारा कराने के लिये प्रजापति के पास गये । प्रजापति ने मन के ही अनुकूल निर्णय दिया । उन्होंने वाणी से कहा कि मन तुमसे बड़ा है । तुम मन का अनुकरण करनेवाली और अनुगमन करनेवाली हो । बड़े का अनुकरण और अनुगमन करनेवाला निश्चित हो उससे नीचा होता है ।

Trans—They went to Prajāpati for decision. He decided in favour of Mind. He said to Speech, 'Mind is superior to you. You are imitator and follower of Mind. The imitator and follower of a better person is surely inferior to him.'

Notes—एवतुः—आ+√1 to go, perf 3rd dual.

सा ह वाक्परोक्ता विसिष्मिये । तस्यै गर्भः पपात सा ह वाक् प्रजापतिमुवाचाहव्यवाडेवाहं तुभ्यं भूयासं यां मा परोवाचऽइति तस्माद्यत्किञ्च प्राजापत्यं यज्ञे क्रियतऽउपांश्वेव तत्क्रियतेऽहव्यवाडि वाक् प्रजापतयेऽआसीत् ॥१२॥

अष्टा०—सा ह=वह तो, वाक्=वाणी, परोक्ता=विपक्ष बोली जाकर, प्रतिभूल निर्णय पाकर, विसिष्मिये=उद्धिग हुई, गलितगर्भ हुई, तस्यै=उसका, गर्भः=गर्भ, पपात=गिर गया, सा ह वाक्=वह वाणी, प्रजापतिम्=प्रजापति से उवाच=बोली, अहव्यवाट्=हविर्द्रव्य को न ले जानेवाली एव=ही, अहम्=मैं, तुभ्यम्=तुम्हारे लिये, भूयासम्=होऊ, याम्=जिस मा=मुझको परोवाच=विपक्ष बोले हो, तस्मात्=इसलिये, यत्किञ्च=जो कुछ भी, प्राजापत्यम्=प्रजापति के लिये, यज्ञे=यज्ञ में, क्रियते=किया जाता है, अहव्यवाट्=हविर्द्रव्य को न ले जानेवाली, हि=निश्चय ही, वाक्=वाणी, प्रजापतये=प्रजापति के लिये, आसीत्=थी ।

हि० अ० इस प्रकार विरुद्ध धोली जाने के कारण याणी हतोत्साह हो गई। उसका गर्भ गिर गया। उसने प्रजापति से कहा कि अच्छा हो यदि मैं तुम्हारे लिये हवि ले जानेवाली न होऊँ। क्योंकि तुमने मेरे विरुद्ध निर्णय दिया है। अतः यज्ञ में जो कुछ भी प्रजापति के लिये दिया जाता है वह नीचे स्वर से किया जाता है। याणी प्रजापति के लिये हविर्द्रव्य नहीं ले जाती।

Trans—Speech, being thus spoken against by him, was dejected and miscarried. She said to Prajāpati, 'May I never be the bearer of oblations to you in a sacrifice, because you have decided against me' Hence, whatever is performed for Prajāpati in a sacrifice, is done in a low voice. Speech does not serve as oblation bearer to Prajāpati.

Notes—विसिष्मिये— \sqrt{smi} with \sqrt{vis} to be devoid of smile, perf 3rd sing भूयासम्— $\sqrt{bhū}$ to be, root aorist, prec 1st sing पपात— \sqrt{pat} to fall, perf 3rd sing

तद्वैतद्देवाः। रेतश्चर्मन्वा यस्मिन्वा वभ्रुस्तद्ध स्म पृच्छन्त्यत्रैव
त्याशदिति ततोऽत्रिः सम्भूव तस्मादप्यात्रेय्या योपितैनम्येतस्यै
हि योपायै वाचो देवतायाऽएते सम्भूताः॥१३॥

शब्दा०—तत् ह=उस, एतत्=वाणी से गिरे हुये इस, देवा=देवगण, रेत=रेत को, गर्भ को, चर्मन्=चर्म में, वा=अथवा, यस्मिन्=अन्य किसी पात्र में, वा=अथवा, वभ्रु=भर लिया, तत् ह=उसके विषय में, पृच्छन्ति स्म=नित्य पूछते थे, अत्रैव त्यात्=क्या वह यहाँ है?, तत=उससे, अत्रि=अत्रि ऋषि, सम्भूव=उत्पन्न हुये, तस्मात् अपि=इसलिये, आत्रेय्या योपिता=स्तनगर्भा रजस्वला स्त्री से, एनस्त्री=पापी, एतस्यै हि=इसी योपायै=स्त्रीरूपधारिणी, वाचो देवताया=वाग्देवता से, एते=ये सब गर्भ, सम्भूताः=उत्पन्न हुये हैं।

हि० अ०—देवों ने उस गर्भ को एक चमड़े में या अन्य किसी पात्र में भर लिया। वे पूछते थे कि क्या वह इसी में है? तब उसी से अत्रि उत्पन्न हुए। इसीलिये गलितगर्भा रजस्वला स्त्री को आत्रेयी कहते हैं। उससे व्यवहार

करनेवाला पापी होता है । इसी स्त्रीरूपधारिणी वाग्देवता से ये सब गर्भ उत्पन्न हुये हैं ।

Trans.—The gods bore up the germ (*retas*) in a skin or in some vessel. They used to ask daily, 'Is it in it,' Then the seer, Atri, arose from it. Hence, a woman who has just miscarried is called *Ātreya*. A man having intercourse with her becomes guilty. All these germs have originated from this woman, the goddess of speech.

Notes —बभ्रुः—√*bhr* to bear, perf. 3rd. plu. सम्बभूव—सम्+√*bhū* to be, perf. 3rd. sing.

अथातो विभूतयोऽस्य पुरुषस्य ॥

शब्दा०—अथ=अनन्तर, अतः=यहां से, विभूतयः=ऐश्वर्य, अस्य=इस, पुरुषस्य=पुरुषका, प्रजापति का ।

हि० अ० अनन्तर यहां से प्रजापतिरूप पुरुष के ऐश्वर्य का वर्णन आरम्भ होता है ।

Trans—Now, from here begins the description of the affluence of Prajāpati

तस्य वाचा सृष्टौ पृथिवी चाग्निश्चास्यामोपधयो जायन्तेऽग्निरेनाः
स्वदयतीदमाहरतेदमाहरत्येवमेतौ वाचं पितरं परिचरतः पृथिवी
चाग्निश्च ॥

शब्दा० तस्य=उसके, प्रजापति के, वाचा=वाणी के द्वारा, सृष्टौ=उत्पन्न किए गए, पृथिवी=पृथ्वी, च=और, अग्नि=अग्नि, च=और, अस्याम्=पृथ्वी पर, ओपधय=वनस्पतियां जायन्ते=उत्पन्न होती हैं, अग्नि=अग्नि, एना=इनको, स्वदयति=स्वादिव्य बनाता है, इदम्=यह, आहरत=लाइये, इति=निपात, एवम्=इस प्रकार से, एतौ=ये दोनों, पृथ्वी और अग्नि, वाचं पितरम्=वाक् रूपी पिता को, परिचरत=परिचर्या करते हैं, प्रत्युपकार करते हैं, पृथिवी=पृथ्वी, च और, अग्नि=अग्नि, च और, इति=निपात ।

हि० अ०—पृथ्वी और अग्नि को प्रजापतिरूप पुरुष की वाणी ने उत्पन्न किया है । पृथ्वी पर अनेक प्रकार के अन्न उत्पन्न होते हैं । अग्नि इनको स्वादिव्य बनाता है । अग्नि के पाक से ये इतने स्वादिव्य हो जाते हैं कि लोग कहते हैं 'यह ले आइये, यह ले आइये' । इस प्रकार से ये दोनों पृथ्वी और अग्नि वाक् रूपी पिता की सेवा करते हैं ।

Trans—The earth and the fire have been produced by the speech of Prajāpati On the earth grow

many kinds of grain The fire makes them tasteful It cooks them and makes them so delicious that people ask for them again and again In this way the two earth and fire—serve their father, the speech

यावदनु पृथिवी यावदन्वग्निस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावन्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यते पृथिव्याश्चाग्रेष्व य एवमेतां वाचो विभृतिं वेद ॥

शब्दा०—यावत्=जहां तक, अनु=अनुगत हं, व्याप्त हं, पृथिवी=पृथ्वी, यावत्=जहां तक, अनु=अनुगत हं, व्याप्त हं, अग्नि=अग्नि, तावान्=उतना, वहां तक, अस्य=उपासक का, लोकः=भोगभूमि, भवति=होती है, न=नहीं, अस्य=उपासक का, तावत्=तब तक, लोकः=भोगभूमि, जीर्यते=जीर्ण होती है, नष्ट होती है, यावत्=जब तक, एतयो=इन दोनों की, न=नहीं, जीर्यते=जीर्ण होती है, पृथिव्या=पृथ्वी की, च=और, अग्नेः=अग्नि की, च=और, यः=जो, एवम्=इस प्रकार एताम्=इस, वाचः=वाणी की, विभृतिम्=एश्वर्य को, वेद=जानता है, इति=निपात ।

Trans—The field of enjoyment of life of a worshipper extends as far as the earth and the fire pervade The field of enjoyment of a worshipper who knows the affluence of speech as described herem, does not wither away as long as the land of pervasion of the earth and the fire does not perish

प्रायेण सृष्टान्तरिक्षं च वायुरचान्तरिक्षं वा अनुचरन्त्यन्तरिक्षमनु श्रवन्ति वायुरस्मै पुण्यं गन्धमासहस्येवमेतौ प्राणं पितरं परिचरतोऽन्तरिक्षं च वायुश्च यावदन्वन्तरिक्षं यावदनु वायुस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावन्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यन्ते(ते)-ऽन्तरिक्षस्य च वायोदच य एवमेतां प्राणस्य विभृतिं वेद ॥

शब्दा०—प्रायेण=प्राण के द्वारा, सृष्टी=उत्पन्न किये गए हैं, अन्तरिक्षम्

=अन्तरिक्ष, पृथ्वी और स्वर्ग के बीच का लोक, च=और, वायु = पवन, अन्तरिक्ष अनु=अन्तरिक्ष में से, वै=निश्चय सूचक निपात, चरन्ति=चलते फिरते हैं, अन्तरिक्ष अनु=अन्तरिक्ष में से, शृण्वन्ति=सुनते हैं, वायु = पवन, अस्मै=उपासक के लिये, पुण्यम्=पवित्र, गन्धम्=गन्ध, आवहति=लाता है, एवम्=इस प्रकार, एतौ=ये दोनों, प्राणं पितरम्=प्राणरूप पिता को, परिचरत=परिचर्या करते हैं, अन्तरिक्षम्=अन्तरिक्ष, च=और वायुः = पवन च=और यावत्=जहाँ तक, अनु=व्याप्त है, अन्तरिक्षम्=अन्तरिक्ष, यावत्=जहाँ तक, अनु=व्याप्त है, वायु = पवन, तावान्=वहाँ तक, अस्य=उपासक का, लोकः=भोगभूमि, भवति=होती है, न=नहीं, अस्य =उपासक का, तावत्=तब तक, लोकः=भोगभूमि, जीर्यते=शीण होती है, यावत्=जब तक, एतयोः=इन दोनों का, न=नहीं, जीर्यन्ते=शीण होते हैं, अन्तरिक्षस्य=अन्तरिक्ष का च=और, वायोः=वायु का च=और, यः=जो, एवम्=इस प्रकार, एताम्=इस, प्राणस्य=प्राण की, विभूति = विभूति को, ऐश्वर्य को वेद=जानता है ।

हि० अ०—अन्तरिक्ष और पवन प्राण के द्वारा उत्पन्न किये गए हैं । अन्तरिक्ष में से लोप चलते हैं और अन्तरिक्ष में से ही सुनते हैं । पवन उपासक के लिये पवित्र (उत्तम) गन्ध लाता है । इस प्रकार ये दोनों—अन्तरिक्ष और पवन—प्राण रूप पिता की सेवा करते हैं । जहाँ तक अन्तरिक्ष व्याप्त है और जहाँ तक वायु व्याप्त है वहाँ तक उपासक की भोगभूमि होती है । जो उपासक यहाँ वर्णित प्रकार से प्राण की यह विभूति जानता है उसकी भोगभूमि तब तक शीर्ण नहीं होती जब तक अन्तरिक्ष और पवन के व्याप्ति की भूमि शीण न हो जाय ।

Trans The middle region and the air have been created by Prāna. The living beings move through the middle region and also hear through it. The air brings sweet smell for the worshipper. In this way these two—the middle region and the air—serve Prāna, their father. The worshipper has his field of enjoyment as far as the middle region and the air pervade. The field of enjoyment of the worshipper who knows the affluence of Prāna as

described herein, does not wither away as long as the land of pervasion of the middle region and the air does not perish

चक्षुसा सृष्टौ द्यौश्चाऽऽदित्यश्च द्यौर्हास्मै वृष्टिमन्नाद्यं संप्रयच्छत्यादित्योऽस्य ज्योतिः प्रकाशं करोत्येवमेतौ चक्षुः पितरं परिचरतो द्यौश्चाऽऽदित्यश्च यावदनु द्यौर्यावदन्वादित्यस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यते दिवश्चाऽऽदित्यस्य च य एवमेतां चक्षुषो विभूतिं वेद ॥

शब्दा० चक्षुषा=नेत्र के द्वारा, सृष्टौ=उत्पन्न किये गए हैं, द्यौ=स्वर्ग, आकाश, च=और आदित्यः=सूर्य, च=और, द्यौ=स्वर्ग, आकाश ह—निश्चय सूचक निपात, अस्मै=साधक के लिये, वृष्टिम्=वृष्टि, अन्नाद्यम्=अन्न, संप्रयच्छति=देता है, आदित्य=सूर्य, अस्य=साधक की, ज्योति=तेज, उज्जता, प्रकाशम्=प्रकाश, करोति=करता है, देता है, एवम्=इस प्रकार से, एतौ=ये दोनों, चक्षु पितरम्=नेत्ररूप पिता की, परिचरतः=सेवा करते हैं, द्यौ=आकाश, च=और, आदित्यः=सूर्य, च=और यावत्=जहां तक, अनु=व्याप्त है, द्यौ=स्वर्ग, आकाश, यावत्=जहां तक, अनु=व्याप्त है, आदित्य=सूर्य, तावान्=वहां तक, अस्य=साधक की, लोक=भोगभूमि, भवति=होती है न=नहीं, अस्य=साधक की, तावत्=तब तक, लोक=भोगभूमि, जीर्यते=शीर्ण होती है, यावत्=जब तक, एतयो=इन दोनों की, न=नहीं, जीर्यते=शीर्ण होती है, दिव=आकाश की, च=और, आदित्यस्य=सूर्य की, च=और, य=जो एवम्=इस प्रकार, एताम्=इस, चक्षुष=नेत्र की, विभूतिम्=विभूति की, ऐश्वर्य की, वेद=जानता है, इति=निपात,

हि० अ०—आकाश और सूर्य (प्रजापति के) नेत्र द्वारा उत्पन्न किये गए हैं । आकाश उपासक को वृष्टि और अन्न देता है । सूर्य इसको उज्जता और प्रकाश देता है । इस प्रकार ये दोनों आकाश और सूर्य—अपने नेत्र रूपी पिता की सेवा करते हैं । जहां तक आकाश और सूर्य की अभिव्याप्ति है वहां तक उपासक की भोगभूमि है जब तक आकाश और सूर्य की अभि-

व्याप्ति का क्षेत्र शीर्ण नहीं होता तब तक उपासक वी, जो पहर वर्णित नेत्रों की विभूति जानता है, उसकी भोगभूमि शीर्ण नहीं होती ।

Trans —The sky and the sun are created by the eyes (of Prajāpati) The sky gives rain and food to the worshipper The sun gives him warmth and light In this way they—the sky and the sun—serve the eye, their father As far as the sky and the sun pervade, so far extends the field of enjoyment of life of the worshipper The field of enjoyment of the worshipper who knows the affluence of eye as described herein, does not wither away as long as the land of pervasion of the sky and the sun does not perish

श्रोत्रेण सृष्टा दिशश्च चन्द्रमाश्च दिग्भ्यो हैनमायती ३ दिग्भ्यो
विशृणोति चन्द्रमा अस्मै पूर्वपक्षापरपक्षान्विचिनोति पुण्याय
कर्मण एवमेते श्रोत्रं पितरं परिचरन्ति दिशश्च चन्द्रमाश्च
यावदनु दिशो यावदनु चन्द्रमास्तावानस्य लोको भवति नास्य
तावन्लोको जीर्यते यावदेतेषां न जीर्यते दिशां च चन्द्रमसश्च
य एवमेतां श्रोत्रस्य विभूतिं वेद ॥

शब्दा० श्रोत्रेण=कान द्वारा, सृष्टा = उत्पन्न किये गए हैं, दिश = दिशाएँ, च=और, चन्द्रमा =चन्द्रमा, च=और, दिग्भ्य =दिशाओं से, ह=निश्चय सूचक निपात, एनम्=उपासक के पास, आयति - (सेवक और भोग्य वस्तु) आते हैं, ईम्-निश्चय सूचक बंटिक निपात, दिग्भ्य =दिशाओं से, विशृणोति=सुनता है, चन्द्रमा = चन्द्रमा, अस्मै=उपासक को, पूर्व-पक्षापरपक्षान्=शुक्ल और कृष्ण पक्षों को, विचिनोति=सम्पन्न करता है, पुण्याय कर्मणे=पवित्र कर्म के लिये, एवम्=इस प्रकार, एते=वे, श्रोत्रं पितरम्=कान वसी पिता की, परिचरन्ति=सेवा करते हैं, दिश =दिशाएँ, च=और, चन्द्रमा =चन्द्रमा, च=और यावत्=जहां तक, अनु=व्याप्त होती है, दिश =दिशाएँ, यावत्=जहां तक, अनु=व्याप्त होता है, चन्द्रमा =चन्द्रमा, तावान्=वहां तक, अस्य=उपासक का, लोक=भोगभूमि

चरन्त्यापश्च वरुणश्च यावदन्वापो यावदनु वरुणस्तावानस्य
लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतेषां न जीर्यतेऽपां
च वरुणस्य च य एवमेतां मनसो विभूतिं वेद ।

शब्दार्थ०—मनसा=मन के द्वारा, सृष्टाः=उत्पन्न किये गए हैं, आपः=जल, च=और, वरुणः=वरुण, च=और, आपः=जल, ह=निश्चय सूचक निपात, अस्मै=उपासक के लिये, श्रद्धाम्=आस्तिक्य को, संनमन्ते=उत्पन्न करते हैं, पुण्याय कर्मणे=पवित्र कर्म के लिये, वरुणः=वरुण, अस्य=उपासक की, प्रजाम्=प्रजा को, धर्मेण=धर्म से, धर्म में, दाधार=धारण करता है, प्रवृत्त करता है, एवम्=इस प्रकार, एते=ये, मनः पितरम्=मन रूपी पिता की, परिचरन्ति=सेवा करते हैं, आपः=जल, च=और, वरुणः=वरुण, च=और, यावत्=जहाँ तक, अनु=व्याप्त है, आपः=जल, यावत्=जहाँ तक, अनु=व्याप्त है, वरुणः=वरुण, तावान्=वहाँ तक, अस्य=उपासक की, लोकः=भोगभूमि, भवति=होती है, न=नहीं, अस्य=उपासक की, लोकः=भोगभूमि, तावत्=तब तक, लोकः=भोगभूमि, जीर्यते=शीर्ण होती है, यावत्=जब तक, एतेषाम्=इनकी, न=नहीं, जीर्यते=शीर्ण होती है, अपाम्=जल की, च=और, वरुणस्य=वरुण की, च=और, यः=जो, एवम्=इस प्रकार, एताम्=इस, मनसः=मन की, विभूतिम्=विभूति की, एद्वयं को, वेद=जानता है ।

हि० अ०—जल और वरुण (प्रजापति के) मन के द्वारा उत्पन्न किये गए हैं । जल उपासक के मन में पवित्र कर्म के लिये श्रद्धा उत्पन्न करता है । वरुण उपासक की प्रजा को धर्म में प्रवृत्त करता है । इस प्रकार ये—जल और वरुण मन रूपी पिता की सेवा करते हैं । जहाँ तक जल और वरुण की व्याप्ति है वहाँ तक उपासक की भोगभूमि होती है । जो उपासक यहाँ वर्णित प्रकार से मन की विभूति जानता है, उसकी भोगभूमि तब तक शीर्ण नहीं होती जब तक जल और वरुण की अभिव्याप्ति की भूमि नष्ट न हो जाय ।

Trans.—Waters and Varuna are created by the mind (of Prajapati). Waters create in a worshipper faith in religious performances. Varuna leads his progeny on the right path. In this way they—

waters and Varuna —serve the mind, their father
The field of enjoyment of life of a worshipper extends
as far as waters and Varuna pervade The field of
activities of a worshipper who knows the affluence
of water and mind as described herem, does not wither
away as long as the land of pervasion of waters and
Varuna does not perish

पञ्च वा एते महायज्ञाः सतति प्रतायन्ते सतति संतिष्ठन्ते
देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति ।

शब्दा० पञ्च=पांच, वै=निश्चय सूचक निपात, एते=ये महायज्ञाः
=महायज्ञ, सतति=निरन्तर, नित्य, प्रतायन्ते=किये जाते हैं, सतति=
निरन्तर, नित्य, संतिष्ठन्ते=समाप्त होते हैं, देवयज्ञ =देवयज्ञ, पितृयज्ञः=
पितृयज्ञ, भूतयज्ञ =भूतयज्ञ, मनुष्ययज्ञः=मनुष्ययज्ञ, ब्रह्मयज्ञः=ब्रह्मयज्ञ,
इति=परिगणनार्थक निपात ।

हि० अ०—देवयज्ञ, पितृयज्ञ, भूतयज्ञ, मनुष्ययज्ञ और ब्रह्मयज्ञ ये पांच
महायज्ञ नित्य किये जाते हैं और नित्य समाप्त होते हैं ।

Trans—The five Mahāyajñas viz the Deva-
yajña, the Pitr-yajna, the Bhūta yajña, the Manusya-
yajña and the Brahma-yajña are performed and con-
cluded daily

यदग्नौ जुहोत्यपि समिधं तद्देवयज्ञः संतिष्ठते ।

शब्दा०—यत्=जो, अग्नौ=अग्नि में, जुहोति=हवन करता है, अपि
=भी, समिधम्=समिधा, तत्=वह उससे, देवयज्ञ =देवयज्ञ, संतिष्ठते=
पूरा होता है, समाप्त होता है ।

हि० अ०—अग्नि में एक समिधा भी हवन करने से देवयज्ञ पूरा होता है ।

Trans—Offering into the fire even a piece of
sacred fuel completes the Deva yajña

यत्पितृभ्यः स्वधा करोत्यप्यपस्तत्पितृयज्ञः संतिष्ठते ।

शब्दा०—यत्=जो, पितृभ्यः=पितरों को, स्वधा करोति='स्वधा'
शब्द के उच्चारण पूर्वक समर्पण करता है, अपि=भी, अपः=जल, तत्
=वह, उससे, पितृयज्ञः=पितृयज्ञ, संतिष्ठते=पूरा होता है, समाप्त होता है ।

हि० अ०—'स्वधा' शब्द के उच्चारण पूर्वक पितरों को केवल जल भी अर्पण करने से पितृयज्ञ पूरा होता है ।

Trans.—Offering even only water to the ancestors with the utterance of Svadhā completes the Pitr-yajña.

यद्भूतेभ्यो बलिं हरति तद्भूतयज्ञः संतिष्ठते ।

शब्दा०—यत्=जो, भूतेभ्यः=कौबे आदि प्राणियों को, बलिम्=भक्ष्य, हरति=समर्पण करता है, तत्=वह, उससे, भूतयज्ञः=भूतयज्ञ, संतिष्ठते=पूरा होता है, समाप्त होता है ।

हि० अ०—कौबे आदि प्राणियों को भक्ष्य समर्पण करने से भूतयज्ञ पूरा होता है ।

Trans.—Offering food to birds and animals like crows etc. completes the Bhūta-yajña.

यद्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं ददाति तन्मनुष्ययज्ञः संतिष्ठते ।

शब्दा०—यत्=जो, ब्राह्मणेभ्यः=ब्राह्मणों को, अन्नम्=अन्न, ददाति देता है, तत्=वह, उससे, मनुष्ययज्ञः=मनुष्ययज्ञ, संतिष्ठते=पूरा होता है, समाप्त होता है ।

हि० अ०—ब्राह्मणों को अन्न देने से मनुष्ययज्ञ पूरा होता है ।

Trans.—Offering food to Brahmans completes Manusya-yajña.

यत्स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञः संतिष्ठते ।

शब्दा०—यत्=जो, स्वाध्यायम्=स्वाध्याय को, परम्परगत अपनी वेद की शाखा का, अधीयीत=अध्ययन करे, एकाम्=एक, अपि=भी, ऋचम्=ऋचा को, यजुः=यजु को, साम=साम को, वा=अथवा, तत्=वह, उससे, ब्रह्मयज्ञः=ब्रह्मयज्ञ, संतिष्ठते=पूरा होता है ।

हि० अ०—वेद की अपनी शाखा का, एक भी ऋचा का, एक भी यजु का, अथवा एक भी साम का, अध्ययन करने से ब्रह्मयज्ञ पूरा होता है ।

Trans—The study of one's own Śākhā, (if not possible) even of one R̥cā, one yajus or one Sāma, completes the Brahma-yajña

यद्वचोऽधीते पयसः कूल्या अस्य पितृन्स्वधा अभिवहन्ति
यद्यजुंषि घृतस्य कूल्या यत्सामानि सोम एभ्यः पवते यदथ-
र्वाङ्मिरसो मधोः कूल्या यद्वाङ्मानीतिहासान्पुराणानि कल्पा-
न्गाथा नाराशंसीर्मेदसः कूल्या अस्य पितृन्स्वधा अभिवहन्ति ।

शब्दा० यत्=जो, ऋचः=ऋचाओं को, अधीते=अध्ययन करता है, पयसः=दूध की, कूल्या=नदियाँ, अस्य=ब्रह्मयज्ञ करनेवाले के, पितृन्=पितरों को लक्ष करके, स्वधा=स्वधाकार से दिये हुए हवि के रूप में, अभिवहन्ति=बहती है, यत्=जो, यजुंषि=यजुओं को, घृतस्य=घी की, कूल्या=नदियाँ, यत्=जो, सामानि=सामों को, सोमः=सोम, सोम की धारा, एभ्यः=पितरों के लिये, पितरों की तरफ, पवते=बहती है, यत्=जो, अथर्वाङ्मिरसः=अथर्वाङ्मिरस, मधोः=मधु की, कूल्याः=नदियाँ, यत्=जो, वाङ्मानीतिहासान्=वाङ्मानीतिहास, इतिहासान्=इतिहास, पुराणानि=पुराण, कल्पान्=कल्प, गाथाः=गाथाएँ, नाराशंसीः=नाराशंसी, मेदसः=मांस की, कूल्याः=नदियाँ, अस्य=ब्रह्मयज्ञ करने वाले के, पितृन्=पितरों को लक्ष करके, स्वधा=स्वधाकार से समर्पित हवि के रूप में, अभिवहन्ति=बहती है ।

हि० अ० ऋग्वेद की ऋचाओं का अध्ययन करने से ब्रह्मयज्ञ करने वाले के पितरों को लक्ष करके दूध की नदियाँ स्वधाकार से समर्पित हविर्ब्रह्मयज्ञ बन कर बहती हैं । यजुर्वेद के यजुओं का अध्ययन करने से पितरों की तरफ घृत की नदियाँ बहती हैं । सामवेद के सामों का अध्ययन करने से पितरों की तरफ सोम की धाराएँ बहती हैं । अथर्वाङ्मिरस (अथर्ववेद) का अध्ययन करने से पितरों की तरफ मधु की नदियाँ बहती हैं । वाङ्मन, इतिहास, पुराण, कल्प, गाथा और नाराशंसी का अध्ययन करने से पितरों को लक्ष करके मांस की नदियाँ स्वधाकार से समर्पित ब्रह्मयज्ञ बनकर बहती हैं ।

Trans—As a result of the study of the Rcas of the Rgveda, rivers of milk flow towards the ancestors of the celebrater of Brahma yajna, as if they were libations offered with Svadhā. The study of the Yajus of the Yajurveda makes rivers of clarified butter flow towards them. The study of Samans of the Samve la sends forth streams of Soma towards them. The study of Atharvāngiras makes rivers of honey flow towards them. The study of the Brāhmanas, the Itihāsas, the Purānas, the Kalpas, the Gāthās and the Nārāsamsis makes rivers of flesh juice flow towards the ancestors of the performer of Brahma yajña, as if they were libations offered with Svadhā.

यदऽचोधीते पयआहुतिभिरेव तदेवान्स्तर्पयति यद्यजूपि घृता-
हुतिभिर्यत्सामानि सोमाहुतिभिर्यदथर्वाङ्गिरसो मध्वाहुतिभिर्य-
द्ब्राह्मणानीतिहासान्पुराणानि कल्पान्गाथा नाराशंसीर्मेदाहु-
तिभिरेव तदेवान्स्तर्पयति त एनं वृता आयुषा तेजसा वर्चसा
श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन च तर्पयन्ति ।

शब्दा०—यत्=जो, ऋचः=ऋचाओं को, अधीते=अध्ययन करता है, पयआहुतिभिः=दूध की आहुतियों से, एव=हो, तत्=यह, देवान्=देवों को, तर्पयति=तृप्त करता है, यत्=जो, यजूपि=यजुओं को, घृताहुतिभिः=घी की आहुतियों से, यत्=जो सामानि=सामों को, सोमाहुतिभिः=सोम की आहुतियों से, यत्=जो, अथर्वाङ्गिरसः=अथर्वाङ्गिरसों को, अयववेद का, मध्वाहुतिभिः=मधु की आहुतियों से, यत्=जो, ब्राह्मणानि=ब्राह्मण ग्रन्थों को, इतिहासान्=इतिहासों को, पुराणानि=पुराणों को, कल्पान्=कल्पों को, गाथाः=गाथाओं को, नाराशंसीः=नाराशंसियों को, मेदाहुतिभिः=मांस की आहुतियों से, एव=हो, तत्=यह, उससे, तर्पयति=तृप्त करता है, ते=वे, एनम्=इसको, वृताः=तृप्त होकर, आयुषा=दीर्घ जीवन से, तेजसा=तेज से, वर्चसा=बल से, श्रिया=लक्ष्मी से,

यशसा=यज्ञ से, ब्रह्मवर्चसेन=ब्रह्म तेज से, अन्नाद्येन=अन्न से, च=और
तर्पयन्ति=तृप्त करते हैं, इति=समाप्ति सूचक निवात ।

हि० अ०—जो ऋचाओ का अध्ययन करता है वह देवों को दूध की
आहुतियों से तृप्त करता है । जो यजुओ का अध्ययन करता है वह देवों को
घृत की आहुतियों से तृप्त करता है । जो सामों का अध्ययन करता है वह
देवों को सोम की आहुतियों से तृप्त करता है । जो अथर्वान्जिरस (अथर्ववेद)
का अध्ययन करता है वह देवों को मधु की आहुतियों से तृप्त करता है । जो
ब्राह्मण, इतिहास, पुराण, कल्प, गाथा और, नाराशंसों का अध्ययन करता है वह
देवों को मांस की आहुतियों से तृप्त करता है । वे देव तृप्त होकर ब्रह्मयज्ञ
करनेवाले को दीर्घ जीवन, तेज, बल, लक्ष्मी, यश, ब्रह्मतेज, और अन्न आदि से
परिपूर्ण करते हैं ।

Trans —He who studies R̥cās satisfies gods
with oblations of milk He who studies Yajus satisfies
gods with oblations of clarified butter He who
studies Sama satisfies gods with oblations of Soma
He who studies Atharvāṅgiras satisfies gods with
oblations of honey He who studies the Brāhmanas,
the Itihāsas, the 'Purāṇas, the Kalpa, the Gāthā
and the Nārāśamsa satisfies the gods with oblations of
flesh The gods being satisfied make the celebrator
of Brahma-yajña long lived and rich in valour,
strength, wealth, fame, spiritual power, and food etc

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्य उद्यास्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्थाना-
दस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति ॥१॥

शब्दा०—मैत्रेयि=ओ मैत्रेयि, इति ह=यह, उवाच=कहा, याज्ञ-
वल्क्यः=याज्ञवल्क्यने, उत्=ऊपर, (गृहस्थाश्रम छोड़कर परिव्रज्या नाम के
दूसरे ऊपर के आश्रम में), यास्यन्=जाने की इच्छा वाले, वै=अवधारणार्थक
निपात, अरे=हे, अहम्=मे, अस्मात्=इस, स्थानात्=स्थान से,
गृहस्थाश्रम से, अस्मि=हैं, हन्त=हर्ष सूचक एक अव्यय, ते=तुम्हें,
अनया=इस, कात्यायन्या=कात्यायनी से, अन्तम्=अलग, करवाणि=
करना चाहता हूँ ।

हि० अ०—याज्ञवल्क्य ने कहा कि हे मैत्रेयि मैं गृहस्थाश्रम छोड़ कर
संन्यास लेना चाहता हूँ । इसके लिये मैं तुम्हारी अनुमति चाहता हूँ, और
ऐसे करने से पहिले मैं अपने धन का बटवारा करके तुम्हें कात्यायनी से अलग
कर देना चाहता हूँ ।

Trans.—“O, Maitreyi !”, said Yājñavalkya, “I
wish to enter into the higher stage of life from this
stage of the life of a house-holder. (I want your
consent for this and before I do so) I wish to separate
you from this Kātyāyanī (by dividing my property
between you).

सा होवाच मैत्रेयी । यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन
पूर्णा स्यात्कथं तेनामृता स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो
यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु
नाऽऽशाऽस्ति वित्तेनेति ॥२॥

शब्दा०—सा=याज्ञवल्क्य के द्वारा उपर्युक्त प्रकार से बही गई मैत्रेयीने,
ह=निपात, उवाच=कहा, मैत्रेयी=मैत्रेयी ने, यत्=यदि, नु=वित्तक
सूचक निपात, मे=मेरे, इयम्=यह, भगोः=भगवन्, सर्वा=सब, पृथिवी

==भूमि, वित्तेन=धन से, पूर्णा स्यात्=भर जाय, कथम्=क्या, तेन=उस धन से, अथवा उस धन से साध्य अग्नि होनादि फल द्वारा, अमृता=अमर, अथवा सब दुःखों से मुक्त, स्याम्=हो जाऊँगे, इति=निपात, न=नहीं, इति=निपात, ह=निपात, उवाच=कहा, याज्ञवल्क्यः=याज्ञवल्क्य ने, यथा=जैसे, एव=ही, उपकरणवताम्=सब प्रकार के साधनवाले, अथवा धन-सम्पन्न पुरुषों का, जीवितम्=जीवन, तथा एव=वैसा ही, ते=तुम्हारा, जीवितम्=जीवन, स्यात्=होगा, अमृतत्वस्य=अमृतत्व की; अथवा दुःख से मुक्ति की, न=नहीं, आशा अस्ति=आशा है, वित्तेन=धन से, इति=निपात ।

हि० अ० - याज्ञवल्क्य के द्वारा उपर्युक्त प्रकार से कही गई मंत्रेयी ने कहा कि हे भगवान् क्या समस्त पृथ्वी के मेरे धन से भर जाने पर मैं सब दुःखों से मुक्त (अमर) हो जाऊँगे ? याज्ञवल्क्य ने उत्तर दिया कि ऐसा नहीं होगा । तुम्हारा जीवन वैसा ही होगा जैसा धनिकों का होता है । धन से अमर पद की आशा नहीं ॥२॥

Trans.—Being spoken to in this way by Yājñavalkya, Maitreyī said to him, “O, My lord! shall I be immortal when this whole earth is filled with my wealth?” “No”, replied Yājñavalkya. “Your life”, said he, “will be just like the life of rich men. There is no hope of immortality with wealth.”

सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहि ॥३॥

शब्दा०—सा=उस, ह=निपात, उवाच=कहा, मैत्रेयी=मंत्रेयी ने, येन=जिससे, जिस सांसारिक बंधन से, अहम्=मैं, न=नहीं, अमृता=अमर, सब दुःखों से मुक्त, स्याम्=हो जाऊँ, किम्=क्या अहम्=मैं, तेन=उससे, कुर्याम्=करूँगी, यद् एव=जो कुछ भी, भगवान्=आप, वेद=जानते हैं, तद् एव=वही, मे=मुझे, ब्रूहि=बताइये, इति=निपात ।

हि० अ०—मंत्रेयी ने कहा कि जिस (धन से) मैं दुःख-मुक्त (अमर) नहीं हो सकती उससे मुझे क्या करना है ? हे भगवान् आप मुझे वह बतायें जिसे आप मुक्ति का साधन समझते हैं ।

Trans.—‘What shall I do with that (wealth),’ said Maitreyī, ‘which will not make me immortal. O Lord tell me whatever you deem to be the cause of freedom from all pains’

स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया वतारे नः सती प्रियं भापस
एह्यास्व व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यास-
स्वेति ॥४॥

शब्दा०—सः=उसने, ह=निपात, उवाच=कहा, याज्ञवल्क्यः=याज्ञ-
वल्क्य ने, प्रिया=प्यारी, वात=हृथं सूचक निपात, अरे=हे, नः=हमारी,
सती=सती स्त्री, प्रियम्=मोठी बात, भापसे=बोलती हो, एहि=आओ,
आस्व=बैठो, व्याख्यास्यामि=व्याख्या करूंगा, ते=तुमको, व्याचक्षाणस्य
=व्याख्या करनेवाले, तु=तो, मे=मेरी (बातों पर), निदिध्यासस्व
=ध्यान दो, इति=निपात ।

हि० अ०—याज्ञवल्क्य ने कहा कि हे प्रिये तुम मोठी बात बोलती हो ।
आओ, बैठो । हम व्याख्या करके तुम्हें (मुक्ति का साधन) समझावेंगे ।
व्याख्या करते समय हमारी बातों पर ध्यान दो ॥

Trans.—Yājñavalkya said, ‘My darling is faithful. O dear, you speak in sweet terms. Come and sit near me I will explain to you the means of attaining immortality Concentrate as I explain’.

Notes—व्याचक्षाणस्य—वि+आ+√caḥ to see, pres. part gen sing.

स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु
कामाय पतिः प्रियो भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया
प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । न वा अरे
सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं
भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्या-

सित्तुष्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं
सर्वं विदितम् ॥५॥

शब्दा० सः=याज्ञवल्क्य ने, ह=निपात, उवाच=कहा, न=नहीं,
वै=प्रसिद्धाथंमारक निपात, अरे=हे, पत्युः=पति के, कामाय=प्रयोजन
के लिये, पतिः=पति, प्रियः=प्यारी, भवति=होता है, आत्मनः=आत्मा
के, अपने, तु=तो, प्रत्युत, कामाय=प्रयोजन के लिये, पतिः=पति, प्रियः
=प्रिय, भवति=होता है, न=नहीं, वै=निपात, अरे=हे, जाया=भार्या
के, कामाय=प्रयोजन के लिये, जाया=भार्या, प्रिया=प्यारी, भवति=होती
है, आत्मनः=आत्मा के, अपने, तु=निपात, कामाय=प्रयोजन के लिये,
जाया=भार्या, प्रिया=प्यारी, भवति=होती है । न=नहीं, वै=निपात,
अरे=हे, सर्वस्य=सब पदार्थों के, कामाय=प्रयोजन के लिये, सर्वम्=सब
कुछ, प्रियम्=प्रिय, भवति=होता है, आत्मनः=आत्मा के अपने, कामाय
=प्रयोजन के लिये, सर्वम्=सब कुछ, प्रियम्=प्रिय, भवति=होता है,
आत्मा=आत्मचिंतन, वै=निपात, अरे=हे, द्रष्टव्यः=प्रत्यक्ष जानने योग्य
पदार्थ, श्रोतव्यः=गुरुमुख से सुनना चाहिये, मन्तव्यः=विचार करना चाहिये,
निदिध्यासितव्यः=निरन्तर चिन्तन करना चाहिये, मैत्रेयि=हे मैत्रेय,
आत्मनः=आत्मा के, आत्मचिंतन के, वै=निपात, अरे=हे, दर्शनेन=प्रत्यक्ष
दर्शन से, श्रवणेन=गुरुमुख से श्रवण से, मत्या=विचार करने से, विज्ञानेन
=नित्य चिन्तन द्वारा जानने से, इदम्=यह, सर्वम्=सब, विदितम्=जाना
जाता है ॥५॥

हि० अ०—याज्ञवल्क्य ने कहा कि हे मैत्रेयि, (पत्नी को) पति उसके
प्रयोजन के लिये प्रिय नहीं होता, प्रत्युत आत्मा के प्रयोजन के लिये प्रिय होता
है । हे मैत्रेयि, (पति को) भार्या उसके प्रयोजन के लिये प्रिय नहीं होती,
प्रत्युत आत्मा के प्रयोजन के लिये प्रिय होती है । हे मैत्रेयि, (मनुष्य को) सब
पदार्थ उनके प्रयोजन के लिये प्रिय नहीं होते, प्रत्युत आत्मा के प्रयोजन के
लिये प्रिय होते हैं । (संसार में आत्मा ही सर्वोपरि प्रिय पदार्थ है ।) अतः
हे मैत्रेयि, आत्मा ही जानने योग्य पदार्थ है । उसी को सुनना चाहिये, उसी
पर विचार करना चाहिये और उसी का निरन्तर चिन्तन करना चाहिये ।
हे मैत्रेयि, आत्मा के दर्शन, श्रवण, मनन और विज्ञान से सब कुछ जाना
जाता है ।

Trans —Yājñavalkya said, 'O Maitreyī, a wife is dear to her husband not for her sake, but for the sake of his own Ātmā O Maitreyī, a husband is dear to his wife not for his sake, but for the sake of her own Ātmā O Maitreyī, all things in this world are dear not for their sake, but for the sake of Ātmā of the possessor (In this world the dearest of all things, is Ātmā) Hence, O Maitreyī, the thing worth knowing is Ātmā It should be heard, thought over, and meditated upon O Maitreyī, all this (universe) is known by seeing, hearing, thinking upon and knowing through meditation the supreme self

भूतानि तं परादुर्योजन्यत्राऽऽत्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्यो-
जन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि
भूतनीदं सर्वं यदयमात्मा ॥६॥

शब्दा० भूतानि=पञ्च महाभूत, तम्=उसको, परादुः=दूर रखते
हैं, यः=जो, अन्यत्र आत्मनः=आत्मा से अन्यत्र, भूतानि=पञ्च महाभूतों
को, वेद=जानता हूँ, सर्वम्=सब कुछ तम्=उसको, परादात्=दूर रखता
हूँ, यः=जो, अन्यत्र आत्मनः=आत्मा से अन्यत्र, सर्वम्=सब कुछ, वेद
=जानता हूँ, इदं ब्रह्म=यह ब्राह्मण जाति, इदं क्षत्रम्=यह क्षत्रिय जाति,
इमे लोकाः=ये वंश्य और शूद्र, इमे देवाः=ये देव, इमानि भूतानि=ये
पञ्च महाभूत, सर्वम् इदम्=यह सब ससार, यत् अयम् आत्मा=जो यह
आत्मा है तत्त्वस्वरूप ही है ।

हि० अ०—जो पञ्च महाभूतों को आत्मा से भिन्न समझता है उसे पञ्च
महाभूत दूर रखते हैं, जो (ससार के) सब पदार्थों को आत्मा से भिन्न समझता
है उसे सब पदार्थ दूर रखते हैं । ये ब्राह्मण, ये क्षत्रिय, ये वंश्य और शूद्र,
ये देव, ये पञ्च महाभूत और यह सब आत्मा ही है ॥६॥

Trans —He who takes the five elements different from Ātmā, is kept away (abandoned) by them ; he

who takes all things (of the universe) different from Ātmā, is kept away (abandoned) by them The Brāhmanas, the ksatriyas, the Vaiśyas and the Sudras, the gods, the five elements and all this is Ātmā

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छ्वन्तुयाद्ग्रहणाय
दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्यावाप्तस्य वा शब्दो गृहीतः ॥७॥

शब्दा०—स यथा—वह दृष्टान्त वस्तु ही है जैसे, दुन्दुभेः = नगाड़े के, हन्यमानस्य = पीटे जानेवाले, न = नहीं, बाह्यान् = बहिर्भूत, भिन्न कारणों से उत्पन्न होने के कारण परस्पर भिन्न, शब्दान् = शब्दों को, श्वन्तुयात् = सकृता है, ग्रहणाय = ग्रहण करने के लिये, समझने के लिये, दुन्दुभेः = नगाड़े के, ग्रहणेन = जानने से, देखने से, दुन्दुभ्यावाप्तस्य = नगाड़े के पीटने के वा = अथवा, शब्द = शब्द, गृहीतः = जाना जाता है ।

हि० अ०—जैसे कोई पुरुष नगाड़े के पीटे जाने पर उससे निकलनेवाले शब्दों को भिन्न कारणों से उत्पन्न होनेवाले भिन्न शब्द नहीं समझ सकृता । प्रत्युत नगाड़े को अथवा उसके पीटे जाने की देखकर वह सब शब्दों को नगाड़े के शब्द ही मानता है ॥७॥

Trans—For instance, a man, when a drum is beaten, cannot take the sounds to be different from that of the drum On the contrary, seeing the drum or the beating of the drum, he takes them all as nothing but drum sounds

Notes—हन्यमानस्य $\sqrt{\text{han}} + \text{यक्} + \text{ज्ञानच्}$, gen sing बाह्यान्—As other than that of drum, or as mutually different on account of being produced by different causes शब्दान् Sounds of drum, or many individual sounds of the drum

स यथाऽऽद्वैधान्नेरभ्याहितात्पृथग्भूमा विनिश्चरन्त्येवं वा ध्वरेऽस्य
महतो भूतस्य निश्चितमेतदध्ववेदो यगुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस

इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि
व्याख्यानान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निश्चसितानि ॥१०॥

शब्दा०—स यथा=वह वृष्टान्त वंसा ही है जैसे, आर्द्रधाग्नेः=गोले
इन्धन की आग से, अभ्यादिवात्=अच्छी तरह प्रज्वलित, पृथक्=नाना
प्रकार के, घूमाः=घूम, यह उपलक्षण मात्र है, घूमां चिनगारियां आदि,
विनिश्चरन्ति=निकलते हैं, एवम्=इसी प्रकार, वै=निश्चय सूचक निपात,
अरे=हे मंत्रेयि, अस्य=इस, महत्=बड़े, भूतस्य=परमात्मा के,
निश्चसितम्=निश्चसित है अर्थात् उसी से निकलते हैं, एतत्=यह, ऋग्वेदः=
ऋग्वेद, यजुर्वेदः=यजुर्वेद, सामवेदः=सामवेद, अथर्वान्धिरसः=अथर्वान्धिरस-
रस, इतिहासः=इतिहास, पुराणम्=पुराण, विद्या=देवयजन विद्या, शिल्प-
शास्त्र आदि, उपनिषदः=उपनिषद्, श्लोकाः=ब्राह्मण ग्रन्थों में आने वाले
स्तुतिपरक श्लोक, सूत्राणि=सूत्र, अनुव्याख्यानानि=इतिहासादि का विस्तृत
व्याख्यान, व्याख्यानानि=मन्त्रों का विवरण, अस्य एव=इसी आत्मा के,
एतानि=ये सब, निश्चसितानि=निश्चसित हैं ।

हि० अ०—जैसे अच्छी तरह जलाई हुई गोली लकड़ी की आग से अनेक
प्रकार का धूम और चिनगारियां निकलती हैं, उसी प्रकार हे मंत्रेयि, यह सब
उसी परमात्मा का निश्चसित है । ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्वान्धिरस,
इतिहास, पुराण, विद्याएँ, उपनिषद्, स्तुतिश्लोक, सूत्र, अनुव्याख्यान और
व्याख्यान सब उसी परमात्मा से निकले हैं ॥१०॥

Trans.—Just as from the well-blazing fire of damp
wood smoke (and sparks) of various kinds arise, so,
O Maitreyi all this is the breath of the same Supreme
Being. The R̥gveda, the Yajurveda, the Sāmaveda,
the Atharvāṅgīrasa, Itihāsa, Purāṇa, Vidyā, Upaniṣads,
Stuti-verses, Sūtras, Anuvyākhyāna and Vyākhyāna
—all have come out of the same Supreme Soul.

Notes—आर्द्रधाग्नेः—आर्द्राश्च ते एवाश्च आर्द्राः तेषामग्निः आर्द्र-
धाग्निः तस्मात् आर्द्रधाग्नेः ।

स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनमेवं सर्वेषां संकल्पानां मन

एकायनमेवं सर्वापां विद्यानां हृदयमेकायनमेवं सर्वेषां वेदानां
वागेकायनम् ॥११॥

शब्दा०—स यथा=वह बैसा ही है जैसे, सर्वासाम्=सब, अपाम्=जल का, समुद्रः=समुद्र, एकायनम्=एकमात्र गन्तव्य स्थान, एवम्=इसी प्रकार, सर्वेषाम्=सब, संकल्पानाम्=सकल्प विकल्पो का, मनः=मन, एकायनम्=एकमात्र गन्तव्य स्थान, एवम्=इसी प्रकार, सर्वासाम्=सब, विद्यानाम्=विद्याओं का, हृदयम्=हृदय, एकायनम्=एकमात्र गन्तव्य स्थान, एवम्=इसी प्रकार, सर्वेषाम्=सब, वेदानाम्=वेदों का, वाक्=वाणी, एकायनम्=एकमात्र गन्तव्य स्थान ।

हि० अ० - वह (जगत् के ब्रह्मस्वरूप होने का दृष्टान्त) बैसा ही है जैसे समुद्र सब जलो का एकमात्र गन्तव्य स्थान है, जैसे मन सब सकल्प विकल्पों का एकमात्र स्थान है, जैसे हृदय सब विद्याओं का एकमात्र स्थान है, और जैसे वाणी सब वेदों का एकमात्र स्थान है ।

Trans—Just as the ocean is the sole place of resort of all waters, so mind is the sole place of resort of all reflections, so heart is the sole place of resort of all knowledge, so speech is the sole place of resort of all the Vedas.

स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत न हास्योद्-
ग्रहणायेव स्यात् । यतो यतस्त्राददीत लयणमेवैवं वा श्वर इदं
महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय
तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यपरे ब्रवीमीति होवान्
याज्ञवल्क्यः ॥१२॥

शब्दा० स यथा=वह दृष्टान्त बैसा ही है जैसे, सैन्धवखिल्यः=सैन्धु नमक का दोष, उदके=पानी में, प्रास्त=ढाला गया, उदकम् अनु=पानी में विलीयेत=घुल जाय, न=नहीं, इ=उक्ति पर जोर देनेवाला निपान, अस्य=इसका, उद्ग्रहणाय=निकालने के लिये, अलग करने के

लिये, एव=ही, स्यात्=संभव होता है, यतो यतः=जहाँ जहाँ से, तु=तो, आददीत=कोई ले, लवणम्=नमकीन पानी, एव=ही, एवम्=इसी तरह, वै=निश्चय बोधक निपात, अरे=ओ मंत्रेयि, इदम्=यह, महद्भूतम्=परमात्मा, अनन्तम्=अनन्त, अपारम्=अपार, विज्ञानघनः=विशुद्ध विज्ञान, एव=ही, एतेभ्यः=इन, भूतेभ्यः=पञ्च महाभूतों से, पञ्च महाभूतों का बना शरीर धारण करके, समुत्थाय=एक भिन्न पुरुष के रूप में प्रकट होकर तानि एव अनु=उन्हीं के अनुसार, उन्हीं पञ्च महाभूतों के विनष्ट होने पर, विनश्यति=अपना पृथक् स्वरूप छोड़कर अपनी पूर्ववस्था में चला जाता है, न=नहीं, प्रेत्य=शरीर छोड़ने पर, संज्ञा=पृथक् नाम, पृथक् सत्ता, अस्ति=है, अरे=ओ मंत्रेयि, ब्रवीमि=कहता हूँ, इति=निपात, इ=निपात, उवाच=कहा, याज्ञवल्क्य=याज्ञवल्क्य ने ।

हि० अ०—याज्ञवल्क्य ने मंत्रेयी से कहा जैसे सप्ता नमक का डोंका पानी में डालने पर उस में घुल जाता है; उसे कोई पानी से अलग नहीं कर सकता; जहाँ जहाँ से लिया जाय नमक का पानी ही हाथ में आता है; दोके का पता नहीं चलता । इसी प्रकार, हे मंत्रेयि, यह अनन्त अपार परमात्मा, जो शुद्ध विज्ञान स्वरूप है, पञ्च महाभूतों का बना शरीर धारण करके पृथक् पुरुष के रूप में प्रकट होता है, और उनके नष्ट होने पर पुनः अपने पूर्व रूप में आ जाता है । शरीर छोड़ने के बाद इसकी पृथक् के रूप में सत्ता नहीं रह जाती ॥१२॥

Trans—Yājñavalkya said to Maitreyi, "Just as a piece of salt thrown in water dissolves in it; none can separate it from the water; from wherever one may take, only salt-water comes in hand; there is no trace of the piece of salt. So, O Maitreyi, this endless, vast, Supreme Soul which is pure knowledge, having entered the body made of the five elements, appears to be a separate individual, and comes to its original state when they are destroyed. It loses its existence as a separate individual after leaving the body. The individual soul becomes one with the Supreme Soul.

सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवानममूमुहन् प्रेत्य संज्ञास्तीति स
होवाच याज्ञवल्क्यो न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यलं वा अर इदं
विज्ञानाय ॥१३॥

शब्दा०—सा=उसने, ह=निपात, उवाच=कहा, मैत्रेयी=मंत्रेयी ने,
अत्र एव=यहाँ ही, मा=मुझे, भगवान्=आपने, अममूमुहत्=व्यामोह में
डाल दिया है, भ्रम में डाल दिया है, न=नहीं, प्रेत्य=शरीर छोड़ने पर,
जीवभाव के तत्त्वों के नष्ट होने पर, संज्ञा=नाम या ज्ञान, अस्ति=है, रहती
है, इति=निपात, सः=उसने, ह=निपात, उवाच=कहा, याज्ञवल्क्यः
=याज्ञवल्क्य ने, न=नहीं, वै=निश्चय बोधक निपात, अरे=हे मैत्रेयि, अहम्
=मैं, मोहम्=व्यामोह में डालनेवाली बात, भ्रम में डालनेवाली बात, ब्रवीमि
=कहता हूँ, अलम्=पर्याप्त है, वै=निश्चय बोधक निपात, अरे=हे, इदम्
=यह, मेरा कहा हुआ, विज्ञानाय=तत्त्व समझने के लिये ।

हि० अ०—मैत्रेयी ने कहा कि 'न प्रेत्य संज्ञास्ति' कह कर आपने मुझे भ्रम
में डाल दिया है । याज्ञवल्क्य ने उत्तर दिया कि हे मैत्रेयि ! मैं तुम्हें भ्रम
में डालनेवाली बात नहीं कह रहा हूँ । अरे ! जो मैं कह रहा हूँ यह तत्त्वज्ञान
के लिये पर्याप्त है ॥१३॥

(मैत्रेयी ने याज्ञवल्क्य के 'न प्रेत्य संज्ञास्ति' वाक्य में संज्ञा शब्द का अर्थ
गलत समझ लिया था । इसी से उसे भ्रम हो गया । उसने 'संज्ञा' शब्द का
अर्थ 'नाम' या 'ज्ञान' समझा । अतः उसे याज्ञवल्क्य के वाक्य परस्पर विरोधी
प्रतीत हुए । एक तरफ तो परमात्मा को नित्य, अनन्त, अपार, विज्ञानघन
कहना और दूसरी तरफ उसी को शरीर छूट जाने पर संज्ञाभाव वाला (जिसका
नाम भी नहीं रह जाता या जिसे ज्ञान नहीं रह जाता) कहना । ये बातें पर-
स्पर विरोधी हैं । याज्ञवल्क्य ने 'संज्ञा' शब्द का प्रयोग 'पृथक् सत्ता' अर्थ में
किया है । अतः उनका कहना ठीक है । जीवभाव के कारणीभूत तत्त्वों के
नष्ट हो जाने पर जीव की पृथक् सत्ता नहीं रह जाती । वह अपनी पूर्व की
अनादि, अनन्त, विज्ञानघन परमात्मा की स्थिति में आ जाता है ।)

Trans.—“Hereby you cause perplexity and con-
fusion, my Lord !”, said Maitreyī, “when you say
‘naūretya sanjñāsti’.” Said thus by Maitreyī, Yajña-
valkya answered, “I am not saying this to create

perplexity and confusion. What I say is enough to know the truth."

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं पश्यति
यत्र वा अस्य सर्वामात्मैवाभूत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं पश्येद्येनेदं
सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीया-
दिति ॥१४॥

{ शब्दा०—यत्र=जहां या जब, हि=निपात, द्वैतमिव=द्वैत की तरह,
अनेकता का सा भाव, भवति=होता है, तत्=वहां या तब, इतरः=दूसरा,
इतरम्=दूसरे की, जिघ्रति=सूंघता है, तत्=वहां, तब, इतरः=दूसरा,
इतरम्=दूसरे की, पश्यति=देखता है, यत्र=जहां, जब, वै=निपात, अस्य
किसी मनुष्य के लिये, सर्वम्=सबकुछ, आत्मा एव=आत्मा ही, अभूत्=हो
गया, हो जाता है, तत्=वहां, तब, केन=किससे, कम्=किसको, जिघ्रेत्
=सूंघे, तत्=वहां, तब, केन=किससे, कम्=किसको, पश्येत्=देखे, येन
=जिससे, इदम्=यह, सर्वम्=सब, विजानाति=जानता है, तम्=उसको,
केन=किससे, विजानीयात्=जानने, विज्ञातारम्=जाननेवाले की, अरे=ओ
मंत्रेयि केन=किससे, विजानीयात्=जानने, इति=समाप्ति सूचक निपात ।

हि० अ०—जहां द्वैत का सा भाव होता है वहां दूसरा दूसरे की सूंघता
है; वहां दूसरा दूसरे की देखता है; जहां किसी मनुष्य के लिये सब आत्म-
स्वरूप हो जाता है, वहां किससे किसको सूंघा जाय ? वहां किससे किसको
देखा जाय ? जिससे यह सब जाना जाता है उसको किससे जाना जाय ? ओ
मंत्रेयि, जाननेवाले को किससे जाना जाय ?

Trans.—Where there is the feeling of duality,
there one smells the other ; there one sees the other.
But where for a man the whole universe is identical
with the Supreme Self, what is there to be smelt and
with what ? What is there to be seen and with what ?
Through whom one knows everything, with what
can he know Him ? O Maitreyi, with what can one
know the Supreme Knower ?

ततः परं ब्रह्म परं बृहन्तं यथानिकायं सर्वभूतेषु गूढम् ।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ईशं तं ज्ञात्वामृता भवन्ति ॥७॥

शब्दा०—ततः=हिरण्यगर्भ से, परम्=उत्कृष्ट, ब्रह्म=परमेश्वर, परम्=परम, बृहन्तम्=व्यापक, यथानिकायम्=शरीर के अनुसार, सर्वभूतेषु सभी पदार्थों में, गूढम्=छिपा है, विश्वस्य=संसार का, एकम्=एक, परिवेष्टितारम्=सबको व्याप्त करके रहनेवाले, ईशम्=परमेश्वर को, तम्=उसको, ज्ञात्वा=जानकर, अमृताः=अमर, मुक्त, भवन्ति=होते हैं ।

हि० अ०—उत्त (पूर्वोक्त हिरण्यगर्भ) से उत्कृष्ट परमेश्वर है । वह सर्वव्यापक है । वह सब पदार्थों में उनके शरीर के अनुसार छिपा है । यही एक संसार को व्याप्त करके रहता है । उसी (परमेश्वर) के यथार्थ स्वरूप को जानकर प्राणी मुक्त होते हैं ।

Trans.—Parameśvara is above him (Hnanyāgarbha). He is all-pervading. He is hidden in everything according to its body. He alone exists pervading the whole universe. All attain salvation having perceived him in his real state

Notes—ब्रह्म परम्—Some commentators take ब्रह्मपरं as a compound word. But here we agree with those commentators who separate the two as ब्रह्म परम् यथानिकायम्—According to body ; Governing compd.

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।

तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥८॥

शब्दा०—वेद=जानता हूँ, अहम्=मैं, एतम्=इस, पुरुषम्=पूर्ण पुरुष को, महान्तम्=बड़े, आदित्यवर्णम्=सूर्य के समान प्रकाशमान, तमसः=अज्ञान से, अविद्या से, परस्तात्=परे, अलग, तम्=उसको, एव=ही,

विदित्वा=जानकर, अति एति=पार करता है, मृत्युम्=जन्म मरण के दुःख को, सांसारिक बन्धन को, न=नहीं, अन्यः=दूसरा, पन्थाः=मार्ग, विद्यते=है, अयनाय=परम पद प्राप्ति के लिये ।

हि० अ० - मैं इस महान् और आदित्य के समान प्रकाशमान पूर्णपुरुष को माया से भिन्न जानता हूँ । उसी को जानकार प्राणी मृत्यु को पार करता है । मोक्ष के लिये दूसरा कोई मार्ग नहीं है ।

Trans.—I know this all-pervading Supreme Perfect Being shining like the sun, (as some thing) different from ignorance. One surpasses death on perceiving His real nature. There is no other way to salvation (than this)

यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित्

यस्मान्नाणीयो नो ज्यायोऽस्ति कश्चित् ।

वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठ-

त्येकस्तेनेदं पूर्णपुरुषेण सर्वम् ॥६॥

शब्दा०—यस्मात्=जिससे, परम्=भिन्न, न=नहीं, अपरम्=दूसरा, किञ्चित्=कुछ भी, यस्मात्=जिससे, न=नहीं, अणीयः=छेदा, न=नहीं, ज्यायः=बड़ा, अस्ति=है, कश्चित्=कोई, वृक्षः=पेड़, इव=तरह, स्तब्धः=निश्चल, दिवि=अपने प्रकाश में, तिष्ठति=रहता है, एकः=अकेला, तेन उसी, इदम्=यह सब, पूर्णम्=व्याप्त है, पुरुषेण=पूर्णपुरुष के द्वारा, सर्वम्=सब ।

हि० अ० जिससे भिन्न दूसरा कुछ नहीं है । जिससे न कोई सूक्ष्म है और न कोई बड़ा है । वह वृक्ष की तरह निश्चल अकेला अपने प्रकाश में स्थित है । उसी पूर्णपुरुष के द्वारा यह सारा संसार व्याप्त है ।

Trans.—There is nothing other than him. There is nothing subtler or bigger than him. He stands alone in his own light motionless like a tree. The whole universe is pervaded by this Supreme Perfect Being.

ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयम् ।

य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापि यन्ति ॥१०॥

शब्दा०—ततः=उससे भी, परमेश्वर से भी, यत्=जो, उत्तरतरम्=अधिक उत्कृष्ट, तत्=वह, शुद्ध ब्रह्म, अरूपम्=रूपरहित, अनामयम्=आध्यात्मिकादि तापत्रय रहित, ये=जो, एतत्=यह, विदुः=जानते हैं, अमृताः=अमर, भुक्त, ते=वे, भवन्ति=होते हैं, अथ=पक्षान्तर सूचक निपात, और, इतरे=दूसरे (जो ब्रह्म को यथार्थ रूप में नहीं जानते) दुःखम्=दुःख, एव=ही, अपि यन्ति=प्राप्त करते हैं ।

हि० अ०—उस (परमेश्वर) से भी जो अधिक उत्कृष्ट है वह (शुद्ध ब्रह्म) रूप रहित और तापत्रय रहित है । जो यह जानते हैं वे मुक्त होते हैं और जो यह नहीं जानते वे दुःख प्राप्त करते हैं ।

Trans.—That (Pure Brahma) which is superior to him (Paramēśvara), is formless and free from the three kinds of pain. Those who know this, attain immortality (i.e. salvation), on the other hand, those who do not know this, suffer pain

Notes—ततः—'From that'; this refers to *Paramesvara caitanya* which is superior to *Hiranyagarbha* but inferior to *suddha Brahma* from the view point of *samūddhi* अनामयम्—Here आमय means the three kinds of pains—*Adhidaivika*, *Adhyātmiika* and *Adhi-bhautika*

सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः ।

सर्वव्यापी स भगवान् तस्मात् सर्वगतः शिवः ॥११॥

शब्दा०—सर्वाननशिरोग्रीवः=सब मुख, तिर और गर्दने उसकी ही हैं । सर्वभूतगुहाशयः=सब स्थावर और जङ्गम पदार्थों की बुद्धि अथवा हृदय में निवास करनेवाला, सर्वव्यापी=सर्व व्यापक, सः=वह, (ब्रह्म), भगवान्=सब धर्म, ज्ञान, धराण्य, ऐश्वर्य, यश और ध्ये वाला, तस्मात्=इसलिये, सर्वगतः=सर्वत्र विद्यमान, शिवः=मङ्गलमय ।

हि० अ० संसार में दृश्यमान सब मुख, सिर और गर्दने उसकी ही हैं । वह सब स्थावर और जड़म पदार्थों की बुद्धि अथवा हृदय में निवास करता है । वह सर्वव्यापी और सब धर्म, ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य, यश और श्री के समष्टि स्वरूप है । इसीलिये वह सर्वत्र विद्यमान और मङ्गलमय है ।

Trans.—All faces, heads and necks visible in this world are his. He abides in the intellect or hearts of all movable and immovable objects in the universe. He is all pervading and a collection of all pious deeds, knowledge, aversion for wordly pleasures, overlordship, renown and prosperity. Hence, he is omnipresent and imbodiment of bliss.

Notes—सर्वाननशिरोमीवः—आननानि च शिरासि च प्रोवाञ्च आननशिरोप्रीवम्, सर्वं आननशिरोप्रीवं यस्य सः, *Bahuvrīhi compd.* गुहाः—Heart or intellect. भगः—*Dharma, jñāna, aisvarya, yaśa* and *śrī* taken together are called भग शिवः—Embodiment of bliss.

महान् प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैव प्रवर्तकः ।

सुनिर्मलामिमां प्राप्तिमीशानो ज्योतिरव्ययः ॥१२॥

शब्दा०—महान्=बड़ा, प्रभुः=समर्थ, वै=निश्चय सूचक अव्यय, पुरुषः=पूर्णपुरुष, सत्त्वस्य=अन्तःकरण का, एवः=यह, प्रवर्तकः=प्रेरित करनेवाला, सुनिर्मलाम्=सुनिर्मल, इमाम्=इस, प्राप्तिम्=परम पद प्राप्ति ईशानः=सब का नियन्ता, ज्योतिः=स्वयंप्रकाश ज्योति, स्वरूप, अव्ययः=व्ययरहित, अविनाशी ।

हि० अ०—पूर्ण पुरुष (बड़ा) सबसे बड़ा और समर्थ है । वह सुनिर्मल परम पद (मोक्ष) की प्राप्ति के लिये अन्तःकरण को प्रेरित करता है । वह सब का नियन्ता और अविनाशी है ।

Trans—The Perfect Being (Brahma) is greatest of all and all powerful. He impels the internal organ to attain pure and highest bliss (salvation). He is controller of all and eternal bght.

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये मन्निविष्टः ।
हृदा मनीषाभिकलृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥१३॥

शब्दा०—अङ्गुष्ठमात्र = अङ्गुष्ठ परिमाणवाला, पुरुष = पूर्ण पुरुष,
अन्तरात्मा = सब का अन्तरात्मनूत, सदा = सर्वदा, जनानाम् = प्राणिमो के,
हृदये = हृदय में, मन्निविष्टः = रहता है, हृदा = हृदय के द्वारा, मनीषा =
बुद्धि के द्वारा, मनसा = मन के द्वारा, अभिकलृप्त = अभिरक्षित है, ये = जो,
एतत् = यह, विदुः = जानते हैं, अमृताः = अमर, ते = वे, भवन्ति = होते हैं ।

हि० अ०—अङ्गुष्ठ परिमाणवाला अन्तरात्मा पूर्णपुरुष (ब्रह्म) सब
प्राणिमो के हृदय में रहता है । वह हृदय बुद्धि और मन के द्वारा रक्षित है ।
जो यह जानते हैं वे अमर (मुक्त) होते हैं ।

Trans—The Perfect Being who is the internal
self of all and who is as big as the thumb, resides in
the heart of all living beings He is protected by heart,
intellect and mind They who know this attain
salvation

Notes—अङ्गुष्ठमात्रः—The self is said to be as big as a
thumb, because the dimension of the heart where
the self makes itself manifest, is of that dimension

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्रपात् ।

स भूमिं विश्वतो घृत्वात्यतिष्ठदशाङ्गुलम् ॥१४॥

शब्दा०—सहस्रशीर्षा = हजारों शिरवाला, पुरुष = पूर्णपुरुष सहस्राक्षः
= हजारों नेत्रवाला, सहस्रपात् = हजारों पैरवाला स = वह (ब्रह्म)
भूमिम् = पृथ्वी को, विश्वतो = सर्वत्र, घृत्वा = घ्राप्तकरके, अत्यतिष्ठत् = यथा
रहता है, दशाङ्गुलम् = दश अङ्गुल, अर्थात् दस अङ्गुल परिमाण वाले हृदय
में रहता है ।

हि० अ०—पूर्ण पुरुष (ब्रह्म) हजारों शिरवाला, हजारों नेत्रवाला
और हजारों पैरवाला है । वह पृथ्वी को सर्वत्र घ्राप्त करके दस अङ्गुल
बड़ा रहता है । (अर्थात् वह अनन्त और अपार है ।)

Trans—The Perfect Being (ब्रह्म) has thousands of heads, thousands of eyes and thousands of feet. Having pervaded the whole earth, he remains ten fingers in surplus (i.e. he is endless).

Notes—सदृश—Here this word has been used in the sense of endless.

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।

उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥१५॥

शब्दा०—पुरुष=पूर्ण पुरुष (ब्रह्म), एव=हो, इदम्=यह, सर्वम्=सब, यत्=जो, भूतम्=हुआ है, यत्=जो, च=और, भव्यम्=भविष्य में होनेवाला है, उत=और, अमृतत्वस्य=अमृतत्व का, मोक्ष का, ईशानः=ईश्वर, यत्=जो, अन्नेन=जन्न से, अतिरोहति=बढ़ता है (अर्थात् सत्तार) ।

हि० अ०—इस सत्तार का भूत, भविष्य, वर्तमान वस्तुजात सब ब्रह्म ही हैं । अमरत्व (मोक्ष) और अन्न से बढ़ने वाले सब पदार्थों का यह ही ईश्वर है ।

Trans—All past, present and future objects of this universe are Brahma. He is the lord of immortality (Moksha) and all that grows and develops with food.

Notes—Here present is also accumulated by 'च' (चकारो वर्तमानसमुच्चयाय) ।

सर्वतःपाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥१६॥

शब्दा०—सर्वतः पाणिपादम्=सब तरफ हाथ और पैरवाला, सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्=सब तरफ नेत्र और मुहवाला । सर्वतः श्रुतिमत्=सब तरफ जानवाला लोके=सत्तार में, सर्वम्=सब, आवृत्य=घ्याप्त करके, तिष्ठति=रहता है ।

हि० अ०—यह सब तरफ हाथ और पैरवाला है । यह सब तरफ नेत्र और

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।
हृदा मनीषाभिकल्लुप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥१३॥

शब्दा०—अङ्गुष्ठमात्रः=अङ्गुष्ठ परिमाणवाला, पुरुषः=पूर्ण पुरुष,
अन्तरात्मा=सब का अन्तरात्मभूत, सदा=सर्वदा, जनानाम्=प्राणियों के,
हृदये=हृदय में, सन्निविष्टः=रहता है, हृदा=हृदय के द्वारा, मनीषा=
बुद्धि के द्वारा, मनसा=मन के द्वारा, अभिकल्लुप्तः=अभिरक्षित है, ये=जो,
एतत्=यह, विदुः=जानते हैं, अमृताः=अमर, ते=वे, भवन्ति=होते हैं ।

हि० अ०—अङ्गुष्ठ परिमाणवाला अन्तरात्मा पूर्णपुरुष (ब्रह्म) सब
प्राणियों के हृदय में रहता है । यह हृदय बुद्धि और मन के द्वारा रक्षित है ।
जो यह जानते हैं वे अमर (मुक्त) होते हैं ।

Trans.—The Perfect Being who is the internal
self of all and who is as big as the thumb, resides in
the heart of all living beings. He is protected by heart,
intellect and mind. They who know this attain
salvation.

Notes—अङ्गुष्ठमात्रः—The self is said to be as big as a
thumb, because the dimension of the heart where
the self makes itself manifest, is of that dimension.

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्रपात् ।

स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठदशाङ्गुलम् ॥१४॥

शब्दा०—सहस्रशीर्षा=हजारों शिरवाला, पुरुष=पूर्णपुरुष सहस्राक्षः
=हजारों नेत्रवाला, सहस्रपात्=हजारों पैरवाला सः=वह (ब्रह्म)
भूमिम्=पृथ्वी को, विश्वतो=सर्वत्र, वृत्वा=व्याप्तकरके, अत्यतिष्ठत्=बचा
रहता है, दशाङ्गुलम्=दस अङ्गुल, अर्थात् दस अङ्गुल परिमाण वाले हृदय
में रहता है ।

हि० अ०—पूर्ण पुरुष (ब्रह्म) हजारों शिरवाला, हजारों नेत्रवाला
और हजारों पैरवाला है । वह पृथ्वी को सर्वत्र व्याप्त करके दस अङ्गुल
बचा रहता है । (अर्थात् यह अनन्त और अपार है ।)

Trans.—The Perfect Being (ब्रह्म) has thousands of heads, thousands of eyes and thousands of feet. Having pervaded the whole earth, he remains ten fingers in surplus (i.e. he is endless).

Notes—सहस्र—Here this word has been used in the sense of endless.

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।

उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥१५॥

शब्दा०—पुरुषः=पूर्ण पुरुष (ब्रह्म), एव=ही, इदम्=यह, सर्वम्=सब, यत्=जो, भूतम्=हुआ है, यत्=जो, च=और, भव्यम्=भविष्य में होनेवाला है, उत=और, अमृतत्वस्य=अमृतत्व का, मोक्ष का, ईशानः=ईश्वर, यत्=जो, अन्नेन=अन्न से, अतिरोहति=बढ़ता है (अर्थात् संसार) ।

हि० अ०—इस संसार का भूत, भविष्य, वर्तमान वस्तुजात सब ब्रह्म ही है । अमरत्व (मोक्ष) और अन्न से बढ़ने वाले सब पदार्थों का वह ही ईश्वर है ।

Trans.—All past, present and future objects of this universe are Brahma. He is the lord of immortality (Moksa) and all that grows and develops with food.

Notes—Here present is also accumulated by 'च' (चकारो वर्तमानसमुच्चयार्थः)

सर्वतःपाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥१६॥

शब्दा०—सर्वतः पाणिपादम्=सर्वत्र हाथ और पैरवाला, सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्=सर्वत्र नेत्र सिर और मुहवाला । सर्वतःश्रुतिमत्=सर्वत्र कानवाला, लोके=संसार में, सर्वम्=सब, आवृत्य=घ्याप्त करके, तिष्ठति=रहता है ।

हि० अ०—ब्रह्म सर्वत्र हाथ और पैरवाला है । यह सर्वत्र नेत्र सिर

और मुहवाला है। उसके कान सबत्र है। वह सत्तार में सब कुछ व्याप्त करके रहता है।

Trans—Hands and feet of Brahma are every where His eyes, heads and mouths are everywhere He has his ears everywhere He pervades every thing in this world

Notes—सर्वतः पाणिपादम्—पाण्यश्च पादाश्च पाणिपाद सर्वतः, पाणि पाद यस्य तत् सर्वतः पाणिपादम्, Bahuvrihi compd It is an adjective of तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् अक्षोणि च शिरासि च मुखानि च अलि शिरोमुख, सर्वतः अक्षिशिरोमुख यस्य तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् Bahuvrihi compd It is also an adjective of तत् सर्वतः श्रुतिमत्—श्रूयते अनया इति श्रुति, सर्वतः श्रुतयो यस्य तत् सर्वतः श्रुतिमत्, Bahuvrihi compd It is also an adjective of तत्

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं बृहत् ॥१७॥

शब्दा० सर्वेन्द्रियगुणाभासम्=जिसमें सब इन्द्रियो के विषयो का ज्ञान रहता है, सर्वेन्द्रियविवर्जितम्=जो सब इन्द्रियों से रहित है, सर्वस्य सबका, प्रभुम्=स्वामी, ईशानम्=नियन्ता सर्वस्य=सबका शरणम्=रक्षक बृहत्=बड़ा, अनन्त ।

हि० अ० सब इन्द्रियो द्वारा प्राप्त विषयज्ञान जिसमें रहता है, जो स्वयं इन्द्रियरहित है, जो सबका स्वामी और नियन्ता है, वह अनन्त ब्रह्म सबका शरण है ।

Trans—Infinite Brahma, which is the receptacle of all knowledge of objects of sense organs, but which has no organs for itself, is the lord, controller and shelter of all

Notes—सर्वेन्द्रिय etc - All knowledge procured by organs goes to Brahma, and resides there with अभेद गुण—This term has been variously interpreted by

commentators. It may be taken to mean, इन्द्रियवृत्ति, ज्ञान or विषय. प्रभुम्—The gender has been inverted. Masculine has been used in place of neuter.

नवद्वारे पुरे देही हंसो लेलायते वहिः ।

वशी सर्वस्य लोकस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥१८॥

शब्दा०—नवद्वारे=नौ द्वारेवाले, पुरे=शरीर में, देही=जीवात्मा, हंसः=परमात्मा, लेलायते=चलता हं, वहिः=बाहर, वशी=नियन्ता, सर्वस्य=सब का, लोकस्य=संसार का, स्थावरस्य=स्थावर का, चरस्य=जङ्गम का, च=और ।

हि० अ० नौ द्वारवाले शरीर में जीवात्मा के रूप में रहनेवाला परमात्मा विषय ग्रहण के लिये बाहर चलता हं (प्रवृत्त होता हं) । यत्तुतः वह स्थावर और जङ्गम जगत् का नियन्ता है ।

Trans.—The Supreme Self resides in the form of the individual self in body in which there are nine outlets. From there he moves out to enjoy (perceive) the external (worldly) objects. In fact, he is the controller of all movable and immovable objects in universe.

Notes—नवद्वारे पुरे—In the human body where there are nine holes—seven in the head and two below. देही—Individual self that resides in a body. हंसः—The Supreme Self. लेलायते—√li to cling into. 3rd. sing

अपाणिपादो जवनो ग्रहीता परयत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति चेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ॥१९॥

शब्दा०—अपाणिपादः=जिते हाथ और पैर नहीं हैं, जवनः=दूर जानेवाला अथवा वेगवान्, ग्रहीता=पकड़नेवाला, परयति=देखता हं, अचक्षुः=बिना आँखवाला, सः=वह, शृणोति=सुनता हं, अकर्णः=बिना

कानवाला, सः=वह वेत्ति=जानता है, वेद्यम्=जानने योग्य वस्तु, न=नहीं च=और, तस्य=उसका, अस्ति=है, वेत्ता=जानने वाला, तम्=उसको, आहुः=कहते हैं, अभ्यम्=ध्येष्ठ, पुरुषम्=पूर्ण पुरुष, महान्तम्=सर्वव्यापी ।

हि० अ०—हाथ और पैर न होने पर भी वह पकड़ता है और वेग से दूर जाता है । आँखें न रहने पर भी वह देखता है । कान न रहने पर भी वह सुनता है । वह जानने योग्य सब पदार्थों को जानता है, परन्तु उसे जानने वाला कोई नहीं है । उसे (ज्ञानी लोग) ध्येष्ठ, सब व्यापी पूर्ण पुरुष कहते हैं ।

Trans.—He holds and goes far away with speed, though he has no hands and feet. He sees, though he has no eyes. He hears, though he has no ears. He knows all that is worth knowing, but there is none that knows him. (Wise men) call him venerable, all pervading, perfect Being.

Notes—अपाणिपादः—पाणयश्च पादाश्च पाणिपादम् न विद्यते पाणि-पादं यस्य स, Bahuvrihi compd.

अणोरणीयान् महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ।
तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम् ॥२०॥

शब्दा०—अणोः=छोटे से, अणीयान्=छोटा, महतः=बड़े से, मही-यान्=बड़ा, आत्मा=परमात्मा, गुहायाम्=अन्तःकरण में, सूक्ष्म शरीर में, निहितः=(जीवात्मा के रूप में) डाला है, रहता है, अस्य=इसके, जन्तोः=प्राणी के, तम्=उसके, अक्रतुम्=विषय भोग के संकल्प से रहित, पश्यति=देखता है, वीतशोकः=माया के बन्धन से मुक्त पुरुष, धातुः=परमेश्वर की, प्रसादान्=प्रसन्नता से, कृपा से, महिमानम्=बड़े, सर्वव्यापी, ईशम्=नियन्ता को ।

हि० अ०—परमात्मा सूक्ष्म से भी सूक्ष्म और बड़े से भी बड़ा है । वह प्राणियों के हृदय में (अथवा अन्तःकरण अथवा सूक्ष्म शरीर में) रहता है ।

परमात्मा की कृपा से साया के बन्धन से मुक्त पुरुष उस विषयभोग के संकल्प से रहित, सर्वव्यापी जगन्निपन्ता का दर्शन करता है ।

Trans.—The Supreme Soul is the subtlest of all subtle things and the biggest of all big things. He resides in the heart (or internal organ, or subtle body) of all sentient beings. A man liberated from the bondage of Māyā perceives the Supreme Being who is desireless, all pervading and omnipotent.

Notes—गुहायाम्—In the heart, or in the internal organ, or in the subtle body. धातुः—Of the Supreme Soul; gen. sing. of धातु Some read धातुप्रसादात् In that case it will be a compound word, and will mean 'when the sense organs are purified'.

वेदाहमेतमजरं पुराणं सर्वात्मानं सर्वगतं विभुत्वात् ।
जन्मनिरोधं प्रवदन्ति यस्य ब्रह्मवादिनो हि प्रवदन्ति नित्यम् ॥२१॥

शब्दा०—वेद=जानता हूँ, अहम्=मैं, एतम्=इस, अजरम्=जरा रहित, पुराणम्=पुरातन, सर्वात्मानम्=सबके आत्मभूत, सर्वगतम्=तब में रहने वाले, विभुत्वात्=व्यापक होने के कारण, जन्मनिरोधम्=जल्पित का अभाव, प्रवदन्ति=कहते हैं यस्य=जिसके, ब्रह्मवादिनः=ब्रह्मवादी, ब्रह्मज्ञानी, हि=निश्चयसूचक निपात, प्रवदन्ति=कहते हैं, नित्यम्=नित्य ।

हि० अ०—मैं इस अजर, पुरातन, सर्वात्मा और विभु होने के कारण सर्वान्तर्यामी परमात्मा को जानता हूँ । ब्रह्मज्ञानी कहते हैं कि इसका जन्म नहीं होता; यह नित्य है ।

Trans—I know the Supreme Being who though very old, is not infirm, and, being all pervading, is present everywhere. They who know the highest truth say that he is free from the pain of birth and is eternal

Notes—जन्मनिरोधं प्रवदन्ति etc —It has been interpreted variously by commentators According to some (मूढा) यस्य जन्मनिरोधं प्रवदन्ति, ब्रह्मवादिन हि नित्यं प्रवदन्ति, The fools say that he has birth and death, but the wise men say that he is permanent and has no death and birth According to others, the birth and death of this universe is ascribed to him, while he himself is said to be eternal

ॐ अथ निर्वचनम् ।

शब्दा०—ॐ=माङ्गलिक निपात, अथ=आरम्भ सूचक निपात, निर्वचनम्=शब्दों को तोड़कर उनमें छिपे हुए अर्थ का प्रकाशन ।

हि० अ०—अब शब्दों को तोड़कर उनमें छिपे हुए अर्थ को प्रकाशित करने की प्रक्रिया बताई जाती है ।

Trans—Now, the process of bringing out the meaning hidden in words by breaking them is described

तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां
तथा तानि निर्वूयात् ।

शब्दा०—तत्=निवचन का प्रश्न उठने पर येषु=जिन पदेषु=पदों में, स्वरसंस्कारौ=उदात्तादि स्वर और प्रकृति प्रत्यादि का सत्कार, समर्थौ=व्याकरण शास्त्र के अनुसार सगतार्थ होकर, प्रादेशिकेन=जिस क्रिया को सत्ता के कारण किसी वस्तु को कोई नाम दिया जाता है उस क्रिया को व्यक्त करने वाले, गुणेन=धातु से, अन्वितौ=अनुगत, स्याताम्=हो, तथा=प्रादेशिक गुण से अन्वित समय स्वरसंस्कार के प्रकाश में तानि=उनका, निर्वूयात्=अर्थ प्रकाशित करे ।

हि० अ०—निवचन के विषय में यह है कि जिन पदों में उदात्तादि स्वर और प्रकृति प्रत्यादि का सत्कार व्याकरण के नियमों के अनुसार होकर जिस क्रिया के कारण किसी वस्तु को कोई नाम दिया जाता है उस क्रिया का अभिधान करने वाले धातु से अनुगत हो उन पदों का अर्थ—निवचन मूल धातु से अनुगत उन्हीं स्वरसंस्कारों के प्रकाश में करना चाहिये ।

Trans—As regards derivation, the words the svara and formation of which, being according to the rules of grammar are accompanied by the meaning of the root which expresses the action on the basis of

which a name is given to a thing, should be derived in the light of the same Svāra and formation accompanied by the meaning of the basic root

अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत । केनचित् वृत्तिसामान्येन ।

शब्दा०—अथ=परन्तु अनन्विते अर्थे=यदि शब्द का वाच्यार्थ मूल भूत धातु के अर्थ से अनुगत न हो, अप्रादेशिके विकारे=यदि निष्पन्न शब्द मूलभूत धातु के अर्थ से सद्यथा भिन्न अर्थ का बोध करावे, अर्थनित्यः परीक्षेत=अर्थ को प्रधानता देकर परीक्षा करनी चाहिये, केनचित् वृत्ति सामान्येन=किसी व्यापार की समानता के आधार पर ।

हि० अ०—परन्तु यदि किसी शब्द का वाच्यार्थ मूलभूत धातु के अर्थ से अनुगत न हो और निष्पन्न शब्द मूलभूत धातु के अर्थ को छोड़ कर सद्यथा भिन्न अर्थ का बोध कराता हो तो अर्थ को प्रधानता देकर किसी व्यापार की समानता के आधार पर अर्थ का निवचन करना चाहिये ।

Trans —But, if the expressed sense of a word is not accompanied by the meaning of its basic root and the formed word expresses a meaning ignoring the meaning of the basic root the import of the word should be explained, giving importance to sense on the basis of some action which is common to the expressed sense of the word and the basic root

अपिद्यमाने सामान्येऽक्षरवर्णसामान्यानिर्नूयात् । न त्वेन न निर्नूयात् । न संस्कारमाद्रियेत । विशयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति, यथार्थं विभक्तीः सन्नमयेत् ।

शब्दा०—अपिद्यमाने=न होने पर, सामान्ये=अर्थ की समानता अपि=भी, अक्षरवर्णसामान्यात्=स्वर या व्यञ्जन की समानता से, निर्नूयात्=निवचन करना चाहिये, न=नहीं, तु=तो, एव=ही न=नहीं, निर्नूयात्=निवचन बिना जाय न=नहीं, संस्कारम्=व्याकरण के द्वारा

किये जाने वाले सस्कार को, शब्द की बनावट को, आद्रियेत=आदर करे, विशयधत्यः=सदिग्ध, हि=निश्चय सूचक निपात, वृत्तयः=व्यापार, क्रिया, भवन्ति=होती हैं, यथार्थम्=अर्थ के अनुसार, विभक्तीः=विभक्तियों को, सन्नमयेत्=बदल लेना चाहिये ।

हि० अ०—जहाँ अर्थ की समानता न हो वहाँ स्वर या व्यञ्जन की समानता पर शब्दस्वरूप और अर्थ का निर्वचन करना चाहिये । निर्वचन न किया जाय ऐसा तो होता ही नहीं चाहिये । व्याकरणानुसार शब्द की बनावट को बहुत महत्व नहीं देना चाहिये । धातु से प्रतीत होनेवाली क्रियाएँ सदिग्ध होती हैं । वैदिक मन्त्रों का अर्थ—निर्वचन करते समय विभक्तियों को अर्थ के अनुसार बदल लेना चाहिये ।

Trans—Where there is no resemblance of meaning between the word to be derived and the basic root, derivation should be based on the affinity of even a vowel or a consonant. It should never be that a word is not derived at all. Much importance should not be attached to the grammatical formation of a word. The action expressed by a root is generally doubtful. In interpreting the Vedic statements, the case terminations should be altered according to sense.

Notes—Since यणं means vowels and consonants both, the word अक्षर seems to be an interpolation.

प्रत्तम्, अवत्तम् इति धात्वादी एव शिष्येते ॥५॥

शब्दा० प्रत्तम्=दिया हुआ, अवत्तम्=काट कर अलग किया हुआ, इति=निपात, धात्वादी=धातु के आदि के दोनों, एव=हो, शिष्येते=बचते हैं ।

हि० अ०—प्रत्तम् और अवत्तम् में धातु के आदि का व्यञ्जन भेदता है ।

Trans—In *Prattam* and *Avattam*, the consonant with which the root begins, remains

Notes—प्रत्तम्—Derived from प्र+√दा+त=प्र+द्+त्+त=प्र+द्+त=प्र+त्+त=प्रत्त. अवत्तम्—Derived from अव+द्यो+त=अव+√दा+त=अव+द्+त्+त=अव+द्+त=अव+त्+त=अवत्त।

अथाप्यस्तेनिवृत्तिस्थानेष्वदिलोपो भवति स्तः सन्तीति ॥६॥

शब्दा०—अथापि=और कभी कभी, अस्तेः=‘अस्’ धातु का, निवृत्ति-स्थानेषु=जहाँ धातु को गुण या वृद्धि नहीं होती, आदिलोपः=प्रथम वर्ण का लोप, भवति=होता है, स्तः=यह उदाहरण है जैसे ‘स्तः’ में ‘अ’ का लोप हुआ है, सन्ति=यह दूसरा उदाहरण है - जैसे ‘सन्ति’ में ‘अ’ का लोप हुआ है।

हि० अ० और कभी कभी जब धातु को गुण या वृद्धि नहीं होती तो उसके आदि के वर्ण का लोप होता है। जैसे ‘स्तः’ और ‘सन्ति’ में ‘अस्’ धातु के आदि के ‘अ’ का लोप होता है।

Trans.—Sometimes, when a root does not undergo, Guṇa or Vrddhi, its initial vowel disappears, as in ‘स्तः’ and ‘सन्ति’ the initial vowel ‘अ’ of the root ‘अस्’ does.

अथाप्यन्तलोपो भवति गत्वा गतमिति ॥७॥

शब्दा० अथापि=और कभी कभी, अन्तलोपः=अन्तिम वर्ण का लोप, भवति=होता है, गत्वा=यह उदाहरण है - जैसे ‘गत्वा’ में ‘गम्’ धातु के अन्तिम वर्ण ‘म्’ का लोप होता है, गतम्=यह भी उदाहरण है ‘गतम्’ में ‘गम्’ धातु के ‘म्’ का लोप हुआ है।

हि० अ०—और कभी कभी धातु के अन्तिम वर्ण का लोप होता है। जैसे ‘गत्वा’ और ‘गतम्’ में ‘गम्’ धातु के अन्तिम वर्ण ‘म्’ का लोप होता है।

Trans.—Sometimes, the final letter of the root disappears, as in ‘गत्वा’ and ‘गतम्’ the final letter ‘म्’ of the root ‘गम्’ does

अथाप्युपधातोपो भवति जग्मतुर्जगुरिति ॥८॥

शब्दा०—अथापि=और कभी कभी, उपधालोपः=उपान्त्य वर्ण का लोप, भवति=होता है, जम्मुतुः=यह उदाहरण है—जैसे 'जम्मुतु' में 'गम्' धातु के 'ग' के 'अ' का जम्मुः=यह भी उदाहरण है—जैसे 'जम्मु' में 'गम्' धातु के 'ग' के 'अ' का ।

हि० अ०—और कभी कभी धातु के उपान्त्य वर्ण का लोप होता है । जैसे 'जम्मुतु' और 'जम्मु' में 'गम्' धातु के 'ग' के 'अ' का लोप हुआ है ।

Trans.—Sometimes, the penultimate vowel of a root disappears, as in 'जम्मुतु' and 'जम्मु' the penultimate 'अ' of the root 'गम्' does.

अथाप्युपधाविकारो भवति राजा दण्डीति ॥६॥

शब्दा०—अथापि=और कभी कभी, उपधाविकारः=उपान्त्य स्वर का रूप विकृत, भवति=होता है, राजा=यह उदाहरण है—जैसे 'राजन्' शब्द के उपान्त्य स्वर (जकारोत्तरवर्ती 'अ') का रूप विकृत होकर 'राजा' बनता है । दण्डी=यह भी उदाहरण है—जैसे 'दण्डिन्' शब्द के उपान्त्य स्वर ('ण्डि' के 'इ') का रूप विकृत होकर 'दण्डी' बनता है ।

हि० अ०—और कभी कभी उपान्त्य स्वर का रूप विकृत होता है । जैसे 'राजन्' और 'दण्डी' में मूल शब्द के उपान्त्य स्वर 'अ' और 'इ' का रूप विकृत हुआ है ।

Trans.—Sometimes, the penultimate vowel of a word is changed, as the penultimate vowels 'अ' and 'इ' of 'राजन्' and 'दण्डिन्' undergo a change in 'राजा' and 'दण्डी' respectively.

Notes—In both the above cases the final 'त्' and 'स्' of 'तु', the 3rd. sing. termination, are dropped according to rules of grammar.

अथापि वर्णलोपो भवति तत्त्वायामीति ॥१०॥

शब्दा०—अथापि=और कभी कभी, वर्णलोपः=व्यञ्जन का लोप, भवति=होता है, तत्त्वा=पाणि, (यह घेद की श्रुति का अर्थ है । प्रस्तुत

नियम के उदाहरण के रूप में उद्धृत किया गया है। यहाँ वस्तुतः केवल 'यामि' ही उदाहरण है।), यामि=याचामि=मांगता हूँ; यहाँ केवल 'च्' का लोप है, इति=निपात।

हि० अ०—और कभी कभी व्यञ्जन का लोप होता है। जैसे 'याचामि' के 'च्' का लोप हो कर 'यामि' बनता है।

Trans.—Sometimes, a consonant is dropped, as in यामि which is formed by dropping 'च्' of याचामि.

Notes—This is a छान्दस् लोप.

अथापि द्विवर्णलोपस्तृच इति ॥११॥

शब्दा०—अथापि=और कभी कभी, द्विवर्णलोपः=दो वर्णों का लोप होता है, तृचः=यह उदाहरण है—जैसे, 'तृचः' (त्रि+ऋचः=तृ+ऋचः=तृ+चः=तृचः), इति=निपात।

हि० अ०—और कभी कभी दो वर्णों का लोप होता है। जैसे 'तृचः' में (रेफ और ऋ का लोप होता है)।

Trans.—Sometimes, two letters are dropped, as in तृचः (रेफ and ऋ are dropped).

Notes—तृचः—'ऋचि त्रैः सम्प्रसारणं वक्तव्यम्। उत्तरपदादिलोपः छन्दसि वक्तव्यः। तृचं सूक्तम्', महाभाष्य. Here, Durga explains:—'अथ ऋवर्णरेफयोः लोपः। रेफः एकः ऋवर्णोदरं कृमिषत् अनुप्रविष्टः द्रष्टव्यः। स लुप्यते ऋवर्णेन साकम्. The dropping of 'इ' in 'त्रि' after सम्प्रसारण is not taken into consideration.

अथाप्यादिविपर्ययो भवति ज्योतिर्धनो विन्दुर्वात्य इति ॥१२॥

शब्दा०—अथापि=और कभी कभी, आदिविपर्ययः=प्रथम वर्ण के स्थान पर कोई दूसरा वर्ण, भवति=होता है, ज्योतिः=यह उदाहरण है—जैसे 'द्युत दीप्तौ' धातु से 'द्योतिः' के स्थान पर 'ज्योतिः' बनता है। धनः=यह भी उदाहरण है—जैसे 'हन हितागतयोः' धातु से 'हनः' के स्थान पर 'घनः' बनना है, विन्दुः=यह भी एक उदाहरण है—जैसे 'भिदिर् विहारणे'

धातु से 'भिन्दुः' के स्थान पर बिन्दुः बनता है, बाट्यः—यह भी एक उदाहरण है जैसे 'भट भृती' धातु से 'भाट्यः' के स्थान पर 'बाट्यः' बनता है ।

हि० अ०—और कभी कभी प्रथम वर्ण के स्थान पर कोई दूसरा वर्ण हो जाता है । जैसे 'द्युत दीप्तौ', 'हन् हिंसागत्योः' 'भिदिर् विदारणे' और 'भट भृती' धातुओं से प्रथम वर्ण के स्थान पर दूसरा वर्ण करके क्रम से 'ज्योतिः', 'घनः', बिन्दुः और 'बाट्यः' बनते हैं ।

Trans.—Sometimes the first letter is replaced by another letter, as ज्योतिः, घनः, बिन्दुः and बाट्यः, are formed from 'द्युत to shine, 'हन् to kill or move, 'भिदिर् to break' and 'भट् to nourish' respectively.

अथाप्याद्यन्तविपर्ययः भवति स्तोका रज्जुः सिकतास्त-
किति ॥१३॥

शब्दा०—अथापि=और कभी कभी, आद्यन्तविपर्ययः=पूर्व वर्ण का पर वर्ण के साथ आपस में स्थान परिवर्तन, भवति=होता है, स्तोकाः=यह उदाहरण है जैसे 'श्चुर् क्षरणे' धातु से (श्चृत्+आः=श्चुष्+आः=स्तुच्+आः=स्तुक्+आः=स्तोकाः) 'स्तोकाः' बनता है । रज्जुः=यह भी उदाहरण है जैसे 'सृज विसर्गे' धातु से (सृज्+जः=रृस्+ज्+जः=रस्+ज्+जः=रज्+ज्+जः=रज्जुः) रज्जुः बनता है, सिकताः=यह भी उदाहरण है जैसे 'कस विकसने' धातु से (कस्+अ+ताः=सक्+अ+ताः=सिक्+अ+ताः=सिकताः) 'सिकता' बनता है । तर्कुः=यह भी उदाहरण है जैसे 'कृती छेदने' धातु से (कृत्+उ=तृक्+उ=तर्कुः) 'तर्कुः' बनता है ।

हि० अ०—और कभी कभी पूर्व और पर वर्णों का आपस में स्थान परिवर्तन होता है । जैसे 'श्चुर् क्षरणे', 'सृज विसर्गे', 'कस विकसने' और 'कृती छेदने' धातुओं से वर्ण विपर्यय होकर क्रमशः 'स्तोका', 'रज्जुः', 'सिकता' और 'तर्कुः' बनते हैं ।

Trans—Sometimes the previous and the following letters change their places mutually, as in 'स्तोकाः', 'रज्जुः', 'सिकता' and 'तर्कुः' which are formed from the roots,

'श्चुतिर्' (श्चुत्) to drop, 'सृज्' to let go, 'कस्' to open and कृत् to cut' respectively.

Notes—स्तोकाः=Drops of water, रज्जुः=string, सिकताः=Sand, तर्कुः=spinning needle.

अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति ओघो मेघो नाधो गाधो वधूर्मध्विति॥१॥

शब्दा०—अथापि=और कभी कभी, अन्तव्यापत्तिः=अन्तिम वर्ण के स्थान पर दूसरा वर्ण, भवति=होता है, ओघः=यह उदाहरण है जैसे 'वह प्रापणे' धातु से (वह् + अः=उह् + अः=उघ् + अः=ओघः) 'ओघः' बनता है। मेघः=यह भी उदाहरण है—जैसे 'मिह्' धातु से (मिह् + अः=मिघ् + अः=मेघः) 'मेघः' बनता है। नाधः=यह भी उदाहरण है जैसे 'णह् बन्धने' धातु से (णह् + अः=नह् + अः=नध् + अः=नाधः) 'नाध' बनता है। गाधः=यह भी उदाहरण है—जैसे 'गाह् विलोडने' धातु से (गाह् + अः=गाध् + अः=गाधः) 'गाधः' बनता है। वधूः=यह भी उदाहरण है—जैसे 'वह् प्रापणे' धातु से (वह् + अः=वघ् + अः=वधूः) 'वधूः' बनता है। मधुः=यह भी उदाहरण है—जैसे 'मद् तृप्ती' धातु से (मद् + उ=मधु + उ=मधु) 'मधु' बनता है।

हि० अ०—और कभी-कभी अन्तिम वर्ण के स्थान पर दूसरा वर्ण हो जाता है। जैसे 'वह प्रापणे', 'मिह् सेचने', 'णह् बन्धने', 'गाह् विलोडने', 'वह प्रापणे' और 'मद् तृप्ती' धातुओं से अन्तिम वर्ण को बदल कर क्रमशः 'ओघ', 'मेघः', 'नाधः', 'गाधः', 'वधूः' और 'मधु' बनते हैं।

Trans.—Sometimes, the last letter is replaced by another letter, as in ओघः, मेघः, नाधः, गाधः, वधूः, and मधु which are formed from the roots, 'वह् to carry,' 'मिह् to sprinkle', 'णह् to bind', 'गाह् to bathe,' 'वह् to carry' and 'मद् to satisfy' respectively.

Notes—ओघः can be derived, from 'उच्च सम्वाये to gather,' वधूः from 'बन्ध बन्धने to bind' and 'गाधः from 'गाध् प्रतिष्ठा तिष्ठतोरर्ण्ये च to stand etc. also, ओघः=Flood; मेघः=Cloud; नाधः=A roop; गाधः=Fordable; वधूः=Bride; मधु=Honey.

अथापि वर्णोपजन आस्थद्द्वारो भरुजेति ॥२॥

शब्दा०—अथापि=और कभी-कभी, वर्णोपजनः=नये वर्ण का आगम, आस्थत्=यह उदाहरण है जैसे 'असु क्षेपणे' धातु से नये वर्ण के आगम से ('य्' के आगम) 'आस्थत्' बनता है, द्वारः=यह भी उदाहरण है जैसे 'वृद् सम्भक्तौ' (अथवा वृज् आवरणे) धातु से ('द्' के आगम से) 'द्वार' बनता है, भरुजा=यह भी उदाहरण है जैसे 'भ्रस्ज पाके' धातु से ('र्' के आगम से) 'भरुजा' बनता है।

हि० अ० और कभी-कभी नये वर्ण का आगम होता है। जैसे 'असु क्षेपणे', 'वृद् सम्भक्तौ' और 'भ्रस्ज पाके' धातुओं से नये वर्णों के आगम द्वारा क्रमशः 'आस्थत्', 'द्वारः' और 'भरुजा' बनते हैं।

Trans.—Sometimes, a new letter is added, as in 'आस्थत्', 'द्वारः' and 'भरुजा' which are formed from the roots 'असु to throw', 'वृद् to divide' and 'भ्रस्ज to fry' respectively.

Notes—आस्थत्—It seems to be a finite verb. But here all nominal forms are given as examples. It is just possible that in vedic times this word was regarded as a nominal form with क्विप्. It means 'threw away' or 'thrown away'. द्वारः=door. भरुजा=Jackal; Perhaps, it was used to mean 'a keeper of a frying pan' also in vedic times. Durgā. derives it from भ्रस्ज. In that case it will be difficult to explain वर्णोपजन. The letter 'र' is already present in the root. Apart from this there does not seem any वृत्तिसामान्य between a jackal and the impart of the root. I think it can be derived from 'भ्राज् दीप्ती'. In that case वृत्तिसामान्य will be possible. The jackals are called उत्कामुख. It may also be derived from 'भज् शेषायाम्'. In that case वर्णोपजन will be clear.

तद्यत्र स्वरादनन्तरान्तस्यान्तर्धातु भवति तत् द्विप्रकृतीनां स्थान-
मिति प्रदिशन्ति ॥३॥

शब्दा० तत्=सम्प्रसारण के, संबन्ध में यह है कि, यत्र=जहाँ, स्वरात्=स्वर से, अनन्तरा=अव्यवहित पहिले या बाद, अन्तस्था=अन्तस्थ वर्ण=य, व, ल, व् में से कोई वर्ण, अन्तर्धातु=धातु के अन्दर, भवति=होता है, तत्=वह (धातु) द्विप्रकृतीनां=दो स्वभाव के (सम्प्रसारण सहित या सम्प्रसारण रहित) शब्दों का। स्थानम्=स्थान होता है, इति=निष्पात, प्रदिशन्ति=आचार्य कहते हैं।

हि० अ०—सम्प्रसारण के सम्बन्ध में आचार्यों का कहना यह है कि जिस धातु में स्वर के अव्यवहित पूर्व या पश्चात् य, व, ल, व् में से कोई वर्ण आवे तो वह धातु सम्प्रसारण सहित या सम्प्रसारण रहित दो प्रकार के शब्दों का उत्पत्ति स्थान होता है।

Trans.—The injunction of the preceptors in connection with Samprasāraṇa 'is that in whatever root any letter of य, व, ल, व् occurs immediately before or after a vowel, it becomes the source of two kinds of words viz. those with Samprasāraṇa and those without Samprasāraṇa.

Notes—No example is given of this rule in the text. We may take the root 'यज्' as an example. In this root य् occurs immediately before the vowel अ. Hence, this root gives rise to two kinds of words viz those with Samprasāraṇa as इष्टयान्, इष्टिः, इष्ट्वा etc. and those without Samprasāraṇa as यष्ट्वा, यष्टं, यष्टव्यम् etc. From here Yāsk is giving the rules of सम्प्रसारण.

तत्र सिद्धायामनुपपद्यमानायामितरयोपपिपादयिषेत् ॥४॥

शब्दा०—तत्र=ऐसा होने पर, सिद्धायाम्=धातु के असम्प्रसारण युक्त रूप को लेकर अयं-निबन्धन की प्रक्रिया से, अनुपपद्यमानायाम्=अनुपपन्न होने पर, इतरया=दूसरी प्रक्रिया से, अर्थात् धातु के सम्प्रसारण युक्त रूप के आधार पर निबन्धन की प्रक्रिया से, उपपिपादयिषेत्=अयं वा उपपादन करने की इच्छा करनी चाहिए।

हि० अ०—(अन्तस्थ युक्त धातु सम्प्रसारण या असम्प्रसारण के आधार पर दो प्रकार के शब्दों के जनक होते हैं ।) अतः ऐसे शब्दों का निबन्धन पहिले धातु के असम्प्रसारणयुक्त रूप को लेकर करना चाहिए । इस प्रक्रिया के असफल होने पर धातु के सम्प्रसारणयुक्त रूप को लेकर निबन्धन करना चाहिए ।

Trans—(Since the roots which contain a semi vowel give rise to two kinds of words on the basis of Samprasāraṇa or Asamprasāraṇa, an attempt should be made first to derive the meaning taking the root in its original form as basis. If this attempt fails, the meaning should be derived taking the root in its altered form as basis)

तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति तद्यथैतदूतिर्मृदुः पृथुः पृषतः
कुणारमिति ॥५॥

शब्दा—तत्रापि=सम्प्रसारण युक्त धातुओं में भी एके=कुछ, अल्प-
निष्पत्तय —घोड़े से शब्दों में ही स्पष्ट प्रतीत होने वाले, भवन्ति=होते
हैं तद्यथा=उसका उदाहरण जैसे, एतत्=यह है ऊतिः=यह उदा-
हरण है—जैसे 'अव गती' धातु से ('अव' के ऊँ होने पर) 'ऊति' बनता है,
मृदु =यह भी उदाहरण है—जैसे 'अद मदने' धातु से 'मृदु' बनता है, पृथुः
=यह भी उदाहरण है जैसे 'प्रथ प्रथ्याने' धातु से 'पृथु' बनता है । पृषतः=
यह भी उदाहरण है जैसे 'प्रुष बाहे' धातु से 'पृषत' बनता है । कुणारु =
यह भी उदाहरण है—जैसे 'क्वण शब्दे' धातु से 'कुणारु' बनता है ।

हि० अ०—सम्प्रसारण युक्त धातुओं में भी कुछ ही ऐसे होते हैं जिनका
उनसे बने शब्दरूप में स्पष्ट ज्ञान होता है । जैसे 'अव गती' 'अद मदने',
'प्रथ प्रथ्याने', 'प्रुष बाहे' और 'क्वण शब्दे' धातुओं से क्रमशः बने 'ऊति' 'मृदु',
'पृथु' 'पृषत' और 'कुणारु' में सम्प्रसारण युक्त धातु का स्पष्ट ज्ञान होता है ।

Trans—Of the roots which take Samprasāraṇa, there are a few that are clearly detected in the words which they form. Such for example are 'अव गती',

‘अद् मदेने’ ‘प्रप् प्रह्याने’ ‘पृप् हारे’ ‘ववण् शब्दे’ etc. as are clearly detectable in ऋतिः, मृदुः, पृथुः, पृथतः and कुणारः which are formed from them.

Notes—ऋतिः=Protection ; मृदुः=Soft ; पृथुः=Big ; पृथतः=Drops ; कुणारः=Sounding. We have said ‘पृप् दाहे’ following the lead of Durgā. Really speaking, it should be ‘पृप् स्नेहनसेचनपूरणेव. Drops of a liquid have nothing to do with दाह

अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते दमूना क्षेत्रसाधा इति ॥६॥

शब्दा०—अथापि=और कभी कभी, भाषिकेभ्यः=भाषा में प्रसिद्ध प्रयोग वाले, धातुभ्यः=धातुओं से, नैगमाः=वैदिक, भाषा के, कृतः=कृदन्त शब्द, भाष्यन्ते=निबंछन किये जाते हैं, दमूनाः=यह उदाहरण है ‘दम् उपशमे’ धातु से भाषा संस्कृत में बने दम्यति, दमयति, दान्ति आदि शब्दों के साथ (दमभनाः इत्यादि) किसी साम्य के आधार पर ‘दमूनाः’ की व्याख्या करनी चाहिये। क्षेत्रसाधाः=यह भी उदाहरण है—वैदिक शब्द ‘साधाः’ का निबंछन भाषा के ‘साध् संसिद्धौ’ धातु के प्रकाश में करना चाहिये।

हि० अ० और कभी कभी वैदिक कृदन्त शब्दों की व्याख्या भाषा में प्रसिद्ध प्रयोग वाले धातुओं के प्रकाश में की जाती है। वैदिक कृदन्त ‘दमूना’ भाषा के ‘दम् उपशमे’ धातु से बना है। इसी प्रकार ‘क्षेत्रसाधाः’ में ‘साधाः’ शब्द भाषा के ‘साध्’ धातु से बना है।

Trans.—Sometimes, the Vedic nominal forms are derived from the roots used in current language. The Vedic nominal form ‘दमूनाः’ is formed from the root दम् to come, and ‘साधाः’ from the root ‘साध् संसिद्धौ’ used in the current language.

Notes—साधाः—Really speaking this word is not formed from साध् but from its causal form साधि Durgā says, ‘एवमेव साध्यतेर्भाषाप्रयोक्तेः साधा इति’

अथापि नैगमेभ्यो भाषिका उष्णं घृतमिति ॥७॥

शब्दा०—अथापि=और कभी कभी, नैगमेभ्यः=वैदिक धातुओं से, भाषिकाः=भाषा के कृतप्रत्ययान्त शब्द, उष्णम्=यह उदाहरण है, वैदिक धातु 'उष् दाहे' से वैदिक भाषा में 'उष्म्' बनता है, भाषा संस्कृत में 'उष्णम्' चलता है। 'उष्टम्' की समानता के आधार पर 'उष्णम्' का निवचन 'उष्' धातु से करना चाहिये। घृतम्=यह भी एक उदाहरण है; वैदिक धातु 'घृ क्षरणदोष्यो' से वेद में 'निघमि' बनता है, परन्तु भाषा संस्कृत में 'घृत' सुना जाता है, कुछ समानता के आधार पर भाषा के 'घृत' शब्द का वैदिक धातु 'घृ' से निवचन करना चाहिये।

हि० अ०—और कभी कभी वैदिक धातुओं से भाषा के कृदन्त शब्दों का निवचन किया जाता है। जैसे लौकिक शब्द 'उष्ण' का वैदिक धातु 'उष् दाहे' से और लौकिक शब्द 'घृत' का वैदिक धातु 'घृ क्षरणदोष्यो' से निवचन किया जाता है।

Trans—Sometimes, nominal forms of the current language are derived from the Vedic roots A, for example, the word उष्ण of the current language is derived from the Vedic root उष् to burn' and घृत from the Vedic root घृ to sprinkle or shine'

Notes—It is not very clear why some roots are called Vedic and some non Vedic. Separate lists of the roots of the two languages are not maintained. All the roots are found in one and the same Dīātū Pāṭha. Perhaps the difference is recognised on the basis of the frequency of occurrence in this or that language in verbal form.

अथापि प्रकृतय एकेषु भाष्यन्ते विकृतय एकेषु ।

शब्दा०—अथापि=और कभी कभी, प्रकृतयः=धातु से बने क्रियापद, एकेषु=कुछ देशों में, भाष्यन्ते=बोले जाते हैं, विकृतयः=सत्ता शब्द, एकेषु=कुछ देशों में।

हि० अ०—और कभी कभी ऐसा होता है कि कुछ धातुओं से बने क्रिया-पदों का ही प्रयोग कुछ देशों में होता है और उन्हीं से बने संज्ञा शब्दों का ही प्रयोग दूसरे देशों में ।

Trans.—Sometimes, it so happens that only the verbal forms of certain roots are spoken in some countries and only the nominal forms of the same roots in other countries.

शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते । कम्बोजाः कम्बलभोजाः
कमनीयभोजा वा । कम्बलः कमनीयो भवति । विकारमस्यार्येषु
भाषन्ते शव इति । दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु, दात्रमुदीच्येषु ॥८॥

शब्दा०—शवतिः गतिकर्मा=‘शवगती’ धातु, कम्बोजेषु=कम्बोज देश में, एव=ही, भाष्यते=बोला जाता है, कम्बोजाः=कम्बोज देश के रहनेवाले लोग, कम्बलभोजाः=कम्बल का उपयोग करनेवाले, कमनीय-भोजाः=सुन्दर पदार्थ का उपयोग करने वाले (‘कम्बोज’ शब्द ‘कम्बलभोज’ या ‘कमनीयभोज’ से बिगड़ कर बना है ।) विकारम्=विकार, अर्थात् ‘शव’ धातु से बना संज्ञा शब्द, अस्य=‘शव’ धातु का, आर्येषु=आर्य देशों में, भाषन्ते=बोलते हैं, शव इति=‘शव’ इस रूप में, दातिः=‘दाप् लवने’ धातु, लवनार्थे=काटने के अर्थ में, प्राच्येषु=पूर्वदेश के लोगों में, दात्रम्=‘दाप्’ धातु से बना ‘दात्रम्’ यह संज्ञा शब्द, उदीच्येषु=उत्तर देश के लोगों में ।

हि० अ०—‘शव् गती’ धातु से बना ‘शवति’ क्रिया पद केवल कम्बोज देश में ही बोला जाता है । ‘कम्बोज’ शब्द ‘कम्बलभोज’ या ‘कमनीयभोज’ से बिगड़ कर बना है । इसी धातु से बना संज्ञा शब्द ‘शव’ आर्य देशों में, बोला जाता है । ‘दाप् लवने’ धातु से बना क्रियापद ‘दाति’ पूर्व देश में, काटने के अर्थ में बोला जाता है । इसी धातु से बना संज्ञा शब्द ‘दात्रम्’ उत्तर देश में बोला जाता है ।

Trans.—The verbal form, शवति, from the root शव् to go is spoken in the kamboja country only. The word Kamboja is a corrupt form of Kambala-bhoja

or *Kamanīy-bhoja*. *Kmbala* is, perhaps, derived from *Kamanīy*. The nominal form 'शव' of the same root is spoken in Āryan countries. The verbal form दति from the root 'दात् लवने' is spoken in eastern country, while its nominal form दात्रम् is spoken in northern settlements.

Notes—शवति—This word is a finite verb. It is used in the sense of 'goes, or, is going'. शव—Dead body. दाति—Cuts, or, is cutting. दात्रम्—A sickle.

एवमेकपदानि निर्नूयात् ॥६॥

शब्दा० - एवम्=इस प्रकार, एकपदानि=एक पदों का, निर्नूयात्=निर्बचन करना चाहिये ।

हि० अ०—इस प्रकार एकपदों का निर्बचन करना चाहिये ।

Trans.—In this way, the single words should be derived.

तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः ।

शब्दा०—तिस्रः=तीन, एव=ही, देवताः=देव, इति=निर्देशक
निपात, नैरुक्ताः=निरुक्त का सिद्धान्त मानने वाले, निरुक्तकार ।

हि० अ० - निरुक्त का सिद्धान्त मानने वाले तीन ही देवता मानते हैं ।

Trans —The etymologists say that the gods are three only.

Notes—देवताः—In sanskrit, the word 'देवता' is in feminine gender.

अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः सूर्यो
द्युस्थानः ।

शब्दा०—अग्निः=अग्नि, पृथिवीस्थानः=पृथिवी पर रहनेवाला,
वायुः=पवन, वा=अथवा, इन्द्रः=इन्द्र, वा=अथवा, अन्तरिक्षस्थानः
=अन्तरिक्ष में रहनेवाला, सूर्यः=सूर्य, द्युस्थानः=स्वर्ग में रहनेवाला ।

हि० अ० - अग्नि पृथिवी पर रहनेवाला, वायु अथवा इन्द्र अन्तरिक्ष
में रहनेवाला और सूर्य स्वर्ग में रहनेवाला है ।

Trans —Agni resides on the earth, Vāyu or Indra resides in the atmosphere and the Sun resides in heaven

तासां माहाभागादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भवन्ति ।

शब्दा० तासाम्=उनके, माहाभागात्=ऐश्वर्य से, एकैकस्याः=एक
एक के, अपि=भी, बहूनि=बहुत, नामधेयानि=नाम, भवन्ति=होते हैं,

हि० अ०—उनके ऐश्वर्य के कारण उनमें से एक एक के अनेक नाम
होते हैं ।

Trans.—Owing to their great prosperity, each of them has many appellations.

अपि वा कर्मपृथक्त्वाद्यथा 'होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातातेत्यप्येकस्य सतः ।

शब्दा०—अपि वा=अथवा, कर्मपृथक्त्वात्=भिन्न भिन्न कर्मों के कारण, यथा=जैसे, होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गाता=होता, अध्वर्यु, ब्रह्मा और उद्गाता यज्ञ के मुख्य चार ऋत्विजों के ये चार नाम हैं, इति=निर्देशक निपात, अपि=भी, एकस्य=एक का, सतः=होनेवाले का ।

हि० अ०—अथवा कर्मभेद के कारण एक के अनेक नाम हैं । जैसे कर्म भेद के कारण एक ही ऋत्विज के होता, अध्वर्यु, ब्रह्मा और उद्गाता नाम होते हैं ।

Trans.—Or, owing to different functions one god is called by several names ; just as one and the same priest is called होता, अध्वर्यु, ब्रह्मा or उद्गाता owing to difference in function.

Notes—होता—The priest who recites verses from the R̥gveda to invoke the gods in a sacrifice. अध्वर्युः—The chief priest who makes all necessary arrangements for a sacrifice. He recites prose formulas from the Yajurveda. उद्गाता—The priest who sings songs from the Sāmaveda in a sacrifice. ब्रह्मा—The priest who supervises the performance of a sacrifice and protects it from evil spirits.

अपि वा पृथगेव स्युः पृथग्वि स्तुतयो भवन्ति ।

शब्दा०—अपि वा=अथवा, पृथक्=अलग, एव=ही, स्युः=हो सकते हैं, पृथक्=अलग अलग, द्वि=क्यों कि, स्तुतयः=स्तुतियाँ, भवन्ति=हैं ।

हि० अ०—अथवा सब देव पृथक् पृथक् व्यक्ति हो सकते हैं, क्योंकि उनकी स्तुतियाँ पृथक् पृथक् हैं ।

Trans.—Or, the gods, may be separate individuals, because their panegyrics are separate.

तथाभिधानानि । ..

शब्दा०—तथा=वैसे ही अर्थात् अलग अलग, अभिधानानि=नाम ।

हि० अ०—वैसे ही उनके नाम भी अलग अलग हैं । -

Trans—In the same way, their names are different.

Notes—तथाभिधानानि—Here the word तथा may be taken to mean 'and' also. They have separate panegyrics and their names also are different. On this basis it may be maintained that the gods are many, not one.

यथो एतत्कर्मपृथक्त्वादिति बहवोऽपि विभज्य कर्माणि कुर्युः ।

शब्दा०—यथो=और जो, एतत्=यह (कहा है कि), कर्मपृथक्त्वात्=कर्म के पृथक्त्व के आधार पर एक ही देव के अनेक नाम हैं, इति=निर्देशक निपात, बहवोः=बहुत, अपि=भी, विभज्य=बांट कर, कर्माणि=कर्म, कुर्युः=कर सकते हैं ।

हि० अ०—और जो यह कहा है कि कर्म भेद के कारण एक ही देव के अनेक नाम हैं, इस विषय में यह है कि यदि देवों को अनेक माना जाय तो भी कोई हानि नहीं होगी । वे देव उन कर्मों को आपस में बांट सकते हैं ।

Trans—As regards the statement that one god receives many appellations owing to diversity of functions, no harm will accrue even if it is accepted that the gods are many. They can do all the functions dividing them among themselves.

तत्र संस्थानैकत्वं सम्भोगैकत्वं चोपेक्षितव्यम् । यथा पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवा इति स्थानैकत्वं सम्भोगैकत्वं च दृश्यते ।

यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च वाय्वादित्याभ्यां च सम्भोगोऽग्निना चैतरस्य लोकस्य ।

शब्दा० - तत्र=देवताओं का परस्पर पृथक्त्व स्थापित होने पर भी, स्थानैकत्वम्=एक स्थान प्रयुक्त एकत्व (सहस्थानतया एकत्वं स्थानैकत्वम् - दुर्गा.) सम्भोगैकत्वम्=एककार्यताप्रयुक्त एकत्व (सम्भोगहेतुकमेकत्वं सम्भोगैकत्वम्; सम्भोगो नाम इतरेतरौपकारित्वम्, समानकार्यता इत्यर्थः-दुर्गा.) च=और, उपेक्षितव्यम्=उपपत्तियों के द्वारा समझना चाहिये (उपपत्तितः ईक्षितव्यम्-दुर्गा.), यथा=जैसे, पृथिव्याम्=पृथिवी पर, मनुष्याः=मनुष्य, पशवः=पशु, देवाः=देव, इति=निर्देशक निपात, स्थानैकत्वम्=स्थान प्रयुक्त एकत्व, च=और, सम्भोगैकत्वम्=समान कार्य प्रयुक्त एकत्व, च=और, दृश्यते=दिखाई देता है, यथा=जैसे, पृथिव्याः=पृथिवी का, पर्जन्येन=वृष्टि से, च=और, वाय्वादित्याभ्याम्=वायु और आदित्य से, च=और, सम्भोगः=समानकार्यता, अग्निना=अग्नि से, च=और, इतरस्य लोकस्य =इतर लोक (स्वर्ग या अन्तरिक्ष लोक) की ।

हि० अ०—देवताओं में परस्पर पृथक्त्व होने पर भी एकस्थान प्रयुक्त और एककार्य प्रयुक्त एकत्व उपपत्तियों से समझना चाहिये । जैसे पृथिवी पर मनुष्य, पशु, और देव रहते हैं । अतः उनमें स्थानप्रयुक्त एकत्व है । ('पृथिवी' कहने से सबका ग्रहण होता है ।) इसी प्रकार समान कार्य प्रयुक्त भी एकत्व दिखाई देता है । जैसे पृथिवी का पर्जन्य, वायु और आदित्य के साथ समान कार्य प्रयुक्त एकत्व है । (पृथिवी, पर्जन्य, वायु और आदित्य मिलकर अंकुर उत्पन्न करते हैं । अतः उनका ऐक्य माना जा सकता है । संसार में एक काम करने वाले एक माने जाते हैं ।) इसी प्रकार अग्नि का शुस्यानीय देवताओं के साथ समान कार्य प्रयुक्त ऐक्य माना जा सकता है । (वेदों में कहा है कि अग्नि वृष्टि को प्रेरित करता है । यह कार्य अग्नि अकेले नहीं कर सकता । यह शुस्यानीय देवताओं से मिलकर करता है । अतः उसका उनके साथ समान कार्य प्रयुक्त ऐक्य माना जा सकता है ।)

Trans —Though the gods are separate individuals, identity should be seen and justified among them on the basis of unity of abode and action, for instance, human beings, animals and gods live on the earth.

Hence, there is identity among them with reference to abode (All are understood by the word वृषियो) Similarly, identity is implied by unity of action also. There is identity of earth with rain, wind and sun with reference to unity of action (Earth, rain, wind and sun create sprouts collaborating. Hence, they can be regarded as one. In worldly life no difference is made among them who work together with a common purpose). Much in the same way, fire may be regarded identical with the gods abiding in heaven on the basis of unity of action. (In the Ved's it is said that fire sends rain. He cannot do this alone. He must be doing this collaborating with the gods of heaven. Hence, he can be said to be one with them with reference to unity of action).

Note —तत्र सत्थानैकत्व etc —Here it is said that the gods are separate personalities, but identity can be seen in them on the basis of unity of abode and action. Thus there is भेदाभेद in them.

तत्र तन्नरराष्ट्रमिव ।

शब्दा० —तत्र = देवताओं में, तत् = भेदाभेद का तत्त्व, नरराष्ट्रम् इव = नर और राष्ट्र की तरह है ।

हि० अ० —देवताओं में भेदाभेद का तत्त्व उसी तरह है जैसे नर और राष्ट्र में है ।

Trans —The principle of भेद and अभेद among the gods is in the same way as it is in man and nation.

Notes —नरराष्ट्रमिव —When we say नर we refer to individuals. In this case भेद becomes prominent. When we say राष्ट्र भेद is suppressed and all indi-

viduals look like one person in the form of the nation. The same is the case with the gods. When we say वरुण इन्द्र etc. the difference becomes prominent and the gods look like separate individuals. But, when we refer to their abode or action, they become identical.

अथाकारचिन्तनं देवतानाम् ।

शब्दा० अथ=अनन्तर, आगे, आकारचिन्तनम्=स्वरूप का विचार देवतानाम्=देवताओं का ।

हि० अ०—आगे देवताओं के स्वरूप का विचार करते हैं ।

Trans —Now, we think over the form of the gods

पुरुषविधाः स्युरित्येकम् ।

शब्दा०—पुरुषविधा=मनुष्य के प्रकार के, स्यु=होंगे, या, हैं, इति=निपात, एकम्=एक मत है ।

हि० अ०—देवता मनुष्य के प्रकार के (आकार के) होंगे (हैं)—यह एक मत है ।

Trans —Some say that the gods are of the form of human beings

चेतनावद्वद्धि स्तुतयो भवन्ति ।

शब्दा०—चेतनावद्वद्धि=चेतनावानों के समान, द्वि=हेतु सूचक निपात, स्तुतय=स्तुतियाँ, भवन्ति=होती हैं ।

हि० अ०—क्यों कि उनकी स्तुतियाँ चेतनावान् के समान ही होती हैं ।

Trans —Because their panegyrics are like those of living beings

तथाभिधानानि ।

शब्दा०—तथा=उसी प्रकार, अभिधानानि=एक दूसरे के साथ उक्ति प्रत्युक्तियाँ ।

हि० अ०—देवताओं की परस्पर उक्ति प्रत्युक्तिर्षा भी चेतनावान् मनुष्यों के सदृश होती है ।

Trans.—Their conversation also is like that of sentient beings.

अथापि पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्ते । 'ऋष्या त इन्द्र स्थविरस्य वाहू'; 'यत्सङ्गृभ्या मघवन् काशिरित्ते' ।

शब्दा०—अथ अपि=और, पौरुषविधिकैः=पुरुष के प्रकार के, अङ्गकैः=अङ्गों से, अङ्गों को मान कर, संस्तूयन्ते=स्तुति किये जाते हैं, ऋष्या=तेजस्वी, ते=तुम्हारे, इन्द्र=हे इन्द्र, स्थविरस्य=शक्तिशाली के, वाहू=दोनों भुजाएँ, यत्=जो, सङ्गृभ्याः=तुमने पकड़ा, मघवन्=हे इन्द्र, काशिः=मुट्ठी, इत्=ही, ते=तुम्हारी ।

हि० अ०—और मनुष्यों के अंगों के समान ही देवताओं के अंगों को मान कर उनकी स्तुति की जाती है । जैसे—हे इन्द्र ! शक्तिशाली तुम्हारे दोनों वाहू तेजस्वी ह; हे मघवन् ! यह तुम्हारी ही मुट्ठी है जो तुमने (स्वर्ग और पृथिवी) को पकड़ा है ।

Trans.—Moreover, the gods are praised conceiving their limbs as those of human beings. For example —O Indra! powerful as you are, your arms are noble; O Maghavan! it is your fist that you have held (the heaven and the earth).

अथापि पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैः । आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याहि, कन्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते ।

शब्दा०—अथापि=और, पौरुषविधिकैः=मनुष्य के प्रकार के (समान) द्रव्यसंयोगैः=पदार्थों के संयोग से, आ=उपसर्ग है; इसे 'याहि' क्रिया से जोड़ना चाहिये, द्वाभ्याम्=दोनों, हरिभ्याम्=घोड़ों से, इन्द्र=हे इन्द्र, (आ) याहि=आओ, कन्याणीः=सुन्दरी, जाया=पत्नी, सुरणम्=सब रमणीय पदार्थ, गृहे=घर में, ते=तुम्हारे ।

हि० अ०—जिस प्रकार के पदार्थों से मनुष्यों का सम्बन्ध होता है उसी

प्रकार के पदार्थों से देवताओं का भी सयोग दिखाई देता है। जैसे—हे इन्द्र (अपने) दोनों घोड़ों से यहाँ आओ, (हे इन्द्र !) तुम्हारी पत्नी सुन्दरी है और सब सुन्दर पदार्थ तुम्हारे घर में हैं।

Trans—The gods are also associated with those objects which are possessed by human beings. For example—O Indra ! come here with your pair of steeds, O Indra ! your wife is beautiful and all charming objects are in your house.

अथापि पौरुषविधिकैः कर्मभिः । अद्दीन्द्र पिव च प्रस्थितस्य ।
आ श्रुत्कर्णं श्रुधी हवम् ।

शब्दा० अथापि=और, पौरुषविधिकैः=मनुष्य के प्रकार के, कर्मभिः=कार्यों से, अद्दि=खाओ, इन्द्र=हे इन्द्र, पिव=पीओ, च=और, प्रस्थितस्य=रखे हुये, चुआए हुए, आ=उपसग, इसे 'श्रुधी' क्रिया से जोड़ना चाहिये, श्रुत्कर्णं=हे सबत्र सुनने योग्य कानवाले, (आ) श्रुधि=सुनो, हवम्=स्तुति, पुनार ।

हि० अ० और देवताओं का मनुष्यों के समान ही कर्मों से सयोग दिखाई देता है। जैसे—हे इन्द्र ! (यह पुरोडाश) खाओ और (तुम्हारे लिये) रखा हुआ (सोम रस) पीओ, हे सबत्र सुनने योग्य कान वाले, (हमारी) स्तुति सुनो।

Trans—The gods appear associated with such activities as are common with human beings. For example—Oh, Indra ! eat (this Purodāsa) and drink (this juice of Soma) which is set aside (for you), Oh, you o omnihearing ears ! hear our prayers.

अपुरुषविधाः स्युरित्यपरम् ।

शब्दा०—अपुरुषविधाः=मनुष्य के आकार के नहीं, मनुष्य के आकार से भिन्न आकार के, स्यु=होगे, हो सकने हैं। इति=निर्देशक निपात, अपर=दूसरा मत ।

हि० अ०—देवता मनुष्य के आकार के न होंगे, यह दूसरा मत है ।

Trans—That gods may not be of human form is another view.

अपि तु यदृश्यतेऽपुरुषविधं तद्यथाग्निर्वायुरादित्यः पृथिवी चन्द्रमा इति ।

शब्दा०—अपि तु=प्रत्युत, यत्=जो दृश्यते=दिखाई देता है । अपुरुषविधं=मनुष्य के आकार से भिन्न रूप का तत्=यही, यथा=जैसे, अग्निः=अग्नि, वायुः=वायु, आदित्यः=आदित्य, पृथिवी=भूमि, चन्द्रमा=चन्द्र, इति=निपात ।

हि० अ०—प्रत्युत मनुष्य के रूप से भिन्न जिस रूप में वे दिखाई देते हैं उसी रूप के होंगे । जैसे—अग्नि, वायु, सूर्य, पृथिवी और चन्द्र । (इनका मनुष्य से भिन्न जो रूप दिखाई देता है वे उसी रूप के होंगे ।)

Trans—On the contrary, they may be of the same form in which they appear, for example—fire, wind, sun, earth and moon may be of the same form in which they are seen.

यथो एतच्चेतनावद्वद्वि स्तुतयो भवन्तीत्यचेतनान्यत्येवं स्तूयन्ते यथाक्षप्रभृतीन्योपधिपर्यन्तानि ।

शब्दा०—यथो एतत्=जो कि यह कहा जाता है, चेतनावद्वत्=चेतनावान् के समान, हि=हेतु सूचक निपात, स्तुतयः=स्तुतिपा, भवन्ति=होती है, इति=वस्तु निर्देशक निपात, अचेतनानि=अचेतन, अपि=भी, एवं=इस प्रकार, स्तूयन्ते=स्तुति किये जाते हैं, स्तुत होते हैं, यथा=जैसे, अक्षप्रभृतीनि=पासे से लेकर, ओपधिपर्यन्तानि=पीछे पर्यन्त ।

हि० अ०—जो यह कहा जाता है कि (देवताओं की) स्तुतियाँ चेतनावान् की स्तुतियों के समान होती हैं, इस विषय में तो यह है कि पासे से लेकर पीछे तक अचेतनों की भी स्तुतियाँ इसी प्रकार की होती हैं ।

Trans—As to the statement that the panegyrics of the gods are like those of the sentient beings, it

can be said that the panegyrics of all insentient beings from a dice to a plant also are of this kind

यथो एतत् पौरुषविधिकैरङ्गकैः संस्तूयन्त इत्यचेतनेष्वप्येतद्भवत्य-
भिक्रन्दन्ति हरितेभिरामभिरिति ग्रावस्तुतिः ।

शब्दा०—यथो एतन्=जो यह कहा जाता है पौरुषविधिकैः=मनुष्यों के अङ्गों के समान देवताओं के अङ्गों को मानकर, संस्तूयन्ते=देवताओं की स्तुति की जाती है, इति=निपात, अचेतनेषु=अचेतनों में, अपि=भी, एतत्=यह, भवति=होता है, अभिक्रन्दन्ति=चिल्लाते हैं हरितेभि आसभिः=हरे रङ्ग के मुखों से, इति=निपात, ग्रावस्तुतिः=पत्थर की स्तुति है ।

हि० अ०—जो यह कहा जाता है कि देवताओं के अङ्गों को मनुष्यों के अङ्गों के समान मान कर उनकी स्तुति की जाती है तो इस विषय में यह कहा जा सकता है कि अचेतनों की भी ऐसी स्तुति होती है । वे हरे मुखों से चिल्लाते हैं—यह पत्थर की स्तुति है ।

Trans - As to the argument that the limbs of the gods are praised conceiving them similar to the limbs of the human beings, it can be said that the inanimate objects are also praised in the same way They shout with green faces is the panegyrics of stones

यथो एतत् पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैरित्येतदपि तादृशमेव 'सुखं
रथं युयुजे सिन्धुरश्विनम्' इति नदीस्तुतिः ।

शब्दा०—यथो एतत् जो यह कहा जाता है, पौरुषविधिकैः—मनुष्यों के समान द्रव्यसंयोगैः=पदार्थों के संयोग से, इति=निपात, एतत्=यह, अपि=भी, तादृश=उसी प्रकार का, एव=ही, सुख=सुख देने वाले, रथं=रथ को युयुजे=जोता, सिन्धुः=नदीने, अश्विनं=एक घोड़े वाले, इति=निपात, नदीस्तुतिः=नदी की स्तुति है ।

हि० अ० जो यह कहा जाता है कि मनुष्यों के समान ही पदार्थों से संयोग की कल्पना करके देवताओं की स्तुति की जाती है तो यह भी उसी

प्रकार की बात है (अगो की कल्पना की तरह औपचारिक है)। 'नदी ने एक घोड़े वाले सुखद रूप को जोता'। यह नदी की स्तुति है।

Trans—As to the view that the gods are praised concerning their connection with things which are possessed by human beings, it can be said that that is also similar (to the figurative conception of limbs)

यथो एतद् पौरुषनिधिकैः कर्मभिरित्येतदपि तादृशमेव । 'होतु-
श्चित् पूर्वे हविरद्यमाशत' इति ग्रावस्तुतिरेव ।

शब्दा०—यथो एतद् जो यह कहा जाता है। पौरुषनिधिकैः = मनुष्य के समान। कर्मभिः कार्यों से। इति = निपात। एतद् = यह। अवि = भी। तादृश = वैसे। एव = ही। होतु = होता से। चित् = हो। पूर्वे = पहिले। हवि = हविर्द्रव्य। आद्य = स्वादिष्ट। आशत = खाते हैं। इति = निपात। ग्रावस्तुति = पत्थरो की स्तुति। एव = ही।

हि० अ० जो यह कहा जाता है कि मनुष्यों के कर्मों के समान देवताओं के कर्मों को मान कर उनकी स्तुतिर्पा की जाती है, तो यह भी वंसा ही (रूपक) है (जैसा अगो की कल्पना और पदार्थों की कल्पना)। 'वि होता से पहिले ही हविर्द्रव्य खाते हैं'। यह भी पत्थरो की ही स्तुति है।

Trans—As to the association of the gods with such activities as those of human beings, that is also figurative (as the conception of limbs and the conception of association with worldly objects)

अपि वोभयविधाः स्युः ।

शब्दा० अपिवा = अथवा, लभयविधाः = दोनों प्रकार के, मनुष्य के समान और जैसे दिखाई देते हैं वैसे भी, स्युः = होंगे।

हि० अ०—अथवा (देवता) दोनों प्रकार के होंगे मनुष्य के समान और जैसे दिखाई देते हैं अग्नि आदि वैसे भी।

Trans—Or else, the gods may be both—like human beings and as they appear

अपि वा पुरुषविधानामेव सतां कर्मात्मान एते स्युर्यथा यज्ञो यजमानस्य ।

शब्दा०—अपिवा=अथवा, पुरुषविधानां एव सतां=पुरुष के रूप में रहने वालों के ही, कर्मात्मानः=कर्म रूप, एते=ये, स्युः=होंगे, यथा=जैसे, यज्ञः=यज्ञ, यजमानस्य=यजमान का,

हि० अ०—अथवा देवता मनुष्य के रूप के ही होंगे। ये अग्नि, जल आदि उनके कर्म रूप हैं। जैसे 'यज्ञ' यजमान का कर्म है।

Trans—Or else, the gods are anthropomorphic, and the worldly fire, water etc may be their action (or, creation), just as the sacrifice is of a sacrificer,

Note.—कर्मात्मानः—The forms of the action of the gods Their respective action appears in the form of fire, water etc. They may be called the presiding deities of them The relation between the fire god and the visible fire is the same as that between a Sacrificer and the sacrifice.

एष चाख्यानसमयः ।

शब्दा०—एषः=यह, च=और, आख्यानसमयः=पुराणों का सिद्धान्त

हि० अ०—यही पुराणों का सिद्धान्त है।

Trans.—This is the principle of the legendary learning.

Note—आख्यानसमय—Scholars of legendary lore hold that the gods are, no doubt anthropomorphic The Visible fire water etc are the manifestatory of their action

Dadhyañ and the Madhu

यः सहस्रतमो रश्मी रवेश्चन्द्रमुपाश्रितः ।

सोऽपि त्वष्टारमेवाग्निं परं चेह च यन्मधु ॥१७॥

शब्दा० - यः=जो, सहस्रतमः=हजारवां, रश्मिः=किरण, रवे=सूर्य का, चन्द्र=चन्द्र में, उपाश्रितः=प्रविष्ट है, सः=यह, अपि=भी, त्वष्टारं=त्वष्टानाम के, एव=ही, अग्निं=अग्नि में, परं=स्वर्ग में, च=और इह=यहां, पृथिवी पर, च=और, यत्=जो, मधु=मधुर प्रदाय ।

हि० अ०—सूर्य का जो हजारवां किरण चन्द्र में रहता है यह ही त्वष्टा नाम के अग्नि में तथा स्वर्ग और पृथिवी पर जो मधुर (अच्छे या प्रिय) प्रदाय है उनमें भी रहता है ।

Trans—The thousandth ray of the sun which abides in the moon, (abides) in the fire known as Trasta and in all sweet objects in heaven and on earth also

Notes—सहस्रतम—सहस्र+तमम् । रश्मी—‘इ’ is lengthened, because the रेफ विसर्ग following it are dropped, being followed by र त्वष्टार—It is in apposition with अग्निम्

प्रादात् ब्रह्मापि सुप्रीतः सुताय तदथर्वणः ।

स चाभवदपिस्तेन ब्रह्मणा दीप्तिमत्तरः ॥१८॥

शब्दा० प्रादात्=दिया, ब्रह्मा, ब्रह्म=रहस्य, ज्ञान, मधुविद्या, अपि=सुप्रीत=प्रसन्न सुताय=पुत्र को, तत्=यह, अथर्वण अथर्वन् के, सः=यह, च=और, अभवत्=हुआ, ऋषिः=ऋषि, तेन=उस, ब्रह्मणा ब्रह्म से, दीप्तिमत्तरः=अत्यन्त तेजस्वी ।

हि० अ०—(इन्द्रने) प्रसन्न होकर मधुविद्या का रहस्य अथर्वण के पुत्र को बताया । यह उस रहस्य के ज्ञान से तेजस्वी ऋषि ही गया ।

Trans —Being pleased, Indra imparted the secret of मधुविद्या to the son of Atharvana, By means of the Madhuvidyā he became a great seer

Notes—प्रादात् etc—सुप्रीत is supposed to be the adjective of Indra Though Indra's name is not referred to here, it occurs in the next Verse In this case अयवर्ण is in genetive case This Verse may be interpreted by taking अयवर्ण in nominative case also
सुप्रीत अयवर्ण अपि तत् ब्रह्म सुताय प्रादात्

तमृषिं निषिपेधेन्द्रो मेवं वोचः क्वचिन् मधु ।

न हि प्रोक्ते मधुन्यस्मिन् जीवन्तं त्वोत्सृजाम्यहम् ॥१६॥

शब्दा०—तं=उस, ऋषिं=ऋषि को, निषिपेध=मना किया, इन्द्र=इन्द्र ने, मा=मत, एवं=इस, इस प्रकार, वोच=कहना, क्वचित्=कहीं किसी से, मधु=मधु को, मधुविद्या को, न=नहीं, हि=निश्चय सूचक निपात, प्रोक्ते=कहने पर, मधुनि=मधुविद्या के, अस्मिन्=इस, जीवन्तं=जीवित, त्वा=तुम्हारे, उत्सृजामि=छोड़ूंगा, अहं=मैं ।

हि० अ०—इन्द्र ने उस ऋषि को उस रहस्य को व्यक्त करने से मना किया । उन्होंने कहा कि मधुविद्या के इस रहस्य को कहीं किसी से मत कहना । यदि इसे किसी से कहोगे तो मैं तुम्हें जीता नहीं छोड़ूंगा ।

Trans —Indra prohibited the seer from disclosing the secret to anybody He said to him, "Never impart the secret of Madhuvidya to anybody If you ever do, I will not leave you breathing

तमृषिं त्वश्विनौ देवौ विविक्ते मघ्नयाचताम् ।

स च ताम्भ्यां तदाचष्टे यदुवाच शचीपतिः ॥२०॥

शब्दा०—तं=उस, ऋषिं=ऋषि से, तु=तो, अश्विनौ=अश्विनी कुमारों ने, देवौ=देवों ने, विविक्ते=एकान्त में मधु=मधुविद्या का रहस्य,

अथाचता=मरणा, सः=उसने, च=और, ताभ्या=उन दोनों से, तत्=वह, आचष्टे=कहा, यत्=जो, उवाच=कहा था, शचीपति=इन्द्र ने ।

हि० अ०—अश्विनी कुमारों ने एकान्त में उस ऋषि से मधुविद्या का रहस्य मागा । उस ऋषि ने उनसे वही कहा जो इन्द्र ने उससे कहा था ।

Trans—The Asvins asked for the Madhuvīdyā in secret from the seer. He told them the same that Indra had said to them.

तमब्रूतां तु नासत्यावाख्येन शिरसा भवान् ।

मध्वाशु ग्राहयत्वावां मेन्द्रश्च त्वा वधीततः ॥२१॥

शब्दा०—तं=उसको, अब्रूता=दोनों ने कहा, तु=निपात, नासत्यौ=अश्विनी ने, आख्येन=घोड़े के, शिरसा=सिर से, भवान्=आप, मधु=मधुविद्या, आशु=शीघ्र, ग्राहयतु=तिखावें, आयां=हम दोनों को, मा वधीत्=न मारे, इन्द्रः=इन्द्र, च=और, त्वा=तुमको, ततः=तब ।

हि० अ०—अश्विनी ने उससे कहा कि तुम घोड़े का सिर लगाकर हम दोनों को शीघ्र मधुविद्या तिखा दो । ऐसा करने से इन्द्र तुम्हें नहीं मार सकता ।

Notes—आख्येन शिरसा—The Asvins were the physicians of the gods. They were very expert in medical science. What they mean to say here is that they would cut his real head and set the head of a horse on his body. He should, then, teach the Madhuvīdyā to them. If Indra got angry and severed his head, they would again set his real head on his body and make him alive. मा वधीत्—*√han* to kill, 'is' against, injun 3rd sing.

आख्येन शिरसा तौ तु दध्यङ्ङाह यदश्विनी ।

तदस्येन्द्रोऽहरत् स्वं तन्न्यधत्तामस्य यच्छिरः ॥२२॥

शब्दा०—आख्येन=घोड़े के, शिरसा=सिर से, तौ=उन दोनों को

तु=निपात, दध्यङ्=दध्यङ् ऋषि ने, आह=कहा बताया, यत्=क्योंकि, अश्विनौ=अश्विनो को, तत्=वह घोड़े का सिर, इन्द्रः=इन्द्र ने, अहरत्=हरण किया, कांट डाला, स्वं=अपना, तत्=वह, सिर, न्यधत्तां=रख दिया, जोड़ दिया, अस्य=इसका, यत्=जो, शिरः=सिर ।

हि० अ०—क्योंकि दध्यङ् ने घोड़े के सिर से अश्विनो को मधुविद्या धताई इसलिये इन्द्र ने उसका वह सिर काट डाला । परन्तु अश्विनो ने उसका अपना (असली) सिर फिर जोड़ दिया ।

Trans.—Because Daddhyan taught the Maddhuvīdyā to the Áśvins with the horse's head, Indra severed it from his body. But the Áśvins set his own (real) head on his body again.

दधीचश्च शिरश्चाख्यं कृत्तं वज्रेण वज्रिणा ।
पपात सरसो मध्ये पर्वते शर्यणावति ॥२३॥

शब्दा०—दधीचः=दध्यङ् का च=और, शिरः=सिर, च=और, आख्यं=घोड़े का, कृत्तं=काटा हुआ, वज्रेण=वज्र से, वज्रिणा=इन्द्र के द्वारा, पपात=गिरा, सरसः=तलाव के, मध्ये=बीच में, पर्वते=पर्वत पर, शर्यणावति=शर्यणावत् पर ।

हि० अ०—इन्द्र के द्वारा वज्र से काटा हुआ दध्यङ् का घोड़े का सिर शर्यणावत् पर्वत पर सरोवर में जा गिरा ।

Trans.—The horse's head of Daddhyan which was severed by Indra with his thunderbolt, fell into a lake on Mount Saryanāvat.

तदङ्ग्यस्तु समुत्थाय भूतेभ्यो विविधान्वरान् ।
प्रादाय युगपर्यन्तं तास्वेवाप्सु निमज्जति ॥२४॥

शब्दा०—तदङ्ग्यः=उसके जल से, तु=निपात, समुत्थाय=ऊपर निकल कर, भूतेभ्यः=प्राणियों को, विविधान्=अनेक प्रकार के, वरान्=

वरो को, प्रादाय=दे कर, युगपर्यन्तं=प्रलय काल पर्यन्त, तासु=उन्हीं, एव=ही, अप्सु=जलो में, निमज्जति=डूब जाता है ।

हि० अ०—वह उस सरोवर के जल से उपर निकल कर प्राणियों को प्रलय काल पर्यन्त अनेक वरदान देता है और पुन उसी सरोवर के जल में डूब जाता है ।

Trans—Rising up from the water of the lake it gives manifold boons to the living beings till the end of the cosmic age, and then dives into the water of the same lake

पुरूरवसि राजर्षावप्सरास्तूर्वशी पुरा ।

न्यवसत्संविदं कृत्वा तस्मिन्धर्मं चचार च ॥१४७॥

शब्दा०—पुरूरवसि=पुहुरवा में, राजर्षी=राजर्षि में, अप्सराः=अप्सरा' तु=निपात, उर्वशी=उर्वशी नाम की, पुरा=प्राचीन काल में, न्यवसत्=रही, संविदं=नियम, करार, कृत्वा=करके, तस्मिन्=उसमें, धर्मं=प्राप्त्य धर्म, लोकव्यवहार, चचार=किया, च=और ।

हि० अ० - प्राचीन काल में उर्वशी नाम की अप्सरा पुहुरवा नाम के राजर्षि के साथ रही । नियम करके वह उसके साथ प्राप्त्यधर्म में प्रवृत्त हुई ।

Trans.—In days of old the nymph urvaśi lived with the Royal seer Purūravā. Having made an agreement, she entered into worldly life with him.

तया तस्य च संवासमद्यन् पाकशासनः ।

पैतामहं चानुरागमिन्द्रवचापि तस्य तु ॥१४८॥

शब्दा०—तया=उर्वशी के साथ, तस्य=पुहुरवा का, च=और, संवासं=सहवास को, असूयन्=ईर्ष्या करते हुए, पाकशासनः=इन्द्र ने, पैतामहं=पितामह (ब्रह्मा) का, च=और, अनुरागं=प्रेम को, इन्द्रवत्=इन्द्र के समान, च=और, अपि=भी, तस्य=पुहुरवा पर, तु=निपात, इस श्लोक का उत्तर श्लोक में 'पादवत्स्यं यज्जं अश्ववीत्' से अन्वय है ।

हि० अ०—पाकशासन (इन्द्र) ने उर्वशी के साथ पुहुरवा के सहवास की तथा पुहुरवा पर इन्द्र के तुल्य ब्रह्मा के प्रेम श्री ईर्ष्या करते हुए (बगल में बंटे वज्र से कहा) ।

Trans.—Pākāśāsana (Indra) being jealous of Cohabitation of Purūrava with urvaśi and Brahma's affection on him (on Suravas) equal to himself (Indra), (said to the bolt that lay on his side).

स तयोस्तु वियोगार्थं पार्श्वस्थं वज्रमब्रवीत् ।

प्रीतिं भिन्दि तयोर्वज्र मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥१४६॥

सः=इन्द्र ने, तयोः=उन दोनों के (पुरुंरवा और उर्वशी के), तु=निपात, वियोगार्थं=वियोग के लिये (अलगाव के लिये), पार्श्वस्थं=अपल में स्थित, वज्रं=वज्र को, अब्रवीत्=कहा, प्रीतिं=प्रेम को, भिन्दि=तोड़ो, तयोः=उन दोनों के, वज्र=हे वज्र, मम=मेरा, चेत्=यदि, इच्छसि=चाहते हो, प्रियं=प्रिय ।

हि० अ०—उसने (इन्द्र ने) उन दोनों का (पुरुंरवा और उर्वशी का) वियोग कराने के लिये पल में स्थित वज्र से कहा कि हे वज्र ! यदि मेरा प्रिय करना चाहते हो तो उन दोनों का प्रेम तोड़ो ।

Trans.—“With the desire of separating Purūravā and Urvaśī, Indra said to the bolt which lay beside him, “Destroy, O bolt, the love relation of these two, if you wish to do a favour to me”.

तथेत्युक्त्वा तयोः प्रीतिं वज्रोऽभिनत्स्वमायया ।

ततस्तथा विहीनस्तु चचारोन्मत्तवन्तृपः ॥१५०॥

शब्दा०—तथा=वैसा ही होगा, इति=निपात, उक्त्वा=कह कर, तयोः=उन दोनों को, प्रीतिं=प्रेम को, वज्रः=वज्र ने, अभिनत्=तोड़ दिया, स्वमायया=अपनी माया से, ततः=तब, तथा=उससे (उर्वशी से) विहीनः=रहित, तु=निपात, चचार=घूमने लगा, उन्मत्तवन्तृपः=पागल के समान, तृपः=राजा ।

हि० अ० वज्र ने कहा—‘अच्छा’ । उसने अपनी माया से उनका प्रेम तोड़ दिया । तब उर्वशी से विमुक्त होकर पुरुंरवा पागल की तरह इधर उधर घूमने लगा ।

Trans.—“Very well”, said the bolt. He destroyed their love relation with his trickery. Then Purūravā, being separated from urvaśī, roamed about like a mad man.

चरन् सरसि सोऽपश्यदभिरूपामिवोर्वशीम् ।

सखीभिरभिरूपाभिः पञ्चभिः पार्श्वतो वृताम् ॥१५१॥

शब्दा०—चरन्=भटकते हुए, सरसि=सरोवर में, सः=उसने, अप-
श्यत्=देखा, अभिरूपां=सुन्दरी, इव=मानो, उर्वशीं=उर्वशी को, सखीभिः
—सखियों से, अभिरूपाभिः=सुन्दरियो से, पञ्चभिः=पाच से, पार्श्वतः
=चारो तरफ से । वृतां=घिरी हुई ।

हि० अ०—इधर उधर भटकते हुए पुरूरवा ने एक सरोवर में पाँच
रूपवती सखियों के साथ सुन्दरी उर्वशी को देखा सा प्रतीत हुआ ।

Trans.—Roaming about, Purūravā felt as if he
saw charming urvāśī in a lake with her beautiful-five
lady friends.

तामाह पुनरेहीति दुःखात्सा त्वन्नवोन्नृपम् ।

अप्राप्याहं त्वयाद्येह स्वर्गे प्राप्स्यसि मां पुनः ॥१५२॥

शब्दा०—तां=उसको, आह=कहा, पुनः=फिरसे, एहि=आजो,
इति=निपात, दुःखात्=दुःख से, सा=उसने, तु=परन्तु, अन्नवीत्=कहा
नृपं=राजा से (पुरूरवा से), अप्राप्या=अप्राप्य हूँ, अहं=मैं, त्वया
=तुम्हारे द्वारा, अद्य=आज, अब इह=यहाँ, स्वर्गे=स्वर्ग में, प्राप्स्यसि
=पाओगे, मां=मुझे, पुनः=फिर से ।

हि० अ०—(पुरूरवा ने) उससे कहा कि फिर मेरे साथ आओ । परन्तु
उसने दुःख के साथ राजा को उत्तर दिया कि मैं अब यहाँ तुम्हारे लिये अप्राप्य
हूँ । तुम मुझे, फिर से स्वर्ग में प्राप्त करोगे ।

Trans.—(Purūravā) said to her, "Come back
to me". But she replied sorrowfully to the king,
"you cannot get me here now. You will get me
again in heaven",

कानि पुनः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि ?

शब्दा०—कानि=क्या, कौन, पुनः=अच्छा फिर, तो फिर, अच्छा तब, शब्दानुशासनस्य=व्याकरण के, व्याकरणाध्ययन के, प्रयोजनानि=प्रयोजन, हेतु, फल ।

हि० अ०—अच्छा तब व्याकरणाध्ययन के प्रयोजन क्या हैं ?

Trans.—What, then, are the purposes of the study of grammar ?

रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम् ।

शब्दा०—रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः=रक्षा, ऊह, आगम, लघु और असन्देह । प्रयोजनं=प्रयोजन है ।

हि० अ०—रक्षा, ऊह, आगम, लघु और असन्देह (व्याकरणाध्ययन) के प्रयोजन हैं ।

Trans.—Raksā, ūha, Agama, laghu and Asandeha are the purposes (of the study of grammar).

Notes—प्रयोजनम्—This word stands for प्रयोजक and प्रयोजन both. In the former case it is in masculine gender and in the latter case it is in neuter gender. There is एकशेष compound between the two by नपुंसकमन्पुंसकेन etc. ; In the compound word the outer form is retained. In such cases, the एकवद्भाव is optional. प्रयोजकतएव प्रयोजनानि च प्रयोजनानि प्रयोजनं च। Hence, in the previous sentence there is प्रयोजनानि and in this sentence, प्रयोजनम्.

रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम् । लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग्वेदान् परिपालयिष्यतीति ।

शब्दा०—रक्षार्थं=रक्षा के लिये, वेदानां=वेदों की, अध्येयं=पढ़ना चाहिये, व्याकरणं=व्याकरण, लोपागमवर्णविकारज्ञः=लोप, आगम और वर्णविकार को जानने वाला, हि=निश्चय बोधक निपात, सम्यक्=अच्छी तरह से, वेदान्=वेदों को, परिपालयिष्यति=पालन करेगा, इति=निपात ।

हि० अ०—वेदों की रक्षा के लिये व्याकरण का अध्ययन करना चाहिये । लोप, आगम और वर्णविकार को जानने वाला वेदों की अच्छी तरह रक्षा कर सकता है ।

Trans.—Grammar should be studied to protect (save from being corrupted) the Vedas. One who knows lopa, Agama and Varnavikāra can protect the vedas well.

Notes—लोप—It is a technical term of grammar. It means the disappearance of letters. आगम—Appearance of new letters. This is also a technical term of grammar विकार—change of letters. This is also a technical term of grammar.

ऊहः खन्वपि । न सर्वैलिङ्गैर्न च सर्वाभिविभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदिताः । ते चावश्यं यज्ञगतेन यथार्थं विपरिणमयितव्याः । ताश्चावैयाकरणः शक्नोति यथार्थं विपरिणमयितुम् । तस्मादध्येयं व्याकरणम् ।

शब्दा०—ऊहः=यज्ञ के समय वैदिक मन्त्रों में आवश्यकतानुसार लिङ्ग, विभक्ति आदि का परिवर्तन करना 'ऊह' कहा जाता है । खलु=निश्चय बोधक निपात, अपि=भी, न=नहीं, सर्वैः लिङ्गैः=सब लिङ्गों से, न=नहीं, च=और, सर्वाभिः विभक्तिभिः=सब विभक्तियों से, वेदे=वेद में । मन्त्राः=मन्त्रा, निगदिताः=कहे हैं, ते=वे, च=और, अवश्यं=अवश्य, यज्ञ-गतेन=यज्ञ में रहने वाले के द्वारा, यज्ञ करने वाले या कराने वाले के द्वारा,

यथार्थं=अर्थ के अनुसार, विपरिणमयितव्याः=परिवर्तित किये जाने चाहिये,
तान्=उनको, न=नहीं, अवैयाकरणः=व्याकरण को न जानने वाला,
शक्नोति=सकता है यथार्थं=अर्थ के अनुसार, विपरिणमयितुं=बदलने के
लिये, तस्मात्=इसलिये अध्येयं=पढ़ना चाहिये, व्याकरणं=व्याकरण ।

हि० अ०—ऊह भी (व्याकरणाध्ययन का प्रयोजन है) । वेद में मन्त्र
सब लिङ्गों में और सब विभक्तियों में नहीं कहे हैं । यज्ञ में रहने वाले (यज्ञ
के करने वाले या कराने वाले) को अर्थ के अनुसार उन्हें परिवर्तित कर लेना
चाहिये । उनको व्याकरण न जानने वाला अर्थ के अनुसार नहीं बदल सकता ।
अतः व्याकरण पढ़ना चाहिये ।

Trans—Uha also is one of the purposes of the study of grammar In the Vedas, the Mantras are not given in all genders and case terminations They should be turned according to need by the man (the sacrificer or the officiating priest) in a sacrifice They cannot be turned according to sense by a man who has not studied grammar Hence, grammar should be studied

Notes—ऊह—Making necessary changes in the gender and terminations of certain words in a Mantra according to need is called ऊह

आगमः खल्वपि “ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः पठद्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयः” इति । प्रधानश्च पट्स्वङ्गेषु व्याकरणम् । प्रधाने कृतो यत्नः फलवान् भवति ।

शब्दा० आगमः=वेद, वेदविहित विधि, खलु=निश्चय बोधक निपात
अपि=भी, ब्राह्मणेन=ब्राह्मण के द्वारा, निष्कारण=फल की आशा की
आशा छोड़ कर, धर्म=धर्म, पठद्गो=छ अङ्गों वाला, छ अङ्गों सहित,
वेदः=वेद, अध्येय=पढ़ना चाहिये ज्ञेयः=उसका अर्थ जानना चाहिये,
इति=निपात, प्रधानं=मुख्य, च=और, पट्सु अङ्गेषु=छ अङ्गों में
व्याकरणं=व्याकरण, प्रधाने=प्रधान के विषय में, कृतः=किया हुआ,
यत्नः=प्रयत्न, फलवान्=सफल, भवति=होता है ।

— हि० अ०—वेद (अथवा वेद विहित विधि) भी (व्याकरण के अध्ययन में प्रयोजक है) । (वह इस प्रकार है) । “ब्राह्मण को चाहिये कि वह फल की आशा छोड़कर छ अंगों सहित वेद रूप धर्म का अध्ययन करे और उसके अर्थ को समझे । छ अंगों में व्याकरण प्रधान है । प्रधान के विषय में किया हुआ यत्न सफल होता है ।

Trans.—The Vedas (or the injunction of the Vedas) is also (a cause in the study of the vedas). (It is this that) a Brāhmaṇa should study the vedas with their six accessories with expecting any reward in return. Grāmmar is the chief of the six accessories. Labour put in for the chief is always fruitful.

Notes—आगमः—It means the injunction of the Vedas in the form of “ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः पठद्भ्यो वेदोऽध्येयो ज्ञेयः Agama is the cause (प्रयोजक) of the study of grammar, while रक्षा etc. are the purpose (प्रयोजन) of it. The study of the Vedas with their accessories is an essential part of the daily duty of a Brāhmaṇa, and grammar is the chief of all the accessories. Hence, it must be studied.

लघ्वर्थश्चाध्येयं व्याकरणम् । “ब्राह्मणेनावश्यं शब्दा ज्ञेयाः” इति, न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्या विज्ञा-
तुम् ।

शब्दा० लघ्वर्थः=लघुत्व के लिये, थोड़े धर्म से और थोड़े समय में सम्पूर्ण शब्द भण्डार का ज्ञान प्राप्त करने के लिये, च=और, अध्येयं=पढ़ना चाहिये, व्याकरणं=व्याकरण, ब्राह्मणेन=ब्राह्मण को, अवश्यं=अवश्य, शब्दाः=शब्द, ज्ञेयाः=जाने जाने चाहिये, इति=निपात, न=नहीं, च=और, अन्तरेण=बिना, व्याकरणं=व्याकरण, लघुना=छोटे, थोड़े, उपायेन=उपाय से, शब्दाः=शब्द, शक्याः विज्ञातुं=जाने जा सकते हैं ।

हि० अ०—थोड़े (धर्म और समय) में (शब्दों का ज्ञान प्राप्त करने के लिये) व्याकरण पढ़ना चाहिये । ब्राह्मण को अवश्य शब्द (शब्दों का ज्ञान)

रूप) जानना चाहिये । परन्तु व्याकरण को छोड़ कर अन्य किसी भी उपाय से पोंडे में शब्दों का ज्ञान प्राप्त कर सकना संभव नहीं है । (अतः व्याकरण पढ़ना चाहिये ।)

Trans.—Grammar should be studied for economy of effort and time. A Brāhmaṇa must know (the correct forms of) words. But this is not possible by any means except grammar with less efforts and in less time (Hence, grammar must be studied.)

असन्देहार्थं चाध्येयं व्याकरणम् । याज्ञिकाः पठन्ति—‘स्थूल-
पृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत’ इति । तस्यां सन्देहः—
स्थूला चासौ पृषती च, स्थूलानि वा पृषन्ति यस्याः सा—स्थूल-
पृषतीति । तां नावैयाकरणः स्वरतोऽध्यवस्यति । यदि पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुव्रीहिः, अथ अन्तोदात्तत्वं ततस्तत्पुरुष इति ।

शब्दा० - असन्देहार्थं = सन्देह के अभाव के लिये, च = और, अध्येयं = पढ़ना चाहिये, व्याकरणं = व्याकरण, याज्ञिकाः = कर्मकाण्ड भाग के वैदिक शब्द, पठन्ति = इस प्रकार हैं, स्थूलपृषती = स्थूलपृषती की, आग्निवारुणी अग्नि और वरुण देवता वाली, अनड्वाही = गाय को, आलभेत = देवताओं को समर्पण करना चाहिये, इति = निपात, तस्यां = उस श्रुति के विषय में, सन्देहः = सन्देह होता है कि, स्थूला च असौ पृषती च = मोटी जो बड़ी-बड़ी बुन्दकी वाली गाय, स्थूलानि = बड़ी-बड़ी, पृषन्ति = बुन्दकीयाँ, यस्याः = जिसकी, सा = वह, स्थूलपृषती = मोटी बुन्दकी वाली गाय, तां = उस गाय को, न = नहीं, अवैयाकरणः = व्याकरण न जानने वाला, स्वरतः = उदात्तादि स्वरों से, अध्यवस्यति = समझता है, यदि = अगर, पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वं = पूर्वपद का स्वाभाविक स्वर हो, ततः = तब, बहुव्रीहिः = बहुव्रीहि समास समझना चाहिये, अथ = और यदि, अन्तोदात्तत्वं = समास द्रव्य का अन्तिम स्वर उदात्त हो, ततः = तब, तत्पुरुषः = तत्पुरुष समास समझना चाहिये, इति = निपात ।

दि० अ० - सन्देहार्थं के लिये व्याकरण पढ़ना चाहिये । कर्मकाण्ड में एक वाक्य है कि ‘स्थूलपृषती, अग्नि और वरुण देवता वाली गाय का आलम्बन

करना चाहिये' । उसके विषय में यह सन्देह होता है कि यहाँ 'स्थूलपृषती' शब्द का - स्थूला चासो पृषती - इस प्रकार कर्मधारय समास किया जाय अथवा—स्थूलानि पृषन्ति यस्या सा—इस प्रकार बहुब्रीहि करके अर्थ लिया जाय । इस बात को व्याकरण न जानने वाला स्वरो के आधार पर नहीं जान सकता । वह यह नहीं समझ सकता कि समास में यदि पूर्व पद का स्वाभाविक स्वर हो तो बहुब्रीहि समास समझना चाहिये, और यदि समस्त शब्द का अन्तिम स्वर उदात्त हो तो तत्पुरुष समास मानना चाहिये ।

Trans—Grammar should be studied so that doubts may not arise The ritualists say, "A sthūlaprisatī cow belonging to Agni and Varuna should be sacrificed" Grammar should be studied for doubtlessness The words of a statement in the Karmakanda section of the Vedas read a sthūlaprsatī cow belonging to Agni and Varuna should be sacrificed to the gods'. Here the question arises whether the word 'Sthūlaprsatī' should be expounded as 'Sthūlā cāsau Prsatī ca' or, 'Sthūlāni Prsanti Yasyāh Sā' This cannot be decided by a non grammarian on the basis of accents He Cannot know that a compound word retaining the original accents of the first member is a Bahubrihi compound and one with accent on the final syllable is a Tatpuruṣa compound

Notes—ग्रजिका—The words used in the ritual section of the Vedas In other words, the statements of that sections स्थूलपृषती—A cow having big spots on her body In other words, a Varcegated cow The question is whether it is an instance of Karma-dharaya Compound or, of Bahubrihi This can be decided with the help of the accents If the first member of the compound retains its original accent, it should be taken to be a Bahubrihi compound ; but

if the accent is on the final syllable of the word, it should be taken to be a Tatpuruṣa compound. Karma-dharaya is a kind of Tatpuruṣa. In case of Bahubrihi, स्यूल will be connected with spots (पुषन्ति) and the meaning will be 'a cow with big spots on her body. In case of Karmadharaya, स्यूल will be connected with cow (पुषती) and the meaning will be 'a fat spotted cow'.

APPENDIX—A

VEDIC GRAMMAR

1. Alphabet (वर्णमाला)

Letters

(वर्ण)

Vowels (all are सघोष)
(अक्षर)

Consonants
(व्यञ्जन)

Monophthongs
(सरल अक्षर)

Diphthongs
(सन्ध्यक्षर)

अ, आ, ऋ, ॠ, इ, ई, उ, ऊ, ए

ए, ओ, ऐ, औ

Voiceless
(अघोष)

Voiced
(सघोष)

Unaspirate

Aspirate

Un-
aspirate

Aspirate

Nasal

(अल्पप्राण)

(महाप्राण)

(अल्पप्राण)

(महाप्राण)

(अनुस्वार)

Note Vedic alphabet possesses ऌ and ॡ in addition to those of the classical Sanskrit. ऌ is treated as a Vowel when it occurs in the middle of the words

	(अल्पप्राण)	(महाप्राण)	(अल्पप्राण)	(महाप्राण)	(अनुस्वार)
Guttural (कण्ठ्य)	क	ख	ग	घ	ङ
Palatal (तालव्य)	च	छ	ज	झ	ञ
Cerebral (मूर्धन्य)	ट	ठ	ड	ढ	ण
Dental (दन्त्य)	त	थ	द	ध	न
Labial (ओष्ठ्य)	प	फ	ब	भ	म
Semivowels (अन्तःस्थ)				{ य र ल व	
Breathings (उपमा)		Sibilants { श ष स : ह्रस्व क ऋ ऌ ड		Pure aspirate ह्रस्व	

2. Euphonic Combination (संधि)

A. स्वर संधि

1. प्रसिद्ध—

- (i) अ-वर्ण + अ-वर्ण = आ e.g. अन्ध + अजनि = अन्धाजनि.
 इ-वर्ण + इ-वर्ण = ई; e.g. हि + ईमिद्धः = हीमिद्धः.
 उ-वर्ण + उ-वर्ण = ऊ; e.g. मधु + उदकम् = मधूदकम्.
 (ii) अ-वर्ण + इ-वर्ण = ए; e.g. आ + इन्द्र = एन्द्र.
 अ-वर्ण + उ-वर्ण = ओ; e.g. एतायाम् + उप = एतायामोप.
 (iii) अ-वर्ण + ए, ऐ = ऐ; e.g. आ + एनम् = ऐनम्; पर +
 ऐन् = परैन्.
 अ-वर्ण + ओ or औ = औ; e.g. यत्र + ओषधीः = यत्रौषधीः.
 प्र + औक्षन् = प्रौक्षन्.

Note. प्रसिद्ध means fusion of the two vowels into one, cf. (i) अन्धः सवर्णे दीर्घः (Pāṇ. VI. 1.101); (ii) बादृणः (Pāṇ. VI. 1.87), (iii) वृद्धिरेच (Pāṇ. VI. 1.88).

2. उद्ग्राहवत्—

अ or आ + ऋ = अ + ऋ ; e. g. प्र + ऋभुभ्यः = प्र ऋभुभ्यः ;
मधुना + ऋतस्य = मधुन ऋतस्य.

Note. The following ऋ outsteps the preceding अ or आ.
cf. ऋत्यकः (Pāṇ. VI. 1.128).

3. क्षेप्र—

इ-वर्ण + असवर्ण = य् + असवर्ण ; e.g. अभि + आर्षेयम्.
अभ्यार्षेयम्.

उ-वर्ण + असवर्ण = व् + असवर्ण ; e.g. अनु + अत्र = अन्यत्र.

Note. Previous vowel quickens into corresponding consonant (semivowel) so that the consonant requires the assistance of following vowel for its pronunciation. The result is that the consonant and the vowel are pronounced without hiatus. This quickness of pronunciation is क्षिप्रता. ऋ and ए do not occur as final in the R. V. cf. एको यणचि (Pāṇ. VI. 1.77).

4. अभिनिहित—

(i) ए + अ = एऽ ; e.g. दाशुपे + अग्ने = दाशुपेऽग्ने.

(ii) ओ + अ = ओऽ ; e.g. पितो + अरम् = पितोऽरम्.

Note. In this case following अ is absorbed into the preceding ए or ओ. cf. एङः पदान्तादति (Pāṇ. VI. 1.10).

This rule applies when the preceding पद occurs at the end of a पाद. But it applies also when the preceding पद is within the पाद in the following cases ; e.g. ते + अवदन् = तेऽवदन् ;
सो + अयमगात् = सोऽयमगात् ; गावो + अमितो = गावोऽमितो ; अजीतये +
अहृतये = अजीतयेऽहृतये ; पदवे + अश्विना = पदवेऽश्विना ; अजयो + मरुणयोः =
अजयोऽरुणयोः ; पुरुरवो + मनु = पुरुरवोऽनु.

5. उद्गाह—

(i) ए + short vowel = अ + short vowel ; e.g.

अग्ने + इन्द्र = अग्न इन्द्र

(ii) ओ + उ = अ + उ ; e. g. वायो + उक्थेभिः =

वाय उक्थेभिः

Note. उद्गाह means the outstepping of the preceding vowel by the following one. cf. (i) and (ii)

एचोश्चवावावः (Pāṇ. VI.1.78) and लोपः शाकल्यस्य—Pāṇ. VIII.3.19).

6. भुग्न—

(i) ओ + अनोष्ठ्य स्वर = अच् + अनोष्ठ्य स्वर ; e.g. वायो + आ वाहि = वायवा वाहि.

(ii) औ + अनोष्ठ्य स्वर = आच् + अनोष्ठ्य स्वर ; e.g. तौ + इन्द्राग्नी = ताविन्द्राग्नी.

Note. भुग्न means splitting. ओ and औ are split into ष and व् (अच्), and वा and व (आच्) respectively. cf. एचोश्चवावावः (Pāṇ. VI. 1. 78).

7. पदवृत्ति—

(i) ऐ + vowel = आ + vowel, e. g. अन्वेतवै + उ = अन्वेतवा उ.

(ii) औ + ओष्ठ्य स्वर = आ ; e.g. उभौ + उ = उभा उ.

Note. This वृत्ति occurs between the ending vowel of the preceding पद and the initial vowel of the following पद, so this type of वृत्ति is called पदवृत्ति. cf. (i) and (ii) एचोश्चवावावः (Pāṇ VI. 1. 78) and लोपः शाकल्यस्य—(Pāṇ VIII. 3.19).

प्रवृत्ति-भाव (Exceptions)

(1) प्रवृत्ति स्वर + स्वर = no change.

Note. प्रवृत्ति means restraint i. e. where euphonic combination should be withheld. The following vowels are प्रवृत्ति for the purpose of वृत्ति :—

- (i) ई occurring at the end of यमी. cf. अदसो मात्—(Pāṇ. I. 1.12) ; e.g. यमी ईसाः.
- (ii) ई and ऊ occurring at the end of noun and giving the locative sense. cf. ईदूतो च सप्तम्यर्थे—(Pāṇ. I. 1. 19) ; e.g. गौरी अधिष्ठिता; तद्गु अख्ये.
- (iii) ई, ऊ and ए occurring at the end of the dual form of a noun. cf. ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम्—(Pāṇ. I. 1. 11) ; e.g. अवसावन्ती अनु ; ; इन्द्रयागु इमे ; अतप्माने अवसावन्ती

Exception—

ई appearing at the end of three-syllabic words, when followed by इव (only in the Saṃhitā text) ; e.g. दम्पतीव ; उपघीव But दम्पती इवेति दम्पतीइव ; उपघी इवेति उपघीइव in the Pada-text.

- (iv) उ followed by इति and standing alone in its nasalized and lengthened form. cf. ऊँ—(Pāṇ. I. 1. 18) ; e.g. ऊँ इति

- (v) ए occurring at the end of अस्मे, युष्मे and त्वे cf. शे—(Pāṇ. I. 1. 13) ; e.g. मत्से मा ; त्वे इद्भ्यते.

- (vi) ओ appearing as final in the vocative (only in the Pada-text. cf. सम्बुद्धौ शाकत्यस्येतावनापौ—(Pāṇ. I. 1. 36) ; e.g. इन्दो इति, वायो इति But in the Saṃhitā text, इन्द्रकिन्नाय ; वाय उक्थेमिः.

- (b) ए or ओ + अ = no change inside a पाद ; e.g. आरे अस्मे च शृण्वते ; चिकित्वांसो अचेतसं नयन्ति.

- (c) यू (changed इ) + उ + vowel = no change ; e.g. प्रत्यु + अदर्शि = प्रत्यु अदर्शि.

- (d) Hiatus + उ + vowel = no change ; e.g. धनसा उ + ईमहे = धनसा उ ईमहे.

Note. The interval between two vowels in pronunciation, is called hiatus (विवृतिः). cf. स्वरान्तरं तु विवृतिः—(Rg. Prāt. II. 3.). Here वृद्धि is not intended to the speaker.

(e) Adverb सु + initial ऊ = no change ; e. g.

ताभिरूपु + ऊतिभिः = ताभिरूपु ऊतिभिः. But सु + उपस्थाभिः = सुपस्थाभिः.

(f) Inside the words तितव, प्रवग, नमवक्ति and पुरएता no change.

A. व्यञ्जन सन्धि

1. आस्थापित—When one consonant is posed against another consonant.

(a) अवशंगम—

स्पर्श वर्ण + any of the first letter (excepting च्) of the five classes = no change; e. g. आरैक् + पन्थाम् = आरैक्पन्थाम् वपद् + ते = वपदते ; यत् + पतये = यत्पतये.

Note. अवशंगम means where none submits to the other i. e. no modification in either of the two.

(b) वशंगम—

(i) क् च् द् त् प् + सवोप वर्ण = ग् ज् ङ् द् ब् respectively ; e. g. वाक् + वदन्ति = वाग्वदन्ति ; पद् + भिः = पद्भिः ; यन् + वाक् = यद्वाक्.

Note. cf. मलां वश् भदि—(Pāṇ. VIII. 4. 53)

(ii) क् च् द् त् प् + अनुस्वार = ङ् ञ् ण् न् म् respectively ; e. g. अर्वाक् + नरा = अर्वाङ्नरा ; वद् + महान् = वण्महान् ; तत् + नः = तन्नः ; त्रिकुप् + निवर्तत = त्रिकुम्निवर्तत.

Note. cf. परोभ्रुवासिकेज्जुवासिको वा—(Pāṇ. VIII. 4. 45.).

- (iii) क् च् ट् त् प् + श् = क् च् ट् त् प् + छ् (according to the father of Śākalya); e. g. अर्वाक् + श्पाविष = अर्वाक्छपाविष; विपाद् + शुतुद्री = विपाद्छुतुद्री

Note. cf. शब्दोऽटि—(Pāṇ. VIII. 4. 63).

- (iv) क् च् ट् त् प् + ह् = ग् ज् ङ् द् ब् + च् श् ढ् ध् म् respectively; e. g. मद्रथक् + हुवानः = मद्रथघुवानः; अवाट् + ह्वानि = अवाट्ढ्वानि

Note cf. शब्दोऽटि—(Pāṇ. VIII. 4. 92)

- (v) ब् or च् (original न् and त्) + श् = व् and च् respectively + छ्; e. g. वज्रिच् + श्नथिहि = वज्रिच्छ्नथिहि; तच् + शंयोरा = तच्छंयोरा But according to Śākalya वज्रिञ्श्नथिहि; तच्छंयोरा.

Note. cf. शब्दोऽटि—(Pāṇ. VIII. 4. 63)

- (vi) त् + च्, छ् or श् = च् + च्, छ् or श् respectively; e. g. तत् + चक्षुः = चक्षुः; यत् + छर्दिः = यच्छर्दिः; तत् + शंयोरा = तच्छंयोरा.

Note. cf. स्तोः ष्टुना श्चु—(Pāṇ. VIII. 4. 40)

- (vii) त् + ज् = ज् + ज्; यत् + जिगासि = यज्जिगासि.

Note. cf. स्तोः ष्टुना श्चु—(Pāṇ. VIII. 4. 40) and म्लत् षयि—(Pāṇ. VIII. 4. 53).

- (viii) त् + ल् = ल् + ल्; e. g. अद्वात् + लोम्न = अद्वालोम्नः.

Note. cf. लोळि—(Pāṇ. VIII. 4. 60)

- (ix) न् + ल् = nasalized ल् + ल्, e. g. जिगीवान् + लक्ष्मादन् = जिगीवाल्लक्ष्मादन्

Note. cf. लोळि—(Pāṇ. VIII. 4. 60)

- (x) न् + श् or च-वर्ण = न् + श् or च-वर्ण respectively ; e. g. वज्रिन् + रन्धिहि = वज्रिञ्चन्धिहि ;
आस्मान् + जगम्यात् = आस्माञ्जगम्यात्.

Note. cf. स्तोः रघुना श्रुः—(Pāṇ. VIII. 4. 40).

- (xi) म् + स्पर्श वर्ण (excepting प्) = nasal of the following consonant; e. g. भद्रम् + करिष्यसि = भद्रङ्करिष्यसि; अहम् + च = अहञ्च; तम् + ते = तन्ते.

Note. cf. वा पदान्तस्य—(Pāṇ. VIII. 4. 59).

- (xii) म् + initial semivowels (excepting र्) = corresponding nasal semivowels + semivowel; e. g. यम् + यम् + युजम् = यय्यय्युजम्; एषाम् + लक्ष्मीः = एषाल्लक्ष्मीः; तम् + घ. = तव्वः.

But म् + र् or ह् श् प् स् = अनुस्वार + र् or ह् श् प् स् respectively; e. g. होतारम् + रत्नधातमम् = होतारं रत्नधातमम् etc.

Note. This change of म् into अनुस्वार is called परिपन्न (अनुस्वारस्त्वनापन्नः) cf. वा पदान्तस्य—(Pāṇ. VIII. 4. 59).

Note. वयनम् means undergoing modification of either or of both the consonants.

2. आन्-पद पदवृत्ति—

आ + न् + vowel = अनुनासिक (ँ) + vowel ; e. g.
सर्गान् + इव = सर्गाँ इव ; महान् + इन्द्रः = महौ इन्द्रः.

Note. But such न् (coming at the end of a पद) is not changed into अनुनासिक; e. g. तयेह विरवाँ अववे यजत्राना (यजत्रान् + घा) सादय. Nevertheless, words like वज्रान्, जघ्नानान्, जघ्नवान्, देव हूतमान्, वदधतान्, इन्द्रसोमान्, दृषाणान्, सो देव देवान्, हन्त देवान् are guided by the general rule.

C. विसर्ग संधि

a. विसर्ग changed into उ:—

1. (विसर्जनीय)-अभिनिहित—

अ + विसर्ग (स्-ज्ञात) + अ = अ + उ (=ओ) + S ; e. g.

सः + अयम् = सोऽयम्.

Note. प्रतो रोःप्लुतादप्लुते—(Pāṇ. VI. 1. 113).

Although this type of संधि may be regarded as प्रथित for the reason given in the note under rule 2, yet it is taken here following the Rg. Prāt. as a type of अभिनिहित in so far as the following घ-कार has been absorbed into the previous letter.

2. प्रथित—

अ + विसर्ग (स्-ज्ञात) + अ or सघोष व्यञ्जन = अ + उ (=ओ) + अ or सघोष व्यञ्जन respectively; e. g., यः + अस्कभायत = यो अस्कभायत; देवः + देवेभिः = देवो देवेभिः.

Note. Here विसर्ग becomes उ and then together with the penultimate vowel it coalesces into ओ cf प्रतो रोःप्लुतादप्लुते—(Pāṇ. VI. 1. 113) and इति च—(Pāṇ. VI. 1. 114).

b. विसर्ग changed into र्:—

3. रेफ—

Monophthong + विसर्ग + सघोष वर्ण = monphthongs + र् + सघोष वर्ण; e. g., प्रातः + अग्निम् = प्रातरग्निम्; प्रातः + मित्रावरुणा = प्रातर्मित्रावरुणा; अग्निः + अस्मि = अग्नि-रस्मि; अश्ववतीः + गोमतीः = अश्ववतीर्गोमती.

c. विसर्ग changed into स्:—

4. उपाचरित—

स्वर + विसर्ग + क्, प् =

स्वर + स् + क्, प्; e. g.

शश्वतः + कः = शश्वतस्कः ; यः + पतिः = यस्पतिः ; निः + कृती = निष्कृती ; छर्दिः + पा = छर्दिष्या.

Note. रेफ means change of विसर्ग into र्, cf. ससञ्जुषो वः—(Pāṇ VIII, 2. 66).

Note In उपाचरित संधि, विसर्ग undergoes approximate reversion (उपाचरण) to र्, its original character. cf. विसर्जनी-यस्य सः—(Pāṇ VIII. 3. 34) and सोऽपदादी—(Pāṇ. VIII. 3. 38). Vowels other than अ and आ are called नामि. When they precede the विसर्ग in such cases, the latter becomes र्. cf. दणः वः—(Pāṇ. VIII. 3. 39), etc.

d. विसर्ग is dropped :—

5. उद्ग्राह पदवृत्ति—

अ + विसर्ग + vowel (short or long) other than
अ = अ + + vowel (short or long). e. g., यः +
इन्द्र = य इन्द्र
कः + ईपते = क ईपते

Note—The Rg. Prāt. treats the first example under उद्ग्राह and second under उद्ग्राह पदवृत्ति. But as उद्ग्राह has been treated here, as also in the Rg Prāt. as a type of vowel संधि, the name उद्ग्राह पदवृत्ति has been adopted to cover both the examples of विसर्ग संधि cited above.

6. नियत—

short vowel + विसर्ग (र-जात) + र् = correspond-
ing, long vowel + + र्; e. g., प्रातः +
रत्नम् = प्राता रत्नम् ; अग्निः + रक्षांसि = अग्नी रक्षांसि

Note. It is called नियत because here विसर्ग is elided with a condition (नियम) viz. the lengthening of the previous vowel. cf. रो रि—(Pāṇ. VIII. 3. 14) and द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽन—(Pāṇ. VI. 3. 111).

7. अकाम—

आ, ई, ऊ + विसर्ग + र् =

आ, ई, ऊ + " + र्; e. g.

अश्वाः + रथः = अश्वा रथः

Note. Here विसर्ग is not intended i. e. elided. cf. रो रि—
(Pāṇ. VIII. 3. 14).

cf. also, घा + विसर्ग + सघोष वर्ण =

घा + " + सघोष वर्ण; e. g.,

घाः + घोषधीः = घा घोषधीः

पुनानाः + यन्ति = पुनाना यन्ति.

3. Declension (शब्दरूप)

Being similar to classical Sanskrit in general, the Vedic declension has the following specialities :—

A. Nouns (ending in vowels)

अ-Stem (Masculine & Neuter)

- (i) N. A. V. dual (masc.) : terminates in आ or औ;
e.g., देवा—देवौ; नासत्या—नासत्यौ
- (ii) N.A.V. plu. (masc.) : terminates in आस् or आसेस्;
e.g., देवाः—देवासः; जनाः—जनास्.
- (iii) N.A.V. plu. (neut.) : terminates in आ or आनि;
e.g., विश्वा—विश्वानि, दैव्या—दैव्यानि.
- (iv) I. sing. (masc. & neut.) : terminates in एन or आ; e.g., प्रियेण—प्रिया.
- (v) I. plu. (masc. & neut.) : terminates in ऐः or एभिः;
e.g., देवैः—देवेभिः; जम्भैः—जम्भेभिः.
- (vi) L. sing. (masc.) : terminates in ए or आ; e.g.,
वसन्ते—वसन्ता.

आ-Stem (Feminine)

- (i) N. A. V. plu. : terminates in आः or असः ; e. g.,
उपाः—उपसः .

ई-Stem (Masculine, Feminine and Neuter)

- (i) N. plu. (fem.) : terminates in ईः ; e.g. भूमीः ; उतीः .
(ii) N. A. plu. (neut.) : terminates in ई or ईनि ; e. g.,
शुची—शुचीनि
(iii) I. sing. (maso.) : terminates in आ or ना ; e. g.,
पत्या—पतिना.
(iv) I. sing. (fem.) : terminates in ई or आ ; e. g.,
उती—ऊत्या ; मती—मत्या.
(v) D. sing. (fem.) : terminates in ई or अये ; e. g.,
उती उतये.
(vi) Abl. G. sing. (maso.) : terminates in अः ; e. g.,
अर्पः.
(vii) L. sing. (maso. fem. & neut.) : terminates in आ
or औ ; e. g. अग्ना—अग्नौ ; आजा—आजौ,

ई-Stem (Masculine & Feminine)

- (i) N. sing. (maso.) : terminates in its original
vowel or with विसर्जनीय ; e. g., रथी—रथीः.
(ii) N. A. V. dual (maso.) : terminates in आ ; e. g.,
रथ्या,
(iii) N. A. V. plu. (maso.) : terminates in अस् आसस् or
नस् ; e. g. रथ्यः—रथ्यासः—रथिनः
(iv) N. A. V. dual (fem.) : terminates in ईः e.g. ; देवी
(v) N. A. V. plu. (fem.) : terminates in ईः or ई ;
e. g. देवीः, शमी .
(vi) A. sing. (maso.) : terminates in अम् or नम् ; e. g.
रथ्यम्—रथिनम्.

- (vii) I. sing. (masc. : terminates in आ and ना ; e. g.
रथ्या—रथिना.
- (viii) I. plu. (fem.) : terminates in ऐ ; e. g. नद्यैः.
- (ix) D. sing. (maso.) : terminates in ए or ने, e. g. ;
रथ्ये—रथिने.
- (x) G. sing. (masc.) : terminates in अः or स्य ; e. g.
रथ्यः—रथ्यस्य.
- (xi) G. plu. (masc.) : terminates in नाम् ; e. g., रथिनाम्.

उ-Stem (Masculine & Neuter)

- (i) N. A. V. dual (neut.) : terminates in ई ; e. g.,
मध्वी, कव्वी.
- (ii) N. plu. (masc.) : terminates in अः ; e. g., वस्वः.
- (iii) N. A. V. plu. (neut.) : terminates in उ, ऊ or नि ;
e. g. मधु—मधू—मधूनि.
- (iv) I. sing. (masc. & neut.) : terminates in आ or ना ;
e. g., कत्वा—कतुना ; वस्व्या—वसुना.
- (v) D. sing. (neut.) : terminates in ने or ए ; e. g. ;
मधुने—मधवे.
- (vi) Abl. G. sing. (neut.) : terminates in ओः or नः e.g.
मधोः—मधुनः.
- (vii) G. sing. (maso.) : terminates in ओः or अः ; e.g.,
मधोः—मध्वः.
- (viii) L. sing. (maso.) : terminates in औ or अवि ; e.g.,
सानौ—सानवि.

ऊ-Stem (Feminine)

- (i) N.A. dual : terminates in आ ; e.g., भुवा, तन्वा.
- (ii) N.A. plu. : terminates in अः ; e.g., तन्वः.

(iii) D. sing : terminates in ए ; e.g., तन्वे.

(iv) Abl. sing. : terminates in अः ; e. g., तन्वः.

(v) L. sing : terminates in इ or उ ; e.g., सन्धि—उनु.

॥ ऋ-Stem (Masculine & Feminine)

(1) N.A.V. dual (masc. & fem.) : terminates in आ or औ ; e.g. नरा—नरौ ; मातरा—मातरौ.

॥ ऐ-Stem (Masculine & Feminine)

(i) N.A.V. dual (masc. & fem.) : terminates in आ or औ ; e.g. राया—रायौ.

(ii) A. sing (masc.) : terminates in म् ; e.g., राम्.

(iii) G. plu. (masc.) : terminates in आम् ; e.g., रायाम्.

॥ ओ-Stem (Masculine & Feminine)

(i) N.A.V. dual : terminates in आ or औ ; e.g., गावा—गावौ.

(ii) G. plu. : terminates in आम् or नाम् ; e.g., गवाम्—गोनाम्.

B. Nouns (ending in consonants)

(i) N.A.V. dual : terminates in आ or औ ; e.g., अध्विना—अध्विनौ.

(ii) N. plu. : both सु and जस् are used ; e.g., पन्थाः—पन्थानः.

(iii) L. sing (of stems ending in न्) : drops the suffix ङि ; e. g., व्योमन्, धन्यन्, शर्मन्.

(iv) L. sing (of stems ending in स्) : terminates in ई ; e. g., सरसी.

D. Pronouns

अस्मद्



(i) N. A. dual : वाम्.

(ii) D. sing. : मयि, मया.

(iii) D. plu. : अस्मे, अस्माभ्यम्.

(iv) L. sing. : मे, मयि.

(v) L. plu. : अस्मे, अस्मासु.

युष्मद्

(i) N. dual : युवम्

(ii) I. sing. : त्वा, त्वया.

(iii) Abl. sing. : युवद्, त्वत्.

(iv) G. dual : युवोः.

(v) L. sing. : त्वे, त्वयि.

(vi) L. plu. : युष्मे, युष्मासु.

तद्

(i) N. A. dual (masc.) : ता, त्वौ.

(ii) I. plu. (masc.) : तैः, तेभिः

(iii) L. sing. (masc.) : तस्मिन्, तस्मिन्.

इदम्

(i) I. sing. (fem.) : अया, अनया.

(ii) G. dual (masc.) : एनोः, एनयोः.

किम्

(i) N. A. sing. (neut.) किम्, कद्.

(ii) I. plu. (masc. & neut.) केभिः.

स्व स्व

(i) Both are inflected as a noun except I. sing (masc.) and G. sing. (fem.), which have स्वे and स्वस्या respectively.

त्व

(i) त्व is inflected like एक in masc. fem. & neut.

4. Conjugation

A. Finite Verb

Vedic conjugation has following especial features—

- (i) The stem of the finite verb to which terminations are added falls into four systems—
(a) Present system, (b) Perfect system, (c) Aorist system and (d) Future system.
- (ii) No धातु is restricted to a specific गण.
- (iii) Subjunctive (लोट्), injunctive moods and pluperfect are peculiar to the Vedas.
- (iv) Aorist system with multiple forms is frequent in the Vedas.

Tense

Tense is denoted by verbal terminations

- (i) Present Tense—following terminations denote

Present tense :—

Active			Middle		
sing.	du.	plu.	sing.	du.	plu.
3rd ति	तस्	अन्ति	ते, ए	आते	अन्ते
2nd सि	थस्	थ, थन	से	आथे	ध्वे
1st मि	वस्	मस्, मसि	ए	वहे	महे

- (ii) Past Indefinite—Following terminations denote Past Indefinite tense, only when attended with augment (अ) :—

Active			Middle		
sing.	du.	plu.	sing	du.	plu
3rd. अ-त्	अ-ताम्	अ-न्	अ-त्	अ-एताम्,	अ-न्व,
2nd अ-स्	अ-त्तम्	अ-त्त,तन्		आताम्	अत
1st. अ-म्	अ-आव	अ-आम	अ-थास्	अ-एथाम्,	
				आथाम्	अ-ध्वम्
			अ-इ	अ-वहि	अ-नहि

(iii) *Present Perfect*—Following terminations denote Present Perfect :—

Active			Middle		
sing.	du.	plu.	sing.	du.	plu.
3rd अ	अतुस्	उर्	ए	आते	रे
2nd. थ	अथुस्	अ	से	आथे	ध्वे
1st अ	व	म	ए	वहे	महे

(iv) *Future Indefinite*—The Present Tense terminations immediately preceded by *स्य* denote future Indefinite.

Mood

- (i) *Indicative*—All the tense terminations indicate this mood.
- (ii) **Imperative*—It expresses command or desire in the widest sense

* Besides command or general desire, will and injunction were sometimes intended by the Vedic seers Imperative was therefore left with 3rd person sing & plu and 2nd person sing through which command or desire was usually expressed Injunctive denoting injunction or mild form of command appropriated the rest of the third and second person terminations, i e 3rd person and 2nd person

Following terminations denote Imperative —

Active				Middle		
sing.	du	plu.		sing.	du.	plu
3rd. तु, तात्	ताम्	अन्तु		ताम्, आम्	एताम्,	न्ताम्
					आताम्	अताम्
2nd सि, धि, हि,	तम्	त, तन्,		स्व	एयाम्,	ध्वम्,
तात्		थन्, तात्			आथाम्	ध्वस्

(iii) *Injunctive*—It expresses injunctions. Injunctive is denoted by the following terminations :—

(a) Active				Middle		
sing.	du.	plu		sing	du	plu.
3rd —	ताम्	—		—	एताम्, आताम्	—
2nd —	तम्	त		—	एयाम्, आथाम्	ध्वम्

(b) Unaugmented terminations of the Past Indefinite (vide above).

(iv) *Subjunctive*—It expresses will the completion of which is in the control of the speaker.

Following terminations denote Subjunctive :

Active			
	sing.	du.	plu.
3rd	अत्ति, अत्	अनस्	अन्ति, अन्
2nd	असि, अस्	अथस्	अथ
1st	आनि, आ	आव	आम

dual and 2nd person plu Subjunctive denoting the will of the speaker (I) became associated with all the first person terminations

The above appropriation of Imperative terminations by the Imperative, the Injunctive and the Subjunctive is, however, not strictly maintained

Middle

	sing.	du.	plu.
3rd.	अते, अत	ऐते	अन्त
2nd.	असे	ऐये	अध्वै
1st.	ए	आवहे	आमहे, आमहे

(v) *Optative*—It simply expresses a wish or possibility the execution of which is not in the control of the speaker.

Following terminations denote Optative :—

Active

	sing.	du.	plu.
3rd.	ईत् यात्	ईताम्, याताम्	ईयुः, युः
2nd.	ईस्, यास्	ईतम्, यातम्	ईत, यात
1st.	ईयम्, याम्	ईव, याव	ईम, याम

Middle

	sing.	du.	plu.
3rd.	ईत्	ईयाताम्	ईरन्
2nd.	ईयास्	ईयाथाम्	ईध्वम्
1st.	ईय	ईवहि	ईमहि

(vi) *Precative*—It expresses a prayer or a wish to the gods.

Terminations of Optative immediately preceded by स् denote Precative.

(vii) *Conditional*—It expresses an action that might have happened in the past but did not happen because the condition was not fulfilled.

Terminations of Past Indefinite immediately preceded by स्य and attended by augment (अ)

denote Conditional mood and are added to the future system of the verb.

This mood is extremely rare in the Vedas. The only example found in the R. V. is अमरिष्यत्.

Conjugation

Present-System

Active

Indicative (Present Indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd	भवति	भवतः	भवन्ति
2nd.	भवसि	भवथः	भवथ*
1st	भवामि	भवावः	भवामः*.

*Note—also वदथन ; मिनीमसि.

**Imperfect*

3rd.	अभवत्	अभवताम्	अभवन्
2nd.	अभवः	अभवतम्	अभवत ¹
1st.	अभवम्	अभवाव	अभवाम

¹ Note—also अब्रवीतन.

Imperative

3rd.	भवतु ¹	भवताम्	भवन्तु
2nd.	भव ¹	भवतम्	भवत ¹

¹ Note—also गच्छतात् ; मत्सि, शृणुधि, शृणुहि, गच्छतात् ; भजतन, दाथन, गमयतात्.

*Imperfect tense is denoted by augmented terminations वृताम् etc when such terminations are suffixed to the present system of the verb.

Injunctive

	sing.	du.	plu.
3rd.	—	भवताम्	—
2nd.	—	भवतम्	भवत

Subjunctive

3rd.	भवाति, भवात्	भवातः	भवान्
2nd.	भवासि, भवाः	भवाथः	भवाथ
1st.	भवानि, भवा	भवाथ	भवाम

Optative

3rd.	भवेत्	भवेताम्	भवेयुः
2nd.	भवेः	भवेतम्	भवेत
1st.	भवेयम्	भवेव	भवेम

*Present-System**Middle**Indicative (Present Indefinite)*

	sing.	du.	plu.
3rd.	भवते	भवेते	भवन्ते
2nd.	भवसे	भवथे	भवध्वे
1st.	भवे	भवावहे	भवामहे

⊗ *Note*—also शये.

Imperfect

3rd.	अभवत्	अभवेताम्	अभवन्त
2nd.	अभवथाः	अभवेथाम्	अभवध्वम्
1st.	अभवे	अभवावहि	अभवामहि

Imperative

3rd.	भवताम्	भवेताम्	भवन्ताम्
2nd.	भवस्व	भवेथाम्	भवध्वम् ¹

¹ *Note*—also वारयध्वात्.

Injunctive

	sing.	du.	plu.
3rd.	—	भवेताम्	—
2nd.	—	भवेथाम्	भवध्वम्

Subjunctive

3rd.	भवाते, भवातै	भवैते	भवान्ते
2nd.	भवासे, भवासै	भवैथे	भवाध्वे
1st.	भवै	भवायहै	भवामहै

Optative

3rd.	भवेत्	भवेयाताम्	भवेरन्
2nd.	भवेथाः	भवेयाथाम्	भवेध्वम्
1st.	भवेय	भवेवहि	भवेमहि

*Perfect-System**Active**Indicative (Present Perfect)*

	sing.	du.	plu.
3rd.	वभूव	वभूवतुः	वभूवुः
2nd.	वभूविथ	वभूवथुः	वभूव
1st.	वभूव	वभूविथ	वभूविम

** Pluperfect*

3rd.	अजमभीत्	अवावशीताम्	अचुच्यतः
2nd.	अजगन्	अमुमुक्तम्	अजभर्तन
1st.	अजप्रभम्	—	—

Imperative

3rd.	मुमुक्तु	—	—
2nd.	चिकिद्धि	मुमुक्तम्	यवृत्तन
1st.	—	—	—

* Pluperfect is denoted by augmented terminations व वाम् etc. when such terminations are added to the Perfect system.

Injunctive

	sing.	du.	plu.
3rd.	—	—	वावृधन्त
2nd.	—	—	—
1st.	—	—	—

Subjunctive

3rd.	जुजोषति, ततनत्	—	जुजोषन्, ततनन्
2nd.	जुजोषसि, ततनः	जुजोषथः	जुजोषथ
1st.	अनजा	—	ततनाम

Optative

3rd.	जगम्यात्	—	जगम्युः
2nd.	ववृत्स्याः	जगम्यातम्	—
1st.	जगम्याम्	—	ववृत्स्याम

*Perfect-System**Middle**Indicative (Present Perfect)*

	sing.	du.	plu.
3rd.	दध्रे	दध्राते	दध्रिरे
2nd.	दध्रिषे	दध्राथे	दध्रिष्वे
1st.	दध्रे	दध्रिवहे	दधिमहे

Pluperfect

3rd.	दिदिष्ट	—	{ अचक्रिन्, अवावसन्त, अववृचन्त
2nd.	—	अपस्पृचेथाम्	—
1st.	अशुश्रुचि	—	—

Imperative

3rd.	—	—	मामहन्ताम्
2nd.	पावृधस्व	—	—

Subjunctive

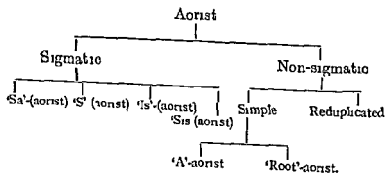
	sing	du.	plu.
3rd	जुजोषते, ततपते	—	—
2nd	—	—	—
1st	—	—	अनशामहे

Optative

3rd	जमसीत	—	—
2nd	चक्षमीथा	—	—
1st	ववृतीय	—	ववृतीमहि

Aorist-system

By the presence of सिच् (विकरण) or its absence between the root and the suffix, the aorist system is broadly classified into two-sigmatic and non-sigmatic. By the variation of सिच् into four types, viz स, स्, इप् and सिप् the sigmatic again is subdivided into four. The non-sigmatic may either be simple or reduplicated. Simple again is subdivided into 'a'-aorist and root-aorist. The following chart will make the point clear :—



'Sa'-aorist

Active

Indicative (past indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	अधुक्षत्	—	अधुक्षन्
2nd.	अधुक्षः	—	—
1st.	अधुक्षम्	—	अधुक्षाम

Imperative

3rd.	—	यक्षताम्	—
2nd.	—	सृक्षतम्	—

Injunctive

3rd.	दिक्षत्	—	—
2nd.	दुक्षः	—	—

'Sa'-aorist

Middle

Indicative (past indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	अधुक्षत	—	अमृक्षन्त

Imperative

2nd.	धुक्षस्व	—	—
------	----------	---	---

Injunctive

3rd.	धुक्षत	—	धुक्षन्त
------	--------	---	----------

'S'-aorist

Active

Indicative (Past Indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	अहः, अयान्, अधैत्	अभार्ष्टाम्	अभैषुः
2nd.	अहः, अवात्सीः	अस्ताष्टम्	अच्छान्त
1st.	अभार्ष्टम्	—	अभैष्म

Injunctive

	sing.	du.	plu.
3rd.	भाः	—	—
2nd.	जेः	यौष्टम्	—
1st.	जेपम्	—	यौष्म

Subjunctive

3rd.	पर्वति, नेशत्	यक्षतः, यक्षताम्	पर्वन्
2nd.	दर्वसि	पर्वथः	पर्वथ
1st.	स्तोपाणि	—	स्तोपाम

'S'-aorist

Middle

Indicative (Past Indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	अस्तोष्ट, अभक्त	अनूपाताम्	अस्तोपत
2nd.	अमुक्थाः	—	अस्तोद्वम्
1st.	अस्तोपि	—	अभूत्समहि

Imperative

3rd.	रासताम्	—	रासन्ताम्
2nd.	साक्ष्य	रासाथाम्	—

Injunctive

3rd.	मांस्त	—	नूपत
2nd.	मंस्थाः	मृक्षाथाम्	—
1st.	यक्षि	—	युत्समहि

Subjunctive

3rd.	मंसते	—	मंसन्ते, मंसतै
2nd.	मंससे	म्रासाथे	—
1st.	मंसै, नंसै	—	—

Optative

3rd.	मंसीष्ट	—	मंसीरत
2nd.	मंसीष्टाः	म्रासीथाम्	—
1st.	मसीय	—	मंसीमहि

'Is'-aorist

Active

Indicative (Past Indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	अक्रीत्	अक्रीष्टाम्	अक्रीषुः
2nd.	अक्रीः	—	—
1st.	अक्रीषम्	—	अक्रीष्म

Imperative

3rd.	अक्रीष्टु	अक्रीष्टाम्	—
2nd.	अक्रीडि	अक्रीष्टम्	अक्रीष्टन्

Injunctive

3rd.	तारीत्	—	तारिषुः
2nd.	मोषीः	तारिष्टम्	वधिष्ट, वधिष्टन्
1st.	शंसिषम्	—	भ्रमिष्म

Subjunctive

3rd.	तारिषत्	—	सनिषन्
2nd.	तारिषः	—	—
1st.	द्विषाणि	—	—

Is-aorist

Middle

Indicative (Past Indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	अजनिष्ट	अमन्दिषाताम्	अगृभीषत्
2nd.	अजनिष्टाः	—	—
1st.	ऐक्षिषि	—	—

Injunctive

	sing.	du.	plu.
3rd.	वाधिष्ट	—	—
2nd.	वधिष्ठाः	—	—
1st.	सधिषि	—	व्यधिष्महि

Subjunctive

3rd.	—	—	सनिपन्त
1st.	—	—	सनिषामहे

Optative

3rd.	जनिषीष्ट	—	—
2nd.	सोदिषीष्टाः	—	—
1st.	जनिषीय	सहिषीवहि	सहिषीमहि

*'Sig'-gorist**Active**Indicative (Past Indefinite)*

	sing.	du.	plu.
3rd.	—	अयासिष्टाम्	अयासिषुः
2nd.	—	—	अयासिष्ट
1st.	अयासिषम्	—	—

Imperative

2nd.	—	यासिष्टम्	यासीष्ट
------	---	-----------	---------

Injunctive

3rd.	—	हासिष्टाम्	हासिषुः
2nd.	—	हासिष्टम्	हासिष्ट
1st.	रंसिषम्	—	—

Subjunctive

3rd.	यासिषत्	—	—
------	---------	---	---

'Sis'-aorist

Middle

Optative

	sing.	du.	plu.
2nd.	यासिषीष्टाः	—	—
1st.	वंसिषीय	—	प्यासिसीमहि

'A'-aorist

Active

Indicative (Past Indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	अविदत्	—	अविदन्
2nd.	अविदः	—	अविदत
1st.	अविदम्	अविदाव	अविदाम

Imperative

3rd.	सदतु	सदताम्	सदन्तु
2nd.	सद	सदतम्	सदत, सदतन

Injunctive

3rd.	विदत्	—	विदन्
2nd.	विदः	—	—
1st.	विदम्	—	—

Subjunctive

3rd.	विदाति, विदात्	विदातः	—
2nd.	विदासि, विदाः	विदाथः	विदाथ, विदाथन
1st.	—	विदाव	विदाम

Optative

3rd.	विदेत्	—	—
2nd.	विदेः	—	—
1st.	विदेयम्	—	विदेम

'A'-aorist

Middle

Indicative (Past Indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	अविदत्	अविदेताम्	अविदन्त
2nd.	अविदथाः	—	—
1st.	अविदे	अविदावहि	अविदामहि

Imperative

3rd.	—	—	सदन्ताम्
2nd.	—	—	सदध्वम्

Injunctive

3rd.	चिदत्	—	चिदन्त
1st.	—	—	विदामहि

Subjunctive

3rd.	विदाते	—	—
1st.	—	—	विदासहे

Optative

1st.	चिदेय	—	चिदेमहि
------	-------	---	---------

Precative

3rd.	चिदेष्ट	—	—
------	---------	---	---

'Root'-aorist

Active

Indicative (Past Indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	अस्थात्	अस्थाताम्	अस्थुः
2nd.	अस्थाः	अस्थातम्	अस्थात
1st.	अस्थाम्	—	अस्थाम

Imperative

	sing.	du.	plu.
3rd.	दातु	दाताम्	गमन्तु
2nd.	कृधि	दातम्	दात

Injunctive

3rd.	भूत्	—	भुवन्
2nd.	भूः	—	—
1st.	भुवम्	—	भूम

Subjunctive

3rd.	करति, करत्	करतः	करन्ति, करन
2nd.	करसि, करः	करयः	—
1st.	कराणि, करा	—	कराम

Optative

2nd.	अश्याः	—	—
1st.	अश्याम्	—	अश्याम

Precative

3rd.	भूयाः	—	—
2nd.	—	भूयास्तम्	भूयास्त
1st.	भूयासम्	—	—

*'Root'-aorist**Middle**Indicative (Past Indefinite)*

	sing.	du.	plu.
3rd.	अकृत	अकृताम्	अकृत
2nd.	अकृथाः	—	अकृथ्वम्
1st.	अकि	अकृवहि	अकृमहि

Imperative

2nd.	कृध्व	—	कृध्वम्
------	-------	---	---------

Injunctive

	sing.	du.	plu.
3rd.	अतै	—	अशत
2nd.	मृष्टाः	—	—
1st.	नंशि	—	धीमहि

Subjunctive

3rd.	कर्ते	—	यवन्त
2nd.	करसे	धेये, धैये	—
1st.	—	—	करामहे, गमामहे

Optative

3rd.	अरीत	—	—
2nd.	—	ऋधाये	—
1st.	अशीय	—	अशीनहि

Precative

3rd.	पदीष्ट	—	—
------	--------	---	---

*Reduplicated-aorist**Active**Indicative (Past Indefinite)*

3rd.	अजीजनन्	—	अजीजनन्
2nd.	अजीजनः	अजीजनतम्	अजीजनत
1st.	अजीजनम्	—	अजीजनाम

Imperative

3rd.	वोचतु	—	पूपुरन्तु
2nd.	वोचतात्	वोचतम्	वोचत

Injunctive

3rd.	दीधरत्	—	रीरमन्
------	--------	---	--------

	sing.	du.	plu
2nd.	रीरधः	—	रीरधत
1st.	दीधरम्	—	—

Subjunctive

3rd.	चिक्लूपाति	—	—
2nd.	तीतपासि	—	—
1st.	रारधा	—	रीरमाम

Optative

3rd.	वोचेत्	—	वोचेयुः
2nd.	वोचेः	वोचेतम्	—
1st.	वोचेयम्	—	वोचेम

*Reduplicated-aorist**Middle**Indicative (Past Indefinite)*

3rd.	अजीजनत्	—	अजीजनन्त
2nd.	—	—	अजीजनध्वम्

Injunctive

3rd.	—	—	जीजनन्त
2nd.	धीभिषथाः	—	—
1st.	वोचे	—	—

Subjunctive

1st.	—	वीचायहे	—
------	---	---------	---

Optative

	sing.	du	plu.
3rd.	—	—	चुच्यरीरत
1st.	वोचेय	—	वोचेमहि

*Future-System**Active**Indicative (Future Indefinite)*

	sing.	du.	pln.
3rd.	करिष्यति	करिष्यतः	करिष्यन्ति
2nd.	करिष्यसि	करिष्यथः	करिष्यथ
1st.	करिष्यामि	—	करिष्यामः करिष्यामसि

Subjunctive

2nd.	करिष्याः	—	—
------	----------	---	---

Conditional

3rd	अभरिष्यत्	—	—
-----	-----------	---	---

*Future—System**Middle**Indicative (Future Indefinite)*

3rd.	जनिष्यते	—	—
2nd.	स्तविष्यसे	—	—
1st.	धरिष्ये	—	—

Syntactical uses of tenses and moods :—

*Tenses**Present Indefinite*

आ घा योपेव धूनयुर्युषा ध्याति प्रभुजती (R.V. I. 48. 6).

Past Indefinite

(i) प्र वक्षणा अभिनत् पर्वतानाम् (R.V. I. 32. 1)

(ii) शश्वत्तमं तदपा वह्निरस्थात् (R.V. II. 38. 1).

Present Perfect

यानि ध्वार प्रथमानि वञ्ची (R.V. I. 32. 1).

Pluperfect

अत्र समुद्र आ गूळहमा सूर्यमजभर्तन (R.V. X. 72. 7).

Future Indefinite

स्तविष्यामि त्वामहम् (R.V. I. 44. 5).

*Moods**Imperative*

Command as well as desire—देवाँ इहा बह (R.V. I. 14. 12) ; प्र वामरन्तोतु सुष्टुतिः (R.V. I. 17. 9).

Injunctive

(i) Intention of the first person—इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्र वोचम् (R.V. I. 32. 1).

(ii) Exhortation (स्तुति)—अग्निर्जुपत नो गिरः (R.V. VII. 15. 6).

(iii) In future sense—को नो मद्या अदितये पुनर्दातु (R.V. I. 24. 1).

(iv) With negative particle मा and न—एतद्वचो जरित-
माँपि मृष्टाः (R.V. III. 33. 8.) ; नेमघं नशत् (R.V. VIII. 47. 1).

Subjunctive

(i) Will of the first person—स्वस्तये वायुमुप ब्रवामहे (R.V. V. 51. 12).

(ii) Exhortation (स्तुति)—देवेभ्यो ब्रवसि (R.V. I. 139. 7) ;
स देवाँ एह वभ्रति (R. V. I. 1. 2).

(iii) In future sense—स उ ब्रवत् (R.V. VIII. 43. 24).

(iv) In principal clause—कदा नु शुश्रवदिगरः (R.V. I. 84. 8)

- (v) With negative particle न—न दभाति तस्कर (R V VI. 28. 3) -
- (vi) In relative clause—यस्तुभ्यं दासान्न तमहो अदनवत् (R V. II. 23. 4)

Optative

- (i) Wish—वय स्याम पतयो रयीणाम् (R V. IV. 50. 6)
- (ii) Request to the gods—प्र सु न आयुर्जीवसे तिरेतन (R V VIII. 18 22)
- (iii) In principal sentence with कस्मै, कदा and कुविद्—
कस्मै देवाय हविषा विधेम (R V X. 121 1), कदा न
इन्द्र राय आ दशत्ये (R V. VII. 37 5), कुचित्तु तुग्या-
त्सातये धिय (R V I. 143 6)
- (iv) With negative particle न and नु चित्—न रिष्येम
कदाचन (R V. VI. 54 9), नु चिन्तु वायोरमृत-वि दस्येत
(R V VI. 37. 3)
- (v) Only once with मा—मा व एनो अन्यकृत भुजेम
(R V VI 51.7)
- (vi) In relative subordinate clauses—सूर्यो यो ब्रह्मा
विद्यात् स इद्वाधूयमर्हति (R V X 84 34), अप विद्वो
अमृतान्नुदस्व, यथा तव शर्मन् मदेम (R V X 131 1)

Precative

- (i) Prayer or wish addressed to the gods—द्वेष्ट्य
धर सस्पदीष्ट
- (ii) With negative particle न—भगो मे अग्ने सख्ये न
मृध्या (R V. II. 54 31)

Conditional

- यो वृत्राय सिनम ग्राभरिष्यत् (R V. II. 30 2).

B. *Derivative or Secondary verbs*

(i) *Causative* (णिजन्त) — गमयति, धापयति (indic.), धारयतात् (impv.), जोषयासे (subju.), कामयिरन् (opt.), अधारयेथाम् (impf.), गमयाश्चकार (perf.), अदीधरत् (aorist), धारयिष्ये (fut.), अधारयिष्यत् (condi.)

(ii) *Desiderative* (सन्नन्त) — जिगमिषति (indic.), इप्सतात् (impv.), इप्सानि (subju.), अतितिक्षे (impf.), ईप्साश्चकार (perf.), अचिकित्सीः (aorist), दिद्ययामि (fut.).

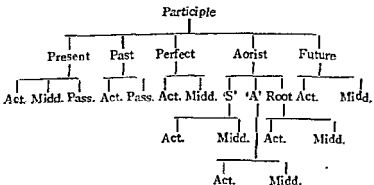
(iii) *Intensive* (यङन्त) — जोहवीति (indic.) जोहवीतु (impv.), चेकितन् (subju.), अजोहवीत् (impf.), नोनुबुः (perf.), अवेदिदिपम् (aorist), वेविदिष्यामि (fut.).

(iv) *Denominative* (नामधातु) — ऋजूयसे (indic.), अवीरयेथाम् (impf.), पापयिष्ट (aorist), गोपायिष्यति (fut.).

C. *Infinite verb*

I. *Participle*

Participial forms are made out of all the four verbal systems with participle terminations added to them. Such terminations indicate different tenses. Following chart will make the point clear :—



(i) *Present participle*—गच्छत्, वर्तमान युञ्जान, क्रियमाण

Note cf घृत् and गानप्

(ii) *Past Participle*—हत्, हतवान, कुपित स्तुत, भिन्न

Note cf क्त and क्तवत्

(iii) *Perfect Participle*—चकृवास्, चक्राण

Note Certain Perfect Participles are formed by adding the suffix दास् to the unduplicated stems, e g, दाधास्, विद्वास्, भीद्वास्, वेपाव

(iv) *Aorist Participle*—(a) 'S aorist Participle—दक्षत्, धक्षत्, मन्दसान, यमसान

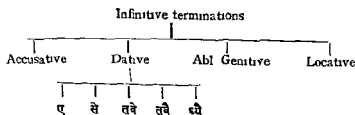
(b) 'A aorist Participle—शुचत्, विदत्, गुहमान, शुचमान

(c) *Root-aorist Participle*—ऋधत्, गमत्, इधान, भियान

(v) *Future Participle*—भविष्यत्, यक्ष्यमाण

II Infinitive

The infinitives are formed by adding तुम् to the root but in the vedic language they are formed by adding several suffixes. Vedic infinitives may be classified under four heads. Following chart will make the point clear —



(i) *Accusative*—It is formed by adding अम् to the root; e. g. विपृच्छम्, आरभम्

(ii) *Dative*—It is formed from verbal nouns by adding following suffixes :—

ए—भुवे, पृच्छे
 से—चक्षसे, चरसे
 तवे—एतवे, सर्तवे
 तवै—एतवै सर्तवै.
 ध्यै—गमध्यै चरध्यै

(iii) *Allative Genitive*—It is formed by adding असू or तोसू to the verbal nouns, e g, अतिष्कद., समृचः ; एतोः, कर्तो.

(vi) *Locative*—It is formed by adding इ to the verbal stem ; e g. संदृशि धर्तरि.

III Gerundive

It is formed by adding following suffixes

य—हव्य, सद्य
 आप्य—पनाप्य विदाप्य

Note—Its causative, desiderative and intensive forms are also met with, e g, पनाप्य, दिक्षिपाम्य, वितनतसाम्य

एन्य—युधेन्य, वरेण्य

Note—Gerundive in एन्य from derivative verbs, are also common in the R V, e g, दिदक्षेण्य, दाबुधेन्य, क्षपरेण्य

त्व—कर्तव्य, जनित्व

सव्य—हिंसितव्य

अनीय—उपजीवनीय, आमन्त्रणीय

IV Gerund or indeclinable Participle

Besides क्त्वा of the classical Sanskrit, Vedic gerund is formed by adding two synonymous

suffixes ल्यो and त्वाय ; e.g. युक्त्वा, श्रुत्वा ; कृत्वा, जनित्री ; गत्वाय, हत्वाय.

Besides य and ल्य (ल्यप्) of the classical Sanskrit Vedic gerund is also formed by adding the suffix त्वा । e. g., आयाय, अस्त्वलीकृत्य, अरंकृत्या.

5 Compound

(i) Co-ordinative (द्वन्द्व)

(a) *Deratā Dvandva*—मित्रावरुणौ.

Note—Sometimes the two members are separated by other words which come in between the two ; e.g., दावा विदस्मै षुदियो नमेते.

(b) *Plural Dvandvas*—अहोरात्राणि, अजावयः.

(c) *Singular Dvandvas*—इष्टापूर्तम् कृताकृतम्

(ii) Determinative

(a) *Dependent Determinative* (तत्पुरुष)—याजसाति, इन्द्रे-
पितम्, विश्वशम्भू, गोजा, विशपति, पुरुभू.

(b) *Descriptive Determinative* (कर्मधारय)—
पुरुषमृग, चन्द्रमाः सर्गतक, श्येनजूत, आशुपत्न आशुहेमन्,
पुनर्नध.

(iii) *Possessive* (बहुव्रीहि)—सुपर्णः, रुपद्वत्सा, दिवियोनिः,
अग्नितेजः, मनोजवः, पञ्चबाहुः,

(iv) *Governing* (अव्ययीभाव)—अतिरात्र, अनुकाम, तरद्वेषः,
वीतिराघः.

(v) *Syntactical*—याद्राध्यम्, याच्छेष्टः.

(vi) *Iterative*—दमेदमे, यद्यद्, सप्तसप्त, यथायथा, प्रप्र, पिवेपिवे.

Notes—Syntactical and Iterative compounds are peculiar to the Vedas.

APPENDIX—B

VEDIC ACCENT

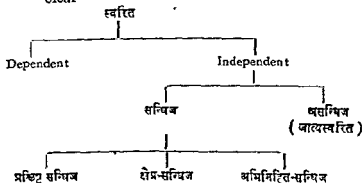
Accent is the property of the vowel element of a syllable. It is of two types—stressed and pitched. Pitched accent is related to music. Vedic Samhitās are mainly concerned with pitched accent because they are actually sung. It is represented by three types of notes—

उदात्त—A note on which voice is raised (उच्चैरुदात्तः—Pāṇ. I. 2.29).

अनुदात्त—A note on which voice is low (नीचैरनुदात्तः—Pāṇ. I. 2.30).

स्वरित—A note which is a combination of उदात्त and अनुदात्त (समाहारः स्वरितः—Pāṇ. I. 2. 31).

स्वरित is of two types—Dependent and Independent. Independent again, is divided into सन्धिज and असन्धिज. सन्धिज again, is of three kinds—प्रशिष्ट-सन्धिज, श्लेष-सन्धिज and अभिनिहित-सन्धिज. Following chart will make the point clear—



Dependent स्वरित—An अनुदात्त is transformed into स्वरित because of the influence of preceding उदात्त. As transformation depends upon the preceding उदात्त, it is called dependent स्वरित ; e.g., चकार (रं).

Independent स्वरित—It is other than dependent स्वरित, hence, called Independent. A better term for this type would have been non-dependent स्वरित.

संघिज स्वरित—The three types of संघि (viz. प्ररिष्ट, क्षैप्र, अभिनिहित) have been explained above (vide Appendix—'A' under euphonic combination, 1, 2, and 4). In these three types, two accents are merged into a स्वरित :—

- (a) प्ररिष्ट संघि विशेष—इ + इ = ई ; e.g., सुचि + इय = सुची'व.
- (b) क्षैप्र संघि—उदात्त इ, उ, (short or long) + अनुदात्त dissimilar vowel = स्व ; e.g., तु + इन्द्र = त्विन्द्र
- (c) अभिनिहित संघि—ए, ओ + अ = एऽ, ओऽ respectively ; e.g., ते + अर्घन्तु = ते'ऽवर्धन्त

Excepting in the above three (a), (b), (c), cases of संघि, the fusion between the preceding उदात्त and the following अनुदात्त (उ + अ) results in उदात्त

असंघिज स्वरित—This is called जात्य स्वरित i.e. natural स्वरित. Such स्वरित is seen on य and व. Modern scholars take it as a case of क्षैप्रसंघिज स्वरित. They analyse य and व into इअ and उअ ; e.g., वीर्याणि (वीरिआणि) स्व (सुअ)

A. *The system of marking accents in the R̥gveda Saṁhitā*

उदात्त—It is left unmarked; e.g., चुकारं (का).

अनुदात्त—It is marked with a horizontal stroke below; e.g., चुकारं (चु).

स्वरित—It is marked with a vertical stroke above; e.g., चुकारं (रं).

* प्रचय—One or more अनुदात्त syllables which come immediately after a स्वरित are called प्रचय, and are left unmarked; e.g., नासंत्याभ्याम् (या, भ्या).

‡ कम्प—An Independent स्वरित immediately followed by an उदात्त is called कम्प स्वरित, and is marked with figures १ or ३ written immediately before the following उदात्त. If the independent स्वरित is on short syllable the figure १ is written with a horizontal stroke below and a vertical stroke above leaving the Independent स्वरित unmarked; e.g., व्यं १ धिनः. If the Independent स्वरित is on a long vowel, the figure ३ is written with a horizontal stroke below and a vertical stroke above,

* Both प्रचय and उदात्त are unmarked. But an unmarked syllable or syllables immediately following स्वरित is प्रचय. An unmarked syllable other than a प्रचय is उदात्त.

‡ स्वरित whether Dependent or Independent is a combination sound—combination of उदात्त and अनुदात्त, of which the first element is उदात्त and the second अनुदात्त. कम्प is a feature of Independent स्वरित. This is so because in a कम्प situation the जात्यस्वरित has to reach the following उदात्त. More precisely the उदात्त element of जात्यस्वरित has to reach the following उदात्त through the अनुदात्त element of the same जात्यस्वरित. In other

and the syllable immediately preceding the figure is also marked with a horizontal stroke below : e g ,
 पुस्त्याँ स्वा

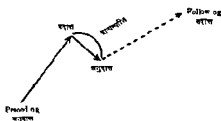
*B The system of marking accents in the
 Vājasaneyi Samhita*

The notations adopted to mark the accents in the Vajasaneyi Samhita are the same as in the R V. with the following exceptions —

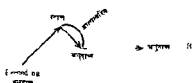
(1) An Independent स्वरित immediately preceded by an अनुदात्त is marked with the sign (—) below the syllable, e g ,
 सर्वाँश्च यातुषान्योष्मराची परांसुवा

words, the high pitch of the उदात्त element has to descend to reach अनुदात्त point and then has to rise again to the height of the following उदात्त. In order to convert a descent into an ascent a jerk is inevitable. Hence, जात्यस्वरित followed by an उदात्त undergoes कम्प

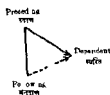
I कम्प



II अ कम्प



III No कम्प



IV No कम्प



(ii) An Independent स्वरित* immediately followed by an उदात्त is marked with the sign (ω) below the syllable, e g,
 नुस्तन्वा शन्तमया.

(iii) The अनुस्वार followed by श, प स, ह and र is shown with the sign (ॐ) immediately after the syllable on which it occurs, e g, मा मां हिं सोऽजिता

*C The system of marking accents in the
 Samaveda Samhitā*

The system of marking accents in the Sāmaveda Samhitā is quite different from that of the Rgveda Samhitā. In the Samaveda Samhitā the accents are marked with numerals above the syllables

उदात्त—It is marked with the figure १ e g, यजायजा (जा)^{३ १ २ १}

अनुदात्त—It is marked with the figure ३, e g, यजायजा (य)^{३ १ २ ३}

स्वरित—It is marked with the figure २ e g यजायजा (य)^{३ १ २ २}

प्रचय—It is left unmarked e g यजायजा (जा).^{३ १ २}

The following are the exceptions to the general rule given above —

(i) The figure २ is also used to indicate the उदात्त when it is followed by an अनुदात्त, e g ययमयुत (य)^{३ २ ३ १ २ २}

(ii) If one or more syllables having उदात्त come at the end of the Pada the first उदात्त is marked with 2 and the remaining are left unmarked, e g मर्हा हि यः (र्हा)^{३ २ २}

(iii) If two syllables having उदात्त come in succession and are followed by an अनुदात्त, the first उदात्त is marked with २३ and the second is left unmarked, e g, ^{२३ ३ १ २ २३} स्वमित्तप्रथा (स्व).

(iv) When one उदात्त is followed by another उदात्त, the first is marked with १२, the second is left unmarked and the स्वरित following it is marked with २२, e g, ^{३ १२ २२} मित्र न शर्व्वुषिषम्

(v) An Independent स्वरित, not followed by an उदात्त, is marked with २२ and the preceding अनुदात्त with ३३, e g ^{३३ २२ ३ १ २} अन्मेति रेभन्

(vi) An Independent स्वरित, followed by an उदात्त, is marked with २, and the syllable bearing the Independent स्वरित is prolated, e g ^{३ २ १ २ २} द्वया ३ चरन् (त्या ३)

(vii) An Independent स्वरित followed by an उदात्त and preceded by an उदात्त is left unmarked, e g, ^{३ २ १} विदो त्वा ३ स्य (त्वा ३)

(viii) If two or more syllables having अनुदात्त come in succession and are followed by an उदात्त the first अनुदात्त is marked with ३ and the remaining are left unmarked, e g, ^{३ १२ ३} जनितांने (जनिता)

*D The system of marking accents in the
Atharvaveda Samhitā*

The notations adopted to mark the accents in the Atharvaveda Samhitā are the same as in the Rgveda Samhitā with the following exception—

(i) The independent स्वरित is marked with the sign (◌), if it is followed by an अनुदात्त or not followed by any syllable, e g दिवी◌व चक्षुःपततम्, हिरण्यवाणि सुप्रनु◌ कृपात् स्व◌.

*B The system of marking accents in the
Śatapatha Brāhmaṇa*

The system of marking accents in the Śatapatha Brāhmaṇa is quite different from that of the Rgveda Samhitā

उदात्त—It is marked with a horizontal mark below like the अनुदात्त of the Rgveda Samhitā, e g अन्तरेणा-हवनीयं च गार्हपत्यं च

अनुदात्त—It is left unmarked, e g अन्तरेणाहवनीय च (च)

स्वरित—It is left unmarked, e g अन्तरेणाहवनीय च (न्त, य)

*C The system of marking accents in the
Taittirīya Samhitā*

The notations to mark the accents in the Taittirīya Samhitā with its Brāhmaṇa and Āraṇyaka, are the same as in the Rgveda Samhitā with the following exception—

(i) An Independent स्वरित followed by an उदात्त does not produce कम्प and is marked as dependent स्वरित

Rules for rendering samhitā-text into pada-text

1 Separate each non compound word of the Samhitā-text as independent of one another, e g,

उवासीषा उच्छ्राष्टु नु (Samhitā-text)

उवासी । उवा । उच्छ्रात् । च । नु । (Pada-text)

2 Notice the following effects of rule 1 —

(i) In the same word अनुदात्त, preceded by उदात्त, is changed in to dependent स्वरित, e g,

यस्यां रु॒न्तो (Sambhitā-text)

यस्यां । रु॒न्त । (Pada-text)

Note In the Sambhitā-text अनुदात्त remained अनुदात्त because of the following उदात्त. But as in the Pada text each word is independent, such अनुदात्त is converted in to स्वरित because of the preceding उदात्त in the same word.

(ii) In the same word अनुदात्त, preceded by स्वरित, is changed into प्रचय and so it is not marked, e.g.,

इन्द्र॑स्य॒ नु (Sambhitā-text)

इन्द्र॑स्य । नु (Pada-text)

(iii) In the same word प्रचय followed by an अनुदात्त, are marked below (i.e. are shown as अनुदात्त); e.g.,

तद॑वीर्येथाम॒नास्थाने (Sambhitā-text)

तत् । अ॒वीर्येथाम् । अ॒नास्थाने (Pada-text)

(iv) Words having neither उदात्त nor Independent स्वरित are marked below (i.e. are shown as अनुदात्त); e.g.,

तद॑वीर्येथाम् (Sambhitā-text)

तत् । अ॒वीर्येथाम् (Pada-text)

(v) The numeral signs (१' and ३') of a कम्प स्वरित are removed and the immediately preceding syllable is marked with the usual sign of स्व० ; e.g.,

पु॒स्त्या ३' स्वा (Sambhitā text)

पु॒स्त्याम् । आ (Pada-text)

- (vi) When the सन्धि is dissolved the accents belonging to the preceding and the following syllables that formed themselves into the सन्धि, are restored. The following rules guide the splitting of सन्धिज accents into natural ones—

उ + उ = उ

अ + अ = अ

स्व + स्व = Does not arise

अ + उ = उ

स्व + उ = उ

उ + स्व = Does not arise

उ + अ = उ

उ + अ = स्व in the following cases :—

(a) प्रशिष्ट सन्धि विशेष—इ + इ = ई; e. g.,
सूचि + इव = सूचीव

(b) क्षेप्र सन्धि—e. g., नु + इन्द्र = निन्द्र

(c) अभिनिहित सन्धि—e. g., ते + अवर्धन्त = तेऽवर्धन्त

3. Keep the following accents of the Samhitā-text unchanged—

- (i) उदात्त in all conditions ; e. g.,

इन्द्रस्य नु (Samhitā-text)

इन्द्रस्य । नु (Pada-text)

- (ii) In the same word अनुदात्त, followed by an उदात्त; e. g.,

अनारम्भणे (Samhitā-text)

अनारम्भणे (Pada-text)

- (iii) In the same word (dependent) स्वरित, preceded by an उदात्त; e. g.,

यानि चकार (Saṃhitā-text)

यानि । चकार (Pada-text) —

- (iv) In the same word Independent स्वरित, preceded by अनुदात्त; e. g.,

दीर्याणि प्र (Saṃhitā-text)

दीर्याणि । प्र (Pada-text)

- (v) In the same word प्रचयः, preceded by स्वरित (which follows an उदात्त); e. g.,

पर्वतानाम् (Saṃhitā-text)

पर्वतानाम् (Pada-text)

4. Add इति :—

- (i) after the Praṇḍhya vowels; e. g.,

प्र पर्वतानामुद्गती (Saṃhitā-text)

प्र । पर्वतानाम् । उद्गती इति । (Pada-text).

Note. Here इति indicates that the immediately preceding vowel is a Praṇḍhya and therefore incapable of entering into सन्धि. Vide Appendix—A, under प्रकृति-भाव (a) note.

- (ii) after the particle उ which is lengthened and nasalized; e.g.,

समु श्रिया (Saṃhitā-text)

सम् । ऊ इति । श्रिया । (Pada-text)

- (iii) after rhotacized visarjaniya ; e. g.,
ये ते पन्थाः सवितः (Sambhitā-text)

ये । ते पन्थाः । सवितरिति । (Pada-text)

Note—Here सवितः enters into सन्धि with इति to indicate that the visarjaniya is a rhotacized one.

5. Besides इति, repeat—

- (1) a compound word terminating in Pragrhya, e. g.,
इन्द्रे'पिते (Sambhitā-text)
इन्द्रे'पिते इतीन्द्र'इपिते (Pada-text)

Note—(i) Here इति is added to show that the preceding vowel is Pragrhya.

(ii) Repetition with an avagraha is to indicate the constituent पदs of a compound.

- (ii) the word स्वः; e. g.,
येन स्वः स्तुभितम् (Sambhitā-text)

येन । स्वःरिति स्वः । स्तुभितम् (Pada-text)

Note—(i) Here इति is added to show that visarjaniya is a rhotacized one.

(ii) स्वः is repeated to indicate a special feature viz., two स्वरितs in succession in the Pada-text.

- (iii) a verb similar in form to a substantive to distinguish the former from the latter which is never repeated ; e. g.,

मा नो नि कः पुरुषत्रा नमस्ते (Sambhitā-text)

मा । नः । नि । कुरिति' कः । पुरुषत्रा । नमः । ते । (Pada-text)

Note—(i) Here इति shows that कः is originally rhotacized.

(ii) Repetition indicates that it is the verbal form and not a substantive (from क्म).

- (iv) any word where there is a least possibility of confusion regarding its form ; e.g.,

मर्यादेव कन्या शश्वचै ते (Samhitā-text)

मर्यादइव । कन्या । शश्वचै । त इति ते (Pada-text)

Note—In the above passage one may be in a confusion that ते is a conjugational termination. Here repetition of ते after इति indicates that ते is not a conjugational termination, but an independent word.

6. Add avagraha :—

- (i) between the constituent पद of the compounds except द्वन्द्व and नञ् ; e.g.,

इन्द्र'शत्रुः (Samhitā-text)

इन्द्र'ऽशत्रुः (Pada-text).

Counter-example—मित्रावरु'णा (Samhitā-text)

मित्रावरु'णा (Pada-text)

अमृतम् (Samhitā-text)

अमृतम् (Pada-text)

- (ii) between the stem and the terminations—भ्याम्, भ्यस्, भिस्, नाम् and सु—not preceded by long syllables ; e.g.,

हरि'ऽभ्याम्, ऋषि'ऽभिः, ऋषि'ऽभ्यः etc.

Counter examples—नासत्याभ्याम्, भूद्रेभिः etc.

Note It appears that originally भ्याम्, भिस्, भ्यस् etc were independent words.

(iii) between the stem and the termination सु, when the latter is not preceded by any of the cerebralizing vowels; e. g., अप्सु.

Counter example—अग्निषु.

(iv) between the stem and the suffixes—त्व, तस्, तम् etc.; e. g., उत्तरः, मातृताम्, etc.

(v) between the prefixes and the stem; e. g., सुहृत्, सम्पत्तिम्.

(vi) between the unaccented prefixes and the immediately following accented verbs; e. g., अतिरोहन्ति, परिअपश्यत्.

But when the two prefixes, one unaccented and other accented, precede the unaccented verb, the first is separated by avagraha; e. g., प्रतिआवर्तय, अनुआलेभिरे.

Accents in some words

A. Vocatives

(i) A vocative coming at the beginning of a Pāda has उदात्त on its first syllable; e. g., नासत्या सुयुम्हयुः पवङ्गैः (नासत्या)

(ii) A vocative, if it is not at the beginning of a Pāda, becomes सर्वानुदात्त; e. g., समु श्रिया नासत्या सचेधे (नासत्या).

(iii) Each of the vocatives (substantives) in a series will have an उदात्त; e. g., अग्न् इन्द्र वरुण मित्र देवाः.

Counter example—

अग्न् इन्द्र वरुण मित्र देवाः (देवाः).

B. Pronouns

- (i) The pronominal doublets, viz. मा, मे, नौ, नः ; त्वा, ते, वाम्, वः have no उदात्त syllable.
- (ii) All the forms of एतद् have no उदात्त syllable ; e. g. ऐषामस्मे (एषाम्).
- (iii) ईम् सीम् and oblique cases of इदम्, when not emphatic and not coming with their substantive, have no उदात्त ; e. g., अस्मि जनिमानि (अस्मि). But अस्या उपसं (अस्या).

C. Particles

च, वा, इव, उ, घ, ह, चिद् स्म, स्वित्, कम् (after तु, सु, हि) and यथा (at the end of the Pāda) have no उदात्त.

D. Verbs

(1) A verb occurring at the beginning of a Pāda or a sentence is accented; e.g. रक्षन्ति तं पुण्यो ये सुगोपाः (रक्षन्ति) ; शये' वृत्रिध्वरति जिह्यादन (शये', चरति).

(2) A verb occurring in a sentence which does not start with a क्रियापद is सर्वानुदात्त; e.g.; आज्ञा यमस्य प्रथने' जिगाय (जिगाय)

But this general rule is subject to the following restrictions:—

(a) When a series of verbs is used with the same subject, from the second verb onwards the verbs, are supposed to form new sentences and are accented ; e. g., तेषा' पाहि धुषि हवम (धुषि).

But the first verb of the series, too, is accented when,

(i) each of them is connected with च or वा ; e. g., पितरं' च हरोमं मातरं' च (हरोमम्).

(ii) च or वा is dropped, e g , अपामी'वो वाषंते वेति सू'यम् (वाषंते)

Note. According to macdonell, it (ii) occurs when in the same Pāda a compound verb is immediately followed by a simple verb

(b) As vocatives are treated non-existent to a sentence, a verb immediately following an initial one, becomes the first word of the sentence and is accented; e g , अग्ने' जुषस्व नो हविः (जुषस्व)

(c) The verb, occurring after any form of the relative यत्, even though it is obstructed by other words, is always accented, e g , यद्विद्राहं'प्रयमजाम् (अहं) ; यानि' चुकारं प्रह्मानि वृजो (चुकारं) .

(d) The verb used with यद् यदि, कुचित नेत, चेत चन, हि, and च (in the sense of 'if') is accented, e g , स्योदेव' दुर्मद आ हि जुह्वे (जुह्वे) , इन्द्रश्च' मृज्यमति नो (मृज्यमति) .

E Nominal Verbs

(i) Tense Participles compounded with one or more prepositions retain their original accent while the prepositions lose, e g , अपुगच्छमानं पुर्वविबृत्सन्

(ii) Past passive participle compounded with one or more prepositions loses its accent while the preposition immediately preceding it retains, e g निहिताः . When there are two prepositions the first loses its accent, e g समाहृतम्

(iii) Dative infinitive in त्वे has double accent, e g एतुवे

F. Compounds

(i) In द्वेयता-सुन्द compound each member retains its natural accent; e g , इन्द्रावरुणौ, इन्द्रावृहस्पति

Exception—If the initial syllable of the second member is अनुदात्त (excepting इयिषो, चद, पूषन्, and मयिन्), then only that

member retains its natural accent and the first member becomes सधनुदात्त; e.g., इन्द्राग्निम्याम्.

Counter examples—द्यावापृथिवी, सोमसुता, इन्द्रापूर्णा, शुक्लमन्त्रिणी.

(ii) Regularly formed co-ordinative compounds accent the last member; e.g., इन्द्रवायू, अहोरात्राणि, भद्रपापः.

(iii) In a तत्पुरुष compd. generally the accent is on the final syllable of the second member; e. g., भद्रवादिन्. But when the second member is an agent noun in अन्, an action noun in य्, or an adjective in इ or वन् the accent is on the radical syllable of the second member; e. g., देवमादेन, अहिहत्य, पथिरक्षि, सोमपावन्.

Exceptions—

(a) When the word तुल्य and its synonyms, words in instrumental or locative case, words used as standard of comparison, indeclinable words in accusative case, and the words terminating in the suffix कृत्य are used as first member, they retain their natural accent; e.g. तुल्यश्वेतः किरिकाणः मन्दपरसंख, यज्ञीष्यामा, व्यंज, भोग्योऽन्नाम्.

(b) The first member is, however, accented when the second member is past passive participle in त्त and न् or action noun in ति; e.g., देवहित, इन्द्रेषित, वाजंसाति.

(c) The first member retains the natural accent when the word पति is used as second member; e. g., गृहपति.

(d) In a certain number of words read in वतस्पयादि गण both the members retain their natural accent; e. g., वतस्पति वृहस्पति, वद्वनपाद, शुनन्वेप etc.

(iv) In a कर्मधारय compd. the accent is on the final syllable of the second member; e. g., प्रथमज्ञाम्, महाधन. But, however, it shifts to the penultimate syllable,

when the second member ends in इ, मन्, यन्, or is a gerundive (used as a noun); e. g., दुर्गभिः, सुतर्मन्, आशु-
पत्यन्, पूर्वपेयं

Exceptions—

The first member is, however, accented—

(a) When it is an adverbial word qualifying a past participle in तु or न् or a verbal noun in सि, e. g., दुहित्, सषस्तुति

(b) When it is the privative particle अ or अन् compound-
ed with a participle, adjective or substantive, e. g., अनन्त,
अविदात्, अकृत, अकुमार

(v) In a बहुव्रीहि compd. the first member generally
retains its natural accent, e. g., चित्रश्रवस्तम

Exceptions—

बहुव्रीहि, however, accent the second member—

(a) When the first member is a dissyllabic adjective
ending in इ or उ, e. g., तुविद्युन्, विभुक्तु, पुररूपं.

(b) When the first member is द्वि, त्रि, दुस्, सु or the privative
participle अ or अन्, e. g., द्विषद् विनाभिः, दुर्मन्त्र, सुमगं, प्रसृतम्

Exception—

(vi) In an अव्ययीभाव compd. the first member is
invariably accented; e. g., अभिद्यु, तरद्द्वेप

Exceptions—

अव्ययीभाव compd. however, accents the final syllable of
the second member, when the first member is a preposition
and the second member ends in अ e. g., मनुक्ताम्

(vii) Iterative compd. invariably accents the first
member; e. g., दिवेदिवे, प्रप्र

APPENDIX—C

VEDIC METRE

All the four Samhitās (with a few exceptions in the Yajurveda and the Atharvaveda) are metrical compositions. Hence they are called छन्दः.

General nature of the Vedic metres :—

- (i) Each metrical unit (पाद) is made of a specific number of syllables. A syllable is a vowel or a vowel with consonant or with anusvāra. A Pāda may consist of five, six, seven, eight, ten, eleven or twelve syllables.
- (ii) In fulfilment of the requirement of a Pāda, word is not to be split.
- (iii) In case of lesser syllables than required in a Pāda, the following devices are adopted :—
 - a. Its coalesced combinations may be resolved.
 - b. Where initial अ is elided after final ए or ओ, it may be restored as a separate syllable.
 - c. Conjunctions with semivowels may also be separated by means of corresponding vowels.
 - d. Contracted vowels or diphthongs may be read as equivalent to two syllables. For example, ज्येष्ठ 'to' be read ज्यदिष्ठ.
 - e. In some cases anaptyxis (स्वरभक्ति) may be read as a syllable. For example, in some cases इन्द्र is read as इन्द्र.

- f. The genitive plural termination *आम्* is restored to *अअम्* at the end of an eight-syllabled *Pāda*.

Classification of metres

Seven metres have been regarded as standard or model metres in the *Prātisākhya*. They are—*गायत्री*, *उष्णिक्*, *अनुष्टुप्*, *बृहती*, *पङ्क्ति*, *त्रिष्टुप्* and *जगती*. They consist of syllables in an ascending order by four. *गायत्री* consists of twenty-four, *उष्णिक्* of twenty-eight, *अनुष्टुप्* of thirty-two, etc. The *Rgveda Prātisākhya* deals with the Vedic prosody keeping this principle in view.

Variations in the syllables in a stanza

A stanza may be short or long by one or two syllables. If it is short by one syllable it is called *निचृत्*; if long by one it is called *भुरिज्*. If a stanza in a particular metre of the seven metres given above is short by two syllables than the requisite number, it is called *विराज्* of that metre or *सम्राज्* of the previous metre, if it falls in the sphere of the previous metre. Similarly, if a stanza in a particular metre given above is in excess of two syllables than the requisite number, it is called *सम्राज्* of that metre or *विराज्* of the following metre, if it falls in the sphere of the following metre.

Nature of Pāda in a stanza

Generally, a metre has a specific name according as it has a certain number of syllables. But sometimes the same stanza is called by the name of another metre from the point of view of the *Pādas*. A stanza may consist of two, three, four, five, six, seven or eight *Pādas*. Sometimes in a stanza all the *Pādas* are

metrically identical i.e. have equal number of syllables. This is the case with the metres of simple stanzas viz. गायत्री, अनुष्टुप्, पङ्क्ति, त्रिष्टुप्, जगती and द्विपदा विराज्. Sometimes they do not have equal number of syllables. This is the case with उष्णिक्, पुर-उष्णिक्, ककुप्, बृहती, सतो-बृहती, अतिशकरी, अत्यष्टि etc. Generally, such stanzas are the combination of गायत्री and जगती. By changing the order of the various feet many sub-varieties of the metres are formed. Sometimes a stanza of only one or two Pādas occurs. The stanza of one Pāda is called एकपदा and that of two is called द्विपदा. They are, however, named after that very metre to which they are similar regarding number of syllables in a Pāda. Some take एकपदा as an appendage to the preceding stanzas.

Metrical pause

(a) Pause at the end of hemistich (Śaṅkara's view)

(i) In the stanzas of 3 Pādas = 2, 3.

Sometimes " " " " " = 1, 3.

(ii) " " " 4 " = 2, 4.

(iii) " " " 5 " = 2, 4, 5.

Sometimes " " " " " = 2, 5.

" " " " " = 3, 5.

(iv) " " " 6 " = 2, 4, 6.

Sometimes " " " " " = 3, 6.

" " " " " = 2, 6.

(v) " " " 7 " = 3, 5, 7.

Sometimes " " " " " = 3, 7.

" " " " " = 2, 7.

(vi) " " " 8 " = 3, 5, 8.

Pause inside a Pāda (Modern view) :—

(b) Pādas consisting of eleven and twelve syllables have pause inside after the fourth or the fifth syllable. This pause inside a Pāda is called *One-ura* .

1. गायत्री—3 = 8 + 8 + 8 = 24

or 4 = 6 + 6 + 6 + 6 = 24

Example—भगभक्त्य ते ययमुदशेम तवावसा ।
मूर्धानं राय आरभे ॥

R.V. I. 24. 5

2. उष्णिक्—3 = 8 + 8 + 12 = 28

Example—अग्ने वाजस्य गोमत ईशान. सहसो यद्गो ।
अस्मे घेहि जातवेदो मद्भि श्रवः ॥

R.V. I. 79.4

3. अनुष्टुप्—4 = 8 + 8 + 8 + 8 = 32

Example—आशुं दूतं विवस्वतो विश्वा यश्चर्षणीरभि ॥
आ जभ्रुः केतुमायवो भृगवाणं विशेविशे ॥

R.V. IV. 7.4

4. बृहती—1 = 8 + 8 + 12 + 8 = 36

Example—

मा चिदन्यद्वि शंसत सखायो मा रिपण्यत ।
इन्द्रमिस्तोता वृषणं सचा सुते गुहुरुक्था च शंसत ॥

R.V. VIII. 1.1

5. पङ्क्ति—5 = 8 + 8 + 8 + 8 + 8 = 40

Example—

मादयस्य सुते सचा शनसे शूर राघसे ।
विद्मा हि त्वा पुरुषमुगुप कामान्समृज्महेऽथा नोऽविता भव ॥

R.V.I, 81.8

6. त्रिष्टुप्—4 = 11 + 11 + 11 + 11 = 44

Example—

इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा शमस्य च शृङ्गिणो वज्रबाहुः ।
सेदु राजा क्षयति चर्षणीनामरान्न नेमिः परिता बभूव ॥

R.V. I. 32.15

7. जगती—4 = 12 + 12 + 12 + 12 = 48

Example—

गणानां त्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् ।
ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्तूतिभिः सीद सादनम् ॥

R.V. II. 23.1

1. Varieties of गायत्री :—

(i) अति निचृत्—3 = 7 + 6 + 7 = 20

Example—पुरुतमं पुरुणां स्तोतृणां विवाचि ।
वाजेभिर्वाजयताम् ॥

R.V. VI. 45.29

(ii) पादनिचृत्—3 = 7 + 7 + 7 = 21

Example—क्व वः सुम्ना नव्यांसि मरुतः क्व सुविता ।
क्वो विश्वानि सीमगा ॥

R.V. I. 38.3

(iii) वर्धमाना—3 = 6 + 7 + 8 = 21

Example—ओर्ध्वप्रा अमर्त्या निवतो देव्युद्धतः ।
ज्योतिषा घाघते तमः ॥

.V. X. 127.2

- (iv) विराज—3 = No order of the number of syllables in the Pādas = 22.

Example—यत्रोत बाधितेभ्यश्चक्रं कुत्साय युध्यते ।
मुपाय इन्द्र सूर्यम् ॥

R.V. IV. 30.4

- (v) यवमध्याविराज—3 = 7 + 8 + 7 = 22

Example—मिमीहि श्लोकमास्ये पर्जन्यइव ततनः ।
गाय गायत्रमुक्थ्यम् ॥

.V. I. 38.14

- (vi) निचृत्—3 = No order of the number of syllables in the Pādas = 23

Example—नकिरिन्द्र त्वदुत्तरो न ज्यायौ अस्ति वृत्रहन् ।
नकिरेवा यथा त्वम् ॥

R.V. IV. 30.1

- (vii) यवमध्या गायत्री—3 = 7 + 10 + 7 = 24

Example—

स सुन्वे यो वसूनां यो रायामानेता य इच्छानाम् ।
सोमो यः सुक्षितीनाम् ॥

R.V. IX. 108.13

- (viii) उष्णिगार्भा—3 = 6 + 7 + 11 = 24

Example—ता मे अश्व्यानां हरीणां नितोशना ।
उतो नु कृत्व्यानां नृवाहसा ॥

R.V. VIII. 25.23

- (ix) भुरिज्—3 = 8 + 10 + 7 = 25

Example—

विद्वांसाविद्दुरः पृच्छेदविद्वान्तिथापरो अचेताः ।
नू चिन्तु मर्ते अक्नी ॥

R. V. I. 110.2

- (x) भुरिक् पदपङ्क्ति—5 = 5 + 5 + 5 + 5 + 6 = 26

Example—घृतं न पूतं तनूररेपाः शुचि हिरण्यम् ।
तत्ते रुस्मो न रोचत स्वधावः ॥

R. V. IV. 10.6

2 Varieties of उष्णिक्—

(i) न्यङ्कुशिरा-निचृत्-ककुप्—3 = 11 + 12 + 4 = 27

Example—

ददीरेकणस्तन्वे ददिर्वसु ददिर्वाजेषु पुरुहूत याजिनम् ।
नूनमथ ॥

; R. V. VIII. 46.15

(ii) ककुप्—3 = 8 + 12 + 8 = 28

Example—

युष्माकं स्मा रथो अनु मुदे दधे मरुतो जीरदानवः ।
वृष्टि द्यावो यतीरिव ॥

R. V. V. 53.5

(iii) पुर उष्णिक्—3 = 12 + 8 + 8 = 28

Example—

तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुचरत् ।
पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ॥

R. V. VII. 66. 16

(iv) पिपीलिकामध्या—3 = 11 + 6 + 11 = 28

Example—

हरी यस्य सुयुजा विव्रता, वेर्षन्तानु शेपा ।
उभा रजी न केशिना पतिर्दन् ॥

R. V. X. 105.2

(v) तनुशिरा—3 = 11 + 11 + 6 = 28

Example—

प्र या घोषे भृगुराणे न शोभे यया वाचा यजति पञ्जियो वाम् ।
प्रेषयुर्न विद्वान् ॥

R. V. I. 120. 5

(vi) अनुष्टुप्सर्मा—4 = 5 + 8 + 8 + 8 = 29

Example—

पितुं नु स्तोपं महो धर्माणं तविपीम् ।
यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विषर्वमर्दयन् ॥

R. V. I. 187.1

3. Varieties of अनुष्टुप् :—

(i) काविराट्— $3 = 9 + 12 + 9 = 30$

Example—

ता विद्वांसो हवामहे वां ता नो विद्वांसा मग्म वोचेतमय ।
प्रार्चयमानो युवाकुः ॥

R. V. I. 120. 3

(ii) विराट्— $3 = 10 + 10 + 10 = 30$ or " $= 11 + 11 + 11 = 33$

Example—

शुधी हवं विपिपानस्याद्र्बोधा विप्रस्यार्चतो मनीषाम् ।
कृष्या दुवांस्यन्तमा सचेमा ॥

R. V. VII. 22. 4

अग्न इन्द्रश्च दाशुपो दुरोणे सुतावतो यज्ञमिदोप यातम् ।
अमर्धन्ता सोमपेयाय देवा

R. V. III. 25. 4

(iii) महापदङ्क्ति— $6 = 5 + 5 + 5 + 5 + 5 + 5 = 31$

Example—

तव स्वादिष्टाग्ने संदृष्टिरिदा चिदह इदा चिदक्तोः ।
क्षिये रुक्मो न रोचत उपाके ॥

R. V. IV. 10. 5

(iv) निचृत्— $4 = \text{Any three of } 8 + \text{any one of seven} = 31$

Example—

ऋतावानं विचेतसं पश्यन्तो दामिष स्तृभिः ।
विश्वेषामध्वराणां हस्वर्तारं दमेदमे ॥

R. V. IV 7. 3

(v) नष्टरूपा—3 = 3 + 10 + 3 = 32

Example—

वि पृच्छामि पाक्या न देवान्यपत्कृतस्याद्भुतस्य दत्ता ।
पातं च सद्यसो युवं च रभ्यसो नः ॥

R. V. I. 120. 4

(vi) कृति—3 = 12 + 12 + 8 = 32

Example—

मा कस्मै धातमभ्यमित्रिणे नो माकुत्रा नो गृहेभ्यो धनेवो गुः ।
स्तनाभुजो अशिथीः ॥

R. V. I. 120. 8

(vii) पिपीलिकामध्या—3 = 12 + 8 + 12 = 32

Example—

पयूं पु प्र धन्य वाजसातये परि घृत्राणि सक्षणिः ।
द्विपस्तरध्या ऋणया न ईयसे ॥

R. V. IX 110. 1

4. Varieties of बृहती :—

(i) पिपीलिकामध्या—3 = 13 + 8 + 13 = 34

Example—

अभि वो वीरमन्वसो मदेषु गाय गिरा महा विचेतसम् ।
इन्द्रं नाम श्रुत्य शाकिनं वचो यथा ॥

R. V. VIII. 46. 14

(ii) विराड्ध्या—3 = 12 + 12 + 12 = 36

Example—

अजीजनो अमृत मर्त्येभ्यो ऋतस्य धर्मममृतस्य चारुणः ।
सदासरो वाजमच्छा सनिष्यदत् ॥

R. V. IX. 110. 4

(iii) पुस्ततात्— $1 = 12 + 8 + 8 + 8 = 36$;

Example—

अधीन्वत्र सप्तति च सप्त च ।

सद्यो दिदिष्ट तान्यः सद्यो दिदिष्ट पार्थ्यः सद्यो दिदिष्ट मायवः ॥

R. V. X. 93. 15

(iv) उपरिष्टान्— $4 = 8 + 8 + 8 + 12 = 36$

Example—

न तमंहो न दुरितं देवासो अष्ट मर्त्यम् ।

सजोपसो यमर्यमा मित्रो नयन्ति वरुणो अति द्विपः ॥

R. V. X. 126. 1

(v) न्यकुशारिणी or स्कन्दम्रीदी or उरोवृहती—

$4 = 8 + 12 + 8 + 8 = 36$

Example—

ईजानमिदू यौर्गूर्तावसुराजानं भूमिरभि प्रभूपणि ।

ईजानं देवावधिनावभि सुम्नैरवर्धताम् ॥

R. V. X. 132. 1

(vi) विस्तार— $1 = 8 + 10 + 10 + 8 = 36$

Example—

युवं ह्यास्तं महो रन्युवं वा यन्निरततंसतम् ।

ता नो वसू सुगोपा स्यातं पातं नो वृकादघायोः ॥

R. V. I. 120. 7

(vii) विषमपदा— $1 = 9 + 8 + 11 + 8 = 36$

Example—

सन्तितः सुसन्तितस्म चित्र चेतिष्ठ सूनृत ।

प्रासदा सत्राद् सहरिं सहन्तं भुज्युं वाजेषु पूर्व्यम् ॥

R. V. VIII. 46. 20

5. Varieties of पङ्क्ति :—

(i) विराज्—4 = 10 + 10 + 10 + 10 = 40¹

Example—

मन्ये त्वा यज्ञियं यज्ञियानां मन्ये त्वा च्यवनमच्युतानाम् ।
मन्ये त्वा सत्वनामिन्द्र केतुं मन्ये त्वा वृषभं चर्षणीनाम् ॥

R. V. VIII. 96. 4

(ii) विपरीत सतोबृद्धती—4 = 8 + 12 + 8 + 12 = 40

Example—

य ऋष्यः श्रावयत्सखा विश्वेत्स वेद जनिमा पुरुषदुतः ।
तं विश्वे मानुषा युगेन्द्रं हवन्ते तविषं यतस्तुचः ॥

R. V. VIII. 46. 12

(iii) आस्तार—4 = 8 + 8 + 12 + 12 = 40

Example—

आग्निं न स्ववृक्तिभिर्होतारं त्वा वृणीमहे ।
यज्ञाय स्तीर्णं बर्हिषे वि यो मदे शीरं पावक शोचिषं विवक्षसे ॥

R. V. X. 21. 1

(iv) प्रस्तार—4 = 12 + 12 + 8 + 8 = 40

Example—

उत नो देवावधिना शुभस्पती धामभिर्मित्रावरुणा उरुष्यताम् ।
महः स राय एपतेऽति धन्वेव दुरिता ।

R. V. X. 93. 6

(v) संस्तार—4 = 12 + 8 + 8 + 12 = 40

Example—

पितुभृतो न तन्तुमित्सुदानवः प्रति दध्मो यजामसि ।
उषा अप स्वमुत्तमः सं वर्तयति वर्तनि शुजातता ॥

R. V. X. 172. 3-4

(vi) विस्तार— $4 = 8 + 12 + 12 + 8 = 40$

Example—

अग्ने तव श्रवो वयो महि भ्राजन्ते अर्च्यो विभावसो ।
बृहद्भानो शवसा बाजमुक्थ्यं दधासि दाशुपे कवे ॥

R. V. X. 140. 1

6. Varieties of त्रिष्टुप् :—

(i) एकपदा— $1 = 11$

Example—

असिक्न्यां यजमानो न होता ।

R. V. IV. 17. 15

(ii) द्विपदा— $2 = 11 + 11 = 22$

Example—

अग्ने भव सुपमिधा समिद्ध उत वर्हिर्ब्रवीया वि स्तृणीताम् ।

R. V. VII. 17. 1

(iii) विराट्— $1 =$ No order of the number of syllables
in the Pādas = 42

Example—

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च ।
हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥

R. V. I. 35. 2

(iv) निचृत्— $1 =$ No order of the number of syllables
in the Pādas = 43

Example—

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिन्य ।
विश्वं तद्भद्रं यदयन्ति देवा बृहद्वदेम विदधे सुवीराः ॥

R. V. II. 23. 19

(v) अभिसारिणी—4 = 10 + 10 + 12 + 12 = 44 . . (

Example—

यो वाचा विवाचो मृधवाचः पुरु सहस्राशिवा जघान ।

तत्तादिदस्य पौत्यं गृणीमसि पितेव यस्तविपी वावृधे शवः ॥

R. V. X. 23. 5

(vi) विराट्पूर्वा or पङ्क्त्युत्तरा-5 = 10 + 10 + 8 + 8 + 8 = 44

Example—

एवेन्द्राग्निभ्यामहावि हव्यं शूष्यं घृतं न पूतमद्रिभिः ।

ता सृग्नि श्रवो बृहद्रयि गृणत्सु दिधृतमिषं गृणत्सु दिधृतम् ॥

R. V. V. 86. 6

(vi) यवमध्या-5 = 8 + 8 + 12 + 8 + 8 = 44

Example—

बृहद्भिर्भरग्ने अर्चिभिः शुक्रेण देव शोचिषा

भरद्वाजे समिधानो यविष्ठ्या रेवन्नः शुक्र दीदिहि दधुमत्पावक
दीदिहि ।

R. V. VI. 48. 7

(vii) भुरिज्—1 = No order of number of syllables in
the Pādas = 45

Example—

बृहस्पते अति यदर्यो अर्हाद्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु ।

यदीदयच्छवस ऋतप्रजात तदस्मासु द्रविणं वेहि चित्रम् ॥

R. V. II. 23. 15

(viii) स्वपद्—4 = No order of number of syllables in
the Pādas = 46

Example—

धामन्ते विषं भुवनमधि त्रितमन्तः समुद्रे हृद्यन्तपयुपि ।

अपामनीकं समिधे य आभृतस्तमश्याम मधुमन्तं त ऊर्मिम् ॥

R. V. IV. 58. 11

(ix) उपजगती— $4 = 12 + 12 + 11 + 11 = 46$

Example—

सो चिन्नु वृष्टिर्यूध्या स्वा सचाँ इन्द्रः रमश्रूणि हरिताभि
प्रणुते ।

अव वेति सुश्रपं सुते मधूदिद् धूनोति वातो यथा वनम् ॥

R V X 23. 4

7. Varieties of जगती :—

(i) विराट्— $4 =$ No order of number of syllables in
the Pādas = 46

Example—

देवाश्रिते असुर्यं प्रचेतसो बृहस्पते यज्ञियं भागमानशुः ।

उस्ताइव सूर्यो ज्योतिषा महो विश्वेपामिज्जनिता ब्रह्मणामसि ॥

R V II 23 2

(ii) निचृत्— $4 =$ No order of the number of syllables
in the Pādas = 47

Example—

आ विवाध्या परिरापस्तमांसि च ज्योतिष्मन्तं रथमृतस्य तिष्ठसि ।

बृहस्पते भीमममित्रदम्भनं रक्षोहणं गोत्रभिद स्वर्विदम् ॥

R V II 23. 3

(iii) महापङ्क्ति— $6 = 8 + 8 + 8 + 8 + 8 + 8 = 48$

Example—

महि वो महतामवो वरुण मित्र दाशुपे ।

यमादित्या अभि द्रुहो रक्षथा नेमघं नशदनेहसो व ऊतयः
सुऊतयो व ऊतयः ॥

R V. VIII 47. 1

- (iv) महासतो बृहती—5 = Any two of 12 syllables and three of 8 syllables = 48

Example—

आ यः प्रपौ भानुना रोदसी उमे धूमेन घावते दिवि ।
तिरस्तमो ददृश ऊर्म्यास्था श्यावास्वरूपो वृषा श्यावा
अरूपो वृषा ॥

R. V. VI. 48. 6

APPENDIX—D

VEDIC DEITY

The Rgvedic hymns are addressed to gods and goddesses, Agni, Indra, Varuna, Asvins, Usas etc with a view to inducing them to grant the prayers for wealth, health, victory, and in a word all the happiness of this world

What are these gods ? (i) Yāska has referred to the view that gods have human forms with hands legs, mouth and hair They have wives and other relations They eat drink, walk and kill the enemies ✓

(ii) Another explanation is that gods are embodiments of psychic powers Vedic cosmogonic thoughts are expressed through them Manas (mind), Prāna (life) and Vāk (matter) correspond Sattva, Rajas and Tamas respectively and are the cause of the universe Agni stands for Prana Indra represents Manas Maruts, the associates of Indra, are the organs Savitar is Mind At the command of Mind life begins Viṣṇu is supreme self power Demons are the hinderers of light Gods and demons represent a cosmic struggle

(iii) Gods are different phenomena of nature—fire, wind sun, earth, moon, etc Natural phenomena, personified as gods, were endowed with powers Why did Vedic seers call the phenomena of nature as gods ? The epithet देव was originally applicable to sky, sun, moon, dawn, fire, lightning etc and afterwards extended to earth, storm, rain and even to the night Yāska calls every object of worship or praise, a देवता

Characteristics of the Vedic deities

1 *Common characteristics*

The character of each Vedic deity is made up of a few original traits mingled with features common to all. They are said to have brilliance, power, benevolence, wisdom, infinity, omniscience, omnipotence, immortality, righteousness, holiness and mercy. Besides, the function of creation, preservation and destruction are ascribed to them. They are also to extend the earth and prop the air and the sky.

2 *Mutual exchange of characteristics*

The characteristic of receiving the attributes of others is prevalent among Vedic deities. Thus, Agni is called Vritra slayer which usually goes with Indra. He is given the thunderbolt, he wins the cows, the waters, the sun, and the dawns, attributes all belonging to Indra. Visnu and Indra are described as receiving each the powers of other. Brhaspati, too, receives many of the attributes such as Vajrin, killing Vala, releasing cows etc. which are mainly ascribed to Indra.

3 *Identification*

The tendency to wipe out the few distinctive attributes by assigning nearly every power to every deity, led to identification of one deity with another. The identity of fire in heaven, earth and middle region was clearly stated by the Vedic seers. The entire opening hymn of the second Mandala is marked by the identification of Agni with all gods—Dyu, Indra, Visnu, Brahma, Brahmanaspati, Varuna, Mitra, Aryaman, Tvastri, Rudra, Bhaga etc. Aditi is identified not only with all the gods but with all that has been and shall be born, air and heaven.

4 *Henotheism*

Every Vedic deity is extolled above all others. Indra, Varuna, Agni or Savitar has each in turn been spoken of as chief of the deities or the creator of the world. Prof. Max Muller has named this tendency as Henotheism or Kathenotheism.

5 *Dependedness*

But as against the henotheistic characteristic, the Vedic deities are also represented as dependent of others. Varuna and Surya are subordinate to Indra, Varuna and Aśvins submit to the power of Visnu, Indra, Mitra Varuna, Aryaman, Rudra cannot violate the ordinances of Savitar.

6 *Genesis of the deities*

Vedic deities are characterised as having their birth from heaven and earth, and sometimes from some other deities. In one entire hymn (R V IV 18) the birth and infancy of Indra are mentioned. The birth of Agni is referred to in good many passages of the R̥gveda. The birth of Aśvins, Maruts, Savitar, Usas and others is mentioned. Generations of deities are also expressly referred to in several passages.

7 *Anthropomorphism*

Head, face, mouth, cheeks, eyes, hair, shoulders, breast, belly, arms, fingers, feet, etc. are attributed to Vedic deities. They are often represented as wearing coats of mail and bearing weapons such as the bow, the spear, the battle axe.

8 *Gods at the sacrifice*

Gods are often represented as coming at sacrifices in their luminous chariots which are regularly drawn by steeds. Various offerings are made to them. Agni is the mouth

through which gods take their share at sacrifices. Soma is their favourite beverage. Their food consists of milk in its various forms, butter, barley etc.

9 Benevolence

The Vedic gods are characterised as being almost exclusively beneficent beings, bestowers of prosperity. They destroy the enemies of the human beings. They are friends of the sacrificer, but are angry with the niggardly people.

10 Moral tone

The character of the Vedic deities is moral. All the gods are truthful. They are the friends and guardians of honesty and righteousness. They are holy ones and wise. Varuna is the chief upholder of moral law.

11 Hostile nature

Contrary to moral nature Vedic deities are hostile to their parents. Agni, Sūrya, Indra are the killers of their parents. Indra breaks the harmony of heaven. He appears to have fought against the gods, shattered the chariot of dawn and threatened to slay his faithful companion, the Maruts.

Number of Gods

The number of the Vedic gods varies to a considerable extent. The Rigveda is conscious of the number of the gods as 33, divided into three groups of eleven each. But in a stanza (R V III 99) the number of the gods is stated to be 3339.

The traditional classification of the gods according to their place is terrestrial (पृथिवीस्थान) aerial (अन्तरिक्ष स्थान) and celestial (द्युस्थान). But this triple classification is defective in the sense that Tvaṣṭr and Prithivī appear in all the three spheres. Agni and Usas are both terrestrial and

aerial Varuna, Yama and Savitar are as much aerial as celestial

Vedic gods have relative greatness Indra as the mighty warrior and Varuna as the Supreme moral ruler are towering deities. Next to them come Agni and Soma. On the frequency of the hymns addressed to them the gods of the R̥gveda may be distinguished in five classes—(i) Indra, Agni, Soma, (ii) Aśvins, Maruts, Varuna, (iii) Usas, Savitar, Brhaspati, Sūrya, Pūsan, (iv) Vāyu, Dyāvāprthivī, Viṣṇu, Rudra, (v) Yama, Parjanya. Bloomfield has proposed a classification of gods into prehistoric, transparent, translucent, opaque and abstract or symbolic. Macdonell conjectures a classification of gods based on the stage of personification which the various deities represent. Keith has classified vedic deities into four—(i) the greater gods of the region—heaven, earth and air, (ii) minor nature deities, (iii) abstract deities, and (iv) a group of divinities.

The most reliable classification accepted by almost all the scholars is founded on the natural bases which they represent. The order of the Dyauhsthāna gods contains Dyaus, Varuna, Mitra, Sūrya, Savitar, Viṣṇu, Pūsan, the Aśvins and the goddesses Uṣas and Rātri. The Antarikṣasthāna class is made up of Indra, Apamnapat, Rudra, Maruts, Vāyu, Parjanya, and Āpas. The Prthivīsthan category is represented by Prthivī, Agni and Soma.

Individual-Deities

Celestial

VARUNA

Varuna is the supreme deity of the R̥gvedic pantheon. He is sometimes invoked along with Indra and frequently with Mitra and other deities.

(i) *Anthropomorhism*

Varuna has face, eyes arms, hands, and feet He walks, drives, sits, eats and drinks Agni is Varuna's face Sun is his eye His car is drawn by well yoked steeds His abode is golden and situated in heaven He sits in his palace looking on all deeds of human beings His spies sit around him

(ii) *Water-good*

Varuna is often regarded as the god of water. He is said to have led watery floods or rivers onward He is the regulator of the waters He causes the rivers to flow His abode is confined only to water in the post Vedic literature

(iii) *Man par excellence*

Varuna is the man par excellence Self existence and strength are especially attributed to him He is the universal monarch No god can violate his orders By his law heaven and earth are held apart The wind is Varuna's breath By his ordinances the moon moves brightly at night He has fixed the abodes of creatures Rivers flow unceasingly according to his ordinance Varuna's power is so great that neither the birds nor the rivers can reach the limit of his domain

(iv) *Moral tone*

Varuna's moral traits are much emphasized He is connected with Rta Moral elevation and sanctity are the principal attributes of Varuna He severely punishes the sinners and binds them with fetters On the other hand he is gracious to the penitent

(v) *Favourite deity*

Varuna is the favourite deity of the Vedic worshippers Through his protection one can get a store of wealth

Prayers with oblations were offered to him to obtain his favour. He renders his assistance to those who serve him. He is very liberal.

(vi) *Varuna at the Sacrifice*

Varuna was worshipped and praised at every sacrifice. Oblations of Soma pressed with stones were offered to him in sacrifices. He was worshipped thrice a day. Sacred grass was his seat and soma was offered on this grass.

Who is Varuna ?

Commenting on R. V. (VII 87.1) Sayana holds the view that Varuna is the god of darkness or night. But he also holds the view that Varuna is preeminently a god of water. Max Müller regards him the starry vault of heaven. Oldenberg thinks Varuna to be moon in contrast with Mitra, the sun. Bergaigne regards Varuna as Vṛtra who restrains with his pāśa. Johanson regards him the winter in its divine aspect, the demoniac one being represented by Vṛtra. According to Dandekar Varuna is the cosmic magician. Pischel, Luders, Kretschmer and Przylusky take Varuna as the god of ocean. But the correct view is that Varuna originally represented the encompassing sky. Omnipresence and controller par excellence are perfectly true with such encompassing sky. The sun is closely associated with the sky. Hence it is natural that sun and sky should be celebrated together in many of the hymns of the R̥gveda. The place of Varuna in the highest heaven and his close relation with rain are appropriate in the sense that originally he represented the vault of sky. None but the vast sky is worthy of being developed into a sovereign ruler. The vast expanse which encompasses far above the earth and witnesses the regular phenomena to occur would naturally be expected to visualize night and day the deeds of men. A god represen

ting the vast phenomenon of the sky should naturally occupy a place of pride in Vedic worship

SAVITR

Savitṛ is celebrated in eleven hymns and in many detached passages of the Rgveda

(i) *A stimulator*

Savitṛ is mainly a stimulating deity. The name appears to be derived from *tasā* which etymologically means to impel, generate, stimulate, arouse or vivify. The name Savitṛ is frequently associated with the noun *datta*. This suggests that Savitṛ was originally an epithet of the sun to indicate the great stimulator of life and motion in the world.

(ii) *A golden deity*

Savitṛ is preeminently a golden deity. His eyes, hands and tongue are of gold. He puts on golden mail. He is golden haired. He comes in his golden chariot. The yoke-pins of his chariot are of gold.

(iii) *A sovereign deity*

Savitṛ is a sovereign deity. He observes fixed laws. He is called *asura*. None disobeys his commandments. The waters and the wind are subject to his ordinance. All of the gods follow his lead. Neither Indra, nor Varuna nor Mitra, nor Aryaman, nor Rudra can resist his will and his independent dominion. He is lord of that which moves and moves not. He is lord of all desirable things. He supports the whole world and grants immortality to gods.

(iv) *His office*

Savitṛ illumines the air, the earth and the vault of heaven. He raises aloft his strong golden arms. He extends them

to the ends of the earth. He gives rest to all moving creatures at night. He lays to rest the mortals and the immortals. He unyokes the steeds in evening and brings wanderers to rest. At his command night approaches. The man of skill lays down his work unfinished, birds seek their nest and beasts their lodging at the command of Savitr. He puffs to sleep all bipeds and quadrupeds. He rides in his golden car beholding all creatures both on an upward and on a downward path. His path is dustless and easy.

(v) *Remover of sin*

In the Rgveda Savitr is described as releasing men from sin. The worshipper confesses his sin and urges Savitr to make him free therefrom. If we commit sin against the gods through want of thought, in weakness or through insolence, he absolves us from the guilt.

(vi) *Identification*

Savitr is identified with many gods. He is called the Prajapati of the world. By his movements he becomes Pūsan, and Mitra by his laws. He is identified with Bhaga. In several passages Savitr and Sūrya are spoken of indiscriminately to denote the same deity. Still in many passages of the Rgveda Savitr is distinguished from Sūrya.

(vii) *Place in worship*

Savitr occupies an extraordinary prominent position in the practical life of the orthodox Hindus. There is no deity of the Vedic age that has been so long, so often, and so universally called upon in a prayer as Savitr has been in the Sāvitrī mantra—

सर्वदितुर्वरेभ्यु मगो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

'May we attain the excellent glory of God Savitr. May he stimulate our thoughts' (R. V. III. 62. 10)

VISNU

Viṣṇu occupies a subordinate position in the Rgveda. He has been invoked in five whole hymns and in part of another.

(i) *His three steps*

The most characteristic feature of Viṣṇu's personality is his taking of three strides mentioned about a dozen times. His epithets *urugāya* (wide going) and *urukrama* (wide striding) allude to the same action. With these three steps he traverses the earth on the terrestrial spaces. Of these three steps, two are visible, the third is beyond the flight of the birds or mortal ken. The highest step of Viṣṇu is seen by the liberal men. It is his favourite dwelling. There is a well of honey. Gods and the pious men rejoice there. There are many horned swift-moving cows. His steps are full of honey.

What do these three steps originally represent? Yāska quotes in this connection the views of his two predecessors, Śakapūni and Aurnavābha. Śakapūni regards these three steps as the course of the sun through the three divisions of the universe. On the other hand, Aurnavābha takes them as rising, culminating and setting sun. The younger Vedas, the Brahmanas and the Post Vedic literature support the view of Śakapūni; whereas Max Müller, Wilson, Macdonell, Keith and many others support that of Aurnavābha. Tīlak regards these three steps as representing the year divided into three parts of four months each. During the two parts i.e. eight months the sun shines above the horizon. They are the two visible steps of Viṣṇu. During the last four months the sun goes below the horizon into the nether world of darkness.

Visnu, being the sun, places his two steps in day time and the third in the night. The first and the second steps represent the duration from rising up to culmination and from culmination upto sunset respectively. In the third step he reaches his abode where cows of thousand horns the rays of light live and where devotees desire to go.

(ii) *Friendship with Indra*

The most prominent secondary characteristic of Visnu is his friendship with Indra. He takes his vast strides with Indra. Visnu and Indra are said to have triumphed over the demons, destroyed Śambara's 99 castles and conquered the hosts of Varcin. Visnu and Indra are described as receiving the powers of each other. Thus Visnu, when associated with Indra, shares Indra's power of drinking soma as well as his victories, and Indra participates in Visnu's power of striding.

(iii) *Friendship with Maruts*

Visnu is also associated with the Maruts. At the time of Visnu's drinking of Soma, the Maruts sit down on their beloved altar like birds.

(iv) *Protector of embryos*

In the Rgveda Viṣṇu is said to be the protector of embryos and is invoked along with other deities to promote conception. He is prayed for to place in the womb a male child with a most beautiful form.

Other traits of Viṣṇu are applicable to the gods in general. He is beneficent, liberal and a guardian. He alone sustains the three fold world and all beings. He is observer of law.

ĀŚVINĀ

Āśvins are invoked in more than fifty entire hymns and in many detached passages.

(i) *A duplicate nature*

The most characteristic feature of Āśvins is their duplicate nature. They are twins and inseparable. They are compared with different twin objects such as eyes, hands, feet wings or with animals and birds which go in pairs. However, they are said to have been born separately.

(ii) *Anthropomorphism*

The anthropomorphic personality of Āśvins is more developed than that of any other deity except Indra. They are young and at the same time ancient. They possess many forms. They are handsome and wear lotus garlands. They are strong.

(iii) *Their car*

The construction of Āśvins' car is very peculiar. It is three-fold having three wheels, three felines and some other parts triple. It is drawn by horses, more commonly by birds, swans and eagles. It is sometimes described as drawn by buffaloes or by a single ass. It traverses heaven and earth in a single day.

(iv) *Their attributes*

Āśvins enjoy a number of attributes in the R̥gveda. They are *narā*, *nicetārā*, *rudrā*, *mayoḥkuvā*, *mṛṇāyattamā*, *arepaśā*, *sudānū*, *maghavānā*, *estā*, *tuvistamā*, *adhrgū* etc. The two most distinctive epithets of Āśvins are *dairā* and *nāstyā*, which are almost entirely limited to them and which in later time became the separate proper names of the

Aśvins Besides, *rudravartani* and *hiranyavartani* are the epithets which are attributed to them

(v) *Their association with honey*

Aśvins are closely connected with honey Honey is their favourite food They are *madhu* and *madhuyuva* They have a skin of honey The birds of their car are full of honey Their car is honey hued and honey bearing They are honey handed and give honey to the bee

(vi) *Their relations*

Aśvins have many parents They are the children of heaven They have ocean as their mother They are the twin sons of Vivasvat and Saranyū The solar deity, Pūṣan, is said to be their father They are brothers of usas But their more important relationship is with Sūryā who is called their wife

(vii) *Their succouring nature*

Aśvins come to help people in distress They released the deserted and old Cyavan from his decrepitude They prolonged his life restored him to youth and made him the husband of maidens They renewed the youth of the aged Kali They restored Viśnāpū like a lost animal to the sight of Viśvaka the son of Kṛṣṇa They assisted Bhujyu the son of Tugra, who was abandoned in the ocean They took him home in a hundred-oared ship They rescued him with animated water tight ships They took out Rebha hurled into water as he lay floating for ten nights and nine days in it They delivered Vandana from calamity and restored him to the light of the sun They helped the sage Atri who along with his companions was plunged in a burning pit They restored sight to Rājāśva who had been made blind by his cruel father They cured

Parāvrj of his blindness and lameness They gave an iron leg to Viśpalā whose leg was cut off in battle They gave a son named Hiranyahasta to the wife of an enuch They caused a sterile cow to yield milk for Śayū They granted blessings to Kakṣīvat of the family of Pajra They placed a horse's head on Dadhyañc, the son of Atharvan who then told them the secret of Madhu Aśvins are also described as having rescued a quail from the jaws of a wolf Besides, many others are mentioned as having been helped by Aśvins in the Rgved

(viii) *who are the Asvins ?*

Yaska opens 11th chapter of his Nirukta with a discussion on Aśvins According to him they first appear as celestial deities before sun rise Aśvins are so called because they pervade everything—one with moisture, the other with light According to Aurṇavabha they are so called because they have horses The view that Asvins are heaven and earth is supported by the Śatapatha Brāhmaṇa Ludwig followed by Hillebrandt holds the view that Aśvins are the sun and the moon Geldner regards them as two royal succouring saints Harris accepts the divine origin of Aśvins without there being any myth of nature involved According to Bergaigne, Asvins represent the fire of heaven and the fire of altar Max Müller holds the view that Aśvins represent the morning and evening phenomena of nature In Vodskov's opinion Aśvins are the rain giving and dew giving gods In Brunnhofers view they are morning and evening wind Oldenberg thinks them to be the morning and evening stars According to Griswold Aśvins represent the twin light before dawn, half dark, half light Goldstucker emphasising the view of Yaska says that the Asvins represent transition from darkness to light when the entermingling of

both produces that inseparable duality expressed by the twin nature of these deities. The time of *Aśvins* is before dawn when darkness begins to disappear in favour of light.

UṢAS

Uṣas is celebrated in about twenty hymns and some detached passages of the *Rgveda*. The hymns addressed to her are marked by poetic beauty sublimity and freshness as they bristle with new ideas and lofty thoughts

(i) *As a beautiful lady*

In most of the verses Uṣas is described as a beautiful lady. Arraying herself like a dancer, she displays her bosom; like a maiden decked by her mother she shows her form; clothed in light she appears in the east and unveils her charms. In pride of beauty like a maiden she goes to her lover who longs to win her. She is a loving matron who smiling and well-dressed unveils her beauty before her lover. She is also described as a bashful woman who turns her forehead downward before others.

(ii) *A dispeller of darkness*

Uṣas is said to awaken all living creatures from the sleep. She sets them to motion for enjoyment of wealth or for worship. She removes the black robe of night; discloses the treasures concealed in darkness; opens the doors of darkness. She is besought to arouse only the devout and the liberal worshippers leaving the ungodly niggards to sleep on.

(iii) *Car of the Uṣas*

Uṣas is borne on a car which is shining, well adorned, all-adorning, massive and spontaneously yoked. She is also said to arrive on a hundred chariots. The steeds that draw her chariot are ruddy. They are also said to be of white

colour and fair to look on. They are easily guided and regularly yoked. She is also described as drawn by ruddy kine or bulls which are no other than the ruddy rays of the morning light.

(iv) *Observer of Rta*

Usas in the Rgveda is described as the follower of Rta. She never violates the ordinances of the gods. She goes straight along the path of Rta.

(v) *Ideal of beauty*

Usas is an ideal of beauty. The Rgvedic poets call her richly coloured. Proud of her spotless form usas brightly shines. With changing tints she gleams in double splendour.

(vi) *Her relation with sun*

Usas is closely associated with the sun. She opens the path for the sun to travel on. She shines with the light of the sun, her lover. Sūrya follows her as a young man follows a maiden. She is the wife of Sūrya. But she is also said to be his mother.

(vii) *Her relation with other deities*

Usas is also associated with other deities. She is sister of Āditya, Bhaga, and a kinswoman of Varuna. She is the daughter of Dyaus. Usas is often associated with Agni. Like Sūrya he is called her lover. She is the friend of Aśvins. Indra is said to have generated her and is also described as shattering her car. Soma is said to have made her bright at her birth. Bṛhaspati is said to have discovered Usas. The ancient fathers are said to have discovered the hidden light and generated Usas.

(viii) *Consumer of happiness*

Usas is described as the diminisher of the happy life of men. She wastes away the life of mortals like skilled hunter.

cutting birds in pieces. She diminishes the human generations by marking the lapse of man's allotted time.

PŪṢAN

Pūsan is celebrated in eight hymns in the Rgveda. In one hymn (VI 57) he forms duality with Indra and in another (II 40) with Soma.

(i) *Anthropomorphism*

Pūsan has a very few anthropomorphic traits. His foot, right hand, hair and beard are mentioned. He wields a golden spear and carries an awl. He has a car drawn by goats. His food is gruel, for he has no teeth.

(ii) *Lordship*

The lordship of all things moving and stationary, is attributed to him. He moves onward beholding the universe and makes his abode in heaven. He sees all creatures clearly and at once.

(iii) *His relation with maidens*

Pūsan is very much related to the maidens. Gods are said to have given him to Sūrya in marriage. He is besought to bless the bride in her conjugal relation. He is besought to give his worshippers their share of maidens.

(iv) *Knower of the paths*

Pūsan is very much connected with paths. He is the knower of all paths where he goes and where he returns from. He conducts the dead where the righteous men have gone and where the gods abide. He is the guardian of path. He is prayed to dispense foes, make the paths lead to booty. As knower of ways, he can make hidden goods manifest and easy to find.

(v) *Protector of the cattle*

Pūsan is described as the protector of cattle. He preserves them from injury, by falling into a pit. He brings them home unhurt and drives back the lost. He protects horses and weaves the clothing of sheep. He has a goad with which he directs the cattle straight.

(vi) *His attributes*

Pūsan enjoys many of the attributes, common to other gods. He is *atara*. He is strong, vigorous, nimble, powerful and irresistible. He is wise, liberal and beneficent. The epithets *dasra* (distinctive of the Aśvins, and *narāśama* (distinctive of Agni) are applied to him. Besides, *aghṛṇi*, *ajāśva*, *umocana*, *vinaucanapa*, *puṣṭimāhara*, *anastapānu*, *anastavedas*, *karambhod* are attributed to him. He is the only god who receives the epithet *paśupā*.

(vii) *Who is Pusan?*

In the Rgveda Pūsan is a deity personifying the solar orb in terms of prosperity. He is a pastoral deity exhibiting the genial aspect of the sun.

Atmospheric

INDRA

Indra is celebrated in more than 250 hymns of the Rgveda. In more than 50 hymns he is invoked along with other deities.

(i) *Anthropomorphism*

Indra, in the Rgveda, appears as a fully developed personality which is very anthropomorphic. He has a body, a head, arms, hands and a big belly. His lips and jaws are often mentioned. He has tawny coloured hair. He assumes various forms at will.

(ii) *A war-god*

Indra is preeminently a war god of the Āryans. As a mighty hero he conquers the battles with demons. His greatest enemy is Vṛtra whom he smote with his great thunder bolt. The Rgveda mentions the various aspects of Indra-Vṛtra fight. Indra slew Vṛtra, demolished his castles, made channels for rivers, pierced the mountains and delivered over the cows. Heaven and earth trembled with fear when Indra smote Vṛtra with his thunderbolt. Besides, Indra is said to have defeated many minor demons such as Urana, Viśvarūpa, Arbuda, Vala, Vyamśa, Namuci. He is associated with the conquering of Dasas or Dasyus, the human foes.

Indra as a great god of battle is more frequently invoked with a view to help Āryans in their struggle with enemies.

(iii) *His weapons*

As a war god Indra is a wielder of good many weapons. His favourite weapon is thunderbolt which is generally described as fashioned for him by Tvastṛ. Besides, he is said to be armed with a bow and arrows. He has a hook.

(iv) *Association with historical characters*

Indra is associated with certain stories which preserve historical traits in them. He favoured Divodasa against his Dasa foe Śambara, the son of Kulitara. He is said to have brought Tūrvaśu and Yadu across the rivers. He helped Sudasa in the battle of ten kings.

(v) *Soma-Drinker*

Soma is described as the favourite drink of Indra. He made empty whole lakes of Soma. After drinking Soma Indra performs great cosmic deeds. It exhilarates him and helps him in his wars.

(vi) *His birth and relations*

The birth and infancy of Indra are mentioned in the Rgveda. A cow or Nirṛti or Śavaśī is said to be his mother. His father is Dyaus or Tvaṣṭr. He is also said to have been generated by gods. Sometimes Soma is said to be generator of Indra. At his birth heaven and earth trembled out of fear of his wrath. The passages containing references to the birth of Indra allude to the birth of lightning from the clouds.

Indra has family relations with many other deities. Agni and Pūsan are his brothers. Indrānī is his wife. Maruts are his intimate friends. Agni is also described as his closest friend with whom he is more frequently coupled as a dual divinity. He is also coupled with Varuna, Vāyu, Soma, Bṛhaspati and Viṣṇu. In three or four passages of the Rgveda Indra is identified with Sūrya.

(vii) *Ruler par excellence*

Indra is the most powerful deity of the Vedic Āryans. He is an independent ruler par excellence. No god or man either surpasses, or equals him. Gods are unable to frustrate his deeds. Varuna and Sūrya are inferior to him. He is alone the king of whole world. He is a universal monarch. His epithets viz *śacipati*, *śatakratu*, *śakra* and so on, are expressive of his prowess.

(viii) *Association with good many legends*

Indra in the Rgveda, is much surrounded by mythological imageries. Though the main myth associated with Indra is his conflict with Vrtra, many other legends are woven around him. He is associated with the myths of Saramā and Panis, the conflict with Usas, the theft of the one wheel of the sun, and so on.

(ix) *Helper of the worshippers*

Indra is the helper, deliverer and advocate of his worshippers. He is frequently called the friend of his worshippers. He subjected Dasyus to the worshipping Aryans and gave land to them. He rendered his assistance to the family of Kuśikas. He bestows wealth on the pious man who offers libations to him. Owing to this liberality he receives the attribute *maghavan*, the bountiful.

(x) *Hostile nature*

Indra is sometimes described as hostile to others. He is the only god who breaks the harmony of heaven. He fought against the gods, destroyed the chariot of dawn, stole the wheel of Sūrya, threatened to slay his faithful followers, the Maruts.

(xi) *Who is Indra?*

Scholars differ about the phenomenon which Indra represents. According to Max Muller Indra is the sun god dispelling nocturnal darkness and pouring floods of light. Roth holds the view that Indra is the god of thunderstorm. Benfey regards Indra as the god of rainy sky. Grassmann takes him as the god of bright sky. Myrintheus identifies Indra with Dyaus. According to E. D. Perry Indra is the same as Greek Zeus and the Italian Jupiter. Macdonell and Keith are of opinion that Indra represents thunderstorm which brings down rain to the earth. Hopkins is of opinion that Indra represents lightning itself. Yāska's own view, that Indra or Vāyu as the deity of middle region represents the lightning in conflict with the clouds, supports the view of Hopkins. Indra as a god of thunderstorm representing lightning could legitimately be accompanied with Rudra, Maruts and Saramā. Indra is said to have pierced the mountains. They are described to move hither and thither.

like spotted deer The clouds flying in air are fancied as atmospheric mountains with wings At the time of Indra's birth cows bellow This bellowing of cows refers to the roaring of clouds when lightning flashes

MARUTS

Maruts are the prominent deities of the middle region They are celebrated in about 33 hymns of the Rgveda They are always mentioned in plural As regards their number the Rgveda mentions thrice sixty or thrice-seven

(i) *Their birth*

Maruts are the sons of Rudra Prśni is their mother Cows are also said as their mothers They are said to have been born from the laughter of lightning Agni is also said to have begotten them Vāyu is also said to have engendered them in the womb of heaven They are also described as self born

(ii) *Their relation with female deities*

Maruts are often associated with some female deities such as Indrani and Sarasvatī Vak is imagined as their wife They have the closest connection with Rodasī who is described to follow them with loose tresses and heroic spirit like Sūryā She stands with them on their car bringing enjoyment They are thus called *bhadrāmayah* 'having a beautiful wife' They are compared with bridegrooms or youthful wooers

(iii) *Their ornamentation*

The luminous nature of Maruts and their ornamentation of body are frequently referred to in the Rgveda They deck themselves with glittering ornaments for show and they bind their chains of gold on their breasts for beauty They

shine in a bright attire and put on golden ornaments on their fair limbs. They gleam with armlets as heaven with stars. Lightning is said to be their ornament.

(iv) *Their weapons*

Various weapons which Maruts wield are referred to in the Rgveda. They bear swords, knives and chains. They are armed with daggers, lances, quivers, arrows and bows. Their lances are lightning itself. With lightning for their spears Maruts are sublime.

(v) *Their car*

Mention is made of the car of Maruts. It is golden. Their weapons are kept therein. The horses which draw their car, are ruddy or tawny, golden footed and swift as thought. The horses are spotted. They are unhindered in their courses.

(vi) *Shedders of rain*

Rgvedic passages very frequently mention the shedding of rain as one of the main activities of the Maruts. They are clothed with rain, they obscure their brilliance with rain, and cover the eye of the sun with rain. They are said to have sent forth their windless rain even to desert lands. They spread forth darkness in day time with water-laden rain clouds.

(vii) *Their greatness*

Maruts are described as of resistless might. They rush along with swift horses. They surpass heaven and earth in greatness. None can reach the limit of their might. They are great, young and unaging. They are divine, vigorous, impetuous and dustless. All creatures are afraid of them. They shake the earth, overthrow the strong and whirl about everything. They make their course through the forest.

trees and the fissure of the rocks They rend the mountains, crush the forests and whirl up the dust with their steeds They are also said to stir the spirit of men as they stir woods in motion

(viii) *Maruts as singers*

Maruts are several times called singers They are lovely with pleasant tongues They make the songs of singers swell like the udder of a cow They are the singers of heaven While singing they make the sun shine and while blowing their pipe they cleave the mountains Undoubtedly, this singing of Maruts alludes to the sound of wind

(ix) *Their association with Indra*

Maruts are described as friends and allies of Indra They help Indra in his conflict with Vṛtra and Śambara Indra accomplishes all his exploits in the company of the Maruts Maruts are also said as the sons or brothers of Indra

(x) *Malevolent traits*

The malevolent traits are distinctly marked in the character of the Maruts These traits they acquire from their father Rudra They are implored to ward off lightning

(xi) *Their healing remedies*

Maruts are entreated to bear healing remedies The remedies which they bring, appear to be waters

(xii) *Who are the Maruts ?*

The statement of Yaska indicates that Vayu and Maruts are not the same While Vayu is the gentle wind, the Maruts are stormy winds with lightning Hillebrandt with Kuhn Benfey, Meyer and Schroeder holds that the Maruts are the spirits of the dead, conceived as storming

along with the winds But this view is opposed to that of the traditional commentators as well as that of the Rgveda itself

RUDRA

Rudra is celebrated in only 3 hymns and occupies a subordinate position in the Rgveda

(i) *Anthropomorphism*

Rudra has hands, arms and firm limbs He has braided hair and beautiful lips His colour is brown He is bright as the sun He wears golden ornaments and goes in a chariot The Vājasaneyī Samhitā says that he is red in colour and his neck is blue black He wears skins and dwells in mountains

(ii) *His weapons*

Rudra wields thunderbolt in his hand He discharges his lightning shaft from the sky He is armed with a bow and arrows which are strong and swift He is an archer

(iii) *His association with the Maruts*

Rudra is very frequently associated with the Maruts He is their father He is said to have generated them from the shining udder of Prśni

(iv) *Malevolent traits*

The character of Rudra in the Rgveda is distinctly malevolent The majority of the passages addressed to him are concerned with deprecating his wrath and praying that his shaft may not fall upon worshippers, their parents children, men cattle or horses Rudra is implored to avert his bolt from living beings He is once directly called man-slaying He is besought to be merciful, to give medicine and not to destroy the life of men and animals

(v) *Benevolent traits*

At the same time Rudra has some benevolent traits. He averts the anger or evil that comes from the gods. He bestows blessings and produces welfare to man and beast. His healing powers are often mentioned. He has a thousand remedies. His hand is restorative and healing. He is a physician. *Jalasa* and *jālasa-bhaya* are the epithets which are mainly attributed to him.

(vi) *His greatness*

Rudra, in the Rgveda, is described as strong, unassailable, unsurpassed in might, rapid and swift. He is young, unaging and self-glorious, lord of the world and its father. He knows the doings of men and gods. He is intelligent, beneficent and bountiful.

(vii) *Who is Rudra?*

Weber considers Rudra to be the howling of the storm. In Hillebrandt's opinion, he is the deity of hot season commencing from summer to autumn, and is associated with a particular constellation. Oldenberg holds the view that Rudra is associated with forest and mountains, for the epithets ascribed to him are clearly related to them. Schroeder regards Rudra as the chief of the souls of the dead. According to Wilson, Rudra was evidently a form of either Agni or Indra. But most probably Rudra is the personification of storm accompanied by lightning which causes destruction to men and animals. The beneficent aspect of lightning that bestows rain is Indra, and the malevolent aspect thereof that brings destruction is Rudra.

APĀM¹ NĀPĀT¹

Apām Napat is celebrated in one entire Hymn of the Rgveda.

(i) *His association with water*

(a) As the name itself indicates Apām Napāt is essentially associated with the waters. Waters stand around him. He engenders embryo in them. He shines without fuel in the waters. His abode is in the waters.

(ii) *His illustrious form*

Apām Napāt is golden in form, appearance and colour. He with bright rays shines forth in splendid beauty.

(iii) *Identification with Agni*

Apām Napāt is identified with Agni, for the latter, too, has often been called the son of waters.

(iv) *Who is Apām Napāt*

In the Avestā, Apām Napāt is a spirit of the waters, who lives in their depths. Darmesteter takes him to be fire-god born from clouds in lightning. Schröder echoes the same view. According to Oldenberg, Apām Napāt was originally a water-genus, who was confused with water-born Agni. Hardy following Hillebrandt ascribes the moon-nature to this deity. Max Müller thinks that Apām Napāt is the sun or lightning. According to traditional commentators Apām Napāt is the same god as Agni, who is conceived as the lightning in the clouds. It is the nature of lightning that it strengthens in waters without being fed with wood.

PARJANYA
Parjanya is celebrated in only 3 hymns of the Rgveda.

(i) *Theriomorphism*

Parjanya is described as a theriomorphic shape. He is a bull who lays seeds in plants for germination. Thundering and roaring, he deposits the germs of life. Parjanya is sometimes compared to a barren cow and sometimes to a productive one.

(ii) *Universal father*

Parjanya is called the universal father and earth the mother. With rain, he engenders the germs of plants. He forms the germs of life in kine, mares and womankind.

(iii) *Showerer of rain*

The shedding of rain is the most prominent characteristic feature of Parjanya. He sends forth rain abundantly. Like a car-driver whipping on his horses he makes the messenger of rain spring forward.¹ When he fills the sky with rain-cloud he roars like a lion from afar. When Parjanya quickens with moisture the winds burst forth, the lightning flashes, the realm of light streams forth. Parjanya flies round in his chariot with water skins laden with water. He smites apart the trees and slays the demons. Even the guiltless flee away from him. At his command the cattle fly in terror. The rain, though very pleasant, becomes very troublesome if it continues for a long time. Parjanya is implored to withhold rain after shedding for sometime.

(iv) *His association with other deities*

Parjanya is associated with various other deities. He has the closest connection with Vata and the Maruts. In the two verses of the R̥gveda he is celebrated with Agni. Indra is compared with Parjanya in respect of shedding rain. His character has clear similarities also to that of Dyaus. Earth seems to be his wife. But elsewhere Vāsā is said to be his wife. Soma is his son.

(v) *Who is Parjanya?*

About the nature of Parjanya there is no controversy among the scholars. He is an appellative of the thundering rain-cloud as well as the proper name of its personification.

Terrestrial

AGNI

Agni is the most sacred deity of the Vedic Āryans. He occupies a prominent place only next to Indra. Two hundred hymns of the Rgveda are devoted to him.

(i) *Anthropomorphism*

The anthropomorphic description of Agni's physical appearance is rudimentary. It is merely a description of sacrificial fire. He is butter backed, butter faced, and beautiful tongued. He is butter haired, flame haired, or tawny haired and has a tawny beard. He has sharp jaws and shining teeth. He has three heads. Butter is Agni's eye. He is thousand-eyed and thousand horned.

(ii) *Theriomorphism*

Agni is often likened to a bull or horse, or bird or an eagle or *Hamśā*. He is once described as a raging serpent.

(iii) *His car*

The car of Agni is frequently mentioned. It is luminous, bright, golden and beautiful. It is drawn by two or more horses which are beautiful omniform and active. With his steeds he brings the gods on his car to receive the offerings of devotees.

(iv) *Illustrious nature*

Agni's brightness is preeminently mentioned. He dispels darkness with his rays. His lustre is like the rays of dawn, sun and lightning. But when he drives through the forest shaving the earth as a barber shaves beard, his path is black. His red smoke rises up to heaven.

v) *Agni's birth*

Agni is said to have been generated by many parents. He is spoken of as the offspring of Tvaṣṭr and of the waters. He is also produced by the gods. Dawn, Indra-Viṣṇu or Indra himself are said to have generated Agni. The birth of Agni by friction of the two *araṇis* is often mentioned. The two sticks, the upper being the male and the lower the female, produce him as a new born infant. As soon as the child is born, it devours the parents. The ten fingers that produce him are the ten maidens.

(vi) *Triple-Nature*

Agni is a deity of triple nature. The gods have made him three-fold. His birth is at three places, heaven, air and earth. He has three-fold light, three heads, three tongues three bodies and three abodes. The three-fold nature of Agni recognised in the R̥gveda gave rise to the notion of the post-Vedic trinity.

(vii) *His association with other deities*

Agni is associated with many gods. With Indra, he forms a dual divinity. Owing to his close association with Indra, he is described as breaking rocks with heat, conquering the Paṇis and slaying the demons. He is identified with many gods. He is Varuṇa when he is born, and Mitra when he is kindled, and he is Indra to a man who brings oblation to him. Agni becomes Varuṇa in the evening, Mitra in the morning, Savitr in the air, and Indra when he illumines the sky at noon. In the opening hymn of the second Maṇḍala, Agni is identified with the all gods—Dyu, Indra, Viṣṇu, Brahmā, Brahmapaspati, Varuṇa, Mitra, Aryaman, Tvaṣṭr, Rudra, and Bhaga.

(viii) *His association with human beings*

Agni is more closely connected with human life than any other deity. The epithets *grhapati* and *damānas* are

frequently used for him. He dwells in every abode. He is the guest in human dwellings. He is the only deity who abides among mortals. He is the leader and protector of the clans. The epithet *vishpati*, lord of settlers, is mainly ascribed to him. He is the nearest kinsman of men. He is described as father, brother, mother and even son of his worshippers. He has all relations with men. He is prayed not to break the ancestral friendship.

(ix) *Agni as sacrificer*

Agni is brought in close relations with daily life of man. He takes the offerings of men to the gods and brings gods to the sacrifice. He is called a messenger of gods and men. Agni is primarily a sacrificial deity. He is called *purohita*, *rtvij* and *hota*. As a priest he encompasses all the sacrifices. He is honoured with oblations thrice a day. Milk, butter, grain and cakes are offered to him. Ghee is his favourite food. He enjoys the offerings of Soma also.

(x) *Agni as the helper of his worshippers*

Agni is invoked to bring wealth, health, progeny and all sorts of happiness. He grants long life to the worshippers. He grants heroic children to his worshippers. He brings the gods to him who offers holy gifts.

(xi) *Remover of sins*

Agni is also a remover of sins. Prayers are addressed to him to loose the bonds that bind the sinner. He is the preserver of pious men. He punishes sinful men who do not worship him.

(x) *His greatness*

Agni is declared to be above all the gods. Even the lofty heaven cannot attain the greatness of Agni. Gods and

men obey his commandments. None breaks his holy laws. He is the imperial lord of all mankind. He is the most youthful, excellent, splendid and much desired god. He is untouched by age. He stands at the head of the whole world. He is the guardian and lord of immortality which he confers on men.

BRAHMANASPATI

Brahmanaspati is a unique deity of the Vedic pantheon. Eleven entire hymns are dedicated to him. He has been addressed by two names—Brahmanaspati and Brhaspati.

(i) *Anthropomorphism*

The anthropomorphism of his physical appearance is mentioned in the Rgveda. He is seven mouthed and seven rayed. He has a beautiful tongue. He is blue backed and clear voiced. He has a bow and arrows.

(ii) *His birth*

The birth of Brhaspati is referred to in the Rgveda. He was first born from great light in the highest heaven. He is said to be the offspring of the two worlds. He is also said to have been generated by Tvastri. In a verse he is called as being born of Rta.

(iii) *His priestly nature*

Brhaspati is a priest god. His priestly character is expressed variously in the Rgveda. He rouses the gods by sacrifice. He is Brahman or a praying priest. Without him a sacrifice does not succeed. Through him gods get their share at sacrifice.

(iv) *As a lord of prayer*

As the name indicates, Brahmanaspati is the lord of prayer. He is described as the supreme king of prayers.

the most famous sage of sages. He is the producer of prayers and the controller of hymns. Mounting on the car of rites he conquers the enemies of prayer. Thus in later period he came to be called Vācaspati, lord of eloquence and wisdom.

(v) *His identification with Agni*

Brhaspati has frequently been identified with Agni. Like the latter the former is called the son of strength and of Angirasas. Like Agni, he has three abodes.

(v) *His association with Indra and myths associated to him*

In good many passages of the Rgveda, Brhaspati is associated with the myth of Indra's releasing of the cows. He is called *vjrin*. In the conflict of Indra with the demons he sends the fences of Vala. He fetches the cows of Vala out of the rocks. He dispels darkness and makes light visible. He vanquishes the enemies in battle. He is invoked in battles. Like Indra, he is styled as *maghavan*, bountiful.

(vi) *As a helper of the worshippers*

Brhaspati is kind towards men who worship him. He favours the man who offers prayers to gods, but torments the hater of the prayers. He protects pious men from all dangers and calamities, and blesses them with wealth and prosperity. He grants vital strength and uncommon fortune.

(vii) *His attributes*

Like other Vedic deities, Brhaspati enjoys a good many attributes. He is called *asura*, *pracetas*, *vicakṣana*, and *ganaspati*.

(viii) *Who is Brahmanaspati?*

According to Max Müller, Wilson and Macdonell, Brahmanaspati or Brhaspati is an aspect of Agni, presiding over devotion. Roth thinks that this sacredotal god is a

direct impersonification of the power of devotion. Kaegi and Oldenberg take him to be an abstraction of priestly action. Weber considers him to be a priestly abstraction of Indra. Hillebrandt takes him to be the lord of plants and a personification of the moon. Zimmermann considers him to be the ruling deity of Brahman. According to him Bṛhaspati is a compromise between the Kṣatriya and the Brāhmaṇa ideals. The nature of this god appears to be mixture of the martial element smiting, fighting and conquering, and the priestly element which finds expression in power inherent in prayer and hymn.

SOMA

Soma is regarded as a deity in the Rgveda. All the 114 hymns of the ninth Mandala, besides six in other Mandalas, are dedicated to him. He is also celebrated in portion of four or five other hymns. He is celebrated as a dual divinity with Indra, Agni, Pūṣan and Rudra. Soma is much less anthropomorphic deity than Indra or Varuna. Hence, very little is said of his human form or action.

(i) Various images of Soma plant

All the mythology of Soma moves round a concrete terrestrial plant and the intoxicating juice extracted there from. The Soma plant is said to have come from heaven and have been brought by an eagle from there. As flowing from the pressing stone, Soma is compared to the wave of a stream. It is often spoken of as an ocean. The colour of the Soma is described as brown or ruddy, but most frequently as tawny. It is extracted with ten fingers which are figuratively called the ten maidens. The plant is pressed with stones. The two arms and the ten fingers yoke the stones. Hence, the stones are said to be guided by ten reins. They are compared to horses.

(ii) *Admixture of Soma with milk*

The Soma-juice after being extracted from the Soma-plant is kept in a jar; it is mixed with milk or water. This admixture has figuratively been called a garment or shining robe. Admixture with ghee is also referred to in the Rgveda. The epithet *tripṛṣṭha*, 'three backed', peculiar to Soma refers to the three admixtures. The connection of Soma with water is expressed in various ways.

(iii) *Abode of Soma*

The abode of Soma is often mentioned. It has three abodes which it occupies when purified. In the Taittirīya Saṁhitā these three abodes are the three tubs used at the Soma-sacrifice. Bergaigne regards them purely mythological.

(iv) *A divine drink*

Soma is a divine drink which bestows immortality; hence it is called *amṛta*. Gods drink it for immortality. Soma has a medicinal power. It heals wounds, restores eyesight and cures other diseases. It stimulates voice; hence, it is called lord of speech. Soma is described as thousand-eyed. Soma strengthens Indra for the fight with Vṛtra. It is the most favourite drink of Indra. Under the intoxication of Soma, Indra slays the dragons. Every great deed of Indra is performed with the help of Soma.

(v) *Origin of Soma*

Soma-plant grows on mount Mūjavat. Though it is a terrestrial plant, it is also celestial. It has been described frequently as the child of heaven. It is called the offspring of the sun. Parjanya is said to be its father.

(vi) *King of the herbs*

Soma is the most important of herbs. It is the king of herbs. It receives the epithet *vanaspati*, the lord of the woods. It is said to have generated all the plants.

(ii) *What is Soma ?*

In the post Vedic literature Soma is a name of the moon containing ambrosia, which according to the Brāhminas, is the food of gods and manes. In the Atharvaveda Soma means moon. Relying on the passages in which the wedding of Soma with the sun maiden Sūryā is mentioned, a large number of scholars holds that Soma is identical with moon. Soma in the bowls is said to appear like the moon in waters. Hillebrandt asserts that in the whole of the ninth book Soma is the moon. He also asserts that the moon god as Soma is the creator and ruler of the world much more than the sun. According to Macdonell, Soma is personification of the terrestrial plant and juice.

BIBLIOGRAPHY

- 1 *Rgveda Samhitā* with the commentary of Śāyanacārya
Tilak Maharashtra University, Poona, 1933
- 2 *Hymns of the Rgveda* translated by R T H Griffith
Choukhamba Sanskrit Series, Varanasi
- 3 *Hymns of the Rgveda* [translated by H H Wilson]
Benglore Press
- 4 *Hymns from the Rgveda* part I & II by Peterson,
Bombay Sanskrit and Prakrit Series, 1938
- 5 *Vedic Reader* by Macdonell, Oxford University Press
1956
- 6 *Vājasneyi Madhyandina Śukla Yajurveda Sāmhita*
(Patratmaka) Hariprasad Pustakalaya, Bombay
- 7 *Vajasaneysi Madhyandina Śukla Yajurveda Samhitā*
with the commentaries of Uvaṭacārya and Mahidhara,
by Vasudeva Laxman Śastri Pañjikar, Nirṇaya Sāgara
Press, Bombay
- 8 *Pada Paṭha of the Śukla Yajurveda (Patratmaka)*
- 9 *Hymns of the Yajurveda* translated by R T H
Griffith Lazarus & Co, Banaras
- 10 *Sāmaveda Samhitā* with the commentaries of Mādhava
and Bharatasvami ed by Kunhan Raja, Adyar
Library, 1941
- 11 *Sāmaveda Samhitā* with Sanskrit and Hindi commen
tary by Tulasi Rām Swāmī Meerut, Samvat, 1964
- 12 *Sāmaveda Samhitā* with Sanskrit and Hindi commen
tary by Bhagavadācārya, Ārya Sahitya Mandāla
Ajmer, Samvata 1984

13. Hymns of the Sāmaveda translated by R. T. H. Griffith
Chonkhamba Sanskrit Series.
14. Atharvaveda Samhitā with the commentary of Śāyaṇa-
cārya, Viśhveshvarānand Vedic Research Institute,
Hoshiarpur, 1951.
15. Atharvaveda Samhitā, ed. by Sāthalekar Svādhyāya
Maṇḍala Pārādī, Surat, 1957.
16. Atharvaveda, translated by Whitney, Motilal
Banarasidass.
17. Atharvaveda, translated by R. T. H. Griffith, E. J.
Lazarus and Co., 1916.
18. Śatapatha-Brahmaṇa, with the commentary of Hari-
svāmī, Laxmi Venkateshvar Press, Bombay, 1940.
19. Śatapatha-Brahmaṇa, translated by Eggling, Sacred
Books of the East, Motilal Banarasidass.
20. Antareya Āraṇyaka with the commentary of Śāyaṇa-
cārya, Ānandāśrama Sanskrit Granthāvalī, No. 38,
1959.
21. Antareya Āraṇyaka, translated by A. D. Keith,
Harvard Oriental Series.
22. Taittirīya Āraṇyaka with the commentary of Śāyaṇa-
cārya, Ānandāśrama Sanskrit Granthāvalī, No. 36,
1926.
23. Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad with Mitakṣarā commentary,
Ānandāśrama Sanskrit Granthāvalī No. 31, 1917.
24. Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad with the commentaries of
Śaṅkara and Ānandagiri.
25. Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad, translated by S. C. Basu,
Patial Office, Allahabad.

- 26 Śvetāśvetara / Upaniṣad with the commentaries of
Sankara and Ānanda Giri
- 27 Nirukta with the commentary of Durgacārya, Khema
raja Venkateshvara Press, Bombay
- 28 Nirukta translated by Dr Sarup
- 29 Nirukta with English Notes by Rājavade, Bhandarkar
Oriental Research Institute, Poona
- 30 Brhaddevatā, edited and translated by Macdonell
Harvard Oriental Series, 1904
- 31 Mahabhāṣya of Pātañjali, with Sanskrit commentary,
Nirnaya Sagara Press, Bombay
- 32 Rgveda Prātiśākhya, with the commentary of Uvaṭa
cārya, ed by Dr Mangaldeva Śastri, The Indian Press
Ltd Allahabad, 1931
- 33 Rgveda Prātiśākhyā translated by Dr Mangaldeva
Śastri, Motilal Banarasidass
- 34 Pan ni Astadhyāyī, translated by S C Basu, Motilal
Banarasidass
- 35 Siddhānta Kaumudī translated by S C Basu, Motilal
Banarasidass
- 36 Atharvaveda, Prātiśākhya, Chapkhamba Sanskrit
Series Varanasi
- 37 Rktaḥ tra ed by Dr Suryakanta Śastri

General Books

- 1 Vedic Mythology, Macdonell, Indological Book House,
1963
- 2 Religion and Philosophy of the Vedas and Upanisads,
A B Keith Harvard Oriental Series, Vols 31, 32,
1925

- 3 History of Sanskrit Literature, Macdonell, Motilal Banarasidas
- 4 History of Sanskrit Literature, Winternitz
- 5 Vaidika Sāhitya aurā Samskr̥ti, Pt Baldeva Upadhyā Śārada Mandir, Banaras
- 6 The ṛgveda, Kaegi, Ginn & Company, 1886
- 7 Ghate's Lectures on the Rgveda, 'Oriental' Book Agency, Poona, 1926
- 8 Treatment of Nature in the Rgveda', Dr Braj Bihari Chaubey (unpublished)
- 9 Vedic Grammar, Macdonell, Strasbourg, 1910
- 10 Vedic Grammar for Students, Macdonell, Oxford University Press, 1955
- 11 Sanskrit Grammar, Whitney, Motilal Banarasidas, 1962
- 12 Sanskrit Grammar, H H Wilson, Chaukhamba Sanskrit Series
- 13 Vedic Svāra Mīmāṃsā, Yudhiṣṭhira Mīmāṃsaka, Sri Ram Lal Kapoor Trust Granthamālā Series-28 Samvat, 2014
- 14 Sanskrit English Dictionary, Monier Williams, Motilal, Banarasidas

